

BIBLIOTHECA INDICA: 201

COLLECTION, OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1347.

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

MUGDHABODHA VYAKARANA

BY

VOPADEVĀ

With the commentary of Rāma Tarkavāgīṣa.

EDITED WITH NOTES BY

ŚIVA NARAYAN SIROMANI

LATE PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA.

AND

AJITA NATH NYAYARATNA.

VOL. I. FASC. V.

Calcutta.

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET.

1912.

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

Advaitachintā Kametubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	Rs.	1	14
Āitarīya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each ...		14	6
Ātēriya Lohana. ...		2	0
Amṛtakosā, Fasc. 1 ...		2	0
* Apu Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ /10/ each ...		2	8
* Apuṇa Didhiti Prasārini, Fasc. 1 @ /10/- ...		1	4
Āpāśāhārikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...		3	12
Āmatattēvireka, Fasc. I. ...		0	10
* Āyavāidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...		3	2
Āvadhāna Kalpalatā, (Sāns. and Tībetan) Vol. I, Fasc. 1-10; Vol. II, Fasc. 1-10 @ /1/ each ...		20	0
Bālan Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ each ...		1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...		5	0
Bhāṣavṛttī ...		0	10
Bhāṭṭya Dipikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...		4	6
Bandhasōtrasaṅgraha ...		2	0
Bhāṣadēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each ...		2	8
Bhāṣadharmas Purāna Fasc 1-6 @ /10/ each ...		3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...		3	12
Bṛi Cāntimātha Charita, Fasc. 1-3 ...		1	14
Bṛatadāsaṇi, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...		1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...		3	0
Cātapāśha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...		14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ...		3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/ ...		3	2
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2 ...		1	4
Cātasāhārikā Prajñāpāramitā Part. I, Fasc. 1-17 @ /10/ each ...		10	10
Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...		36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each ...		2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/ ...		1	4
Cheṣṭāvatīka, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each ...		8	12
Chānta Sūtra of Cāṅkyaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each ...		10	0
* Cṛi Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...		1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...		1	4
Dādadhara Paddhati Kalāśra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...		4	6
Ditto Āchārasāraḥ Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...		3	2
Gobhilla's Grihya Sūtra, Vol. I. @ /10/ each ...		3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each ...		2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista ...		2	0
Ditto Grihya Saṅgraha ...		0	10
Gāthās ...		1	14
Karmapradīpī, Fasc. I ...		1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...		4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each ...		4	8
* Kōrma Purāna, Fasc. 3-9 @ /10/ each ...		6	10
Kīranavallī, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...		1	4
Kāndāpa Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each ...		6	11
Kāla-bhāṣya-pradīpodyōta, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each ...		19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ 1/4 ...		2	8
Manuṭīkā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...		1	14
* Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-1 @ 1/- each ...		9	0
* Mīmāṃsā Darśana, Fasc. 10-19 @ /10/ each ...		6	4
* Mughhaḥaḍḍha Vyākaraṇa, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...		2	8

१० १ २०१

मृगधबोधं व्याकरणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।
मृगधबोधं व्याकरणां पद्मोपकृतये सया ॥

ॐ नमो गणेशाय ।

* ब्रह्मादिदेवांसुरहृन्वन्दिते, पद्मलयेशाक्षिसरोजराजिते ।
कन्दर्पदर्पान्तकपादनोरजे सन्तु प्रणामा वरदोहदव्रजे ॥
पञ्चाननं चन्द्रकलाविशुद्धं नादं दधानं प्रकृतिप्रयुक्तम् ।
व्यस्तं समस्तं स्वरितं सुसिद्धं चाष्टोदितं तं त्रिगुणं नमामि ॥

दनुजकुल-विपन्न-क्षुब्ध-दुग्धाब्धि-गर्भो-

ल्लसदमृत समाना रेजिरे यस्य वाचः ।

मुखर-खल-खरोक्ति-ध्वान्त-विध्वंस-भानो

स्त्रिभुवन-बुध-वक्षःक्षेत्र-पीयूषहृष्टेः ॥

* मङ्गलाचरणं श्लोकव्याख्या अन्यास कतिपयटीकाटिप्पण्यः परिधिष्टे दृष्टव्याः ।

सुग्धबोधं व्याकरणम् ।

तेन व्याकरणं कृतं कलियुगे दृष्टं भवार्थो नरा-
 नज्ञानाहतमानमान् करुणया श्रीसुग्धबाधं सुवि ।
 पाणिन्यादिमतावलोकनपरः आरामगर्भा कृती
 तस्यैतां सुधियां प्रमोदजननीं टीकां तनोति स्वयम् ॥
 गुणवद्भिर्गुणो ज्ञेयो न दोषस्त्विह यत्नतः ।
 मतां स्वल्पनजो दोषः परिष्कायैः सतां पुनः ॥
 परेऽत्र पाणिनीयज्ञाः केचित् कालापकाविदाः ।
 एके विद्यानिवासैः स्युरन्धे ज्ञात्तिसमारकौः ॥

इह खलु सकलग्रिष्टैकवाक्यतया प्रारिक्तग्रन्थसमाप्ति-
 प्रतिबन्धकीभूतासाधारणदुरदृष्टबाधजनकेश्वरनमस्काररूपं मङ्गलं
 कुर्वन् गिथ्यगिह्यायु आदीं श्लोकेन निबध्नाति मुकुन्दमित्यादि ।
 ननु कथं नमस्कारादभिमतसिद्धिः, मङ्गलसत्त्वे कादस्वर्यादाव-
 समाप्तेः तदसत्त्वं शिशुपालवृधादी समाप्तेरिति । मैवं, इह
 विघ्नो माभूदिति कामनया ग्रिष्टैः क्रियमाणस्य तस्याभिमतसमाप्ति
 प्रतिबन्धकीभूतविघ्नाभावः फलम् । असमाप्तिस्तु कादस्वर्यादौ
 विघ्नस्य प्राचुर्यात् । नहि सहस्रजनसाध्यं कश्चिं शतं साधयितुं
 शक्यते । शिशुपालवृधादौ तु स्वभावमिहविघ्नाभावान्मङ्गलं विनेव
 समाप्तिः । अथवा तत्र नमस्कार एवामीत्, कायवाङ्मनाभिरेव
 तत्सम्भवात् । न चात्र प्रायश्चित्तवद्भिन्ननिश्चयेऽधिकार इति
 वाच्यं, तत्सन्देहेऽपि शिष्टाः प्रवर्तन्ते यत इति । अन्यथा अनुप-
 स्थितारातिनृपतीनां रथ करि-तुरग पदाति सेना-सेनापति-समा-
 दरणं न स्यादिति दिक्

भङ्गलाचरणम् ।

सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य मया व्याकरणं प्रणीयते इत्यन्वयः ।
संज्ञाधी चिञ्जासावानन्दश्चैति सच्चिदानन्दः । य-सः । असम्भावे
शब्द, लोपोऽस्त्यसोऽित्यादिना अकारलोपः, पश्चात् सौ नुष्,
स्थानस्थं लुपि, सन् सत्यः (१) । चिती संज्ञाने किपि चित्, विशिष्ट-
ज्ञानम् । आङ्पूर्व्ये टनदि संवृधि, घञ्, आनन्दः, अनवच्छिन्नप्रेमा-
स्यर्दभूतंसुखमिति यावत् । तथाच “सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”
इति श्रुतेः । सच्चिदानन्दं किंविशिष्टं? सुकुन्दं, मुक्तिं ददातीति
उपन्यये मनीषादिदेवान्मुक्तिशब्दस्य सुकुमादेशः । यद्यपि सच्चिदां-
नन्दशब्देन ईश्वरएवोच्यते, तथापि मसृजणां यागयोगाद्यनुष्ठान-
द्वारा मुक्तिदाहत्वज्ञापनाय सुकुन्दमिति विशिष्टप्रणीयम् । यद्वा
श्रवणमनननिदिध्यासनादिसाध्यमुक्तिर्यो दाता भवति, स भक्ता-
भीष्टफलप्रदो भवतीति ज्ञापनाय । प्रणीपत्येति पत्त्वज्गल्येश्व-
र्ययोः, क्त्वाच्, ध्यादनजः क्लोयभे इति यप्, प्राग्वच्चोण इति नो
णः । प्रधानप्रणयनक्रियायाः पूर्वकालीनत्वं प्रणिपातस्य संलक्ष्य
तदुत्तरकालीनत्वं प्रणयनक्रियायाः संलक्ष्यते । अभिधानादेकघत्वम् ।
यद्यपि निपूर्वपतधुर्नलर्थस्तथापि भक्तिशुद्धानिशयपूर्वकं स्वापकर्ष-
बोधकव्यापारविशेषज्ञापनाय प्रशब्द इति । व्याकरणमिति व्याङ्-
पूर्वकजधुर्व्युत्पादनार्थः, व्याक्रियन्ते व्युत्पादान्ते प्रकृतिप्रत्ययपरि-
कल्पनया सिद्धशब्दा अननात्र वा, धे ड वानटि णुर्घुर्ङिति णुः,
पश्चात् लिङ्गसंज्ञायां सिम् । प्रणीयत इति प्रपूर्व-नीजप्रापणे कृत्यर्थः,
तस्मात् ङे ते यक् च, कित्त्वान्न णुः, प्राग्वच्चो ण इति णः । ननु

(१) नित्य इति पाठान्तरम् ।

अन्यानि व्याकरणानि सन्ति, किमनेन इत्यत आह सुग्धबोधमिति । सुग्धः सुन्दरो बोधो यस्मात् तन्सुग्धबोधं, अन्यापेक्षय प्रकरणशुद्ध्या भटितिपदपदार्थज्ञानं यस्मात् इत्यर्थः । यदा सुग्धानां मूढानां बोधो ज्ञानं यस्मात् तत् । तथाच सर्वेषां विशिष्टज्ञानजनकतया अत्युपादेयमिति । सुग्धः सुन्दरमूढयोरिति धरणिः । बुध्यौ ज बोधे घञ्, णुः । ननु अन्यकृतां ज्ञानमस्येव, किमनेनेत्याह परोपकृतये इति । परोषामुपकृतिः परोपकृतिस्तस्यै परोपकृतये, उपकृतिरुपकारः । ग्रन्थकृतां प्रवृत्तिरुद्देश्वरवत् फलानुसन्धानं विनैव । यदा पराचासावुपकृतिश्चेति परोपकृतिस्तस्यै, परा श्रेष्ठा, ततश्च स्वीयपरकीयोपकाराय । तथाच, रुणद्धि रोदसीं चास्य यावत् कीर्त्तिरनश्वरी । तावत् किलायमध्यास्ते सुकृती वैबुधं पदमितिस्मरणात् स्वीयोऽप्युपकारः । केचित्तु चिच्चासावानन्दश्चेति चिदानन्दः, पश्चात् संश्यासी चिदानन्दश्चेति सच्चिदानन्दस्तमिति यगर्भ-यसं स्वीकुर्वन्ति, यस्य (कर्मधारयस्य) षत्वात् (तत्पुरुषत्वात्) द्विदयोरेवेति । तत्र, जिनेन्द्रबुद्धिपादाः—काला (१) इति सूत्रे हे अहनी जातस्य इन्द्रजात इति त्रिपदतत्पुरुषं स्वीकृतवन्तः । अतएव यसप्रकरणे ग्रन्थकृतोक्तं संश्यासी चिच्चासावानन्दश्चेति सच्चिदानन्द इति । यदा चिच्च

(१) कालाः परिभाषिणा (२।२।५)—परिच्छेदेष्वर्थाचना सुवनेन सह कालाः समसन्ते । हे अहनी जातस्य यस्य स इन्द्रजातः । यस्य हि जननादूर्ध्वं दिनद्वयं गतं, स इन्द्रजात इति व्यंवाहयते इति परिभाषायाम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

१ । ओं नमः शिवाय ।

(ओं १ ।, नमः । १ । शिवाय ४ ।)

इति नमस्कारसूत्रम् ।

*आनन्दश्च तौ चिदानन्दौ, सक्तौ चिदानन्दौ यस्मात् स तं । तथा च तत्त्वज्ञानं स्वर्गादिसुखञ्च यस्माद् भवतीति ।

१ । ओमिति । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति । उद्देश उपदेशः, सदाशिव-परमात्म-स्वरूप-ब्रह्मण उपदेशः (१) । यतः, सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतं श्रोता प्रवर्त्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन इति । सिद्धोऽभिधेयः, अर्थः प्रयोजनं, सिद्धश्च अर्थश्च तत्, सिद्धेन सह सम्बन्धः सिद्धसम्बन्धस्तम् । तत्र किं केन कथ(२)मिति *जिज्ञासायां, किं प्रयोजनं ? शिवम् । यतः, प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते । तदुक्तं, सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणोवापि कस्यचित् । यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत्केन गृह्यते इति । तथाच शिवाय शिव-प्रयोजनाय ओङ्कारप्रतिपादाय तस्मै परमात्मने नमः ।

सिद्धसम्बन्धप्रकारमाह ।

आत्मा बुद्ध्या समर्थार्थान्त्रियुङ्क्ते तद्विवक्षया ।

मनस्तद्वक्त्रिमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥

वक्त्रिमारुतसंयोगात् क्षोभाद् वागिन्द्रियस्य च ।

*सूक्ष्मा वाग्जायते पूर्वं स एव कथितो ध्वनिः ॥

(१) नामकीर्त्तनमिति यावत्, ओमितिशब्दब्रह्मण इतिशेषः ।

(२) किं, प्रयोजनम्, केन सह व्याकरणस्य किञ्चकारः सम्बन्धः ।

तत्तत्स्थानेष्वथ यदा वायुश्चलति मेन्द्रियः ।
 पंश्यन्ती वर्णरूपा वाक् तत उत्पत्तिमर्हति ॥
 मध्यमा पदरूपाथ वाक्यरूपाथ वैखरी ।
 इति वाचामवस्थाः स्युर्मुखमध्ये तदिन्द्रियम् ॥
 अर्थप्रत्ययोर्वाक्यात् श्रुतादनुमितात्मतात् ।
 विशिष्टं खं मुखं राति विखरा सैव वैखरी ॥

जायते प्रादुर्भवति । तथाच भगवद्वाक्यम्—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मव्याहरन् मामनुस्मरन्निति ।

एतेन शंशब्देरित्यादि-बहुलं ब्रह्मणीत्यन्त दशाध्यायिरूप व्याकर-
 णस्य साध्यत्वं, शूद्राणामनधिकारित्वञ्च प्रत्युक्तमिति । अथ वर्ण-
 देशना ।

हृत्कारणजिह्वं खलु तालु मूर्धा दन्तास्तथोष्ठावथ नासिका च ।
 वर्णप्रकोष्ठानधजर्हभेदानित्याह चाष्टावपदेशतोऽन्यत् ॥

तथाचाहः शिञ्जाकाराः—

अष्टौ स्थानानि वर्णानामसुः कण्ठः गिरस्तथा ।

जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकीष्ठञ्च तालु च इति ॥

किं पुनः कस्य प्रयत्नः (१) ।

स्पृष्टत्वमीषत्स्पृष्टत्वं विवृतत्वं तथैव च ।

संवृतत्वं च वर्णानामन्तः प्रयत्न उच्यते ॥ इत्याहुः । (२)

(१) वर्णोच्चारणानुसूच आभ्यन्तरो व्यापारविशेषः ।

(२) स्पृष्टत्वं ईषत्स्पृष्टत्वं विवृतत्वं संवृतत्वञ्च वर्णानां अन्तःप्रयत्न आभ्यन्तर
 प्रयत्न उच्यते । एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्रागभाविस्त्वान्, तद्यच्च नाभि

• मङ्गलाचरणम् ।

२ । शं शब्दैः । (शं । १ । शब्दैः ३॥॥) ।

शब्दैर्मङ्गलं स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः ।

इदमादिमङ्गलं, तथाचाह मनुः—

ओंकारसाथं शब्दश्च हावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

. कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावभौ इति ।

अथ त्यादिरुच्यते इत्यत्राथशब्दः मध्यमङ्गलं, बहुलं ब्रह्मणीति ब्रह्मशब्दोऽन्तमङ्गलं शास्त्रस्याभ्युदयपरम् । तथाच, मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राण्यव्याहृतप्रसराख्यायुष-दशाख्यात्श्रोतकाणि भवन्तीति *स्युतेरिति । यद्वा अकारो-कारमकारप्रतिपादाय ब्रह्मविष्णुशिवात्मकार्यं नमः, शिवाय कल्याणाय । एके तु उभयोरुपासकत्वात् *उभयनमस्कारः, अथ वा सूत्रहृत्स्योर्निर्व्विघ्नसिद्धये इत्याहुः । * ननु प्रकृतिप्रत्ययपरि-कल्पनया साधुशब्दव्युत्पादनाथ प्रतिज्ञायामनेन कः साधुशब्दो व्युत्पादित इति शङ्कां निरस्यन्नाह इतीति । इतिशब्दः प्रकान्त-परामर्शी । तथाहि ओं नमः शिवायेति नमस्कारसूत्रम् ।

२ । शं शब्दैः । किमर्थमेतयोरुपदेशः ? सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं

प्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्पुरःप्रभृतोनि स्थानान्या-ह्वानि, ततो वर्षीस्य तदभिष्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः, ततोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाघो-पापमध्यमूलानि तत्तद्वर्णात्यन्तिस्थानं ताल्वादि सस्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृशता ईषत् यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृशता, समीपावस्थानमात्रे संवृतता, दूरत्वे विवृतता । अतएव इच्छुयशानां तालव्यत्वाविशेषोप तालुस्थानेन सह जिह्वापादोनां चतुर्गोत्रारणे कर्त्तव्ये सस्यक् स्पृशः, यकारे ईषत् स्पृशः, यकारेत्कारयोः समीप दूरावस्थितिर्दिदिनि तत्त्वबोधनी ।

श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन इति । तथा च सिद्धसाध्यसमभिव्याहारात् सिद्धः साध्यायोप-
युज्यते इति हेतुत्वेन । ननु नित्यानां वर्णानां साध्यत्वमेव
कृतः इति चेत् सत्यं, तेषां व्यञ्जकवायोजन्यत्वमादाय साध्यत्व-
व्यवहारो ननु वर्णानामिति । शब्दैः श्रमिति, शब्दैः परम्परया
काव्यरचनादिद्वारा ऐहिकं, यागयोगाद्यनुष्ठानद्वारा पारलौकिकं
स्वर्गमीक्षरूपं कल्याणञ्च भवतीत्यर्थः । इत्यादि, इतिशब्दः
प्रक्रान्तपरामर्शी । शं शब्दैरिति वाक्येन प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः,
प्रयोजनं कल्याणम्, अभिधेया वक्ष्यमाणसाधुशब्दाः, सम्बन्धो जन्य-
जनकभावः, प्रदर्शना इति शेषः । अथ साधुशब्दव्युत्पादनाय
शास्त्रं करिष्यमाणः परामृशति । साध्वसाधुशब्दान् प्रत्येकमुल्लिख्य
साध्वसाधुशब्दपरिज्ञानं युगसहस्रेणाप्यशक्यं, शब्दानामनन्तत्वात् ।
ततश्च बहुतरविशेषावच्छिन्नसंग्राहिकैकैका संज्ञा विधेया व्यव-
हारार्थम् । तथाच, संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् इत्युक्तम् । व्यवहारार्थं
स्वशास्त्रे कृतः सङ्केतः संज्ञा, यथा अक् इक् इत्यादि । परितो व्यापृता
भाषा परिभाषा । सा द्विविधा न्यायमूला ज्ञापकसिद्धा च । यथा
शिवेहीत्यादौ स्थानिवदादेश इति न्यायात् आदिष्टाडि अवरुण-
लोपः । राज्ञी इत्यत्र सदानीऽलोप इति नित्यमकारलोपः, आदी-
पोरित्यत्र निरनुबन्धस्य ग्रहणेन न सानुबन्धस्य ग्रहणमिति
ज्ञापनात् । विधानं विधिरप्राप्तिप्रापकः, क्वचित् वर्णोत्पादनरूपः
क्वचिदभावरूपः, तस्यैव भेदो नाशनिषेधो, क्वचिदादेशरूपश्च । यथा

संज्ञा ।

स्याद्यन्ताधिकारः । सम्यध्यायः ।

अथ संज्ञा ।

३ । अ ई उ ऋ लृ क, ए ओ ङ, ऐ औ च
हं य व र ल, ज्ञ ण न ड म, भ ठ ध घ भ, ज र
द ग ब, ख फ छ ठ थ, च ट त क प, श र
साद्यन्ताख्याः । (अ—स । १॥३॥, आद्यन्ताख्याः १॥३॥) ।

एषां मध्ये ये वर्णास्ते आदिवर्णान्तावर्णममाहारमंज्ञाः स्युः ।

रामाणां, शिवायोन्नमः, अ अनन्तः, सुरारिरित्यादी नुमादि
विधिः । सामान्यप्राप्तकार्यस्य विशेषावधारणं नियमः, यथा
वृत्रहा इत्यादी र्घनियमः । अन्यधर्मस्य अन्यत्रारोपणमतिदेशः
यथा भयं भाव्यमित्यादी अच्त्वातिदेशग्रन्थादयः । पूर्वसूत्र
स्थितस्य दस्य परसूत्रोपस्थितिरधिकारः, यथा सहर्णे र्घ इत्यतः सत्
शब्दस्यादिगेचोरित्यादावनुवृत्तिः । उक्तयोः (१) कथं सूत्रत्वं—

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदोविदुरिति (२) दर्शनात् ।

३ । अइ। अश्च इश्च उश्च ऋश्च लृश्च ते अ इ उ ऋ लृ लुप्तप्रती

(१) ओं नमः शिवाय शंभुर्देवित्यनयोः ।

(२) अल्पाक्षरमिति—अल्पाक्षरं संक्षिप्तवर्णविन्याससाध्यम् । असन्दिग्धं—
इदमेतदन्यद्देति बुद्धिभेदाजनकम् । सारवत् निष्कटार्थयुक्तम् । विश्वतोऽस्य
बहुषु लक्ष्येषु प्रष्टव्यम् । अस्तोभं निरण्यकशब्दवर्जितम् । अनवद्यं अस्तीत्यति
दोषशून्यम् ।

दं, तेभ्यः कर्मितं करोति, अ इ उ ऋ लृ क ए ओ ङ इत्यत्र
ककारं विना अ इ उ ऋ लृ णामनुवृत्त्यां तेभ्यः ए ओ इत्येताभ्यां
ङमितं करोति, एवं ङकारं विना अ इ उ ऋ लृ ए ओ इत्येपा-
मनुवृत्त्यां तेभ्यः ऐ औ इत्येताभ्यां चमितं करोति, तथा चं विना
हससूत्रे अनुवृत्तिरित्यर्थः (१) । चत्वारि दानि, अन्यथा एकदले
कङ्कां चावयवत्वे (२) हादिवदित्त्वं न स्यात् । एषाममन्विद्वा-
जो अन्त इत्यादिना चादिपाठात् (३) । हश्च यश्च वश्च इत्यादि-
चंसः । हादिमान्ता लुप्तप्रीङ्मान्ताः । अन्तश्च अन्तश्च अन्ती ताभ्यां
सह आदिः आद्यन्ती राजदन्तादित्वादादिशब्दस्य पूर्वनिपातः
शाकपार्थिवादित्वाभ्यपदलोपः, आद्यन्ती आख्या येषां ते आद्य-
न्ताख्याः (४) । एषां मध्य इति, एषां अकारादिसकारान्तानां मध्ये
यान् वर्णानपेक्ष्य यं आदि स्तेन सह यान् वर्णानपेक्ष्य योऽन्त-
स्वरूपो योऽवयवश्च स तेषां संज्ञेत्यर्थः (५) । अतएवोक्तं समाहार-

(१) इत्थं परपदे सञ्ज्ञेषां पूर्ववर्णानां अनुवृत्तावपि अन्यप्रयोगानुसारेण
तत्तत्संज्ञा वेदितव्याः । तेन अक् इक् इत्यादिवत् उक् इत्यादीनामप्रयुक्तत्वादिना-
देयत्वमिति । अतएव “अक् इत्यादिसंज्ञा यथायोग्यप्रयोजनसद्दिश्य योज्या”
इति कार्ष्णि ।

(२) इन्द्रसमासावयवत्वे सति ।

(३) चादिर्गिर्निरिति वक्ष्यमाणसूत्रे चादिगणे अचां पाठादित्यर्थः ।

(४) क्वचिदादिवर्णेन सह अन्तस्वरूपोऽन्तस्थितो यो वर्णस्तमादाय संज्ञा
भवेत् । यथा अक् इत्यादयः । क्वचिच्च अन्तावयव-स्वरूपवर्णमादायेत्यर्थः । यथा
अक् इत्यादयः ।

(५) अन्तश्च अन्तश्च अन्तावित्येकशेषे एकेनान्तशब्देन कङ्का इतो वर्णा
अन्तेनच इन्द्रसमासावयवीभूतवर्णा भेदज्ञाने इत्याशयः । “एषामिति अभेदसम्बन्धे

४ । इत् कृते । (इत् ।१, कृते ।४।)

कस्मैचित् कार्योच्चार्यमाणो वर्णः इत्संज्ञः स्यात् । तस्य-
कार्योऽनुच्चारः । यथा अचि कडचाः संज्ञार्थाः । हसे अकार
उच्चारणार्थः ।

संज्ञाः स्युः, सम्यक्प्रकारेण आहरणविधायिकाः (१) संज्ञास्तेषां भव-
न्तीत्यर्थः । अन्यथा यदि सर्वेषामादिवर्णेन सह सर्वेषामन्तः
सकारः सर्वेषां संज्ञा भविष्यति तदा सर्वान् वर्णानुलिख्य एकां-
क्षरसंज्ञा कृता स्यात् न तु आद्यन्ताख्या इति (२) । प्रत्याहारा
हि—अक् अच् अव् अम् अञ् इक् इङ् इच् इल् (उक्) (३) ऋक्
एङ् एच् एह् ऐच् हल् हव् हस् थल् यम् यप् वम् जम् जप्
णङ् णम् णप् भम् भव् भप् भम् टम् ज्व् ख्व् ख्व् ख्व् कृत्
चक् चप् शम् । एते चत्वारिंशत् शब्दाः प्रत्याहाराः ॥

४ । इत्कृते ॥ कृते इति निमित्तार्थं व्यं, एति गच्छतीति इत् ।
कस्मैचिदित्यादि । कस्यचित् कार्यस्य हेतोरुच्चार्यमाण उपदिश्य-

षष्ठी, मध्ये इत्येकारान्ताव्ययशब्दोऽधिकरणमात्रवाची तेनात्वस्त्वत्वे ये वर्णा इति ।
का-सि । “मध्यशब्दस्त्रेह मध्यावयववाचित्वे तु अकारसकारयोः प्राप्तिर्न स्यादिति
दुर्गादासः

(१) सम्यक् प्रकारेण गन्धोपयोगित्वेनेत्यर्थः । आहरणम्—मेलनम् ॥

(२) वक्ष्यमाणफलोत्पादिवद् येन कौनचिदेकाक्षरेणैकां संज्ञासकरिष्य-
दित्यर्थः । “स्मरिति वक्ष्यवचननिर्देशात् संज्ञानां नानात्वं चापि तस्मिन्” । का-सि ।

(३) आचार्यप्रयुक्ताः संज्ञाश्चत्वारिंशत् । तर्कवागीशेन तु परमतमनुसृत्य
सकृत् टीकायां उक्त इति संज्ञायाः प्रयुक्तत्वाद्दिहापि उक्त संज्ञा कृतेति ।

५। आ वत् स्वर्घ्नु । (आ ।१।, वत् ।१।, स्वर्घ्नु ।१।) ।

अ आ अ ३ इति वर्णत्रयं क्रमेण स्वर्घ्नुसंज्ञं स्यात् । वत् शब्दात्
इ ई इ ३ इत्यादिषु च । स्व एज् नास्ति ।

मानो वर्ण इत्संज्ञः स्यात् । तथाच आचार्यैर्यत् यत् कार्य-
मुद्दिश्यैव यद्यदुपदिष्टं तत्तत् प्रयोजनमुद्दिश्यैव इत् संज्ञा कृता ।
तेषां तु प्रयोगकाले अनवस्थानं अन्वर्थसंज्ञावनादित्याह तस्ये-
त्यादि । तस्य इत्संज्ञकवर्णस्य कार्यं कार्यकाले अनुच्चारः अप्रयोग
इत्यर्थः । ननु अक् इङ् एजित्यादौ यथा प्रत्याहारार्थमुपदेशः
कडचां, तथा कथं नाकारादीनामिति चेन्न, आदिशब्दस्यावय-
वार्थत्वात् । अन्तशब्दस्तु स्वरूपावयवार्थ इति । इत्संज्ञस्य
प्रयोगकाले अनवस्थानं दर्शयति यथेत्यादि । अचि अकारादि-
नववर्णमात्रघटितप्रत्याहारे कडचा अक्इङ्एजित्यादिसंज्ञा-
प्रयोजनका इत्यर्थः । एवं ह्रस्व अकारस्य प्रयोजनान्तराभावात्
उच्चारणप्रयोजनकत्वमेव ।

५। आ इति बहुचरणोच्चरितं लुप्तप्रीकं दं, वत्शब्दः
साट्शयार्थव्यं, स्वर्घ्नु लुप्तप्रीकं दं, स्वथ घश्च षुश्च तत् । नन्वेक-
वर्णस्य संज्ञात्रयं निरर्थकं, एकेनैव चरितार्थत्वात् । न च यथा प्रादे-
गिनिव्यसंज्ञात्रयं तथात्रापि वाच्यं, इह फलभेदाभावात्, तत्र तु
गिनिव्यानां फलभेदेनावश्यविधेयत्वमिति । नापि त्रिवर्णात्मकसंज्ञा
वाच्या, एकाक्षरेणैव चरितार्थत्वात् गौरवाच्च, यतो मात्रालाघवे-
नाचार्याः पुत्रोत्सवं मन्यन्ते इति स्मरणात् । तस्मात् संज्ञात्रयेण

संज्ञित्वयमुपस्थाप्यते । तथाहि यदैकक्षणीच्चरिताकारस्तदा तस्य स्वसंज्ञा, यदा द्विचक्षणीच्चरिताकारस्तदा तस्य घसंज्ञा; यदा बहुचक्षणीच्चरिताकारस्तदा तस्य भूसंज्ञा, बहुचक्षणीच्चरितस्य एक-द्विचक्षणीच्चरितत्वं विना बहुचक्षणीच्चरितत्वासम्भवात् । तथाचाहुः शिक्षाकाराः ।

एकमात्रो भवेत् ऋसो हिमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्तु भूतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकमिति ॥

अत्र त्रिमात्रपदं बहुमात्रोपलक्षणम् । एके तु अथ आथ अथ सौत्रत्वात् सन्धिः बहुलं ब्रह्मणीत्युक्तेः, तथाच कृन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति भाष्यमित्याहुः । 'वदिति आगब्दसमभिव्याहारात् अचत्वैकमात्रत्वदिमात्रत्वबहुमात्रत्वधर्मेण मादृश्यं गृह्यते । तेन इ ई इ इ इति, आदिना उ ऊ उ ई ऋ ऋ ऋ ३ ल ल ल ३ । (१) नन्वेधः सन्धत्तरत्वात् स्वत्वाभावं दर्शयति स्वएज् नास्तीति । व्युत्क्रमेणान्वय स्तेन ए ए ३ ओ ओ ३ ऐ ऐ ३ औ औ ३ इति । अनच्त्वात् (२) प्रतच्य प्ररच्य इत्यादौ स्वत्वाभावात् स्वस्य तन् पितीति तन् न स्यात् ।

(१) "केचित्तु आवदित्येकपदं भत्या इ ई इ ३ इत्यादीनां संज्ञात्वर्यं सिद्धं कर्त्तव्यं, तन्मते कथमसिद्धस्योपमानत्वं सङ्गच्छते । अष्टतवत् दधि भुङ्क्ते इति प्रयोगे अदृष्टान्तस्य यथा स्वादुत्वम् अर्थतो दधिभोजनद्वारा सिद्धयति तथात् कल्पनादित्याहुः । का—सि ।

(२) इयोर्व्यञ्जनयोर्द्वाभ्यामर्द्धमात्राभ्यां यद्येकमात्रा भवेत् तदा प्रतच्छोत्यादौ एकमात्रस्य ह्रस्वत्वेन स्वस्य तन् पितीति कथं तन् न स्यादित्याशङ्क्याह अनच्त्वात् व्यञ्जनानामजभिन्नत्वात् अचानेव ह्रस्वदोर्ध्वतत्संज्ञाविधानादित्यर्थः ।

६ । जपोऽक् समीर्णं ऋक् च । (जपः १, अक्
।१, समः १, र्णः १, ऋक् ।१, च ।१।) ।

समानो जपोऽक् च परस्परं र्णसंज्ञः स्यात्, ऋक् च । साम्य-
न्वेकस्थानत्वम् ।

अत्रयं एह क ख ग घ डाः कण्ठ्याः ।

इत्रयं च छ ज झ ञ शा ए ऐ यास्तालव्याः ।

ऋत्रयं ट ठ ड ढ ण र षा मूर्धन्याः ।

लत्रयं त थ द ध न ल सा वो दन्त्याः ।

उत्रयं प फ ब भ म दा ओ औ औष्ठ्याः ।

एषां मध्ये यो येन समः स तम्य तत्र ततः ।

६ । जपः । जपः ऋक्ः (१) प्रत्याहाराः । जपाकोः पृथक् टकर-
णात् जप् जपेनैव अक् अकेनैव र्णसंज्ञस्तेन कुम्भकार इत्यादौ
न सह र्णं घः । ऋकारलृकारयोः स्थानवैषम्यात् पृथक्कोविधानं,
तेन होतृकार इत्यादौ लृकारेण सह ऋकारस्य घः । साम्यमिति
समस्य भावः साम्यं ब्राह्मणादित्वात् षणः । एकस्थानत्वमिति एक-
स्थानोच्चरितत्वमित्यर्थः । एहः प्रत्याहारः ए ओ ऐ औ ह इति ।
कण्ठ्याः कण्ठे भवाः, शरीरावयवाद् य इति यः, एवमन्यत्र । उभयत्र
पाठात् ए ऐ कण्ठतालव्यौ, औ औ कण्ठौष्ठ्यौ, वकारो दन्त्यौष्ठ्यः ।
नच अत्रयम् एहकवः (२) कण्ठ्या इत्यादि वाच्यं, अन्यान्यात्रय-

(१) जप + अक् + ऋक् ।

(२) कव इति कुम्भकाराच्च रूपम् ।

दोषात् (१) । सवर्ण इति परे । एषामिति । एषां अ आ अ एह
क ख ग घ ङ इत्यादिवर्णानां मध्ये येन वर्णेन समो यो वर्णस्तस्य
सामान्येन विधानेन ङम आदेशः स्यात् नत्वसमादेशः । यथा भृञ्जी
भृञ्जः इत्यादि । तत्रेति परसौ, पूर्वस्य परनिमित्तकसामान्यादेशे
परवर्णस्य सम आदेशः । यथा शान्तः अङ्कित इत्यादि । तत इति
पी, परस्य पूर्वनिमित्तकसामान्यादेशे पूर्ववर्णस्य सम आदेशः ।
यथा वाग्धरिः अज्भसोरित्यादि । अनियमे प्राप्ते वचनम् ।
अत्र वदन्ति—

सूत्रे प्रान्तं यद्विधेयं ह्यन्तं यत्प्राप्यते हि तत् ।

त्रान्तं यत् तस्य योगे स्यात् ध्यन्तं यस्मात् परन्तु तत् ॥

यस्य स्थाने भवेत् कार्यं तैत् ध्यन्तं समुदाहृतम् ।

प्रान्तं गम्ये परे वाच्ये यस्मिन्नुपपदै हि तत् ॥

क्वचिद्वात्ययतो (२) ज्ञेयमिदं पाणिनिसम्मतम् ।

यथा—सङ्गर्ध इत्यादि, त्रैसे त्वृतो त्रिमित्यादि, वारादर्थे-
रित्यादि, आदिगीचोरित्यादि, जसशसोः शिरित्यादि, घेश्मे
इत्यादि । परे तु तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति (१।१।८) (३)
प्रयत्नसाम्ये । प्रयत्नासु—

(१) स च दोषः स्वप्नहापेक्ष-घृहापेक्ष-घृककत्वूपः । तथाच वर्णानां
स्थाननिर्देशे कर्त्तव्ये क्व इत्युक्तौ सवर्णत्वज्ञानमेकस्थानत्वज्ञानमपेक्षते, एकस्थानत्व-
ज्ञानमपि सवर्णत्वज्ञानमपेक्षते इत्यन्योन्याभयदोषापत्तोरित्यर्थः ।

(२) व्यत्ययस्तु सेसथयदेः कजोऽङ्गणौ रे इत्यादौ बोध्यः ।

(३) तात्त्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नसंश्लेषतद्बुद्धयं यस्य येन तस्यं तन्निधयः सवर्णं
संज्ञं स्यादिति वृत्तिः ।

७ । चपोदिताकानिता णः । (चपा ३, उदिता ३,
अका ३, अनिता ३, णः १ ।)

उकारेता चपेन इद्रहितेनाका णी गृह्यते ।

आभ्यन्तरीणाञ्चत्वारः स्पृष्टत्वादय ईरिताः ।

वाह्या विवारसंवारी श्वासो नादश्च घोषतः ॥

अघोषश्चाल्पप्राणश्च महाप्राणोऽष्ट ते मता इत्याहुः ।

अस्मन्मते तु आस्यसाम्येनैव सिद्धेः ।

७ । चपोदिता । उत् इत् यस्य स उदित् तेन, चप् प्रत्याहारः
च ट त क प इति तेन, उदितंति चपेत्यस्य विशेषणं, नास्ति इत्
यस्य सोऽनित् तेन, अकेत्यस्य विशेषणम् । तथाच च ट त कपा एते
यदा उदितः स्युः तदा णं गृह्यन्ति, एवं अक्, अ इ उ ऋ लृ
एते यदा इद्रहितास्तदा णं गृह्यन्ति इत्यर्थः (१) ।

(१) “अत्र सामान्यभेदस्य विशेषपरत्वात् कार्यान्तरासम्पादकीभूतोद्वेषः
समानवर्णप्राङ्कत्वं, तेन सघोनस्तुङ्गव्यत्य तडः समानवर्णप्राङ्कत्वम्, अलो-
कारस्य कार्यान्तरसम्पादकत्वात्, कार्यान्तरन्तु एतत्कार्यातिरिक्तकार्यं त्रिद्वयो-
ऽङ्गेनस्मिति । दभोयार्थति ज्ञापकात् काव्यस्वरूपेद्रहितताकः समानवर्णप्राङ्-
कत्वं त्वदां टेरक्तौ चैक्याञ्चुद जयलपोऽर्गश्चादित्वाद् इत्यादिषु प्रदर्शितम् ।
व्यस्येत् मनीयत्व काव्यनागारक इत्यत्र च इकारबोधक इत्गण्डोपादानं ज्ञापक-
मिदम्यानिव्यत्वज्ञापनायम् । केचित्तु दभोयावित्यस्य ज्ञापकत्वेन प्रत्ययादेशयोः
समानवर्णप्राङ्कत्वं नास्तीति व्याख्याय सघोन इत्यत्र तडोऽपि समानवर्णप्राङ्-
कत्वमित्युचुः । तत्र युक्तं स्तुयुभिः दुभिः दु इत्येतयोश्चुटोः समानवर्णप्राङ्कत्वा-
पत्तेः । तत्रैव इ ई इत्यक्षरंज्ञाक्रान्तकार्यस्वरूपस्य ह्रस्वेकारप्रयोगेणाप्राप्तव-
सिति ज्ञापकमग्विषयमेव, अतएव तेषां मते स्तुयुभिरित्यादौ न दोषः किन्तु सघोन
इत्यत्र गत्यभाव इत्यवधेय”मिति । “का-सि ।

८ । इडोऽरलेड् णः । (इडः ङ् अर् अल् एङ्

।१।, णः १५,) ।

इडः स्थाने अर् अल् एङ् एते णुसंज्ञाः स्युः ।

८ । इडः । अर्च अल्च एङ्च तत्, एङ् प्रत्याहारः, यद्वा प्रत्येकं दं, एषां यो येन सम इति नियमात् इदुतोरपि एकार-ओकारौ भवतः न तु ऋकारस्य लृकारस्य च । ऋकारे त्रयोऽज्भागाः सन्ति तन्मध्यवर्ती तुरीयो रेफ इति (१) इकारो-कारभागसत्त्वेऽपि (२) अरुपदेशात् (३) अरेव णुसंज्ञः न तु इरुरी ; एवं लृकारेऽपि (४) । इड इति षीनिर्देशात् एड एव एङ्, यथा प्रेजते परोखति इत्यादौ णुः । • गुणं इति परे ।

(१) अस्यायमाशयः 'उरण् रपरः' (उः ङ् अण् । १५ रपरः १) इति पाणिनि-सूत्रम् । ऋकारस्य स्थाने अण् अर्थात् अ इ उ एते त्रयो वर्णा रपरा भवन्ति । र इति रनयोः संज्ञा । • ऋकारेणात्र लृकारोऽपि गृह्यते । तेन ऋस्थाने अर्, इर्, उर् एते स्युः । एवं लृ स्थाने अल् स्यादिति सूत्रार्थः ।

(२) यद्यपि ऋस्थाने इर्, उर् इत्यपि भवतस्तथापि ।

(३) गुणसंज्ञासूत्रे इति शेषः ।

(४) त्रयोऽज्भागाः सन्तीत्यनेनान्वयः । तत्र इल्, उल् इत्येतयोरप्रयोगात् अथेव गुणसंज्ञः । अतएव कार्तिकेयसिद्धान्तेन च ऋकारे त्रयोऽज्भागाः इत्यादि एवं लृकारेऽपीत्यनेन तर्कवागीशवचनसङ्गत्य "तर्कवागीशस्तु पाणिन्यादिमतमवलम्बाहे"त्युक्तम् । अन्यच्च, "सर्वत्र णुविधायकसूत्रे इडः प्राप्तरर्थमयं संज्ञा, तेन णुर्षूङ् इत्यत्र अन्येडः प्राप्तिः । आदिगेभोरित्यनेन इको गेर्भोरित्यनेन एङ्च णुविधानेनैव इडः प्राप्नो अत्र इड उपादानं व्यर्थमिति चेन्न,—स्वभौजसृष्टिरिति वत्, उद्देश्यविधेयभावान्वयात् णुपदेन अरलेङ् इत्यस्योपस्थितत्वात् । अत्र तु णुपदेन इडः स्थानकर्त्तव्यारलेङ् वाच्यमिति न तु केवलारलेङ् । अतः कार्येण कार्युपस्थाप्यते, तेन व्रजवदेति सूत्रे त्रिपदेन कार्यस्य रूपराजुपस्थाप्यते, अत्र आरानैज् इत्यत्र अचम्ब्रथादि"त्युक्तम् । "सैमत्वादिवर्णएकारयोरेकारः उवर्ण-

६ । अच आगलैज् त्रिः । (अचः ६।, आ आर्
आल् ऐच् । १।, त्रिः १।) ।

एते त्रिसंज्ञाः स्युः ।

१० । प्रपरापसंन्यवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्परिप्रत्यम्भ-
त्यप्युपाङ् गिः । (प्र—आङ् । १॥, गिः १।) ।

एते विंशतिर्गिसंज्ञाः स्युः ।

अत्रार्चायां स्वती, नातिक्रमेऽतिः, पर्यधी गती ।

अपिः पदार्थ-सम्भाव्य-गर्हानुज्ञा-समुच्चये ॥

६ । अचः । आश्च आर् च आल् च ऐच् तत्, ऐच् प्रत्या-
हारः, सौत्रत्वात् सान्तविधेरनिर्दुर्वाहा न चैक्यादः ; शेषं पूर्व-
वत् । द्विविरिति पक्षे ।

१० । प्रपरा । प्रश्च परा च अपश्च सञ्च, निश्च अवश्च अनुश्च
निश्च दुश्च विश्च अधिश्च सुश्च उर्च्च परिश्च प्रतिश्च अभिश्च अतिश्च
अपिश्च उपश्च आङ् च ते । विंशतिरिति स्वरूपकथनम् ।

अत्रेत्यादि । अत्र प्रादौ स्वती पूजार्थी न गी, यथा सुसुते,
अतिमुते । अतिक्रमे अतिर्न गिः, फलोदयेऽपि क्रियाप्रवृत्तिरति-
क्रमः तस्मिन्, यथा अतिसिञ्चति शालीनित्यादि । गती पर्यधी
न गी, यथा परिसेधति अधिसेधति इत्यादि । याभ्यां पर्यधिभ्यां
योगे गत्यर्थेषुः स्वार्थं न जहाति, गत्यर्थेषुसमभिव्याहृती पर्यधी
ओकारयोरोकारः । ततोऽवशिष्टौ अरलौ रलयोः समत्वात् क्रमेण ऋवर्ण-
लवर्णयोः स्थाताम्, सप्तदायसाभ्याभावे आंशिकसाभ्यस्यापि ग्राह्यत्वादि'ति-
दुर्गादाहः ।

इत्यर्थः, (१) तथाच अधिपरी अनर्थकाविति परे । अपिः पदार्थ-
त्वादि । पदार्थश्च सम्भव्यश्च गर्हा च अनुज्ञा च समुच्चयश्च तत्
तस्मिन्, अप्रयुज्यमानपदस्यार्थः पदार्थस्तस्मिन्, यथा सर्पिषोऽपि
स्यात्, मधुनोऽपि स्यात्, विन्दुपदस्यार्थे अपिशब्दः (२) । सम्भाव्यः
सम्भावनं योग्यतेति यावत्, यथा अपि सिञ्चेन्मूलसहस्रम् । गर्हा
निन्दा, यथा अपि स्तुयात् वृषलम्, अपि सिञ्चेत् पलाण्डून्
ब्राह्मणकः । अनुज्ञा प्राकाम्यं, यथा अपि मिञ्च अपि सुहि
यथेष्टं कुरु इत्यर्थः । समुच्चयः परस्परसंश्लेषः, यथा अपि मिञ्च अपि
सुहि, उभयं कुरु इत्यर्थः, सर्वत्र पत्वाभावः फलम् । स्वादेरनु-
करणात् केर्नलुक्, न गौणानुकरणयोरिति निषेधात् । ननु
चादिर्निर्निरित्यतः प्राक् गिसंज्ञा क्रियतां कथमिहेति चेन्न,
धुसंज्ञायाः प्राक् गिसंज्ञाविधानं धोः प्राङ्नियतंप्रयोगार्थं, तेन प्रकृतं
नयति प्रणायकः, प्रकृतमेजते प्रैजकः इत्यादी णत्वणुत्वे स्तः, न तु
प्रगतौ नायकः, प्रनायकः, प्रगतं एजकः प्रैजकः इत्यादी (३),
द्रव्ययोगे व्यस्येति सत्त्वाभावात् । कथं तस्य व्यत्वमिति, चादि-
पाठात् (४) । ननु प्रजयति अभ्यागच्छति प्रतिश्रुते इत्यादी

(१) अतएव उपसर्गस्य द्योतकत्वं न तु वाचकत्वमित्युक्तम् ।

(२) अत्र अप्रयुज्यमानविन्दुपदस्यार्थं आक्षिप्यते इति का-सि । पदार्थोऽस्त्यत्वं
अपि सिञ्चति अत्यं सिञ्चतीत्यर्थे इति दुर्गादासः ।

(३) प्रनायक इत्यादी प्रादीनामध्याहृतगतिक्रियां प्रत्युपसर्गत्वं न तु नयनादि-
क्रियां प्रतीति । अतएव प्रगतोऽध्वानं प्राञ्च इत्यत्र गेरध्वन इत्यप्रत्ययः ।

(४) द्रव्ययोगे विशेषणभावापत्ते सतोत्पत्तेः, व्यस्येति-व्यस्यन्तुकारेति सूत्रेण,
सत्त्वाभावात्-समासत्त्वाभावात् न णत्वणुत्वे इति पूर्वेष्वान्वयः । धातुप्रकरण-घटित-
णत्वविधेः पूर्वं व्यस्यन्तुकारेति समासविधम्नात् समासभावे णत्वं नस्यादिति-

११ । भ्वादिर्धुः । (भ्वादिः १, धुः १) ।

भू-सत्तायामित्यादिर्गणो धुसंज्ञः स्यात् ।

प्रकर्षाभिसुख्यरामीप्यगमनं गेरेव कल्पते, तदन्वयव्यतिरेकानु-
विधानादिति(१) चेत् न, बधार्थराधां क्षमार्थसृष्टामिति विशेषणेन
धीरेवानिकार्थत्वकल्पनात्, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधक-
त्वाच्च (२) । अतएव गेर्द्योतकत्वं, न वाचकत्वं, द्योतकत्वं हि
सामान्यशब्दानां विशेषतात्पर्यग्राहकत्वम् । प्रतिष्ठते इत्यत्रापि
विरोधिलक्षणया धीर्गमनोपस्थितितात्पर्यग्राहकत्वमिति ।
तथाचोक्तं कामधेनौ “क्रियावगचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धार्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः” । तथाच भट्टी
सहस्रशोऽसौ शपथानमप्यत्, अकरोदित्यर्थः ।

११ । भ्वादिः । “भूरादियस्थ गणस्य सः, तद्गुणसंविज्ञान-

सूचितम् । तेन प्रनायक इत्यत्र उपसर्गत्वाभावात् सभासाभावे णत्वं नस्यात् ।
प्रैजक इत्यत्र च अतुपसर्गत्वात् गेर्धोरित्यनेन गुणोऽपि नस्यात् । अतएवोक्तं
“प्रादीनासुपसर्गत्वं धातुयोगे च मर्त्यदा । अव्ययत्वं लिङ्गयोगे कथितं पूर्व-
सूदरिभिरित्युक्तेः प्रादिर्यदा धातुयोगी भवति तदा तस्योपसर्गत्वं, यदा तु
लिङ्गयोगी तदा तस्याव्ययत्वमिति । प्रनायकः प्रगतो नायको यस्माद्देशात् स
इत्यादौ प्रादयो नोपसर्गा अपि तु तत्रातिरूपकाः । तेन तेषां चादिगणे पाठान्
निपातत्वेऽव्ययत्वं सिद्धमिति” ।

(१) अन्वयस्तत्त्वत्वे तत्सत्ता व्यतिरेकस्तदसत्त्वे तदसत्ता, ततश्च प्रजयतीत्यादौ
सुपसर्गो प्रकर्षार्थः, असति च तस्मिन् तदर्थाभाव इत्येवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
तत्तदर्थबोधनादित्यर्थः ।

(२) प्रजयति इत्यादौ जिप्रभृतीनां धातूनां प्रजातित्वम् न तु प्रादीना-
सुपसर्गाणांमिति ।

हः । पृथ्वीवाचकभूशब्दस्य धुसंज्ञां निरस्यद्वाहू भूसत्तायामित्यादि । गणशब्दः समूहवचनः । तथाच भूसत्तायामित्यादि-दशगणपठितानां क्रियावाचिनां धुसंज्ञेत्यर्थः । क्रिया तु क्वचित् सिद्धा, आकाशादेर्यदस्तित्वादिकम् । क्वचिदसिद्धां, तण्डुलादेः पाकाद्याश्रितक्रमरूपां पूर्वापरीभूतावयवा च (१) साध्यत्वेन विवक्ष्यते इति । यदुक्तं, यावंत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन विवक्ष्यते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते (२) । यद्वा क्रिया ध्वर्थः (३) । स च परिस्वन्दनसाधनसाध्यः, यथा गमनादिः, अपरिस्वन्दनसाधनसाध्योऽपि, यथा अतस्थानादिः । गणे पाठाभावात् अलपयति वर्षयति संज्ञपयति इत्यादेर्न धुत्वम् (४) । गणपाठात्तु श्वेतते मेघः, रज्यते रविः, नीलति तमालवनं, शोषति कीकनदं, स्युशति वायुः, विशेषयति अर्थे, समवैति घटं, जानाति शिवं,

(१) पूर्वापरीभूतौ अवयवौ यस्मात्तादृशी, पूर्वावयवोऽधिभ्रयणं तच्च चुल्लरां स्थालीस्थापनं, अपरावयवो जलतण्डुलाद्यपणम् । अतएवोक्तं विक्रित्यतुकूल-व्यापारः पाक इति ।

(२) सिद्धं नित्यं सत्तादिकं, असिद्धं अनित्यं शूणाभावादिकं वा, यावत् यत् समस्तं वस्तु साध्यत्वेन प्रयत्नादिक्रियारूपत्वेन विवक्ष्यते, आश्रितक्रमरूपत्वात् आश्रितं प्राप्तं क्रमरूपं पूर्वापरीभावः येन तत् आश्रितक्रमरूपं तस्य भावस्तत्त्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ।

(३) अस-नय-प्रभृतिवाच्यानां सत्ताभावादीनां पूर्वापरीभावस्याभावात् कथं क्रियात्वमित्याशङ्क्याह यद्वेति । पूर्वाचार्य्यकृतगणपठितानां भ्वादीनां वाच्यैव क्रियेति निष्कर्षः ।

(४) शिष्टप्रयोगानुसारीदं लक्षणं (धातुलक्षणं) शिष्टैश्च एते (अलपयतीत्यादयः) न षयुक्ता इत्येषामर्थवत्तैव भास्वीति कौतन्त्र-टीका ।

१२ । सित्यादिः क्तिः । (सित्यादिः ११, क्तिः ११)

स्यादिस्र्यादिश्च क्तिसंज्ञः स्यात् ।

सुखमिच्छति, शत्रुं हेष्टीत्यादी गुण-विशेष-समवायादीनां क्रिया-
त्वमेवेति शाब्दिकाः प्राहुः (१) । भूसत्तायाम् अस भुवीत्युक्ते-
रिहार्थकथने अन्योन्याश्रयो न दोषः । यद्यपि विकल्पे वा,
विशेषे वि, आङ् च अवधारणे, इत्यादीनां क्रियार्थत्वं, विकल्पते
इत्यादिप्रयोगात्, तथापि वादीनां विकल्पार्थद्योतकत्वान्न
धुसंज्ञेति । जृ-श्चि-प्रभृतीनां सौत्राणां गणे पाठामत्त्वेऽपि ध्वधि-
कारे पाठादेव धुसंज्ञा । दग्गणा हि, भ्वाद्यदादि जुहोत्यादि-
दिवादि-स्वादयः स्मृताः । तुद्गधादी तनादिश्च क्रीचुरादी इमे
दश । चुरादेर्वान्तत्वादेव धुत्वे सिद्धे विकल्पितजन्तानां जेरभाव-
पक्षे धुत्वार्थोऽत्र पाठः । पूर्वार्चार्थ्यकृतधातुपाठाभिप्रायेणैदं
सूत्रितम्, अन्यथा स्वकृतगणक्रमेण जृ-श्चि-स्तन्भु विशेष्यादीनाम्
इरित्त्वादेव डे सिद्धे पृथग्विधानमनर्थकं स्यात् । धातुरिति परे ।

१२ । सित्यादिः । सिश्च तिश्च तौ सितौ तावादी यस्य
स सित्यादिः । तद्गुणसंविज्ञानहः । इन्दात् परः श्रूयमाणः
शब्दः प्रत्येकमभिसंवध्नातीति न्यायादाह स्यादिस्र्यादिश्चेति ।
स्यादय एकविंशतिः त्यादयः साश्रीतिशतसंख्यका वक्ष्यन्ते ।
विभक्तिरिति परे ।

(१) चेतने भेष इत्यादौ श्वितप्रभृतीनां गुणादिवाचकत्वेऽपि गणपाठात्
धातुत्वमिति दर्शितम् । एवं गडि वदनैकदेशे, इत्येऽपि वर्त्तमानस्य गणधेर्धातुत्वं,

१३ । क्वद्वान्येकद्विवहुष्वेकशः ।

(क्वद्वानि १॥॥, एकद्विवहुषु ७॥॥, एकशः ११॥॥)

क्तेरेकैकं वचनं क्रमात् क्व-द्व-स्व-संज्ञं स्यात्, तानि च क्रमा-
दे-द्व-द्विवहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ।

१३ । क्वद्व । एकम् एकम् एकशः वीष्पायां चशस् ।
एकशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वात् (१) क्तिं विपरिणम्याह क्तेरिति ।
अर्थेष्विति । अर्थशब्देन सित्यादोरथा ऋच्छन्ते । तेन रामः, कृष्णः,
देवैर्गम्यते स्वर्ग इत्यादौ लिपुभ्यां लिकर्त्राद्योरेकत्वद्वित्वबहुत्व-
विवक्षायां क्वद्वानि भवन्तीत्यर्थः । यद्यपि क्वद्वमेकद्विवहु-
ष्वेकशः इति सूत्रिते सिद्धे व्वनिर्देशः क्वचित् व्यभिचारार्थः ।
तथाहि, विंशत्यादेरनावृत्तीं वे क्वम् । विंशत्यादिपरार्द्धपर्यन्तेभ्यो
वे क्वं स्यादनावृत्तौ । एकोनविंशतिः शूराः, विंशतिः शैल-
शासिनां, परार्द्धमणवः । अनावृत्तौ किं, हे शते शूराणां, हे विंशती-
घटानामित्यादि । तथाच शतैस्तमन्नामनिमेषवृत्तिभिरिति
रघुः । तिथ्यपुनर्व्वसुभ्यां मे चे इम् । तिथ्य-एकः, पुनर्व्वसु द्वौ,
एभ्यो नचत्रे चे वे इं स्यात् । तिथ्यश्च पुनर्व्वसु च तिथ्यपुनर्व्वसु
दृश्येते । तिथ्यार्थग्रहणात् पुष्यपुनर्व्वसु सिद्धपुनर्व्वसु इत्यपि । तिथ्य-

।म गच्छ इत्यपि सिद्धमिति कातन्त्रपञ्जी । गच्छि गच्छे इति क्विकल्पद्रुमः ।
'यत्न इत्यनिर्देशस्तत्र तद्विषयक्रियाविशेष उपलक्ष्यते इति भैतियवोपदेशौ । केचित्तु
गच्छ इति शब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमेवायं घातुर्मन्त्रयो नत्वस्यान्वय प्रयोग इत्याहुः' इति
।ड्डीकायां दुर्गादासः ।

(१) सम्बन्धसापेक्षत्वात् ।

पुनर्व्वस्त्रोरिति किं, राधानुराधाः (१) । मे किं, तिथ्ये जातः पुनर्व्वस्त्रोर्जाती इति जातार्थ-त्य-लुकि तिथ्यश्च पुनर्व्वस्त्रं च ते तिथ्यपुनर्व्वस्त्रवः । चे किं, यस्तिथ्यः स एव पुनर्व्वस्त्रं येषां ते तिथ्य-पुनर्व्वस्त्रवः, ये दृष्टिदोषेण विपर्ययेण पश्यन्ति इत्यर्थः । ० व्वे किं, एकत्वे माभूत्, तेन तिथ्यपुनर्व्वस्त्रं इति (२) । सर्व्वो हि इन्द्रो विभाषयैकवद्भवति इत्यस्य ज्ञापकमिति । जात्यर्थादसंख्यया व्वं वा क्ते । जात्यभिधेये गम्यमाने क्ते व्वं वा स्यात्, न तु संख्यया योगे । सम्पन्नो यवः सम्पन्ना यवाः, गौरियं गाव इमा इत्यादि । सम्पन्नादेर्व्वं जातिवाचिविशेषणत्वात् । (३) वस्तुधर्मस्वरूपस्य योऽर्थः स्यात् परिचायकः । सा जातिराकृतेर्गम्या उपदेशादपि क्वचित् । असंख्यया किं, एको ब्रीहिः । क्ते किं, ब्रीहियवी । अर्थेति किं, काश्यपस्य प्रतिकृतिः काश्यपः, (४) जातीति किं, देवदत्तो यज्ञदत्तः । लेगौरिवे । लेगौरिवे गम्यमाने क्ते व्वं वा स्यात् । ० लं गुरुः यूयं गुरवः महाशयः महाशया इत्यादि । अविशेषणास्मदो हे च । अविशेषण-स्यास्मदः क्ते हे च व्वं स्यात् वा । अहं ब्रवीमि वयं ब्रूमः, आवां

(१) राधे विशाखे हे. अदुराधाः सप्त चतस्रो वा, तासां इन्द्रे बहुत्वमेव ।

(२) अत्र समाहारद्वन्द्वः ।

(३) जातिमाह्वयस्तु धर्मोति ।

(४) यद्यपि गोत्रञ्च चरथैः सहेत्युक्तेरस्य जातित्वमप्येव तथापि नात्र जात्यभिधानं चिकीर्षितं अतएव “जात्याख्यायाभेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्या” मिति पाणिनिः (१ । २ । ५८) । अत्र आख्यायामिति किं काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । भवत्ययं जातिशब्दो नत्वनेन जातिराख्यायते । किं तर्हि ! प्रतिकृतिरिति । काशिका ।

१४ । त्वन्तान्यौ दली । (त्वन्तान्यौ १॥, द-ली १॥)

त्वन्तशब्दो दसंज्ञः स्यात्, अन्यसु लिसंज्ञः ।

ब्रूवः वयं ब्रूमः । अविशेषणेति किं, अहं पटुर्ववीमि । वयमप्रगल्भ-
मनसः इति तु विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारात् अस्मद एव
विशेषणत्वम् । यदा तु अस्मद एव विशेष्यत्वं तदा न स्यात् ।
फल्गुनीप्रोष्ठपदाभ्यो भे हे । फल्गुनीभ्यां प्रोष्ठपदाभ्याञ्च हे व्वं
वा स्यात् नक्षत्रे । पूर्वं फल्गुन्यौ पूर्व्याः फल्गुन्यः ; पूर्वं प्रोष्ठपदे
पूर्व्याः प्रोष्ठपदाः । प्रोष्ठपदाशब्देन भाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहणम् ।
भे किं, फल्गुन्यौ माणविके । वर्षादेः क्वयोर्वा तु वल्जजादेः ।
वर्षादेः क्वे हे च व्वं नित्यं स्यात् वल्जजादेस्तु वा ।

वर्षा दारा गृहा लाजाः सिकतार्थं जलीकसः ।

बहुलाः क्तिका आपो वस्त्रान्ते तु दशा मघाः ।

अविज्ञातार्थकाः सर्व्वे यथा तव सुताः कति ।

वल्जजा वल्जजश्चाप्सरसश्चैव्यपराः समा ।

समाः कविभिरुक्ताः सुमनसः सुमना अपि ॥

१४ । त्वन्तान्यौ । क्तिरन्ते यस्य स त्वन्तः, त्वन्तश्च अन्यश्च
तो, दश्च लिश्च तौ । त्वन्तदेन लुप्तकिकस्यापि अक्षणे, न दं तसाविति
ज्ञापकात् । लिङ्गसंज्ञायाः प्राक् धु-क्ति-दसंज्ञाविधानात् धु-क्ति-
दभिन्नस्य लिङ्गसंज्ञा इत्यर्थः (१) । तेन हन्धो दिप् अम्, अहन्

(१) अनुकरणस्येते तु धातुविभक्त्योरपि लिङ्गत्वं स्यात्, यथा भवः प्राप्नो
वा मस्, चे जसि वा इत्यादि ।

१५ । लुपि न सन्ध्याद्यविधी ।

('लुपि ७, न । १।, सन्ध्याद्यविधी १॥)

लुपिति लोपे कृते यो जुप्तस्तदाद्यन्त्ययोः सन्धिर्न स्यात्,
तदाद्यस्य च यो विधिः स च न स्यात् ।

इत्यत्र न नस्य लुप, (१) भवतीत्यादिर्न स्याद्यत्पत्तिश्च । हरिहरौ
पीताम्बुः इत्यादौ समुदितस्यावयवस्य त्वन्तत्वेऽपि समुदितस्य
लिसंज्ञा तस्यात्त्वन्तत्वात् । अन्यशब्देन इहार्थवदनर्थवतीर्थहणं,
तेन रामो गङ्गा ज्ञानं प्र परां च वा इत्यादीनां लित्वमिति । न
चार्थवदग्रहणे नानर्थकस्येति । परिभाषया अनर्थवतो न ग्रहण
मिति वाच्य, परिभाषायाः क्वाचित्कत्वात् । एष उभ्यामुतो याति
खपुष्पकृतशंखरः । कूर्मलोमपटाच्छ्वः शशशृङ्गधनुर्हर इत्यादौ
तु समुदायस्य वाच्याप्रमिद्धावपि लित्वं, खण्डगः प्रमिद्धेः । पृथक्
सग्रहणादिति परे (२) । दं पदं, लिर्लिङ्गम् (३) ।

१५ । लुपि । आदौ भवः आद्यः, अयामौ आद्यथेति
आद्यः, (४) आदेर आद्यः, (५) अं आद्यो यस्य तदाद्यं, सामान्यत्वात्

(१) तत्र प्रकृतानाल्लिङ्गस्य नस्य लुप्विधानात् ।

(२) पाणिनीये "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" १ । २ । ४५ । इति
प्रातिपदिकस्य प्रथमलक्षणम् । "कृत्तद्धितसमासाश्च" १ । २ । ४६ । इति द्वितीय
लक्षणम् । तत्र समासस्य पृथक् पृथक्त्वात् उभ्यामुतादिशब्दानां प्रातिपदिकस्य
मित्युक्तम् ।

(३) प्रातिपदिकमिति परे ।

(४) आदेरवर्ण इत्यर्थः ।

(५) अत्र आदेरिति पञ्चम्यन्तं, तेन लुपस्य आदिवर्णादुत्तरो योऽवर्णः स
आद्य इत्यर्थः । अतएव भो अत्र इत्यादौ नाकारलोपः ।

क्लीवत्वं, पश्चात् आद्यश्च आद्यश्च आद्यश्च आद्यं, क्लीवाक्लीवयोः
 क्लोवं वा तु क्लमिति क्लम् । तस्य विधिराद्यविधिः, ततः सन्धिश्च
 आद्यविधिश्च तौ (१) । लुञ्जिति वर्णानामदर्शनं विच्छेद इति यावत् ।
 यद्यपि विष्णु इति, श्रिया एति, क इह, देवा अत्र, भो अत्र,
 राजभ्या, राजभिरित्यादावुक्तरूपेण (२) सिध्यति तथापि सन्धिग्रहणं
 स्यादित्यपि (३) सन्धिज्ञापकमिति । अतएवाग्रे सन्धिग्रहणात्
 सन्धिलुप्त्येव न सन्धिरिति वक्ष्यति । शाङ्गिषु पिपचु इत्यादौ षत्वं
 स्यादेव अनवर्णाश्रितत्वात् । मघवाद् इत्यादौ तु नो लुप्
 फेभाविति प्रकृतिनान्तस्यैव ग्रहणात् न नो लुप् । लुपि युक्तवत्
 लिङ्गं संख्या च (४) । लुञ्जिति यो लुमस्तदर्थे युक्तवत् प्रकृतिवत्
 लिङ्गसंख्ये स्याताम् । अङ्गस्यापत्यानि अङ्गास्तेषां निवाम इत्यर्थं

(१) सन्धिग्रहणेऽहं सन्धिध्यायस्त्वं विहितकार्यमिति बोध्यम् । आद्यविधि-
 रित्यत्र आदिग्रहस्य साक्षाद्भवात् सन्धेव लुप्तस्येतेनान्वयः । तेन लुप्तस्य य
 आदिवर्षस्तस्य विधिर्न स्यात् । अतएव राजभ्यामित्यादौ आङ्गमभवति
 नाकारः । एवं वज्रमाचष्टे इति औ टिलोमे क्तिपि जेलोमे वज्र इति लिङ्गात्
 सौ स्यान्त्यारा इति रेफस्य लुपि लुप्तस्यादिवर्षत्वेन जकारस्य चङ् इति कृङ्
 न स्यात् तेन वज इत्येव । तथा लुप्तस्य य आदिवर्षस्तद्विभक्तङोऽपि विधिर्न
 स्यात् । तेन राजभिरित्यादौ न ऐम् । गङ्गे अत्र इत्यादौ ल्लङ्गेऽमीये इत्येकारस्य
 सन्धिनिषेधे तद्विभक्तकस्याकारलोपस्यापि निषेधदर्शनेन सन्धिनिषेधप्रसङ्गे आदि-
 विधेर्निषेधेनेन तद्विभक्तकविधेर्निषेधस्यापि प्राप्त्वात् भो अत्र इत्यादौ णङोऽत
 इति नाकारलोप इति दुर्गादासमतम् ।

(२) आद्यविधिनिषेधेन ।

(३) स्यादन्तप्रकरणस्यैव लुपीत्यर्थः ।

(४) लुपशब्देन लोपे कृते यथा सन्ध्याद्यविधिनिषेधस्तथा कृत्वात् तद्वि-
 मल्ययानां लुपि तदन्तग्रहानां प्रकृतिर्लिङ्गवचने स्यातामिति परेषां मतमावेदय
 चाह लुपीति ।

ष्णस्तस्य लुपि अङ्गा जनपदः । एवं पञ्चालाः पुण्ड्राः कुरवः ।
 लुपि किं, लवणैः संस्कृतः, लवणाङ्गुक्, लवणः सूपः (१) । द-मेदात्
 क्वचित् संख्यैव प्रकृतवत् । यथा खलतिकस्य गिरिदूरभवानि
 वनानि खलतिकं वनानि (२), वरणादित्वात् (३) ष्णस्तस्य
 लुप् । क्वचिन्निङ्गं प्रकृतवत् यथा-हरीतक्याः फलानि, हरीतक्यः
 फलानि, विकारे फले लुप् । से व्विषयस्योत्तरदस्यैव धुक्तवद्भाव
 इति भाष्यं, मथुरा च पञ्चालाश्च मथुरापञ्चालाः । व्विषयस्योत्तर-
 दस्यैवेति किं, पञ्चालमथुरः । एकस्मिन्नादान्तवद्ग्रपदेशिवच्च । (४)

(१) लवणःङ्गिति सूत्रेण लुकि कृते लुपकरणाभावान्नपूर्वोक्तं कार्यमिति ।

(२) अत्र खलतिकस्यङ्गस्य पञ्च न, केवलं वचनमेव ।

(३) वरणादेशः । वरणादेशतत्त्वेषु उत्पन्नस्य तस्य लुप स्यादिति तद्वित-
 टीकार्यां चातुरथिकप्रकरणे वैच्यतीत्युक्तं वरणादित्वादिति ।

(४) इदानीमाद्यान्तशब्दार्थं निर्वोक्तं एकस्मिन्निति । उक्तञ्च, आद्यान्तवदेक-
 स्मिन् । १ । १ । २१ । इति पाणिनीयसूत्रटीकायां तत्त्वबोधिन्यां “सत्यन्यस्मिन्
 यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः । सत्यन्यस्मिन् यस्य परो नास्ति सोऽन्तः इति लोके
 प्रसिद्धं, तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न सम्भवतीति तत्र आद्यान्तव्यपदेशानि कार्याणि
 न स्युरतोऽयमर्थादेशः” इति । अस्यायमाशयः यत्र द्विवा वरणाः सन्ति तत्र यस्य
 पूर्वो नास्ति स एवाद्यः, यस्य च परो नास्ति स एवान्तः इति वक्तुं युज्यते
 लोकप्रसिद्धेः । यत्र तु एक एव वर्णस्तत्र ऋथमाद्यान्तव्यवहार इत्याशङ्क्याह
 असहाये एकस्मिन् वर्णेऽपि आद्यान्तवत् कार्यमितिदृश्यते आरोप्यते । आद्यान्त-
 वदिति आद्यान्तयोरितेति सप्रस्यन्ताङ्गप्रत्ययः । आद्यान्तनिर्देशेन यत्कार्यं विहितं
 तदत्रापि भविष्यतीत्यर्थः । अतएव सौपः तैः इत्यादौ सुप् तिङ् शब्दाभ्यां षो
 कृते लोकप्रसिद्धनिरुक्तादिलक्षणविरहितत्वेऽपि षिन्नेविरादाच्च इति दृष्टिः स्यात् ।
 व्यायतीति इनुधोजौ जित्यन्त्येति दृष्टिः । एवमन्यत् । व्यपदेशिवञ्चेति ।
 अस्यायमर्थः—“विषयतोऽपदेशो व्यपदेशः सुखो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशो
 सुख्य इति यावत्, तेन तस्यै मिति तत्त्वबोधिनी ।

१६ । चादिर्गिर्निः । (चादिः १, गिः १, निः १) ।

चादिर्गणो गिश्च निसंज्ञः स्यात् ।

एकस्मिन्नेसहाये विषये आद्यन्तवत् कार्यमतिर्दिश्यते, व्यपदेशिवच्च । सौपः, तैडः, आदिवत्त्वादायचो त्रिः । एवम् आययति इत्यादावन्तवत्त्वात् त्रिः । आर्थं ऋदन्तत्वात् घ्यष् । एवम् इः कामदेवः तस्मिन् श्री अन्तवत्त्वाड्यौ । व्यपदेशिवदिति, व्यपदेशस्तादृष्येण कथनं विद्यते यस्य स व्यपदेशी तद्वत्, हे एव (१) यथा—एकोऽच् यस्य स एकाच् तस्मादिन्न स्यात् अवान् इत्यादौ ।

१६ । चादिः । च आदिर्यस्य स चादिः तद्गुणसंविज्ञानहेन चस्यापि निसंज्ञा । चादिर्यथा । चं श्रीषट् वषडुङ् स्वधा सह समं साकं पुरा हन्त किं वा तु स्तित् यदियाऽथवा चण चन

(१) भिन्नान्येकार्थेति सूत्रस्य टीकायां “समस्यमानपदार्थोऽपि अन्यपदार्थः स्यात्, व्यपदेश्य-व्यपदेशिवद्भावात् । यथा—शोभनशरीरः शिवापुत्रः, जनार्दनश्चात्मचतुर्थ एवेत्युक्तवता तर्कवागीशेन व्यपदेश्य *व्यपदेशिवद्भावो बह्व्रोहिसमास एवेति दर्शितम् ; ततश्च यत् बह्व्रोहौ समस्यमानपदार्थान्यपदार्थयोरभेदावगमकालैव व्यपदेशिवद्भाव इति निष्कृष्टार्थः ।

उक्तञ्च कान्तिकेयसिद्धान्तेन चान्याजादिष्टिरिति सूत्रटीकायाम्—“अन्यपदार्थसमस्यमानपदार्थयोरकार्थप्रतिपादकत्वं कुत्रचिद् बह्व्रोहिसमासस्य स्थापितम् । यथा—शोभनशरीरः शिवापुत्रः, जनार्दनश्चात्मचतुर्थ इत्यादौ स्वयववायवित्वसम्बन्धेनान्यपदार्थाभावादेकार्थप्रतिपादकत्वम् । अतएव अन्यकृता कल्याणोपश्रुमारालय इति सुख्यपूरण्डा उदाहरणानन्तरं कल्याणपञ्चमीकः पञ्च इति प्रत्युदाहृत्य रात्रिं पूरणीव्याचेति पूर्वत्वं सुख्यत्वमित्युक्ते”मिति ।

प्याङ्ङ ह्रस्वो नहि । किंवा वै नहिकं कुवित् पशु सुकं
 हाहेति-हे है नवा तावदाङ्मलं कणेतिथमहं सत्यं हिकं वाव
 रे । नूनं पर्यनुकं हहा ह नकिरा शश्वत् किसु प्राङ्थो
 वेलायामुत हुं तथाहि चिदरे सत्ता धगाहो अथो । मातायां
 वङ्गो कु हो वशमये नोचेदयि प्रत्यले स्वाहा हाह धिगाश
 वीषङ्गहहावश्यं स्रहामास्र चेत् । संवत्तथाच शीघ्रं खुम् मी आङ्
 मा किनकिम् सु ना । ननु आहोस्विदाहोस्मित् साहं कश्चि-
 दितिस्त्रपि । यावत् शंसु न चेदेव हीही यहाधि हं कृते ओमिवं
 थाट् स्वकं नोचेत् ग्यच-क्ति-प्रतिरूपकाः (१) ॥ औषट् वीषट् स्वधा
 स्वाहा अलम् एतेषां पृथक् पाठः द्रव्ययोगार्थः (२) । कश्चित् स्वाहा
 सह समं साकं साहमलमिति स्त्रादौ, कृते उच्चैर्नीचेः शनैरित्यपि
 चादावाह । परि आङ् अप अनु अति सु अपि अधि प्रति
 उप इत्येषां भागमर्थ्यादादर्थद्योतकत्वात् द्रव्ययोगाच्च पाठः ।
 गिप्रतिरूपकाः प्रदत्तमवदत्तमित्यादि । अच्प्रतिरूपकाः अ इ उ
 ऋ लृ ए ओ ऐ औ इति । त्वन्तप्रतिरूपकाः वने ब्रूहि
 अस्ति खले मैन्ये इत्यादि । दमेदात् द्रव्यवृत्तिचादीनां न नित्वं,
 तेन पशुः पुरुषः स्वाहा अग्नायी, तथाच स्वाहयेव हविर्भुजमिति
 रघुः । निपातानां द्योतकत्वं न तु वाचकत्वं, (३) तेन रामस्य

(१) एते चादयः साकल्येन परिसंख्यातमगत्याः । यदुक्तं “इत्यल इति
 संख्यां निपातानां न विद्यते । प्रयोजनवशादेते निपात्यन्ते पदे पदे” इति ।

(२) चादयोऽस्यत्वे १।४।५७ इति एरिषिनिः । अद्रव्याद्याद्यादयोनिपात-
 भङ्गाः स्युरिति वृत्तिः । लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यमिति तत्त्ववर्धनी ।

(३) ‘निपातस्यादयो जेया उपसर्गाच्च प्रादयः । द्योतकत्वात् क्रियायोगे

१७ । णमितोऽन्याचोऽन्तेऽन्यस्यादौ ।

(णम्-इतः १॥, अन्याचः ५।, अन्ते ७।, अन्यस्य ६।, आदौ ७।) ।

णित् यस्योच्यते. तस्यान्यादचः परः, निदन्ते, डिदन्त्यस्य स्थाने, मिदादौ स्यात् ।

१८ । परस्त्यः । (परः १।, त्यः १।) ।

प्रकृतेः परी यः स त्यसंज्ञः स्यात् ।

सदृशः देवस्य समुच्चय इतिवत् रामो न, देवस्य इत्यादौ धी न स्यात्, नजादेः सादृश्यादित्योतकंत्वात् ।

१७ । णमितः । णम् प्रब्याहारः, णं न ड म इति इत् येषां ते णमितः । अन्ते भवमन्यम्, अन्यञ्च तंत् अच्चेति अन्याच् तस्मात् अन्याचः, णित्यस्येति षीनिर्देशात् यस्य णिन्निन्डिन्नि-द्विधानं तस्यायं नियमः । यथा पयांसि पुंस्कोकिलः पुमान् रामाणाम् इत्यादि । षीनिर्देशनियमात् ग्राही पच इत्यादौ न स्यात् ।

१८ । परः । परशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वात् प्रकृतिसुप-स्थापयतीत्यत आह प्रकृतेरिति (१) । ननु बहुगर्तः बहुपटुरित्यादौ लोकादवगता इमे इत्युक्तम् । निपाता अपि द्योतका एव न तु वाचकाः, तेषां वाचकत्वे तु घटस्य समुच्चय इत्यत्र यथा सम्बन्धे षठी तथा घटश्च इत्यत्रापि षष्ठापत्तिः । इदानीन्तु घटशब्दस्यैव लक्षणेन समुच्चयवाचित्वाच्चकारस्य तद्द्योतकत्वाच्च षठीति दुर्गादासः ।

(१) प्रत्ययात् प्रथमं क्रियतेऽर्थाविति प्रकृतिः, लिङ्गं धातुश्च । प्रतीयते येनार्थः स प्रत्यय इति कृद्विरिति कातन्त्रवृत्तिः ।

१९ । अं अः नुनी । (अं अः ११॥, नु वी १॥) ।

अकार उच्चारणार्थः, विन्दुद्विविन्दुमात्री वर्षी क्रमानुपिसंज्ञी स्तः ।

२० । क + पौ॥ मून्वी । (क + पौ॥ १॥, मून्वी १॥) ।

कपावुच्चारणार्थी, वज्रगजकुम्भाकृती वर्षी क्रमानुनीसंज्ञी स्तः ।

वहोरप्रत्ययत्वप्रसङ्गस्तस्मिन् सति बहुगर्त्त इत्यत्र गर्त्तौत्तरादित्य-
नेन ईये कृते बहुगर्त्तीय इत्यनिष्टं स्यात् इति चेन्न, प्रकृतेः पर
इति दिग्ग्लक्षणा पी, निर्दंशविहितोपलक्षणत्वात्(१) लेखुः प्रागि-
त्यत्र प्राकशब्दयोगे पीविधानः तस्य त्वत्वमिति दिक् ।

१९ । अं अः । अं अः इति लुप्तप्रीदं दम्, अं च अश्च तौ,
नुश्च विश्व तौ । उच्चारणार्थ इति प्रयोजनान्तराभावात् । नुरनु-
स्वारः विव्विसर्ग इति परे ।

२० । क + पौ॥ । क + य प॥ च तौ । यद्यपि कख-
पफयोर्मून्वावित्यत्र मून्वीः स्थाने क + पा॥ विति कृते
हरि + काम्यः कृष्ण ॥ पाता इत्यादि सिध्यति, तथापि मूनी-
नुवीनां णत्वविधौ स्वरतां स्वरसन्धौ व्यञ्जनता इत्यस्य ज्ञापनार्थं
पृथक् संज्ञाविधानमिति । तेन उर + कायेण उर ॥ पेण इत्यादौ
णत्वम् । हरि + काम्यः हरि॥ पाता इत्यादौ न यत्वम् ।

(१) दिग्ग्लक्षणा पीति—सामान्यतो दिग्वाचकशब्दयोगे पञ्चमीत्यर्थः । निर्दं-
शेति—यत्र यथा निर्दंशेन यद्विहितं तस्य उपलक्षणत्वात् प्रतिपादकत्वात् परशब्द-
स्येति शेषः । तेन प्रकृतेः परवत् कर्षिर्निर्दंशात्तुसारेण पूर्वोऽपि प्रत्ययसंज्ञः
स्यादित्यर्थः ।

२१ । हो भस् । (हः १, भस् । १) ।

हकारो भस्संज्ञः स्यात् ।

इति संज्ञाभ्यादः ।

तथाचाहुः शिञ्जाकाराः—अथीमवाहा अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वा-
मूलीयोपभ्रानीयाः, एषां साध्यान्तेनोपदेशः स्वरता णत्वविधौ व्यञ्ज-
नता परगमनार्थमिति । मूर्जिह्वामूलीयः नीरूपाध्रानीय इति परे ।

२१ । होभस् । भस्प्रत्याहारिणं यद् विधेयं तद्दकारि-
णापि भविष्यति इति, तेन वृद्धतमित्यादौ हेऽपि नुः । यद्यपि
श्रपसान्ते हकारोपदेशात् अर्हणं अशुद्धित्यादि सिध्यति, तथापि
एह प्रत्याहारस्यान्तहकारमन्देहनिरासार्थमिदमिति कश्चिदि-
त्यक्ते । वस्तुतस्तु एकस्थान प्रयत्न विशिष्टं वर्णद्वयंभाव-ज्ञापनाय
हस्य द्वयगुणादानमिति(१) । यद्यपि चपनेदिताऽकानिता णः,
लुपि न सन्ध्याद्यविधौ, णमितोऽन्त्याघोऽन्तेऽन्त्यस्यादाविति सूत्रितं,
तथापि संज्ञायाः प्राधान्यात् संज्ञापादः । पादोहि एकार्था-
वच्छिन्नसूत्रसमूहः ।

अथ रामो रामाः भवति भवतः इत्यादौ सन्धेरुपशुक्तत्वात्
सन्धेधामादौ सन्धिं निरूपयति । सन्धिसु संहिता, संहिता
तु परः सन्धिर्ऋषः, स चार्द्धमात्रा-कालातिरिक्त-कालानुच्चरितत्वे
सत्युच्चार इति । यदुक्तं, संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
सूत्रेष्वपि तथा नित्या सेवान्यत्र विभाषया इति ।

(१) हो भस् इति सूत्रेष्वेति शेषः ।

अथ सन्धिः ।

२२ । सह णे घः । (सह ११, णे ७, घः ११) ।

णे परे पूर्वस्य णेन सह घः स्यात् ।

सुरारिः, लक्ष्मीशः, विश्वरूपः, धातृदिः, शकृदन्तः, होतृकारः ।

२२ । सह । लुप्तप्रतीकं दं, तस्मिन्निति मीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति(१) नियमादाह पूर्वस्येति । सहशब्दस्य साकाङ्गत्वात् स्रन्तर्णस्य क्तिविपरिणामादाह णेनेति । एज्भसोः णेघयोरभावात् अक एव घः । सुरारिरित्यादि, सुरनाम्नोऽसुरस्यारिः, लक्ष्म्या ईशः, विश्वोक्तसवः, धातुः ऋदिः, शकृनामा कश्चित् शकृद्यासावृदन्त इति, होतृच्चारित लृकार इति वाक्यं, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदस्य लोपः । शकृदन्त इति नेच्छन्ति परे(२) । चैत्रेण सह मितः स्थूलः, पुत्रेण सह आगतः पिता इत्यादौ सहशब्दस्य पृथक्त्वप्रतीतावपि बालुकाभिः सह, ऋत्पिण्डं घटं करोति इत्यादिवत् अत्रैकत्वप्रतीतिरिति, लाघवात् । अतएव सुरारिरित्यादौ एक एव घः ॥

(१) नियमसायम्—तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य (१११।६६) इति पाणिनि-श्लोकम् । सप्रमीनिर्द्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्य-मिति वृत्तिः ।

(२) लृकारस्य दीर्घस्य प्रयोगो नास्तीति पाणिनिक्रमदीश्वरान्वित इति दाहः ।

२३ । आदिगीचोर्गात्री । (आत् ५१, इक्-एचोः ६॥, एत्री १॥) ।

अवर्णात् परयोरिगीचोरवर्णेन सङ्घ क्रमात् एत्री स्तः ।

हृषीकेशः, दामोदरः । सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिः ।
माधवर्द्धिः, शिवस्कारः, कृष्णैकत्वं, मुकुन्दैकः, कृष्णैक्यं, भवौषधम् ।

२४ । गीर्धीरनेधिन एङ्-ऋकोः ।

(गीः ६१, धीः ६१, अन्-एघ-इनः ६१, एङ्-ऋकोः ६॥) ।

२३ । आत् । आदिति पी-क्षान्तं दं, अकाऽनिता र्षीं गृह्यते इति । तस्मादित्युत्तरस्येति (१) नियमंभदाह अवर्णात् परयोरिति । हृषीकेश इति, हृषीकाणि इन्द्रियाणि तेषामीशः । दाम रज्जुः उदरे यस्य इति वाक्यम् । सन्धिग्रहणादिभिः । सन्धिग्रहणात् लुपि नैत्यादावितिशेषः, उक्तरूपेण(२) राजभ्यां राजभिः त्रिया एति भो अत्र इत्यादौ सिद्धे, सन्धिलुपि सन्धिप्रकरणीयसूत्रकृतलुपि न सन्धिः, एवकारस्य व्यवच्छेदात् (३) स्यादिलुपि सन्धिरित्यर्थः । माधवस्य ऋद्धिः, शिवेनोच्चारित लृकारः, कृष्णस्य एकत्वं, मुकुन्दस्य ओकः स्थानं, कृष्णस्य ऐक्यं, भवस्य औषधमिति वाक्यम् । इगीचोरिति पीनिर्देशात् तत्संभवादेशः ।

(१) नियमसायम्—तस्मादित्युत्तरस्य (११११७) इति पाणिनिसूत्रम् ।

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयमिति वृत्तिः ।

(२) तत्र आद्याविविधनिषेधेन ।

(३) अन्ययोगव्यवच्छेदादित्यर्थः ।

गैरवर्णात् परयोरेधिनवर्जितस्य धोरेड्ऋकोरवर्णेन सह क्रमत् णुव्री स्तः ।

प्रेजते, परोखति, अपाच्छति । अनेधिनः किं-उपैधते, अवेति ।

२४ । गंधीः । एध् च इन् च तौ स्वरूपौ, तयोः समाहारः, न एधिन् अनेधिन् तस्य, एड् च ऋक् च तौ तयोः, आत् सह चेत्यनुवर्तते । एधड् वृद्धौ, इन् ल गती एतदुभयभिन्नस्य धोरवयवभूतयोरेड्ऋकोस्तद्गैरवर्णात् (१) परयोरित्यर्थः, तेन प्रगत एजकः प्रैजकः इत्यादौ न स्यात् गतसमभिव्याहृतस्य प्रादेरेजतीत्यादेरगित्वात् (२) । आदिपाठे लकाराभावात् परलोदाहरिष्यति ।

(१) तङ्केरिति तस्य धातोः पूर्ववर्जिनो गेरित्यर्थः ।

(२) उक्तञ्च गोयीचन्द्रेण—धात्वन्तरोपसर्गस्य सम्बन्धिनोऽवर्णात् परयोरेड्ऋको गृणल्लङ्घी न स्तः । प्रगत एजको यस्मात् इति वाक्ये प्रैजक इत्यत्र प्र उपसर्गो मभेरेव न त्वेजेरिति । यदा तु प्रकृष्टार्थेन प्रगद्धेन सह प्रादिसमासस्तदापि प्रैजक इति । प्रादानां क्रियायोग एरोपसर्गत्वं, अत्र तु कर्तृयोगेनानुपसर्गत्वादिति ।

कान्तिकेयःसङ्गालोऽप्याह -

अत्र गिरूपसर्गः “प्रादीनामुपसर्गत्वं धातुयोगे च सर्वदा । अव्ययत्वं लिङ्गयोगे कथितः पूर्वस्वरिभिरिति न्यायात् धातुयोगिप्रादीनां गित्वसंभिक्षितं तस्य यद्गणान् धातुसम्बन्धिनोरेड्ऋकोः प्राप्तावपि घुघृहणं धात्वन्तरसम्बन्धेरेवर्णेन सह अनेन गुणद्वयभावात्समम् । एतेन मध्यपदलोपसमासेऽस्यानधिकारः सूचितः, तेन प्रगता एजका यस्मात् स प्रैजक इत्यत्र मध्यपदस्य गतभागस्य लोपे तत्सम्बन्धिनः प्रगद्धस्य एजधातोः सम्बन्धाभावाच्चणुरिति । ननु प्रगत इति क्लान्तं नाम, एजक इति णक्लान्तं नाम तद्द्वयोर्गिप्रादेर्गित्वं कथं सम्भवतीति चेत् सत्यं, प्राक् प्राप्ताद्युयोगप्रादेर्गित्वं पश्चात् णक्लान्तक्लान्तादिनामयोगे क्वचिच्च निवर्तते इत्यथनस्वनस्य प्रेयः प्रेय्य इत्युदाहरता प्रदर्शितत्वात् । न च तर्हि

२५ । लिधोर्वा । (लिधोः ६। वा । १६) ।

लिधोस्तु पूर्वोक्तं कार्यं वा स्यात् । प्रेकीयति प्रैकीयति, प्रोधीयति प्रौधीयति, प्रार्चीयति प्रर्चीयति, प्रास्कारीयति प्रस्कारीयति ।

२५ । लिधोः । आदी लिः पश्चात् ध्रुस्तस्य । मिहे सत्यारम्भो नियमार्थः (१) । अनेधिन इति नानुवर्त्तते । पूर्वोक्तदेन गीरवर्णात् परयोर्लिधोरेङ्ङ्कोरवर्णेन सङ्ग क्रमात् गुत्रो वा स्त इत्यर्थः-। एधिनो निवृत्तिं दर्शयति प्रैकीयति इन्लगतौ क (२) एकः तं इच्छति, क्योऽम्बादिति क्य अ ई एकीय, धुसंज्ञातिवादयः, व्यस्यति प्रस्य समासः, एवमन्वत् । प्रोङ्गाम्यति प्रोङ्गारीयति इत्यादौ परत्वादवर्णलोपः (३) ।

धात्वर्थद्योतकानां प्रादीनां धात्वन्तरसम्बन्धित्वाङ्गीकारे प्रकृतं एजते प्रेजते इत्यादावपि ज्ञानरूपधातुयोगित्वे एजधात्वादिसम्बन्धाभावात् सर्व्वान्यास्याविषय इति वाच्यम् । समस्यमानपदसम्बन्धिप्रादीनां तदर्थद्योतने पदभेदाभावात् मध्यपदलोपसमासात्तुपपत्तेः । प्रादीनां द्योतकत्वं आख्यातनिष्पन्नधातुयोगे ज्ञेयं, अतएव प्रकृतं एजते इत्यत्र प्रकृतार्थस्तु एजधातुना द्योत्यते, तेन धात्वन्तर-त्वाभावादस्य विषय इति । ननु प्रसक्तं प्रतिषिध्यते इति न्यायात् समासनिष्पन्न-भ्रैजक इत्यत्र नामसम्बन्धिन एङः सन्धिः कथं प्रतिषिध्यते इति चेत्तत्र, यद्यपि क्त्विष्पन्नं नाम इति प्राग्भिरुक्तं तथापि तेषां क्रियावाचकत्वात् क्वचित् धातुत्वं व्यवह्रियते, तेन भूस्थोयोजनलक्षोऽर्कमित्यादौ भूस्थ इत्यादीनां क्रियात्वे न व्यवहृतत्वात् अन्यत्वापि तथा चिन्त्यमिति ।

(१) लिधोर्निति नियमसूत्रमित्यर्थः ।

(२) औष्णादिकः क प्रत्ययः ।

(३) विप्रतिषेधे परं कार्यम् । (१।४।७) इति पाणिनिः । तुल्यवन्नविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति वृत्तिः ।

२६ । लोपोऽस्योमाङोः । (लोपः १, अस्य ६, ओम्-आङोः ७ ॥) ।

अवर्णस्य ओमाङोः परयोर्लोपः स्यात् ।

शिवायोन्नमः, शिवेहि, ब्रह्मोतं, राजर्षिः ।

स्थानिवदादेशः । द्वयोर्विभाषयोरमध्ये विधिर्नित्यः !

२६ । लोपः । ओम् च आङ् च तौ स्वरूपौ तयोः, पुनर-
स्योपादानं सहादिनिवृत्त्यर्थं, लोपपदीपादानात् शुत्रीति
निवृत्तम् । शिवायोन्नम इति लोपोऽप्यादेश उच्यते इति न्यायात्
स्थानिवत्त्वेन अयां व्योरिति यंकारस्य न लुप् । शिवेहि इति आङ्-
पूर्वादिनधोर्हि शपोलुक् गिध्वोर्नित्यसापेक्षत्वात् आदौ आदि-
गेचोरिति शुः पश्चादर्ननाकारलोपः । ब्रह्मोतमिति आङ्पूर्व
उङ् शब्दे ऋः(१) ब्रह्म वेदः तस्य आ सम्यक् प्रकारेण उतं उच्चारित
मिति यावत् । राजर्षिरिति आ सम्यक् प्रकारेण ऋषिः अर्षिः
राज्ञोऽर्षिः राजर्षिः(२) । स्थानिवदादेश इति । स्थानमस्यास्ति
स्थानी पूर्वस्थितः, स्थानीव स्थानिवत्, आदिष्यते असौ आदेशः,
परस्मिन् पूर्वविधावच इति शेषः(३) । तथा च परनिमित्तकपूर्व-
विधौ कर्त्तव्ये अचः स्थाने य आदेशः स स्थानिवत्, स्थानी यथा

(१) वेजघातोः ऋ उतमिति केचित् ।

(२) राजर्षिशब्दः प्रायशः कर्मधारयनिष्पन्न एव प्रयुज्यते । इह तु स्थानो-
द-हरणार्थोऽयमिति ।

(३) स्थानिवदादेश इत्यङ्गिज्ञे परस्मिन् पूर्वविधावच इत्यंशो योज्य
इत्यर्थः ।

कार्याणां निमित्तं भवति तथादेशोपीत्यर्थः, तेन पिवति गणयति
 तार्तहि इत्यादौ न ण्विजवादयः स्युः । अतिदेशकार्यं क्वचित्
 न स्यात्, यथा—न नु द्वि र्घं यलोपेषु दान्त-चप्-ज्व्-जमेषु च ।
 भ्रमेषु षड्कडोरेवं जिञ्ज क्तिञ्जोम् जिस्तथा(१) । एषु स्थानि-
 वन्न स्यात् । संयन्ति इनो यादेशे मस्य नुः, न य स्थानिवत् ।
 कथं किञ्चुक्तं, यं दृष्ट्वा यंस्थोत्पत्तिः स तस्य सन्निपातः, सन्नि-
 पातविधिरनिमित्तं तद्विघाताय इति न्यायात् न नुः । दृष्ट्वात्
 इत्यादौ इकोयलादेशे स्वादनचीति भ्रस्य द्विः, न य स्थानिवत् ।
 प्रतिदीव् इत्यादौ प्रतिदिवन् शब्दस्य पीपरे सदान इत्यल्लोपे र्व्यनच्
 तयीति र्घः, अल्लोपस्य न स्थानिवत्त्वं । यायावर इत्यत्र याधोर्यडि
 यायायधोर्वरे हसाल्लोप इत्यकारलोपे व्योर्लोप इति यकारलोपः,
 अकारलोपो न स्थानिवत् । को स्त इत्यादौ लोपोऽस्यसोरित्य-
 कारलोपो दान्तकार्यं आवादेशे न स्थानिवत् । श्रीमाडोः
 स्थानिवत्वातिदेशादोमाड्भिन्ने दान्ते अस्य विषयः । जञ्जु-
 रित्यादौ अदधार्घसादेशे हनगमुत्युडलोपः भ्रपभ्रसोरिति घस्य
 क, उडलोपो न स्थानिवत् । धङ्गे इत्यत्र धाधोर्ध्वं, शपोलुक्,
 ह्वादिरिति द्विः, आह्नोरित्याकारलोपः, भ्रभान्तस्यति खेदस्य

(१) नुरनुस्वारः, द्विर्द्विः, धोर्दीर्घः, यलोपः, दान्त इति पदान्ते यत् कार्यं
 तत्, चप् ज्व् जम् एते प्रत्याहाराः एषु कर्त्तव्येषु आदेशो न स्थानिवत् । एवं
 भ्रमेषु भ्रम् इति प्रत्याहाराः । षड् इति शब्दाजेति विहितः । कड् इति चुड्
 कुड् इत्यनेन विहितः । एषु कर्त्तव्येषु जि जि लोपः न स्थानिवत् । तथा
 क्तिञ्जोः—क्तिपि जो च परे यत्कार्यं तस्मिन् कर्त्तव्ये जिजि लोपो न स्थानिवत् ।
 संयन्तीत्यादौन्धेषामुदाहरणानि ।

धः, पश्चात् प्रकृते धस्य भ्रुभ्रसोरिति जवे अकारलोपो न स्थानिवत् । गोन्ति इत्यत्र गोमत् क लेपने गोमधो अन्तात् क्तिः, जिलोपे मकारस्य नुः, पश्चात् जपे जमनोरिति जमे अकारलोपो न स्थानिवत् । पिच्छि इत्यादौ पिषधोर्हिः न षो वे इति न्वे जपे जमनोरिति जमादेशे न् न स्थानिवत् । दाह-
माचक्ष्णाण इत्यादौ औ क्तिपि दादेशे इति घः धाक् इत्यत्र भ्रभ्रान्तस्येति भ्रभादेशे न जिः स्थानिवत् । एवं धाक् धाग्भ्या-
मित्यादौ चपजवोरपि(१) । यायष्टि रित्यादौ यजधो यङन्त-
अन्तात् क्तौ षडि जिलोपो न स्थानिवत् । पापक्तिरित्यादौ यङन्तअन्तात् पचधोः क्तौ कडि जिलोपो न स्थानिवत् ।
नावयतीति(२) क्तिपि नौः इत्यत्र ऊटि जिलोपो न स्थानिवत् ।
वाद्यन्तं प्रैरित् अवीवदत् इत्यादौ अयादिकार्य्ये(३) जिलोपो न स्थानिवत् । ननु कथमौङ्कारोयदिति (४) चेत् सत्यं भूयो-
ऽमगादेरिति सूत्रमकृत्वा अजादिग्रहणमेवं आपयति सकृत्स्ये
लक्षणं प्रवर्त्तते इति, तथाच एकस्यामो लोपे पराममादाय त्रिः ।
क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् उपशब्द-
स्याडि वा अकारलोपः तेन उपेहि उपेहि । तथाच तामुपेहि

(१) अपि जवि च कर्त्तव्ये जि न् स्थानिवदित्यर्थः ।

(२) नावमाचष्टे इति औ तिपि रूपम् ।

(३) जेः परे अडिपरे उक्तो ह्रस्वादिकार्य्ये इत्यर्थः ।

(४) ओङ्कारोयेति नामधातोर्दिपि रूपम् । अत्र ओम् शब्दे परे अमागम-
स्याकारः कथं न लप्यते इत्याशङ्क्याह भविति ।

२७ । एवेऽनियोगे । (एवे ७, अनियोगे ७) ।

अवर्णस्य-एवे परे लोपः स्यात् अनियोगे ।

अद्येव, नियोगे तु—अद्यैव गच्छ ।*

२८ । वौष्ठोत्वोः से । (वा ।१, ओष्ठोत्वोः ७॥, से ७)

अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोर्लोपः स्यात् वा से सति ।

विम्बोष्ठः विम्बोष्ठः, स्थूलोतुः स्थूलोतुः । से किं तवौष्ठः ।

महाराज इति चण्डी, पूर्ववाशब्दव्यवस्थया वा । ननु पूर्व-
सूत्रादानुवर्तते कथं नित्यमिदमित्याह द्वयोरित्यादि, विभाषयो-
र्वाशब्दयोरित्यर्थः ।

२७ । एवे । नियोगो व्यापारविशेषः, न नियोगः अनि-
योगस्तस्मिन् । सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् अनियोगेऽपि
सादृश्यसम्भावनातिरिक्ते न लोपः, तेन इहैव वयं धीराः, मिथ्यैव
ओः श्रियमन्या इत्यादि । सादृश्यसम्भवनयोस्तु चर्म्मैव रज्जुः
तदद्येवाभूदिति । एके तु सादृश्यनियोगेऽपि कालेव गच्छ कालेव
तिष्ठ इत्याहः ॥

२८ । वौष्ठो । ओष्ठश्च ओतुश्च तौ तयोः, सः समास-
स्तस्मिन् । विम्बोष्ठ इति, विम्बाविव ओष्ठौ यस्य इति वाक्यं,
एवं स्थूलश्यासावोतुश्चेति । सन्निहितालाभे विप्रकृष्टं विधिरपेक्षते
इति न्यायात् यस्य दस्य ओष्ठोतुभ्यां स स्तस्यावर्णस्य तयोर्लोप
इत्यर्थः, तेन हे राजपुत्रीष्ठो ते, हे राजपुत्रीतुस्ते, हे देवदत्तीष्ठकमलं

२६ । त्रीसे त्वृतो त्रिं । (त्री-से ७, तु ।११, ऋतः ११,
त्रिं २।) ।

अवर्णात् पर ऋतो त्रिमाप्नोति त्रीसे सति । शीतार्त्तः ।

त्रीसे किं परमर्त्तः । लन्तस्य नानुवृत्तिः ।

ते, हे देवदत्तोतुव्याघ्रस्ते इत्यादौ न स्यात् (१) । वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् प्रोष्ठः प्रोष्ठपदा प्रोष्ठोति(२) नामजात्योर्नित्यम् ।
तवोष्ठ इति, वसे तु आ ओष्ठादोष्ठं औष्ठं, तस्मिन् (३) तवौष्ठं,
तवोष्ठं इत्यपि लोपोऽस्येत्यादिना नित्यं भवति ।

२६ । त्रीसे । त्री तृतीया त्रा सः त्रीसस्तस्मिन् । किं
विपरिणम्याह अवर्णात् पर इति, तथाच प्या अव्यवहित-ऋत-
ऋकारस्य त्रिर्नतु ऋत-ताकारस्य । शीतार्त्त इति शीतेन ऋतः
पीडित इत्यर्थः, एवं क्षुधया ऋतः क्षुधार्त्तः । परमर्त्त इति
परमश्वासावृतयेति यसः । कथं नार्त्तः कालमपेक्षत इति
चेत् आङ्पूर्व-ऋधोः क्ते आर्त्तः पथान्नजा योगः । नचा-
नेनैव सिद्धे किमर्थमिदमिति वाच्यं ऋतशब्देन शीतर्त्त इत्यनिष्ट-
वारणार्थमिदमिति ।

(१) एषूटाङ्गरेणेषु अवर्णान्तशब्देन सह तत्परवर्त्तिनोरोष्ठोत्तशब्दयो
समासाभावाद्भावर्थस्य लोप इति ।

(२) प्रोष्ठोष्ठः, प्रोष्ठपदा नक्षत्रविशेषः, प्रोष्ठी मत्स्यविशेषः ।

(३) औष्ठशब्दे परे इत्यर्थः ।

३० । ऋण प्र वसन वत्सर वत्सतर दश कम्बल-
स्यर्णाः । (ऋण—कम्बलस्य ६।, ऋणः १।) ।

एषामवर्णात् परऋणो त्रिमाप्नोति । ऋणार्णं, प्राणं ।

३१ । स्वाक्षयोरीरोहिण्यौ । (स्व-अक्षयोः ६॥, ईर-
जहिण्यौ, १॥) ।

अनयोरवर्णात् परावेतौ त्रिमापुतः । खैरः, अक्षीहिणी ।

३० । ऋण । ऋणार्णमिति ऋणाट्टणं, (१) प्रकृष्टमृणं,
वत्सरेण देयमृणं, वत्सतरार्थमृणं, दशऋणानि सन्ति यस्मिन् देशे
नद्यां वा दशार्णो देशः दशार्णा नदी, ऋणं जलदुर्गभूः, कम्बलार्थ-
मृणं कम्बलार्णमिति । एषामिति किं अधुमर्णं इत्यादि ।

३१ । स्वाक्ष । खैर इति ईर्किं गतौ-नुदि, (२) भावे घञ्
ईरणमोरः स्वस्य ईरः खैरः(३), काशिकायां खैरमिति क्लीवं,
तत्र्यासकृता ईरस्याकार उच्चारणार्थस्तेन ईरिणोरपि ग्रहणं, खैरं
खैरी खैरिणीति व्याख्यातम् । खैरां इत्यत्र न स्यात् अनभिधानात् ।
अक्षीहिणीति अक्षान् जहितुं शीलमस्यां इति वाक्यम् । णत्व-
निर्देशात् सेनायामेव । ससेप्स्यादेरिति वा णत्वविधानात्
पाशकस्त्रियां वा णत्वे अक्षीहिणी, अणत्वपक्षे अक्षीहिनीत्वके ।

(१) ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदणार्णमिति सिद्धान्तकौमुदी ।

(२) लुटि प्रेरणे इत्यर्थः ।

(३) तर्कवागीशमतं खैर इति पुंलिङ्गपाठः ।

३२ । प्रस्योढोढ्यूहाः । (प्रस्य ६।, जड़-जड़ि-जहाः १। ।)

प्रसावर्णात् परा एते त्रिं यान्ति । प्रौढः, प्रौढिः, प्रौहः ।

३३ । वैषैषी । (वा । १।, एष-एषी १॥) ।

प्रसावर्णात् परावेतौ त्रिं वा प्राप्तः । प्रैषः प्रैष्यः, प्रेषः प्रेष्यः ।

३२ । प्रस्य । शाकटायनसम्मतत्वादूहग्रहणम् । प्रौढ इति जहधोः क्तः, एवं क्तः प्रौढिः, जहसाहचर्यात् जहनिर्दिष्टक्तयो-र्यहणम् न तु वहनिष्यन्नयोः, (१) तेन प्रोढोभारः, प्रोढीरथानां इत्यादि (२) । एवं आङ्पूर्व्ववहैरपि प्रोढः प्रोढिः । प्रौह इति जहनमूहः भावे घञ् ।

३३ । वैष । प्रैष इति इष्य सर्पणे घञ्, प्रैष्य इति घ्यणन्त-निर्देशः (३) एष इति अनव्ययसाहचर्यात्, तेन प्रेष्य गतः (४) इत्यत्र यवन्ते न स्यात् । गेर्धोरिति नित्ये प्राप्ते वचनमिदं । नित्यमिति परे (५) ।

(१) जड़ इति वहेः क्तेन निष्पादितमिति वहनां मतम्, जहधोःक्ते जड़ इति कथं सिध्यतीति सुधीभिश्चिन्त्यम् ।

(२) जड़ोदी अत्र वहनिष्यन्नौ ।

(३) न तु आङ्पूर्व्व इष धातोः क्ताचो यपि रूपम् । अत्र हेतुमाह एष इति ।

(४) आगत्य गत इत्यर्थः ।

(५) प्रेषः प्रेष्य इति पदद्वयं ईषधातोः क्रमेण घञि घ्यणि च ईषः ईष्य इति स्थिते शुभे कृते सिद्धमिति सिद्धान्तमौसदी ।

३४ । मनीषाः ।—(१॥)

मनीषाद्या निपात्यन्ते ।

मनीषा, हलीषा, लाङ्गलीषा, शकम्बुः, कुलटा, सीमन्तः,
पतञ्जलिः, सारङ्गः ।

३४^१ । मनी । शब्दव्युत्पादनप्रस्तावेऽर्थे कार्याभावात् मनी-
षाशब्दः स्वरूपपरः, (१) तस्य एकत्वे बहुत्वानुपपत्त्या व्यनिर्द्दिष्ट-
मनीषाशब्दो गणं सूचयति(२) । तथाञ्च भाष्ये “यल्लक्षणेनानुत्पन्नं
तत्सर्वं निपातनास्मिद्”मिति । तस्य सिद्धिस्तु क्वचिद्दर्शविपर्ययैः
क्वचिद्दर्शविकारैः क्वचिद्दर्शागमैः क्वचिद्दर्शनाशैः क्वचिद्दाल्थार्थाति-
शयैर्जातव्या । तथाच - वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो
वर्णविकारनाशी । धातोस्तदर्थार्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं
निरुक्तमिति ३) । मनीषादिर्यया-मनीषा हलीषा शकम्बुः समर्थो
रथष्या पिशाचः कपिल्यो दधित्यः । मरुत्तो लुलापो जिनो यस्क्-
निष्के मयूरो हनूमान् वृषी सिंह-रुद्रे । सारङ्ग-कारस्कर-किष्कु-
कुम्भाः सीमन्त-कन्दर्प-धुरन्धराश्च । दूङ्गाश-दूणाश-परःशताद्याः

(१) शब्दव्युत्पादनप्रकरणे वाच्ये, कार्याभावात्—तत्तत्कार्याणां हाकल्येष
लक्ष्यनिर्द्दिष्टाभावात् । स्वरूपपरः मनीषाशब्दस्य स्वरूपनिर्द्देशः, यः शब्दो व्युत्पाद्यः
स एव स्वरूपतो निर्द्दिष्ट इत्यर्थः । एतेनैवंविधाः शब्दा निपात्या इति सूचितमिति ।

(२) इत्यादि-बहुवचनान्ता गणस्य संसूचका भवन्तीति न्यायादित्यर्थः ।

(३) धात्वर्थातिशयेन धातूनामनेकार्थत्वकल्पनेन । निरुक्तं वेदाङ्गशास्त्रविशेषः ।
उक्तञ्च, शिखाकलो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषतन्त्रा । कन्दर्चेति षडङ्गानि वेदानां
वैदिका विदुरिति । निरुक्तं पदभङ्गनमिति हेमचन्द्रः ।

कुहाल कुसुम्बुर-कुञ्जराद्य । यथायथं षोडश-कान्दिशीक-वास्तोर-
 पारस्कर-मस्कराद्य । सस्तोर-भद्रङ्करणाग्निमिन्धा वलाहकोडुम्बर-
 विष्किराद्य । अट्टट्टहासस्तयता दिवीकृाः शुद्धोदनोदुम्बर
 गोष्यदानि । पतञ्जलिर्मस्करि-लाङ्गलीषा-ऽपरस्सरापस्कर-तस्कराद्य ।
 परस्सरा ऽवस्करमन्तितान्तमं मध्यन्दिनाऽन्योन्यमनीषितञ्च ।
 लोकम्बृणो धूर्जटि-शोणितार्शी प्रतिस्करोऽश्वत्य-वृहस्यंती च ।
 समशनमटविर्दक्षिणतारं हनुमदुदूखलमुष्णङ्करणम् । कीचक-
 कुलटा-लोकम्बीणं तैलम्याताऽङ्गणगव्यती । प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्ति-
 र्जीमूत-वनस्पति-गन्धर्वाः । अश्वत्यामास्पदमर्हशनं किष्किन्धो-
 लूखलमाश्वर्यम् । श्यैनम्याताऽर्णवो दूव्यो धेनुभ्रव्या पृषोदरः ।
 भ्राष्ट्रमिन्धः पृषोद्यानं केशवाढ्यमुषर्वुधः । श्मशानमन्तिषत्
 इन्हं परोक्षं पुङ्गलोऽन्तिमम् । अनभ्यासमित्यः पश्चाद् दूडभो
 ब्राह्मणस्तथा । प्रसुम्पति रजसुन्दमन्यदीयञ्च वाडुलिः । प्रस्क-
 न्धोऽन्यत्कारकञ्च हरिश्चन्द्रः किकीदिविः । चम्पुग्वती च राजन्वान्
 वृषणश्वो वृषणवसुः । भुवर्लोको मनुष्वच्चाऽङ्गिरस्वस्तेरतरम् ।
 नभस्वच्च मुकुन्दश्च मन्त्रयोऽन्ये प्रयोगतः ॥

मनीषेत्यादि । ईषड सर्पणे सेमन्तात् सरोरिति स्त्रियां भावे
 अः मनस ईषा, हलस्य ईषा अनयोष्टेर्लोपः मूर्धन्यान्तः, ताल-
 व्यान्तन्तु हलीगा हलेशा इति केचित् । शकस्य नृपतेरन्धः कूपः ।
 समोऽर्थोऽस्य समर्थः । रथेन पाति रथष्या नदी वहिष्ठादित्वात्
 षः । पिशितमश्राति पिशाचः । कपयस्तिष्ठन्त्यस्मिन् कपित्यः । एवं
 दधित्यः । मरुता दत्तो मरुत्तः । अप्स लनाति लुलापो महिषः ।

जितमनेन जिनः । यशः कोति यस्कः । निकाम्यते निष्कं हिर-
 ख्यम् । मच्छां रीति, मेज इति रीति वा मयूरः । हनुरस्यास्तीति
 हनूमान् । ब्रुवन्तः स्त्रीदन्त्यस्यां हृषी (१) । हिनस्तीति सिंहः अत्र
 अक्षरविपर्ययः । रतेस्तननं(२) । सारमङ्गं यस्य सारङ्गः(३) । कारं
 करोति कारस्कारो हृक्षः । कारकरोऽन्यः । कीयते ज्ञायते मृग-
 खादित्वात् कुः किष्कुः । केनोभ्यते(४) कुम्भः । सीमानमन्ति
 सोमन्तः केशविन्यासः, अन्यत्र सीमान्तः । कां न दर्पयति कन्दर्पः ।
 धुरं भारं ध्रियते (धरति) धुरन्धरः । दुःखेन दाश्यते दूडाशः ।
 दुःखेन दाश्यते दूगाशः मूर्द्धन्यः । शतात् परं परःशतं वेः श इति
 कश्चित्, एवं परःसहस्रमित्यादि । कुं उहालयति कुहालः । कुक्षितं
 तुम्बुरुः कुम्बुरुः धन्याकम् । कौ जीर्यति कुञ्जरः । यथायथेत्यर्थे
 यथायथं क्लीवत्वम् । षडधिका दश षोडशः । कां दिशं गच्छामीति
 चिन्तयन् पलायितः कान्दिशीकः । कु ईषत् कुक्षितं वा तीरं
 प्रान्तभागोऽस्य कास्तीरम् । पारं करोति पारस्कारो देशः । मा
 क्रियते अनेन मस्कारो वेणुः । सत् ईषत् तीरं सस्तीरम् । अभद्रं
 भद्रं करोत्यनेन भद्रङ्करणम् । अग्नेरिन्धः अग्निमिन्धः । बला-
 दाहृतं कमनेन बलाहको भेषः । उद्गतोऽम्बरं उडुम्बरः । विकि-
 रति विष्कारः शकुनिः । वेहपाठात् विकिरोऽपि । अष्टं अष्टं

(१) प्रतिनः स्त्रीदन्त्यस्यामिति कुलक्षित् पाठः ।

(२) रतिं अक्षुरागं तनोतीत्यर्थः ।

(३) सारङ्गघातकादिः, अन्यत्र साराङ्ग इति ।

(४) केन जलेन उभ्यते पूर्यते इत्यर्थः । उन्म डे षञ् ।

हसति अट्टहासः(१) । अट्टहास इति मैथिलाः । तथ्यस्य भाव-
स्तथता । द्यौरोकः स्थानं यस्य दिवोकाः, यद्यपि दिवित्यकारान्तो-
प्यस्ति तथापि वान्तादोकारनिवृत्त्यर्थं पाठः । शुद्ध ओदनो यस्य
शुद्धोदनः । उडुस्वरवत् उडुस्वरः । गवां पदं गोष्पदं गोभिः
सेवितो देशो मानश्च । पततां चानिनां अञ्जलिर्यस्मै स पतञ्जलि-
रनन्तः । काम्यकर्माणि मा कर्तुं शीलमस्य मस्करी भिक्षुः ।
हलीषावत् लाङ्गलीषा । अपरे च अपरे च अपरस्वराः क्रियासातत्ये,
अपरस्वराः सार्था गच्छन्ति अविच्छेदेन यान्तीत्यर्थः । अपकरो-
तीति अपस्करो रथाङ्गं, अन्यत्रापकारः । तत्करोतीति तत्स्कारश्चौरः ।
परे च परे च परस्वरं क्रियाविनिमये । अवस्कारः पुरीषे,
अन्यत्रापकारः । अन्तिकादन्तितः कस्य तः । अन्तिकात् तमे तिक-
लोपे अन्तमः । दिनस्य मध्यं मध्यन्दिनम् । अन्ये च अन्ये च क्रिया-
विनिमये अकारस्वीकारे अन्योन्यम् । मनसा द्वेषितं मनीषितम् ।
लोकस्य पृषे मन् लोकम्पृणः, लोकम्पृणमिति केचित् । धूरिव जटा
यस्य स धूर्जटिः शिवः । शोणितमर्षो यस्यास्ति स शोणिता-
र्षी । प्रतिष्कथः पुरोययौ (२) अन्यत्र प्रतिगतः कशां प्रति-
कशोऽश्वः । अश्वस्तिष्ठन्त्यस्मिन् सोऽश्वत्यः(३) । वृहतां पतिः

(१) अट्टमट्टं हसनमित्यर्थेऽपि । सूनोदाहरणे डात् पठति षष् । हासे
वाच्ये एव निपात्य इति ।

(२) प्रतिपूर्वक कथेः पचादित्वाद्दन् इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

उक्तञ्च “याममद्या प्रवेष्ट्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कथः” इति काशिका ।

(३) सदा चलदलत्वेन अश्व इव तिष्ठतीति डे अश्वत् इत्यनरटीकायां
भरतः ।

वृहस्पतिः सुराचार्यः । सममशनं समशनम् । अटन्तो वयः
 पक्षिणो यत् अटविः अरण्यम् । दक्षिणतीरमित्यर्थे दक्षिणतारं,
 दक्षिणञ्च तत्तीरञ्चेति वाक्यं, वेङ्गप्राठात् दक्षिणतीरमपि । हनु-
 मान् पूर्ववत् । ऊर्ध्वं खन्यते उदूखलम् । उष्णस्य करणे मन् उष्ण-
 ङ्करणम् । चीक किं मर्षणे एकः वर्णविपर्यये कीचको वंश-
 दैत्ययोः । कुलान्वटति कुलटा भिक्षुकां असत्याञ्च (१) । लोक-
 म्पोषमिति लोकम्मृणवत् । तिलपातोऽस्यां क्रियायां तैलम्याता
 पितृक्रिया । अङ्गन्त्यस्मिन् अङ्गणं मूर्धन्यान्तम् । गवां यूतिः
 गव्यूतिः क्रोशयुगम् । प्रायात् चित्तचित्त्योः सुम् (२) प्रायश्चित्तं
 प्रायश्चित्तिः । जीवनं जलं मूतं वृद्धमनेन जीमूतो मेघः । वनस्य
 पतिः वनस्पतिः वृक्षः । गानं धर्मोऽस्य गन्धर्वः । अश्वस्येव
 स्थाम (वनं) यस्य अश्वत्यामा द्रोणपुत्रैः । आस्पदं प्रतिष्ठा-
 याम् । अर्द्धमशनं अर्द्धशनम्, इदं नेच्छन्ति केचित् । किञ्चित्
 ध्यायते चिन्त्यते अस्मिन् किष्किन्तोऽद्दिः । उलूखलमुदूखल-
 वत् । आश्चर्यमद्भुतं, अन्यत्र आश्चर्यं कर्म शोभनम् । श्येन-
 पातोऽस्यां क्रियायां श्येनम्याता सृगया । अर्णः पानीयम-
 चास्ति अर्णवः केशादित्वाद्दे सकारलोपः ! दुःखेन ध्यायति दूष्यः ।

(१) 'अटतीत्यटा पचाद्याचि टाप । कनस्य अटा कुलटा । यदि तु कुलम्
 अटतीति विगृह्यते तदा कर्मण्यसि उर्ध्वं कुलाटीति स्यात्'—इति तत्त्व-
 बोधनी ।

(२) चित्त चित्तित्थौ निश्चयार्थौ । तेषाञ्च प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय
 उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥ निश्चयसंयुक्तं पापक्षयमात्र-
 साधनत्वेन निश्चितमित्यर्थः ।

धेनुर्भविष्यति धेनुभ्रव्या । पृषदुदरमस्य पृषोदरः । भ्राष्ट्रस्येभ्ये
 मन् भ्राष्ट्रमिन्धः । पृषदुद्यानमस्य पृषोद्यानम् । केशिनमवधीत्
 केशवः । आधारयति आध्यायतीति वा. आक्यः । उषसि
 बुध्यते उषब्धुधः, उषोबुध इति कश्चित् । शवानां शयनं
 यत्र श्रमणम् । अन्तिके सीदति अन्तिषत् । द्वौ द्वौ इन्द्रं,
 इन्द्रं रहसि चार्थे च वैरे मिथुनयुग्मयोरिति धरणिः । अन्तिभ्यां
 परं परोक्षं, पृषोरमि साधयन्ति केचित्, तस्मिन् अत्र पाठः परशब्दे
 ऽनिष्टवारणार्थः । पूर्यते गलति च पुद्गलः शरीरम् । अन्तिके
 भव इत्यर्थे मस्यः, मे कस्य लोपः, अन्तिमः । यद्वा अन्तिकान्तमः
 प्रकृतिप्रत्यययोः क-त-लोपे अन्तिमः । वेहपाठात् अन्तिकतमश्च ।
 अनभ्यासे दूरे इत्यः (१) मंश्च अनभ्यासमित्यः, परिहृयर्थे सन्निधि-
 रित्यर्थः । पश्चादक्षं पंश्चार्हम् । दुःखेन दभ्यते वञ्चयते दूढभः ।
 वाहितं पापमनेन ब्राह्मणः । गवि कर्त्तरि प्रस्य सन् तुभ्यती । प्रसु-
 म्यति गौः अन्यत्र प्रतुभ्यत्यश्वः । (२) अजस्येव तुन्दमस्य अजस्तुन्दं
 नगरम् । अन्यस्येदं अन्यदीयम् । वाग्वादस्यापत्यं वाडुलिः । प्रगतं
 कल्पषं पापमस्य प्रस्कन्नकृषिः । अन्यस्य कारके दन्, अन्यत्-
 कारकं । हरिरिव चन्द्रो रमणीयः, हरिश्चन्द्रो राजा । किकीपूर्व-
 दिवधोः कौ दिवेर्दिव्यादेगः, किकीदिविः चातकपक्षी । चर्म
 अस्या अस्ति चर्मखती नदीकदम्बोः । राजा अत्रास्ति राज-

(१) इत्यः मस्यः दनधोः डे क्यप् ।

(२) तुभ्यतीति तौदादिक तुपधातोक्तिपि रूपम् । प्रसुम्यति गौः हिम-
 लीकधः ।

३५ । यलायवायावोऽचीचः ।

(यल्-अय्-अव्-आय्-आवः १॥१, अचि ७, इचः ६।)

इचः स्थाने य् व् र् ल् अय् भव् आय् आव् एते अचि परे क्रमात् स्वः । त्रयम्बकः, विष्णुशी, धात्रच्युती, लीकतिः, हरये, शम्भवे, नायकः, पावकः ।

न्वान्, सुराञ्चि देशे, अन्यत्र राजवान् । वृष्णोऽश्वः वृषणश्वः । वृष्णोवसुः वृषणवसुः । भुवर्लोक इत्यत्र सस्य रेफः । मनुर्विव मनुष्वत् । अङ्गिरा इव अङ्गिरस्वत् । इतरे च इतरे च क्रिया-सातव्ये इतरेतरम् । नभ इव नभस्वत् । मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः, वेहपाठात् मुक्तिदद्य । मनो मथ्नाति मन्मथः कामः । शेषे प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । अन्यस्याऽपीत्यन्तस्य दन्नाशादौ से । षीत्वान्तभिन्नस्यान्धस्य दन् स्यात् आशादौ से सति, अनावितौ । अन्याचासावाशाचेति अन्यदाशा । एवं अन्यदाशीः अन्यदास्थितः अन्यदास्था अन्यदर्थः अन्यदूतिः अन्यद्रागः अन्यदुत्सुकः । अर्थ-शब्दस्य वेहपाठात् अन्यार्थोऽपि । अषीत्वान्तस्येति किं अन्यस्यान्धेन वा आशा अन्याशा (१) ।

३५ । यल । यलाजिचः प्रत्याहाराः । इच इति षीकान्तं दं(२) यलस्यावयवापेक्षया यथाक्रममुक्तम् । त्रयम्बक इति त्रीणि

(१) “हृदिशब्दा एते कषश्चिहुप्रत्याद्यान् इत्यवयवार्थे नापहः कार्य” इति तत्त्वबोधिनी । एते मनोषादयः शब्दा इत्यर्थः ।

(२) इच इति ध्यर्थे षीकान्तमित्यपि कश्चित्पाठः ।

३६ । वाव गोर्दान्ते ।

(वा ।१।, अव ।१।, गोः ६।, दान्ते ७) ।

गोरिचः स्थाने अवः स्याद्वा ऋचि परे दान्ते ।

गवेशः, गर्वीशः । दान्ते किं गवे ।

अखकानि चक्षूषि यस्य त्राम्बकः, लोचनं चक्षुरम्बकमिति शाश्वतः । विष्णुश्च ईशश्च तौ, धाता च अच्युतश्च तौ, लृट्कारकतिर्यस्य इति वाक्यानि ।

३६ । वाव । अव इति लुप्तप्रौक्तं दं, पृथक् विधानादकारान्तादेशः । दध्यान्तो दान्तस्तस्मिन् । गोरिच इति अन्येज-भावादोत इति शेषः । गवेशं इति गवामीशः से क्लृप्तिकि-दान्तत्वादवः । चित्रगविह इत्यादौ लाक्षणिकत्वान्न स्यात्(१) ।

(१) लाक्षणिकत्वात् गौणत्वादिति, एतेन गोरिच इत्यत्र मुख्यस्यैव गोगञ्ज-स्येति तर्कवागोशस्यागमः ।

पृथ्वत इजचावनुवर्त्तते । इचः समुदायस्य प्रयोजनाभावेऽपि लाघवा-दनुवर्त्तनं वसोऽरस्येत्यत्र वस इम्-विधानं-लाघववत् । ननु वाव गोः से इति क्लृ-प्तीर्थासङ्गौ यत् दान्तपङ्क्तं तत्-निमित्ताचोऽपि समासावयव-पदादित्वज्ञापनार्थं तेन गवेश इत्यादयः सिद्धाः । अन्यथा अजाश्वगावः परमगवः, इत्यादौ अवा-देशापत्तेरिति । का-सि ।

दृत्तौ गोरिचो यद्गणत गवाशारेरिति ह्रस्वे उकारस्याप्यवादेशे चित्रगवा-चार्य इत्यादि सिद्धमित्येके इति दुर्गादासः । सिद्धान्तकौमुद्यान्तु सर्वत्र विभाषा गोः (६।१।१०२) इति स्त्रीलोदाहरणे चित्रगवपमित्युदाहृतम् ।

गवीश इत्यत्र अयां खोरित्वादिना वकारलोपाभावस्तु तत्स्त्रीयवाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिति दुर्गादासः । कार्तिकेयसिद्धान्तस्तु अयां खोरित्यत्र अत्रा-यति विश्या उक्त इत्याद्युदाहरणेनास्यामभास एव विषयस्य ज्ञापितत्वादित्याह ।

३७ । गवेन्द्रगवाक्षौ । (१॥) । (१)

नित्यम् ।

३८ । अयां व्योर्लुब्वा ।

.(अयां ६॥, व्योः ६॥, लुप् । १, वा । १) ।

दान्ते स्थितानामयादीनां यवयोर्लुप् स्याद्वा ।

हरएहि हरयेहि, शश्वइदं शश्वविदं, श्रियाएति श्रियार्येति,
विष्णाउत्कः विष्णावुत्कः ।

३७ । गवे । गवेन्द्रश्च गवाक्षश्च तौ । गवामिन्द्र इति वाक्यम् । गवामक्षीव गवाक्षः, वातायने एवाभिधानात् अन्यत्र प्राण्यङ्गे गवामक्षीव गोऽक्षं इति, अमञ्जायां नित्यमकारलोप इति भाष्यम् । गोऽक्षं गो अक्ष मित्यन्ये ।

३८ । अयां । य च व च तौ तयोः । अयामिति व्वनिर्देशो गणार्थः, तेन अय् अय् आय् आव् इत्येषां सामान्यतो ग्रहणं (२) तेन अव्ययमाचक्षाण आस्ते अव्य-आस्ते अव्ययास्ते, मूलवृक्षमाचक्षाण

(१) प्रचरत्यु सुद्धिन-सुध्ववोध-पुस्तकेषु "गवेन्द्र-गवाक्षौ नित्य" मित्यंशो वङ्गव्य-त्वेन निर्द्दिष्टः । तत्र सभोचीनं मन्थामहे, बङ्ग-टीकाकार-मत-विरुद्धत्वात् । ततश्च "गवेन्द्र गवाक्षौ" इति सूत्रं, नित्यमिति वृत्तिः । अत्र प्रमाण्यानि-दुर्गादासेन गवेन्द्र इत्यङ्गुल्य विभाषाद्वयमध्यवर्त्तित्वात् नित्यत्वमित्युक्तम् । कार्तिकेय-सिद्धान्तेनापि तर्कशारीशवत् समासवाक्यं लिखित्वा "नित्यमिति वृत्तिः, वाहय-मध्यवर्त्तित्वात् नित्य" मित्यभिहितम् । अतोऽत्र पुस्तके गवेन्द्रगवाक्षाविति पृथक् सूत्रत्वेन निर्द्दिष्टम् ।

(२) यथा कथमपि अकाराकाराभ्यां यवयोर्व्योमनिष्पत्ता व्यववाटवो यान्ता न त पूर्वसूत्रादिदानामेवेत्यर्थः ।

३६ । एङोऽतः । (एङः ५, अतः ६ ।) ।

दान्ते स्थितादेङः परस्याकारस्य लुप् स्यात् । हरिऽव, विश्णोऽव ।

आस्ते मूल आस्ते मूलवास्ते इत्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थायाचित्वात् हवे च नित्यं, तेन अव्यहसति मूलब्रूहि हवे किं अव्ययसु मूलव्सु । आत् क्विवन्तयोरेव नित्यमिति केवित् । क उ पश्यन्ति, हा उ पश्यत इत्यादौ नित्यं उञ्जि योर्लुक्वित्यन्ये । आद् योर्लुक्वेति सिद्धे अयामिति निर्देशात् अञ्जयोरनाद्योर्हसि नित्यं लुप् । (१) तेन उं शिवं अधिक्तव्य आस्ते, अध्व आस्ते अध्वास्ते, साधोरीर्लक्ष्मीः तस्या उदयः, साध्वी उदमः साध्यदयः इत्यादि । अनाद्योरिति किं, इष उष तौ यू तयोरर्थः स्वर्थः । अञ्जयोरिति किं वाश्वर्थः । हमि किं ह्यर्थोः गन्धोः । आद् एवावीषत्स्मृष्टतरौ वा । अवर्णात् दान्ते स्थितौ यकारवकारावीषत्स्मृष्टतरौ वा स्यातां अचि परे । तयार्थाः त आर्याः पठ एहि, पठवेहि इति रूपद्वयम् । ईषत्-स्मृष्टता हि उच्चारणस्थानशैथिल्यमिति (२) ।

३६ । एङः । एङ् प्रत्याहारः अत इति तपरकरणात् पठवा-गच्छ इत्यत्र न स्यात् । वाहयमध्यस्थत्वात् नित्यम् । विशेषविधा-नादयवावनेन वाध्येते ।

(१) अञ्जो जायेते अञ्जौ । यथ वच तौ यौ । अञ्जौ च तौ यौ चेति तयोः । अचः स्थाने जातयोरनादिस्ययोर्वचयोर्नित्यं लुप् स्यात् इति परे ।

(२) अत्र सूत्रे अयादोनामेकपदीयत्व एव यवयोर्दोषत्वेन पुत्र पठ य् इति, पुत्र पठ व् इति, पुत्र पठ मा य् इति, पुत्र पठ मा व् इत्यादौ साभृदिति दुर्गादासमतम् ।

४० । गोव्वा । (गोः ६१, वा १११) ।

गोरति द्वाऽसन्धिः । गो-अग्रं गवाग्रं गोऽग्रं ।

४१ । नाजोऽन्तोऽनाड् निः सुश्च ।

(न १११, अच् १११, ओऽन्तः ११, अनाड् १११, निः ११, सुः ११, च १११) ।

४० । गोः । पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्य क्ति-विपरिणामादाच्च अतीति । वाशब्दस्योभयपक्षाश्रितत्वाच्चिषेधपक्ष आश्रीयतेऽत्र (१) । तथाच दान्ते स्थितस्य गोशब्दस्य अति यत्कार्यं प्राप्तं तत्र भवति वेत्यर्थः । तेन गो अग्रमित्यत्र वा सन्धिनिषेधः । पक्षे वाव गोरित्यवादेशे गवाग्रमिति, उभयत्यक्तपक्षे गोऽग्रमिति । वा ह्येन रूपत्रयम् ।

४१ । नाजो । अजिति लुप्तप्रीकं दं, ओ अन्तो यस्य स ओऽन्तः, न आड् अनाड्, अचो विशेषणं, निरित्यस्य उभय-
त्रान्वयः । मण्डूकगत्या अचीति अनुवर्त्तते, तथाच अज्मात्रनिः
ओऽन्तनिश्च अचि सन्धिं नाप्नोतीत्यर्थः । तेन जानु उ, जानू-
अत्र जान्वत्र, मधु उ, मधू-अत्र मध्वत्र इत्यादौ निर्गुणीभूत-
त्वात् सन्धिः (२) । अजोऽन्तः इत्येकदत्वे सिद्धे विभिन्नदकरणमेवं

(१) गो अपसित्युदाहृतवताचार्येण अकारे परे गोशब्दस्य सन्धिनिषेधोऽपि स्यादिति सूचितम् । ततश्च गोरति वा सन्धिरिति वृत्तौ सन्धिर्विभाष्यते उत वा-
सन्धिरित्यत्र अकारप्रक्षेपेण सन्धिनिषेधो विभाष्यते इत्याशङ्क्याह वा शब्दस्येति ।

(२) एषामचि परे सन्धिनिषेधात् अचः परश्चेत् सन्धिर्भविष्यतीति शेष-
मिति । का-सि ।

अञ्मात्र भोकारान्तश्च निराङ्वर्जः सन्धिं नाप्नोति भ्रुश्च (१)।

अ-अनन्तः, इ ईश्वरः, उ-उमेशः, अहो ईशान, कृष्ण एहि ।

अनाङ् किं —

मर्यादायामभिविधौ क्रियायोगिषदर्थयोः ।

य आकारः सङ्ङित् प्रोक्तो, वाक्यस्मरणयोरङ्ङित् ॥

आत्मबोधदकदेशादालोक्योपरतैर्हरिः ।

आ एवं तत्त्वमर्यादा, आ एवं तत् कृतं मया ॥

ज्ञापयति ओऽन्तनिमधिकृत्य यः सन्धिः सोऽपि न स्यात्, तेन
अहो अत्र, नो अत्र इत्यादौ नाकारस्य लुप् । भ्रुरित्यत्र योग-

(१) (भ्रुषे ओपल इत्यसन्धिक्रमणीकृत्याह) ओअन इति पृथक्कर-
णादृषपदेन तन्मात्रं प्रतीयते । अन्यथा व्रजवदरत्नजनिम इत्यादिवत् अजन्त-
स्यैव गामिः स्यात् । किञ्च धो इति पृथक् पाठेनापि ओदन्तप्राप्ते अन्तपङ्क्त्यं
ओदन्तस्य अन्तावयवीयसम्भरेव निषेधो न तु सर्ववर्णानामिति ज्ञापनार्थम् ।
अन्तावयवीयसन्धिश्च अचि पर एव सम्भवतीति अचि पर एव निषेधः । तत्प्राह-
चर्यात् अजमात्रप्रतयोरपि अचि पर एव सन्धिनिषेध इति बोध्यम् । तेन
अनन्त अ ईशान अहो इत्यादौ सन्धिः स्यादेव । न च अनन्त अ इत्यादिषु
अकारादेः सन्धिस्थानिवत्त्वाभावादेव सन्धिनिषेधस्य न प्रसङ्ग इति वाच्यम्,
यस्य यस्य सन्धिनिषेधस्तस्मिन्तत्कसम्भरेपि निषेध इत्यवश्यवक्तव्यत्वात् । अन्यथा
गङ्गे अत्र इत्यादावपि अकारलोपः प्रसज्येत । अत एव अवगणित-भवसतावज्ञाते
अवमानितश्च परिभूते । सङ्गानन्तरारम्भप्रसङ्गात् स्त्रोषधो अथ इत्यसरोक्तः
संगच्छते । ननु कृष्ण एहि इत्यादौ भ्रुतात्परस्य सेलीपः कथमित्येत् सत्यं,
आदौ ह्रस्वात् सिलोपे पदसंज्ञायां पञ्चादुद्गुराङ्गानादौ भ्रुतत्वे सन्धिनिषेधः
इति दुर्गादासः ।

ओऽन्त इत्यत्र यद्यपि येन विधिक्रमदन्तस्येति न्यायात् ओकारपदेन ओका-
रान्तो जन्धते तथापि अन्तपङ्क्त्यं, अन्तावयवस्य सन्धिनिषेधार्थं ननु सप्तहायस्य,
तेन ईशानाहो इत्यादौ सन्धिः स्यादेवेति का - सि ।

विभागः कर्त्तव्यः (१) । पूर्वसूत्राद्वाशब्दं प्लावनुवर्त्य तस्य व्यवस्थया विकल्पयन्ति, तेन कृष्ण इति कृष्णेति इतावेवेति केचित् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः (२) यथा परे—

दूराह्वाने तु वाक्यस्य धावन्याच् भ्रुविभाषया ।० पर्यायेण तथात्तद्गृहेहयोरन्त्ययोरपि । अनन्त्ययोरथादूरे भवेत् प्रत्यभिवादनं । नाम्नो गोत्रस्य चैवान्याजस्त्रीशूद्रानसूयके । अथ पूजाप्रतिज्ञेपानुयोगेषु (३) च वाक्यतः । इवार्थेन चिता योगे, तथा प्रश्नोत्तरे तु हेः । अथान्याच् धेर्द्विरुक्तस्य पर्यायेणैव भर्त्सने । अथ पूर्वस्य निन्दायामसूया सम्प्रति-क्रुधि । तथा विचार्यमाणानामध्याख्याजङ्गयोगतः । त्यादि-सापेक्षक-त्याप्तेराशिधि प्रेष्यनिन्दयोः । तथाथ सर्व्वदानाच्च प्रश्नाख्याने भवेदथ । पूजा-प्रश्न-विचारेषु तथा प्रत्यभिवादनं । एचः भ्रुश्चादिभागः स्यादन्त्यभागस्य युद्धवेत् । न तु द्वैच, इति प्राह लौकिके शांकाटायनः ।

वाक्यस्य मध्ये धौ अन्याच् भ्रुःस्याद्वा दूराह्वाने सति, स्वाभाविक-प्रयत्नातिरिक्त-प्रयत्नोच्चरितत्वं दूराह्वानं तस्मिन् सति । कृष्णश् एहि, एहि कृष्णश्, पक्षे कृष्णेहि । तथा (अनृदरुः) ऋद्धिर्नो रुसंज्ञको धावच् पर्यायेण भ्रुर्वा स्यात् दूराह्वाने सति । देश्चदत्तश् एहि, एहि देवदत्तश्, पक्षे देवदत्तेहि । रु इति किं एहि सु-

(१) भ्रु तस्य नञा योगस्तस्य विभागश्च । सन्धिनिषेधः सन्धिश्च भवतीत्यर्थः ।

(२) अनुक्तानां समुच्चयः सम्बन्धोऽर्थो यस्य सः । अत्र अपरेऽपि केचित् निवृत्तः सन्तीति चकारेण सूचितमित्यर्थः ।

(३) प्रतिज्ञेपस्तरस्कारः, अनुयोगः पृच्छा ।०

रघ३ अत्र अन्याच् पूर्वण (१), सुरयेहि च । अनृदितिकिं कृण३
एहि । अन्ययोरनन्ययोश्च हैहयो(२)रच् झुःस्याद्वा दूराह्वानि
सति । अम्ब है३ है३ अम्ब, अम्ब है३ है३ अम्ब, पत्ते अम्ब३हे
अम्ब३हे हायम्ब३ हेऽम्ब३ । है हे शब्दौ सम्बोधनार्थद्योतकौ ।
स्त्रीशूद्रानसूयकभिन्नानां (३) प्रत्यभिवादन नाम्नां गोत्रस्य च धाव-
न्याचः झुः स्याद्वा । अभिवादितेन गुरुणा प्रयुक्ताभिवादक-
स्याग्नीः प्रत्यभिवादनम् । आयुष्मान् भव वशिष्ठ३, आयुष्मान्
भव गार्ग्य३ । नामगोत्रयोरितिकिं आयुष्मान् भव वत्स । स्त्री-
शूद्रादौ तु आयुष्मती भव गार्गि, आयुष्मान् भव नापित, आयु-
ष्मान् भव जाल्म । अदूरःथोऽयमारम्भः, दूरं तु पूर्व्वणैव । पूजा-
दर्थेषु वाक्यानामन्याच् झुः स्याद्वा । पुनर्वाक्त्रग्रहणं ध्यधि-
साधारणमुत्वार्यं (४) शोभनः खल्वसि मैत्र३, मैत्र भोः
किमाद्यर्थ्य३, अद्य याद्वमित्याद्य३, अयमप्यदूरार्थः । इवार्थ-
चित्शब्दयोगे वाक्यानामन्याच् झुः स्याद्वा । राजाचिदब्रूते३ राज-
वददतीत्यर्थः । प्रश्नोत्तरं हे रन्याच् झुः स्याद्वा । कटमकार्पं हि३
प्रश्नस्य प्रतिवचनं तत्र । भर्त्सनेऽर्थे धे द्विरुक्तस्यान्याच् पर्यायेण
झुः स्याद्वा । कर्ण३ कर्ण३ अद्य क्व गम्यते, कर्ण३ अद्य क्व गम्यते ।
निन्दादर्थेषु हेः पूर्व्वदस्यान्याच् झुः स्याद्वा अर्जुन३ अर्जुन धिक्

(१) पूर्व्वण पूर्व्वनियमेन अन्याचः प्रवासादित्यर्थः ।

(२) हैहे इति शब्दयोः ।

(३) अनसूयको सूदः ।

(४) सम्बोधनासम्बोधनसाधारणम् ।

त्वामित्यादि । इदमन्यत्राप्यहनीयम् (१) । सन्दिग्धे वस्तुनि तत्त्व-
परीक्षा विचारः, तद्विषयाणां वाक्यानां पूर्वदस्यान्त्याच् झुः स्याद्वा
अहिर् नुं रज्जुः । अङ्गशब्दयोगेऽन्याद्यन्त-सापेक्ष-त्याद्यन्तस्या-
न्त्याच् झुः स्याद्वा । अङ्ग-क्रीडर् पुरा बुध्यसे जाल्म । अन्यत्र अङ्ग-
क्रीडर् अङ्ग कूज । आशीर्वादाद्यर्थेषु चानङ्गयोगेऽपि त्याद्यन्त-
सापेक्षत्याद्यन्तस्यान्त्याच् झुः स्याद्वा । रुद्रं भजर् चिरं जीव्याः ।
मृत्यु धान्यं लुनोहिर् अजाञ्च रत्न । स्वयं दुग्धं भुङ्क्तेर् उपाध्यायं
तक्रं पाययति ।

प्रश्नाख्यानयोः सर्वेषां दानां अन्याच् झुः स्याद्वा । अगमर्ः
पूर्वार्न् यामार्न् अग्निभूतेर् । अगमर्ं पूर्वार्न् यामार्न्
भोः । पूजाद्यर्थेषु एच आदिभागस्य झुः स्याद्वा, अन्यभागस्य
युत्स्याद्वा न तु हनिष्यन्नस्य एचः । शोभनः खल्वसि अग्नेर्द्,
पूजायाम् (१) । आगच्छर्द्ः शैलर्द् अग्निभूतेर्द्, प्रश्ने ।
होतव्यं दीक्षितस्य गृहर्द्, विचारे । आयुष्मन्ती भवतं वत्सर्उ,
प्रत्यभिवादाने । एषु किं शोभनः खल्वसि अग्ने । दूरे तु शोभनः
खल्वसि अग्नेर् । इत्य एचस्तु आयुष्मन्ती भवतं कन्येर् इति पूर्व्वेण
झुः न अत् युतौ । यत्र यत्र झुस्तत्रैव विकल्पः, यत्र यत्राचि
झुर्व्विहितः तत्र सम्यग्भावः, यत्रानचि तत्र प्रसङ्गादुक्तः । झु-
प्रकरणं छान्दसमिति परे । शाकटायनस्तु भाषायामपि अतएव
लिखितमस्माभिः ।

(१) अन्यत्रापि अस्त्रयाद्यर्थेष्वपि, रर्-धिकत्वास्मिति ।

४२। व्वहेऽमीरवे ।

व्व-हे ७, अमी ई ऊ-ए = एवे । १।) ।

व्वे निष्पन्नो ऽमी शब्दो, हे निष्पन्न ईदूदेदन्तश्च मन्धिं नाप्नोति ।

अमी-ईशाः, हरी-एती, विष्णू-इमौ, गङ्गे-इमे ।

व्वहे किं अभ्ययं, बध्वर्थः ।

मर्थ्यादायामित्यादि । मर्थ्यादा सीमा, अभिविधिरभिव्याप्तिः, क्रियायोगो धातुना संह सम्बन्धः, ईषट्थोऽल्यार्थः, क्रमेणोदाहरति आत्मबोधादिति । आ आत्मबोधात् आत्मज्ञानपर्यन्तं आ एकदेशात् एकदेशं व्याप्य हरिः आलौकिकं सम्यक्प्रकारेण दृष्टः । आ उपरतैरीषद्विरक्तैर्जनैरित्यर्थः । अङ्गिदुदाहरति आ एवमिति । मर्थ्यादा महिमा, आ इति वाक्यं, तत्त्वस्य तवान्तःकरणस्य एवं एतादृशी मर्थ्यादा, अर्थात् मया यदुक्तं तत् त्वया न कृतं इति भावः ; तत्त्वं ब्रह्मणि तद्भावे वाक्यभेदे च चेतसीति धरणिः । आ एवं भवता एतादृक् कथमुच्यते त्वदाक्यान्मया यदङ्गीकृतं तत्कृतमेवेति पूर्ववाक्यानन्तरं स्मरणं, उभयत्र न सन्धिः ।

४२ । व्वहे । व्वच्च हञ्च तत् तस्मिन् । अमी इति लुप्त-प्रीक्षान्तं दं, खे इति लुक्तप्रीव्णं दं, ईञ्च ऊञ्च एञ्च त । भिन्नदाभ्यां व्वहयोः क्रमेणोदाहरति अमी ईशा इत्यादि । गङ्गे इमे इति । ह-निष्पन्नस्य एकारस्य निषेधात् पचेत् इमौ इत्यादी न स्यात् । पचेत् अत्र इत्यादी तन्निमित्तत्वान्नाकारलुप् । अचीत्यनुवर्त्तते, तंन कामवाचकात् इ शब्दात् आ ई, दधि ई दधी इति स्यादेव,

४३ । स्योद्धेतौ ।

(सि औत् = स्योत् !१', वा ।१।, इतौ ।७।) ।

सौ जात ओकारः सन्धिं वां नाप्नोति इतौ परे ।

विष्णो इति विष्ण-इति विष्णविति ।

एवं मधु ऊ मधू । नञा निर्दिष्टस्थानित्यत्वं तेन अमुकेऽत्र, अतएव अदसो मात् पर ईदूदेत् सन्धिर्न स्यात्, अके तु अत्र स्यादिति परे, हे सन्ध्येऽस्तमनोदये, मणीवादयश्च सिद्धाः । मणी आदीनामिवे एव नान्यत्र तेन मणी अत्र मणी इति । मणी आदयस्तु—मणी भाष्यापती चैव जायापती च जम्पती । वाससी रोदसी चैव पेचुषी दम्पती तथा इति । यद्यपि कादम्ब-खण्डितदलानि व पङ्कजानि; प्रशस्तलिखितानि व केशिदन्त-क्षतानि, शातवं व यशः पपुरित्वादी इवार्थोऽपि वशब्दोऽस्ति, तथापि इवे अनिष्टवारणार्थमिदम् । अस्ययमिति अमधोर्भावे घञ् स्वपक्षे (१) अमो रोगः अस्यास्ति असौ अमी । बध्वर्थ इति बध्वा अर्थ इति वाक्यम् ।

४३ । स्योत् । सौजात औत् स्योत् शाकपार्थिवादि-त्वान्मध्यपदलोपः । विष्णो इति । सन्ध्यभावपक्षे ओरवादेशे अयामित्यादिना वा लुप्, लुवभावपक्षे विष्णविति । सौजात इत्युक्तेः गवित्यत्र अनुकरणे माभूत् ।

(१) जनप्रथ इत्यादिना ह्रस्वपक्षे ।

४४ । उञ् णपात्त्वचि व वा ।

(उञ् ।१, णपात् ५, तु ।१, अचि ७, व ।१, वा ।१) ।
उञ् सन्धिं वा नाप्नोति इती परे, णपात् परस्तु वो वा स्यादचि ।
उ-इति, विति ! किम्बुक्तं किमु उक्तम् ।

४५ । वेक् स्वश्चार्णोऽसे ।

(वा ।१, इक् ।१, स्वः १, च ।१, अर्णो ७, असे ७) ।
इक् सन्धिं वा नाप्नोति, स्वथ वा स्यादर्णो परे, नतु से, दान्ते ।
शाङ्गी-अत्र शाङ्गी-अत्र शाङ्गी । असे किं—हर्ष्यर्चा ।

४४ । उञ् । उञ्निः प्रश्नार्थः । इतावित्यनुवर्तते अत्र
आह इती परे इति । णप् प्रत्याहारः तस्मादुञो वोऽचि
वेत्यर्थः । उ इतीति पूर्व्वेण नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पः । पत्ते
विति । किम्बुक्तमिति सन्निपातलक्षणस्य विधेरनिमित्तत्वान्ननुः ।
रूपान्तरत्वात् शुभंयुमाचक्षाणः शुभंय् उ, शुभंयु इति शुभं-
ञ्विति इति तु पूर्व्वभागे न । णपात्सानुनासिको व-इत्यन्यः ।
किमु उक्तमिति व-विधानाभावपक्षे नाजोऽन्त इति सन्धि-
निषेधः, उपदेशावस्थायां केवलाचो ग्रहणात् । वागब्दव्यव-
स्थया इती उञ्ः सानुनासिको घादेशः तेन ऊँ इति इत्यपि ।

४५ । वेक् । इक् प्रत्याहारः । न र्णः अर्णस्तस्मिन् ।
शाङ्गी अत्र इति स्वविधानसामर्थ्याच्च यः । वागब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् अदान्तेऽपि क्वचित्, यथा—अरी अर्त्ति, अरि अर्त्ति,

४६ । ऋक्यक् । (ऋकि ७, अक् । १ ।) ।

अक् सन्धिं वा नाप्नोति ऋकि परे स्वथ वा स्यात् ।

ब्रह्मा ऋषिः, ब्रह्म-ऋषिः, ब्रह्मर्षिः ।

इति अच्-सन्धिपादः ।

अर्थ्यन्ति इत्यादि । हर्थ्यन्ति हरैरर्चा इति वाक्यं, इदन्तु (१) भाष्यमते । परे तु नित्यसवर्जनात् नद्या अन्ध इत्यर्थे नदी अन्धः, नदि अन्धः, नद्यन्ध इति । नित्यमे तु नद्यर्थमिति स्यादेव ।

४६ । ऋकि । ऋगकौ प्रत्याहारौ । अत्रास इति नानुवर्त्तते, तेन महांश्यासाहृषिष्येति महःऋषि, महऋषि, महर्षिरिति । तथाच उच्चारित रुचिर-ऋचां चाननानां चतुर्णां मिति सूर्यशतके । अत्रापि . नित्यसवर्जनात् अश्वर्च्छीं इत्यादि उदाहरन्ति केचित् । वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् गेः परार्च्छतीत्यादौ न स्यात् । अत्र केचिदाहुः—“ऋतोरलाहृदृल-तोर्वा लोपस्ताभ्याम् षथ” । ऋकारस्य ऋकारे परे रः लृकारे परे लः स्याद्वा, ऋतो लोपथ वा ऋदृलतोः परयोः, रलाभ्यां परयो ऋदृलतोर्षथ । पितृणं, पितृणं, पितृणं पत्ते पितृऋणं, पितृणम् । होत्लृकारः, होत्लृकारः, होत्लृकारः पत्ते होत्लृकारः, होतृकारः इति । परे तु, ऋत ऋदृलताहृदृलदृभ्यां

वा ऋता तु लृट् लृटः । ऋकारस्य ऋकारिण सह रेफभाग-
 द्वययुक्त ऋत्, ऋकारस्य लृकारिण सह लभागद्वययुक्त लृत् वा
 स्यात्, लृकारस्य तु ऋकारिण सह लभागद्वययुक्त लृच्च वा ।
 होट् ऋकारः, होट् लृकारः इत्यत्र होत्रकारः, होत्रलृकारः ।
 गम्लृ ऋकार इत्यत्र गम्लृकारः पक्षे यथा प्राप्तम् । अस्मन्मते
 तु वा शब्दस्य बाहुल्यात् ऋकि ऋको घं-सन्ध्यभाव-स्वाः प्रवर्तन्ते ।
 तथाहि पितृणं, पितृऋणं, पितृणम् । प्रागृको घाभावात्
 “सहर्णंघं” इति घं कृतेऽपि न स्वः । स रेफभागद्वययुक्तः । ऋकारे
 त्रयोऽज्जभागाः सन्ति तन्मध्यवर्त्ती तुरीयोरेफः । इकारभागः
 पूर्वार्धे उपर्यध उवर्णभाक् । पूर्वार्धभागवर्णांशो रेफस्तन्मध्य-
 संस्थित इति शिञ्जाकारवचनात् ऋकारद्वयादेशे घंस्य स्वत्वे रेफ-
 भागद्वयासिद्धेः तेन पितृणं इति (१) । क्वचिदपवादविषयेऽप्युक्तर्गो-
 ऽपि निविशते इति न्यायात् यलायवायाव इति रलौ तेन पितृणं,
 पितृकारः, गम्लृकारः ।

इकोयलन् वाणंऽचि । इकः क्रमात् यलन् वा स्यात् अणं
 अचि परे । अनावितौ । दधियत्र, मधुवत्र, कर्त्तृरत्र, शक्नुवत्र ।
 एवं सेऽपि । त्रियम्बकः, भूवादय इत्यादि, पक्षे दधि अत्र
 दध्यत्र इत्यादि । अणं किं दधीदम् । अचि किं-दधि तिष्ठति ।

(१) स रेफभागद्वययुक्त इत्यारभ्य तेन पितृणमित्यन्वयस्य टीकांशस्य टिप्पणी
 परिशिष्टे दृष्टव्या ।

हस्-सन्धिः ।

४७ ।. स्तु सुभिः श्चशात् ।

(स्तु ।१, श्चुभिः ३॥, श्चु ।२, अशात् ५) ।

सकारतवर्गौ शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारचवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, न तु शात् परौ । सञ्चित्, शार्ङ्गिञ्चय । अशात् किं प्रश्नः ।

४८ । ष्टुभिः ष्टुष्यदान्तटोः ।

(ष्टुभिः ३॥, ष्टु ।२, अषि ७, अदान्तटोः ५) ।

४७ । स्तु सुभिः । स च तुश्च तत्, श च चवश्च ते श्वः तेः, अवयवापेक्षया व्वं, यथा—अचः. अर्चामिति, श्च च सुश्च तत् । द्वविषये व्वनिर्द्देशात् (१) नञ् तत्पुरुषः, कञ् धातुः, अच् तकार इत्यादौ न स्यात् । एके तु अष्यच्ताच्चेऽपिरिति ज्ञापकात् दान्तचोः परस्य स्तोद्युत्वं न स्यादित्याहुः । अच्शु नञ्शु इत्यादौ चजाभ्यां सस्य श इति केचित् (२) । सस्य शत्वं यथा कृष्णश्चिन्त्य इत्यादौ । दान्तादान्तसाधारणोऽस्य.विषयः, अतएवादान्ते प्रत्यु-दाहरति प्रश्न इति । प्रच्छ धोः स्वपरचेत्यादिना नङ्, न जिश्, क्वोः शूटाविति कस्य शः ।

(१) सुभ्यामितिकर्त्तव्ये सुभिरतिकरणात् ।

(२) “अत्र अचश्चिन्त्यरिति अष्यच्ताच्चेऽपिरित्यादिज्ञापकात् विभक्त्यन्त चवर्गान्तात् परौ सकारतवर्गौ शकारचवर्गौ न स्यातामिति बोध्यम्, ज्ञापक ज्ञापिताविष्ययो लक्षणमनुसरन्तीति न्यायात् । तेन नञ् सस्यः कञ्धातुरित्या-दयः सिद्धाः । किञ्च अच्शु नञ्शु इत्यादौ सभयोः परयोश्चवर्गस्य दान्तह्रस्वत्वे ऽपि विभक्त्यन्तत्वाभावात् सुपः सस्य तासव्यशकारत्वंम्”—इति दुर्गादासः ।

सकारतवर्गौ षकारेण टवर्गेण वा योगे षकारटवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, न तु षकारे परे, न च दान्तात् टवर्गात् परौ ।

तट्टीका, चक्रिण्टौकसे । अपि किं सत् षष्ठः । अदान्तटोः किं षट्-ते ।

४६ । षष्मां षस्रवति षस्रगर्ध्यः । (१॥१॥) ।

एते निपात्यन्ते ।

५० । ले लस्तोः । (ले ७, लः ११, तोः ६१) ।

ले परे तो लकारः स्यात् । नल्लयः, विह्वल्लिखति ।

४८ । षुभिः । षुभिरिति पूर्ववत् । ष च टुश्च तत्, न ष अष तस्मिन्, दस्यान्तो दान्तः स चाभौ टुश्चेति मः, न सः अदान्तटु-स्तस्मात् । तथाच दान्तटवर्गात् उच्चार्यमाणौ सकारतवर्गा-वित्यर्थः । तेन षट्त्वन्त इत्यत्र तनि कृते अदान्तत्वेऽपि प्राग्दान्त-परत्वान्न षुत्वमिति । वानिर्देशान्न यथासङ्गम् । स इत्यनु-वर्त्तयन्नाह सकारतवर्गाविति । अस्यापि दान्तादान्तयोर्विषयः ।

४९ । षष्माम् । षष्माञ्च षस्रवतिश्च षस्रगरी (१) च ताः । अनुकरणात् न क्लेरुक् । षष्मामिति नुमि डे प्राप्ते षो निपात्यते । नवतिनगर्थोर्दान्तटोः परत्वादप्राप्ते णत्वं निपात्यते । नगरीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् षड्नगरमित्यत्र न स्यात् ।

५० । ले । तल्लय इति । लीयत इति भावे अल् ; तस्य लय इति वाक्यम् । यद्वा लीयते अस्मिन् लयः, स लयो यस्येति

(१) षष्मां नगरीति दुर्गादांसः, षष्मां नगराणां समाहार इति गोबोचन्द्रः ।

यलो द्विधरो निरनुनासिकः सानुनासिकः ।

जमोऽनुनासिक स्तेन तत्स्थाने सानुनासिकः ॥

५१ । स्तो नु भस्यदान्ते ।

(स्तोः ६॥, नुः ११, भसि ७, अदान्ते ७) ।

अदान्ते स्थितयो र्मनयो नुः स्यात् भसि परे । रंस्यते, वृंहितं ।

विग्रहः । ननु यलस्य सानुनासिकत्वं कुत इत्यत आह यलो द्विधेत्यादि । नास्ति रो यस्मिन् सोऽरः, यल इत्यस्य विशेषणं । तथाच रभिन्नयलो द्विधा द्विप्रकारः, एको निरनुनासिकः अनुनासिकत्वधर्मरहितः, (१) अपरः सानुनासिकः अनुनासिकत्वधर्मसहितः । तथाच शिञ्जाकाराः—अन्तस्थं यरलवा द्वेषत्-सृष्टा, रेफवर्जिताः द्विप्रभेदाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च इत्याहुः । जम इति, जमः प्रत्यहारः । अनुनासिक इति अनु पश्चात् नासिकया उच्चार्यते यः सोऽनुनासिकः । जमसु अनुनासिकएव तेन हेतुना तत्स्थाने य आदेशः सः सानुनासिकः स्यात्, न निरनुनासिक इत्यर्थः । विद्वांसिखति इत्यादौ सानुनासिको लकारः । एवं यथ्यस्यते सँवत्सर इत्यादि ।

५१ । स्तोः । म च न च तौ तयोः । न दान्तोऽदान्त-स्तस्मिन् । रंस्यते इति रम धोः स्यते । वृंहितमपि वृहि वृहौ क्त, इदित्त्वानुन्, अनेन नस्य नुः ।

(१) निराङ्ग इतिवदन् अनुनासिकशब्दस्य धर्मपरतया निर्द्देशः ।

५२ । अपे जम् नो ।: (अपे ७, जम् ।१।, नो: ६।) ।

अदान्ते स्थितस्य नो र्जपे परे जम् स्यात् । शान्तः, अङ्कितः ।

५३ । वा त्वरयपेऽरयम् ।

(वा ।१।, तु ।१।, अरयपे ७, अरयम् ।१।) ।

दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य नो रेफवर्जयपे परे रेफवर्जयम् वा स्यात् । यमोऽनुनासिकः । यंय्यस्यते यंयस्यते, हरिश्भज हरि-भज । कम्पते इति पूर्व्वेण नित्यम् । अरे किं—रंरस्यते ।

५२ । अपे । अप्जमौ प्रत्याहारौ । शान्त इति शम् धोः क्ते जमुजोभस्यणाविति घञ्; पश्चात् पूर्व्वेण नो कृते अनेन नः । अङ्कित इति अकिक् लक्ष्मणि (१) क्त, इम्, नुण्, पश्चात् पूर्व्वेण नो कृते अनेन ङः । अत्र पूर्व्वसूत्रात् स्त्रोरित्यनुवर्त्य तन्नोरेव ङम् तेन जञ्जप्यते इत्यादौ न नित्यं, किन्तु प्ररसूत्रेण विकल्पः (२) भूपीति कृते सिद्धे अप इति कारणात् इन्दांचकार इत्यादौ आमो नो नं नित्यं जम्, गौरवादर्थ्याधिक्यमिति ।

५३ । वा ल । नास्ति रो यस्मिन् सोऽरः, अरद्यासौ यप-श्वेति स तस्मिन् । एवं अरद्यासौ यम् चेति सः । यप्यमौ प्रत्याहारौ । अदान्त इत्यनुवर्त्तते, सिंहावलोक्तितन्यायेन दान्त इत्यपि ; अत आह दान्तेऽदान्ते इति । यंय्यस्यते इति यमघो र्यङ् जमजपेत्यादिना नुण् । इह सामान्यनोर्ग्रहणात् यम् ।

(१) लक्ष्मणि चिन्मयुक्तकरचमिति दुर्गादासः ।

(२) जञ्जप्यते इत्यादौ जमजपेत्यादिना अतुसारागमेन तस्य स्त्रोः स्थान-जातत्वाभावाच्च नित्यमित्यर्थः ।

५४ । दान्ते मो ऽसम्बाजो हसे नुः ।

(दान्ते-७।, मः ६।, असम्बाजः ६।, हसे ७।, नुः १।) ।

दान्ते स्थितस्य मस्य हसे परि-नुः स्यात्, न तु सम्बाजः ।

. शिवंस्तीति । असम्बाजः किं—सम्बाडिति ।

एवं वँवम्यते वंवम्यते, लँल्य्यते, लंल्य्यते इत्यादान्ते । दान्ते तु सँथ्यन्ता, संथ्यन्ताः, सँवत्सरः, संवत्सरः, सँल्लयः, संलय इत्यादि । कम्पत इति कपि ङ चलने, ते, इदिस्त्वानुण्, ओ नूर्ति नौ कृते अपि जम् इति । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् हकारस्य व्यवधानेऽरयपेऽरयम्, तेन किँयुः, किँयुः, किँवृल्लयति किँल्लयति, किँल्ल्यादयति किँल्ल्यादयति, किन्ऋते, किँऋते, किम्ल्लयति, किँल्लयति (१) । अर इति किं—किं ह्यादयति ।

५४ । दान्ते । दस्यान्तोदांतस्तस्मिन् । न सम्बाट् अम्बाट् तस्य । क्तिवन्तनिदेशात् संराजते इत्यादौ न स्यात् (२) । “वा विरामे” इत्यन्यः । रामं, रामम् । दान्ते किं गम्यते । हसे किं ? अहमत् ।

(१) “नमयवलाः परभूता यस्मिन् तस्मिन् हकारे परे पदान्ते मकारस्य स्थाने यथाक्रमं नमयवला वा भवन्ति । यवलाः सातुनासिका निरनुनासिकाय भवन्ति, इह तु सातुनासिकानामेव विधानम् । ऋते इति ऋङ् अपनयने । हल ह्यल सञ्चलने घटादिः । ह्य इत्यव्ययं गतदिनमभिधत्ते । ह्यादौ सुष्ठे च” इति गोवोचन्द्रः ।

(२) इति शब्देन सम्बाट् शब्दो यस्मिन् ऋङ् सत्त्वेव वर्ज्जनिमिति बोध्यते । ऋदिस्तु—येनेदं राजसूत्रेण मण्डलस्येत्तरच यः । यास्ति यथाज्ञया रात्रः स सम्बाडित्यभरोक्ते । तेन सं शोभनं राजते संराट् चन्द्र इत्यल स्यादेवेति दुर्गादासः ।

५५ । पुंसः सन् खप्यम्परेऽख्ये ।

(पुंसः ६।, सन् ।१।, खपि ७।, अम्परे ७।, अख्ये ७।) ।

पुंसो मस्य सन् स्यात्, अम्परे खपि परे, न तु ख्ये ।

पुंस्कोकिलः । अम्परे किं—पुंक्षीरम् । अख्ये किं—पुंख्यातः ।

५५ । पुंसः । अम् प्रत्याहारः । अम् परो यस्मात् स तस्मिन् । न ख्योऽख्यस्तस्मिन्, खपीत्यस्य विशेषणम् । पुंस्कोकिल इति पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति इति वाक्यं । विधानसामर्थ्यात् न पुनः स्यान्तलुक् । एवं पुंस्करोति पुमितिपदं करोतीति वाक्यम् । पुंस्थानमित्यादि । पुंक्षीरमिति पुंसः क्षीरमिति वाक्यम् । पुंख्यात इति पुंसा ख्यात इति वाक्यम् । सन्यनुनामिको नोर्वा समस्तु सुमि सन्नपि । नो रनुनासिको वा स्यात् सनि, सुमि तु समः सन्च वा स्यात् ।

सकतानां (१) क्रमादित्वे सर्वेषाञ्च (२) द्वयोर्द्वयोः ।

अनुस्वारे भवन्त्यष्टावष्ट स्युरनुनासिके ।

मते षोडश वा ज्ञेयाः कञ्जट-श्रुतिपालयोः ॥ (३)

संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता
संस्कृता संस्कृता । संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता
संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता । कञ्जटश्रुतिपालयो

(१) स क ढ एषां वर्णानां ।

(२) सर्वेषां सकतानां ।

(३) कञ्जटश्रुतिपालयोस्तदाख्यवैबाकरणविशेषयोः ।

५६ । नो ऽप्रशामश्छते ।

(नः ६७ अप्रशामः ६१, छते ७) ।

दान्ते स्थितस्य नस्य सन् ऽस्यात्, अम्परे छते परे, न तु प्रशामः । शाङ्गिंश्छन्धि, चक्रिंस्त्राहि । अम्परे किं सन्त्सरुः । अप्रशामः किं—प्रशान्तनोति ।

५७ । कांस्कान् नृः पि वा ।

(कांस्कान् ११, नृः ११, पि ७, वा ११) ।

कांस्कान् कान्कान्, नृः.पाहि नृभूपाहि ।

मंतभेदात् षोडशरूपाणि (१) । केचित् सनि मलोपे चत्वारि यथा—सस्कर्ता सरस्कर्ता समस्कर्ता सस्कर्ता इत्याहुः ।

५६ । नो । न प्रशान् अप्रशान् तस्य । शाङ्गिंश्छन्धि इति, छिदधोर्हि अण्, नणो न, हेर्धिः, सनि वानुनासिकः शाङ्गिंश्छन्धि इत्यपि । चक्रिंस्त्राहि इति त्रायते इति त्राः, त्रा इव आचरेति क्ति, हि, त्राहि । अन्ये तु त्राधुरदादिरप्यस्ति इत्याहुः । सानुनासिके चक्रिंस्त्राहि इत्यपि ॥

५७ । कां । कानिति द्वीव्वान्तस्य कानिति द्वीव्वान्ते, नृन् इत्यस्य प्रकारे सन् वा स्यात् । कांस्कानिति । सानुनासिके कांस्कान् । सनभावपक्षे कान् कान् वीष्णार्थे हिः । नृनित्यस्य

(१) “द्विसकारभेकसकारं त्रिसकारं रूपत्रयं सानुस्वारसानुनासिकभेदात् षट्प्रकारं, तदेव द्विककारभेदात् द्वादशप्रकारभेतदेव भाष्ये दर्शितम्” इति गोपी-चन्द्रः ।

५८ । न ण टन ड स्रकन् श शस् स शसि वा ।

(न ण टन डः ६।, चकन् ।१।, श शस् स शसि ७।, वा ।१।) ।

दान्ते स्थितस्य नस्य चन् शे, यस्य टन् शसि, टनयो स्तन् से,
डस्य कन् शसि, स्याद्वा । सञ्क्षुः सञ्क्षुः सञ्क्षुः, सुगण्ड-
षष्ठः सुगण्डषष्ठः, षट्सन्तः षट्सन्तः, सन्तसः सन्सः, प्राङ्षष्ठः
प्राङ्षष्ठः ।

५९ । चपोऽवे जब् । (चपः ६।, अवे ७।, जब् ।१।) ।

दान्ते स्थितस्य चपस्व'जब् स्यात् अवे परे । वागीशः, चिद्रूपः ।

पकारे पञ्चधा—नृः पाहि नृः पाहि नृः स्याहि । सर्वत्र निपा-
तनात् सन् विश्व । पक्षे नृन् पाहि नृं स्याहि इति परे ॥

५८ । टश्च नश्च तत्, नश्च णश्च टनश्च डश्च तत्, तस्य ।
एष्वकार उच्चारणार्थः । चकः प्रत्याहारस्तन्भाक्कमितं करोति, तेन
चकन्, तथाच चकोपस्थितचतुर्णां न इत्यर्थः, अतएव यथाक्रमं
दर्शयति दान्ते स्थितस्येति । सञ्क्षुरित्यादि—नस्य चनि कृते
आगमो यद्भक्त स्तदुग्रहणेन गृह्यते (१) इति न्यायात् नस्यादा-
न्तत्वे कोर्नुरिति नुः, पश्चात् अपे जम्, शहोषपादिति वा क् ।
चनभावपक्षे सञ् शक्षुः । सुगण्डषष्ठ इति शसः प्रत्याहार-
त्वज्ञापनार्थं मूर्धन्येनोदाहृतम् । एवं टनि वा क्त्वे सुगण्डक्षुः
सुगण्डशक्षुरिति, एवं सुगण्डसाधुरिति । प्राङ्षष्ठ इत्यादि ॥

(१) यद्भक्तो यस्य स्थानजातः । तदुग्रहणेन गृह्यते तद्वत् ज्ञायते इत्यर्थः ।
अत्र दुर्गादावः—न ण ट न ड इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे चकि कृतेऽपीदृशहो षष्ठ्यन्तस्य
षष्ठ्यन् विधानं तद्भक्तत्वेन चनादीनां पदान्तत्वार्थमित्याह ।

६० । जमे जम् वा । (जमे ७, जम् ।१, वा ।१) ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जमे परे जम् वा स्यात् । एतन्मुकुन्दः

एतद्मुकुन्दः ।

६१ । त्ये । (७) ।

त्ये मे परे दान्ते स्थितस्य चपस्य जम् स्यान्नित्यम् । चिन्मयं,
वाङ्मयम् ।

५८ । चपो । चपञ्चौ प्रत्याहारी । परबकारेणावप्रत्या-
हारं ज्ञापयन्नाह चिट्रूप इति ।

६० । जमे । पूर्वसूत्राच्चपे इत्यनुवर्त्तते । अत्र यद्यपि अन्ते
चपञ्चवाविति विधानात् (१) वाकारं विनैव एतद्मुकुन्द इति
सिध्यति (२) तथापि वाशब्द एवं ज्ञापयति । विरामाभावे दान्ते
भपश्चप् एव, विरामे चपञ्चवाविति, तेन (३) परसूत्रस्य सार्थ-
कात्वमिति । एतन्मुकुन्द इति ।

६१ । त्ये । दान्तस्थितस्य चपस्य नित्यं जम् स्यादित्यर्थः ।
त्ये जणनडाभावादाह त्ये म इति । चिदात्मकमित्यर्थे मयट् ।

(१) चपञ्चवाविति विधानात् वक्ष्यमाण-भपभसोरिति सूत्रे इति शेषः ।

(२) इति सिध्यति—एतद्मुकुन्द इत्यत्र एष चासौ मुकुन्दयेति समासे जुप्-
विभक्तिकत्वेन दान्तत्वे सिद्धे विरामपरतया भसो जवि क्ते दकारो भवत्येवेत्या-
शङ्क्याह तथापीति । एतद्मुकुन्द इत्यत्र तु दान्तत्वेऽपि विरामाभावात् न भप-
भसोरित्यनेन जम् ।

(३) तेन अत्र सूत्रे विकल्पविधानेन । अन्यथा चिट्रुमयमित्यनिष्टं स्यात् ।

६२ । शहोश्चपात् वामि कृभभौ ।

('शहोः ६॥, चपात् ५, वा ११, अमि ७, कृ-भभौ १॥) ।

दान्ते स्थितात् चपात् परयोः श-हकारयोः क्रमेणामि परे कृ-भभौ वा स्तः । तच्छिवः तच्छिवः वाग्घरिः वाग्हरिः । अमि किं—वाक्श्रोतति ।

६३ । स्वास्मडोऽचि द्विः ।

(स्वात् ५, णडः ११, अचि ७, द्विः ११) ।

स्वात् परो दान्ते स्थिती णडो द्विः स्यादचि परे ।

सुगसीशः सन्नच्यतः प्रत्यङ्ङात्मा ।

६२ । शहोः । शच हच ती तयोः, कृच भभ् च ती, अम् प्रत्याहारस्तस्मिन् । तच्छिव इति स चासौ शिवश्चेति वाक्यं, पक्षे तच्छिवः । एवं वाक्कृत्तः वाक्श्रुत्तः वाक्कृमशानं वाक्-प्रशानं ; अनयोः परयोः शस्यं नेच्छन्ति चान्द्राः (१) । वाग्घरि-रिति, एषां यो येन इति नियमात् प्राक् समो भभ् पश्चात् चपो जब् । त्रिष्टुभसति त्रिष्टुब्हसति इत्यादि ।

६३ । स्वात् । णड प्रत्याहारः । सुगसीश इति सुगणयति इति क्विप्, पश्चादनेन द्विः । स्वादिति किं—महानयं, प्राडास्ते । सनयडन्तो द्विरिति निर्देशात् त्य-णडो द्विर्न स्यात्, तेन सनन्तान्न सनिष्यते इति भट्टवार्तिकम् । सन्नच्छायामिति निर्देशाच्च सूत्र-

(१) अनयोः लकारमकारयोः शस्यं कत्वमिति शेषः । तथाच "लम्परस्य नेति कातन्त्रम्" इति संक्षिप्तसारसूत्रम्

६४ । क्कोऽचः । (कः ११, अचः ५१) ।

अचः परस्वरकारो द्विः स्यात् ।

कृतं विकल्पयति । नञोऽनावृत्तिं निर्द्देशात् अनो न द्विः तेना-
नन्तः अनेक इत्यादि (१) ।

६४ । क्को । अच् प्रत्याहारस्तस्मात् । दान्त इति नानु-
वर्त्तते । मण्डूकगत्या शहोश्चपादित्यादिना वानुवर्त्त्य तस्य व्यवस्था-
वाचित्वात्—

परस्वरानपेक्षायां दाक्तात् सदीथ वा भवेत् (२) ।

अमाङ्गस्वात्तथा विश्वजनाद्देशेति कीर्त्तितम् ॥

यथा—तिष्ठतु कुमारी च्छत्रं न्हर देवदत्तेत्यादि (३) नित्यम् ।
माङ्वर्जिताभ्यां घृषुभ्यां विकल्पः । गौरीच्छ्रया गौरीक्षाया,
कृष्णश्च्छिन्धि कृष्णश्च्छिन्धि । माङ्गन्तु माङ्क्षादयति । दाङ्ता-
दिति किं द्वाञ्छयति, पूर्वेषु नित्यम् । विश्वजनच्छत्रं विश्वजन-
च्छत्रं, दधिच्छाया दधिक्षाया इत्यादि क्कान्दसमित्यन्ये (४) ।

(१) “अत्र अनङ्गुत्तरोऽथापौ धिर्घोरिति, यन्ननन्दपचादे र्शिनानानु चे
इति, सन्नुयङ्-न्नोद्विरित्यादिज्ञापकादसमासेऽस्य ण्विषयो बोध्यः । तेन सन्न
यङ्-न्त तिङ्-न्ताः सिद्धाः । सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादि इत्यादौ तु ज्ञापकसिद्धस्यानित्य-
त्वात्”—का सि ।

(२) परस्वरापेक्षा यत्र नास्ति तत्रापि पदान्तदोषाद्दत्तरन्ध्रौ नित्यं द्विर्भवति
इत्येके । अत्रानेकाचार्याणामसम्प्रतिरेव—इति गोयीचन्द्रः । यत्र अजन्तपदस्य
क्षादिपदस्य च परस्वरमन्वयो न स्यात् तत्रेत्यर्थः ।

(३) नाम परस्वरापेक्षा, वाक्ययो र्भेदत्वात्—इति गोयीचन्द्रः ।

(४) अस्य सूत्रस्य दत्तौ अचीति पाठः बङ्गु पुस्तकेषु दृश्यते । संक्षिप्तसारे-
ऽपि “क्कोऽचः” इत्यस्य दत्तौ “अच उच्चरन्कारः सरे परे द्विर्भवती”त्युक्तम् ।

अचो ज्ञाभ्यामरो यपः । अचः पराभ्यां हकाररेफाभ्यां
रभिन्नयपो द्विः स्याद्वा । प्रङ्गते प्रह्नुते, लेङ्गि लेङ्गिश्च, सूर्यः
सूर्यः, शूर्पः शूर्पः इत्यादि । अचः किं-संङ्गते । यपः किं-वर्षा ।
अरग्रहणमुत्तरार्थम् ।

स्वादनचि । स्वात् परोऽरो यपो द्विर्वा स्यात् अनचि ।
सँथ्यन्ता सँथ्यन्ता, क्लृप्यते क्लृप्यते । स्वात् किं-वाञ्चोः । अरः
किं-धर्मः । अनचीति किं-दधि । विरामेऽपि-नक् नक्, अज्-
भिन्नत्वात् (१) । घादपीति केचित्-वाक् वाक् वाम् इत्यादि ।

रात् शस् । रेफात् परः शम् वा द्विः स्यात् अनचि । मर्ष्यते
मर्ष्यते । अनचि किं मर्षणम् ।

यल-णप-खप-शसेभ्यो णप यल-शस-खपाः । एभ्यः एते
क्रमात् इयाः स्युर्व्वम् । उल्का उल्का, शुकुः शुकुः, चपीरं
चीरं, रक्त्थः रक्त्थ इत्यादि ।

पुत्रादि-पुत्रपुत्रादिनोऽनाक्रोशे । पुत्रादिन् इति शब्दस्य
पुत्रपुत्रादिन् इति शब्दस्य च तकारस्य द्विर्वा स्यान्नत्वाक्रोशे ।
पुत्रान् पुत्रपुत्रान् वा अत्तुं शीलमस्याः सा पुत्रादिनी पुत्रा-
दिनी पुत्रपुत्रादिनी पुत्रपुत्रादिनी, व्याघ्री मल्ली वा । केचित्

अत्र गोयीचन्द्रेण “स्वरे परे इति वृत्तौ प्रमादपाठः, यतो नैतत् पाणिनि सर्व-
वम्भोचन्द्रादिसम्मतम् । एवं सति ह्योच्छ्रयते इत्यादौ द्वित्वं न स्यात्” इत्युक्त्वा स्वरे
परे इति विराक्तम् । ह्योच्छ्रयते इति ह्योक् लज्जे इत्युक्त्वाद्भावे ते ।

जातन्वेऽपि ‘द्विर्भावं स्वरपरम्बन्धकारः’ इति सूत्रे टीकाकारेण “स्वरात् पर
इति तत्पुरुषः न पुनः स्वरः परो यच्चादिति बद्धमीदृः, तेन उच्छ्रयतीति न
द्विर्भावं, विच्छ्रयते इति द्विर्भावं एवे”त्युक्तम् ।

(१) अजभिन्नत्वात् विरामस्येति शेषः ।

६५ । भृप्-भृसोः खस्-भृवो अज्ज्वात्तन्ते च ।

(भृप्-भृसोः ६॥, खस्-भृवोः ७॥, चज्ज्बौ १॥, अन्ते ७, चं।१।)

भृप्-भृसयोः स्थाने खस-भृवयोः परयोः क्रमात् चप-ज्बौ स्तः, विरामे च । शिवच्छाया, अच्छा ।

पुत्रहती पुत्रजग्धी इत्यपि 'आहुः । अनाक्रोशे किं-पुत्रादिनी पुत्रपुत्रादिनी वृषलि भूयाः ।

भू-नी-वयः । एते द्वयाः स्युर्व्या । उर + + केण उर^{mm}पेण उरः, केण पक्षे उर + केणेत्यादि । परस्परानपेक्षायामित्यादि शाकटायनमते, ग्रन्थकृता तु उपेक्षितः, श्रुतिं प्रति भेदाभावात् ।

लोपो वा य-समभृसे हसादय-भृसस्य । हसात् परस्य यस्य ये भृसस्य समभृसे लोपः स्यात् वा । • आस्ये भवं आस्यं आस्यं, हृथ्यते (१) हृथ्यते जर्गायति जर्गार्यति पिच्छि पिच्छ्डी-त्यादि । हसात् किं, ग्रथ्यते भेत्तां । भृसस्येति किं, शार्ङ्गम् । समेति किं तर्सा ।

अभ्र-वभ्र-मभ्रां रो ये । एषां रस्य लोपो वा-स्यात् ये । अभ्रते वभ्रते मभ्रते, पक्षे अभ्रते इत्यादि ।

६५ । भृप् । भृपादयः प्रत्याहाराः । क्रमादिति—

भृप्ः खसे चपादेशो जबादेशो भृसो भवे ।

विरामे तौ तयोः स्यातामित्यस्यार्थः प्रकीर्तितः ॥

शिवच्छाया इति शिवश्च छाया इति वाक्यं, कस्य क्वोऽच

(१) हृथ्यं क्लृप्ते गतौ इत्यस्य भावे रूपम् ।

वि-सन्धिः ।

६६ । वेः सोऽशसन्ते कृते ।

(वेः ६।, सः १।, अशसन्ते ७।, कृते ७।) ।

वेः सकारः स्यात् अशसन्ते कृते परे । कृष्णधिन्यः, हरिष्टी-
कृते, विष्णुस्नाता । शसन्ते तु—कः त्सरः ।

६७ । से तु क-ख-प-फे वा ।

(से ७।, तु १।, क-ख-प-फे ७, वा १।) ।

इति द्वित्वेऽनेन पूर्वस्य चः । न च्छतीति अच्छा (१) निर्भला ।
चपः खथ् वा शसि । चपस्य खथ् स्याद्वा शसि । टखश्यामा टक्-
श्यामा अफ्सदाः अरुराः षट्सन्तः षट्सन्तः तथ् षष्ठः तत्षष्ठः ।
शसि किं वाग्हरिः ।

इति ह्रस्-सन्धिपादः ।

६६ । वेः । शस् अन्ते यस्य सः, न शसन्तः अशसन्तस्तस्मिन् ।
कृत् प्रत्याहारः तस्य विशेषणं तेन शसन्तभिन्ने कृते इत्यर्थः ।
कृष्णधिन्यः इति, अनेन से कृते चवर्गयोगात् शः । एवं हरिष्टीकृते
इत्यत्र टवर्गयोगात् षः ।

६७ । सेतु । सः समासस्तस्मिन् । भास्कर इत्यादि, भासं
करोति, भासा खरस्तीक्ष्णः, भासां पतिः, भासा फेररिति
वाक्यम् । परे तु भाःकार इति नेच्छन्ति । अत्राहुः—

(१) नञ्पूर्वात् को य नूनौ इत्यङ्गात् घातो उं प्रत्यये स्त्रियां रूपम् ।

वेः सकारो वा स्यात् क-ख-प-फेषु परेषु, से सति । भास्करः
भाःकरः, भास्वरः भाःखरः, भास्यतिः भाःपतिः, भास्केरः
भाःफेरः ।

सदा ऽयस्तमसो; काण्डे वास्तोर्वाचो दिवःपतौ ।
भ्रातुः पुत्रे शुनः कर्णे पिण्डे तु मेदसो मतः ।
नमः पुरः क्रियायोगे तिरोऽन्तर्द्धौ पराभवे ।
निर्दुराविर्वह्निः-प्रादुद्यतुरान्तु कखे पफे ।
अव्यासो ऽपरदस्थस्य पाश-कर्णीकुशा-कृञि ।
कामि-कंस-कुम्भ-पात्रे, पदे तु स्याच्छिरोऽधसोः ।
इसुसः क-ख-प-फेऽथा सेप्ति वा स्यात् क्रियाश्रये ।
द्विद्यतुस्त्रिद्यकत्वोर्थेऽथाव्यस्य सद्य वेरपि ।
क-काम्य-कल्प-पाशेषु, रस्वकाम्येषु वेः सदा ।
इकः सः षः कं ख प फे वाशब्दस्य व्यवस्थया ।

अय आदे वेः सः स्यात् काण्डादी से सति । अयस्काण्डः
तमस्काण्डः वास्तोष्पतिः, वह्निष्ठादित्वात् षः, वाचस्पतिः दिव-
स्पतिः भ्रातृषुत्रः, इकः सः षः क ख प ऋ इति षः, शुनस्कर्णः,
पञ्चभ्यः था अलुक् । मेदस्पिण्डः । क्रियया सह से नमःपुरसो
वेः सः । नमस्कृत्य नमस्कारः, नमःशब्दस्य साक्षादादित्वात् वा
सविधानात् नमः कृत्विति च ।

अन्तर्धानपराभवयोस्तिरसो वेः सः । तिरस्करोति तिरस्कारः
तिरस्कृत्य, वा स-विधानात् तिरःकृत्विति च ।

निरादीनां क ख प फे परे वेः सः । निष्कर्षः दुष्करः आवि-

ष्कारः वहिष्कृतं प्रादुष्कृत्य चतुष्कपालमित्यादि । सर्वत्र इकः
सः षः क ख प फ इति सः ।

पाशादी से अनुत्तरदस्यस्य व्यवर्ज्जस्याऽसन्तस्य वेः सः ।
अयो लौहः पाशो रज्जुः अयस्याशः, अय इव कर्णावस्था-
अयस्कर्णी, स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् अयःकर्णः अयस्कुशा, आवन्त-
निर्देशात् अयः-कुशीति । अयः-करोतीति अयस्कारो जाति-
विशेषः । तेजः कामयते तेजस्कामः अयस्कामः । अयन्तस्यैव
कमो ग्रहणात् अयन्ते माभूत्, तेजः कामः । अयस्कंसः (१)
चतुःषष्टिपलात्मकपरिमाणार्थग्रहणात्, अन्यत्र अयःकंसः । अय-
स्कुम्भः, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं इत्युक्तेः
अयस्कुम्भीति । एवं अयस्यात्र अयस्यातीति । अव्येति किं श्वः
कामः । अपरदस्येति किं, धर्म्यासु कामार्थयशःकरीषु इति
भट्टिः ।

पदशब्दे परे शिरोऽधसो वेः सः से । शिरस्यदं अधस्यदं ।
से किं शिरःपदे करोति, अधःपदे करोति । अपरदस्यस्यानुवृत्तेः
परम-शिरः-पदं परमाधः-पदम् ।

इसन्तोसन्तयोः से सति क ख प फे परे वेः सः । सर्पिष्कुण्डं
यजुष्याठः । से किं तिष्ठतु सर्पिः पिबोदकम् । अपरदस्यस्यानु-
वृत्तेः परमसर्पिः-कुण्डम् ।

अथ क्रियया परस्वरापेक्षायां इसन्तोसन्तयोरसेऽपि क ख
पफेषु वेः सो वा । सर्पिष्कुरु यजुष्यठ, पक्षे सर्पिः कुरु यजुः-

(१) अयसः कंस इति षष्ठीवशात् ।

६८ । शसि शस् । (शसि ७, शस् । १ ।) ।

वेः शस्त्वा स्यात् शसि परे । हरिश्शेते हरिःशेते, सन्तषट्
सन्तःषट्, शिवस्सेव्यः शिवःसेव्यः ।

पठ, अथशब्दात् परस्दस्यस्येति निवृत्तं, तेन परमसर्पिष्कुरु
परमयजुष्यठ इत्यपि । क्रियान्वये किं, परमसर्पिः कुण्डम् ।

द्वित्रिचतुरित्येषां कखपफेषु वेः सो वा स्यात् वारेऽर्थे ।
द्विष्करोति त्रिष्वादति चतुष्यठति । पन्ने द्विः करोति इत्यादि ।
चक्रत्वोऽर्थे किं, चतुष्कपालमिति पूर्व्वेण नित्यम् ।

अथानन्तरं व्यवर्जस्य सस्य वेः कादौ नित्यं सः स्यात् ।
कस्येदमयः अयस्कं, आत्मनः पर्येच्छति पयस्काम्यति, पयस्कल्पं,
धनुष्याश इत्यादि । अव्यस्येति किं, अधःकं, श्वःपाशः ।

रेफस्य वेः काम्यभिन्ने कादौ सः स्यात् । गीष्कं, गीष्कल्पः,
धूष्याश इत्यादि । काम्येतु गीःकाम्यति । अव्येति किं स्वः-
कल्पं । अयस्काण्डादेराकृतिगणत्वात्—

आभोक्षणे कः कः इत्यर्थे कौस्तः, एवं कुतः कुत आगतः
कौतस्कुतः । क्तिवन्तः सद्यःक्रीस्ताव भवः क्रतुः साद्यस्क्रुः, सद्य-
स्कारः, मुहुस्कार इत्यन्यः । अयस्काण्डो लौहभेद इत्यादि ।

इकः परस्य वेः सस्य षः स्यात् । प्रयोगा यथास्थाने
दर्शिताः । (१)

६९ । शसि । शस् प्रत्याहारः । हरिश्शेते इति से कृते सिद्धे

(१) क्वचित् पुस्तके अत्र “चतुष्कपालमित्यादौ वेः से दान्त्वत्वात् षत्वाभावे
इकः षः इत्यक्त”मित्यधिकः पाठः ।

६६ । कख-पफयो मून्थौ ।

(कख-पफयोः ७॥, मून्थौ १॥) ।

वेमून्थौ क्रमात् वा स्यातां कख-पफयोः परयोः ।

हरि+काम्यः हरिः काम्यः, मणै+खनिः मणैः खनिः,

कण्ण॥पाता कण्णः पाता, भक्ति॥फलति भक्तिः फलति ।

७० । अतोऽह्वयुः । (अतः ५१, अत्-ह्वि ७१, उः ११) ।

अकारात् परस्य वेरुकारः स्यात् अकारे ह्वि च परे ।

शिवोऽर्च्यः, शिवोऽन्धः ।

सन्तष्पट् इत्यादी अपीतिवर्जनात् षत्वार्थं शम्विधानमिति, तेन श-ष से श-ष-साः स्युरित्यर्थः । खपान्ते शसि लुब्वा । खपान्ते शसि परे वे लुप् वा स्यात् । कश्चरोतति कष्टीवति कस्तीति । पञ्चे कः अरोतति इत्यादि ।

६६ । कख । कश्च खश्च तत्, पश्च फश्च तत्, पश्चात् कखञ्च पफञ्च ते तयोः । मण्डूकगत्या अशसन्त इत्यनुवर्तते, तेन वासः क्षीमं, कः स्नाति इत्यादौ मून्थौ न स्यातां । वाशब्दस्य व्यवस्था-वाचित्वात् ख्याधी न स्यात्, तेन शिवः ख्यात इत्यादि ।

७० । अतः । ह्व् प्रत्याहारः परबकारेण । जपोऽक् समो णं ऋक्चेति प्रापकात् सूत्रनिर्देशाच्च (१) शिवोऽर्च्य इति वेरुत्वे अतो सहादौ णुः, पश्चादकारलोपः ; अन्यथा उकारस्य वः स्यात् (२) ।

(१) सूत्रनिर्देशात् अतोऽह्वयुरिति ह्वत्वे अतोऽत् इति निर्देशात् ।

(२) अत्र अशसन्त इत्यस्यानुवर्तिते नोक्ति, अतिवृत्त्यात्, तेन रामोऽन्नातीति सादेवेति दुर्गादासः ।

७१ । अ-भो-भगोऽघोभ्योऽवे लुप् ।

(अ भो भगोऽघोभ्यः ५॥१॥, अवे ७, लुप् ११) ।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्य वेर्लुप् स्यात् अवे परे ।
रुद्रा नमस्याः, भो हरे, भगो रक्ष, अघो यज ।

७२ । य वाचि । (य ११, वा ११, अचि ७) ।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्य वे रीं वा स्यादचि परे ।
शिवयुगः शिवउग्रः भोयच्यत भो अच्यत ।

७१ । अभो । भो भगो अघो इति सम्बोधनस्यैकदेशानु-
करणम् (१) । परसूत्रसापेक्षत्वात् इहाचि नोदाहृतम् । अव-
प्रत्याहारः परबकारेण इत्याह रुद्रा नमस्या इति । नमस्या इति
नमःशब्दात् नमस्तपोवरिव इत्यादिना क्यः, नमस्यः, तस्य
धुसंज्ञा, ततस्तव्यानीष्यया इति ढे यः, पञ्चाङ्गसालोप इत्यकार-
लोपे, लोपो वा य-समभसे हसात् य-समभसस्येति वा यलोपः,
ततो लिङ्गसंज्ञायां स्याद्युत्पत्तिः ।

७२ । यवा । शिव उग्रइति वेर्लुपि न सन्धिः । यदत्यस्य
ईषत्स्पृष्टता सिद्धैव, ईषत्स्पृष्टतरो योऽनेन विधीयते । वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् अवर्णादचि खी दान्तौ वा लघुप्रयत्नतरावपि
स्यातां, तेन तयार्थाः तयार्थाः, लुप्पक्षे त अर्थ्याः । पटवेहि
पटवेहि पटएहि । लघुप्रयत्नता हि उच्चारणस्थानशैथिल्यम् (२) ।

(१) भोः भगोः अधोरित्थेषां विसर्गे विहायेत्यर्थः ।

(२) शैथिल्यं मन्दप्रयत्नता ।

७३ । रिचो ऽवे । (र । ११, इचः ५, अवे ७) ।

इचः परस्य वे रेफः स्यादवे परे । हरिरयं, चतुर्भुजः ।

७४ । रोऽचः । (रः ६, अचः ५) ।

अचः परस्य रेफस्य वे रेफः स्यादवे परे । त्नातरव, धातर्गच्छ ।

७५ । खपि वा । (खपि ७, वा । ११) ।

अचः परस्य रेफस्य वे रेफः स्याद्वा खपि परे । गीर्पतिः
गोष्यतिः गीःपतिः ।

एवं उजि आत् न यः (१) तेन देवदत्ता उ एकविंशतिः, देव-
दत्त उ एकः, अत्र नित्यं वैर्लुप् ।

७३ । रिचः । र इति लुप्तप्रीकं दं । स्वरूपभङ्गनिरासाय
अनुकरणत्वाद् वा न विः, इच् प्रत्याहारस्तस्मात् । अत्रापि अब-
प्रत्याहारः परवकारेण इत्याह चतुर्भुज इति, चत्वारो भुजा यस्य
इति वाक्यम् । (२)

७४ । रो । र इति षीकान्तं दं । आद्र इति क्तं सिद्धे
अज् ग्रहणं-परार्थम् । (३)

७५ । खपि । खप् प्रत्याहारः । मण्डूकगत्या से तु कखपफे
वेत्यतः स इत्यनुवर्त्तते, तेन इयं गीः पतिरसावित्यादौ न स्यात् ।

(१) उजि परे अत्रणात् परस्य वेर्षो न स्यात् ।

(२) चतुर्भुज इति सामान्यविशेषन्यायेन परस्मैस्योदाहरणं भवितुमचित-
मिति नाशङ्कनीयं, कार्य्यगतविशेषाद्युक्त्वा तत्पूर्वनिमित्तगतविशेषस्थानरङ्गतवा
बलवत्त्वादिति केचित् ।

(३) परस्मैले अचोऽनुवर्त्तन्ति विना अहर्षतिरित्याद्यासिद्धेरित्यर्थः ।

गोर्पतिरिति गिरां पतिरिति वाक्यम् । गोष्पतिरिति अय-
ष्काण्डादेराङ्गतिगणत्वात् से तु कखपफे वेति वेः से, इकः सः षः
इति षः । उभयत्यक्तपक्षे (१) गोःपतिः गोर्व्याण इत्यादि । एवं
अहर्पतिं अहस्यतिः अह्पतिः अहःपतिः, धूर्पतिः धूष्पतिः
धूप्तिः धूपति । यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानात्
ज्ञेयम् (२) ।

एकाधिकरणे प्रचेतसो राज्ञसे । प्रचेतसो वेः रेफः स्यात्
वा एकाधिकरणे राजन्निति शब्दे परे न तु से । हे प्रचेता राजन्
हे प्रचेतो राजन् । एकाधिकरणे किं जुहुधि प्रचेतो राजन्
गच्छ । से तु प्रचेतोराजन् भोः (३) । नान्तग्रहणात् शत्रन्ते (४)
प्रचेतो राजन् गच्छ ।

(१) खपि वेति से तु कखेत्युभयोरप्राप्तिपक्षे इत्यर्थः ।

(२) एतेन गिर धूर् अङ्गन् एषामेव विसर्गस्य पतिशब्दे परे एव स्यादिति
ज्ञापितम् । अतएव आगो पतिः गोःपाठ इत्यादौ न स्यादिति दुर्गादासः ।
गोष्पतिरित्यत्र “इदं निपात्यमित्यन्ते” इत्यधिकः पाठः । संक्षिप्तसारे तु सन्धिपादे
१६५ संस्यक सूत्रे गोष्पतिरित्यसाधुरित्युक्तम् । •

अमरटीकायां गोष्पतिशब्दे तु “गिरां पतिः पक्षे च कष्कादित्वात् साधु”रिति
रघुनाथः । भरतस्तु “गिरां पतिः गोष्पतिः सेतु कखपफेवेति स., मनीषादित्वात्
षत्वं ; साभावपक्षे कखपफयोर्भून्वाविति उपाध्मानीये गोःपतिरिति ; तदभाव-
पक्षे खपि वेति रेफे गोर्पतिः ; तदभावपक्षे विसर्गस्य स्थितिरिव, गोःपतिरिति ।
एवं चातुरूप्यं चन्द्र-चौरस्वामि-वोपदेव-सुभृत्यादीनां सम्मतमेव । अतएव गोष्पति-
रित्यसाधुरिति कस्यचिद्वचनं न ह्यद्य”मित्याह ।

(३) प्रचेता राजा यस्येति विग्रहः ।

(४) शत्रुप्रत्ययान्ते राजधातौ परे न इत्यर्थः ।

७६ । नाङ्गो रक्तौ । (न । १।, अङ्गः ६।, रक्तौ ७।)

अङ्गो रेफस्य वे रेफो न स्यात् रेफे के त्तौ च परे ।

अहोरात्रः अहस्कारः, अहोभिः ।

७७ । हस्येतत्तदोऽनञकः से लोपः ।

(हसि ७।, एतत्तदः ५।, अनञकः ५।, सेः ६।, लोपः १।) ।

नञक्वर्जादेतदस्तदश्च परस्य से वें लोपः स्यात् हसि परे ।

एष कृष्णः, स विष्णुः । अनञकः किम्-असः शिवः, एषकीरुद्रः ।

७६ । नाङ्गः । रश्च कश्च क्तिश्च तत्तस्मिन्, सीत्रत्वाननुष् ।
अत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् रात्रिरूपरथन्तराणां (१)
रेफेष्वेव, तेनाहारजनीत्यादौ निषेधो न स्यात् । अहोरात्र इति
एकदेशविकृतमनन्यल्लवतीति न्यायादिति परे । चन्द्रसु रेफ-
मात्रे निषेधात् अहोरजनी अहोरमणीयमित्याह, अत उक्तं रेफ-
इति (२) । हे मिलोपे च । अङ्गः मिलोपे वेः रेफो न हे ।
दीर्घाहो ग्रीष्मः ऋस्वाहो हेमन्त इत्यादि । हे किं अत्यह-
हेमन्तः । लोपग्रहणात् लुकि माभूत्—दीर्घाह्वर्षनम् ।

७७ । एष च स च तत्तस्मात्, नञ् च अक् च तौ, तौ न
विद्येते यस्य तत्तस्मात् । सेः किं एतस्मै गर्भ्यते ।

(१) रथन्तरं साम ।

(२) अस्वहोरात्र इति चापकादाचार्येण चन्द्रमतमेवावलम्बितमिति युक्तं
सत्यम् इति ।

७८ । द्वोद्धि घञानुः ।

(द्रः ६।, द्वि ७, घं: १।, च १।, (अन्-ऋ) = अनुः ६।) ।

ढकारस्य ढकारे परे, रेफस्य रेफे परे, लोपः स्यात्, पूर्वस्य च ऋवर्जस्य घं: । रूढः, हरीरम्यः । अनुः किं—ढढ़ः ।

इति द्वि-सन्धिपादः ।

इति सन्ध्यध्यायः ।

एषे च पादपूरणे । आभ्यां सुर्वे लोपः स्यात् पादपूरणे कर्त्तव्ये, एष इति प्रीकान्ते परे । यथा—

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ।

एषेव (१) रथमारुह्य मथुरां याति माधवः ॥

पादपूरण इति किं, स एष क्षिणोति, स एष पृथिवीपालः पालयामास मेदिनीमिति । एषेति किं, स एव श्रीहरिः पाया-
हैवक्यानन्दवर्धनः ।

७८ । द्वो । ढच रच तत्तस्य, न ऋ अट् तस्य । रूढ इति रूही जग्यां ऋ, हीढ़, ढभात्तस्य घः, षुभिरिति घस्य ढः, अनेन लोपघोर् । ढढ़ इति ढहधू हिंसे, ऋ, ऊदित्त्वादिमो-
ऽभावे साधनं पूर्ववत् । वि-सन्धिपादः (२) । सन्ध्यध्याय इति—
एकार्थावच्छिन्नः पादसमूहोऽध्यायः ॥

(१) एषेव इति माधवविशेषणम्, सन्धमे द्वित्वम् ।

(२) अत्र कश्चित् पुस्तके लोकोऽयं दृश्यते—

२यः । अजन्ताध्यायः ।

संज्ञा ।

७६ । लेः—सि औ जस्, अम् औ शस्, टा
भ्याम् भिस्, डे भ्याम् भ्यस्, डत्ति भ्याम् भ्यस्, डस्
ओस् आम्, डि ओस् सुप् । (लेः ५, सि—सुप् । १॥) ।

स्यादीन्येकविंशतिलेः पराणि प्रयुज्यन्ते । ज श ट ड पाः
सि-डस्योरिकारधेतः ।

८० । त्रिशः प्री द्वी त्री ची पी षी ष्टः ।

(त्रिशः । १॥, प्री—ष्टः १॥) ।

स्यादीनि त्रीणि त्रीणि क्रमात् प्री द्वी त्री ची पी षी षी-
संज्ञानि स्युः ।

७६ । लेः । स्यादीनामेकविंशतिः प्रत्येकं दं, सौत्रत्वात्
सेल्लुक् । ज श ट ड पानां सि-डस्योरिकारस्य चेत्त्वं चिह्नार्थम् ।
अनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थं भवन्ति स्यादय इति । व्यर्थसम्बुद्धाक्तार्थं
प्रीत्यादिना अर्थनियमः कार्यः, अनेन तु स्यादीन्येव विधीयन्ते,
अतो नायं व्यर्थः ।

८० । त्रिशः । त्रीणि त्रीणि त्रिशः वीप्सार्थं चशस् । प्रया-

श्रीमहोपदेवचरा सर्वार्थसम्भादिना

सन्ध्याय एव विदितस्तस्यामला टिप्पणी ।

संभार्यात्तज्जातद्वयान्ध्वान्तसन्नापिनी

श्रीरामेण पाणिनिमते ज्ञानाय सन्त्यते ॥

८१ । सम्बुद्धौ सि धिः ।

(सम्बुद्धौ ७, सिः १, धिः १) ।

सम्बोधने विहितः सि धिसंज्ञः स्यात् ।

८२ । स्यमौजस् धिः ।

(सि अम् औ जस् । १॥, धिः १)

सि अम् औ जस् एते धिसंज्ञाः स्युः ।

दीनां च-सः प्रीचेत्यादि । परे तु प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमीत्याहुः । ग्रन्थकृन्तते प्रादेर्नदादि-पाठादीप् । अतएवाग्रे सदाऽनूक्तेऽसादिप्राः, क्रियान्तःकालाध्व-नीश्च पीच इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कृतः ।

८१ । सम्बुद्धौ । सम्बुद्धिः सम्बोधनं, चेतनाचेतनयोः स्थितयोरभिमुख्येऽभिधानं, तत्र विहितस्य सेरेव धिसंज्ञेत्यर्थः । एके तु वैकल्यादिना अचेतनस्यापीत्याहुः । सम्बुद्धिरिति परे ।

८२ । स्यमौ । सिश्च अम्च औश्च जश्च तत् । प्रमौधिरिति कृते सिद्धे स्यमौजस् इति कृतं, मुख्यलाक्षणिकयोर्मध्ये मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति परिभाषाज्ञापनार्थम्, तेन सख्यावित्यत्र चौत्रिरिति न त्रिः स्यात् (१) । अम्जसोर्मध्ये पाठात् औकार-हयस्य ग्रहणम्, अन्यथा व्युत्क्रमनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । सर्व-नामस्थानमिति परे ।

(१) स्यादिपठितस्यैव औकारस्य धिसंज्ञा, तस्य सुख्यत्वात् : न तु यस्य कश्चिन् स्थाने जातस्य, तस्य लाक्षणिकत्वात् इत्याशयः ।

८३ । शिः क्लीवे । (शिः १, क्लीवे ७) ।

नपुंसके शिरेव घि-संज्ञः स्यात् ।

८४ । दान्तवत् सभि । (दान्तवत् ११, सभि ७) ।

सभयोः परयोर्दान्तवत् कार्यं स्यात् ।

८५ । भौ लिध्वो ह्रसभसोरन्ते च ।

(भौ ७, लिध्वोः ६॥, ह्रसभसोः ७॥, अन्ते ७, च ११) ।

भौ परे यत् कार्यं वक्ष्यते त-ल्लेहसे धोर्भसे स्यात्, अन्ते चतयोः ।

८३ । शिः क्ली । शिरेवेति एवकारेण शिभिन्ना व्यवच्छिद्यन्ते, तेन वारिणी इत्यादौ नमवमहन्न इति न घः ।

८४ । दान्तवत् । अधिकारात् स्यादेरेव सभयोर्दान्तत्वाति-
देशः, तेन पुष्पां पुंभ्यामित्यादौ वा यम्, न तु रंस्थते संस्थते
इत्यादौ मनोर्ननिषेधः ।

८५ । भौलिध्वोः । लेहमन्तं धोर्भसन्तं भिरित्यर्थः । लिधुभ्यां
भसन्तं भिरिति क्लृते सिद्धे एतत्करणं, लेदान्ते धोर्दान्तादान्तयो-
र्भिकार्यज्ञापनार्थं, तेन कक्षाता शक्स्याता इत्यादौ न स्यादेरिति
तकयोर्लोपः । अभ्राञ्चीत्, आञ्चीत्, अत्रोद् अत्रट्, अत्रक्,
अधोक् इत्यादौ सकलोप-ठ-षड्-कड्-घाः स्युः । (१)

(१) कक्षाता इत्यत्र स त र इति लिभिर्ह्रसैः संयोगः, तेषु रेफो भिः, तस्मिन्
रि स् इति संयोगस्य दान्तत्वाभावात् स्यादेः कालोप इति न सकलोपः । एवं शक्-
स्याता इत्यत्रापि न कलोपः । अभ्राञ्चीत्, आञ्चीत्, अत्रोद् एषु अदान्तत्वे ऽपि

संज्ञा ।

८६ । हसोऽन्तः फः । (हसः ११, अन्तः ११, फः ११) ।

हसो विरामश्च फसंज्ञः स्यात् ।

८७ । सर्व्वं विप्रव उभ उभय भवत् त्वत् त्वैक
समसिम नेमाः, अन्यान्यतरैतर डतर डतमाः, ल्यद्
तद् यद् एतदिदमदः किम् द्वस्माद् युध्ददः, पूर्व्वपरा-
वर दक्षिणोत्तरापराधरान्तरखाः स्त्रिः ।

(सर्व्व—नेमाः १॥, अन्य—डतमाः १॥, ल्यद्—युध्ददः १॥,
पूर्व्व—खाः १॥, स्त्रिः १॥) ।

८६ । हसो । अन्तः परे वर्णाभावः । स च त्रिक्रिधः— प्रागभावः
प्रध्वंसाऽत्यन्ताभावश्च । इह तु प्रध्वंसात्यन्ताभावयोर्ग्रहणम् । तेन
अरुणः पयः रामः इत्यादौ स्त्रीर्विः । हस इति दभेदः स्यादिहस-
ज्ञापनार्थः, तेन अस्तीत्यादौ न विः, वष्टि इत्यादौ न डः (१) ।
नोऽन्तः फः इति कृते दान्तातिदेशात् (२) पयोभ्यां राजभ्यां
पुंभ्यां पञ्चानां इति सिद्धे हस्यग्रहणं, मुख्यलाक्षणिकयोर्मध्ये मुख्ये
कार्थ्यसंप्रत्यय इत्यस्यानित्यत्व-ज्ञापनार्थं, तेन राजतः ।

यथाक्रमं सकलोपः ह्यथ ढश्च । अषट्, अक्, अधोक् एषु दान्तत्वेऽपि भौ परे
षड् कड् घाः भवन्तीति ।

(१) “हस इह खादेरेव, धोर्वो नः फग्नीत्यत्र फयग्रहणेनेवेष्टसिद्धौ सवयोः
पृथग्यग्रहणा” इति दुर्गादासः ।

(२) सभयोः परयो रिति शेषः ।

दभेदो गणभेदार्थः । एते पञ्चत्रिंशत् शब्दाः स्त्रिसंज्ञाः स्युः ।

समो ऽतुल्ये, व्यवस्थायां पूर्व्याद्यो ऽवान्तरो ऽपुरि ।

वह्निर्योगोपसंभ्यानि, स्वस्वज्ञातिधनाभिधः ॥

८७ । सर्व्व । सर्व्वश्च विश्वश्चेति च-सः (१) । त्वत्-त्वौ अन्यार्थ-वाचकौ । परे तु त्वच्छब्दं नाहुः (२) । उतर-उतमौ त्वौ, येन विधिसुदन्तस्येति न्यायात् तदन्तानां ग्रहणम् । पृथगन्यतरस्य ग्रहणात् अन्यतमस्य न स्त्रिसंज्ञा, तेन अन्यतमाः अन्यतमायेत्यादि । भाष्ये तु अन्यतमस्यापि स्त्रिसंज्ञाविधानात् अन्यतमे अन्यतमस्मिन्निति । उभ भवत्वतां स्त्रिसंज्ञाफलं (३)--उभयोः स्त्रियोधनं उभधनं, भवत्या धनं भवदनं, त्वत्रेत्यादि ।

समोऽतुल्ये इत्यादि । समं. सर्व्वसमानयोरित्यमरः । सम-

(१) सिद्धान्तकौमुद्यां "आप्ति सर्व्वनाम्न हृट्" (७।१।५२) इति सूत्रस्य वृत्तौ उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः, अस्तीति ङरदत्त इत्युक्तम् । गोथी-चन्द्रोऽपि सुबलपादे २६३ संख्यक-सूत्रटीकायाम् "एकवचनवृद्धवचनविषयस्तु उभयशब्द" इत्याह । क्रमदोशरेण सुबलपादे "पूर्व्याद्युभयौ जसि वा" (२६७) इति सूत्रव्यतिरा उभयशब्दस्य जसि वा स्त्रिसंज्ञेत्युक्तम् । "उभया व्यसिता इति तु ज्ञान्दशत्वाद्बोधयति तत्त्वबोधनी । सिध सव्यांशः, नेम इत्यर्द्धे ।

(२) तत्त्वबोधिन्यान्तु "ज वदेवोऽपि प्रःयुङ्क्त-त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्मिति, त्वत्तोऽन्यस्या अधर इति विपद्यो न तु तवाधर इति * * * पूर्व्ववाक्येन सङ्गानन्वयापत्तेरित्युक्तम् ।

(३) खेस्तु सव्यां इत्यनेन उभयशब्दात् सव्यां विभक्तय स्युरित्यापि फलम् । तथाच "उभौ हेतू उभाभ्यां हेतुभ्याम् उभयोर्हेत्वोरिति अन्यथा षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठेऽत्र स्या" इति कातन्त्रे चतुष्टयवृत्ति २। संख्यकसूत्रे पञ्जाकारः ।

शब्दस्य सकलार्थे वर्त्तमानस्य स्त्रिसंज्ञा न तु सम्मानार्थे । अग्रे प्रयोगं वक्ष्यति नमः समस्मादिति ।

व्यवस्थायां पूर्वार्थ इति । दिग्देशकालवाचिता व्यवस्था, तस्यं पूर्वार्थयो नव स्त्रिसंज्ञकाः, यदुक्तं—

पूर्वार्थयो व्यवस्थायां स्युः सर्वनामसंज्ञकाः ।

व्यवस्था कथिता लोके दिग्देशकालवाचिता ॥ इति ।

अन्यत्र दक्षिणाः प्रगाथकाः प्रवीणा इत्यर्थः । उत्तराः कुरवः, पराः लोकाः श्रेष्ठा इत्यर्थः, अचराः कनिष्ठा इत्यादौ न गौण्याख्या चेति न निषेधः (१) । एके तु स्वाभिधेयापेक्ष्यावधिनियमो व्यवस्था ; अवधिर्मर्यादा सीमेति यावत् ; तथाच स्वाभिधेयानां दिग्देशकालानां अपेक्ष्यः कारणत्वेनापेक्षणीयोऽवधिनियमः स एव इत्याहुः ।

अत्रान्तर इति । अत्र पूर्वार्थौ, न पूरपूस्तस्यां, वह्निर्योगो वह्निसम्बन्धः वाह्य इति यावत्, उपसंवीयते अपिधीयते यत् तत् उपसंव्यानम्, टेऽनट्, वह्निर्योगिभिन्नं वस्तु केनचिदाच्छादितमेवोच्यते (२) । तथाच वह्निर्योगोपसंव्यानयोर्वर्त्तमानोऽन्तरशब्दः पूर्वभिन्नविषयः स्त्रिसंज्ञ इत्यर्थः । अन्यत्र ब्रह्मशिवयोरन्तरे विष्णुः मध्ये इत्यर्थः ।

(१) किन्तु व्यवस्थावाचित्वाभावात्निषेध इत्यर्थः ।

(२) केनचित्—वस्तुान्तरेणेत्यर्थः । वस्तुान्तरेणाच्छादितस्यधोवास उपसंव्यानमिति यावत् । उक्तञ्च संक्षिप्तशारे सुवन्तपादे १८६ संख्यकसूत्रे “अन्तरे शब्दका सुप्तपरिधानीया इत्यर्थः” इति ।

८८ । न गौण्याख्याचत्रीसासे ।

(न ।१।, गौण्याख्याचत्रीसासे ७,) ।

गौणत्वे, संज्ञायां, चे, त्रयाः 'सि असे च, ते स्त्रिसंज्ञा न स्युः ।

८९ । चे जसि वा । (चे ७; जसि ७, वा ।१।) ।

चे ते स्त्रिसंज्ञा वा स्युर्जसि परे ।

स्त्रिवत्यादि—ज्ञातिश्च धनञ्च ते, ते अभिप्रे यस्य सः, न सः
अज्ञातिधनाभिधः, तथाच ज्ञातिधनवाचिस्त्रिगब्दस्य न स्त्रिसंज्ञा
इत्यर्थः । यथा—स्त्राय धनं ददाति, स्त्राय यतर्तं दरिद्रः । स्वस्मै
ज्ञातये, स्वस्मादनादित्यत्रं ज्ञातिधनयोः सामानाधिकरण्ये
वर्त्तमानः स्वगब्दस्ते (१) नाभिधत्ते इति (२) ।

८८ । नगौ सप्य अस्य तत् सासं, त्रयाः सासं त्रीसासं,
गुणस्य भावो गौण्यं, गौण्यञ्च आख्या च 'चय त्रीसामञ्च तत्
तस्मिन् । गौण्यमप्राधान्यं, त्रयसः तृतीयासमासयोग्यवाक्यं, ते
पञ्चविंशच्छब्दाः । प्रयोगा अग्रे वक्ष्यन्ते—अतिसर्व्यायेत्यादयः ।

८९ । चे । पूर्व्वेण नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ।

(१) ते ज्ञातिधने इत्यर्थः ।

(२) "तथा परेषां युधि चेति पाषिंश्च" इति प्रयोगदर्शनात् "तथा सप्तद्रादपरे
परे नृपा" इति दर्शनाच्च शत्रुवाचकस्य श्रेष्ठवाचकस्यापि परशब्दस्य सर्वनामत्वम् ।
"इथा ह्येषामपि भेदिनीभूताम्" इति भाष्यदर्शनात् ह्यशब्दोऽप्यत्र गणेषु पठनोद्यः ।
तथाच औपतिः—कृतिना ह्ययमप्यत्र गणेषु पठ्यते, अपिशब्दात् प्रथमपरिचयार्थात् ।
गरण्यदेवस्त्वाङ्—व्यवस्थितविभाषया ऽन्यत्रापि स्थागम इति । पश्चिमप्रथमावपि
पठन्त्यन्ते, तेन पश्चिमस्यां द्विषि, प्रथमस्यात् इति च प्रयोगः—इत्याङ् कातन्त-
चतुष्टयवृत्ति २५ संस्वरूपेण कविराजः ।

६० । पूर्वाद्यल्प प्रथम चरम तथायाङ्कतिपय-
नमाः (१॥१॥) ।

एते समदश शब्दाः स्त्रिसंज्ञा ब्रा स्युर्जसि परे ।

६१ । तीयो ङिति । (तीयः ११, ङिति ७) ।

तौयान्तः शब्दः स्त्रिसंज्ञः स्याद्वा ङिति परे ।

६२ । पूर्वोऽन्यादुङ् ।

(पूर्वः ११, अन्यात्, ५१, उङ् । ११)

अन्यात् वर्णात् पूर्वो वर्ण उङ्संज्ञः स्यात् ।

६३ । अन्याजादिष्टिः ।

(अन्याजादिः ११, टिः ११)

अन्यो योऽच् तदादिवर्णष्टि-संज्ञः स्यात् ।

वा दिग्घ्ने । दिग्वाचकानां हे स्थितानां स्त्रिसंज्ञा स्याद्वा । उत्तर-
पूर्वयोर्दिशोरन्तरालं या दिक् सां तस्ये उत्तरपूर्वस्यै, उत्तर-
पूर्वायै दिग्घ्ने इत्यादौ दिग्वाचकानां वा स्त्रिसंज्ञेति ।

६० । पूर्वा । समदशेति पूर्वादयो नव, तथायौ त्वी द्वौ,
अन्ये षट् ।

६१ । तीयः । त्वस्य त्वस्वरूपेनानवस्थानादाह तीयान्त इति ।

६२ । पूर्व । अन्ते भवोऽन्यस्तस्मात्, दिगादित्वादयः ।

उङ्, उपधा इति परे ।

६३ । अन्या । अन्योऽच् आदिर्यस्य सः । अचां सन्नि-
विष्टानां अन्यो योऽच् तदादिरित्यर्थः । यत्र तु अचः परो नास्ति

८४ । लुकि न तत्र । (लुकि ७, न ११, तत्र ७) ।

लुगिति लोपे कृते यो लुमस्तस्मिन् परे यत् कार्यं तत्र स्यात् ।

८५ । स्वरादि-नि-चिच्छं व्यम् ।

स्वरादि-नि-चिच्छं १), व्यं १) ।

स्वरादिर्गणो निश्चकारितस्याच्च व्यसंज्ञाः स्युः ।

तत्रैकस्यैवान्वाचो व्यपदेशिवदेकस्मिन् इति न्यायात् (१) व्यप-
देशिवद्भावेन टित्वं, तेन हरी शशौ इत्यादी इकारादेर्लोपः ।

८४ । लुकि । लुङ्घोः क्तिप्, न्यङ्कादित्वात् (२) कङ्, लुक्
पुंलिङ्गः । तत्रेति निमित्तसंसमौ, तथाच—लुक् शब्देन यस्य
लोपः क्लियते तन्निमित्तकपूर्वकार्यं न स्यादित्यर्थः ।

८५ । स्वरादि । स्वरादिर्गणस्य सः, च इद् यस्य चित्, चिञ्चा-
सौ त्यद्येति चिच्छः पञ्चात् चमः । स्वरादिर्गथा—

स्वर्नक्तं समया वृथा व निकषा सामि स्वयं निःषमं

स्वस्ति प्रादुरतीव भोरिव सना प्रायः शनैर्दुःषमम् ।

कं कामं ननु शं दिवा किल तिरोमिथ्या मिथः स्वः पुनः,

सायं नाम चिरं चिरं सहसा दोषा विनोषा वहिः ॥

(१) अथ व्याख्या २८ श पत्रे । (४) संख्यक टिप्पण्यां दृष्टव्या ।

(२) न्यङ्करित्वत्वं निपूर्वादेश्चधातोश्चत्वे यथा चद्य क तथात्वापीत्यर्थः ।
तथाच पाणिनीये “न्यङ्कादीनाञ्च” (७।३।३८) क्तत्वं स्यादित्युक्तम् । तर्क-
वागीशेनापि चजोः कर्गोरिति सूत्रटीकायां “न्यङ्कादीनाञ्च । एषां चजोः कर्गो
क्त” इति वार्तिकसूत्रं कृतम् । गायीचन्द्रेण तु सुवल्गपादे प्रथमसूत्रटीकायां
“लुगित्वव्युत्पन्नं नाम न तु लुङ्घतेः क्लियन्स रूपणि”त्युक्तम् ।

षसम्याहो अङ् वच्चिराय अकडोम् जीषं चिरं कु प्रगे,
 साचि द्राक् परमं मृषा खलु वरं ह्यः सुष्ठु दिष्ट्या चिरात् ।
 नीचैरोषदये विहा यदि मनागर्वागभीक्ष्णं पृथक्
 तूष्णीमा सपदि प्रसह्य भटिति प्याङ्ङ सद्यः कर्ते ॥
 अञ्जसा ननु च प्राध्वं युगपहत सम्प्रति ।
 उच्चैरस्तं सनात्प्रातः समन्ताद् बलवन्मुहुः ॥
 प्रागन्तः साम्प्रतं स्थाने विष्वक् प्रभृति किङ्किल ।
 चिररात्राय धिङ्मङ्गु चिरस्य हो ऋते शुभम् ॥
 अद्वा ऋधुगमाङ्गाय हिरक् स्युः कुत-आदयः ।
 तसन्ताद्यास्तथा प्रोक्ताः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ॥ (१)

कुत-आदयः कुतः-क-कुहेत्यादि सूत्रे ये निपातितास्ते ।
 तसन्ताद्याः तम् च दा हि दानीं एद्युस्-स्तात् एन अ
 आहि आत् अस् एतदन्ताः । खरादिपठितानां वाचकत्वं,

(१) कारिकोक्ता अव्ययशब्दाः—

खर्, नक्तम्, समया, दृषा, व, निकषा, साध, स्वयम्, निःषमम्, स्वस्ति,
 प्राडस्, अतोव, भोम्, इव, सना, प्रायस्, शनैस्, दुःषमम्, कम्, कामम्, ननु, यम्,
 दिवा, किन्, तिरस्, सिध्या, सिधस्, अस्, पुनर्, वायस्, नाम, चिरम्, चिरेण,
 सङ्घा, दोषा, विना, उषा, वहिस्, अस्मि, आहो, अट् अ. वत्, चिराय, अकट्,
 ओम्, ओषम्, चिरम्, कु, प्रगे, साचि द्राक्, परमम्, मृषा, खलु वरम् ह्यस्,
 सुष्ठु, दिष्ट्या, चिरात्, नीचैस्, ईषत्, अये, विहा, यदि, मनाक् अर्वाक, अभीक्ष्णम्,
 पृथक्, तूष्णीम्, आ, सपदि, प्रसह्य, भटिति, प्याट् अङ्ग, सद्यस्, कर्ते, अञ्जसा,
 ननु, च, प्राध्वम्, युगपत्, वत, सम्प्रति, उच्चैस्, अस्तम्, सनात्, प्रातर्, समन्तात्,
 बलवत्, सुष्ठु, प्राक्, अन्तर्, साम्प्रतम्, स्थाने, विष्वक्, प्रभृति, किङ्किल, चिर-
 रात्राय, धिक्, मङ्गु, चिरस्य, हो, ऋते, शुभम्, अद्वा, ऋधुक्, अना, अङ्गाय,
 हिरक्, कुत-आदयः, तसन्ताद्याः ।

६६। हसोऽनन्तरः स्यः ।

(हसः १।, अनन्तरः १।, स्यः १।) ।

अचानन्तरितो हसः स्यःसंज्ञः स्यात् ।

६७। यूत् स्त्रैव दी ।

(यूत् ।१।, स्त्री ।१।, एव ।१।, दी ।१।) ।

ईदूदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गो दीसंज्ञः स्यात् ।

चादीनां द्योतकत्वम्, अतएव चादि-स्त्रादौः पृथगुक्तिः । स्त्रादि-
राक्ततिगणः । व्यं अव्ययमिति परे ।

६६। हसः । नास्त्यन्तरं यस्य सः । अचानन्तरित इति-
अर्थादचेति लभ्यते, अनन्तरितः अव्यवहित इत्यर्थः । स्यः,
संयोग इति परे ।

६७। यूत् ! इय ऊत् तां, ताभ्यां तमित करोति, तेन
ईदूच्च लभ्यते । येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायादाह ईदूदन्त इति ।
एव गण्डेनास्त्रीलिङ्गं व्यवच्छिद्यते (१) तेन (२) सेनान्ये स्त्रियै
इत्यादौ न स्यात् । बहुप्रथमस्य लक्षणाय अतिलक्ष्यां राज्ञि इति
अवयवस्त्रीत्वात् (३) सिद्धमिति भाष्यम् । अन्यकन्धते तु बहु-
प्रथमस्य अतिलक्ष्मी इति । दौ, नदीति परे ।

(१) अस्त्रीलिङ्गं नित्यस्त्रीलिङ्गभिर्घं व्यवच्छिद्यते निराक्रियते । नित्यस्त्रो
लिङ्गगण्डस्तु “यस्मिन्नेव यद्रूपेण स्त्रीलिङ्गगण्डस्तस्मिन्नेवार्थे तद्रूपेणैव यदि लिङ्गा-
नन्तरं न भजति तदा नित्यस्त्रीलिङ्गः” तेन गोरगण्डस्य पुंस्त्वोऽपि गौरीगण्डस्य
नित्यस्त्रीलिङ्गत्वमिति दुर्गादानः ।

(२) तेन सेनानीगण्डस्य नित्यस्त्रीलिङ्गभिन्नत्वेन ।

(३) अवयवस्त्रीत्वात् अवयवस्य प्रथमगण्डस्य लक्ष्मीगण्डस्य च नित्यस्त्रीलिङ्ग-

६८ । नास्त्रीयुवः । (न ।१।, अस्त्री ।१।, इयुवः ६।) ।

इयुवस्थानावीदूती दीसंज्ञी न स्तः, नतु स्त्री ।

६९ । वामि । (वा ।१।, वामि ७) ।

इयुव ईदूच्च दीसंज्ञो वा स्यादामि परे, नतु स्त्री ।

१०० । स्त्री युञ्ज छिति ।

(स्त्री ।१।, युत् ।१।, च ।१।, छिति ७) ।

स्त्रीलिङ्ग इदुदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूच्च दीसंज्ञः स्याद्वा
छिति परे, न तु स्त्री ।

६८ । नास्त्री । यूदित्यनुवर्त्तते । न स्त्री अस्त्री । इयुव-
स्थानाविति,—स्थानमस्ति ययोस्ती, अर्ग-आदित्वादः, स्थानी ;
इयुवोः स्थानी इयुवस्थानी, ईदूजावित्यस्य विशेषणम् । एतेन
दीसंज्ञानिषेधात् हेथीः श्रियम् श्रिय इत्यादौ ध्वम्शसादेर्लोपो न
स्यात् । अस्तीति किं—हं स्त्रि स्त्रीम् स्त्रीरित्यादि ।

६९ । वामि । इयुव ईदूदन्तोऽस्त्री चेत्यनुवर्त्तते । अस्त्री-
त्युक्तेः स्त्रीणामिति नित्यम् ।

१०० । स्त्री । चकारान्नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूदन्तोऽस्त्री
चेत्यनुवर्त्तते, इह पुनः स्त्रीग्रहणं पाक्षिकस्त्रीलिङ्गस्य इदुदन्त-
स्यापि प्रात्यर्थम् । तेन मत्स्ये मतये धेन्वे धेनवे सुमत्स्ये सुमतये

त्यात् । अत्र दुर्गादासः—‘भाष्यकार-कर्मदीश्वरौ तु प्राक्प्राप्ता नदीमंज्ञा पश्चात्
उंस्त्वयोगेऽपि न निवर्त्तत इति मन्यमानौ हे अतिलच्छि विप्र, हे वङ्गप्रेयसि
कण, अतिलच्छिरेणवप्राय धनं देहि, अतिलच्छिरे राशे स्त्रीत्वदाहरत’ इति ।

१०१ । अघ्यच्ताच्चेप् पिः ।

(अघ्यच्ताच्चेप् ।१, पिः ।१) ।

घिवर्जस्यादेरच् तसंज्ञावच्यकारावीप् च एते पि-संज्ञाः स्युः ।

१०२ । संख्यावड्डत्यतु-बहु-गणा नेपि ।

(संख्यावत् ।१, डति अतु-बहु-गणाः ।१॥, न ।१, द्वेपि ७) ।

डत्यतु-बहु-गणानां सङ्गावत् कार्यं स्यात् नत्वीपि ।

सुधेन्वै सुधेनवे इत्यादि । इयवस्थानयोरीदूतोस्तु नित्यस्त्रीनिङ्ग-
योरेव, तेन सुश्रिये स्त्रिये इत्यादी न स्यात् । इयव ईदूतोरेपि पुं-
भिन्नान्यदाद्यं भूरिश्रियै भूरिश्रिये भूरिभ्रुवै भूरिभ्रुवे स्त्रियै, भूरि-
श्रीणां भूरिश्रियां भूरिभ्रूणां भूरिभ्रुवां स्त्रीणामित्यादी दीसंज्ञेति
केचित् । वाशब्दस्य व्यवस्थया विगत इर्याभ्यस्ता वीः पश्य
इत्यादी शसि दीसंज्ञा, न तु डिति, तेन विगत इयं स्यात्स्यै व्ये ।

१०१ । अघ्यच् । नघि-रघिस्तास्याच् अघ्यच्, अञ्च यस्य
तौ अच्यौ, तौ च तौ अच्यौ चेति ताच्यौ, अघ्यञ्च ताच्यौ च
ईप् च तत् । नञ्युक्तवश्यायादाह (१) घिवर्जस्यादेरिति ।

१०२ । संख्या । संख्या इव संख्यावत्, डतीति त-त्यान्तस्य
(२) ग्रहणं, तेन पतिरित्यस्य न ग्रहणम् (३) । अतुशब्देनात्व-
न्तस्य ग्रहणम् । बहुगणौ प्रचुरार्थौ । एतेषां संख्यातिदेशः कतिशः

(१) नञ्युक्तवश्यायात् निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति
न्यायादिन्वयः ।

(२) तत्यान्तस्य तद्धित डतिप्रत्ययान्तस्य ।

(३) पतिशब्दस्य औषादिक ऋड्डतिप्रत्ययनिष्पत्त्यात् ।

अजन्तपुंलिङ्ग-शब्दः ।

राम-स् इति स्थिते—

१०३ । स्त्रोर्विः फे । (स्त्रोः ६॥, विः ११, फे ७) ।

सकाररेफयोर्विः स्यात् फे परे । रामः ।

श्रीजसोः सन्धिः । रामी रामाः ।

यतिशः यावच्छः तावच्छः बहुशः गणशः इत्यादिसिद्धार्थः ।
ईपीति विषयसी, तत्र निषेधात् यावती बह्वीत्यादि ।

इति श्रीरामतर्कवागीशकृता संग्रहापादटिप्पणी समाप्ता ।

१०३ । स्त्रोः । स च र च तत् स्त्र, सद्युक्तोर स्त्र, स्रच स्रच
तौ तयोः स्त्रोः ; तथाच सकारस्य रेफस्य सकाररेफस्य च विरि-
त्यर्थः । तेन रामः गीः चतुरो वारान् भुङ्क्ते चतुरित्यादि
अतएव ग्रन्थकृता राक्स्येति सूत्रं न कृतम् (१) । श्रीजसो
सन्धिरिति त्रिर्घावित्यर्थः ।

(१) राक्स्य—(८ । २ । २४) रेफात् संयोगान्नस्य सस्यैव लोपो नाम्यस्येति
पाणिनीये । सुञ्चतर्हिनेरित्यस्य टीकायां “चतुरिति चतुर शब्दात् सुच उच्चारितं
चतुर्स् इति स्थिते स्त्रोर्विः फे इति द्विवचननिर्देशात् एकशेषाद्वा रेफसकारयो
स्थाने एकस्य विरित्युक्तं तर्कवागीशेन ।

अत्र दुर्गादासस्तु चतुरोवारान् इत्यर्थे चतुरशब्दात् सुचि कृते रेफस्य विसं-
शसि शस् इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्यात् सुचि परे निम्नं विसर्गस्य सका-
सादेः सोलोप इति सस्य लोपे सुचः सस्य विसर्गे चतुरित्याह ।

१०४ । स्वदीभ्यां ध्यम्शसादेर्लोपः ।

(स्वदीभ्यां ५॥, धि-अम्-शसादेः ६।, लोपः १।) ।

स्वात् दीसंज्ञकाच्च परस्य धेरमशसादेश लोपः स्यात् ।

हे राम रामं रामी ।

१०४ । स्वदी । स्वथ दी च ते ताभ्यां, अम्च शम्च तौ, तयोरिति अम्शसादिः, धिश्च अम्शसादिश्च तत्तस्य, पुंस्त्वं सौत्र-त्वात् । धातारं पितरमित्यादौ तु विप्रतिषेधे परं कार्यमिति(१) न्यायादादौ त्रिणू । ननु अम्च शम्च तौ, तयोरः अम्शसः, धिश्च अम्शसश्च तयोर्लोपः ध्यम्शसलोपः इति कृतं सिद्धे आदिशब्दस्य ग्रहणं, क्वचिदन्यतोऽपि धिलोपार्थं, तेन गन्धर्व्ववाचि-त-शब्दस्य धी हे ते, तथा महान् इः कामो यस्य स तस्य धी हे महे, वैजयाः क्विप् जः महानूर्यस्य स तस्य धी हे महं इत्यादौ एङोऽपि धिलोपः । हे भोः हे भगोः हे अघोः इत्यत्र कथं न धिलोप इति, अभोभगोऽघोभ्य इत्यादिज्ञापकात् (२) ।

मातृकस्य मातः पुत्रे मातृकतौ धी ।

महाकुलसम्भूताया मातृकस्यापि सुतिमातृकतिस्तस्यां गम्यमानायां मातृकस्य मातः स्याद्वै परं पुत्रे वाच्ये । हे गार्गी-मात हे वात्सीमात पुत्र धन्योऽसि । पुत्रे किं—गार्गीमातृके कन्ये

(१) त्वय्यवनविरोधे परं कार्यं स्यादित्येतत्प्राणिनिस्त्वस्य इतिः (१। ४। २)

(२) अभोभगोऽघोभ्य इत्यत्र विसर्गलोपविधानात् ।

१०५ । शस्नामि घः । (शस्नामि ७, घः १ ।)

शसि नामि च परे स्वस्य घः स्यात् ।

धन्यामि । सुतौ किं—दासीमाढक पुत्र । माताशब्दद्वारैव सिद्धे
गार्भीमाढक इत्यनिष्टनिवारणार्थमिदम् ।

१०५ । शस् । नुमो नयुक्त आम् नाम्, गमकत्वात्(१) सः ।
शस् च नाम् च तत्तस्मिन् । दीसञ्जस्य स्वभावघर्षत्वे स्वमनुवर्त्तयन्नाह
स्वस्येति । नुस्मिकोऽच्यनामि इति ज्ञापकात् नुम्सहितामो ग्रह-
णात् शार्ङ्गिणामित्यादौ न स्यात् । न चांमि कृते सिध्यतीति वाच्यं,
रामाणामित्यादौ घं स्वाभावानुमोऽभावप्रसङ्गात् । नापि नुमाम
इति स्वग्रहणात् भविष्यतीति वाच्यं, तिसृणां नृणामित्यत्र चरि-
तार्थत्वात् । न च स्वस्थानजत्वात् भविष्यतीति वाच्यं, सह एन
वर्त्तमानाः, विगत इयंषां ते, तेषां सां व्यां इत्यादौ नुम्प्रसङ्गात्(२) ।
बहुः लृथं तान् बह्लन् । परे तु लृकारे घत्वाभात् सवर्णदीर्घे
ऋकारस्तेन बह्वन् इत्याहुः । अन्ये तु लकारभागद्वययुक्त लृकारस्तेन
बह्लन् इत्याहुः ।

लृत् औजसङ्गां पुंसि घः । लृकारस्य औकारेण जसोऽकारेण
च सह घः स्यात् पुंलिङ्गे । बहुर्लृथं योर्येषां वा तौ बह्लन् ते
बह्लन् । परे तु बह्व् बह्वृरित्यादि ।

(१) तदर्थबोधकत्वात् । नाम् इत्युक्तौ नुमो नयुक्त आम् इत्यर्थप्रतीतेरित्यर्थः ।

(२) अत्र दुर्गादासः—किञ्च अम् पक्षेनेवैवैटसिद्धौ नापीति कृतं आगमादेश-
योरागमविधिर्बलवानिति न्यायस्वीकारार्थम् । तेन क्रौडूनामित्यत्र आदौ नुमि
हनादेशो नस्यात् । एवं प्रकृते अकारदीर्घे दीर्घस्य स्थानिवचनेन ह्रस्वपरत्वात् यथा

१०६ । पुंसि तु शस् न ।

(पुंसि ७, तु ११, शस् ११, न ११) ।

स्वात् परः शस् न स्वात् पुल्लिङ्गे । रामान् ।

१०७ । टा-भिस्-डे-डसि-डसोसा-मिनैसयात्-
स्य-यीसोऽतः । (टा-भोसाम् ६॥॥, इन-योसः १॥॥, अतः ५)।
अकारात् परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्यः ।

१०६ । पुंसि । पुंस्त्वमिह शब्दानां शिष्टकृतपरिभाषाविष-
यत्वं, न तु वृषणादिमत्वम्, दारकलचादौ तदभावात् । एवं
स्त्रीत्वनपुंसकत्वे अपि । यदुक्तं—

शब्दसंस्कारसिद्धार्थमुपायाः परिकल्पिताः ।

सर्व्ववस्तुगता धृश्याः शास्त्रे पुंस्वादयस्त्रयः ॥

ये तु लिङ्गादिसम्बन्धाः प्राणिजातीयगोचराः ।

न तेऽभ्युपायाः संस्कारे दारादिषु तटादिषु ॥

रामान् इति—अनेन ने कृतं पूर्वं षः (१) । कथं सान्
षीन् इति ? उच्यते, भूतपूर्व्वस्वमात्रित्य षसो नादेशः ।

१०७ । टा । त्वन्त्वात् पुंसीति नानुवर्त्तते, अतः क्लीबेऽपि,
तेन ज्ञानिनेत्यादि । ऐस् अत् करणं निर्जरसेः निर्जरसादिति

षसो नकारविधानं तथा आभो लुभागभो नस्यादिति ज्ञापनार्थञ्च नाभीति कृतम् ।
अतएव अः विष्णुः, सङ् एन वर्त्तते यः स साः, विगत इयञ्जात् स षोः तेषां, षां
व्याप्निति ।

(१) दुर्गादावस्तु वङ्गिरङ्गविधेरन्तरङ्गस्य षत्ववत्त्वादादौ दीर्घे कृते षचाञ्
एत्याङ् । यद्यन्तु स्रजद्वयस्य षोर्जापर्य्येषाचार्य्यस्यापि षत्वमेतदिति सम्बन्धात् ।

१०८ । ष्रुर्णोऽदान्ते नोऽवकुप्यन्तरेऽप्यतद्वाच्य-
पकयुवाङ्गः ससेप्स्यादे नैकाचकोस्तु वा ।

(ष्रुः ५ ।, णः १ ।, अदान्ते ७१, नः ६ ।, अवकुप्यन्तरे ७ ।, अपि ।१ ।, अतद्वात् ५ ।, तु ।१ ।, अपकयुवाङ्गः ६, ससेप्स्यादेः ६ ।, नैकाचकोः ६ ।, तु ।१ ।, वा ।१ ।) ।

सिद्धार्थम् । व्सेभ्येरित्यत्र व्सेभ्योस्ये रिति कृते सिद्धे अत्रौसग्रहणं,
अदुग्रहणेन लाक्षणिकस्याप्यतो ग्रहणमिति ज्ञापनार्थम् । तेन, येन
तेन यैः तैरित्यादि । एवमन्यत्रापि क्वचिदनतोऽपि डसः स्थ-
विधानार्थमिति । तथाच—

नवं नवं परिक्षिप्य पुराणमपकषतः ।

अतिजरस्य भिक्षुष्य कन्या वर्षशतं गता ॥

इति*वृद्धतिङन्तः (१) ।

उदधिस्थोत्तरे तीरे मृतः किमनुष्ठुच्यते इति उदधिमिच्छति,
क्ये सन्, पचाद्यनि उदधिस्था गङ्गा, तस्या उत्तरे उदधिस्थोत्तरे
इति (२) ।

(१) कातन्त्रेऽपि डसस्य इति चतुष्टयवृत्ति २२३ स्तुले नवं नवमिति श्लोक-
सुद्धत्य ऋषिप्रयोगादिति चिन्त्यमित्याह कविराजः ।

(२) अतःपरं ब्रह्मणु पुस्तकेषु 'मा मा सखे वदनस्य सुप्तोऽहं विजने वने
इत्यत्र षट्षिति क्रिया असंज्ञितत्वात् नस्य न सन्' इत्यधिकः पाठः । अस्य तु
प्रकृते कीदृशप्रयोगित्वं तत् सुधीभिश्चिन्त्यम् ।

कातन्त्रीय-व्याख्यासारे तु—“उदधिस्थोत्तरे तीरे जम्भवा नाम राजसी ।
तस्याः स्मरणमालेण सुक्ता भवति युर्विषी” त्युद्धृत्य अत्र अनकारान्तादपि डसःस्य
इत्यतश्च ।

षकारात् रेफात् ऋवर्णाच्च परस्य अदान्ते स्थितस्य नस्य णः
स्यात्, अव-कवर्ग पवर्ग-व्यवधानेऽपि ।

यत्र दे न स्ततो ऽन्यत्र गतात्तु निमित्तात् परस्य, साहि-
हितनेपा स्यादिना च सहितस्य, पक्कादिवर्जितस्य, स्यात्, तस्यै-
वैकाचः सकवर्गाच्चान्यस्य, वा स्यात् । रामेण ।

१०८ । पू । ष च र च ऋथ, तत्तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्वत्वात् ।
दस्यान्तो दान्तः, न दान्तः अदान्तस्तस्मिन् । अच् कुञ्च पुञ्च तं
अवकुपवः, तैरन्तरं व्यथयानम् अवकुप्यन्तरं तस्मिन् । तच्च तत्
दञ्चेति तदं, न तदम् अतदं तस्मात् । पक्कञ्च य्वा च अञ्चय तत्,
न तत् अतत् तस्य अपक्कयवाञ्चः । ईप् च स्यादिश्च तौ ईप्स्यादी,
माटीप्स्याटी मीप्स्याटी, ताभ्यां मञ्च वच्चीमानः समेप्स्यादिस्तस्य ।
एंकोऽच्च यस्य स एकाच्, एकाच्च कुञ्च तत्, न तत् नेकाच् कुः तस्य,
पुंस्त्वं सौत्वत्वात् । परभागे अतदादिभ्योः पूर्वभागे समानदस्य-
निमित्तादित्यर्थः । यद्यपि कृणाति पुणाति इत्यादी ष्टुभिष्टु
इत्यादिना मिथ्यति, तथापि शेषेण इत्यादिमिडार्थे षयहणम् ।
यत्रेत्यादि—यस्मिन् दे नकारः तद्विन्नदस्यात् पकार-रेफ ऋवर्णात्
परस्य नकारस्य मात् कृताभ्यामीप्स्यादिभ्यां युक्तस्य पक्कादिभि-
न्नस्य णः स्यादित्यर्थः । तस्यैवनकारस्य एकाच् कवर्गयुक्त-द-भिन्न-
सम्बन्धिनो वा स्यादित्यर्थः । एतेन एकाच् कवर्गयुक्त-द-सम्बन्धिनो
नकारस्य णो नित्यं स्यादित्यर्थः । पक्कादेरुभयत्रापि निषेधः ।
एकाच कोर्यथा—ह्रस्वहर्णौ वस्तयुगाणीत्यादि । एकाच्कु-भिन्नस्य-
हरिभाविणी हरिभाविनी, व्रीहिवापिणी व्रीहिवापिनौ । पक्कवर्ज-

नात् स्यादेर्नकारस्यापि णत्वं, तेन रम्यविणा, श्रीकामिण्य, श्रीभावेण श्रीभावेन इत्यादि । पक्वादेस्तु-रम्यपक्वेन रम्ययूना दीर्घाङ्गित्यादि । अदान्त इति किं—रामान्, व्रीहिवापिन् । अवकुप्यन्तर इत्येव, चुट् तु ल श स-व्यवाये माभूत् । यथा—महाराजानां, वराटिकानाम्, ऋतूनाम्, अरालानां, राशोनां, रसानामित्यादि । साहि-हितेति किं-वीरस्य भगिनी वीरभगिनी इत्यादि (१) । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिदन्यत्रापि । तथाहि—

सदगयनभिन्नस्य सिद्धकादेर्वनस्य च ।

नाम्नानाम्नि तु कार्थादेः सिद्धकाद्यास्तु सिद्धका ।

(१) अत्र सूत्रे एषं सुवी पूर्वेषु सम्बद्धौ सूत्र्यौ तु परतानिण्यौ । चत्वारोऽयोग-वाहाख्या णत्व-कर्मण्ययो मताः इत्युक्ते दुर्गादासेन । तर्कवागीशेन तु क < पौ ॥ सूत्र्य-विति सूत्रस्य टीकायां “एषां, सामान्येनोपदेशः स्वरता णत्वावधौ व्यञ्जनता परगम-नार्थमित्युक्तत्वाच्चात्र पुनरुक्तम् ।

श्रुञ्चति हस्ययति हस्ययति रञ्जयति रम्ययति इत्यादौ असपरत्वाद् बलवता स्त्रीर्नुंरत्यनेन आदौ नस्थानुस्कारे अपि जम्बोरित्यनेन पुनरनुस्वारस्य जकारादिः स्यात् । कर्त्तति गन्वते क्रन्दति रुन्वन्ति इत्यादौ तु तद्यदेषु परेषु नस्थानुस्कारे पुनरनुस्वारस्य नकारे सज्जद्गतौ विप्रतिषेधो यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न्याया-स्यत्वं न स्यात् इति । किन्तु लज्जिदा क्त लिङ्गः, जधौ कृद् लुङ्गः, अर्द्धं समर्थं इत्यादौ नकारे परेऽनुस्वारभावात् पूर्वन्कारस्य णत्वे ष्टुभिरित्यादिना परन्कार-स्यापि णत्वमिति । किन्तु भिदित् निर्भिन्नः सिद्धा प्रभिन्नः इत्यादौ पूर्वपदस्य-भिन्नित्वात् व्यस्य ग्यनुकारेति समासे ईप्स्याद्योरेकतरेण नकारस्य सम्बन्धाभावा-स्यत्वं न स्यादेव । अत्रापि णत्वमित्येके । इत्यपि दुर्गादासः । तर्कवागीशयते क्रञ्च-तात्यादीनि स्रुञ्चादौ दृष्टव्यानि । उक्तञ्च कारिकायां “अविहितलक्षणे णत्वप्रति-षेध-क्षन्नादेषु दृष्टम्” इति (८ । ४ । ३८.) ।

मिश्रका शारिकाद्ये च पुरगा कीटरा इमे ।
 कार्थंक्षु-भ्रक्ष-पीयूक्षाः खदिरान्तः-प्र निः-शराः ।
 आम्नश्चाथ नमः प्रादेर्वाह्नात्तु वाहनस्य च ।
 त्रिचतुर्भ्यां वयस्येव हायनस्याथ चान्तरः ।
 हनांऽदेशेऽयनस्याथ देशे पानस्य च स्मृतः ।
 वा नद्यादेश्य गिर्यादेः पानस्य तु ध-भावयोः ।
 द्वित्वज्वङ्गां वनस्यत्वोषधिभ्यां हि वनस्य च ।
 सुभ्रार्दीनां न णो नित्यं तिमिरादेर्वनस्य च ।
 अनाड्-द-ल व्यवाये च दान्तपादपि मन्वते ।
 सुभ्रार्दो भ्रथ नांशान्ता रींस्तथा परिवर्त्तनम् । (१)
 दुर्न्नामा परमानन्दः पर्यग्निर्नरवाहनः ।
 नरनारायणो वारिनिधिर्वर्द्धिधिरित्यपि ।
 त्प्रोत्थाचार्यभोगोः (२) स्त्रिनेत्रः सर्व्वनाम च ।
 हरिनन्दी सुरानन्दः स्वर्भानुः परनन्दनः ।
 श्रीघनः शास्त्रवाक्यानि चित्रभानुः पुनर्नवा ।
 दुर्न्नेत्रो नृनमनः सूत्रनड् दुर्न्दुभिषेवनम् ।
 आचार्यानी-त्रिनयनौ दुर्न्नेत्रि-हरिनन्दनौ ।
 परिगहनं परिनगरं परिनदनं शरनिवेश-शरनिवासाः ।
 हरिनगर-सुमन्त्रनेत्र-दर्भानूपाल इत्यादि ॥

(१) परिवर्त्तनं रीनस्थानजातौ रिन्-रनावपीत्यर्थः ।

(२) शास्त्रभोगीष इत्यत्र तु शास्त्रभोगाय इतः इत्यर्थे ईने कृते एकपदत्वात्
 षत्वं स्यादेव ।

अतद्वादित्यनुवर्तते । संज्ञायाम् ऋगयनभिन्नस्य उत्तरदस्यस्य
नस्य नित्यं णः स्यात्, सिध्नकादेः परस्य वनस्य नस्य च । शूर्पा इव
नखा यस्याः सा शूर्पणखा रावणभगिनी ; शूर्पणखा इत्यार्षः ।
नाराः आपोऽयनमस्य नारायणः । तथाच—

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

वह्ने चर्म, तस्य विकारे णः, संज्ञापूर्व्वको विधिरनित्य इति
न्यायात् ब्रह्मभावः, वर्द्धी चर्मरज्जुः, वह्नेश्च वार्द्धी, वार्द्धीव नासिका
यस्य स वार्द्धीणमः, दुरिव नासिका यस्य द्रुणमः, एवं खरणाः खर-
णसः (१) आमर्णाः अग्रहायणी, अर्द्धीहिणीत्यादि ।

सिध्नकादेर्दनस्य चेति । सिध्नकावणं भिन्नकावणं शारिकावणं
वनस्याग्रे अग्रेवणं, राजदन्तादित्वात् परनिपातः । पुरगावणं कोट-
रावणम् (१) । संज्ञायांमिति किं—चर्मनासिकः । सिध्नकादेरिति
किम्—इन्द्रवनमित्यादि ।

असंज्ञायां कार्थादेर्वनस्य नो णः । कार्थस्य वनं कार्थवणम्
इक्षुवणं प्लक्षवणं पीयूष्पावणं खदिरवणम् झन्तवणं प्रैवणं निर्वणं
शरवणम् आम्नवणम् ।

अथ प्रादेः परस्य नसस्य नो णः । प्रगता नासिका यस्य
प्रणसं सुखम्, एवं दुर्णसं परिणसमित्यादि ।

(१) भास्वैरिति स्त्रुले अस्थलाक्षान्नीत्यादिवाचिकस्त्रुलं द्रष्टव्यम् ।

(२) रूपनाम गोलेति स्त्रुलस्य तकेवागीशटीकायां "कोटर किंशुलकाद्योर्वन-
गिर्थोर्नाम्नी"ति ध्रुः ।

वाह्यात्तु वाहनस्य नो णः । उह्यते यत् तद्वाह्यं, ढे ष्यण, उह्यतेयेन तद्वाहनं षेऽनट् । यथा—दर्भस्य वाहनं दर्भवाहनम् इत्तुवाहनं शकटम्, एवं शरवाहनं धनुः । वाह्यात् किं—दाक्षि-वाहनो गार्ग्यवाहनो रथः, (१) यदा तु दाक्षिर्गार्ग्यश्च बोद्धव्यस्तदा दाक्षिवाहनः गार्ग्यवाहनश्च भवत्येव ।

वयमि गम्ये त्रिचतुर्गण्डाभ्यां परस्य हायनस्य नो णः । त्रीणि हायनानि यस्य त्रिहायणो वक्तः, एवं चतुर्हायणः । वयमि किं—त्रिहायना चतुर्हायना शाला ।

अथ चेति चकारस्य व्यवहितेनान्वयः । अदेशे गम्ये अन्तरः परस्य हनो अयनस्य च नो णः । अन्तर्हन्यते अन्तर्हणनम्, एवम् अन्तरयणम् । अदेशे किम् अन्तर्हननो देशः, अन्तर-यनो देशः ।

अथ देशे वाचोऽतद्व्यात् पृः पानस्य नो णः । पीयते यत् तत् पानं, ढेऽनट्, सुरा पानं येषां ते सुरापानाः प्राच्याः, क्षीरपानाः उशीनराः, मीवीरपानाः (२) वाह्नीकाः, कपायपानाः गाम्बारा इत्यादि । यद्यपि प्राच्यादिशब्दा देशविशेषभूता न, मनुष्ये वर्तन्ते, तथापि देशसम्बन्धद्वारेणैव मनुष्ये प्रवृत्ता, अतो देशपदेनाभिधीयन्ते । यद्वा सुरा पानं यस्मिन् देशे इति हेन देशो वाच्यः । देशे किं सुरापानाः शूद्रा इत्यादि ।

वेत्यादि । गिथ्यादिः परस्य नद्यादिर्नो वा णः । गिरिणदी

(१) रथोऽत्र तदुभयस्वामिक इत्यर्थः ।

(२) मीवीरं काञ्चिकं काञ्जि इति भाषा ।

गिरिनदी, गिरिणहं गिरिनहं, वक्रणदी वक्रनदी, वक्रणितम्बा वक्रनितम्बा । स्त्रीलिङ्गणं पाठात् पुंसि न स्यात्, तेन वक्रनितम्बः गिरिनद इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् । वेति सर्वत्रान्वयः ।

पूर्वदस्थात् ष्र्धभावविहितस्य पानस्य नो वा० णः । क्षीरं पीयते अनया क्षीरपाणी क्षीरपानी, क्षीरस्य पानं क्षीरपाणं क्षीर-पानं । ध-भावयोः किम्—उद्रेण पीयते अस्याम् उद्वपानी पात्री ।

द्वौ च त्रयश्च, द्वित्रयोऽचः सन्ति ययोः तौ ताभ्यां, वन-स्यतिश्च ओषधिस्य तौ ताभ्याम् । वनस्यत्योषधोर्द्वित्रयञ्चतोः ष्र्धवनस्य नो वा णः । व्रीहिवणं व्रीहिवनं, शिशुवणं शिशुवनं (१), नीवारवणं नीवारवनं, शिरीषवणं शिरीषवनम् । द्वित्रयञ्चतो रिति किं—राजसःषवनं पारिभद्रवनम् । वनस्यत्योषधोरिति किं—विदारीवनम् (२) ।

फली वनस्यतिर्ज्ञेयो वृक्षाश्च फलपुष्पगाः (३) ।

ओषधयः फलपाकान्ता लता गुल्याश्च वीरुधः ॥ इति कस्य-चिन्मतम् । त्रिकाण्डे तु—

महीरुहः कुजो वृक्षो वनस्यतिर्धनेरुहः ।

अगो नगाऽगमश्चैव शाखी द्रुमस्तरुः स्मृतः ॥

पुष्पं विना फलवान् फली वनस्यतिरुडुम्बरादिः । फलपुष्पे उपगच्छन्ति ये ते वृक्षशब्देनोच्यन्ते । पाणिनीयस्वरमाञ्चकार समु-

(१) शिशुः शोभाञ्जनः सजिना इति भाषा ।

(२) विदारी शुक्लभूमिकुष्माण्डः ।

(३) वृक्षाः पुष्पफलोपगा इत्यन्त्य पाठः ।

चयनीयः (१) । केचित् दूर्वावनमिति प्रत्युदाहरन्ति, तन्नाटत-
मन्नाभिः, दूर्वाशब्दस्यौषधिपर्यायत्वात् ।

क्षुभ्रादीनां नस्य णो नित्यं न स्यात् । क्षुभ्राति क्षुभ्रीतः क्षुभ्रन्ती-
त्यादि । एवं विष्कम्भाति हरिनाथः रमानाथ इत्यादि । रीन्-
नरीनरीति नरीनर्त्ति इत्यादि । रीन्स्थानित्वात् रिन्नोग्रहणं,
तेन नरिनर्त्ति नर्नर्त्तीत्यादि । आदिशब्दादन्यत्वोरपि ग्रहणं,
तेन कुर्वन्ति कुर्वन्तु इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥

तथा तिमिराटेः परस्य वनस्य नो णो नित्यं न स्यात् ।
तिमिरवनम् इरिकावनं भद्रिकावनम् ।

अनाडित्वादि । न 'आङ्' अनाङ्, अनाङ्च तत् दञ्चेति
अनाङ्दम्, अनाङ्दश्च लृथ, तेन व्यवायस्तस्मिन् । अनाङ्-दल्-
व्यनाथे उत्तरदस्यस्य नस्य णो नित्यं न स्यात् । दान्तषाटपि ।
यथा—माषकुश्रवापिनी चतुरङ्गयोगेन पर्यवनद्वं प्रकृत्यमानं
दुष्यानमित्यादि । अनाङ् किं-पर्यायद्वम् ।

(१) चकारेण वनस्यतेः ससुचयः, वनस्यतयोऽपि वृक्षा इत्यर्थः । अतोऽत्र चकारात्
वनस्यतिशब्देन वृक्षा अथुच्यन्ते इति निष्कर्षः । अतएव “सत्यपि भेदे वृक्षवनस्यत्यो-
रिडाभेदेन यद्वयं द्रष्टव्यं” इति काशिका । फलभावं यस्यास्ति न तु पुष्पं न फली
वनस्यतिर्ज्ञेयं, ते उडुम्बरादयः । वृक्षा इत्यादि ये पुष्पसुपगच्छन्ति फलसुप-
गच्छन्ति उभयसुपगच्छन्तीति ते पुष्पफलोपगाः । एवं यो वनस्यतिः सोऽपि वृक्षो
भवति, न तु यो वृक्ष सोऽवश्यं वनस्यतिरिति विशेषः । औषथ इत्यादि—औषधि-
शब्दादिदन्तादन्त्यर्थादिति ई । फलपाकं अलो विनाशो यासां ताः फलपाकान्ता
औषथः ताड्डीदूर्वादयः । लता इत्यादि लता विततिषत्यो जातीभालत्यादयः ।
गुल्माथ हृत्सस्त्वशाखा वज्रपलाः शाखोटादयः (शाखोटः सेचोऽङ्गा इति भाषा)
इति गोयीचन्द्रः ।

१०८ । आ क्ति-भम्बि (१) ।

(आ ।१, क्ति-भम्बि ७) ।

अकार आकारः स्यात् क्ते भं-म्-वेषु परेषु ।

रामाभ्यां रामैः, रामाय रामाभ्याम् ।

११० । व्वे सभ्येः । (व्वे ७, स्मि ७, एः १) ।

अकार एकारः स्यात् क्ते व्वे सभयोः परयोः ।

रामेभ्यः, रामात् रामाभ्यां रामेभ्यः, रामस्य रामयोः ।

१०९ । आक्ति । मच 'वच म्व भय म्वच भम्ब क्तेभम्ब तस्मिन् । मण्डूकगत्या क्तिविपरिणामेन अत इत्यनुवर्त्तयन्नाह अकार इति । क्तेभमवेष्विति स्यादेभं त्यादेर्मवयोरित्यर्थः, तेन रामं ज्ञानमित्यादौ न घः (२) ।

११० । व्वे । मच भच तत्तस्मिन् । अदित्यनुवर्त्तते, तेन उमाभ्य इत्यादौ न स्यात् । त्याद्दिः सकार भकारयोरभावात् स्यादावस्य विषयः । व्युत्क्रमनिर्द्देशात् क्वचिद्वाधक ऐस् वाध्यते, तेन मान्यवरेभिः गन्धर्व्ववरेभिः (३) इति वीङ्गप्रयोगः ।

(१) आक्तिमधीति ब्रह्मणु पुस्तकेषु पाठः । किन्तु तर्कवागीशटीकायां भ स व एषां व्यासवाक्यानुसारेणास्य सते भम्बोत्येव पाठः । आदौ स्यादिप्रकरणे भस्य पञ्चान्त्वादिप्रकरणे भवयोः सार्थकत्वात् समीचीनोऽप्येष इति मन्यामन्त्रे ।

(२) ननु राममित्यादौ कथमाकारो न स्यात् अकारलोपस्य सार्थकत्वादिति चेन्न । ह्रारं विशुभित्यादौ तस्य सार्थकत्वात् । वस्तुतस्तु भवयोः साङ्गपर्यात् विभक्तेराद्यवयवमकारे परे इत्यर्थः । अतएव त्वां माभित्यादिशाप्रनाय ऊच्यो-र्मकारे कृतेऽपि सभभोष्वाङ् इत्याकारं विधास्याति ।

(३) माल्यवरेभिः गन्धर्व्वरेभिरिति पाठान्तरम् ।

१११ । नुमामः स्वद्याप्-सङ्ख्यार्णाः ।

(नुम् । ११, ग्रामः ६१, स्वद्याप् सङ्ख्यार्णाः ५१) ।

स्वात् द्या आपो रथनान्तःसङ्ख्यायाश्च परस्याम आदौ नुम्
स्यात् । घ-णत्वे । रामाणाम्, रामे रामयोः ।

११२ । क्लिलात् कृतो ऽसात् सः षो ऽदान्ते
नुव्यन्तरं ऽपि शास-वस-घस-साटाच्च ।

(क्लिलात् ५१, कृतः ११, अमात् । ११, सः ११, षः ११, अदान्ते ७,
नुव्यन्तरं ७, अपि । ११, शास-वस-घस मादां ६॥१, च । ११)

कवर्गादिनाञ्च परः कृतः साहजो दमध्यगः सकारः शमादेश्य
षः स्यात्, न-वि व्यवधानेऽपि । एत्व-षत्वे । रामेषु ।

एवं मुकुन्दानन्दगोविन्दादयः ।

१११ । नुमामः । रच पचं न च तत् षर्णं, संख्या च तत्
षर्णं चेति तत्, स्वद्य द्यौ च आप् च संख्यार्णां च तत्तस्मात् । येन
विधिस्तदन्तस्येति न्यायादाह रथनान्तिति । मुख्यनाक्षणिकयो-
र्मुख्यस्यैव दृष्टं न तु नाक्षणिकस्येति न्यायात् प्रियचतुरां
प्रियपञ्चजामित्यादौ न स्यात् । बहुप्रियसीनामित्यत्र अवयवस्वी-
त्वेन नुमिति भाष्यम् ।

११२ । क्लिलात् । कुञ्च इलञ्च तत्तस्मात् । न सात् असात्,
न दान्ताऽदान्तस्तस्मिन्, नुञ्च विश्व ती, ताभ्याम् अन्तरं नुव्यन्तरं
तस्मिन् । ग्रामश्च वसश्च घसश्च साट् च तं तेषाम् । अन्तशब्दः
प्रान्तार्थ इत्याह दमध्यग इति, तेन दधि सिञ्चति हरिरित्यादौ न

स्यात् । अकृतसत्वात् शासवसघसां ग्रहणम् । साढः कृतसत्वेऽपि क्लिभिन्नादपि पत्वार्थं नियमार्थञ्च ग्रहणं, तेन तुराषाट् ऋतीषाट् इत्यादौ स्यात्, न तु तुरासाहौ ऋतीसाहावित्यादौ । शासादेस्तु क्लिलादेव, तेन अशिषत् उषितः जच्चतुरित्यादौ स्यात्, न तु शास्तीत्यादौ । कवर्गग्रहणात् वान्तु प्राङ्घ्र इत्यादि । नुव्यत्तरेऽपीति-सर्पीषि धनुःष्वित्यादि । नुणो नु-ग्रहणात् पुंसु इत्यत्र न षः । सर्पिषु धनुषु इत्यादि शसि वा शस्विधानात् । कृत इति किं—विसं (१) मृणालमित्यादि ।

सेऽग्नेर्द्धः सोमस्य ॥ अग्निशब्दात् . ङ्यवयवात् सोमस्य सः षः स्यात् से सति । अग्नीषोमी, देवता-चे ङी । नस्मादिति किं-ज्योतिरग्निः सोमो लता तयोश्चे अग्निसोमी, अग्निश्च इच्च सोमश्च ते अग्नीसोमाः ।

मातापितृभ्यां स्वभुर्वा तु ष्यन्ताभ्याम् । आभ्यां परस्य स्वसुः सः षः स्यात्, ष्यन्ताभ्यान्तु वा से सति । मातृष्वसा पितृष्वसा मातृःष्वसा मातृःस्वसा पितुःष्वसा पितुःस्वसा इत्यत्र से ष्या लुग्व ।

निनदीभ्यां स्रः कौशले ॥ नेर्नद्याश्च स्रः सः षः स्यात् कौशलेऽर्थे से सति । निष्णातः कुशलः, तथाचातिथ्यनिष्णा वन-वासिसुस्थ्या इति भट्टिः । नदीष्णः, तथाच ततो नदीष्णान् पथिकानिति भट्टिः ।

(१) विस्य इर् ङोपे इत्यस्यात् कः ।

दिवि 'द्युभ्यां सदो देवे । आभ्यां सटः सः षः स्यात् मे, सति देवे वाचं । दिविषदः द्युषदो देवाः, अन्यत्र द्युमत् ।

कपिप्रतिभ्यां स्थलस्त्रातयोर्गीत्रसूत्रयोः । आभ्यामनयोः क्रमात् सः षः स्यादनयोरर्थयोः से सति । कपिष्ठलः ऋदि, स्वभावात् पुलिङ्गः । प्रतिष्ठातं सूत्रं पाणिनेः, सुविशुद्धमित्यर्थः ।

विस्तरस्य वृत्तामनयोः । विस्तरस्य सः षः स्यात् अनयो रर्थयोः से सति । विष्टरो वृत्तः कुशमुष्टिश्च, विष्टरो विटर्पी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनमित्यमरः । अन्यत्र विस्तरः ।

वृगोभ्यां मनो नास्ति । आभ्यां मनोति नास्ति सः षः स्यात् से सति । मरं मनोति वृषाः गां मनोति गोषाः ।

अभिनिरः स्तानस्य शब्दनास्ति । अस्मात् स्तानस्य सः षः स्यात् शब्दनास्ति से सति । अभिनिष्टानो विसर्गः । तथाच—वचः स्यष्टाभिनिःष्टानमिति भावः । वैकल्पिकमिदमित्यन्यं । शब्दभिन्ने अभिनिस्तानो सृदङ्गः ।

इलादेति नास्ति वा तु भात् । इलात् परः स एकारे परे षः स्यात् नास्ति से सति, भात्तु वा । सुर्षणः, हरिषेणः । भात्तु-भरणिषेणः भरणिसेन इत्यादि । नास्ति किं—पृथ्वीसेनः । एति किं—त्रिस्रोता गङ्गा । इलादेति किं—विषुमञ्चतीति क्षिप्, स्त्रियार्मीप्, अचोऽश्लोपोर्षः, विषुची सेना अस्य, पुंवद्भावः, विश्वक्सेनः शतभिषक्सेनः ।

प्रात स्थोऽग्रगे । प्रात् परस्य स्थस्य सः षः स्यात् से

सति अग्रगे वाच्ये । प्रष्टोऽग्रगामी, एवं प्रष्टा अग्रगामिणी । तथाच सर्व्वनारीगणप्रष्टामिति भट्टिः । अन्यत्र प्रस्यः ।

अवात् स्तम्भेराश्रयनिकटयोः । अवादाश्रये निकटे च स्तम्भे; सः घः स्यात् से सति । ग्राममवष्टभ्यास्ते, अवाष्टभस्तेना (१) और्जित्येऽपि(२)—अहो मल्लस्याऽवष्टम्भ इति चन्द्रः । अन्यत्र शीतेनावस्तम्भो जङ्गीकृत इत्यर्थः ।

निरस्तप्येकसेवने । (३) निष्टपतिवङ्गं राजा, सकलसेवते इत्यर्थः ।
वर्हिष्ठादीनाञ्च ।

वर्हिष्ठः सुषमं विषूति-विषमं नौषेचिका कुष्ठलं
निःषूति निःषितः सुषाम-विषितं निःषाम-नौषेचनम् ।
दुःषामा निषयः सुषूति-विषयः दुःषेध-निःषन्वि च
द्विष्टो दुन्दुभिषेवनं परिषित स्त्रिष्ठः सुषेधो मतः ।
अग्निष्टोम-सुषन्वि-विष्टलमपुष्टाग्निष्ठ-गोष्ठं तथा-
ऽस्वष्टास्वष्ठ-द्विष्ट-कुष्ठ-परमेष्टाङ्गुष्ठ-दुःषन्धयः ।
निःषेधोऽङ्गुरिषङ्ग-सुष्ट-पृतनाषाहं जलाषाहम-
ग्निष्टुष्टु-प्रतिष्णाकाः परिषयः शङ्गुष्ठ-सव्येष्टरौ
गौरिषक्त्रश्च निष्णातो निष्णातिश्च परिष्ठलम् ।
भोरुष्ठानञ्च भूमिष्ठो ज्योतिष्टोम-शमिष्ठलं
रथष्याच ऋतौषाहं निःषमं दुःषमं विषु ।

(१) निकटोभूतेत्यर्थः ।

(२) और्जित्यं प्राणनं बलञ्चेति गोपीचन्द्रः ।

(३) निरः, षकारस्य तपतौ परे घः स्यात् सकृत् सेवनेऽर्षे से सति ।

आयुष्टोमश्च विष्टारो गविष्टिर-युधिष्टिरौ
 परमेष्ठी उपष्टम्भः शैकुष्ठ स्त्रिष्टुवित्यपि ।
 पुञ्जिष्ठोऽङ्गलिषङ्गश्च निष्टुब्धोऽनुष्टुभा सह ।
 सव्येष्टोऽपष्टु सव्येष्ठा दुःषूतिश्च मनीषिभिः ।
 षट्सप्ततिरिह प्रोक्ताः शेषं शिष्टप्रयोगतः ।

वर्हिषि तिष्ठतीति वर्हिष्ठः । सुपूर्वं षम वैक्तव्ये पचाद्यन्
 सुषमम् । विपूर्वं षुधोः क्तिः विषूतिः । विषमं पूर्वंवत् । षिच-
 धोर्णकः नौपेचिकेति चाभ्राः । स्थल ज स्थाने पचाद्यन्, पचात्
 कोर्भूमिः कुक्षितं वा स्थलं कुष्ठलम् । निषूतिः पूर्वंवत् । निपूर्वात्
 षि ज न ग वन्धे, षो य नाशे, आभ्यां क्तः, निषितः । सुपूर्वं-षी
 य नाशे मन् सुषामा । विषितं निषितवत् । निःषामा सुषामवत् ।
 षिचधोरनट् नौपेचनमिति जयादित्यः । दुःषामा सुषामवत् ।
 षि न् ग ज वन्धे अल् निषयः । सुषूतिर्विषूतिवत् । विषयो, निषय-
 वत् । षिर्ध्वी मिद्धौ घञ् दुःपेधः । डु धाञ्झि धारणे पुष्टौ क्तिः
 मन्धिः, ह सः, निःषन्धिः । इयो स्तिष्ठति द्विष्ठः । दुन्दुभिः सेवनं
 दुन्दुभिपेवनं' क्षुभ्रादित्वात् णः । परिषितो निषितवत् । त्रिषु
 तिष्ठतीति त्रिष्ठः । सुपेधो दुःपेधवत् । सुधोर्ध्वः स्तोमः, अग्नेः
 स्तोमः अग्निष्टोमः । सुषन्धिर्निःषन्धिवत् । वेः पक्षिणः स्थलं
 विगतं स्थलं वा विष्ठलम् । अपतिष्ठतीति अपष्ट इति न्यासः ।
 अग्नी तिष्ठतीति अग्निष्ठः । गावस्तिष्ठन्त्यत्र गोष्ठः । अम्बायां
 तिष्ठति अम्बष्ठः मनोषादित्वात् स्वः । आम्बष्ठ इति क्वचिदन्यत्रा-
 पोति घः । दिवि तिष्ठतीति दिविष्ठः, स्या न लुक् । कौ भूमौ

कुक्षितं वा तिष्ठति कुष्ठः । परमे तिष्ठतीति परमेष्ठः, स्या न लुक् । अङ्गौ तिष्ठतीति अङ्गुष्ठः । दुःषन्धिर्निःषन्धिवत् । निःषेधो दुःषेधवत् । अङ्गुरिषु सङ्गो यस्य सोऽङ्गुरिषङ्गः । शोभनं तिष्ठति सुष्ठु, बाहुभ्यात् डुः, स्वरादित्वात् व्यम् । घृतनां संहते घृतना-
 षाट्, तं घृतनाषाहम्, एवं जलाषाहं ; अषाढन्तत्वेऽपि षः । गण-
 पाठमामर्थ्यात् घृतनामाहो जलासाहो इत्यादी न स्यात् । घृ जल
 स्तुतौ अग्निष्टुत् । दुष्टु सुष्टुवत् । प्रतिपूर्वस्मात्तरादन्ताड्डः,
 ततोऽप्यार्थं कः, कापि परे अकारस्य इकारः, प्रतिष्ठाका । परि-
 षयो निषयवत् । शङ्खुष्टोऽङ्गुष्ठवत् । सव्ये तिष्ठति स्या-धोः रीणा-
 दित्वात् ऋक्, कित् आलोपश्च, सव्येष्टा सव्येष्टरौ सव्येष्टरः
 सव्येष्टृभ्यामित्यादि । अन्ये तु अनृदन्तस्थानादन्तस्य षत्वं
 नेच्छन्ति, तन्मते हे सव्येस्थ इत्यादि । गौरीव सकथि यस्य गौरि-
 षकथः, गणपाठात् स्वः । निपूर्वे स्मा धोः क्तः क्तश्च निष्ठातः
 निष्ठातिश्च । परिष्ठलं कुष्ठलवत् । भीरोः स्थानं भीरुष्ठानम् ।
 भूमिष्ठोऽग्निष्ठवत् । ज्योतिष्ठोमोऽग्निष्ठोमवत् ; स्वपान्तशसि
 लुप् वा । शम्या स्थलं शमिष्ठलं गणपाठात् स्वः । यत्र स्वाभा-
 वस्तत्र न स्यात्तेन शमीस्थलमिति । रथेन पाति रथष्या नदौ,
 मनौषादित्वात् सुमि अत्र पाठात् षत्वम् । ऋतीषाहं घृतना-
 षाहमिव । निःषम-दुःषमौ सुषमवत् । विपूर्वं सुधोः प्रादिसे
 विषु व्यम् । आयुष्टोमो ज्योतिष्ठोमवत् । विपूर्वंस्तृधोर्घञ् विष्टारः
 पङ्क्तिच्छन्दः, अन्यत्र विस्तारः पटस्य । गवि स्थिरः गविष्ठिरः,
 स्या न लुक् । एवं युधिष्ठिरः । परमे उपपदे स्थाधोरिन्नौणादिकः

परमेष्ठी स्या न लुक् । उपपूर्व्वं स्तम्भधोर्घञ् उपष्टम्भः । शिकुष्ठोऽङ्गुष्ठवत् । त्रिपूर्व्वं ष्टुभधोः क्विप्, त्रिष्टुप् । पुञ्जिष्ठोऽग्निष्ठवत् । अङ्गुलिषङ्गोऽङ्गुरिषङ्गवत् । ईवन्तादपि—अङ्गुलीषङ्गः अङ्गुरीषङ्गः । ष्टुभधोःक्तः निष्ठुव्यः । अनुष्टुप् त्रिष्टुप्त्वत् । सव्ये तिष्ठति सव्येष्ठः स्या न लुक् । अपष्टु सुष्टुवत् । सव्ये तिष्ठति इति क्विप् सव्येष्ठाः स्या न लुक् । दुःषूतिः निःषूतिवत् । आकृतिगणोऽयम् ।

न सुस्थादि-वहुप्रकृतेः । सुस्थादेर्व्वहुप्रकृतेश्च सः षो न स्यात् से सति ।

सस्थः परिस्थितिर्दुस्थो दुस्थितश्च परिस्थितः ।

निस्तव्यश्च (१) प्रतिस्तव्यः क्षमरा-क्षमरो तथा ।

धूसरो-ह्रिसेतुश्च धूसरा गिरिसेतु च ।

कपिसेतुः परिस्कन्दोऽभिसुस्रश्च (२) प्रयोगतः ।

वहु-त्य-पूर्व्व-सकाराः भव्वं, यथा बहुभेतुरित्यादि । आकृति-गणोऽयम् ।

(१) “निस्तव्य इति नि उपसर्गः । निरस्तु निष्टव्य” इति गोयीचन्द्रः ।

(२) अभिपूर्व्वान् सुभोतः सनन्तात् क्विप्, ह्रस्वालोप इत्यकारलोपः, सधेसु-चिति रङ्, व्यनक्तयोति घंः अभिसुस्रः ।

“अभिसुस्ररिति सनन्तात् क्विप् सुभुभे पदान्तात् घटाभावे क्तौतरेवेति निवभाभावे प्रकृतौ प्राप्तं षत्वं निषिध्यते” इति सन्धिपादे २६६ सूत्रे गोयीचन्द्रः । “घनि तु अभिसुस्रः । सङ्गनादस्मात् क्विप्यतो लोपे सत्ये दीर्घः”—इति तत्त्व-बोधिनी । पाणिनि—८ । ३ । १:७ काशिका वृष्ट्या ।

११३ । स्त्रे जस्-डे-डसि-डीनामि-स्त्रै-स्मात्-
स्मिनोऽतः ।

(स्त्रेः ५, जम्-डे-डसि-डीनां ६॥, इ-स्त्रै-स्मात्-स्मिनः १॥, अतः ५)।

अकारान्तात् स्त्रेः परिषामिषां स्थाने एते क्रमात् स्युः ।

सर्वे सर्वस्त्रै सर्वस्मात् सर्वस्मिन् ।

११४ । आत् सुमामः । (आत् ५, सुम् ११, आमः ६) ।

अवर्णान्तात् स्त्रेः परस्यामः आदौ सुम् स्यात् । एत्व-षत्वे ।

सर्व्वधाम् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽकारान्ताः ।

उभशब्दो दान्तः । उभौ उभौ उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभयोः उभयोः । जसि—नेभे नेमाः । शेषं सर्व्ववत् ।

११३ । स्त्रः । सर्व्वतो जयमिच्छन्ति पुत्रादेकात् पराजय-
मिति कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् ।

११४ । आत् । पुनरादुग्रहणात् सर्व्वसामित्यादि । सर्व्व-
स्मिन्निति पूर्व्वण स्मिन् । विश्वादय इति । उभशब्दो दान्त
इति नित्यमिति शेषः । अस्य स्त्रिसंज्ञाफलं त्रयादयोऽर्थार्थिति
अर्थार्थप्रयोगे सर्व्वी क्तिः स्यात् । यथा—उभौ हेतू उभाभ्यां
हेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरित्यादि । उभय इति तु उभशब्दादवयवा-
र्थेऽयत्त्वेन साधितादुभयशब्दात् क्त्वे स्तो, न तु इमित्य-
नभिधानात् । तेन उभयस्मात् उभयेषामित्यादि । एकशब्दात्
एकत्वसंख्यावाचित्वात् क्तमेव । आ दशभ्यः (१) संख्या संख्येय-

(१) अष्टादशपर्यन्तम्, जनविंशतेः प्रागित्यर्थः । संक्षिप्तसारे सुबन्तपादे
३८२ संख्यकसूत्रस्य हे स्त्रियौ विंशतिः स्त्रियः स्त्रीणां वा इत्यदाहरणानि सन्ति ।

११५ । पूर्वदिः स्मात्-स्मिनौ वा ।

(पूर्वदिः ५, स्मात्-स्मिनौ १॥, वा ११) ।

तौ । पूर्वस्मात् पूर्वात्, पूर्वस्मिन् पूर्वं । शेषं नेमवत् । एवं परादयः ।

समोऽतुल्ये इत्याद्युक्तेः—

नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अभेधमात् ।

सुभेधसामन्तरस्मै मतां स्वस्मै स्वयम्भवे ॥

वृत्तिरेव, नतु संख्यावृत्तिः, तेन घटस्यैकः ब्राह्मणानामष्टादश इत्यादि न स्यात् । मुख्यान्वार्थैकशब्दात्तु इव्वे स्त एव, तेन एकी एकीषामित्यादि ॥

११५ । पूर्वा । तावित्युक्तेरकारादेव, (१) तेन पूर्वस्याः पूर्वस्यामित्यत्र न स्यात् । अतएवात् सुमामः इत्यत्र आदित्यस्य नानुवृत्तिः । शेषं नेमवदिति । पूर्वं पृष्ठा इत्यादि ।

तल्लोक्तं गोयीचन्द्रेण ' द्वे स्त्रियौ विंशतिः स्त्रिय इति संख्येयार्थोऽत्र संख्याशब्दः, अतएव विशेषणविशेष्यभावः । स्त्रीणां वेति विंशतिरिति पदमत्वानुषङ्गनीयम् अत्र संख्यामात्रार्थता । अतएव गुणगुणिनोः सम्बन्धे षष्ठी । विंशतिशब्दस्य संख्येयार्थतां संख्यामात्रार्थताञ्च दर्शयितुमुदाहरणद्वयसुपन्यस्ता वृत्तिकारेणैवं सूचितं विंशत्यादिशब्दाः सर्व एव संख्येयार्थाः संख्यामात्रार्था वेति । इतःपूर्वं ये संख्याशब्दास्ते संख्येयार्थाः, अतएव द्विशब्दस्य संख्येयार्थता दर्शिता । यत आ दशभ्यः संख्याशब्दाः संख्येये वर्त्तन्ते, ततःपरं विंशत्यादयः संख्याने संख्येये चेत्वाहुः । एतदपि व्यभिचरतीति सूचयितुं वाचांङ्कुरेषा गुणसम्प्रयुक्तेलुदाहृतमिति ।

(१) तौ डसिङी, यौ खेर्जस् इत्यनेन अकारात् परी सन्नौ स्मात्-स्मिनौ भवत इत्यर्थः । एतेन पूर्वादेरिति सूत्रस्य पुंसि क्लीबे च विषयो न तु स्त्रियामिति प्रापितम् ।

समायेषु परायेषां मुक्तयेऽर्थान्तराय च ।

यदुस्त्राय नमः स्वाय मल्लैर्जुष्टाय शार्ङ्गिणे ॥

अतिसर्वाय सर्वाय साध्वन्यानां सखिद्विषे ।

क्वालावराय कालेन पूर्वाय जगतो नमः ॥

जसि—साध्वन्वे साध्वन्याः । जसि—अल्पे अल्पाः ।

शेषं रामवत् । एवं प्रथमादयः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय, द्वि-
तीयस्मात् द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन् द्वितीये । एवं तृतीयः ।
निर्जरः ।

नमः समस्मात् इत्यादि—स्वयम्भुवे नम इत्यन्वयः । तस्मै
कीटशाय ? समस्मात् पूर्वस्मै, सकलात् पूर्वकालवर्तिने । पुनः
कीटशाय ? अमेधसां अन्तरस्मै, मूढानां वाङ्माय । पुनः कीट-
शाय ? सुमेधसां अन्तरस्मै, ज्ञानिनां हृदिस्थाय । पुनः कीटशाय ?
सतां स्वस्मै, साधूनामात्मीयाय इत्यर्थः । क्रमेण प्रत्युदाहरति
समायेत्यादि—शार्ङ्गिणे नम इत्यन्वयः । तस्मै कीटशाय ? एषां
गोपालानां समाय तुल्याय । पुनः कीटशाय ? एषु जगत्सु पराय
श्रेष्ठाय । (१) किमर्थं नमस्यते इत्यत आह—मुक्तये मुक्त्यर्थं, अर्थान्त-
राय प्रयोजनान्तराय धर्मार्थकामाय च इत्यर्थः । पुनः कीटशाय ?
यदुस्त्राय, यदूनां स्वाय ज्ञातये । पुनः कीटशाय ? स्वाय धन-
स्वरूपाय (२) । पुनः कीटशाय ? मल्लैर्जुष्टाय सेविताय इत्यर्थः ।

(१) “एषु जगत्सु समाय तुल्याय जगन्भवत्वादित्यर्थः । एषां जगतां मध्ये
पराय श्रेष्ठाय नित्यत्वादित्यर्थः” इति दुर्गादासः ।

(२) यदूनामिति शेषः ।

न गौश्याख्येत्यस्योदाहरणमाह-अतिसर्व्याय इत्यादि ।
सर्व्याय सर्व्यगान्ते शिवाय नम इत्यन्वयः । तस्मै कीदृशाय ?
अतिसर्व्याय सर्व्यसतिक्रान्ताय । पुनः कीदृशाय ? स्वाध्वन्यानां
सखिद्विषे, साधवश्च अन्ये च तेषां, यथाक्रमेण साधूनां सख्ये,
अन्येषाम् असाधूनां द्विषे शत्रव इत्यर्थः । अत्र सान्ताविधेर-
नित्यत्वात् नाकारस्यः (१) । पुनः कीदृशाय ? जगतः कालावराय,
कालेन कनिष्ठाय । पुनः कीदृशाय ? जगतः कालेन पूर्व्याय,
पूर्व्यकालवर्त्तिने ज्येष्ठाय इत्यर्थः ।

चे जमि वेल्यस्योदाहरणमाह --जमि साध्वन्थे साध्वन्या इति ।

पूर्व्याद्येत्येत्यस्योदाहरणमाह --अन्थे अन्या इति । एवं प्रथमे
प्रथमाः, चरमे चरमाः, द्वितये द्वितयाः, उभये उभयाः, द्वये द्वयाः ।
मात्रे ह्यथा द्वयेषामपि मदिनीभृतामिति तु द्वयं द्वैतम् इत्यन्ति
इथ सर्पणे क्तिप्, द्वयेषस्तेषां, वाशब्दस्य व्यवस्थयेति परे । अर्द्धं
अर्द्धाः, कतिपये कतिपयाः इति ।

तीयोडिति इत्यस्योदाहरणमाह --द्वितीयस्मै द्वितीयाय
इत्यादि ।

इतरेतरान्योन्यपरस्परेऽप्रां कर्षव्यतीहारे स्त्रियामादेराम्
वा स्त्रीलोवयोः ॥ प्रीवर्जित-क्ती परे कर्षव्यतीहारे एतं निपात्याः
स्त्रिय, एभ्यः परस्या अमादित्तेः स्त्रीनपुंसकविषये आम् वा
स्यात् । इतरेतराम् इतरेतरं स्त्रियः कुलानि वा पश्यन्ति । इतरे-
तराम् इतरेतरेण स्त्रीभिः कुलेर्वा भोज्यन्ते । इतरेतराम् इतरेतरस्मै

(१) चैक्याञ्चदृषहोऽरित्यनेन सभाषानो नेति ।

११६ । जरस् जराच्चि तु ।

(जरस् ।१।, जरा ।१।, अच्चि ७।, तु ।१।) ।

जराशब्दो जरस् वा स्यादच्चिं परे ।

निर्जरसो निर्जरसः, निर्जरसं निर्जरसो निर्जरसः निर्जरसा ।

केचिदादाविनाताविच्छन्ति, निर्जरसिन निर्जरसैः निर्जरसे
निर्जरसः निर्जरसादित्यादि । पक्षे हसे च रामवत् ।

स्त्रियः कुलानि वा स्पृहयन्ति । इतरेतरांम् इतरेतरस्मात् स्त्रियः
कुलानि वा विरमन्ति । इतरेतराम्, इतरेतरस्य स्त्रियः कुलानि
वा स्मरन्ति । इतरेतराम् इतरेतरस्मिन् स्त्रियः कुलानि वा
अनुरज्यन्ते । एवम् अन्योन्याम्, अन्योन्यम् । परस्पराम् पर-
स्परम् इत्यादि । इतरेतरादीनां क्रियाविशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वैकत्वे
स्वभावात् स्तः । अन्यथा अन्यप्रदित्वात् इतरेतरान्योन्याभ्यां
परस्य मस्य तादेशः स्यात् । केचित्तु तादेशमपि, तेन इतर-
तरत् इतरेतराम् इतरेतरं कुलानि । एवम् अन्योन्यत् अन्योन्याम्
अन्योन्यमित्याहुः । स्त्रीस्त्रीवयोरिति किम्—इतरेतरं पुरुषाः
पश्यन्ति । अन्योन्यमिमो विघटयतः । क्रियाविशेषणत्वे तु इतर-
तरं पुरुषाः पश्यन्ति ।

११६ । जरस् । पूर्वस्त्वादानुवर्तत । प्रकरणात् त्तेरच्चेव,
तेन जरा अत्र इत्यादौ न स्यात् । परत्वादादौ क्तौ जरसादेशः
न तु क्ति-कार्थ्यं, तेन निर्जरसं निर्जरसः निर्जरसोः निर्जरसा-
मित्यादि । . तु-शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन अतिजरसस्य भिन्नस्य

११७। पाद दन्त यूष निशा पृतना मासासन
सानुं नासिकोदक हृदयासृक् यकृत् शकृत् शीर्षं
दोषः-पहद् यूषन्निष् पृन्मासासन् स्नु नमुदन् हृदसन्
यकन् शकन् शीर्षन् दोषणः शसादि-पौ ।

(पाद--दोषः १॥, पद--दोषणः १॥, शसादि-पौ ७ ।) ।

एषां स्थाने एते क्रमात् स्नु र्वा शसादौ पौच परे ।

पदः पदा पङ्गामित्यादि । दतः दता दङ्गामित्यादि ।

कन्या वर्षशतं गता इत्यत्रान्यपि जरसादेश इति कश्चित् ।
निर्जरसिन निर्जरसादिति तु परमतमित्याह केचिदित्यादि ।
निर्जसैरिति ऐम्करणाच्च निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः ।
भाष्ये तु अतिजरैरित्येव ।

११७। पाद । पादश्च दन्तश्च यूषश्च निशा च पृतना च
मासश्च आसनञ्च सानु च नासिका च उदकश्च हृदयश्च असृक्
च यकृच्च शकृच्च शीर्षञ्च दोषं च ते, ष्ये व्यत्ययात् प्री । पञ्च
दञ्च यूषञ्च निट् च ष्टञ्च माम् च आसञ्च स्नुश्च नश्च उदञ्च हृश्च
असञ्च यकञ्च शकञ्च शीर्षञ्च दोषञ्च ते । शम् आदिर्यस्य सः,
शसादिश्च पिश्च तत् तस्मिन्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । पौ शीर्षे भवः
शीर्षण्यः केशः, यूषण्यं हृद्यमित्यादि । क्ली शसादिष्वेवेति
परे (१) । सुपदी, व्याघ्रपदी कुले इति तु ह-सेपादादेशे पात् पत्

(१) उक्तञ्च दुर्गादासेन "शसादिपदस्येन तत्पूर्वविभक्तोर्निराशात् क्लीबं
औकारस्य प्रत्येऽपि तल्ल न स्या"दिति ।

पाविति पदादेशः । केचित्तु दीर्घपदी दीर्घदीर्घणी दीर्घदीर्घणी इत्याहुः । घिमिन्नस्यादेरचः पित्वात् (१) । वा शब्दस्य व्यवस्थया क्वचिन्न स्यात्, क्वचिदन्यत्रापि, तेन—

पादस्य पदतदर्धय-हति-काषि-हिमाज्यातिगे वा तु शब्द-घोषमिन्ननिष्के । पादस्य पत् स्यात् अतदर्धये हत्यादौ च, शब्दादौ तु वा । पादाय हितः पद्यः पन्याः, पद्वतिः, पत्काषी, पद्विमं, पदाजिः, पदातिः, पद्मः । पच्छब्दः, पद्घोषः, पन्मिन्नं, पन्निष्कम् । पत्ते पादशब्द इत्यादि । अतदर्धय इति किं—पाद्यं पादाय वारिणि ।

ऋचः शसि । ऋक् सम्बन्धिनः पादस्य पत् स्यात् शसि (२) परे । पच्छो गायत्रीं जपति । ऋचः किं—पांदाशः कार्षापणं ददाति ।

गोपहतयोः पदः । पादस्य पदः स्याद् गोपहतयोः (३) । पदगः, पदोपहतः ।

दन्तशीर्षयोर्दच्छीर्षणी न तयाचोः । अनयोरेतौ नस्तः क्रमादनयोः । दन्ते भवो दन्त्यः, स्थूलशीर्षोऽपत्यं स्थूलशीर्षिः, सृगशीर्षा युक्ता मागशीर्षी तिथिः । अचि किं—शीर्षस्थाः केशाः ।

नाम्नि दादिस्थस्योदकस्योदन् धि-वास-पेष-वाहने च वा तु

(१) अत्रायमाशयः—केचित् पण्डिताः यसाद्विधेर्वति नाङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मते क्लीबे व्यौकारस्यापि पित्वात् तत्रादेशः स्यादिति ।

(२) चषसि प्रत्यये इत्यर्थः ।

(३) मे उाहने च इत्यर्थः ।

भारादौ । दादिस्वस्योदकस्य उदन् स्यात् नाग्नि, ध्यादौ च, भारादौ तु वा । उदकस्य मेघः उदमेघो नाम कश्चित्, तस्या-पत्यम् औदमेघिः । उदवाहः, उदपानः कूपः, अनपेक्षितावयवार्था संज्ञेयम् । उदकं धीयते यत्र उदधिः समुद्रः, असंज्ञायामप्युदधिः कुम्भः, उदवासः, उदपेपं शुण्ठीं पिनष्टि चूमन्तः, उदवाहनः । उदभारः, उदकभारः । भारादिर्यथा—

भारहारौ च वाहव विन्दु-वीवध-शक्तवः ।

ओदनो वज्रविषयी (१) गाहो मय्यः प्रकीर्तितः ।

अस्यहसादेः पूरयितव्ये वा । अस्यहसादेरुदकस्य उदन् स्याद्वा पूरयितव्ये । उदकस्य कुम्भः उदकुम्भः, उदककुम्भः । अहसादेस्तु उदकस्थाली । पूरयितव्ये किं उदकगिरिः ।

परदस्योदो नाग्नि । परदस्योदकस्य उदः स्यान्नाग्नि । लोहितोदः चीरोदः लवणोदः । नाग्नि किं लवणोदकः कुम्भः ।

नासिकाया नस् तम्-क्षुद्रावर्ण-नगरये । नासिकाया नस् स्यात् तसि क्षुद्रे वर्णनगरभिन्ने ये च । नस्तः, नःक्षुद्रः, नस्यः । वर्णनगरये त्-नासिक्यो वर्णः, नासिक्यं नगरम् ।

हृदयस्य हृत्तासलेखयोः षण्ण-शोक-रोग-शक्ये तु वा । हृदयस्य हृत् स्यात् लामलेखयोः परयोः, वा तु षण्णादौ । हृत्तासः हृत्लेखः । सौहृद्यं हृच्छोकः हृद्द्रीगः हृच्छक्यम् । पक्षे सौहृदयमित्यादि ।

पाददन्तेति सूत्रं छान्दसमिति परे । अप्रशस्तं निशि ज्ञानम् । पङ्गामुद्वर्त्तितस्य च । हृदि विनिहितरूपः । दोष्णां बलात्

(१) विषय इत्यत्र विरस इति पाठान्तरम् ।

११८ । सदानोऽल्लोपोऽम्बस्यात् पौ वा त्वीङ्गाः ।

(सदा ।१।, अनः ६।, अत्-लोपः १।, अ-म्ब-स्यात् ५।, 'पौ ७।, वा ।१।, तु ।१।, ईङ्गाः ७॥) । •

अनोऽकारस्य नित्यं लापः स्यात् पौ परे, ईङ्गोस्तु वा, न तु मस्यात् वस्याच्च परस्य । यूष्णः यूष्णा ।

११९ । नो लुप् फेऽधौ ।

(नः ६। लुप् ।१।, फे ७।, अधौ ७।) ।

नस्य लुप् स्यात् अधौ फे परे । यूषभ्यामित्यादि ।

डौ—यूष्णि यूषणि यूषे । मामः मामा माभ्यामित्यादि ।

पक्षे घौ च रामवत् । पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके ।

मन्त्रबलं गरीयः । निलुषस्यास्य मुहस्य पीते यूष्णि निरामय इत्यादिप्रयोगदर्शनात् भाषायां ग्रन्थकृता कृतम् ।

११८ । सदा । अतो लोपोऽल्लोपः, म च व च म्ब, म्ब च तत् स्यथेति म्बस्यः, न म्बस्यः अम्बस्यस्तस्मात्, ईश्च ङिश्च तौ तयोः । आक्षः पौष्णः धार्त्तराज्ञ इत्याद्यनेनैवं सिद्धे हनषनधृतराज्ञामिति सूत्रमेवं ज्ञापयति, ताच्चे सर्वत्र अनो नाकारलोप इति, तेन राजन्यः मूर्धन्य इत्यादि सिध्यति । पूर्वं वाधिकारनिवृत्त्यर्थं सदेति, (१) अन्यथा जरसादेशः पदाद्यादेशाच्च नित्यं स्युरित्यर्थः ।

११९ । नो । न इति प्रकृतिनान्तस्य नः । लीरधिकारात् लीरेव । तथाच प्रकृतिनान्तस्य ले र्नस्य लुप् इत्यर्थः, तेन राजा

(१) "केचित्तु सदेति सुख्यत्वे गौषत्वे चेत्यर्थः, तेन पूजितपूष्णः पीतयूष्ण इत्यादि इत्याहुः"—का-सि ।

१२० । सङ्ख्या वि-सायाद्वाङ्गोऽहन् डौ ।

(सङ्ख्या वि-सायात् ५। वा. । १।, अङ्गः १।, अहन् । १।, डौ ७) ।

सङ्ख्या-वि-सायेभ्यः परस्याङ्ग इत्यस्य अहन् वा स्यात् डौ ।

द्वाङ्गि द्वाहनि द्वाङ्गे, व्यङ्गि व्यहनि व्यङ्गे, सायाङ्गि साया-
हनि सायाङ्गे ।

विश्वपाः विश्वपी विश्वपाः, विश्वपां विश्वपी ।

१२१ । धोरा लोपोऽच्यधौ ।

(धोः ६।, आ । ६।, लोपः १।, अचि ७।, अघी ७।) ।

धोराकारस्य लोपः स्यात् अघावचि परे । विश्वपः, विश्वपा
विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खभादयः । धोः किं—हाहाः हाहा
हाहाभ्यामित्यादि । शेषं विश्वपावत् । हरिः ।

ज्ञानी यषभ्यामित्यादौ स्यादेव । न तु प्रशान् भवान् भवन्
अहन्नित्यादौ । कथं सुत्नमाचक्षाणः सुवन्नित्यादौ लुप् न
स्यादिति, उच्यते, अकारस्थानिवद्भावात् । परैकदेशिनः (१)
पदादयोऽपशब्दा इत्याहुः । ये तु पदादयः पृथक् शब्दा इति
वदन्ति तेषां मते पत् पदौ पद् इति भवन्ति ।

१२० । संख्या । संख्या च विश्व सायश्च तत् तस्मात् ।
अङ्ग इति सर्वैकदेशसंख्यातसंख्याव्यादित्यादिष्टाङ्गः, अर्थे प्री ।
द्वाङ्गीति डौ अहन्नादेशे वा अलोपः । पक्षे द्वाहनि इति । उभय-
त्यक्तपक्षे द्वाङ्गे । एवमन्यत्र ।

१२१ । धोरा । आ इति लुमपीकं दम् । न घिरघि-

(१) केचित् पण्डिता इत्यर्थः ।

१२२ । युङ्गामौ यू ।

(युङ्गाम् ५॥, औ ११, यू २॥) ।

इकारोकाराभ्यां पर औ क्रमादिकारोकारौ प्राप्नोति । हरी ।

१२३ । णधि-जस्-ङित्सु ।

(णुः ११, धि-जस्-ङित्सु ७॥) ।

स्तस्मिन्, अज्-विशेषणम् । अर्थलाघवात् पाविति न क्तं, तथाहि पेश्यत्ताच्चेत्प्रकृतिकत्वेन विलम्बप्रतिपत्तिकत्वादाह अचघाविति । “तद्धेतोरेव तदस्त् किं तेन” इति न्यायात् क्वचित् शब्दलाघवादर्थलाघवोऽपि न्याय्य इति । विश्वप इति विश्वं पातीति पाधोः क्तिप् । एवं सोमपः । तातं तायवे इति तातताः तान् ताततः । हाहा इत्यव्युत्पन्नपक्षमाश्रित्य इदमुक्तम् । हाशब्दं जहाति इति व्युत्पत्त्या हाह इति । केचित्तु, ब्राह्मणवाचकस्य आशब्दस्यापि अः पश्य, ए देहि, इ विरमति (१) । अस्मन्मते तु आः पश्य, ए देहि, ए विरमति इत्यादि । कथं क्लो यप् से इति ? सौत्रत्वात् । (२)

१२२ । युङ्गाम् । इश् उश् तौ, ताभ्यां तमिर्तं करोति । अवयवापेक्षया इम् । इह लाक्षणिकयुतोऽपि ग्रहणात् अतिस्त्री चित्रगू इत्यादि स्यात् । यू इति द्वीडम् ।

१२३ । णधि । ङ इत् येषां ते ङितः । धिश्च जश्च ङितश्च

(१) विरमतीति शत्रुत्वं सप्तम्यन्तं पदम् ।

(२) आबन्तभिद्धानामप्याकारलोप इति वार्तिकम् । अतएव आचार्येण तन्मत्तमवलम्ब्य व्यादनञ्चः क्लो यप्से इत्यादौ क्लादिशब्दस्याप्याकारो लुप् इति दुर्गादायः ।

इदुतो णुः स्यात् षी जसि डिति च परे । हरयः ।

त्यलोपे त्यलक्षणम् । हे हरे । हरिं हरी हरीन् ।

१२४ । टादसञ्चास्त्रियान्तु ना ।

(टा ।१।, अदसः ५।, च ।१।, अस्त्रियां ७।, तु ।१।, ना।१।) ।

इदुङ्गामदसश्च परष्टा ना स्यात्, नतु स्त्रियाम् ।

हरिणा हरिभ्यां हरिभिः, हरये हरिभ्यां हरिभ्यः ।

ते तेषु । डित इति जम् साहचर्यादलाक्षणिकस्यैव (१) ग्रहणं, तेन मत्स्ये मत्स्ये इत्यादौ न स्यात् । इदुदुभ्यां विहितेषु धिजम्-डित्सु णुरित्यर्थः । तेन हे अतिनदे हे चित्रगो इत्यादौ स्यात् । न तु हे नदि न्ने सुभ्रु इत्यादौ । वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः । सुतनु मत्स्यमलङ्करणाय ते इत्यादौ तु हे से पुनस्तन्वादित्वादूपि सुभ्रू द्वीत्यनेन स्वः । (२)

१२४ । टा । न स्त्री अस्ती तस्याम् । अदोयहणं सर्वकार्या-नन्तरं मात्स्वर्घातु क इति ज्ञापनार्थं, तेन अमुष्णे अमुथ्ये इत्यादि स्यात् । द्विलिङ्गस्य तु यदा पुंस्येव वृत्तिस्तदा स्यादेव, तेन पटुना पुंसा इत्यत्र स्यात्, न तु पट्टा स्त्रिया इत्यादौ ।

(१) साञ्जात् डित एवेत्यर्थः ।

(२) त्यलोपे इत्यादि । येन केनापि शब्देन प्रत्ययलोपे प्रत्ययसम्बन्धि कार्यं स्यादिति । यथा राजा इत्यादौ सेर्लोपे दीर्घः । एवं वाचामांशो वामांश इत्यादौ क्लेरुक् ल्ये चेति लुक्शब्देन विभक्तेर्लोपे कृते विभक्त्यन्तविहिता पदसंज्ञा सिद्धा इति दुर्गादासः ।

स्वनक्षणाभिति कार्यमित्यस्य विशेषणम् । तथाच ल्यःप्रत्ययो लक्ष्यते उप-लक्ष्यतेऽनेति त्यलक्षणम्, अर्थात् प्रत्ययस्य लोपे तस्मिन् परे विहितं यत्कार्यं तद्गृह्यतीति । का-सि ।

१२५ । डस्यैडो लोपः ।

(डस्य ङ, एङः ष, लोपः १) ।

एङः परस्य डसिडसो डस्य लोपः स्यात् ।

•हरैः हरिभ्यां हरिभ्यः । हरैः हर्यीः हरीणाम् ।

१२६ । युङ्गां डे डीः ।

(युङ्गां ष, डेः ङ, डीः १) ।

इदुङ्गां परस्य डेडीः स्यात्, ड इत् ।

१२५ । डस्यै । एडो ग्रहणं सामान्यस्यैडः प्रात्यर्थं, तन तेः देः गोः द्योः महोः स्मृतोरित्याद्यपि स्यात् (१) ।

१२६ । युङ्गां डेः । युङ्गामिति पूर्ववत् । युता डेरी इति कृते हरौ ग्रन्थाविति सिद्धं भवति, एवं सति विंशतस्ते-स्वडावित्यडो ग्रहणं विनापि विंशतीविति च सिध्यति, तथापि डी करणं, येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् प्राप्तसमुदितादेश-निवृत्त्यर्थम् (२) । अथवा लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधि-र्वलवान् इति न्यायात् व्य-स्वस्तिशब्दस्य स्वस्तावित्यनिष्टवार-णार्थम् । कामवाचिन इशब्दस्य तु आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायात् श्री इति ।

(१) तेः देः इति तेडडः देवने, देड डः तु देवने इत्यनयोः क्विपि रूपम् । महान्सासौ उपैति महोः । स्मृत उपैति स स्मृतोः ।

(२) इकारारोकाराभ्यां सङ्घितस्य डेरित्यक्तौ इकारोकारान्तशब्दसङ्घितस्यैव डेरीकारप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

१२७। टे लीपो डिति विंशतेस्तेस्त्वडौ ।

(टेः ६।, लोपः १।, डिति ७।, विंशतेः ६।, तेः ६।, तु ।१।, अडौ ७।) ।

डिति परे पूर्वस्य टे लीपः स्यात्, विंशते स्तेस्त्वडौ ।

हरौ हर्ष्योः हरिषु । एवं श्रीपत्वग्निरव्यादयः ।

१२८। सख्यङ्गां से डाधिः ।

(सख्यङ्गां ५॥, सेः ६।, डा ।१।, अधेः ६।) ।

सखिशब्दात् ऋकारान्ताच्च परस्य से डां स्यात् तु धेः ।

सखा । अधेः किं—हे सखे ।

१२९। घौ त्रिः । (घौ ७।, त्रिः १।) ।

सख्यु ऋकारस्य च त्रिः स्यादधौ घौ परे ।

सखायौ सखायः, सखायं सखायौ सखीन् ।

१२७। टेलीपः । न डिरडिस्तस्मिन् । विंशतेस्तेस्त्वडा-
विति, डौ विंशतौ पूर्वेषु (१) टिलोपः । डिभिन्ने डिति तेलीपः ।
यथा—विंशः, विंशतिमाचष्टे विंशति इत्यादि । (२)

१२८। सख्युत् । सखा च ऋच्च तौ ताभ्याम् । नधिरधि-
स्तस्य । अधेरिति पृथक्-दकारणात् कचिच्च स्यात्, तेन अर्जुनस्य
सखा कृष्णः कृष्णस्य सखिरर्जुन इति भारते । आर्षमित्यन्ये ।

१२९। घौ । पूर्वसूत्रादधेरित्यनुवर्त्तते ऋत्साहचर्यात्, तेन
हे सखे इत्यत्र न त्रिः ।

(१) पूर्वेषु चस्य सूत्रस्य पूर्वेषुनेत्यर्थः ।

(२) ऋवर्जनात् कर्तव्यत एव चर्षणं न स्वतिदिष्टस्य, तेन विंशतिमाचष्टे

१३० । सख्यष्टाङ्कितामा-ए-उसुसौ ।

(सख्युः ५१, टा-ङ्कितां ६॥, आ ए उस् उस् औ । १॥) ।

सख्युः परेषां टा-ङ्कितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते क्रमात्
स्युः । सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । शेषं हरिवत् ।

१३१ । पत्युरसे । (पत्युः ५१, असे ७) ।

पतिशब्दात् परेषां टाङ्कितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते

१३० । सख्युः । ड इदेषां ते ङितः, टाश्च ङितश्च ते तेषाम्,
आश्च एश्च उश्च उश्च औश्च ते, सौत्रत्वाज्जसो लुक् वि-सम्भवावौ
च । सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । सख्यौ इत्यत्र लाक्षणिक-
त्वात् न णः । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इत्युक्तेः
सखिना वानरेन्द्रेणेति । भाष्ये तु गौख्येऽपि अतिसखा
अतिसखायौ अतिसख्या इत्याद्युक्तम् । न्यासे तु सख्यर्थप्राधान्य
एव, तेनातिसखिः अतिसखी अतिसखिना इत्यादौ न स्यात्
इत्युक्तमिति । (१)

१३१ । पत्युः । न सः असस्तस्मिन् । पतिना नीय-
मानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति । गते मृते प्रव्रजिते क्लीवे च

विंशतयतीत्यादौ ङिभिश्चेऽपि अतिदिष्टत्वात् न तिलोपः, किन्तु सामान्यङिति
टिलोप एव इति । का-सि ।

(१) “भ्रियान्तु निष्पन्नत्वात् सखो सख्यौ सख्य इत्यादि गौरीयत । क्लीवेऽस्य
न प्रयोगः । तथाच—सखा भित्ते सङ्घाये ना वयस्यायां सखी भता इति भेदिनी ।
यन्नु अहो शिशुत्वं तव खण्डितं न स्मरस्य सख्या वयसाप्यनेन इति नैषधे वयसा
इत्यस्य विशेषणं सख्या इति, तत्संख्येव अजर्हङ्गत्वात् । अतएव हेतुस्त्वद्ब्रह्म-
वर्षं समिति रघुः” — इति दुर्गादासः ।

क्रमात् स्युर्नस्तु से । पत्या पत्ये पत्युः पत्युः पत्यौ । असे किं--
श्रीपतिना इत्यादि । शेषं हरिवत् । कतिशब्दो वान्तः ।

१३२ । डतिसङ्ख्याणो जस्शसो लुक् ।

(डति-संख्या-ष्-णः ५।, जम् शसोः ६॥, लुक् ।१।) ।

डत्यन्तात् षान्त-नान्त-संख्यायाश्च परयोर्जस्शसो लुक्
स्यात् । कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु ।
एवं यति तति ।

डति-व्य-शान्तसंख्यास्मद्-युष्मद्ः सदृशास्त्रिषु ।

त्रयादयः संख्याशब्दा वान्ताः ।

पतिते पती । पती जीवति या नारी उपोष्य व्रतचारिणी । श्रायुषं
हरते भर्तुः मा नारी नरकं व्रजेत् ॥ दुहितुः पती । सीतायाः
पतये नम इति पूर्ववत् (१) । कान्दममिति परे ।

कतिशब्दो वान्त इति । अनिश्चितबहुत्वविशेषार्थकत्वात्
इति भावः ।

१३२ । डति । ष च न च ण, संख्या चामौ ण चेति
संख्याण, डतिश्च संख्याण च तत्तस्मात् । डतिर्डत्यन्तः, संख्याण
षान्त नान्त संख्या इत्याह डत्यन्तादित्यादि (२) ।

डतिव्य । डतिश्च व्यञ्ज शान्तसंख्या च युष्मच्च अस्मच्च ते ।

(१) पूर्ववत् सखिना वानरेन्द्रेणेतिवत् ।

(२) एभ्यः क्लोवेषि कति फलानि षट् पलाणि पञ्च मूलानि इत्यादौ जस्-
शसोः षिं वाधित्वा लुगेव । अष्टौ अष्ट फलानि इत्यादौ लौ लुक् च स्यात् । न च
निमित्तगतविशेषणो लिङ्गतविशेषस्य बलवत्त्वात् सर्वाणि इत्यादौ यथा स्त्रिसंज्ञा
विहितभिकारादेशं वाधित्वा जयशसोरित्यनेन षिः स्यात् तेषाम्नापि शिरेवास्तु

१३३ । चेरयङ् नामि ।

(त्रैः ६।, अयङ् ।१।, नामि ७) ।

त्रिशब्दस्य अयङ् स्यात् नामि परे, डिच्चादन्यस्य स्थाने ।
त्रयाणां त्रिषु । द्विशब्दे हान्तः ।

णान्तः पूर्ववत् । त्रिषु लिङ्गेषु सदृशाः समानरूपाः, एषां लिङ्ग-
कृतप्रयोगवैलक्षण्यं नास्तीत्यर्थः(१) । डति-व्य णान्तमंस्थानां मुख्य
एवायं नियमः, पूर्वसूत्रेण व्याल्लुक् त्तेरित्यनेन च मुख्य एव लुग्वि-
धानात् । तेन प्रियकतीनि सुखस्तीनि प्रियषंषि प्रियपञ्चानि
कुलानोत्पादौ न स्यात् । य-से तु प्रियकति इत्यादौ स्यादेव ।
एषां मलिङ्गत्वात् प्रियाः पञ्च स्त्रियो यस्य प्रियपञ्चा युवा इत्यादौ
पंवद्भावः ।

त्रादय इति । त्रादीनामेकत्वद्वित्वाबोधकत्वात् व्यमेव । अयं
नियमस्वष्टादशशब्दपर्यन्तो, विंशत्यादेः कविधानात् ।

१३३ । त्रैः । आमीत्यकरणात् कचिन्न स्यात् । तथाच
त्रीणामपि समुद्राणां युगान्ते तु समागम इति दृढतिङन्तः ।
मुख्यस्येवायं विधिस्तेन अतिचीणाम् । अन्ये तु गौणेऽपि अति-
त्रयाणामित्याहुः ।

(१) एषां पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गविहितकार्यं नास्तीत्यर्थः । अतएव युष्मदच्छद्भ्रां
शसो नकारं विधास्यति । एवं कति स्त्रिय इत्यत्र पाच्छोषादीत्यादिना रूपेण न स्यात्,
पञ्च स्त्रिय इत्यत्र च नान्तत्वादीन् न स्यादिति । न च निमित्तगतविशेषतो
लिङ्गगतविशेषस्य बलवत्त्वात् सर्वाणि इत्यादौ यथा स्त्रिसंज्ञाविहितमकारादेशं
वाचित्वा जसश्चोदित्यनेन शिः श्यात् तथात्रापि शिरेवास्तु इति वःचं.

१३५ । यूतोऽमृशसो म्नांवदीधोः ।

(यूतः ५१, अमृशसोः ६॥, न्नौ १॥, अदीधोः ५१) ।

दी-धुवर्जादीदृदन्तात् परयोरमृशसोः स्थाने क्रमात् म-नौ स्तः ।
वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमीभ्यामित्यादि ।
एवमतिलक्ष्म्यादयः (१) । सुधीः ।

१३६ । धोरियुवचि ।

(धोः ६१, इय्-उव् ११, अचि ७१) ।

धोरीदूतोः स्थाने क्रमादियुचौ स्तो ऽचि परे ।

सुधियौ(२) सुधियः इत्यादि । एवं स्रञ्ची-यवक्रादयः । प्रधीः ।

१३५ । यूतः । ईश्च जश्च तौ, ताभ्यां तमितं करोति, यूत्
तस्मात्, अमृच ग्रथ तौ तयोः, मच नच तौ, दीच धुश्च तत्, न
तत् अदीधु तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । वातप्रमीमिति वातशब्दात्
प्रपूर्व्वे मा-धोः कीः । एवं कर्कम्भूं कर्कम्भून्, जरयमौणादिकः ।
केचित् स्त्रियामोपि दीमंज्ञत्वात् वातप्रमीं वातप्रमीः, अपि
कर्कम्भूं कर्कम्भूः इत्याहुः ।

१३६ । धोः । इय च उव् च तत् । पूर्व्वतो यूत् इति क्तिं

(१) एवमतिलक्ष्म्यादय इति । यूत् स्त्रेयव दीत्यत्र एवकारेण नित्यस्तालिङ्ग-
शब्दस्य नदीसंज्ञा विहितता, अत्र तु पंयोगात् पाञ्चिकत्वेन नदीसंज्ञाभावात् धातुत्वा-
भावाच्च वातप्रमीशब्दवदेषां रूपमिति ।.....भाष्यकारक्रमदीचरौ तु पुंयोगे-
ऽप्येषां नदीत्यमङ्गोक्तत्वं सर्व्वविभक्तिषु स्त्रीलिङ्गवदुदाजहतं रिति । का-सि ।

आदिशब्दात् अतितन्मो बह्वप्रेयसोत्यादयः । जकारान्तेषु ङङ् अतिचसू-
अतिचधूप्रथितयः ।

(२) शोभना धीर्य्यस्य स सुधीः, क्षिप्रन्तत्वादस्य धातुत्वं वर्त्तते । विचक्षिप्रन्तो
हि धातुत्वं जहाति न जहाति वेति वचनात् इति । का-सि ।

१३७ । कव्याद्यनेकाचोऽस्यादृत्पुनर्वर्षाका-
राद्यन्यभूसुधियोर्ध्वी ।

(कव्याद्यनेकाचः ६, अस्यात् ५, अदृत्—सुधियोः ६॥, यौ१॥) ।

कादे र्यादेरनेकाचश्च धो रीदूतोरस्यात् परयोः क्रमात् यवौ
स्तः अचि परे, नतु दृत्पुनर्भूवर्षाभू-काराभूम्योऽन्यस्य भू-
शब्दस्य सुधियश्च । प्रध्वौ प्रध्यः इत्यादि । एवं दीध्यादयः ।

कव्याद्यनेकाचः किं—शुद्धधियो । अस्यात् किं—यवक्रियौ ।
नोः नियौ ।

विपरिणम्यानुवर्त्तयन्नाह ईदूतोरिति । एवं सुश्री-यवक्रयादय इति ।
आदिशब्दात् इमिच्छति इति क्तिप्, ईः इयौ इयः, एवं उमिच्छति
इति ऊः उवौ उवः इत्यादि । प्रकरणात् क्तेरच्चेव, तेन सुधर्थ
इत्यादौ न स्यात् (१) ।

क्रीश्रीरादिङ्सांर्वा । क्रिय आदौ शुवोऽसि इयुवौ वा स्तः ।
क्रियादिः क्रयादिः शुवः श्रोः । अनुकरणादित्यन्यः ।

१३७ । कंच व्यंच कव्यं, कव्यमादिर्यस्य सः, कव्यादिश्च
अनेकाच्च तत्तस्य, न स्यः अस्यः तस्मात्, दृंश्च पुनश्च वर्षाश्च काराच
ता आदयो यस्य सः, तस्मादन्यः दृत्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यः, स चासी

(१) सुध्यादयः पुंविदित्यादौ इयादेशाभावं दर्शितवताचार्येण अत्राचोति स्यादे-
रेवेति ज्ञापितं, सामान्यशब्दोऽपि क्वचिद्विशेषपरो भवतीति न्यायात् ।.....किञ्च
ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् क्वचिदन्यत्वापि भवति, तेन तुरासाहं पुरोधाय
धाम स्वायम्भुवं यदुचितं कालिदासः । विशेषविधित्वाद्दोषस्यापि वाचकोऽयं, तेन
हौ सुधिय इत्येव इति दुर्गादासः ।

भूञ्चेति, पञ्चात् स च सुधीञ्च तौ, दृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ, न तौ अदृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ तयोः । यच्च वच तौ । धोरिति धोरवयवभूतयोरित्यर्थः । इत्त्वित्यादि, दृन्निति हिंसार्थव्यं तस्माद्भूधोः क्विप्, दृन्भूः स्त्री सर्पचक्रयोरिति . दकारादौ भेदिनी । दृन्भूः स्त्री कुलिशे चक्रे दृन्भूः स्त्रीपुंसयोरहाविति दकारादौ विश्वः । दन्भेरूप्रत्ययेन निपातितमिति भाष्यम् । कारास्थाने करं पठित्वा करभूः करभ्यौ करभ्य इत्यादि । एकद्वेषविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् कारभ्यौ इति केचिदाहुः । एषामियुवौदृङ्निन्नत्वात् स्त्रियां दीसंज्ञायां दृन्भ्वै दृन्भूनां काराभ्यै काराभूणामिति ।

यदा स्याद्युत्पत्तेः प्राक् मस्तत्त्रैवायं विधिरिति भाष्यं, तेन ईषद्वियः कुधियः अभियः धर्मधियः नानाधियः दातलुवा, वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषंमुखे निपात इत्यादौ स्याद्यन्तेन से न स्यात् । वृश्चिकभियेति मन्त्रन्धे षो-विवक्षयति चान्द्राः । व्यानां मध्ये गेरेव विधानादीषद्विय इत्यादौ न स्यादित्यन्ये । वसुतसु दृन्पुनर्वर्षाकाराभ्यसुधीकव्याद्यनेकाचोऽस्याद् स्त्री इत्य-
करणात्, उत्सर्गत्वाद्वा ईषद्विय इत्यादौ न स्यात् (१) । दीध्यादय

(१) दृन् हिंसा तदर्थं भवतीत्यर्थः । एषां निङ्कार्थनिर्णयस्तु, दृन्भूः स्त्री कुलिशे चक्रे दृन्भूः स्त्रीपुंसयोरहाविति विश्वप्रकाशात् । पुनर्भूः स्यात् हिन्दुदायां दृन्भू पञ्चग-
वज्जयोः । पुनर्नवायां वर्षाभूः स्त्रियां किञ्चलके अवे । काराभूर्निगडस्थाने क्रियाया-
मपि चेष्टते इति कोषाच्च । केचित्तु कारास्थाने कारं पठित्वा कारभ्यौ कारभ्य इत्युदाहरन्ति । तथाच काराच्चेष्टते इति वामनः । वर्षादृन्पुनः काराद्दृषुव इति चान्द्राः । कारश्चो घञन्तो वृत्तो भाष्ये च दृश्यते इति रचितस्य । कारस्थाने

१३८ । न्याप्दीभ्यो डेराम् ।

(नी-आप्-दीभ्यः ५।।।, डेः ६।, आम् ।१।) ।

नीशब्दादापो दाश्च परस्य डे-राम् स्यात् । नियाम् । शेषं सुधीवत् । अग्रणीः अग्रस्थी । डी-अग्रस्थाम् । शेषं प्रधीवत ।

इति । दीधीधोः क्तिप् । दिधिष्वादय इति लिपिकरप्रमादः । यतो दधिपूर्व-स्यतरूत्ये निपातनमिति (१) । आदिना नारी-वाचरतो नार्थो विप्रस्य, मानमिच्छति मान्यः, सखेवाचरते सख्ये इत्यादिसंग्रहः । अवयवस्त्रीत्वान्नार्थ्या इति भाष्यम् । शुद्ध-धियाविति शुद्धा धीर्ययोरिति वाक्यम् ।

१३८ । न्याप् । नीश्च आप्च दोच ताः ताभ्यः । नीत्यस्य गीणागीणग्रहणं, तेनातिनियं प्रियनियामित्यादि । अग्रस्थामिति अग्रे नयतीति क्तिप्, णत्वऽपि एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति

करं पठित्वा करभ्यो करभ्व इत्यपि केचित् । दन्त्वादीनां इयुवस्थानभिन्नानां नित्यस्त्रीत्वाद्दीर्घायासादौ तुभागमे, दन्भूनामित्यादि । किन्तु दन्भृगन्त्य सर्प-वाचित्वे पाञ्चिकस्त्रीत्वाद्दीर्घाभावे दन्भूनामिति । अत्रापि अर्थात् स्यादेरेव तेन प्रधीश्चर इत्यादौ न प्रभङ्ग इति दुर्गादासः । कारापूर्वस्थापीति काशिका । ६ । ४ । ८४ ।

प्रकृष्टा धीर्यस्येति व्युत्पादितस्य पुंलिङ्गप्रधीशब्दात् यकारविधानेन "सुग्धीः प्रकृष्टा धीरिति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रथ्यौ श्रीनच्छोव" इति वक्ष्यमाणवचनेन च यदा स्यादात्मन्तेः प्राक् सप्तदैवार्यं विधिरिति मतमनादतथाचार्येणेति । ईषद्भिव इत्यादौ तु क्वचिदपवादविषयेऽभ्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायाच्च यवो स इति केचित् ।

(१) दध धारणे इः । दधिं धैर्यं स्याति, जम्बादित्वाद्दुप्रत्यये मूर्धन्याना निपा-तिता इत्यमरटोका ।

१३६ । त-तज-खादीयो डोवोः ।

(त-तज-खात् प्रा, ईयः प्रा, डः १, वा । १, उः १) ।

तात् तस्थानजादृणात् खाच्च परादीकारजात् यकारात् परो
डसिङ्गो डं उः स्यादा । सुत्युः सुत्यः । लून्युः लून्यः । सुख्युः सुख्यः ।

शम्भु ह्रिवत् साध्यः ।

शम्भुः शम्भू शम्भवः, शम्भुं शम्भू शम्भून्, शम्भुना शम्भुभ्यां
शम्भुभिः, शम्भवे शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः
शम्भोः शम्भूनां, शम्भौ शम्भोः शम्भुषु । हे शम्भो ।

एवं विष्णु-वायु-भान्वादयः ।

न्यायादाम् । एवं ग्रामस्थामित्यादि । बहुग्रामणिनि कुले इत्यादौ
परत्वान्ङ्, पुंवद्भावपक्षे तु स्यादेव (१) ।

१३६ । ततज । ताज्जायते तजः, तस्य तजस्य खस्य तत्तस्मात्,
इयो यः (२) ईयस्तस्मात् । प्रकरणात् कव्यादीत्यनेन कृतयस्यैव
ग्रहणात् सख्याः इत्यादौ न स्यात् । सुत्युरिति सुतमिच्छति
सुतीयतीति क्तिप् योर्लोपोहसीत्यनेन यलोपः, अनिकाच्त्वात्
पूर्व्वेण यः अनेन उः । लून्युरिति लूधोःक्लृप्तस्य नः, शेषं पूर्व्व-
वत् । एवं चाम्युः प्रस्तीम्युरित्यादि(३) । पक्षे सुत्य इत्यादि । वेति
नेच्छन्ति परे ।

(१) आभितिशेषः ।

(२) धोरोक्कारस्थानजातो य इत्यर्थः । अत्र मण्डूकप्र ताषिकारात् धोरित्य-
नुवर्त्तते इति दुर्गादासः ।

(३) जै-क्लृप्तस्य मः क्षामः, प्रपूर्व्वस्त्वै-धोःक्लृप्तस्य मः प्रस्तीमः, तमिच्छतीति
क्तिप्, पश्चात् क्षामो प्रस्तीमो शब्दयोर्डासि रूपम् ।

१४० । क्रोष्टोस्तुनस्तृन्नघौ घौ स्त्रियाञ्च ।

(क्रोष्टोः ङ, तुनः ङ, ढन् । १, अघौ ७, घौ ७, स्त्रियां ७, चा १) ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने ढन् स्यात् अघौ घौ परे स्त्रियाञ्च,
न इत् ।

(१२८) सखृद्भ्रामिति । क्रोष्टा, हे क्रोष्टो । (१२९) घौ
त्रिरिति । क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ ।

१४० । क्रोष्टोस्तुनः । न धिरधिस्तस्मिन् । गोणेऽपि बहु-
क्रोष्टृणि वनानि, अत्र हेऽपि द्यूतः क इति कोन स्यात् पूर्वावस्थाया-
स्यदन्तत्वाभावात् । बहवः क्रोष्टारो यस्यामित्यादौ ढणि ऋदन्तात्
गर्भवदीपि बहुक्रोष्ट्री पुरी इत्यादि (१) । स्त्रियामित्युक्तेः क्रोष्ट्रीः
क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रीभ्यामित्यादि । एवं पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतमित्यत्र
तार्थे गे स्त्रीत्यस्य लुकि पञ्चक्रोष्टृ वनं पञ्चक्रोष्ट्रा भृत्येनेत्यादि (२) ।
पूर्वस्य निच्चात् समुदितस्यैवादेशः (३) अन्यस्य निच्चं घावस्वस्य-
ढण इति णनिषेधार्थम् ।

(१) गोणेऽपि बहुक्रोष्ट्री पुरित्वादौ अवयवस्य षष्ठेऽपि सप्तदायस्य स्त्रीत्वात्
हनादेशे र्भवति" - का-शि ।

(२) "एवं पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतमिति वाक्ये तार्थविषये द्विगौ णे ययोर्लोप
इति रूपोलोपे गर्गयस्य इत्यादिना च्चिर्विहितत्वलोपे सप्तदायस्य क्रीयत्वात् ढणो
निष्ठसौ अवयवस्त्रात्वात् ढण्यं पञ्चक्रोष्टृ इति" - का-शि ।

(३) क्रोष्टोस्तुनः इत्यनुक्ता तुनस्तुन् इति कथमुक्तमित्याह पूर्वस्येति ।
पूर्वस्य तुनः । समुदितस्यैव तुस्थाने एव हनादेशः, अन्यथा ढणो निच्चादन्ते एव-
स्यादिति ।

१४१ । वाच्यघौ । (वा । १।, अचि ७, अघौ ७) ।
क्रोष्टोसुन स्तृन् वा स्यात् अघावचि परे । क्रोष्टृन्(१) क्रोष्ट्रा ।

१४२ । ऋतो डो डुः । (ऋतः ५।, डः १।, डुः १।) ।
ऋकारात् परो डमिङ्गसो डो डुः स्यात्, उ इत् ।^{*}
क्रोष्टुः क्रोष्टुः क्रोष्ट्रोः क्रोष्टृणाम् ।

१४१ । वाच्य । न घिरघिस्तस्मिन् । अस्योपादानं स्वमौ-
जसो निषेधार्थं, न तु घिसामान्यस्य, (२) तेन बहुक्रोष्टुनो वने इत्यत्र
न स्यात् । वा पाविति सूत्रितं क्रोष्ट्रौ साधुरित्यत्र ऋद्रो ये इति
क्रोष्ट्रं इत्यनिष्टं स्यात् । अत्रापि गौणे बंहुक्रोष्ट्रा बहुक्रोष्ट्रा पूर्वा
इत्यादि । क्रोष्टृन् क्रोष्टृणां इति चान्द्रास्तन्मतमवलम्ब्य क्रोष्टृन्
क्रोष्टृणां इति । इदं नेच्छन्ति परे । कृताकृतप्रसङ्गो यो विधिः स
एव नित्य इति न्यायात् (३) षादौ नकारानुमौ, तयोर्नादेशस्तेन
क्राष्टृन् क्रोष्टृनामित्यप्याहुः ।

१४२ । ऋत । ड इति षीव्यत्यये प्री । डुरिति डित्त्वात्
टिलोपः ।

(१) साध्यतं प्रचरत्यु वक्ष्यु सृष्टितेषु सुग्धबोधपुस्तकेषु शसि क्रोष्टृन् आसि च
क्रोष्टृनामित्येकैकमेव पदं दृश्यते । तर्कवागीशमते तु शसि क्रोष्टृन् क्रोष्टृन् आसि च
क्रोष्टृणाम् क्रोष्टृनामित्येवाचार्यसम्प्रदासि प्रतीयते । तदस्याभिरपि तथैव
संनिवेशितम् । दुर्गादासोऽपि शसि क्रोष्टृन् क्रोष्टृन् इति पदद्वयमाचार्य
सम्प्रदासि व्याहृ ।

(२) न तु शिः क्लीबे इत्यनेन विशेषविहितस्येत्यर्थः ।

(३) यस्मिन् विधौ कृते अकृतोऽपि वा, यस्माद्दिषेः परं पूर्वज्ञेत्यर्थे, प्रसङ्गः
प्रसङ्गविद्यते यस्य तादृक् यो विधिः स एव नित्यः, स एव विधिः पूर्वोक्तविधेः

१४३ । गुडिध्वोः । (णः १, डिध्वोः ७॥) ।

ऋकारस्य णः स्यात् डौ धी च परे । क्रोष्टरि क्रोष्ट्रोः ।

पत्रे ह्रसे च शम्भवत् ।

ह्रह्रः ह्रह्रौ ह्रह्रः इत्यादि, वातप्रमीवत् । एवमतिचस्वादयः ।

सुभूः सुभुर्वा सुभुवः इत्यादि सुधीवत् । एवं कटप्रू-स्वयम्भूदयः ।

सुलूः सुल्लौ सुल्लवः इत्यादि प्रधीवत् । एवं टुन्भू-खलप्वादयः ।

धाता, टनन्तक्रोष्टवत् । धी-हे धातः । एवं नमृ-होट पोतादयः ।

पिता, हे पितः ।

पिता माता ननान्ता ना मञ्चेष्ट-भ्रातृ-यातरः ।

जामाता दुहितृता देवा न टनन्ता इमे दश ॥

१४३ । णः । डिध्व धिध्व तौ तयोः । व्युत्क्रमनिर्देशात् (१)
ऋतः सेत्वेऽपि णं ग्राहकत्वं, तेन हे पठितगमल् इत्यादौ धी ल-
तोऽपि णुः । अनुकरणात् (२) मिद्धमित्यन्यः । एवं जसि पठित-
गमलः इति । पत्रे ह्रसे च इति —स्यमौजम्भिन्नेऽचि ह्रसे चेत्यर्थः ।
वातप्रमीवन्ति अस्मि ह्रह्रं शसि ह्रह्रन्, डौतु वातप्रमीशब्दस्य
वातप्रमी, ह्रह्रशब्दस्य ह्रह्रि इति शेषः । अतिचमूशब्दस्य शसि

प्राग्व्यवतीत्यर्थः । इति न्यायात् प्रकृते शसो नकार आसौ तुम च तनः स्थाने
लृणि कृते अकृते च भवितुं भर्त्सति । अतस्तावेव लृणादेशात् पूर्वस्य स्यातामिति ।
एतेन शसि क्रोष्टृन् आसि च क्रोष्टृनामित्येव न तु क्रोष्टृन् क्रोष्टृणांमिति
केषामिच्छन्तम ।

(१) धिड्योरित्यनुक्तेति शेषः ।

(२) ऋकार-लृकारयोः समत्वादित्यर्थः ।

१४४ । घावस्वसृष्टणः । (घी ७, अ-स्वसृष्टणः ६।)।

घी परे ऋकारस्य णुः स्यात् नतु स्वसृष्टणः । पितरौ पितरं,
पितरं पितरी । शेषं घाटवत् । एवं'जामाढ भ्रात्रादयः ।

१४५ । नुर्वा नामि घः ।

(नुः ६।, वा ।१।, नामि ७, घः १।) ।

नृशब्दस्य नामि परतो घः स्यात् वा । नृणां नृणाम् । शेषं
पिटवत् ।

अतिचमूरिति अवयवस्त्रीत्वादिति भाष्यम् (१) । सुभुवाविति
दृग्भ्वादिभूमिन्नत्वादुव् । ढनन्त-क्रोष्टुवदिति—ये तु शसामि ढन्
नेच्छन्ति तन्मते शसाम्भिन्ने इति शेषः । धौ हे घातरिति
णुदर्शनार्थमुक्तम् । पितेत्यादि इमे दश ढनन्ता अपि न ढनन्ता
इत्यर्थः । एतदन्ये अढनन्ता अपि ढनन्ता इत्यर्थः, तेन नीधो
रीणादिक-ढत्ये सन्, नेष्टा नेष्टारौ नेष्टारः इत्यादौ न णुः ।

१४४ । घाव । स्वसाच तृथ तद्, न तत्, अस्वसृष्टन् तस्य ।
स्वसृष्टशब्दस्य ढनन्तत्वातिदेशात् णुनिषेधे सिद्धे स्वसृष्टहणं, क्वचि-
दतिदेशकार्यमनित्यमित्यस्य ज्ञापनार्थम् । तेन शंस्तरो शंस्तरः
शास्तरौ शास्तरः इत्यादौ णुः । कज्जटस्तु शंस्तारौ शंस्तार
इत्याह ।

१४५ । नुर्वा । अयं नियमो गौणेऽपि, तेनातिनृणां
अतिनृणामिति ।

१४६ । ओरौ घौ ।

(ओः ६१, औ १११, घौ ७) ।

ओकारस्य ओकारः स्यात् घौ परे । गौः गावौ गावः ।

१४७ । आम्शमोः ।

(आ १११, अम्-शमोः ७॥) ।

ओकारस्य आकारः स्यात् अमि शमि च परे । गां गावौ
गाः, गवा गोभ्यां इत्यादि । (१२५) डस्यैडां लोप इति
गोः गोः ।

१४६ । ओरौ । ओरित्यत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात्
डिदोत्यान्तस्यैव ग्रहणम् । तेन स्मृत उर्येन स्मृतोः मङ्गोः हे
चित्रगो इत्यादौ न स्यात् । गौः दौ रित्यादौ स्यात् । लोपस्वरा-
देशयोः स्वरादेशविधिर्बलवान् इति न्यायात् हे गौः हे द्यौः
इत्यादौ एडो न धिलोपः (१) ।

१४७ । आम् । अम्च शम्च तयोः । ओरित्यत्र सामा-
न्यस्यैव ग्रहणात् गां द्यां, उना सह वर्त्तते सोः तं सां, स्मृतां
महामित्यादि स्यात् । कश्चित् पूर्वत्रापि सामान्यस्य ग्रहणात्
स्मृतौः मङ्गोः सौरित्याह (२) ।

(१) १०४ सूत्रस्य टीका दृष्टव्या ।

(२) सह उना वर्त्तते सो तस्मात् सौ कृते सौरिति ।

१४८ । रै रा स्भि । (रै ।१।, रा ।१।, स्भि ७) ।

रै शब्दो रा स्यात् से भे च परे । राः रायी रायः, राभ्या-
मित्यादि ।

ग्लोः ग्लावो ग्लावः इत्यादि ।

इति अजन्त-पुंलिङ्ग-पादः ।

अजन्तस्त्रीलिङ्ग-शब्दः ।

१४९ । आबीब्भसात् से लीपः ।

(आप्-ईप्-हसात् ५।, सेः ६।, लोपः १।) ।

आप् ईपो हसाच्च परस्य से लीपः स्यात् । उमा ।

१४८ । रै । सच भव तत्तस्मिन् । गौणेऽपि सुराभ्यां कुला-
भ्यामिति स्यात् । नानामोरपि (१) रभदेश इत्यन्ये, तस्मते सुराणा
कुलेन सुराणां कुलानामिति । अस्मन्मते तु सुरिणा सुराया
सुरीणां सुरायामिति ।

इत्यजन्तपुंलिङ्गपादः ।

१४९ । आबी । आप् च ईप् च हसच्च तत्तस्मात् । आबि-
त्यनेन डापोग्रहणं, पिद्ग्रहणात् । उमेति अत्र रत्तादौ मस्यः कित्
उडा सह ऊट् बाहुल्यात् स्वः स्त्रियामत आप् । कश्चिदु-माशब्दो-
ऽभिधायकत्वेनास्या अस्ति, अर्शआदित्वादः पश्चादाप् । तथाच

(१) टाविभक्तौ आभिचेत्यर्थः ।

१५० । यौरापः । (इं । १, औः १, आपः ५) ।

आपः पर औरी स्यात् । उमे उमाः ।

उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम इति कुमारसम्भवे इत्याह (१) । ननु स्यान्तस्यारान्णप् फे इति मिनोपे वागित्यादि सिध्यति किमर्थं हसोग्रहणं, न च गीः धूरित्यादौ न सेर्लोपः अरादिति निषेधादिति वाच्यं, तर्हि आबीन्नात् सेर्लोप इति सूत्रं क्रियतामिति चेन्न, एवं भवेतवाः अवया इत्यादौ लुपि अयुक्त उमङ्विधिः (२) प्रात्यये हसोग्रहणं, लोपः स्वरादेशयोः स्वरादेशो विविर्ञ्जलवान् इत्यस्य ज्ञापनार्थञ्च । एवं सति राजा वेधा इत्यादावपि धः (३) ।

१५० । यौरापः । घेकरणात् जरसी इति ।

(१) उमेति । संज्ञाशब्दानां यथाकथञ्चित् व्युत्पत्तिः कार्येति प्राञ्च । उः शिवः तं भिमोति जपतीति भाङ्गलि शब्दे हनजनाद्गमादेशेरिति ड प्रत्यये उम इति शब्दात् स्त्रियामपि उमेति रूपम् । उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम इति आनिदासस्य कवितैवेति दुर्गादासः । (ननु उमाशब्दस्य वस्तुतो व्युत्पत्त्याधायकं तदित्येवकारार्थः) ।

(२) अयुक्त उमङ्विधेरिति—अयुक्तस्य लुपि सति लप्स्य आदिविधेर्निषेधाद्-प्राप्तस्य उमङ्विधेरित्यर्थः । उमङ्विधेरित्यस्योपलक्षणत्वात् लिट् धुगित्यादौ ढघादीनाञ्च ग्रहणमिति ।

(३) एवं सति स्वरादेशस्य बलवत्त्वे हसोपग्रहणे च सतीत्यर्थः । स्वरादेशस्य बलवत्त्वात् राजेत्स्य आदौ दीर्घे पश्चाद्गोनुप । हसो पग्रहणं विना वेधा इत्यत्र सकारहय संयोगे स्यादेः सोलोप इत्यादेर्बलवत्त्वादादौ सलोपे वेध इत्यनिष्टं स्यात् । अत्यसोधोरित्यत्र असन्निहङ्गस्यैव दीर्घविधानात् ।

१५१ । धिटौस्येः । (धि-टा-ओसि ७, एः १) ।

आप एः स्यात् धौ टौसोश्च परतः । हे उमे ।

उमां उमे उमाः, उमया उमाभ्यां उमाभिः ।

१५२ । डित्तां यम् । (डितां ६॥॥, यम् ११) ।

आपः परेषां डितां यम् स्यात्, म इत् । उमायै उमाभ्यां उमाभ्यः, उमायाः उमाभ्यां उमाभ्यः, उमायाः उमयोः उमानाम् ।

(१३८) न्यापदीभ्योऽङेरामिति । उमायां, उमयोः उमासु ।
एवं दुर्गाभायाम्बिकादयः ।

१५३ । स्त्रेः स्यम् स्वस्य ।

(स्त्रेः ५, स्यम् ११, स्वः १, च ११) ।

स्त्रावन्तात् परेषां डितां स्यम् स्यात्, पूर्वस्य च स्वः ।

१५१ । धिटौ । धिश्च टाश्च ओश्च तत्तस्मिन् । अर्थात् त्तिं विपरिणम्याह आप इति । सिलोपमाश्रित्य (१) एः ।

१५२ । डितां । डद्दुयेषां ते तेषाम् — धभी म इत्, अदन्त आगमः (२) । उमायामिति आप् ग्रहणात् आदौ डेराम् पश्चाद् यम् । सर्वस्यामित्यत्र स्यमागमत्वान्न यम् ।

१५३ । स्त्रेः । डितामापश्चेत्यनुवर्तते । स्यम्स्वावित्य-

(१) त्यलोपे त्यलक्षणमित्युक्तेः ।

(२) डिति य इत्यनेनैवेष्टमित्यौ डितां यम् विधानं, यकारस्य विभक्तिभाजित्वात् टाभिम् इत्यादिना डेप्रथतीनामयाद्यादेशनिवृत्त्यर्थमिति दुर्गादासः ।

सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वस्याः सर्वस्यात् । आमि सर्वासाम् ।

शेषं उभावत् । एवं विश्वाद्य आबन्ताः ।

अपुरीत्युक्तेः—अन्तरायै नगर्थे ।

द्वितीयस्यै द्वितीयायै, द्वितीयस्याः द्वितीयायाः, द्वितीयस्यां
द्वितीयायाम् । शेषसुमावत् । एवं तृतीया ।

१५४ । सुभ्रूदीद्वजम्बार्थानां धौ स्वः ।

(सुभ्रूदीद्वजम्बार्थानां ६।।, धौ ७, स्वः १) ।

सुभ्रुवो या द्वजम्बार्थानाञ्च स्वः स्यात् धौ परे । हे अम्ब ।
द्वजसुमावत् । एवमक्कालादयः । द्वजः किं—हे अम्बाले, हे
अम्बिके ।

करणात् पूर्वस्यैव स्वी न तु ङिताम् । डस्यम् इति न क्तम्
अस्यै अस्या इत्यादिसिद्धार्थम् (१) ।

१५४ । सुभ्रू । हातचौ येषां ते, अम्बा अर्थो येषां ते,
द्वजश्च ते अम्बार्थाश्चेति ते, सुभ्रूश्च दीच द्वजम्बार्थाश्च ते तेषाम् ।
विमानना सुभ्रू कुतः पितृगृहे । हा पितः कामि हे सुभ्रू बद्धे-
वं विललाप स इत्यादि प्रयोगदर्शनान् सुभ्रूग्रहणम्, दीसंज्ञासाह-
चर्यात् स्त्रियामेव । तेन हे सुभ्रूः पुरुष इत्यत्र न स्यात् । तथाच
गिरीश सुभ्रूस्तव पादपद्मं भजन्ति मुक्त्यै कवयोऽसुरारो इति ।
अक्कालादय इति, आदिना हे अत्त हे अप्य इत्यादि । पाददन्ते-
ति । घृतनाशब्दं परे नाहुः ।

(१) ननु डस्यभाप.एषिद्वौ स्वचेति ऋषिर्भात चेत्, अस्यै इत्यादिवाधने
सकारपरत्वाभावे सभ्य इत्यस्याप्रवृत्तेरिति दुर्गादासः ।

जरा । (११६) जरम् जराचि तु । जरसी । केचिदादावीत्व-
मिच्छन्ति । जरसी जरे । जरमः जराः इत्यादि । पाददन्तेति,
नासिका-पृतना-निशानां नस्-पृत्-निशः । नसः नसा नोभ्या-
मित्यादि । पृतः पृता पृङ्गामित्यादि । निशः निशा ।

१५५ । शक्राज भ्राज यज व्रज सृज मृज व्रश्च
भ्रस्जं षड् भौ ।

(श—भ्रमजां ६॥, षड् । १, भौ ७) ।

शान्तानां क्रान्तानां राजादेश्च षड् स्यात् भौ परे ।

१५६ । षो डः फे । (षः ६, डः १, फे ७) ।

षस्य डः स्यात् फे परे । निड्भ्यां इत्यादि । पक्षे घौ च
उमावत् ।

गोपा, विश्वपावत् ।

मति हरिवत्, स्त्रीत्वात् न शस् न, न टा ना । मतीः मत्या ।

१५५ । शक्रा । श च छ च राजश्च भ्राजश्च यजश्च व्रजश्च
सृजश्च मृजश्च व्रश्च भ्रस्जश्च ते तेषाम् । षडो डित्त्वादन्यस्य ।
रक्षितसु राजादिसाहचर्यात् धात्ववयवस्यैव शस्य षड्, तेन
निज्भ्याम् निच्श्च निच्कु इत्याह (१) । इह सामान्य-शग्रह-
णात् गिरिवेश्मानमाचक्षाणः गिरिवेट्, एवमश्मानमाचक्षाणः
अडित्यादि ।

१५६ । षो । इह सामान्यषग्रहाणात् षट्, उष्माणमाच-
क्षाण उडित्यादि ।

(१) तन्मते निशाशब्दात् भ्यामि सुपि च रूपाणि ।

१५० । द्या डितामम् ।

(द्याः ५, डितां ६ ॥, अम् ११) ।

द्याः परेषां डितामम् स्यात्, म इत् । मत्यै मतये, मत्याः मतेः, मत्यां मतौ । एवं श्रुति-स्मृति-बुद्धादयः ।

१५८ । स्त्रियां त्रिचतुरो स्त्रिसृचतसृ ऋवत् क्तौ ।

(स्त्रियां ७, त्रिचतुरोः ६॥, तिसृ चतसृ ११, ऋवत् ११, क्तौ ७) ।

त्रिचतुरोः स्त्रीलिङ्गे क्रमात् तिसृचतस्रौ स्तः क्तौ परे । तौ च ऋवत्, तेन न शुत्रिघाः । तिस्रः तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः तिसृणां तिसृषु ।

टेरत्वे सत्याप् । हे हे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः ।

गौरी गौर्यौ-गौर्यः, हे गौरि, गौरीं गौर्यौ गौरीः, गौर्या गौरीभ्यां गौरीभिः (१५७) द्याडितामम् । गौर्यै गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौर्योः गौरीणां, गौर्यां गौर्योः गौरीषु । एवं वाणी-काली नद्यादयः ।

१५७ । द्याः । ड इदृयेषां ते तेषाम् । मत्यै इत्यादी लाच्च-णिकत्वाच्च णः । द्या डित्य इति न क्तं, आगमो यङ्गत्तस्तदृश्य-णेन गृह्यते इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन षट् सन्त इत्यादी-ष्टुभिरित्यादिना न स्तोः ष्टुत्वम् ।

१५८ । स्त्रियाम् । त्रि च चतुश्च तौ तयोः, त्रिचतुरो-रित्यनुकरणात् । त्रिचतुरोर्यदा स्त्रियां वृत्तिस्तदैवादेशेन

लक्ष्मीः । अनीबन्तत्वात् न सिलोपः । शेषं गौरीवत् । एवम्
अवी-तन्त्रादयः ।

स्त्री, हे स्त्रि ।

प्रियास्त्रिस्रो यस्य स प्रियंतिसा, प्रियाश्चतस्रो यस्य स प्रियचतसा
इत्यादौ स्यात् । नतु प्रिया ऋथो यस्याः सा प्रियत्रिः, प्रियाश्च-
त्वरो यस्याः सा प्रियचत्वारित्यादौ । क्ताविति प्रकरणात् प्राप्ते
क्तिग्रहणात् प्रियतिस्र प्रियचतस्र कुलमित्यत्र क्लेर्लुकि स्यादेव, न
तु तिस्र इच्छति त्रिकाम्यति, चतस्र इच्छति चतुर्थ्यति, तिस्रणां
प्रियः त्रिप्रियः, चतस्रणां प्रियः चतुःप्रियं इत्यादौ । केचित्तु प्रियति
प्रियचतुः कुलमित्याहुः । कश्चिदाह साक्षात् क्तावेव विधानार्थं
क्तिग्रहणमिति । न ण्विर्घा इति—उक्ता ण्विर्घा इति न स्युः,
तेन प्रियतिसृणि कुलानि प्रियचतसृणि कुलानि, परत्वात् घः(१) ।
अत्रासकरणात् (२) प्रियतिस्रः आगतं प्रियतिस्रो धनमित्यादौ
न डुः । अभी इति किं—प्रियतिसा प्रिय चतसा (३) । तिस्रणां

(१) उक्ता ण्विर्घा इत्युक्तेः नसम्भङ्ग इति वक्ष्यमाणसूत्रेण दीर्घत्वं न
निषिध्यते इत्यर्थः ।

(२) अत्र—नण्विर्घा इत्यत्र, असकरणात्—एन अकारेण सङ्घ सः समाससत्
करणात्, अशब्दे नात्र अकारकार्यं लक्ष्यते । तथाच गुञ्च त्रिस्र घञ्च अत्र ते ण्विर्घा
इत्येवं समास करणात् अकारस्थानजातकार्यमपि न स्यात् । तेन ऊसिडसो
रकारस्य न डुरिति ।

(३) अभी-ण्विर्घा इति । एतेषां निषेधादेतदन्यत् कार्यं भवतीति ज्ञापि-
तम् । उक्तञ्च दुर्गादासेन “आतिदेशिकमनित्वमिति न्यायात् सौ न च्चदिति
बोध्यम्, तेन सख्यद्वयमिति से डा इति ।

चतसृणामित्यत्र आगमादेशयोरागमो विधिर्बलवान् इति न्यायात्
नुमि तिसृचतस्रादेशे ऋवत्त्वान्न घः (४) ।

लक्ष्मीरिति लक्षधारीः ईकारस्य मुम् च । अवीतन्त्रादय
इति—आदिना तरी श्री-क्षी संग्रहः । यदुक्तं—

अवी-तन्वी-तरी लक्ष्मी-श्री-क्षी भृणामुणादितः ।

स्त्रीलिङ्गवर्तिनामिषां सेर्लोपो न कटाचन ॥

(अनीवन्ततया लोपो न गौणे न च ङ्गता) ।

(४) अत्र सूत्रे कान्तिकैयसिद्धान्त-प्रियतिसा-अत्र कथं “संख्याया उो
बहोरिति सूत्रेण उपलब्धयो न स्यात्, तत्र सामान्यगण्य विधेयपरत्वात् उदाहरण-
ज्ञापकाच्च संख्याव्ययाभ्यां परात् संख्यावाचकशब्दात् परविधानात् अत्र तदभावा-
त्प्रसङ्गः । अत्र सम्यक्तया च्छवत् इत्युक्त्वा न शुत्रिर्षा इति विशेषकथनात् गुणाद्य-
तिरिक्तस्थले एतयोर्दोषश्च वत्वं नास्तीति ज्ञापितम् । तेन सौ प्रियतिसा इत्यत्र
सख्युद्भवाभित्यनेन सेर्डा प्रियतिसृणामित्यत्र ह्रस्वाच्चम् । नन्वेवञ्चेत् शसि प्रिय-
तिस इत्यत्र गुणाद्यतिरिक्तकार्यस्य स्वर्दीभ्याभित्यनेन शसोऽकारलोपस्य सम्भवो
ऽस्तु चेन्न । तेन न शुत्रिर्षा इत्यत्र घंस्थाने अकारो वर्त्तते । तेन अकारकार्य-
मपि न स्यात् । * * * * अतएव डसिडसोः प्रियतिस इत्यत्र षटो डोडुरित्यनेन
अकारकार्ये हुर्न स्यादिति साधु सङ्गच्छते । एवमत्र कान्तापिकास्तु ‘तौ रं सरं’
(तौ तिसृ चतस्रौ विभक्तिस्वरं परं रं रेफं प्राप्रतः । कान्तले चतुष्टयदत्तौ १६८)
इति ऋत्वं सर्वापवादकं भत्वा शसो नकाराभावं चक्रः । वयं तन्मतैकवाक्यतया
अवयवस्त्रीत्वमङ्गोल्य तस्य तदभावमकार्षाम । अत्र त्रिरच्येव निषिद्धः ; तत्र सेर्डा
इति विशेषान् । तत्राङ्गवर्त्यात् शुरिति अच्येव निषिद्धः ; तेन सम्बोधने च प्रियतिस
रित्यत्र शुरेव । यद्यपि पिता मातेत्यत्र ष्ट-देष्ट ननन्दृणामहनन्त्वोऽपि निषेधात्
तद्भिन्न-ऋदन्तानां हनन्त्वातिदेशेन एतयोस्तृणन्त्वसम्भवात् घावस्सकृत्तस्य इत्यत्र
हनन्त्ववर्जनात् एतयोर्गुणसम्भावना नास्ति, तथापि न शुत्रिर्षा इत्यनेन गुण-
निषेधकरणं षुर्दिध्योरित्यनेन गुणनिषेधार्थम् । तेन सौ प्रियतिसि न तु
प्रियतिसरोति । अथैवं प्रियासिञ्चो यत्र कृते इति वाक्ये प्रत्ययसामुदायिक-
कार्यात् प्रकृतिसामुदायिककार्यस्य वनवत्त्वात् आदौ सर्वाययवादेशः ततो

१५६ । स्त्री भ्रूधुः । (स्त्री ११, भ्रूः ११, धुः ११) ।

स्त्रीशब्दो भ्रूशब्दश्च धुसंज्ञः स्यात् ।

(१३६) धोरियुवचि । स्त्रियौ स्त्रियः ।

१६० । स्त्री वाम्शसोः ।

(स्त्री ११, वा ११, अम्-शसोः ७॥) ।

स्त्री-शब्दो धुसंज्ञो वा स्यात् अमि शसि च परे ।

स्त्रियं स्त्रीं स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः, स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः, स्त्रियै स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणां, स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु ।

१५८ । स्त्रीभ्रूः । स्त्री च भ्रूश्च तत्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्, भिन्नं दं वा । इयुवविधानार्थमिदम् ।

१६० । स्त्री वा । अम् च, शस् च तौ तयोः । पुनस्त्री-ग्रहणं भ्रूनिवृत्त्यर्थम् । स्त्रियं स्त्रियः इत्यत्र आदावियादेशः नत्वम्शसादेशोपः, धुत्वातिदेशविधानात् । स्त्रियै इत्यादि—नास्त्रीयुव इत्यत्र स्त्रीवर्जनादादौ दीकार्थं पञ्चादियादेशः । एवं स्त्रीणामित्यादौ नुमि अजभावाच्चेयादेशः । गौणे तु अति-

विभक्तिकार्थं लुगादि । तेन प्रियतिष्ठ प्रियतिष्ठणी प्रियतिसृषि इत्यादि । * * * * कातन्ने तु स्यमोर्नुक्ति तिष्ठचतस्रोर्विकल्पसङ्गा प्रियतिष्ठ प्रियतिष्ठ प्रियचतसृष्ट प्रियचतसृष्टित्युदाहृतम् । * * * * एवञ्चेत् प्रियतिष्ठा प्रियचतसृष्ट इत्यादौ षट्पदान्त्वात् कथमीप् न स्यात् इति चेत् सत्यम् । पूर्ववस्थायां षट्पदान्त्वाभावात् इति केचिदाहुः । तन्न युक्तम् । यतः क्रोष्टुशब्दस्य पूर्ववस्थायां षट्पदान्त्वाभावात् स्वयमपि क्रोष्टीत्युदाहृतमेव । वस्तुतस्तु न मनसंख्येत्यनेन संख्या-वाचकादोपनिषेवाः इत्यवधेयम् ।

श्रीः श्रियौ श्रियः, हे श्रीः, डित्यामि च भेदः—श्रियै श्रिये,
श्रियाः श्रियः, श्रियाः श्रियः, श्रीणां श्रियां, श्रियां श्रियि, श्रीषु ।

सुध्यादयः पुंवत् । सुष्ठु धीः, प्रकृष्टा धीरिति नित्यस्त्रीत्वे
सुधीप्रध्वौ श्रीलक्ष्मीवत् ।

धेनु मतिवत् साध्यः । धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि ।

वधू गौरीवत् । वधूः वध्वौ वध्वः इत्यादि । एवं चमू-
तन्वादयः ।

भ्रुः श्रीवत् । भ्रूः भ्रुवौ भ्रुव इत्यादि । सुभ्रूः हे सुभ्रु ।

पुनर्भूः सुलूवत् । सुभ्रूः पुंवत् ।

स्वमा धाटवत् । मांता पिठवत् ।

दौ गौवत् । सुराः पुंवत् । नौः ग्नीवत् ।

इति अजन्त स्त्रीलिङ्गपादः ।

स्त्रियां बहुस्त्रियामित्यत्र न तुम् दीसंज्ञाभावात् । श्रीशब्दस्य
डिति आमि च पाक्षिकदीसंज्ञाफलमाह—डित्यामि च भेद
इति । सुध्यादयः पुंवदिति शोभना धीर्यस्याः सा सुधीरित्यस्या-
नित्यस्त्रीत्वान्न दीसंज्ञा, एवं प्रकृष्टा धीर्यस्याः सा प्रधीरिति ।
शोभना चासौ धीश्चेति सुधीः, प्रकृष्टा चासौ धीश्चेति प्रधीरित्यत्र
ये से नित्यस्त्रीत्वात् दीसंज्ञा स्यादेव । एवं स्याद्युत्पत्तेः प्राक्
सेऽपि दीसंज्ञेति विशेषः । शोभनं दधाति, क्तिप्, सुधीः । चमू-
तन्वादय इति—जवन्तपक्षे तनूशब्दस्य ग्रहणं, अनूवन्तसु धेनुशब्द-
वत् । सुलूवदिति—कव्यादीत्यनेन यथा सुलूकारस्य वादेश-

१६१ । स्त्रीवात् स्यमो ऽधर्मोऽतः ।

(स्त्रीवात् ५।, सि अमः ६।, अधेः ६।, मः १।, अतः ५।) ।

अकारान्तात् नपंसकात् परस्याधेः सेरमथ मः स्यात् । ज्ञानं
हे ज्ञान ।

स्तथास्यापि । किन्त्वस्य नित्यंस्त्रीत्वात् दीसंज्ञायां पुनर्भू पुनर्भूः
पुनर्भ्वं पुनर्भ्वाः पुनर्भ्वाः पुनर्भूणां पुनर्भ्वामिति विशेषः । एवं
वर्षाभू-काराभू-टन्भूनामपि । एषां नित्यस्त्रीत्वन्तु—

पुनर्नवायां वर्षाभूः स्त्रियां किञ्चलुके ष्वे ।

पुनर्भूः स्याद्विरूढायां टन्भूः पन्नगं वचयोः ।

काराभूर्निर्गङ्गस्थाने क्रियायामपि चेष्यते ॥ इति क्रीडात् ।

वर्षाभूशब्दस्य शोणादिपाठादीपि वर्षाभ्वीत्यपि परे । तथाच
भागुरिः—भार्या मेकस्य वर्षाभ्वी शृङ्गी तु मङ्गुरस्य चेति । वर्षाभ्वी
कमठी दुलीत्यमरः । सुभूः पुंवदिति—उवः स्थानिवत्त्वेन
दीसंज्ञाभावात् । धात्वदिति—अस्य स्त्रीत्वात् शसि स्वमृरिति
विशेषः । सुराः पुंवदिति—शोभनो रा यस्याः सा इति वाक्यम् ।

इत्यजन्त स्त्रीवलिङ्गपादः ।

१६१ । स्त्रीवात् । सिञ्च अम् च तत्तस्य, न धिरधि स्तस्य ।
ज्ञानमिति सविधानसामर्थ्यात् अतः स्यमोर्न लुक् । न च स्यमोरमि
कृते जरातोऽम्बेति विनैवाजरसमिति सिध्यतीति वाच्यं, जरसादेशे
अनदन्तत्वात् स्यमोर्लुक्प्राप्तेः ।

१६२ । क्लीवाद् यौः ।

(क्लीवात् ५१, ई ११, औः ११) ।

क्लीवात् पर औरो स्यात् । ज्ञानि ।

१६३ । जस्शसोः शिः ।

(जस्शसोः ६॥, शिः ११) ।

क्लीवात् परस्य जसः शसश्च शिः स्यात्, श इत् ।

१६४ । नुस्मयमादौ भसन्तरलादौ तु वा ।

(नुष् ११, अयमादौ ७, भसन्तरलादौ ७, तु ११, वा ११) ।

क्लीवस्य शौ परं नुष् स्यात्, न तु यमादौ, भसन्तरलयो-
रादौ तु वा स्यात् ।

१६२ । क्लीवाद्यौः । ई इति लुमप्रीकं दम् । पुनः क्लीव-
ग्रहणात् अनतोऽपि औरोस्तेन वारिणी पयसी इत्यादि ।

१६३ । जम् । शित् वरणं शिः क्लीवे इति विशेषणार्थम् ।

१६४ । नुष्पः । यमस्यादिः यमादिर्न यमादिरयमादिस्त-
स्मिन् । भस् अन्ते ययोस्ती, रश्च लश्च तौ, भसन्तौ च तौ रलौ
चेति तौ, तयोरादिः भसन्तरलादिस्तस्मिन् । क्लिं विपरिणस्य
क्लीव शौ इत्यनुवर्त्तयन्नाह क्लीवस्य शौ परं इति । अयमादौ
क्लिं---बह्वो यो येषु तानि बहुयि पद्यानि बहुप्रशामि इत्यादि ।
भसन्तरलादौ तु जनर्जिं जर्जिं सुवन्लि सुवलि इत्यग्रे
वक्ष्यति ।

१६५ । नसव्महन्नोऽधो र्घोऽधो घौ ।

(नस् अप्-महत् नः ६।, अधोः ६।, धेः १।, अधी ७; घौ ७।) ।

नमन्तस्थापो महतो नान्तस्य च धवर्जस्य र्घः स्यात् अधी
घौ परं । ज्ञानानि । द्वी, प्रीवत् । श्रेषं रामवत् । एवं वन-धन-
फलादयः ।

१६६ । तोऽन्यादिर्मोऽनेकतरात् ।

(तः १।, अन्यादिः ५।, मः ६।, अनेकतरात् ५।) ।

अन्यादिः परस्य स्यमो र्मस्यन्तः स्यात्, न त्वेकतरात् परस्य ।
अन्यत् अन्ये अन्यानि । हं अन्य । पुनस्तद्वत् । श्रेषं पुंवत् । एव-
मन्यतरादयः । अनेकतरात् किम्—एकतरम् ।

१६५ । नम । नम् च आपद्य महान्च नच तत् तस्य, न
धुरधुस्तस्य, न धिरधिस्तस्मिन् । धिवर्जनादक्लीवेषुपि राजा सीमा
इत्यादौ घेः । गौणेऽपि अयं विधिस्तेन सुविद्वांसि सुराजानि
कुलानि इत्यादि ।

१६६ । तो । अन्य आदिर्यस्य म तस्मात्, न एकतरम्
अनेकतरं तस्मात् । मण्डूकगत्या स्यमोरित्यनुवत्तयन्नाह स्यमो-
रिति । अन्यादिः किं—अन्यतमम् । अन्यतमदिति माष्यम् (१) । हे
अन्यदिति कश्चित् ।

(१) सिद्धान्तकौमुद्यान्तु टेः ६। ४। ३२ । इति सूत्रे अन्यतम शब्दस्य
त्यन्यतमदित्येवेति वृत्तिः ।

१६७ । जरातोऽम् वा ।

(जरातः ५, अम् ।१।, वा ।१।) ।

जरा शब्दात् परस्य स्वमीर्मस्य अम् स्यात् वा । अजरसम् अजरम् अजरसो अजरे, अजरांसि अजराणि । पुनस्तहत् । शीपं पुंवत् ।

(११७) पाददन्तेति शीर्षहृदयोदकामनानां शीर्षन् हृदुदनासनः । शीर्षाणि शीर्षां शीर्षभ्यामित्यादि । हृदि हृदा हृद्भ्यामित्यादि । उदानि उदा उदभ्यामित्यादि । आमानि आसा आमभ्यामित्यादि । पञ्चे शीपं च ज्ञानवत् ।

१६८ । क्लीवे स्वः । (क्लीवे ७, स्वः १) ।

क्लीवे र्घस्य स्वः स्यात् । शीपं, ज्ञानवत् ।

१६७ । जरा । म.इत् अकारागमः । जरमादेशनिमित्तकाऽमो नित्यत्वाज्जरमादेशस्य नित्यत्वसन्देहनिरासायै वाग्रहणमिति कथित् । (१)

१६८ । क्लीवे । स्वशब्दस्य मापेक्षत्वात् र्घस्येति लभ्यते इत्याह क्लीवे र्घस्येति । क्लीवे इति निर्देशात् येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् अन्त्यस्यैव र्घस्य स्वः, तेन शीपमित्यत्र शीकारस्य न स्वः, एवं सह एन वर्त्तमानं सं इत्यादि । प्रकरणात्तेरेव, तेन ज्ञाने चपु-

(१) वाग्रहणं मुख्यनाशिकयोर्मुखस्य पृष्ठमन्त्यस्थानित्यपचापनार्थं, तेन सर्वपाणिन्यादौ खेसभ्येरित्यन्वः । अतएव जरमादेशाभावपक्षे अजरमित्यत्र स्वमादिद्वयोप इत्यधिकः पाठः ।

१६६ । स्यमोर्लुक् । (सि-अमोः ६॥, लुक् । १ ।) ।
क्लीवात् परयोः स्यमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

१७० । नुम्बिको ऽच्यनामि ।

(नुण् । १ ।, इकः ६ ।, अचि ७, अनामि ७) ।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुण् स्यात् अचि परे, नत्वामि । वारिणी
वारीणि ।

णो इत्यादौ न स्वः । वनाभ्यां वनेभ्यः इत्यादौ अमिहं वहिरङ्ग-
मन्तरङ्ग इति न्यायात् अमिहः स्वो न स्यात् (१) ।

१६६ । स्यमोर्लुक् । सिञ्च अम् च तौ तयोः । किं विपरिण-
म्यात् क्लीवादिति ।

१७० । नुम्बिकः । इक् प्रत्याहारः, न आम् अनाम् तस्मिन् ।
नञ् युक्तवश्यायात्, स्याद्यच्चेव (२) तेन वारीदम् इत्यादौ न स्यात् ।
वारिणी इति णित्त्वादन्ते, आदौ नुण् पद्यात् ई । वारीणीति जसः
शिस्तस्मिन् नुम्बयमादाविति नुण् नसव्महन्न इति घः (३) ।

(१) अन्तरङ्गे प्रकृतघटितकार्यस्थले वहिरङ्गं प्रत्ययघटितकार्यम् अस्मिद्धम्
अपाह्यं भवतीत्यर्थः । अत्र क्लीवलिङ्गशब्दस्य योऽन्यदीर्घस्तस्य ह्रस्वविधानात्
प्रत्ययघटितदीर्घस्य ह्रस्वत्वं न स्यात् तेन वनाभ्याम् इत्यादौ न ह्रस्वः । अतएव
संक्षिप्तसारे सुयन्तपादे "नाप्रकृते" रिति ६८ ह्रस्वस्य ठीकायां प्रकृतेरन्योऽप्रतिः
प्रत्ययादिः । प्रत्ययादेः सम्बन्धे सति क्लीवे प्राप्नो ह्रस्वो न भवतीति गोयीचन्द्रः ।

(२) बाह्यं जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि ताह्यजातीयस्येति न्यायादिन्वयः ।

(३) अनामोति किं वारीणामित्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ नुणि कृते ह्रस्वपरत्वा-
भावासुभागभावे, दक्षिणामित्यादिबद्धीर्षो न स्यादिति दुर्गादासः ।

१७१ । गार्धो वा । (णुः १। धी ७, वा ११।) ।

इगन्तस्य क्लीवस्य णुर्व्वा स्यात् धी परे । हे वारि हे वारि ।
वारिणा वारीणि वारिणा वारिणे वारिणः वारिणः वारिणाः
वाराणां वारिणि वारिणोः । ह्रसे हरिवत् ।

१७२ । पुंवद्वार्याक्तपुंस्कं टाद्यच्चि ।

(पुंवत् ११, वा ११, अर्थोक्तपुंस्कं १, टाद्यच्चि ७ ।) ।

इगन्तं क्लीवम् अर्थेन प्राक्तपुंस्कं पुंवत् वा स्यात् टाद्यच्चि ।
अनादये अनादिने इत्यादि । जगं वारिवत् । अर्थेन किं पीलुने
फलाय ।

१७१ । गार्धो । विधानमामर्ष्यात् लुकि वा णुः । हे सुधे
हे सुधि, हे सुनो हे सुन, हे सुधातः हे सुधात्, हे लिखितगमन
हे लिखितगमल् इत्यादि ।

१७२ । पुंवत् । पुमानिव पुंवत् । अर्थेन तुल्यप्रवृत्तिनिमित्तेन
उक्तः पुमान् येन तदर्थोक्तपुंस्कम् । टा आदिर्दस्य स टादिः
टादेरच् टादाच्च तस्मिन् । तथाच येनार्थेन क्लीवे वर्तते तेनै
त्रार्थेन यदि पुंसि वर्तते तदा टाद्यच्चि पुंवदित्यर्थः । टाऽच्चविशिषात्
डेऽपि उदाहरति अनादय इत्यादि । अनादिगञ्, प्रवृत्तिनिमि-
त्तेन (१) पुंक्लावयोर्वर्तते । अनादये अनादिने, एवं पटवे पटने
इत्यादि । टाऽचित् कर्त्ता कर्त्तृणा इत्यादि । पीलुने इति पीलुर्वृत्त
भेदः, पीलोर्विकारः फलमित्यर्थं विहितशस्य “फले लुवि”ति

(१) आदिरहितत्वरूपेणार्थनेत्यर्थः ।

१७३ । दध्यस्थिसकथ्यच्छो ऽनङ् ।

(दधि अस्थि-सकथि-अच्छः ६।, अनङ् । १।) ।

एषामनङ् स्यात् टाद्यच्चि, अडावितो । (११८) अनो ऽलोपः ।
दधा दध्ने दध्नः दध्नः दध्नाः दध्नां दध्नि दधनि दध्नाः । *शेषं वारि-
वत् । एवम् अस्थि सकथि अस्ति ।

सुधि सुधिनी सुधीनि । हे सुधे हे सुधि । ही प्रीवत् ।
सुधिया सुधिना इत्यादि । एवं प्रध्यादयः ।

मधु मधुनी मधूनि । हे मधो हे मधु । ही प्रीवत् । मधुना
मधुभ्यामित्यादि । एवमम्बु-मान्वादयः । (११७) पाददन्तेति
सु वा । सूनि मानूनि इत्यादि भेदः ।

धाट् धाटर्णा धाटृणि । धी हे धातः हे धाट् । ही प्रीवत् ।
धात्रा धाटणा इत्यादि । एवं ज्ञाट्-कर्तादयः ।

लुप्, अतएव वृत्तत्वप्रवृत्तिनिमित्तेन पुंसि वर्त्तते । क्लीवे तु फलत्व-
प्रवृत्तिनिमित्तेन इति न उक्तपुंस्कम् ।

१७३ । दध्यस्थि । दधि च अस्थि च सकथि च अस्ति च
तत् तस्य । एषां गौणोऽपि अनङ्, तेन अतिदध्ने सुसकथ्ये विप्राय
इत्यादि । क्लीवानुवृत्तेः दधिर्नाम कथित् तेन, दधिना इत्यादी
न स्यात् । सूनीति--इदं नच्छन्ति परे (१) ।

(१) सानुगन्तस्य सूनीति इति सिद्धान्तकौमुद्यां ७ । १ । ७५ । सूवस्य वृत्तिः ।
तद्व्याख्यां तत्त्वबोधिन्यां यथा साम-प्रतना-सानूनामिति वार्तिककारोक्त्येति-
भावः । सूः प्रत्ययः सानुरक्षिथामित्युभयनिङ्गः सानुगन्तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह
सूनि सानूनीति । पुंसि तु सून् सान्न् इत्यादि ।

१७४ । एचो युत् स्वं ।

(एचः ६।, युत् ।१।, स्वं २।) ।

प्रद्यु (१) प्रद्युनी प्रद्युनि १ हे प्रद्यो हे प्रद्यु । ही प्रीवत् ।
प्रद्यवा प्रद्युना इत्यादि ।

सुरि । २) सुरिणी सुरीणि । हे सुरे हे सुरि । सुराया सुरिणा
सुराभ्यामित्यादि ।

सनु (३) सनुनी सनुनि । हे सनो हे सनु । सुनावा सनुना
इत्यादि ।

इति अजन्त लीवनिङ्गपादः ।

इति अजन्ताध्यायः ।

१७४ । एचो युत् । इद्य उद्य तत्, तस्मात् त युत् । एचः स्वं
प्राप्तवतो युत् स्यादित्यर्थः । एचः कगृहत्वात् एषां यो यन इति
नियमात् अकारे प्राप्ति नियमोऽयम् । प्रद्यु इत्यादि—प्रकृष्टा
द्वार्यस्य कुलस्य इत्यादिक्रमेण वाक्यम् ।

इत्यजन्तनपुंसकपादः ।

इत्यजन्ताध्यायः ।

(१) प्रकृष्टा द्योः स्वर्गे यस्मात् तत् प्रद्यु पुण्यं प्रद्यौर्वागय ।

(२) शोभनो रा धर्मं यस्य तत् सुरि कर्म, सुराः पुमांस ।

(३) शोभना नौर्यत् तत् सनु जन्म, सुनीर्देशय ।

३यः । हसन्ताध्यायः ।

हसन्त-पुंलिङ्गशब्दः ।

१७५ । द्विरुक्त-जचादी द्विः ।

(द्विरुक्त-जचादी १॥, द्विः १ ।) ।

कृतद्वित्वशब्दो जचादिश्च द्विसंज्ञः स्यात् ।

अमरगुरु-सप्त-श्रीवोपदेव-प्रणोति
प्रकरण-परिपाटी-जन्य-शोभा-विभाते ।
सुमति-जन-विनोदिन्यङ्गुते मुग्धबोधे
प्रविलसतु कृताध्यायेऽत्र टीका द्वितीये ॥

१७५ । द्विरुक्त । द्विरुक्तं यस्य सः (१) । जन्म आदिर्यस्य सः
द्विरुक्तश्च जचादिश्च तौ । जचादिर्यथा—सप्त जचादयः प्रोक्ता जक्षि-
जागर्ति-शास्त्रयः । दरिद्राति-चकास्ती च दीधीवेद्यौ च वैदिकौ ।
पूर्व्वव प्रयोजनाभावात्तत्र संज्ञा क्रियते । संज्ञापादं परित्यज्य
द्विसंज्ञाकरणात् क्वचिन्न स्यात्, तेन जक्षिवान् पाचवान् टट्टगिवान्
इत्यादीं नुण् स्यादिति कश्चित् ।

(१) द्वौ वारो उक्तं कथनं यस्य सः । अत्र दुर्गादास—अत्र हेरेकत्वेऽपि द्वि-
रुक्तजचादी इति द्विरचनं, प्रकृतिविकृतिभेदाच्च विरुद्धम् । अतएव द्वौ द्वौ भाषादि-
भाषौ स्यादतृत्विमरः । एवं युशालो कन्वेत्यत्रापि बोध्यम् । .....दीधीवेद्यौ
इति द्वौ वैदिकावात्मनेपदिनो विभक्त्यव्यत्ययात् परस्मैपदे अतस्त्वङ्ङेरिति अन-
उच्चि णुरस्यस्यामिति युष्मि अदीधयुः अवेवयुरिति कामधेनौ वोपदेव
इत्याह ।

१७६ । हो ढो भौ । (हः ६।, ढः १।, भौ ७।) ।

हस्य ढः स्यात् भौ परे । (१४८) प्राञ्चिभसात् से लीपः ।
(६५) भप्भसोरिति चपञ्चौ वा । लिट् लिङ् लिहौ लिहः,
लिहं लिहौ लिहः, लिहा लिङ्भ्यामित्यादि ।

१७७ । दादेर्घः । (दादेः ५।, घः १।) ।

दकारादेर्हस्य घः स्यात् भौ परे ।

१७६ । होढः । भावित्युक्तेर्न हसे धोर्भसे तयोरन्ते च हस्य
ढः स्यात् ।

१७७ । दादेः । हो भौ इत्यनुवर्त्तते । ढ आटिर्यस्य म
तस्मात् । तथाच दादिवर्णात् परस्य हस्य घ इत्यर्थः । तेन धृक् धिक्
धक् इत्याटावुकारादेरपि हस्य घः । धृक् द्रीहमाचक्षानः धोक्
इत्यादौ मुहादित्वात् घङ् । दादेर्घोर्हस्य घ इति भाष्यं, तेन दाम-
निहमाचक्षानः दामलिक् इत्यादौ स्यात् । भ्वादि गण-परिठत-
दादि-धोरिति परे । तस्मिन् दामलिट् दामलिङ् दामलिङ्भ्यामि-
त्यादि । एके तु दादेरिति हस्य विगणपणम्, अव्यवधाननामश्रवात्
एकाज् व्यवधाने स्यात्, न त्वर्गकाज् व्यवधाने । तेन धृक् धोक्
मित्रधृक् इत्याद्याङ्ः (१) ।

(१) एकेषां मते अनेकाज् व्यवधाने दामलिङ् इत्यादि पत्यदाहरणम् । अत्र
दुर्गादाम् ।—हस्यव्यवधानन्तु सजातोयत्यादव्यवधानवत् । तेन द्राष्टृजागरे क्विपि
प्राक् प्रागभ्यामित्यादौत्याङ् ।

१७८ । भभान्तस्यादिजवां भभाः फे धोस्तु
मध्येऽन्ते च ।

(भभान्तस्यादिजवां ६॥, भभाः १॥, फे ७, धोः ६, तु
।१, मध्ये ७, अन्ते ७, च ।१) ।

भभान्तस्यादौ स्थितानां जवानां भभाः स्युः फे परे, धोस्तु
मध्ये अन्ते च ।

धुक् धुग् दुह्नी दुहः, दुहं दुह्नी दुहः, दुहा धुग्भ्यामित्यादि ।

१७८ । भभान्त । भभः अन्तो यस्य स तस्य, तद्गुणसंविज्ञान-
हेन भभमहिती जव् गृह्यते । आदौ जव् आदिजव् तेषां ।
तथाच भभान्तस्यादौ स्थितानां जवां भभा इत्यर्थः (१) । तेन
गोदुहमाचक्षाणः गोधुक्, गृहभमाचक्षाणः गृह्णप्, डुह्णुभमा-
चक्षाणः डुह्णप्, इत्यादौ गडयोर्न घटौ । नृदेहमाचक्षाणः
नृदेट्, देवदेहमाचक्षाणः देवदेट्, इत्यत्र धघौ नेच्छन्ति केचित् ।
देवदेक् देवदेग्भ्याम् इत्यादौ घत्वमिच्छन्त्यन्ते । सद्य ध्वश्च
तत् तस्मिन्, अनयोरकार उच्चारणार्थः, तेन धुक्, अधार्त्तौ,
धक्षति, धुग्ध्वे इत्यादौ स्यात् । अन्ते यथा—अधोक्, गुहधोर्यङ्-
लुकि अजोघोट् इत्यादि । पूर्वसूत्रात् भावित्यनुवृत्तौ फग्रहणम्
एकवर्णव्यवधानेऽपि, तेन धुक्, मित्रधुक्, इत्यादि । जवामिति
किं—सृगावित् । व्यधधोः सनि विव्यत्सति, वस्यावर्गीयत्वात् न

(१) एकाज्-व्यर्वाहृतानां एकाच्-हस-व्यर्वाहृतानाञ्च जवां भभाः स्युः, न तु
इजजादिव्यर्वाहृतानामिति । गोधीचन्द्रेषामथेवसुक्तम् ।

१७६ । मुहां घड् वा भौ ।

(मुहां ६॥, घड् ११, वा ११, भौ ७ ।)

मुहादीनां घड् वा स्यात् भौ परे ।

मुक् मुग् मुट् मुड् मुह्री मुहः, मुचं मुह्री मुहः, मुहा मुग्भ्यां
मुड्भ्यामित्यादि । एवं द्रुह सुह नश स्निहः ।

भत्वम् । केचित् विभ्यत्वति इत्याहुः । एके तु पूर्व्वदित्याहुः (१) ।
अत्र जवां भभा इति लिपिकरप्रमादः । एकाचो वगो भप् भष-
त्वस्य म्भोरिति (८।२।३७) पाणिनिस्त्रात् । अतएव द्विजिह्व-
माचक्षाणो द्विजिट् इत्यादी न स्यात् । (२)

१७६ । मुहाम् । वनिर्देशो गणार्थः । दादेश इत्यनेनास्य
योगविभागो नक्-सिद्धार्थः, तत्र हानुवृत्तेः ।

(१) विव्यत्वतीत्याहुः इत्यर्थः ।

(२) अत्र जवां भभा इति लिपिकर प्रमाद इत्युक्तवता तर्कशास्त्रेण स्वटीका
करणात् प्रागपि ताडकपाठस्यास्त्यस्य क्वचिकरमपि स्वाकृतम् । तेनैवास्माभिरादै
संज्ञाप्रकरणे अ इ उ ऋ ल् केति सूत्रे प्रत्याहारोपदेशे तर्कशास्त्रेण उच्यते इति
संज्ञा न दर्शिता । तदत्र जवां भभा इति पूर्व्वत एव पाठो निवेद्यतः । जकारस्य
वभक्तनुचितत्वेऽपि संज्ञेयकथनाय यथाचार्येण जविभ्यस्तथा क्वातन्वेऽपि चतु
दयहत्तो "इवतुर्थानस्य धातोस्तुतीयादेरादिचतुर्थत्वमकृतवत" (१६२) इति
सूत्रे हतोयादेरिति गन्धर्व-शेषाणि । भलिप्रसारे तु 'तुर्थानस्ततोयोऽज
स्तुर्थो भाटो' इति सुबलपाठस्य (५६) सूत्रे अज इत्युक्त्वा तत्रैव १६० सूत्रे
अज इति किं जभ-जस्यते इत्युदाहृतम् । अतः पाणिनिप्रसारीश्वरयोरैकमत
दृश्यते । तन्मतेनैकवाक्ये णक्त्वित् सूत्रे एकमात्र कार्यार्थमेकसंज्ञास्वाकरण
मेवया अत्र सूत्रे जकारस्य भकारो नैति वक्तव्यमस्तु । द्विजिह्वमाचक्षाणं
द्विजिट् इत्युदाहरणं लिपि न मन्व्याद्याविधी इत्यत्र नञा निर्दिष्टमिति निर्दिष्टमिति

१८० । वाहो वौ पौ श्वेतात् वा ।

(वाहः ६।, वा ।१।, औ ।१।, पौ ७, श्वेतात् ५।, तु ।१।, वा ।१।) ।

वाहो वा शब्दस्य औः स्यात् पौ परे, श्वेतवाहसु वा ।

विश्वीहः विश्वीहा इत्यादि । शेषं लिङ्वात् ।

१८१ । अनादूः । (अनात् ५।, ऊः १।) ।

अनवर्णात् परो वाहो वा ऊः स्यात् पौ परे । भूहः भूहा इत्यादि ।

१८० । वाहो । परसूत्रे अनादित्युक्तेः अवर्णादस्य विषयः ।

१८१ । अना । न अः अनस्तस्मात् अवर्णभिनोदित्यर्थः, तेन शान्दूहः, मरुदूहः इत्यादि (१) । ननु पूर्वसूत्रे औकारं विनापि ऊटि आदूटो त्रिरिति वौ विश्वीहः विश्वीहा इति चेत् सत्यं, वैचित्र्यार्थमिदमिति । यद्वा पूर्वसूत्रे पौ विधानात् दा ल लूनी क्ति दातिस्तां वहति दातिवाट्, तस्यापत्यं दात्यीहः इत्यनवर्णादपि औरिति स्वामी । दात्यह इति रायः । इदं छान्दस-मिति परे ।

न्यायानङ्गीकारे कथं सङ्गच्छते तत् संधीभिश्चिन्त्यमिति । प्रयोगरत्नमालायां तृतीय-विन्यासे "तृतीयाद्यास्तुर्व्यहान्ता गणोक्ता धातवो यदी"ति ३४४ सूत्रेण जकारस्य भकारो विहितः । तृतीयाद्याः स्वरिति वृत्तिः । संजभते संभ्रव् संभ्रप् इत्युदा-हरणम् ।

(१) "यादृगजातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृगजातीयस्येति न्यायाद-नवर्णपदेन अवर्णसजातीयोऽनेव ग्राह्यो न तु ह्रस्वः । ततश्च पूर्वसूत्रमवर्ण-विषयं ह्रस्वविषयञ्च, एतत् सूत्रमवर्णादाज्जविषयमिति बोध्य"मिति दुर्गादासः ।

१८२ । अनडुच्चतुरोऽणाणी धिष्योः ।

(अनडुह् चतुरः ६। अण्-आणी १।, धिष्योः ७।) ।

अनडुहश्चतुरश्च धीं परे अण् घीं परे आण् स्यात्, ण इत् ।

१८३ । हो नः मौ । (.हः ६।, नः १।, मौ ७।) ।

अनडुहो हस्य नः स्यात् मौ परे । अनडुान् । हे अनडुन् ।

अनडाहो अनडाहः । अनडुहः अनडुहा ।

१८४ । स्रम्-ध्वम्-वस्वन्डुहां ढड् फे ।

(स्रम् ध्वम्-वसु-अनडुहां ६।।, ढड् १।, फे ७।) ।

एषां ढड् स्यात् फे परे, अडाविर्तो । अनडुद्गामिव्यादि ।

१८२ । अन । अनडुच्च चतुश्च तत तस्य, अण् च आण् च ती, धिश्च त्रिश्च ती तयोः, अनडुच्चतुर इति द्वयोरनुकरणात् क्रम् । समाहारात् न यथासंख्यं, निमित्तविधिययोम् समसंख्यत्वात् स्यादेव ।

१८३ । हो नः । चतुरो हकाराभावादाह अनडुह इति । नकारेऽकार उच्चारणार्थः । अनडुानिति । स्रह्वयं गीर्णोऽपि, तेन अत्यनडुान्, प्रियानडुान् इत्यादीं स्यात् । प्रियानडुाहो इति तु पठतीत्यादिना वा निपातनात् ।

१८४ । स्रम् । स्रश्च ध्वश्च वसुश्च अनडुान्च ते तेषाम् ।

कार्तिकेयम् "अवर्णनिषेधात् अवर्णजातीयोऽकेव याङ्यो न तु ह्रस्वः ।" + केचित्तु अनवर्णाद्भाटपि, तेन मरुदृह इत्याहु रित्याहु । प्रयोगरत्नमानायां तृतीय-वित्यामे च "अनवर्णाव ऊ." (१८२) इति सूत्रप्रत्युदाहरणे अचः किम् उर-

१८५ । श्वेतवाहऽवथाजुक्यशासुपुरोडाशां डस्ड् ।

(श्वेतवाह—पुरोडाशां ६॥॥, डस्ड् ।१ ।) ।

एषामन्तस्य डस्ड् स्यात् फे परे, डडावितौ ।

. १८६ । अत्वमोऽधोः सौ घाऽधौ ।

(अतु-अमः ६।, अधोः ६।, सौ ७, घः १।, अधौ ७ ।)

अत्वन्तस्यामन्तस्य च घः स्यात् अधौ सौ परे, न तु धोः ।

श्वेतवाः ।

वन्वित्युदिन्निर्देशात् चर्म्म वस्ते (१) क्तिपि चर्म्मवः, सुवः, इत्यादी न स्यात् । विटोरपवादोऽयम् (२) ।

१८५ । श्वेतवा । श्वेतवाय अवयाञ्च उक्त्यगाञ्च पुरोडाशं तं तेषाम् । अत्वमोऽधोरित्यत्राधिकारात्क्षरेवात्वन्तस्याऽमन्तस्य च घविधानादेभ्यो डसिति न कृतम् । इदं क्कान्दममिति परे ।

१८६ । अत्व । अतुञ्च अम् च तत् तस्य, न धुरधुस्तस्य, न धिरधिस्तिस्मिन् । अत्वित्युदिन्निर्देशात्, गच्छन्नित्यादौ न स्यात् । गोमन्तमिच्छन् गोमान् (३) इत्यादौ तु अगादित्वात् धुत्वेऽपि अधुपूर्वस्य धुत्वाङ्गीकारात् घः ।

सौहः सौत्वमेव । सुरसरिटौहो महेशस्य विद्युत्तौह इत्युदाहृतं पुरुषोत्तमेन । उरसौह इत्यत्र संचापूर्वकत्वाच्च विसर्ग इति तदुक्ता ।

(१) परिदधातीत्यर्थः ।

(२) यथामन्त्रविसर्गठकारापेक्षया विशेषविधिरयमित्यर्थः ।

(३) अत्र क्योऽभ्यादिति क्ये पश्चात् क्तिपि ह्रसाङ्गोप इति क्यप्रत्ययस्य अकारयकारयोर्लोपे गोमत् इति स्थिते सौ रूपम् ।

१८७ । डस्डो धी वा ।

(डस्डः ६।, धी ७, वा १।) ।

डस्डो धी परे धी वा स्यात् । हे श्वेतवाः हे श्वेतवः ।

श्वेतवाही श्वेतवाहः, श्वेतवाहं श्वेतवाही श्वेतोहः श्वेतवाहः,
श्वेतोहा श्वेतवाहा श्वेतवोभ्यामित्यादि ।

(११२) क्लिप्तादिति घः । तुराषाट् तुराषाड् तुरामाहौ
तुरामाहः, तुरामाहं तुरामाहौ तुरामाहः, तुरामाहा तुराषाड्-
भ्यामित्यादि ।

चत्वारः चतुरः, चतुर्भिः चतुर्भ्यः । (१११) नुसाम इति
चतुर्णाम् ।

१८८ । रडो विः सुपि ।

(रडः ६।, विः १।, सुपि ७।) ।

रडो विः स्यात् सुपि परे, न लन्य-रेफस्य । चतुर्षु ।

प्रियचत्वाः, हे प्रियचत्वः, प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः प्रिय-
चत्वारं प्रियचत्वारौ प्रियचतुरः, प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्यामित्यादि ।

१८७ । डस्डः । इटं नित्यमिति परे ।

१८८ । रडः । अनियमे प्राप्ते (१) नियमोऽयम् । चिकीर्षु
इत्यत्र तु अरादिति विधानात् न विः (२) । कश्चिदरादिति नाह

(१) के परे रेफमात्रस्य विसर्गे प्राप्ते इत्यर्थः । अतएवोक्तं सिद्धे सत्त्वारभ्यो
नियमायति ।

(२) स्यान्स्यारादित्यत्र अरादिति भिन्नपदकरणात् । अतएवोक्तं दुर्गादासेन
“स्यान्स्यारादित्यत्र स्यान्स्येति भिन्नपदभाषणात् रात् रडो धोष” इति ।

(१६५) नसब्रमहन्न इति घञ्, (११६) नो लुप् । राजा, हे राजन्, राजानी राजानः, राजानं राजानी । (११८) अनोऽलोपः । राज्ञः, राज्ञा राजभ्यामित्यादि । डौ—राज्ञि राजनि ।

(११८) अस्वस्यादित्युक्तेः ब्रह्मणः यञ्चनः इत्यादि । शेषं राजवत् ।

१८६ । हन्पूषार्थ्यमनोऽधौ सौ शौ घः ।

(हन्—इनः ६१, अधौ ७, सौ ७, शौ ७, घः ११) ।

एषां घः स्यात् अधौ सौ परे, शौ च ।

व्रह्मा हे व्रह्मन् व्रह्मणी व्रह्मणः, व्रह्मणं व्रह्मणी ।

१६० । हनो ङो ङो न णः ।

(हनः ६१, ङः ६१, ङः ११, न ११, णः ११) ।

हनस्थाने जातस्य ङस्य ङः स्यात्, तस्य च नस्य णो न स्यात् ।

तस्मिन् स्यान्तस्यारादिति नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् षलोपे रङ्-भिवरेफस्य न विः ।

१८६ । हन् । हञ् पूषा च अर्थ्यमा च इञ् तत् तस्य, न धिरधिस्तस्मिन् । सिश्योरेव नियमात् व्रह्मणी इत्यादौ नसब्रमहन्न इति न घः । हन इति क्तिबन्तस्य ग्रहणं, तेन शत्रुहा इत्यादि । व्रह्मणाविति एकाचकोरिति नस्य णो नित्यम् । इनो ग्रहणं अतु-मन् अन्-इन्-नस्यग्रहणे अर्थवद्वयहत्याभाव इति ज्ञापनार्थं (१) तेन यशस्वी इत्यादावपि स्यात् ।

(१) येन केनचित् प्रकारेण अद्विभागादीनां पञ्चमिति ज्ञापनार्थमित्यर्थः ।

ह्रस्वः ह्रस्वा ह्रस्वभ्यामित्यादि ।

एवं पूषन् अर्थमन् शार्ङ्गिन् यशस्विन् प्रभृतयः ।

१८१ । पूषो ङि ङिर्वा ।

(पूषः ५, ङिः १, ङिः १, वा ।१ ।) ।

पूषि पूषि पूषणि ।

१८२ । मघोनस्तुङ् वा क्तिथोः ।

(मघोनः ६, तुङ् ।१, वा ।१, क्तिथोः ७ ।) ।

मघवन् शब्दस्य तुङ् वा स्यात् क्तौ पी च परं, उडावितौ ।

१८३ । त्रिदचाऽहं नुण् घौ ।

(त्रिदचः ६, अहेः ६, नुण् ।१, घौ ७ ।)

उकारेण ऋकारेणोऽचय नुण् स्यात् घौ परे, न तु हेः ।

१८० । हनो । ऋरिति क्तिवन्तस्य ग्रहणात् अङ्गीत्यादौ

न स्यात् । ह्रस्व इति एकाच्-कुत्वात् नित्यं णत्वनिषेधः ।

१८१ । पूषः । इदं नञ्छन्ति परं ।

१८२ । मघोनः । क्तिथ पिथ तौ तयोः । वाशब्दस्य

व्यवस्थावाचित्वात् मघवदञ्जलज्जानिदानमित्यत्र से क्तौर्नुक्थपि
स्यात् (१) ।

१८३ । त्रिद । उथ ऋथ ह, स इत् यस्य म त्रित्, त्रिश्च

(१) अत्र दुर्गादामोऽपि क्तौ परे विहितत्वात् समामे क्तौर्नुक्ति त्वलोपे
त्यनञ्जलमिति न्यायन प्राप्तव्यक्तार्थस्य नुक्ति न तत्रेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्ट
मनित्यमिति न्यायात् मघवतो भक्तिः मघवद्वक्तिरित्यादि स्यादिति केषिन् । अतएव
मघवदञ्जलज्जानिदानमिति दुर्गसिंहधृतमित्याह ।

१८४ । स्यान्तस्यागल्लुप् फे ।

(स्यान्तस्य ङ। अरात्, ५।, लुप् ।१।, फे ७।)

स्यस्यान्तस्य लुप् स्यात् फे परं, न तु रात् परस्य ।

मघवान् मघवा, हे भघवन्, मघवन्ती मघवानौ मघवन्तः

मघवानः, मघवन्तं मघवानं मघवन्ती मघवानी ।

अच्च तत् तस्य । अजिति किवन्ताच्ग्रहणात् तिर्य्यङ् उदङ् इत्यादि (१) । त् चार्त्ता द्विषेति, द्विः, न द्विरद्विस्तस्य ; तथाच तान्तङेर्नुण् न स्यात् इत्यथेः, (२) तेन ददत् जागरिष्यत् इत्यादौ न स्यात्, जगन्वान् जजाष्टवान् इत्यादौ तु स्यादेव । गोमन्त-मिच्छन् गोमान् इत्यादौ पूर्वोदित्वमाश्रित्य स्यात् ॥

१८४ । स्यान्त । स्यस्यान्तः स्यान्तस्तस्य, न रः अरस्त-स्मात् । कथं चिकीर्ष इति ? पस्य रङि ढोढि इति रे रलोपे

(१) "व्यच् इति अङ्गुगतिपूजनयोरित्यस्य गतावर्षे क्विपि लुप्प्रकारस्य ग्रहणं, तेन प्राङ् प्राञ्चौ इत्यादि, अन्यत्र वङ्गच् इत्यादि । * * * भञ् इङ् अत्यार्थ एव । तेनायमर्थः— हेः परस्य गतलस्यैव लुण् न स्यात्, अन्यस्य तु स्यादेवेति । यथा ददत् दधत् पापचत् वीभुवत् जजत् जापदित्यादि । बुभुवन् चिकीर्षच्चित्यादौ तु लोपोऽतोऽदेचोरित्यनेन कृतस्य लोपस्य स्थानिवत्त्वात् हे परत्याभावे लुण् स्यादेव । न च दददित्यादावपि लुगङ्गोऽप इत्यनेन कृतस्याकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् लुगापत्तिरिति याव्यम् । लोपोऽस्योभाङोरिति लोपोऽतोऽदेचोरिति ह्रस्वोऽलोपोऽगित्येतेभ्योऽन्यस्त्रत्वेण कृतस्य अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् । अथ वीजं सकोऽङ्गोपोऽच्यस्य इत्यत्र दृश्यम् । हेः परात् गतन्तादन्यस्य तु ददिवान् जजाष्टवान् जग्मिवान् जगन्वान् वावदियन् इत्यादौ लुण् स्यादेवं त्रि दुर्गादासः ।

(२) येन विप्रस्तदन्त्येति न्यायादाह तान्तेरिति ।

१८५ । श्व-युव-मघोनामुर्वीऽति पौ ।

(श्व युव-मघोनां ६ः॥, उः ११, वः ६१, अति ७, पौ ७) ।

एषां वशब्दस्य उः स्यात् पौ परे, न तु ते ।

मघवनः मघानः, मघवता मघोना, मघवद्गां मघवभ्या-
मित्यादि ।

शूनः शुना । यूनः यूना इत्यादि ।

अरादिति न विः । चतुरित्यत्र फे रेफमकारयोर्विसर्गः (१) । नञा
निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् रफात् शसो लोप इति कश्चित् ।

मघवानिति(२)—नश्च चादेशे मघवानिति परे । छान्दस
मिति चान्द्राः । यदुक्तं भाष्ये—“अर्वीणस्तु मघोनय न शिष्यं
छान्दसं हि त”दिति (३) भाषायां प्रयोगदर्शनादेवानेन तुडिति
कृतम् । तथाच—हविर्जिति निःशब्दो मखेषु मघवानर्षी इति
भट्टिः । पौ मघवर्तात्यादि वक्ष्यति ।

१८५ । श्वयुव । श्वा च युवा च मघवा च तं तेषाम् । मघो-
नामिति नान्तनिर्हंगात् नान्तानामिव, तेन मघवत इत्यादौ तुडि
माभूत् । न तः अतस्तस्मिन् । गौणेऽप्ययं विधिः, तेन प्राप्तशूनः
वृद्धयूनः अतिमघोनः बहुयून इत्यादौ स्यात् । ते तु शौवनम्
इत्यादि वक्ष्यति ।

(१) १०३ सूत्रस्य टीका इत्यस्या ।

(२) मङ्गले पृथक्ते इत्यवतलो निपातः । धातुपारायणे तु मघो वागस्तद्
योगान्तरुचित्यसरटीकायां रघुनाथः ।

(३) एवं चाश्वेन मघवनं शब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोग इत्युक्तं भवति—
इति भाष्यटीकायां कैयटः ।

१८६ । अर्च्योऽनञस्तुङ् ल्येऽसौ तु ।

(अर्च्यः ६।, अनञः ६।, तुङ् ११।, ल्ये ७।, असौ ७।, तु ११।) ।

नञ् वर्जस्यार्च्यो नस्य तुङ् स्यात् असौ ल्ये परे ।

अर्च्यन्ती अर्च्यन्तः, अर्च्यन्तम् अर्च्यन्ती अर्च्यतः, अर्च्यता अर्च्य-
द्भाम् इत्यादि । अनञः किम् अनर्वा ह अनर्च्यन्, अनर्वाणी
अनर्वाणः, इत्यादि । शेषं यञ्चवत् ।

१८७ । पथिमथृभुक्षां थितोर्नमौ घौ ।

(पथि-मथि ऋभुक्षां ६।।।, थ इतोः ६।।, नमौ १।, घौ ७।) ।

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् एषां थस्य नम् स्यात्, इकारस्य
चाकारः, घौ परे ।

१८६ । अर्च्ये । न विद्यते नञ् यस्य स तस्य, न सिरसि-
स्तस्मिन् । त्वसामान्यग्रहणात् अर्च्येती, अर्च्यत इदम् आर्च्यतम्,
अर्च्यन्तमिच्छति अवेत्यति इत्यादौ स्यात् । सहस्रद्वगर्च्ये (१)
इति तु से क्लेर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधः । केचित्तु अर्च्यन्तं गतः
अर्च्यदुगत इत्यादौ से क्लेर्लुक्यपि स्यादित्याहुः (२) ।

१८७ । पथि ! पन्यास मन्यास ऋभुक्षाश्च ते तेषाम् । यश्च
इश्च तौ तयोः, नम् च अश्च तौ । गौणेऽपि अयं विधिः, तेन
अपन्याः अतिपन्याः इत्यादौ स्यात् ।

(१) सहस्रद्वक् इन्द्रस्य अर्वा घोटकस्य गर्भे इत्यर्थः ।

(२) स्वमते तु क्लेर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनिवृत्तमिति
प्यायात् समाधानीयमिति दुर्गादाहः ।

१६८ । टेरासौ । (टः ६।, आ।१।, सौ ७ ।) ।

पथ्यादीनां टेरा स्यात् सौ परे । पन्थाः पन्थानी पन्थानः,
पन्थानं पन्थानी ।

१६९ । लोपोऽच्यधौ ।

(लोपः १।, अचि ७।, अघी ७ ।) ।

पथ्यादीनां टे लोपः स्यात् अघावचि परे ।

पथः पथा पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः, ऋभुक्ताः ।

(१३२) डतिसङ्ख्याण इति । पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः
पञ्चभ्यः ।

१६८ । टः । नान्तात्वात् घे मिडे टेराविधानात् : १। पन्थाः
इत्यादी न सेलीपः । डः साविति क्तं मिडे (२) टिथहणं
परसूत्रार्थम् ।

१६९ । लोपः । न घिरत्रिस्तस्मिन् । अघिथहणं नञ्
युक्तवन्नायेन स्याद्यच्येव, तेन पथ्यशब्दे ऋभुक्तीर्णा स्त्रीत्यादौ न
स्यादिति कथित् । उत्सर्गोपवादयोः क्वचित् उत्सर्गोऽपि निवि-
शत इति न्यायात् क्वचित् घावचि प्राप्तिलोपनिवारणार्थमि-
त्यन्यः । पूर्व्ववत् गोर्णोऽपि, तेन सपर्या कृते इत्यादी स्यात् ।

(१) लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिवलवर्णानि न्यायादिति शेषः ।

(२) सौ परे पथ्यादीनां डे इकारस्य चाकारे यद्यपि पन्था इत्यादयः
सिध्यन्ति तथापीत्यर्थः ।

२०० । नो नामि घः ।

(नः ६१, नामि ७, घः ११) ।

नान्तस्य नामि परे घः स्यात् । पञ्चानां, पञ्चसु ।

२०१ । वाष्टनो जस्गमो डीः ।

(वा । ११, अष्टनः ५१, जस्गमोः ६११, डीः ११) ।

अष्टनः परयो जस्गमो डीः स्यात् वा, ड इत् ।

अष्टौ अष्ट, अष्टो अष्ट ।

२०२ । डा क्तौ वा । (डा । ११, क्तौ ७, वा । ११) ।

अष्टनो डा स्यात् वा क्तौ परे, ड इत् । अष्टाभिः अष्टभिः, अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टानाम्, अष्टासु अष्टसु ।

२०० । नोना । लुपि नाद्यविधिरिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । गीणे नुमभावात् घाभावस्तेन प्रियपञ्चर्जामित्येव स्यात् ।

२०१ । वाष्टनः । जश्च शश्च तौ तथोः । विधानसामर्थ्यात् लुक् वाच्यते, डावभावपक्षे जस्गमोर्लुक् । एवं परमाष्टौ परमाष्ट । मुख्य एवायं विधिस्तेन प्रियाष्टानो विप्रा इत्यादी न स्यात् ।

२०२ । डा । म्भि इति कृते मिहे क्तियहणात् गीणेऽपि डा वा, तेन मौ प्रियाष्टाः पक्षे प्रियाष्टा, औकारे प्रियाष्टौ प्रियाष्टानौ, जमि प्रियाष्टाः प्रियाष्टानः, अमि प्रियाष्टां प्रियाष्टानं, शमि प्रियाष्टाः प्रियाष्टः, टादिक्तौ प्रियाष्टा प्रियाष्टा, प्रियाष्टाभ्यां प्रियाष्टभ्याम् इत्यादि । डौ प्रियाष्टे प्रियाष्टि, प्रियाष्टनि । तथाचसाष्टे शतं सुवर्णानामित्यमरः ।

२०३ । धीर्मा नः फम्बि ।

(धीः ६।, मः ६।, नः, १।, फम्बि ७।) ।

धी र्मस्य नः स्यात् फे मे वे च परे । प्रशान् प्रशामौ प्रशामः,
प्रशामं प्रशामौ, प्रशान्भ्यामित्यादि ।

२०४ । इदमोऽयमियं पुंस्त्रियोः सौ ।

(इदमः ६।, अयम्-इयम् ।१।, पुंस्त्रियोः ७।, सौ ७।) ।

इदमः पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयोः क्रमेणायमियर्मा स्तः सौ परे । अयम् ।

२०५ । दोमोऽदमश्च तौ ।

(दः ६।, मः १।, अदमः ६।, च ।१।, तौ ७ ।) ।

इदमोऽदमश्च दस्य मः स्यात् तौ परे ।

इमौ इमे, इमम् इर्मा इमान् ।

२०२ । धीः । फय, म च, व च, तत् तस्मिन् । सवर्योर्यथा-
जंगन्धि, जंगन्वः जंगन्धः जगन्वान् इत्यादि ।

२०४ । इदमः । अयञ्च इयञ्च तौ । लुप्तप्रौढम् (१) । भान्त-
निर्द्देशात् न टेरः । पुमांश्च स्त्री च ते तयोः । परसूत्रेऽनकयज्ञात्
अनेन साकोऽप्यादेशौ । इदंविप्रः इदंस्त्रीति से क्तर्लुकि लुकि न
तत्रेति निषेधः । स्त्रिसंज्ञस्यैव विधानात् अतीदम् इत्यादी न
स्यात् । एवं परत्वापि ।

२०५ । टौ । अभावित्यत्र परत्वात् मः (२) ।

(१) पुंस्त्रियोरित्यनेन यथासंस्वार्थम् ।

(२) विप्रतिषेधे परं कार्यार्थानि न्यायादित्यर्थः । दुर्गादासस्तु अत्र स्वर्थ-
विभक्तिविषयकस्य दोषोऽदमश्चेत्यस्य बाधकेन त्वदां तदोरित्यनेन उच्ये च एवेत्याह ।

२०६ । टौसीदमोऽनकोऽनः ।

(टा ओसि ७, इदमः ६, अनकः ६, अनः १) ।

अनक इदमः टौसीः परयोरनः स्यात् । अनेन ।

२०७ । स्भ्यः । (स्भि ७, अः १) ।

अनक इदमः अः स्यात् से भे च परे ।

(१०८) आत्तिभन्वि । आभ्यां ।

२०८ । भिस् भिसोऽदसश्च ।

(भिस् ११, भिसः ६, अदसः ५, च ११) ।

अनक इदमोऽदसश्च परस्य भिसो भिसेव स्यात्, नत्वैम् ।

(११०) व्वे म्भ्यः । एभिः । (१३४) टेरत्वे, (२०५)

दस्य मत्वे, (११३) ङं स्मै, पद्यात् (२०७) अः । अस्मै आभ्याम् एभ्यः, अस्मात् आभ्याम् एभ्यः, अस्य अनयोः एषाम्, अस्मिन् अनयोः एषु ।

अनकः किम् --

२०६ । टौसी । टाश्च ओश्च तत् तस्मिन्, नास्ति अक् यस्य सः तस्य । इदमो ग्रहणम् अदमो निवृत्त्यर्थम् ।

२०७ । स्भ्यः । स च भव तत् तस्मिन् । व्युत्क्रमनिर्देशात् लाक्षणिकस्यापि, तेन अस्मै एषामित्यादी स्यात् (१) ।

२०८ । भिस् । अनक इत्यस्यादम इत्यत्रान्वयः, तेन अमुकै-

(१) "यत्र अनक इति नञोऽस्यार्थत्वात् अन्तौ समयो परयोरनकस्यापि

२०६ । त्यादिव्यासभोस्तिस्त्रिस्त्रे वाक् प्राक्
टि व्यंक् दश्च ।

(त्यादि - स्त्रेः ६।, वा ।१।, अक् ।१।, प्राक् ।१।, टिः ५।, व्यक्
।१।, टः १।, च ।१।) ।

त्याद्यन्तस्य व्यस्य म-भ-ओम्वर्जित्यन्तस्त्रेः स्त्रिय टिः पूर्वोऽक्
स्याद्वा, व्यकस्य दश्च ।

इमकेन इमकाभ्याम् इमकैरित्यादि ।

रित्यत्र न स्यात् । नैम् अटमद्येत्यकरणात् क्वचिन्नस्यात्, तेन इमे
शुणैः मत्तर्षयः स्वर्गं गता इति । इटमर्थे इटगञ्जस्य इत्यन्ये ।

२०६ । त्यादि । ति आदिर्यस्य मः, म च भ च ओय तत्,
न तत्, अमभोम्, अमभोम क्तियम्मात् मः, म चामो स्त्रियति
अमभोमक्तिस्त्रिः, त्यादिद्य व्यञ्च अमभोमक्तिस्त्रिय स्त्रिय तत् तस्य ।
पुंस्त्वं मौत्रत्वात् । व्यस्य कः व्यकः । अनयोर उच्चारणार्थः ।
अन्त्यस्य कस्य ट इति शेषः । अत्र सामान्यगञ्जस्य विशेषपरत्वात्
मभओमवर्जित्यन्तानां युअटम्भइवतामेव टिः प्रागक् स्यादित्यर्थः,
तेन त्वयका मयका त्वयकि मयकि भवतका भवतकि इत्यादौ
स्यात् । न तु मर्व्वकेण इमकेन इत्यादौ । १ । म भओमि तु युष्म
काम्, युवकाभ्यां युवकयोः, अस्मकासु आवकाभ्यां आवकयोः,
भवकस्य भवकङ्गां भवकानोरित्यादि । कथित् तु त्वकस्य त्वकङ्गां

ऽधीतः अथ आभ्यां तर्कोऽधीतः । अकोऽप्राप्रपक् एपेटमिद्धौ इटं वचनम्, अन्तौ
मभवयोः परयोस्त्रिभक्तप्रयोगनिर्णयार्थं मिति दुर्गांशः ।

१) अत्र केवलच्छेदेः पूर्वोऽक् स्यात् न तु क्तयन्तस्त्रेरिति ।

त्वक्तोरित्याह (१) । त्यादिव्ययोस्तावत् भवतकि पचतकि उच्चकैः धकित् हिरकुत्, अतकि, वकि, इतक इत्यादि । अभिधानात् अन्यादौ ज्ञेयम्

यथा -अत्याज्ञात दया-ङ्गस्व कुलास्वक् स्यात् प्रयोगन्तः ।

अनुकम्पायुतानीनी ब्रह्मणां जातिप्रश्नक ॥

अत्यमृचैः उच्चकैः, अज्ञांतोऽमी कस्य कीदृशो वा अमकी, दयायां पचति पचतकि, ङ्गस्वः अमी अमकी, कुक्षिताः सर्व्वे सर्व्वके, नीती - (२) हन्त ते सर्व्वके, हन्तशब्दोऽनुकम्पार्थः, भोः शोकार्त्ताः सर्व्वं तद्व्यर्थः । भवतां कतमः कठः कतमक इत्यादि । मगित्यकरणात् ३ किं मामिशब्दयोष्टेः प्रागक् न स्यात् । तेन कः, मामि ४ इत्यादौ न स्यात् । युक्तकभ्यं अम्भकभ्यं, इत्यत्र स्त्रष्टेः प्रागक् । उभ्यम् इति कर्तृपि भकारस्थानजत्वात् भोपलक्षितत्वात् वा ५ ।

तृष्णीमः काण् गीले तु कङ् । तृष्णीमशब्दस्य काण् स्यात्, गीले तु कङ्, णडावितौ । तृष्णीकामासते विज्ञाः, तृष्णीकः तृष्णीगीलः । अग्वाधनार्थमिदमिति ।

(१) सर्व्वविश्वेति सूत्रे "परे त्वक्ङ् नञ् इत्यन्तमत अञ् कश्चिदिति ।

(२) नीतिः सदाचारव्यवस्थितार्थेन प्रवृत्तिनिवृत्तौ इति भक्तिप्रसारे सुबलपादे २८९ सूत्रस्य टीकायां गोपीचन्द्रः ।

(३) टेभक इत्युक्ते मित्वात् पूर्व्वमकि सिद्धेऽपि तदकरणादित्यर्थः ।

(४) मामि इत्यव्ययम् ।

(५) विश्वकर्मलक्षणेः पूर्व्वोऽक माम्भदिति शेषः ।

२१० । द्वीटौसीदैतयोर्नोऽनूक्तौ ।

(द्वौ टा ओमि ङ, इद एतयोः ६॥, एनः १, अनूक्तौ ङ) ।

द्वां टोमोश्च परत इदमेतदोरिदैतयोरेनः स्यात् उक्तस्य पश्चादुक्तौ ।

इमं विद्धि जग्भक्तं विद्वाथैनं शिवार्चकम् ।

इमाविमान् वित्त शैवान् एताविनांस्त्वं वैष्णवान् ॥

अनेन पृजितः कृष्णाऽथनेन गिरिशोऽञ्जितः ।

अनयोः केगवः स्वामी शिवः स्वामी अथनेयोः ॥

(१३४ त्वादां टेरः क्तौ । कः कौ के इत्यादि ।

(१७८ भ्रभान्तस्येति वस्य भः । भृत् भृद वृधौ वृधुः वृधा

भृद्भामित्यादि ।

२१० । द्वीटौ । द्वौ च टाश्च ओश्च तत् तस्मिन् ! इदथ एतथ
तौ तयोः । अटन्तनिःङ्गात् क्तौवे एनत् । अनु पयात् उक्तिरनूक्ति-
स्तस्याम् । कथित् मे क्तैर्लुक्कपि एनं श्रितः एनच्छ्रितः, एनेन कृतं
एनःकृतं, एनयाः पुत्रः एनत्पुत्र इत्याह । स्त्रिमञ्जस्यैवायं विधिः,
तेन अनीदं अत्यन्तदित्यादौ न स्यात् । कथित्दत्येनदित्याह ।
इमं विद्धीत्यादि -- इमं इमो इमानित्यत्र क्रमेण एनं एनी एनान्
इति । एवं स्त्रीकौवयोः एनां एनया, एनत् एनेन इत्यादि । त्वमेव
तदिदं राधे गृहं प्रापय इति तु इमप्रकृत्यन्तरस्येत्यन्ये (१) ।

(१) अत्र सूत्रे दुर्गादामेन एन इति प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति इत्युक्त्वा विद्यामथैनं
निजयां जयाह इत्यादुदाहृतम् ।

२११ । युजिगेऽसे नुण् घौ ।

(युजिरः ६।, असे ७, नुण् १२।, घौ ७) ।

युजिरो युज्शब्दस्य नुण् स्यात्.घौ परे, न तु से ।

२१२ । चृङ्, क्रुङ्, युङ्, स्रुङ् दिवसृष्ट्विक्
दधृक् दृक् स्पृक् सृगुष्णिहां कङ् भौ ।

(चृङ्—उष्णिहां ६।।।, कङ् १२।, भौ ७) ।

चवर्गान्तानामञ्जादीनाञ्च कङ् स्यात् भौ परे ।

(५१) स्त्रीर्भस्यदान्ते । (५२) जपे जम् नोः । (१८४) स्यान्त-
स्यारात्तृप् फे । युङ् युञ्जी युञ्जः, युञ्जं युञ्जी युञ्जः, युजा युग्मा-
मित्यादि ।

अमे किं—सुयुक् सुयुजी सुयुजः इत्यादि । युजिरः किं—युक्
समाधिमान् । अन्च-क्रुञ्च-युजामिव प्राक् कृङ् पृथग्रहणात्,
तेन—खन् खञ्जी खञ्जः इत्यादि ।

(१५५) शक्रजिति पङ् । (१५६) षोडः फे । राट् राड्
राजी राजः । एवं विभ्राट् देवेट् परिव्राट् विश्वसृट् परिसृट् ।

२११ । युजिरः । न सः अमस्तस्मिन् । इरिन्निर्देशान् युजि-
र्धौ ज युतावित्यस्य ग्रहणं, न तु युञ्जीञ समाधावित्यस्येति
वक्ष्यति युक् समाधिमान् ।

२१२ । चृङ् । अडित्यनेन पूजार्थस्याञ्जतेः, नुणि-गत्यर्थ-
स्यापि ग्रहणं । पृथग्रहणादिति चवर्गान्तत्वेन मिहे अञ्जा-
दीनां पृथग्रहणं नियमार्थं, तेन खन् इत्यादी आदी स्यात्कल्प, न

२१३ । विप्रवराजोऽदा ।

(विश्वराजः ६।, अत् ११, आ ११) ।

विश्वराजोऽकारस्य आ स्यात् भी परे ।

विश्वाराट् विश्वाराड् विश्वराजौ विश्वराजः ।

कङ् । १ । स्रगिति स्रजधोः क्विपि निपातितस्यैव ग्रहणात् स्रष्टे-
त्यादौ न स्यात् । एवं दिग्धोरपि, तेन दिष्टमित्यादि । अस्र-
गिति नत्र पूर्व्ये स्रजधोः क्विपि स्रष्टे ग्रहणात् रज्जस्रडिति स्यात् ।
विश्वस्रष्टिपिरिति तु उक्तमत्वात्, यपवादनिषेधेऽपि कङ् ।
ऋतौ यजति ऋत्विय, अन्यत्र देधेत् । दधृगिति धृपधोः क्विपि
निपातितस्य ग्रहणात् यक्रष्टृष्टमित्यादौ न स्यात् । दृगिति
दृगधोः क्विपि न्तस्य ग्रहणात् दृक् मट्क् कौट्क् इत्यादौ स्यात्,
न तु दृष्टमित्यादौ । एवं सृगधोः क्विपि स्रक् घृतस्रक् । अन्यत्र
स्रष्टमित्यादि । एवं सृगधोः क्विपि स्रक्, अन्यत्र स्रष्टमित्यादि ।
देवान् यज्जेतीति क्विप्, ग्रहस्वपाद्योरिति जिः । परिव्रज्जेतीति
क्विपि निपातनात् धिः ।

२१३ । विप्र । भावित्यनुवर्त्तते ।

(कङ् इत्यत्र दृगादप्येन कङ् इत्युक्त्वा 'रामानन्दकाशिसुरो तु
कडित्यकारपूर्व्यं सत्या करणभ्रमनादिमाधनाय "क्लृत्वत्वोभ्यस्य नत्ये जस्य ग" इति
सत्य कृत्ययतः । वस्तुतस्तु करण भ्रम इत्यादौ निरवकाशत्वादनन्तरकृत्यासु आदौ
कङ् इत्यादिना जकारस्य गकारे पदान्तकारस्य नकार' इत्युक्तम् । तर्कवागीशेन
तु करणभ्रम इत्यादौ स्रष्टादित्यात्, अस्य ग इति वज्रोः कर्गापिति सूत्रे वक्ष्यते
इति

२१४ । स्यादेः सौ लोपः कोऽषट्ठन्यरत्नः ।

(स्यादेः ६।, मः ६।, लोपः १।, कः ६।, अषट्ठन्यरत्नः ६।) ।

स्यादौ स्थितस्य मस्य लोपः स्यात् भौ परे, कस्य च—न तु पढाभ्यामन्यस्य स्थाने जातस्य रत्नश्च ।

भृट् भृङ् । (६५) भृपभ्रमोरिति मस्य टः, (४७) सुशुभ्रि-
युशादिति भृञ्जौ भृञ्जः इत्यादि । जर्क् जर्ग् जर्जौ जर्जः
इत्यादि, ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः इत्यादि । अवयाः,
हे अवयाः हे अवयः, अवयार्जौ अवयाजः, अवयोभ्यामित्यादि ।

२१५ । त्यदां तदोः सः सौ ।

(त्यदां ६।।।, तदोः ६।।, मः १।, सौ ७।) ।

२१४ । स्यादेः । भावित्यनुवर्तते । स्यस्यादिः स्यादिस्तस्य ।
पथ दथ तो षट्ठा, ताभ्यामन्यः षट्ठन्यः, षट्ठन्यश्च रत्नश्च तत्, न तत्
अषट्ठन्यरत्न तस्य । तथाच षट्ठस्थानजातस्य रत्नभिन्नाजातस्य च
कस्य लोप इत्यर्थः, तेन विविट् लिलिट्, अक्षधोः आक्षीत् इत्यादौ
स्यात् । न तु पिपक् गोरक इत्यादौ । अन्ये तु गोरट् इत्याहुः ।
अमाङ्क्षीत् इत्यादौ तु मर्कविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् इति
न्यायात् आदौ स्यादिलुपि नुणि जम् । कस्वाता शक्स्वाता
इत्यादौ तु मकयोर्दान्तत्वान्न लुप् स्यात् (१) । जर्क् इति रिफान्न
स्यान्तलुप् । एवं भर्भ माचक्षानः भर्क् इत्यादि ।

(१) एतद्दीर्घं ८५ सूत्रस्य टीकायां द्रष्टव्यम् ।

त्वदादीनां तदयोः सः स्यात् सौ परे । स्यः ल्यौ ल्ये इत्यादि सर्व्ववत् । एवं तद् । एषः एतौ एते इत्यादि ।

(२१०) द्वीटीसीदैतयोरेनोऽनृक्ताविति प्रयोगस्तु इदं वत् ।

२१६ । युष्मदस्मदो स्त्वाहौ युवावौ यूयवयौ त्वन्मदौ तुभ्यमह्नौ तवममौ सि द्व-जस्-क्-ङ-ङम्सु ।

(युष्मद्-अस्मदोः ६॥, त्व-अहौ १॥, युव आवौ १॥, यूय वयौ १॥, त्वद्-मदौ १॥, तुभ्य मह्नौ १॥, तव ममौ १॥, सि द्व जस् क ङ-ङम्सु ७॥) ।

अनयोः क्रमादिति आदगाः एषु परेषु क्रमात् स्यः ।

२१५ । त्वदां । अनिर्द्देशो गणार्थः । स्त्रिमंज्रस्त्वं विधानात् अतितदित्यादौ न स्यात् । मण्डकगत्या वा अनुवर्त्य तस्य व्यवस्थावाधित्वात् सेरीत्वाभावे साकाऽदसः सौ वा, तेन असुकः असुक इति । इदं वदति— इमं विद्वीत्यादिक्रमेण ज्ञेयमित्यर्थः ।

२१६ । युष्मद् । कदयोरर्थस्यापि ग्रहणात् इति वक्ष्यति । तत्र त्वन्मदौ युवावौ च क्तावेव, क्लृप्त्यापि त्वन्मदादेशः त्वन्मदामिति निर्द्देशज्ञापकात् (१) । तेन तव ममापं उपत्वत् त्वयधि अधित्वत् अत्वं त्वं भवति त्वद्भवति त्वत्काम्यति त्वयति त्वयति त्वदतीत्यादि स्यात् । न तु युवाभ्यां क्तं युष्मत्कृतं युवयोरधि अधियुष्मत्

(१) तद्विहितकरणे युष्मदस्मदुत्पन्नादामित् स्त्रवे युवावेत्यनुक्ता त्वन्मदादिः निर्द्देशेन विभक्तौ किं युष्मदस्मदोर्हित्ये युवावादेशो न क इति ज्ञापकादित्यर्थः ।

२१७ । ड्ध्योर्मः । (ड्ध्योः ६॥, मः १५) ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डे इत्यस्य घञ्च मः स्यात् । त्वम् अहम् ।

२१८ । मभमौष्वाङ् ।*

(म-भ-अम् औषु ७॥, आङ् ।१ ।) ।

युष्मदस्मदोराङ् स्यात् से भे अमि औकारे च परे ।

युवाम् आवाम् यूयं वयं, त्वां मां युवाम् आवाम् ।

२१९ । शम्-भ्यस् डमि-भ्यस्-डम्-सामां न-डभ्यस्-
त-त-डाकमः ।

(शम् सामां ६॥, न—आकमः १॥) ।

युष्मदस्मद्भ्यां परेषामेषां स्थाने न डभ्यस् त त ड आकम्
एते क्रमात् स्युः, ड इत् । युष्मान् अस्मान् ।

युष्मत्काम्यतीत्यादी । एवं अस्मदोऽपि । हार्थञ्चार्थयोरप्युदा
हराणि ज्ञेयाणि ।

२१७ । डे । मेऽकार उच्चारणार्थः ।

२१८ । मभ । मञ्च भञ्च अमञ्च औष ते तेषु । व्युत्क्र-
मनिर्देशात् त्वं अहं युष्मत् अस्मत् इत्यादी मभयोर्म-ती, नाङ् ।

२१९ । शम् । शञ्च भ्यञ्चेति चः । एवं नञ् डभ्यञ्चेति ।
न तयोरकार उच्चारणार्थः । साम्यहणात् न गौणि आकम्, तेन
अतित्वयामित्यादी न स्यात् । शम्यहणं स्तोत्रावयोर्विधानार्थं १'
तेन स्त्रीः कुलानि वा युष्मान् पश्यति इत्यादी स्यात् ।

(१) 'डति-व्य-णोत्यादिना लिङ्गविहितकार्यनिषेधात् पुंसि तु शमन् इत्यस्या
माप्रो लिङ्ग लिङ्गेषु शसो नविधान मिति दुर्गादासः ।

२२० । एङ् टाङ्गामि ।

(एङ् ।१।, टाङ्गि-आमि ७) ।

युष्मदस्मदोरेङ् स्यात् टाङ्गोः परयोरामि च, ङ इत् ।

त्वया नया युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्मभिः अस्माभिः, तुभ्यं मङ्गं युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्मभ्यम् अस्मभ्यं, त्वत् मत् युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्मत् अस्मत्, तव मम युवयोः आवयोः युष्माकम् अस्माकम् ।

अतित्वयाम् अतिमयाम् अतियुवयाम् अत्यावयाम् अतियुष्मयाम् अत्यस्मयाम् ।

(२१६) क्व द्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात् । एवं मर्ज्वत् ।

त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु ।

२२० । एङ् । मुख्ये सुमि आकम्विधानात् गौणोऽस्य विषयः । क्व द्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति—अपिशब्दोऽत्रावधारणार्थस्तथाच—कार्थयोर्युष्मदस्मदोस्वन्मदो, द्वार्ययोर्युष्मदस्मदोर्युवावौ क्तावेव स्यातां, न तु मि जम् डे-ङ्मसु, विशेषविधानात् (१), तेन त्वामतिक्रान्तः अतित्वं, त्वामतिक्रान्तौ अतित्वां, त्वामति-

(१) अत्र दुर्गादाम - 'ननु वञ्चयचने परे त्वदादादेशः कथमित्यागङ्गात् क्व द्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति । तत्तथायमर्थः—युष्मदस्मदोर्मुख्ये गौणत्वे च मि जम् डे-ङ्मसु स्वरूपग्रहणात् तेषु परेषु त्वाङ्-युय-वय-तुभ्य-मङ्ग-तव-मसाः स्युरेव । मि-जमाटे-रन्त्यत्र युष्मदस्मदोर्मुख्ये एकवचने परे त्वन्मदो द्विवचने परे युवावौ वञ्चयचने परे स्वरूपेणावस्थानम् । गौणत्वे तु परविभक्तिमन्तस्य युष्मदस्मदोरेकत्र त्वन्मदो द्वित्वे युवावौ वञ्चयत्वे स्वरूपेणावस्थानं भवति ।

IV. C. 43

हसन्तपुंलिङ्ग-शब्दः ।

१८३

क्रान्ता अतियुयम्, तम् अतित्वाम्, तौ अतित्वाम्, तान् अतित्वान्, तेन अतित्वया, ताभ्याम् अतित्वाभ्याम्, तैरतित्वाभिः, तस्मै अतितुभ्यम्, ताभ्याम् अतित्वाभ्याम्, तेभ्यः अतित्वभ्यम्, तस्मात् अतित्वत्, ताभ्याम् अतित्वाभ्याम्, तेभ्यः अतित्वत्, तस्य अतितव, तयोरतित्वयोः, तेषामतित्वयाम्, अतित्वाकामिति परे, तस्मिन् अतित्वयि, तयोरतित्वयोः, तेषु अतित्वासु ।

मामतिक्रान्तः अत्यहम्, मामतिक्रान्तौ अतिमाम्, मामतिक्रान्ताः अतिवयम्, तम् अतिमाम्, तौ अतिमाम्, तान् अतिमान्, तेन अतिमया, ताभ्याम् अतिमाभ्याम्, तैरतिमाभिः, तस्मै अतिमहम्, ताभ्याम् अतिमाभ्याम्, तेभ्यः अतिमभ्यम्, तस्मात् अतिमत्, ताभ्याम् अतिमाभ्याम्, तेभ्यः अतिमत्, तस्य अतिमम, तयोः अतिमयोः, तेषाम् अतिमयाम्, अतिमाकामितिपरे, तस्मिन् अतिमयि, तयोरतिमयोः, तेषु अतिमासु ।

युवामतिक्रान्तः अतित्वम्, तौ अतियुवाम्, ते अतियुयम्, तम् अतियुवाम्, तौ अतियुवाम्, तान् अतियुवान्, तेन अतियुवया, ताभ्याम् अतियुवाभ्याम्, तैः अतियुवाभिः, तस्मै अतितुभ्यम्, ताभ्याम् अतियुवाभ्याम्, तेभ्यः अतियुवभ्यम्, तस्मात् अतियुवत्, ताभ्याम् अतियुवाभ्याम्, तेभ्यः अतियुवत्, तस्य अतितव, तयोः अतियुवयोः, तेषाम् अतियुवयाम्, अतियुवाकामिति परे, तस्मिन् अतियुवयि, तयोरतियुवयोः, तेषु अतियुवासु ।

आवाम् अतिक्रान्तः अत्यहम्, तौ अत्यावाम्, ते अति-

वयम्, तम् अत्यावाम्, तौ अत्यावाम्, तान् अत्यावान्, तेन
अत्यावया, ताभ्याम् अत्यावाभ्याम्, तैः अत्यावाभिः, तस्मै अति-
मह्यम्, ताभ्याम् अत्यावाभ्याम्, तेभ्यः अत्यावभ्यम्, तस्मात् अत्या-
वत्, ताभ्याम् अत्यावाभ्याम्, तेभ्यः अत्यावत्, तस्य अतिमम, तयो-
रत्यावयोः, तेषाम् अत्यावयाम्, अत्यावाकमिति परे, तस्मिन्
अत्यावयि, तयोरत्यावयोः, तेषु अत्यावासु ।

युष्मान् अतिक्रान्तः अतित्वम्, युष्मान् अतिक्रान्तौ, अति-
युष्माम्, युष्मान् अतिक्रान्ताः अतियुयम्, तम् अतियुष्माम्, तौ
अतियुष्माम्, तान् अतियुष्मान्, तेन अतियुष्मया, ताभ्याम्
अतियुष्माभ्याम्, तैः अतियुष्माभिः, तस्मै अतितुभ्यम्, ताभ्याम्
अतियुष्माभ्याम्, तेभ्यः अतियुष्मभ्यम्, तस्मात् अतियुष्मत्, ताभ्याम्
अतियुष्माभ्याम्, तेभ्यः अतियुष्मत्, तस्य अतितव, तयोः अतियु-
ष्मयोः, तेषाम् अतियुष्मयाम्, अतियुष्माकमिति परे, तस्मिन्
अतियुष्मयि, तयोः अतियुष्मयोः, तेषु अतियुष्मासु ।

अस्मान् अतिक्रान्तः अत्यम्हम्, तौ अत्यम्हाम्, ते अतिवयम्,
तम् अत्यम्हाम्, तौ अत्यम्हाम्, तान् अत्यम्हान्, तेन अत्यम्हया,
ताभ्याम् अत्यम्हाभ्याम्, तैः अत्यम्हाभिः, तस्मै अतिमह्यम्,
ताभ्याम् अत्यम्हाभ्याम्, तेभ्यः अत्यम्हभ्यम्, तस्मात् अत्यम्हत्,
ताभ्याम् अत्यम्हाभ्याम्, तेभ्यः अत्यम्हत्, तस्य अतिमम, तयोः
अत्यम्हयोः, तेषाम् अत्यम्हयाम्, अत्यम्हाकमिति परे,
तस्मिन् अत्यम्हयि, तयोः अत्यम्हयोः, तेषु अत्यम्हासु । एवं
स्त्रीनपुंसकयोरपि ।

त्वामाचष्टे त्वदयति, अतित्वदत्, त्वदयिष्यति । मामाचष्टे मदयति, अमीमदत्, मदयिष्यति । युवामाचष्टे युष्मानाचष्टे वा युष्मयति, अयुयुष्मत्, युष्मयिष्यति । आवामाचष्टे अस्मानाचष्टे वा अस्मयति अस्मिन्, अस्मयिष्यति ।

कार्थयोर्जिक्किवन्तयोः क्तौ त्वन्मदौ । कार्थयोर्जिक्किवृद्धित-
योर्युष्मदस्मदोस्त्वन्मदौ स्यातां क्तौ परे । त्वामाचक्षाणः त्वम्, तौ
त्वाम्, ते त्वम्, तं त्वाम्, तौ त्वाम्, तान् त्वान्, तेन त्वया, त्वेनेति
केचित्, ताभ्यां त्वाभ्याम्, तैः त्वाभिः, तस्मै त्वम्, ताभ्यां त्वाभ्याम्,
तेभ्यः त्वभ्यम्, तस्मात् त्वत्, ताभ्यां त्वाभ्याम्, तेभ्यः त्वत्, तस्य त्व,
तयोः त्वयोः, तेषां त्वयाम्, त्वाकमिति परे, तस्मिन् त्वयि, तयोः
त्वयोः, तेषु त्वासु ।

एवं मामाचक्षाणः मम्, अहमिति केचित्, माम् मम् । माम्
माम् मान् । मया, मेन इति केचित्, माभ्याम् माभिः । मम्
माभ्याम् मभ्यम् । मत् माभ्याम् मत् । म मयोः मयाम्, माक-
मिति परे । मयि मयोः मासु (१) ।

दार्थयोरतिक्रान्तवत् । दार्थयोस्तयोरतिक्रान्तवत् सि-जस्-डे-
डस्-वर्जं युवावौ स्यातां क्तौ । युवामाचक्षाणः त्वम् युवाम् यूयम् ।
युवाम् युवाम् युवान् । युवया, युवेनेति केचित्, युवाभ्याम् युवाभिः ।

(१) तथाच—त्वं ददाति धनं किञ्चिदहं देहि धनं कियत् ।

त्वं गच्छन्ति हरेः स्थानं मं गच्छन्ति शिवालयम् ॥

त्वामाचक्षाणाय इत्यर्थः । एषमन्यदित्युक्तं मधुसूदनेन ।

तुभ्यम् युवाभ्यान् युवभ्यम् । युवत् युवाभ्याम् युवत् । तत्र युवयोः
युवयाम्, युवाकर्मिति परं । युवयि युवयोः युवासु ।

एवम् आवामाचक्षाणः अहम् आवाम् वयम् । आवाम् आवाम्
आवान् । आवया, आवेति केचित्, आवाभ्याम् आवाभिः । मह्यम्
आवाभ्याम् आवभ्यम् । आवत् आवाभ्याम् आवत् । मम आवयोः
आवयाम् अवाकर्मिति परं । आवयि आवयोः आवासु ।

व्यार्थयोस्त्वाच्चाद्याः गस् भिमि सुप्सु तु डा । व्यार्थयोस्तयो-
स्त्वाच्चाद्यादिगः स्युः ङी, डा तु गस् भिमि सुप्सु परेषु, डङत् ।
युष्मान् आचक्षाणः त्वम्, तौ युवाम्, ते यूयम्, तं त्वाम्, तौ
युवाम्, तान् युपान् ।

टाड्योर्यङ् भ्यमामोस्त्वन्नङ् । व्यार्थयोस्तयोर्यङ् स्यात् टाड्योः
परयोः, अन्नङौ तु भ्यमि आभि च, नडावितौ । तेन त्वा,
ताभ्यां युवाभ्याम्, तैर्युपाभिः । तस्मै तुभ्यम्, ताभ्यां युवाभ्याम्,
तेभ्यः युष्मभ्यम्, युषभ्यम्, युङ्भ्यमिति केचित् । तस्मात्त्वत्, ताभ्यां
युवाभ्याम्, तेभ्यः युष्मत् युषत् । तस्य तव, तयोः युवयोः, तेषां
युष्मयाम् युषयाम्, युपाकम् युपाकर्मिति परं । तस्मिन् त्वा,
तयोः युवयोः, तेषु युपाम् ।

एवमस्मानाचक्षाणः अहम् आवाम् वयम् । मम् आवाम्
अमान् । न्या आवाभ्याम् अमाभिः । मह्यम् आवाभ्याम् अस्मभ्यम्
अमभ्यम्, अस्मभ्यमिति केचित् । मत् आवाभ्याम् अस्मत् अमत् ।
मम आवयोः अस्मयाम् अमयाम्, अस्माकम् असाकर्मिति परं ।
स्मि आयोः अमासु ।

ये तु मपर्यन्तस्येति (१) पाणिनीयसूत्रे मान्तस्येति कृते मिडे परिपदोपादानं अधिकभागव्यवच्छेदार्थं, तेनाधिकभागव्यवच्छेदाभावे नेते त्वाहाद्यादेशा भवन्ति इत्याहुः, तेषां मते तु—

युष्मन्मोरन्नङ् डा-यङी तु शममौ-भ-सुपि टाड्योसि ।
जि-क्विवन्तयोर्युष्मदस्मदोर्युष्मन्मोरन् अङ् च स्यात्, डातु शमि अमि औकारे भकारे सुपि च परे, यङ् तु टाड्योरोसि च, नडावितौ ।

युष्मानाचक्ष्णो युष्मानाचक्ष्णो वा-युष्मं युषं, तौ युषां, ते युष्मां युषं, तं युषां, तौ युषां, तान् युष्मान्, तेन युष्मा, युष्मेति केचित्, ताभ्यां युष्माभ्यां, तैः युष्माभिः, तस्मै युष्मं युषं, ताभ्यां युष्माभ्यां, तेभ्यः युष्मभ्यं युषभ्यं, तस्मात् युष्मत् युपत्, ताभ्यां युष्माभ्यां, तेभ्यः युष्मत् युपत्, तस्य युष्म युष, तयोः युष्योः, तेषां युष्मयां युषयां, युष्माकं युष्माकमिति परे, तस्मिन् युष्यि, तयोः युष्योः, तेषु युष्मासु । एवम् आवामाचक्ष्णोः अस्मानाचक्ष्णो वा—अस्मम् असम्, तौ असाम्, ते अस्मम् असम्, तम् असाम्, तौ असाम्, तान् असान्, तेन अस्या, अस्मेति केचित्, ताभ्याम् अस्माभ्याम्, तैः अस्माभिः,

(१) ७।२।८१—इति पाणिनीयसूत्रम् । अस्यार्थः अत्र मपर्यन्तस्य इत्यधिकारोऽस्ति, तेन सर्वे युष्मदस्मदोरादेशा मपर्यन्तस्यांशस्यै भवन्ति : एतेन यदा मपर्यन्तादेशात् परतो युष्मदस्मदोरच्योऽपि भागः स्यात् तदैव तयोस्ताहाद्यादेशाः स्युः । यदा तु युष्मदस्मदौ जिक्विवन्तौ भवतस्तदा भकारात् परम् अंशान्तरस्याभावात् तयोर्व्यञ्जनाय चन् चङ् डा यङ् एते आदेशा भवन्ति, न तु त्वाहाद्या इति फलितार्थः । अतएवात्र कैयटः “केचित्तु मान्तयोर्युष्मदस्मदोरादेशाच्चेच्छन्ति, मपर्यन्तपङ्कणं हि यत्र परिशिष्टसङ्गावस्तादादेशार्थमिति । परिशिष्टाभावे न भाव्यादादेशैरिति ब्रुवन्तीति ।”

२२१ । द्वीचीषीणां द्वैद्वै स्ते-मे वां-नौ वस्-
नसौ वाऽपादवाक्यादावचवाहाहैवाट्टगृष्ट्यर्थे स्वा-
मा त्वमा ।

(द्वी-ची-षीणां ६॥, द्वैः ३॥, द्वैः ३॥, द्वैः ३॥, ते मे १२॥,
वां-नौ १२॥, वस् नसौ १॥, वा १२।, अपादवाक्यादी ७, अ च वा
ह-अह-एव अट्टगृष्ट्यर्थेः ३॥, त्वा मा १२॥, तु १२।, अमा ३।)

तस्मै अस्मम् असम्, ताभ्याम् अमाभ्याम्, तेभ्यः अस्मभ्यम्
असभ्यं, तस्मात् अस्मत् असत्, ताभ्याम् अमाभ्याम्, तेभ्यः अस्मत्
अमत्, तस्य अस्म अस, तयोः अस्योः, तेषाम् अस्मयाम असयाम्,
अस्माकम् असाकमिति परं, तस्मिन् अस्मि, तयोः अस्योः, तेषु
अमासु ।

प्रकृतिप्रत्यययोरट्टेयान्नेच्छत्यन्यः (१) । तस्मै युट् युष्ठी
युष्ठाः, अः अस्मी अस्मः इत्यादि, तथाच युष्ठी इन्द्रावृहस्पती अस्मो-
वै वाजिवन्धव इत्यादि ।

२२१ । द्वौ । द्वौ च ची च पी च तामां, ते च मे च तौ, वां
च नौश्च तौ, वश्च नश्च तौ । पादश्च वाक्यश्च ते, तयोरट्टिः पाद-
वाक्याट्टिः, न पादवाक्याट्टिः अपादवाक्याट्टिस्तस्मिन् । पाटः श्लोक-
चतुर्थीभागः । वाक्यं साकाङ्क्षपदसमुदायः, न तु निराकाङ्क्षपद-
समुदायः, तेन ओदनं पच तव पुत्रस्तिष्ठति इत्यत्र न स्यात् ।

१) प्रकृतिर्जिक्रवन्तो युष्ठात् अस्मश्च, प्रत्ययः मित्रौजसादिः, एतयोः स्थाने
निष्ठिता आदेशा न स्युरिति कश्चिन्नतम् ।

युष्मदस्मदो हींचीषीणां क्वैः सहितयो स्ते-मे, हे वीं-नी,
व्वै वस्-नसौ, क्रमाद्वा स्याताम्, अमा युक्तयोस्तु त्वा-मा, नतु
पादस्य वाक्यस्य चादौ स्थितयोः, न चवाद्यैरदर्शनार्थदृश्यर्थ-
धुभिश्च योगे ।

दामोदरस्त्वावतु मामपि मित्र !,
ददातु ते मे ऽपि मुदं मुकुन्दः ।
निहन्तु ते विष्णुरघानि मेऽपि,
रत्नत्वसौ वामपि नौ मुरारिः ॥
ददातु वां नावपि शशं कृष्णः,
करोतु वां श्रीदयितो दयां नौ ।
पुण्यातु वो नोऽपि हरि धनं वो
ददातु नौ, हन्त्वशुभानि वो नः ॥

दृशिरर्था येषां ते, न दृक् अदृक्, अदृशि दृश्यर्था अदृग्दृश्यर्थाः ;
पद्यात् चय वाच्य ह्य अह्य एवच अदृग्दृश्यर्थाश्च ते, न ते
अचवाहाहैवाऽदृग्दृश्यर्थाः तैः । तथाच—चाद्यैर्योगे, ये धातवो
दर्शनार्था अचाक्षुषज्ञानार्थतया प्रयुक्तास्तैश्च योगे एते आदेशा न
स्युरित्यर्थः । न च दृश्यर्थानां चाक्षुषज्ञानमेवार्थ इति वाच्यं,
यतः—पशुः पश्यति गन्धेन बुद्ध्या पश्यन्ति पण्डिताः । राजा
पश्यति कर्णाभ्यां भूते पश्यन्ति वर्ज्वराः इत्याद्युक्तेः । त्वाश्च
माश्च तौ ।

दामोदर इत्यादि । हे मित्र दामोदरस्त्वा त्वाम् अवतु, मा
मामपि । मित्रेति सर्व्वत्रान्वयः । हे मित्र मुकुन्दस्ते तुभ्यं मुदं हर्षं

अपादवाक्यादौ किं—

युष्मानवत्वविरतं कृष्णोऽस्मान् पातु शङ्करः ।

अ-चादियोग किं -

तुभ्यं मञ्चञ्च दद्यात् स्वं गोविन्दो मञ्चमेव शम् ।

श्रीकण्ठो मामपेक्ष त्वामालोकयति पूजकम् ॥

ददातु, मे मञ्चमपि । हे मित्र विष्णुस्ते तव अघानि पापानि नि-
हन्तु, मे ममपि । हे मित्रे मुरारिवां युवां रक्षतु, नौ आवामपि ।
हे मित्रे कृष्णः शशं कल्याणं वां युवाभ्यां ददातु, नौ आवाभ्या-
मपि । श्रीर्दयिता यस्य सः, हे मित्रे श्रीर्दयितः श्रीकृष्णो वां
युवयोः सख्ये दयां करोतु, नौ आवयोः सख्येऽपि । हे
मित्राणि हरिवीं युष्मान् पुष्पात्, नोऽस्मानपि । हे मित्राणि
हरिवीं युष्मभ्यं धनं ददातु, नोऽस्मभ्यमपि । हे मित्राणि हरिवीं
युष्माकं सख्ये अशुभानि हन्तु, नोऽस्माकं सख्येऽपि ।

युष्मान् अवतु गोविन्द इति तु पादादौ । अस्मान् पातु
शङ्कर इति वाक्यादौ । तद्यच्च—मंसारमागरे मग्नान् युष्मानवतु
केगवः । स हि माभुजनानन्दवर्देनः करुणानिधिरिति । एवं
त्वामामनन्ति प्रकृतिमित्यादि कुमारसम्भवे च । तुभ्यं मञ्च-
मित्यादौ च शब्दयोगान्नादेगः । एवं तर्हिर्गिनमुदामीनं त्वामिव
पुरुषं विदुरित्यादौ एव-शब्दयोगान्नादेगः । एवं ग्रामो युव-
योवी स्वं, ग्रामो युवयोहे स्वं, ग्रामो युवयोरह स्वम् । तथा
अस्मदोऽपि । यदा तु युष्मदस्मद्भ्यां न योगस्तदा स्यादेव, तेन
हरो हरिश्च त्वा पातु इत्यादौ स्यात् । श्रीकण्ठ इत्यादि—

२२२ । सदानूक्तेऽसादिप्राः ।

(सदा ।१।, अनूक्ते ७।, असादिप्राः ५।) ।

अनयोरिते अन्वादेशे नित्यं स्युः, नतु सपूर्व्यात् प्रान्तात् परयोः ।

यूयं वयं विनीता स्तत् पातु वो नो महेश्वरः ।

यूयं वयं हितास्तेन सोऽस्मान् पातु स वः शिवः ॥

श्रीकण्ठः शिवः मामपेक्ष्य अपेक्षां कृत्वा त्वां पूजकं आलोकयति विचारयतीत्यर्थः । अत्र ईक्षन्नीकडोरपेक्षा-विचारयोर्वर्त्तमानत्वात् नैत आदेशाः । एवं यदाऽऽह गृह्यर्थेने युष्मदस्मदीर्योगस्तत्सम्बन्धिना तु योगस्तत्वापि निषेधः, तेन ग्रामस्तव स्वं समीक्ष्य गतः इत्यादावपि न स्यात् ।

२२२ । सदा । उक्तस्य पश्चादुक्तं अनूक्तं तस्मिन् । आदिना पूर्व्ववर्त्तिपदेन सह वर्त्तमानः सादिः, सादिश्चासौ प्रीचेति सादिप्री, न सादिप्री असादिप्री तस्याः ।

यूयमित्यादि । यूयं विनीता, वयमपि विनीताः, तत् तस्मात् कारणात् वो युष्मान् नोऽस्मानपि महेश्वरः पातु । असादिप्रीत्युदाहरति यूयमित्यादि । यूयं हिता, वयमपि हिताः, तेन कारणेन स शिवो नोऽस्मान् पातु, स शिवो वो युष्मान् पातु, सपूर्व्यात् प्रान्तात् पूर्व्वनेव विकल्पः ।

कहान्तेकार्थात् सामान्यपूर्व्वदात्मन्त्वात् । सामान्यपूर्व्व्यात् कहान्तेकार्थादात्मन्त्वादेते आदेशाः नित्यं स्युः (१) । हे क्रात

(१) 'वृथग्योगादन्वादेश-निर्वात्तः । विशेष्यपूर्व्वत्वेन विकल्पे प्राप्ते नित्यविधा-

२२३ । नाविशेष्यान्याद्यामन्त्यात् ।

(न । ११, अविशेष्यान्याद्यामन्त्रात् ५ ।) ।

विशेष्यपूर्वमनामन्त्रापूर्वञ्च हित्वा अन्यस्मादामन्त्रादेते
आदेशा न स्युः ।

शश्वोऽस्मान् रक्ष लक्ष्मीश सेव्य नोऽवाव मर्व्व नः ।

सुपात् सुपादौ सुपादः, सुपादं सुपादौ ।

वैयाकरणे ते स्वं, क्रात्रो वैयाकरणी वां स्वम् । क्त्वान्ति किं—
क्वावाः कुमारा युष्माकं स्वं, क्वावाः कुमारा वः स्वम् । एकार्घ्येति
किं—देवदत्त यज्ञदत्त युवयोः स्वम् । सामान्यपूर्वार्धिति किं—
देवदत्त जटिलं तव स्वम् ।

२२३ । नावि । विशिष्यते यत् तद्विशेष्यं, विशेष्यञ्च अन्यच्च ते,
ते आदौ यस्य तद्विशेष्याद्यादि, न विशिष्याद्यादि अविशेष्याद्यादि,
अविशेष्याद्यादि च तत् आमन्त्राच्चेति तत् तस्मात् । आमन्त्रं
सम्बोधनम् । तथाच—केवलामन्त्रापूर्वयोर्विशेषणामन्त्रापूर्ववि-
शेष्यामन्त्रापूर्वयोश्च एते आदेशा न स्युः । विशेष्यामन्त्रापूर्व-
विशेषणामन्त्रापूर्वयो रामन्त्राभिन्नपदपूर्वामन्त्रापूर्वयोश्च पूर्वैर्नैव
विकल्प इत्यर्थः (१) । शश्वोऽस्मान् इति केवलामन्त्रापूर्वत्वान्निषेधः ।
लक्ष्मीश सेव्य न इति विशेष्यामन्त्रापूर्वविशेषणामन्त्रापूर्वत्वात्

नम । अनेकेष्वेकमन्त्राभिज्ञाधीष्टैः सामान्यम् । अतस्कात्वादिशब्दः सामान्यवृत्तिः
देवदत्तादिशब्दस्तु विशेषवृत्तिः इति वृत्तन्तर्गधर्षे न्यायपञ्चाननपारैक्यम् ।

११ । तत्र च पूर्वपददर्शितात् विशेषणपूर्वाच्च आमन्त्यात् परयो न स्यति
निश्चय इति दुर्गादामः ।

२२४ । पात् पत् पौ ।

(पात् ।१।, पत् ।१।, पौ ७) ।

पादः पत् स्यात् पौ परे । सुपदः सुपदा सुपाङ्गामित्यादि ।

(२१२) चुडिति कङ् । (५१) नस्य तुः । (५२) नोर्डः ।

(१८४) स्यान्तस्य लुप् । प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः, प्राञ्चं प्राञ्चौ । एवं क्रुञ्च-तिर्यञ्चोदञ्चादयः ।

न निषेधः, किन्तु पूर्व्वेनैव विकल्पः । एवं छात्रा गुणिनो नः स्वः, छात्रा गुणिनोऽस्माकं स्वमित्यादि । अथ सर्व्वं न इति आमन्त्रा-भिन्नपदावक्रियापूर्व्वामन्त्रापूर्व्वत्वात् न निषेधः, किन्तु पूर्व्वेनैव विकल्पः । दीनं शङ्कर मा रक्ष शं शम्भो मे प्रयच्छ च इति, उचितानुचितं रचयामि देवि ते इत्यादि । देवि तेऽहं सदा दास-इति तु नजा निर्दिष्टस्थानित्यत्वात् ।

केवलात् समानाधिकरणादधुजात् । धुजभिन्नात् केवलात् समानाधिकरणात् परयोः युष्मदस्मदोस्ते आदेशाः न स्युः । गोमतां युष्माकं स्वः, दण्डिनोर्युवयोः स्वः, पंशुलस्य तव स्वमित्यादि । केवलात् किं—योगः येषं त्वा करोतु । समानाधिकरणात् किं—सदा मा गिरिशोऽवतु । अधुजात् किं—भक्तस्य ते महादेवः सदा तिष्ठतु मानसे ।

२२४ । पात् । संख्यासूपमानादित्यादिनादिष्टस्य पादित्यस्य ग्रहणम् । पादशब्दसमानार्थस्य पाच्छब्दस्वापीति केचित् । पदिति दान्तादेशः । योगविभागात् क्वचिदन्यत्वापि, तेन द्विपदा त्रिपदा ऋक् इत्यादि ।

२२५ । अचोऽलोपो घञ् ।

(अचः ६।, अत् ६।, लोपः १।, घञः १। च । १।) ।

अचोऽकारस्य लोपः स्यात् पौ परे, पूर्वस्य च घञः । प्रतीचः
प्रतीचा प्रत्यग्भ्यामित्यादि ।

२२६ । तिर्य्यगमुमुयगदमुयगुदचां तिरश्चामुमुई-
चादमुईचोदीचः ।

(तिर्य्यक्—उदचां ६।।, तिरश्च—उदीचः १।।।) ।

एषामेते क्रमात् स्युः पौ परं । तिरश्चः तिरश्चा तिर्य्यग्भ्या
मित्यादि । अमुमुईचः अमुमुईचा अमुमुयग्भ्यामित्यादि । एव-
मदमुयङ् । उदीचः उदीचा उदग्भ्यामित्यादि । शेषं पूर्व्ववत् ।

२२५ । अचो । अदिति लुप्तपोक्तं दम् । अच इत्यनकार-
निर्देशात् गुर्व्वञ्चः गुर्व्वञ्चा, गवाञ्चः गवाञ्चा इत्यादी न स्यात् ।
अवाभावपक्षे गोञ्चः गोञ्चा । गीरति वा, गो-अञ्चः ओ अञ्चा
इति । लुप्तनकारस्य तु गोचः गोचा नोचः नोचा, नदीचः
नदीचा इत्यादी अलोपः 'स्यादेव (१) । प्रतीचः इति अचो-
ऽकारलोपे तत्पूर्व्व्याव्यवहितस्वस्यैव घञः । तेन मरुतं अञ्चति
तान् मरुञ्चः इत्यादी व्यवहिते न स्यात्, दधीचः दधुचः ममीचः
इत्यादी स्यादेव ।

२२६ । तिर्य्यक् । तिर्य्यङ् च अमुमुयङ् च अदमुयङ् च
उदङ् च ते तेषाम् । तिरश्च च अमुमुईच अदमुईच उदीच ते ।

(१) अत्र एवकारेण दीर्घस्याप्रसङ्ग इति सूचितम् । तदुक्तं गङ्गाधरेण—“घञ्
इति सम्प्रत्ययस्य विहितः, तेन स्वभावदीर्घादप्यलोपः स्यादिति ।

(१५५) शङ्खाजिति चस्य षत्वे, तन्निमित्तस्य शस्य सत्वे,

(२१४) स्यादेः सोलोपः । सुवृट् सुवृड् सुवृषी सुवृथः
इत्यादि ।

(१६५) नसद्महन्न इति घेः । (१६४) स्यान्स्य लोपः ।
महान् महान्ती महान्तः, महान्तं महान्ती महतः, महता मह-
द्भामित्यादि ।

भवन् भवन्ती भवन्तः, भवन्तं भवन्ती भवतः, भवता भवद्भामि-
मित्यादि । शेषं महद्भत् ।

(१८६) अत्वसोऽघोरिति—अ्रीमान्, शेषं भवद्भत्, एवं यश-
स्वदादयः ।

२२७ । भगवद्घवद्भवतां भगोऽघो-भो वा धी ।

(भगवत् अघवत् भवतां ६॥, भगो-अघो-भो ११॥, वा ११,
धी ७) ।

असन्धिनिर्द्देशात् प्रयोगेऽपि न सन्धिः । वा-सन्धिविधानात्
असुम्बीचः अदम्बीचः इत्याद्यपीति कश्चित् । एषां किम्—असु-
द्वीचः अदद्वीचः सघ्रीचः इत्यादि ।

२२७ । भग । भगवांश्च अघवांश्च भवांश्च ते तेषाम् ।
भगोश्च अघोश्च भोश्च ते, लुप्तप्रीव्वं दम् । एते सान्ता आदिश्लन्ते
इत्यन्ये । (१) अत्र भगवद्घवद्भवतां धी वासतो डोरिति कृते सिद्धे

(१) अत्र लोपे पुस्तकेषु "भाष्ये त्वन्निमित्तस्यैव यद्भ्या" इति "भाष्ये
निरर्थकस्यैव यद्भ्या" इत्येवमधिकः पाठभेदोऽस्ति । अस्यार्थः सुधीभिश्चिन्य इति ।

एषाम्पि क्रमात् स्युर्वा धी परे । हे भगोः हे भगवन्, हे
अधोः हे अधवन्, हे भोः हे भवन् । शेषं श्रीमद्वत् ।

(१८३) अहेरित्युक्ते न नुग्—ददत् ददती ददनः इत्यादि ।
एवं जञत्-जाञदादयः ।

(१५५) शक्वाजिति षड्—विट् विड् विगौ विशः, विशं विशौ
विशः, विशा विड्भ्यामित्यादि ।

(१७८) मुहां षड् इति—नक् नग् नट् नड् नगौ नगः,
नगं नगौ नगः, नगा नग्भ्यां नड्भ्यामित्यादि ।

(१८५) खेतवाहेति डम्ड् - पुरोडाः, हे पुरोडाः हे पुरोडः,
पुरोडागौ पुरोडागः, पुरोडोभ्यामित्यादि ।

(२१२) चूडिति कड्—सृक् सृग् सृशौ सृगः सृगा सृग्भ्या-
मित्यादि ।

दधृक् दधृग् दधृषी दधृषः, दधृग्भ्यामित्यादि ।

षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः षष्ठां षट्सु ।

शुक्रायाम्, अ भो भगोऽधोभ्य इत्यत्र भगोमात्रिधेऽपि सामान्य
भो-ग्रहणार्थस्तेन भो वृत्ताः भो अमराः भोयमराः इत्यादी
स्यात् । अत्र भवद्ग्रहणं नेच्छन्ति परे । शेषं श्रीमद्वदिति—(२)
एतेनात्र स्त्रिमन्त्र-उवतुप्रत्ययान्त-भवत्-शब्दस्यैव ग्रहणमित्युक्तम् ।
अतएव शत्रन्तः पूर्वोदाहृतः ।

(१) संज्ञप्रकारे सुबन्नादे १४ग सूत्रस्य वृत्तौ 'अव्ययोऽपि भोः शब्दोऽस्ति, तेन
भो वाङ्मयि भो देवदत्त यज्ञदत्त विष्णुमित्राः । तथाच भाष्यम् - अव्ययस्य भोः
शब्दो, सैषा भवत प्रकृति रित्युक्तम् । 'भगोः शब्दस्य अयोः शब्दस्य चाव्ययस्य चत

२२८ । सषिसुस्-सजुषङ्गां रङ् फेऽचः ।

(सष-इस्-उस्-सजुष्-अङ्गां ६॥, रङ् ११, फे ७, अचः ६) ।

सस्य स्थाने जातस्य षस्य इसुसः सजुषोऽङ्गश्च रङ् स्यात् फे परे, नतु चान्तस्य ।

२२९ । व्यनच्-तयीको धोर्घोऽकुरक्कुरोऽखेः ।

(वि ७, अनच्-तयि ७, इकः ६, धोः ६, घः १, अकुर-कुरः ६, अखेः ६) ।

धोरिको घः स्यात् वि रेफे च, नतु कुरक्कुरोः, न च खेः, नाचि तये च ।

पिपठीः पिपठिषी पिपठिषः, पिपठीर्भ्यां पिपठीःषु । एवं चिकीर्षादयः ।

२२८ । सषे । सस्य षः सषः, सषश्च इच्च उंश्च सजुश्च अहश्च तानि तेषाम् । न च अन्न तस्य । इस्-उसौ स्वरूपी, सजुष् प्रकृतिषान्तः, अहन इति नज्पूर्व्ये हाकोऽन्नन्तः ।

२२९ । व्यं । रच वच तत् तस्मिन्, तद्यासौ यचेति तय, अच्च तयच तत् अच् तय, न अच्तय अनचतय तस्मिन् । कुरच कुरच तत्, न तत् अकुरकुर तस्य । न खिरखि स्तस्य । (१) पिपठीरिति सषो रङि अनेन घः । एके तु दान्तात्वात् षत्वस्यासिद्धौ इमन्तत्वा-
र्यन्त्यां व्यर्षितं, तन्मते भगो देवदत्त यज्ञदत्त विष्णुमित्रा इत्यादिर्भवती'ति तत्रैव गोपीचन्द्रः ।

(१) "व्याख्यायां रेफे वकारे च इति वक्तव्ये यद्विरेफ इत्युक्तं तत् विं इत्यस्य अनचत्तयीत्यनेन क्रमसम्बन्धाभावात् 'मिति गङ्गाधरः ।

दोः दोषी दोषः । (११७) पाददन्तेति दोषन् वा । दोष्णः
दोषः, दोष्णा दोषा, दोषभ्यां दोर्भ्यामित्यादि ।

(२१४) स्यादेः सो लोपः । विविट् विविड् विविचौ
विविक्तः, तिविड्भ्यामित्यादि ।

पिपक् पिपग् पिपचौ पिपक्तः पिपग्भ्यामित्यादि । एवं
गोरक्-दिधक्षादयः ।

सुपीः सुपिसौ सुपिमः, सुपीर्भ्यां, सुपीःपु । एवं सगुः ।

विहान्, हे विहन् विहान्मौ विहांसः, विहांसं विहांसौ ।

द्रड् इत्याहुः । तन्मते चिकीर्षु इत्यत्र रात् सस्येति सन्तोपे रड्-
भिन्नरेफस्य न विरिति । तदमत् । मपेसुम् सजुषङ्गामित्यत्र सपोऽ
क्षय् निरर्थकत्वापत्तेरिति । अस्मन्मते तु रडि द्वौ द्वीति पूर्वरेफ-
लोपेऽपि राड्ड्वर्जनात् न विः (१) । दिवमिच्छति दिव्यति इत्यत्र
भूतपूर्वत्वमित्यत्र न घेः । अनच्-तयीति किं—गिरी गिरः (२)
धुरं वहति धुर्य इत्यादि । अकुर कुर इति किं—कुर्यात् कुर्यात् ।
अरुइरिति किं—विव्यतुः । धोः किं मपिः धनुरित्यादि ।

(१) पूर्व १८८ रडो वि सुपीति सूत्रस्य टीकायां “चिकीर्षु इत्यत्र तु
अरादिति विधाना दिति सन्दर्भस्य दुर्गादासमते क्वाक्यतयास्माभि स्तत्र (२)
विज्ञत टिप्पणी कृता । वस्तुनस्तु रडो विःसुपीति सूत्रे एव अरादिति यत्कथं,
तेन रात् परस्य रडो न विरित्येव तर्कवागीशस्यागयः । अतएवात्र राड्ड्वर्ज
नासुविहितसः ।

(२) तत्रकार-माहचर्यादत्र अत्र प्रत्ययस्यैव, तेन गौरथः धुरन्तः पिपटीरोकः
आगोरारम्भ इत्यादौ टोर्भे स्यादेवति दुर्गादासः । अत्र आगोरक इति ज्ञापक
मिति मधुसूदनः ।

विविडिति चान्तवर्जनात् न रङ् । एवं लिलिडित्यादि । (१)
पिपगिति षढान्यस्थान-जत्वात् न कलोपः । गोरगिति रक्षवर्ज-
नात् न कलोपः । द्विधगिति दादे र्हस्य घत्वे घस्थानजत्वात् न
कलोपः । दन्त्यमान्तस्य उदाहरणमाह दोरिति । इदं मूर्धन्या-
न्तमिति केचित्(२) ; तत्र, दोष्मानित्यत्र उवापत्तेः, तान्तमान्त-

(१) अत्र "परे तु रङि वा रं प्रति पत्वस्यासिद्धत्वात् विधी लिलीः षट्त्वविधीः
मधुनिर्नारित्याहु रित्यधिकं पाठः ।

(२) तथाच दुर्गादासः—'दोरिति' दस्य इरुत्तपणे इत्यस्मात् क्तिपि भुजे
याच्ये मनापादित्वाटकारस्य 'ओ'कारे अस्वशादित्वात् पत्वे मपेति रङ् इत्याह ।
तर्कवागीशस्य 'दमेडोम इत्योणादिकसूत्रेण दमधोडोमि कृतं मानोऽयमिति
मत्वा गुणे एयं गोरग् द्विधनादयः' इति पान्तगच्छेदाहरणानन्तरं दोश्चब्द-
मुदाहृतवान् । अथ च पान्तत्वे दोष्मानित्यादौ उवापत्तञ्च दर्शितवान् । अतो-
ऽस्मिन् पान्ते तर्कवागीशमतानुसारेणास्य कृते तथैव सन्निवेशो युक्तः । किन्त्वत्र
वङ्गनां मतमदमानाःक्य नास्माभिः प्रचरत्पद्धतिरुक्तङ्किता । तत्र दुर्गादासमतं
प्रागेव दर्शितम् ।

मिद्धान्तकौस्तुभ्यां 'तुम्बिसर्जनीयशब्दवायेऽपि' । ८ । ३ । ४८ । इति सूत्रस्य
वृत्तौ "दमेडोमि, डिक्त्वसामर्थ्याद्विलोपः, पत्वस्यासिद्धत्वाद्द्विविधसर्गौ' इत्युक्तम् ।
यतन पान्तत्वमस्य प्रतीयते ।

कातन्त्रे चतुष्टयवृत्तौ "इत्सुम् दोषां घोषवति रः" इति २०१ सूत्रस्य "इमन्तस्य
उमन्तस्य दोम् गच्छस्य च रो भवति घोषवद्विमत्तौ" इति वृत्तौ मानोऽयमस्यः
(घोषवत् संज्ञा अस्मन्तं ह्रस्वसंज्ञासमानार्था) । पत्वापत्तिवारणाय तस्य रो
विक्रितः । तथाच "घोषवति रो भवात् अघोषे रो न भवतीति व्याहृतिबलादस्य
प्रतिबोगी विस्फुटः सार्धितो भवति । सर्पिःषु धनुःषु दोःष्विति । अन्यथा रूपेरुम्
धनेरुम् दमेडोमि इति प्रत्ययस्थित्यात् पत्वमेव स्यात् । विसर्गे च कृते पत्वे पररूपं
भवतीति' पञ्जी ।

सर्वप्रसारे सुबन्तपादे २१० सूत्रस्य वृत्तौ 'दोष् दोषश्च' इति निर्देशात् स्थानि-
भूतः शब्दः पान्तो दृश्यते ।

२३० । वसो वः सेमप्यर्मतुप्योः ।

(वसोः ६। वः १।, सेम् ।१।, अपि ।१।, उः १।, मतुप्योः ७॥) ।

वसो वे शञ्च् इममङ्गितोऽपि उः स्यात् मतौ पौ च परे ।

विदुषः विदुषा । (१८४) स्त्रस्रध्वस्वस्विति दङ् । विदङ्गामि-
त्थित्यादि । पेचिवान् पेचिवांभौ पेचिवांसः, पेचिवांसं पेचिवांभौ
पेचुषः, पेचुषा पेचिवङ्गामित्यादि । जगन्वान् जगन्वांभौ जगन्वांसः,
जगन्वांसं जगन्वांभौ । वस्योत्वे तन्निमित्तस्य (१) नस्य मत्वे --

योरिव दत्वनिधेधात् । दोर्भ्यामित्यादौ तु मस्य वौ कृतं रिचोऽवे
इति रः । सुपीरिति सुपूर्वात् पिम् किं त्विपि इत्यस्मात् किप्,
इसन्तत्वात् रडि र्वः । एवं तुम ध्वानं सुतुः इति ।

२३० । वुसोः । इमा मह वर्त्तमानः सेम् । मतुथ पिथ
तौ तयोः । अपिशञ्च्नात् केवलवमावस्यापि उः, तेन विदुषः
विदुषान् इत्यादौ स्यात् । वस्योत्वे इत्यादि-निमित्तापाये

भरतमुनेनापि स्वकृतकृतबोधव्याकरणस्य "मजपस्याज इतुसोः मजपञ्चोष फे
रङ्" इति सूत्रटीकायां "टोरिति टमघातोर्गौणादिकहोम, सभयोस्तु पदान्त-
दित्यादिदेविककार्यस्य कश्चिद्भ्रमिचारात् पत्यं, ततः मस्य स्थाने जातस्य पत्य रङ्,
ततः सिन्धोपः, इटसिद्धेयं न्यायस्वीकारमिति प्रथमं न सिन्धोपः । किं वा सभयोः
मत्थेय विभवेः । दोषादित्यादौ पत्यं भवत्येव" इत्युक्तवता पान्मानपत्तहयसेवा-
श्रितम् । दोषपञ्चोदाहरणान्तु रङ्गविधायकसूत्रस्य विविक्तशब्दादिप्रत्युदाहर-
णानन्तरं प्रदर्शयं तत्रशामोशसम्मतमानपत्त एव तस्यै रोचते इति भङ्गान्तरेण
दर्शितमिति टिक् ।

(१) न एव वकारो निमित्तं यस्य स तस्य । धो मीन इति वे परे मस्य न-
विधानात् ।

२३१ । हन-गम-जन-खन-घसामुङ्लोपोऽङ्-
ऽच्यगौ ।

(हन—घसां ६॥, उङ् ६। लोपः १।, अङ् ७।, अचि ७।,
अगौ ७।) ।

एषामुङ्लोपः स्याटणावचि, नतु डे ।

जग्मुषः, जग्मुषा जगन्वद्गामित्यादि । एवं जग्मिवान् ।

(१६५) अधोगित्युक्तेः, सुह्रिन् सुह्रिमौ सुह्रिसः, सुह्रिन्भ्याम् ।
ध्वत् ध्वमौ ध्वमः, ध्वद्गाम् । एवं स्रत् । उक्थशाः, हे उक्थशाः
हे उक्थशाः, उक्थशासौ उक्थशासः, उक्थशाभ्यामित्यादि ।

नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायात् जग्मुष् इति स्थिते अत्र
सूत्रयति ।

२३१ । हन । हन् च गम् च इत्यादि च-सः । उङिति लुप्त
षीकं दम् (१) । न डः अङः तस्मिन् । न भवति णुर्यस्मिन्
तस्मिन् । घस इत्यत्र सामान्य-घसग्रहणं, तेन घसधोः अद् आदि-
ष्टस्य घसश्च । सुह्रिन्निति सुपूर्वात् हिसि ध कि हिंसे क्तिप्,
इदित्त्वान्नुष्, नसव्महद् इत्यत्र धुवर्जनात् न र्घः, स्यान्तलुप् ।
ध्वदिति ध्वन्स-धोः क्तिप्, स्रस्ध्वस् इति दङ् । एवं स्रन्स-धोः
क्तिप्, स्रत् ।

(१) “अलोप इति सिद्धे उङ्लोपकरणं द्विसाङ्गोपिन इति सूत्रे एषां
प्राप्त्यर्थं मिति गङ्गाधरः ।

२३२ । पुंसोऽसुङ् घौ ।

(पुंसः ६।, असुङ् १।१, घौ ७।) ।

पुंसोऽसुङ् स्यात् घौ परे, उडावितौ ।

पुमान् पुमांसी पुमांसः, पुश्यां पुंभ्यामित्यादि ।

२३३ । से ङीशानस् पुरुदंशोऽर्नहसोऽधिः ।

(सेः ६।, डा १।१, उशनस् पुरुदंशम् अर्नहसः ५।, अधिः ६।) ।

एभ्यः परस्य सेडा स्यात् नतु धेः । उशना ।

२३४ । धे ड-डनौ ङीशनमः ।

(धेः ६।, ड डनौ १॥, वा १।१, उशनमः ५।) ।

उशनमः परस्य धे ड डनौ वा स्तः, ड इत् । हे उशन हे

उशनन् हे उशनः, उशनसौ उशनोभ्याम् ।

अनेहा, हे-अनेहः, अनेहसौ अनेहमः । एवं पुरुदंशः ।

वेधाः, हे वेधः, वेधसौ वेधमः इत्यादि ।

(१८६) अधीरित्युक्तेः, सुवः सुवसौ ।

२३२ । पुंसः । डिदन्त्यस्य विधानार्थः । उदित् नुणर्थः ।
पुंभ्यामिति मभि दान्तत्वात् वा यम्, तेन पुंभ्यामित्यपि ।

२३३ । सेडी । उशना च पुरुदंशा च अनेहा च (१) तत्
तस्मात् । डिच्त्वात् टिलोपः ।

२३४ । धेः । उय उंय ती (२) । डिच्त्वात् टिलोपः ।

(१) उशना दैत्यगुरुः । पुरुदंशा इन्द्रः । अनेहा कानः ।

(२) यदुक्तं मन्वोधने तद्यनसक्तिरूपं गानं तथा नान्तमथाप्यदनम् इति ।

२३५ । अदसः सेरीः ।

(अदसः ५, सेः ६, श्रीः १) ।

अदसः परस्य सेरीः स्यात् । असी ।

२३६ । मात् स्वर्घावुज ।

(मात् ५, स्वर्घौ १॥, उ-ज । १॥) ।

अदसो मात् परी स्वर्घावुदूतावापुतः । अमू ।

२३७ । एरी व्वे । (एः १, ई १, व्वे ७) ।

अदसो मात् परो व्वे निश्चय एकार ई स्यात् । अमी ।

असुम् अमू अमून् । (१२४) टाटमथास्त्रियान्तु ना । असुना

२३५ । अदसः । पूर्वसूत्रात् वाऽनुवर्त्य तस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् साकोऽदसः सेरी वा स्यात् । तेन अमकी असुकः
असुक इति । स्त्रियाम् अमकी असुका असुका इति । क्लीवे
असुकम् असुकम् अद इति (१) ।

२३६ । मात् । स्वय घञ् तौ, उय जञ् तौ । पृथङ्निर्हेगात्
न सन्धिः । अत्रापि वाऽनुवर्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् असुक
इत्यत्र साटपि उकारः ।

२३७ । एरी । एरिति किम्—अमूः स्त्रियः अमूनि कुलानि
इत्यादी न स्यात् ॥ * ॥

इति हमन्तपंलिङ्गपादः ॥ * ॥

(१) "क्लीवे तु सेर्नुक् कृते नुक् न तत्वेति निषेधात् त्वादं तदोरित्यस्य दोषो-
ऽदस्येत्यस्य च अप्राप्तौ अदः अदकः कुल"मिति दुर्गादासः ।

अमूभ्याम् अमीभिः, अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः, अमुष्पात्
अमूभ्याम् अमीभ्यः, अमुष्य अमयोः अमीषाम्, अमुष्मिन् अमयोः
अमीषु ।

इति हसन्त-पुंलिङ्ग-पाठः ।

हसन्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दः ।

२३८ । नहो धङ् भौ ।

(नहः ६।, धङ् १२', भौ ७) ।

नहो हस्य धङ् स्यात् भौ परे ।

उपानत् उपानद् उपानहो उपानहः, उपानद्गाम् ।

(२१२) च्छडिति कङ् । उगिक् उगिहो, उगिग्भामित्यादि ।

२३९ । दिव औङ् मौ ।

(दिवः ६।, औङ् ११, मौ ७) ।

दिव औङ् स्यात् मौ परे । द्यौः दिवौ दिवः ।

२४० । नहो । धकारेऽकार उच्चारणार्थः, ह्रोट इत्यस्य
बाधकम् ।

२४१ । दिव । गोणेऽपि अयं विधिस्तेनातिथौरित्यादि ।
साविति विषयमी, तेन विमलद्यु दिनमित्यादी स्यात् (१) ।

(१) “अभ्युत्थोऽयं दिवशब्दः स्वर्गवाची । किमनस्य कोः श्रुतावित्कूटि यः
द्युवावित्यादी”ति मधुच्छदनः । ‘द्यौः स्वर्गः । दीभ्यतीति किप्, संध्यापुरोध्यात् न
वस्य ऊट’—इति गङ्गाधरः । विमलद्यु इत्यत्र विमला द्यौ र्वाञ्छिति वाक्ये

२४० । वाभ्याङ् । (वा ।१।, अभि ७, आङ् ।१।) ।

दिव आङ् स्यात् वा अभि परे । द्यां दिवं दिवौ दिवः, दिवा ।

२४१ । उहस्यङ् । (उ-हसि ७, उङ् ।१।) ।

दिव उङ् स्यात् उवर्णे हसि च परे । द्युभ्याम् ।

गोः गिरौ गिरः । एवं पूः ।

(१५८) स्त्रियां त्रिचतुर इति चतसृ । चतस्रः चतस्रः चत-
सृभिः चतसृभ्यः चतसृभ्यः चतसृणां चतसृषु ।

(१३४, २५०) टेरत्वे मत्यांप् । का के काः इत्यादि, सर्व्वा-
वत् । एवं यद् ।

(२०४) इदमोऽयमितीयम् । इयम् इमे इमाः, इमाम् इमे
इमाः, अनया आभ्याम् आभिः, अस्यै आभ्याम् आभ्यः, अस्याः

२४० । वा । पूर्व्ववद्गोणेऽपि, तृण अतिद्याम् अतिदिव-
मित्यादि (१) ।

२४१ । उह । उद्य ह्य तत् तस्मिन् । वेति नानुवर्त्तते, क्लीवे
नो लुब्धा धी इति वा-ग्रहणात् (२) । उवर्णे यथा दिव ऊर्द्धं द्यूर्द्धे

विभक्तदिव् शब्दस्य गोचत्वेऽपि सतिविति विषयसम्प्रभोविधानात् सेर्नु क्यपि औडादेशे
विभक्तद्वौ इति स्थिते क्लीबे स्त्र इति स्रस्रः ।

(१) "समानार्थस्य द्योशब्दस्य द्यामिति शिद्धेऽपि अयमारम्भः पूर्व्वार्थात्तु-
रोर्धादिति कर्त्तव्यम् । वस्तुतस्तु तत्र (आम्-यसोरिति स्रत्वे) मुख्यस्यैव ग्रहणम्,
अत्र तु गोचस्रस्योरिति भेदः । तेन अतिदिव इत्यस्य अभि अतिद्याम् अति-
दिवम्, तत्र तु अतिद्वो इत्यस्य अतिद्याविति" गङ्गाधरः ।

(२) विभाषाह्वयसम्भ्यवर्त्तित्वात् नित्यत्वमित्यर्थः ।

आभ्याम् आभ्यः, अस्याः अनयोः आनाम्, अस्याम् अनयोः
आसु ।

स्रक् स्रजौ स्रजः, स्रग्भ्याम् ।

(१३४, २५०) टेरत्वे प्राप् । स्या ल्ये त्याः इत्यादि, मर्च्चा-
वत् । एवं तट्ट एतद् ।

वाक् वाचौ वाचः, वाग्भ्याम् ।

अप् शब्दो व्वान्तः । (१६५) नमञ्महन्न इति घः । आपः, अपः ।

२४२ । भ्यपो ढङ् । (भि ७, अपः ६, दङ् । १ ।) ।

अपो ढङ् स्यात् भि परे । अङ्घ्रिः अङ्घ्रः अङ्घ्रः अपाम् अप्सु ।

दिक् दिग्घौ दिगः, दिग्भ्यामित्यादि । एवं ढक् ।

त्विट् त्विपो त्विपः, त्विङ्भ्यामित्यादि ।

मजूः मजूद्दौ मजूपः, मजूर्भ्यां मजूपु । एवम् आगीः ।

दून्नतिरित्यादि । उ-माहचर्यात् इत्यपि दान्त एव तेन दिवि भवं
दिव्यमित्यादौ न स्यात् (१) । दयज्ञमित्यादौ तु स्यादेव ।

२४२ । भ्यपः । ट्कार उच्चारणार्थः, ड इत् । गौणेऽप्ययं
विधिस्तेन स्वङ्गमित्यादौ स्यात् । अधिकारात् स्यादेभ्येव, तेन
अपां भारः अत्रभार इत्यादौ न स्यात् । मजूरिति जुषधोः क्तिप्,
जुषा मह वर्त्तमानः सजूः, रङि व्यनक्तयोति घः । आगी-
रिति आङ्पूर्व्यं ग्रामधोः क्तिप् तस्मिन् डङ् इत्, दान्तत्वात्

१ ' न टं तमाधिति दान्तमनिषेधात् । उक्तञ्च मङ्गाधरेण 'उभयोः परे दान्ते
स्थितस्य वक्ष्येन सम्भ्रमन्तुमाह- चर्यात् इत्यपि दान्तस्येत्वर्थः' इति ।

(२३५) अदसः सेरोः । अमी अमू अमूः, अमूम् अमू अमूः,
अमुया अमूभ्याम् अमूभिः, अमुथै अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुथाः
अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुथाः अमुयोः अमूषाम्, अमुष्याम् अमुयोः
अमूपु ।

इति हसन्त-स्त्रीलिङ्ग-पादः ।

न पत्वं, इमन्तत्वाद्दृङ्, व्यनक्तयीति घः । अयं मूर्धन्यान्त इति
केचित् (१) तत्र, स्त्रीत्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोरित्यमरकोषादौ
दन्त्यसान्ते पाठात् ॥ * ॥

इति हसन्त-स्त्रीलिङ्ग-पादः ॥ * ॥

(१) "आङ्पूर्वात् शाम च लुशामने इत्यङ्गात् क्विपि शासुङिङ्मङ्के इत्यनेन
आकारस्य इकारे पदसंज्ञाभावादेव पदान्तत्वाभावे शामवसघसेति घत्वम् । ततो
लिङ्गसंज्ञायां स्यादेकत्वत्तौ सस्य जातस्य घस्य रङ् स्यात् । अतएव सजुघश्ब्दं
साधयित्वा एषभाषोरित्याह । अन्यथा इमन्तत्वेनैव रङ्गि सिद्धे पाणिनिकातन्वयोः
पृथगाशीर्घ्यङ्घमनर्थकं स्यात् । इमंमिंहोऽप्येषम् । श्रीपतिदत्तोऽपि सजुघाशिषोस्तु
मूर्धन्यस्यैव डक रापयादे रेफ इत्याह । ननु विभक्त्युत्पत्तेरादौ घत्ववसत्वमप्यास्ता-
मिति चेत् सत्वं, आदौ णत्वे सुष्टृणातोति सुयम्ना, ष्टृह्णातोति याहीत्यादौ दीर्घार्थं
णकारलोपार्थञ्च तत्तत्सूत्रेषु मूर्धन्यणकारस्य पृथग्यङ्घर्णं गौरवं स्यादिति विभ-
क्त्युत्पत्तेरादौ णत्वं न क्रियते । केचित्तु "विष्णौ च वेधाः स्त्रीत्वाशीर्हिताशंसाहि-
दंष्ट्रयो" रित्यमरसिद्धेन दन्त्यान्तमध्ये पठितभाषीः शब्दं भत्वा आषोरित्यादौ इमन्त-
त्वादेश रङ् इत्याह "रिति दुर्गादासः ।

हसन्त-क्लीवलिङ्ग-शब्दः ।

(१६६) स्वमो लुङ्गिति । (१८४) स्रस्वस्वस्विति
दङ् । स्वनडुत् स्वनडुही । (१८२) अनङ्चतुरोऽण्णाणाविति ।
स्वनडाहि । पुनस्तदत् । शिषं पुंवत् । चत्वारि ।

ब्रह्म ।

२४३ । क्लीवं नो ल्वा धी ।

(क्लीवं ७ . नः ६१, लुप् । ११, वा । ११, धी ७१) ।

नपुंसके नम्य लुप् स्यात् वा धी षः । हे ब्रह्म हे ब्रह्मन्,
ब्रह्मणी ब्रह्माणि । अहः अहो अहनी अहानि, अहांभ्याम् ।

किं के कानि । इदम् इमं इमानि ।

असृक् असृजो असृञ्चि, अमानि असृञ्चि, अस्मा असृजा
असभ्याम् असृग्भामित्यादि ।

ऊक् ऊर्जी ऊर्जि ऊजि । सुवल् सुवल्नी सुवन्त्वा सुवल्वा ।

(१६४) नुस्यमेत्यत्र भसन्तरन्योरादौ तु वा नुष् ।

उकारतो नु विन्दुमात्रस्य नाख्या ।

त्यत् त्ये त्यानि । एवं यत् तत् एतत् । (२१०) अनूक्तौ तु
एनन् । गवाक् गोर्षी गवाञ्चि । तिष्येक् तिरथो तिष्येचि ।

२४२ । क्लीवे । अप्राप्ते विभाषयम् ।

दुरित्यादि—यंयस्यत इतित्वत् विन्हागममन्देहनिरासार्थमि-

एवं परे । यकृत् यकृती यकृन्ति, यकानि यकृन्ति, यकभ्यां यकृद्गामित्यादि । एवं शकृत् । ददत् ददती ।

२४४ । द्वेः शतु नृण् सौ ।

(द्वेः ५१, शतुः ६१, नृण् १११, शौ ७१) ।

द्वेः परस्य शतु नृण् स्यात् वा शौ परे । ददन्ति ददति । एवं जजत्-जाजदादयः । तुदत् ।

२४५ । आदीपोः ।

(आत् ५१, ई-ईपोः ७॥) ।

अवर्णात् परस्य शतु नृण् स्याद्वा ईकारं ईपि च परे ।

तुदन्ती तुदती तुदन्ति । भात् भान्ती भाती भान्ति । पचत् ।

दमुक्तम् । गवागिति—एवं गोऽक् गो अगित्यपि । एवं पर इति—
अमुसुयक् अमुमुईचौ अमुसुयञ्चीत्यादि ।

२४४ । द्वेः । अप्राप्ते विभाषेयम् ।

२४५ । आत् । ईश्च ईप् च ती तयोः । वाशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् स्ववन्तसामान्यस्यापि, तेन भविष्यन्ती भविष्यतीत्यादौ
वा नृण् । तथा च—यास्यन्त्याः प्रियभवनं समुत्सुकायाः, अव्याक्षिपो
भविष्यन्त्या इति प्रयोगाः (१) ।

(१) प्रकरणात् ई इति क्रीवस्थैव । अन्यथा तुदत् इदं तुदतीयं इत्यादावपि
प्रकृतिः स्यादिति गङ्गाधरः । ऋादेराकारनोपेऽपि स्थानिवत्त्वात् क्रीषन्ती
क्रीषतीत्यादि इत्यप्ययमाह । कातन्वे तु चतुष्टयवृत्तौ १०८ सूत्रव्याख्याने क्रोष-
तीति पञ्जी ।

२४६ । अप्यनो नित्यम् ।

(अप्-यनः ५।, नित्यम् १।) ।

अपो यनश्च परस्य शतुर्नित्यं नुण् स्यात् ई-ईपोः परयोः ।

पचन्ती पचन्ति । दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति ।

स्वप् स्वपी । (१६५) नमश्महर्षोऽधो र्घः । स्वाम्भि, स्वपा ।

(२४२) भ्यपो टङ् । खङ्गिः ।

(२२८) सपेति रङ् । धनुः धनुषी धनृषि । एवं हविः । पयः

पयसां पयांसि, पयसा पयाभ्याम् । अदः अमू अमूनि । द्वी प्रीवत् ।

इति हसन्त-क्लीवलिङ्ग पादः ।

२४६ । अप् । अप् च यन् च तत् तस्मात् । पूर्वसूत्रात्
वाऽनुवर्त्य तस्य व्यवस्थादाचित्वात् विच्छायन्ती विच्छायतीत्यत्र
विकल्पः (१) । अनायन्तात् तुदादित्वात् शि विच्छती विच्छन्तीति
पूर्वसूत्रैव विकल्पः । खिति शोभना आपो यस्मिन् तत् । अर्वायां
नाऽकारस्यः (२) ॥ * ॥

इति हसन्त नपुंसकलिङ्ग पादः ॥ * ॥

१) इर्गादासस्तु विच्छ ग गतौ इत्यस्य विच्छास्तुतिपक्षो वाय इति शायपक्षे
शपि विच्छायन्तीति नित्यमित्याह ।

२) नार्वायां क्षतरितिनिषेधात् पय्यप्पर इत्यनेन अप्रत्ययो न स्यादित्यर्थः ।

अव्ययशब्दः ।

२४७ । व्याल्लुक् क्तेः । (व्यात् ५१, लुक् ११, क्तेः ६१) ।

व्यात् परस्याः क्ते लुक् स्यात् । स्वः प्रातः च वा हा हे उच्चैः
उच्चकैः धिक् धकित् प्र परा हरिवत् कृत्वा ।

२४७ । व्यात् । व्यमव्ययम् अव्यक्तलिङ्गमित्यर्थः । अव्यक्त-
लिङ्गत्वात् नपुंसकत्वं प्रतिपादितम्(१) । एतेन शास्त्रान्तरे अव्ययस्य
क्तीवत्वविधानं व्यर्थमिति । न च व्यानां लिङ्गकृतप्रयोग-
वैलक्षण्यभावात् अलिङ्गत्वमिति वाच्यम् । युष्मदस्मदोस्तदभावे-
नालिङ्गत्वे तद्विशेषणानां त्रिलिङ्गत्वानुपपत्तेः । अतएवोक्तं उति-
व्यणान्त इत्यादि । तथा च 'षट्मंशकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङ-
व्यय'मित्यमरः (२) । व्यविशेषणानां तु क्लीवत्वैकत्वे एव "क्रिया-
व्ययानां भेदकान्येकत्वेऽपि" (३) इति क्लीवलिङ्गमंगहे अमरको-
षात् । तथा च मनातनं स्वरपि येन मनोहरमिति । लुक्कर-
णात् श्वः ह्य इत्यादौ अत्वसोऽधोरिति न घः ।

(१) सामान्यत्वात्तत्पुंसकमित्युक्तेरित्यर्थः । यदुक्तं "षट्शं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वेषु च
विभक्तिषु । षचनेषु च सर्वेषु यच्च व्येति तदव्यय'मिति । यच्च व्येति विशेषरूपं न
प्राप्नोति तदव्ययमिति । विभक्तिस्तथाद्य तल्लुक्करणं पदत्वार्थमिति ।

(२) अमरकोषे लिङ्गादिसंपुङ्गवर्गस्थानिमा कारिकेयम् । अस्वार्थः—संख्या-
पाचकानां घ-नकारानानां कतिशब्दस्य च षडिति संज्ञा । तथाच षणान्ताः षट्
कतिचेति परस्परम् । ते त्रिषु समा लिङ्गकृतविशेषरहिता इत्यर्थः । तथा युष्म-
दस्मत्तिङ्गमव्ययस्य त्रिषु सममित्यर्थः ।

(३) क्रियाषामव्ययानाञ्च भेदकानि विशेषणानि एकत्वे, व्यपकारात् क्लीवे
स्युरित्यर्थः ।

२४८ । उदः सः स्यास्तम्भोः ।

(उदः ५, सः ६।, स्यास्तम्भोः ६॥) ।

उदः परयोरनयोः सस्य लुक् स्यात् । उद्यानम् उत्तम्भः ।

२४९ । वातोऽवाप्योः ।

(वा ११, अतः ६', अवाप्योः ६॥) ।

अवाप्योरकारस्य लक स्यात् वा । वगाहः अवगाहः, पिधानम् अपिधानम् ।

न गौणानुकरणयोः । व्यात्परस्याः क्ते लुक् न स्यात् गौणानुकरणयोः । प्राप्तं स्वर्थंस्ते प्राप्तस्वरः, अतिस्वरो नराः, प्रातः, प्रोपात् । अनयोः किं—परमञ्च तत् स्वथेति तस्मात् परमस्वः भ्रष्ट इति ।

२४८ । उदः । स्याद्य स्तम्भश्च तौ तयोः । मिहावन्लोकितन्यायेन वा-ग्रहणात् तस्य व्यञ्ज्यावाचित्वात् स्कन्दते रोगोऽपि, (१) तेन उल्कन्दो नाम रोग इत्यत्र स्यात् ।

२४९ । वातः । अवथ अपिथ्य तौ तयोः । अभिधानात् अवस्य तृ तंम गार्हश्चैव, अपर्नह्य धाजोरेव अकारलुक् तेन वतरति अवतरति, वतंसः अवतंसः, वगाहः अवगाहः, पिनडम् अपिनडं, पिधानम् अपिधानम् इत्यादी स्यात् । न तु अवगच्छति अपिजयति इत्यादी । अवसाहचर्यात् गिमञ्जस्यापरेव, तेन विप-

स्वीत्यः ।

२५० । स्त्रियामत आप् ।

(स्त्रियाम् ७, अतः ५, आप् । १ ।) ।

स्त्रीलिङ्गे स्थितादकारान्तादाप् स्यात् । मेधा, मर्व्या ।

मपि धास्यति, अपि नञ्छति मलिनमित्यादौ न स्यात्, गर्हायां
गित्वाभावात् । एतत्तु भागुरिरमर्तनोक्तं, तथाच—

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपमर्गयोः ।

टापञ्चापि हलन्तानां क्षुधा वाचा दिगा गिरा ॥ इति * ॥

इति व्यपादः ॥ * ॥

इति हसन्ताध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

२५० । स्त्रिया । स्त्रियामित्यापादमधिकारः । अत इत्यनेन
लान्छणिकादर्शयति, तेन स्या सा इत्यादौ सर्व्ववदाप् स्यात् ।
तटादीनान्तु यदा स्त्रोत्वं विवक्ष्यते, तदेवावाद्यः स्युः, न तु
पुंस्त्वक्लौवत्वविवक्षायामिति । आवाद्यस्तु साधुत्वार्थमेव विधी-
यन्ते । मेधेति—मेधुञ्ज मेधायाम्, अस्मात् सेमक्तात् सरोरित्यः,
पश्चादाप् (१) ।

(१) निष्कानां स्त्रीत्वविवक्षायां स्वाद्युत्पत्तेः प्रागेव यथासम्भवमावाद्यः स्युः ।
त्यदादीनाम्तु टेरेत्ये चत्याविति स्वयच्छक्तम् ।

२५१ । हसाद्वा । (हसात् ५, वा ।१।) ।

स्त्रियां हसन्तादाप् स्याद्वा । वाचा वाक्, दिशा दिक् ।

२५२ । मनो डाप् । (मनः ५, डाप् ।१।) ।

स्त्रियां मनन्तात् डाप् स्याद्वा । सीमे सीमानी, पामे पामानी ।

२५३ । हेऽनः । (हे ७, अनः ५।) ।

२५१ । हमा । यद्यपि मामान्येनीकं तथाप्यभिधानाद्दिशेषतो ज्ञेयम् । तेन—

“सुधा याचा दिशा कृद्वा विपाशा च स्रजा रुजा ।

गिरोष्णिहा देवविशा पक्षे सुहाग्दिगादयः ॥”

वाग्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिन्न स्यात् क्वचिन्नित्यं तेन, द्विपात् त्रिपात् चतुष्पादित्यादौ न स्यात् । द्विपदा, त्रिपदा, चतुष्पदा (१) ऋगित्यादौ ऋग्विपये नित्यं स्यात् (२) ।

२५२ । मनो । मन्त्रित्यन्वर्थकस्यापि ग्रहणम् । तेन सुधर्मं सुधर्माणां मभे, बहुपटिमं बहुपटिमानौ स्त्रियो । तथाच रामायणे “स्वभावयैव नारोणामेषु लोकेषु दृश्यते । विरुद्धधर्माद्यपना भ्रातृभेदकराः स्त्रियः” ।

२५३ । हे । वाग्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् डावभावपक्षेऽपि

(१) २०४ सूत्रस्य टीका दृष्टव्या ।

(२) ‘क्वचिद्विचल्यभैतद्विचलित । द्विपदी द्विपदा द्विपादक्’ इति संक्षिप्तसारे तद्विपदादे ५ सूत्रस्य टीकायां गोपीचन्द्रः ।

स्त्रियां हे स्थितादनन्तात् डाप् स्याद्वा । बहुयज्वे बहु-
यज्वानी ।

२५४ । ईप् चाम्बस्यात् ।

(ईप् ।१।, च ।१।, अम्बस्यात् ५।) ।

मस्य-वसान्यपरादनन्तात् हे स्थितात् स्त्रियामीप् डाप् च
स्याद्वा । बहुराज्जगौ बहुराजे बहुराजानी ।

२५५ । काप्यनाशीरकेऽदिद्यत्तत्क्षिपादेः ।

(कापि ७।, अनाशीरके ७।, अत् ।१।, इत् ।१।, अयत्तत्-
क्षिपादेः ६।) ।

आबीपोनिषेधः । तेन बहुयुवानी सुमघवानी पुर्यावित्यादौ न
स्यात् । हे किम्—अतियज्वानी ।

२५४ । ईप् । म च वच स्वं, म्वच्च तत् स्यञ्चेति म्वस्यः,
न म्वस्यः अम्बस्यस्तस्मात् । तुल्यविषयत्वादयत्नानः सदानीऽल्लोप
इत्यन्नापस्तत्रैवायं विधिस्तेन बहुयुक्त पूः, सुमघवा द्यौरित्यादौ
न स्यात्, बहुयुवमघोनेत्यादिना पावुत्वेऽल्लोपाभावात् । बहु-
सीम्नरी पुर्यावित्यादौ न मन्संख्येति न ईप्निषेधः, तस्याह-
विषये चरितार्थत्वात् । तथाच तनुमवजितलोकपालधानीमिति ।
पत्ने बहुमीमानो बहुमीमे इत्यादि । बहुराज्जराविति बहुवो
राजानी ययोर्नगर्थीस्ते इति वाक्यम्, एवं बहुतच्छगौ बहुतत्ते बहु-
तच्छाणावित्यादि ।

२५५ । काप्य । कादाप् काप् तस्मिन्, आशिषि अकः

आशीरर्थाकवर्जं कापि परे अकारः इकारः स्यात्, न तु यत्-तत्-
क्षिपादेः । सर्विका कारिका । आशीरके तु जीविका । यदादेम
यका सका, क्षिपका भ्रुवका चटका ।

आशीरकः, नास्ति आशीरको यस्मिन् सः अनाशीरकस्तस्मिन्,
कापीत्यस्य विशेषणम् (१) । क्षिप् आदिर्द्यस्य स क्षिपादिः, यच्च
तच्च क्षिपादिश्च तत्, न तत् अयत्तत्क्षिपादिस्तस्य, पुंस्त्वं
सौत्रत्वात् । जीवकेति आशिपीत्यनेनाकः । क्षिपकेति क्षिप-
धातोर्जुड्त्वात् कः क्षिपस्ततः स्वार्थं कः पश्चादाप् ।

क्षिपादिर्द्यथा—

क्षिपका भ्रुवका चैव चटका धारकष्टका ।

करकाधित्यका प्रोक्ता चरकोपत्यकेडुका ।

अनका यच्चपुर्थ्यान्तु पिटका वासकेत्यपि ।

अष्टका तु पितर्यश्च तारका भट्टगंगयोः ।

वर्त्तिका शकुनी प्रोक्ता वर्णभेदे च वर्णिका ।

अत्य प्रकृतिकाः (२) सर्व्वं नरिकाभामिकं विना ।

एषु किम्—अष्टिका तारिका वर्त्तिका वर्णिका । शकुनी
वर्त्तिकेत्यपि कश्चित् । आकृतिगणोऽयम् ।

(१) अत्र मुने अनाशीरके इति वज्रट्टीकार-सम्मतः पाठः । तर्कवागीशेन
तु अनाशीरकके इति पाठे सत्या आशीरकस्य क आशीरककः नास्ति आशीरकको
यस्मिन्निति विपश्च कतः, किन्तु नास्ति आशीरको यस्मिन्निति वाक्ये अनाशीरके
इत्यनेनैवेष्टसिद्धेरस्माभिसुदोषेनितस ।

(२) अत्यप्रकृतिकाः--नास्ति त्यप्रकृतः प्रत्ययस्वरूपः ककारो येषां तादृशाः
शब्दाः प्रकृतिककारयुक्ता इत्यर्थः क्षिपादी अथा इ गर्थ । भ्रुवका जि भ्रु वि स्थैर्यं

२५६ । द्वैषसूतपुत्रहन्दारस्वज्ञाजभस्त्राधुत्यक्योर्वा ।

(द्वैष—धुत्यक्योः ६॥, वा ।१।)

हादेर्धुत्यवर्जयोः कययोश्चाकार इकारः स्याद्वा कापि ।

द्विके द्विके, चटकिका चटकका, आर्यिका आर्यकः ।

धुत्ययोः नान्यिका कल्पिका ।

२५६ । द्वैष । धुत्यत्ययौ, न तौ अधुत्यौ, क च य च तत्,

अधुत्ययोः क्य, पश्चात् द्वय, एषश्च, सूतश्च, पुत्रश्च, हन्दारश्च, स्वश्च,
ज्ञश्च, अजश्च, भस्त्रा च तत्, तच्च अधुत्यक्य च तौ तयोः । द्विके इति

इत्यस्मान् पचादित्वादनं कृटादित्वाद्गुणभावे ध्रुव तस्मात् स्वार्थे कण् । चटका—चट
भेदे पचादित्वाद्गुणं स्वार्थे कण् । 'चटकः कनविद्धः स्यात् तस्य स्त्री चटका तयोः ।
पुमपत्ये चाटकैरः स्त्रपत्ये चटकैव हीत्यमरः । इटका—इषधोर्नाम्नोति ततः ।
करका बर्षोपलः । लजन वधे इत्यस्मान्नाम्नोत्यकः । अधित्वका उपत्यका अधु-
पाभ्यामृद्धान्चयोरुक्त्वाच्चलमरटीका । एडका—एडकोमेघः, 'इड्रते काम्बलिकैः
इड ड लस्तुतौ नाम्नात्यकः निपातनाद्गुण इत्यमरटीकायां भरतः । अस्य अजादि-
पाठाच्चेप । पिटका विस्फोटः पिटकस्त्वित्त्वमरोक्त-पिटकशब्दस्य स्थित्यां रूपम् ।
वासका—वासका सिंहपथीति जटाधरः । वाकस् इति भाषा । अमरे तु वासिके-
त्यस्ति । अटका—पितरि आहुकाभवात् पितृसम्बन्धित्वे अर्थे वाच्ये सति । स च
आहुकानो गौणचान्द्र पौष-साध-फान्गुनभाषीय लण्पाठमीरूप इति । अन्ननि
पितरोऽस्यासति अशुधातो नाम्नोति तत्प्रत्ययः । अन्यत्र अटिका-खारीपरि-
भाष्यविशेषः । तारका भं नज्ज्वं, डगंगः कृषीनिक्ता । अन्यत्र तारिका दासीति
काशिका । वर्त्तका : शकृन्निः पञ्ची । अन्यत्र वर्त्तिकेति दीपाशयः । प्राचां मते
वर्त्तका शकृन्निः, उटीचान्तु वर्त्तिकेति काशिका । ७ । ३ । ४५ । यतएवात् दुर्गा-
दासेन शकृनौ वा तु वर्त्तिकेत्युक्तम् । वर्त्तका प्रावरणभेद इति काशिका । अन्यत्र
वर्षिका नटादीनां वर्णविशेषकारिका रचना । 'यन्विशेषस्य व्याख्या सोत्त्वकर्त्तृचे'
ति तत्त्वबोधनी । मरिका स्त्री । नरं कायति कै शब्दे, कायते वा डः ।
नर्विकेत्यपि पाठः । भाषिका- मभ इत्यसति ष्ठे मभकादेशः ।

हि औ टेरत्वे पश्चादात् तत श्रीरी अक् पश्चादिः । एवम् एषका एषिका । एषेति निर्देशात् एतिके इति पूर्व्वेण नित्यम् । चटकि-
केति चटकाशब्दात् स्वार्थे कः धुभिन्नत्वादिव्वा । आर्थिकेति
धुभिन्नत्वाट्टिव्वा । एवं भ्राह्म्यका भ्राह्म्यिका (१) इत्यादि ।
नायिकेति नीजधोर्णकः आप्, धुवर्जनात् पूर्व्वेण नित्यम् । आङ्पूर्व्व-
ध्वेधोर्णनीषादित्वात् षस्य ङः आख्या ततः स्वार्थे कण् आख्याका ।
धुवर्जनात् पूर्व्वेण नित्यम् । यथासंख्याभावज्ञापनार्थं नायिकेति
धोर्यकारेणोदाहृतम् । कस्य यथा-गिन्नां कायति के शब्दे गिन्नाका,
गिन्नाका एव गिन्नाकिका इत्यादि । कत्यिकेति क भवा इत्यर्थं
त्यत्राद्यचिर्गति त्यप्रत्ययः ततः स्वार्थे कण् । एवम् इहत्याका अत्र-
त्याका टाक्षिणात्याका इत्यादि । त्य इति स्वरूपस्य निषेधात् दूरे-
त्याका दूरेत्याका (२) इत्यादौ स्यादेव । अत्र स्वज्ञाजानां गोख्येऽपि,
तेन बहुस्त्रिका बहुस्त्रका, बहुस्त्रिका बहुस्त्रका, बहुजिका बहुजके-
त्यादि । हादीनां केवलानामेव (३) तेन परमद्विके (४) इति पूर्व्वेण
नित्यम् । अन्ये तु न से स्त्रेरिति सूत्रयित्वा नेच्छन्ति, परमद्विके
परमेपका इत्यादीत्याहुः । भस्त्रका (५) भस्त्रिका इति परसूत्रेणैव
सिद्धे भस्त्राग्रहणात् निर्भस्त्रका, निर्भस्त्रका इति गोख्येऽपि स्यात्
इति परे ।

- (१) भ्राह्म शब्दात् पत्वेऽर्थे व्य प्रत्ययस्य स्थित्यां रूपम् ।
- (२) अत्र दूरादेत्यप्रत्यय इति कर्त्तिकेयः ।
- (३) कलाशाशयनभिन्नानामित्यर्थः ।
- (४) परमे हे इति कर्मधारयः ।
- (५) भस्त्रा वायु-यन्त्रविशेषः, याता इति भाषा ।

२५७ । वाच्चापोऽनुक्तपुंस्कस्य ।

(वा ।१।, आत् ।१।, च ।१।, आपः ६।, अनुक्तपुंस्कस्य ६)

आपः स्थाने जातोऽकार इदाञ्च स्याद्वा कापि, न तूक्त-
पुंस्कस्य । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका । उक्तपुंस्कस्य तु शुभ्रिका ।

२५८ । द्विन्नञ्चाहनदादेरीप् ।

(ष् ट् उ ऋ इत्, न ऋ अश्च वाह नदादेः ५।, ईप् ।१।) ।

षकारित ष्टकारित उकारित ऋकारितौ नान्ता-दृदन्ता दञ्चो
वाहो नदादेश ईप् स्यात् स्त्रियाम् ।

२५७ । वाञ्च । चकारात् इदित्यनुवर्त्तते । न उक्तपुंस्कं
तस्य । गङ्गिकेत्यादि गङ्गाशब्दात् स्वार्थं कः केऽकः स्व इति स्वः ।
पूर्वसूत्रे भस्त्रायहणात्, भस्त्राका, निभस्त्राका इत्युप्यन्ये । शुभ्रि-
केति उक्तपुंस्कत्वान्नित्यम् । एवमतिगङ्गिकेत्यादि ।

२५८ । द्वि । ष च ट च उय ऋश्च तत्, ष्ट इत् यस्य सः, नद
आदिर्यस्य सः नदादिः, पश्चात् द्विञ्च न च ऋश्च अश्च च वाह
च नदादिश्च तत्तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । अत्र ष्टिददादिभ्यः
सुख्य एव, अन्यस्मात् गौणागौणयोरिति । तेन बहुगार्ग्या
अतिकुरुचरा बहुनदा सुमत्स्या इत्यादी न स्यात् । विदुषी,
सुविदुषी (१) पचन्ती, बहुपचन्ती इत्यादौ स्यात् । स्तनन्धयोति
घटष्टिस्त्वात् ।

(१) शोभना विहङ्गो यस्यं पुर्यामिति । एवं बहुवः पचन्तो ब्रह्मामिति ।

२५६ । ययोर्लीपोऽयुक्तौ पी ।

(ययोः ६॥, लोपः १।, अयुक्तौ ७।, पी ७ ।) ।

इवर्णावर्णयोर्लोपः स्यात् अयावक्तौ पी परे ।

ष (१).—वैष्णवी वराकी ।

२६० । क्यङ्चौ चानात्यपत्यणस्य ।

(क्य ङ्चौ ७।, च १।१।, अनाति ७।, अपत्यणस्य ६।) ।

अपत्यार्थ-णस्य लोपः स्यात् अयावक्तौ पी परे, क्य-ङ्चौ च, नत्वाकारे । गार्गी ।

२५६ । ययोः । इय अथ तौ तयोः, युञ्ज क्तिय तत्, न तत् यस्मिन् अयुक्ति, तस्मिन् अयुक्तौ, पावित्यस्य विगेषणं, पृथग्द-
करणान् प्रेष्ठः प्रयानित्यादौ न स्यात् । वैर्णावाति विष्णुर्देवता यस्या
इत्यर्थे षणः । वराकाति वृजधोः षाकः । अयुक्तौ किम् ? ऊर्णायुः
रामेणत्यादि ।

२६० । क्यञ्चौ चिञ्च तत्तस्मिन्, पुंस्त्वं मीत्रत्वात् । न
आत् अनात् तस्मिन् । अयुक्तिपावित्यनुवृत्तस्यैव विगेषणम् ।
गार्गीति गर्गस्यापत्यमित्यर्थे षणः । क्ये गार्गीयति, ङे गार्गीयते,
चौ गार्गीकरोति इत्यादि । अपत्ये किम् ? मैत्रायते (२) । अना-
दिति किम् ? गार्गीयणः वात्स्यायनः ।

(१) षकारेण उदाहरणमाह । एवमन्यत्र ।

(२) मिलस्य भावः मैत्रं तद्विवाचरताति ङः ।

२६१ । सूर्यागस्त्यस्य तिष्यपुष्यस्य षामत्स्य-
स्येपो भ्रंषो ईपि यः ।

(सूर्यागस्त्यस्य ६।, तिष्यपुष्यस्य ६।, षामत्स्यस्य ६।, ईयेपोः
७।, भ्रंषो ७।, ईपि ७।, यः ६।) ।

एषां यस्य लोपः स्यात् ईयेपोः परयोः, नचत्रणो ईपिच ।

मौरी आगस्तौ चातुरी ।

२६१ । सूर्यश्च अगस्त्यश्च तत्तस्य, तिष्यश्च पुष्यश्च तत्तस्य,
षाम् मत्स्यश्च तत्तस्य, ईयश्च ईप् च ती तयोः, भं नचत्रं, तत्र षः
तस्मिन् । सूर्यागस्त्यस्य ईयेपोः, तिष्यपुष्यस्य भ्रंषो, षामत्स्यस्य
ईपि यलोप इत्यर्थः । सौरीति सूर्यो देवता अस्या इत्यर्थं षः,
ययोर्लोपः, पित्त्वादीपि अनेन यलोपः । एवमागस्तौ(१) । चातुरी
चतुरस्य भाव इत्यर्थं ब्राह्मणादित्वात् षाम्, सामान्यण्यग्रहणात्
अनेन यलोपः । एवं मैत्री श्रीचितीत्यादि । त्रयीति-त्रयाणां
पूरणीत्यर्थेऽयत् । भूषणीति-भूषतेऽनया धेऽनत् । विदुषीति-
विदेः शतुः कसुः । श्रीमतीति-श्रीरस्ति अस्या इत्यर्थं मतुः ।
भवतीति-भाधोर्भवतुः । पच दिव तुद-भा एतेभ्यः शत । दण्डो-
ऽस्या अस्तीत्यर्थं इन् । अर्च्यस्तुङ् ईपि । राजन्शब्दस्य ईप्य-
लोपः । श्वन् शब्दस्य ईपि वस्य उः । मघोनस्तुङ् वा ईपि, पक्षे
वस्य उः । कधोस्तृन् कर्त्री । क्रीष्टीः स्त्रियां ढन् ईप् क्रीष्टी ।
प्रत्यच् शब्दात् ईपि अचोऽलोपः स्वस्य षथ । प्रत्यञ्चै पूजार्थं न न-

(१) अगस्त्यो देवता अधिष्ठाता अस्या इति षः, दक्षिणा दिक् ।

ट—त्रयी भूषणी । उ—विदुषी श्रीमती भवती । (२४६)
 अप्यनोनित्यम्, ऋ—पचन्ती, दीव्यन्ती । (२४५) आदीपोः,
 तुदन्ती तुदती, भान्ती भाती । न—दण्डिनी अर्द्धती राज्ञी शुनी,
 मघवती मघोनी । ऋ—कर्त्री क्रोड्नी । अनृच्—प्रतीची प्रत्यञ्ची,
 तिरधी तिर्यञ्ची, असुमुईची अदमुईची उदीची । वाह—भारीही
 खेतौही खेतवाही ग्राह्यही । नदी मत्सी गौरी ।

लोपः । ईपि तिर्यच् असुमुयच् अदमुयच् उदच्—एषां तिरश्चा-
 द्यादेगाः । भारवाह्गम्दादीपि वाहः वा श्री । खेतवाहीति खेतात्तु
 वा इत्युक्तेः । ग्राह्यहीति अनादूः । नदीत्यादि । मत्स्यस्य ईपि
 ष्यमत्स्यस्येति यलोपः । नदादिर्यथा—

नट-मह देहं तर-दर-चोरं,

हेव गरी पुर-तट-नट चेलम् ।

अनडुत्-कोल-महहृहृदृथं

गवय-मुकय-मत्स्य-मनुष्यम् ।

देहल-गडजं-मण्डप-मण्डं

निष्कल-विकलं पुष्कल-पिण्डम् ।

गाह-पृथु-प्रव-शठ-भय सूचं

केकय-पृथिवं भोट पिण्डम् ।

पाण्डर-गौरं पुत्रानन्दं

शक्कल कुवल-द्रुण तकारम् ।

कन्दर-कदरामलकं मूपः

वदरो धातक वल्लक-पूपम् ।

नाट-मठादक-मालत-सूपं
 पिप्पल-वेतस-कन्दल-विस्वम् ।
 आरट-मारट पट-शुष्कण्डं
 द्रोण-पुण्णौ कण-काकण-पातम् ।
 हृष-शम-काकल-कदल-कवाटं
 कौपातक-पुटमंतस-वराटम् ।
 शल्लक-मण्डल-कूट-मूलाटं
 सूर्द-हरीतक-गुर्द-सृपाटम् ।
 सुषरोर्द-विभीतक-माकन्दं
 वयसि-किशोरस्तरुण-चिरण्टम् (१) ।
 वर्कर-तलून-कुमार-बधूटं
 नामनि-केवल-(२) भेषज-पापम् ।
 शारङ्गावर-भोग-समानं (३)
 रचक-देवक-भिक्षुकवर्गम् ।

(१) चिरण्ट-बधूट-शब्दौ यौवनवाचिनौ इति सिद्धान्तकोसुदी । चिरण्टी जडा अनूडा वा पिप्पादिदृष्ट्येयता । चिरं पिप्पादिदृष्ट्ये अटति, पृषोदरादिरित्यमर-टीका ।

(२) संक्षिप्तभारेऽपि नाम्नीतिप्रज्ञं । तद्वित पादे २४ सूत्रम् । तत्र केरल इति । केरली ज्योतिर्विशेषस्य नाम । काशिकायान्तु संज्ञाच्छन्दोगोरित्युक्तम् (४।१।३०) । केवलेति पाणिनिः । (४।१।३०) केवली ज्ञानभेद इति मेदिनी, पन्थविशेष इति छेभचन्द्रः ।

(३) शारङ्गशब्दः काशिकायां दन्त्रादिर्दृश्यते ४।१।४० । अवर इति संक्षिप्तभारे । काशिकायान्तु अवर इति दृश्यते ४।१।२० । समानी छन्दोविशेषस्य नाम, इति गोपीचन्द्रः ।

कीखीगीघीटीठी डीढ्य-

स्तीथीप्रीहीत्रीचीपीथ्यः ।

सोदी च दीर्घजिह्वय भागधेय रजस्वली ।

सामकार्यकृती (१) शृङ्गः मातङ्गय सुमङ्गलः ।

अथ भौनिङ्गिरान्स्विभौरिक्यौन्दाहमालयः ।

अथःस्थूणीद्वाहमालिभौलिकिः, थोणिरोगयोः -

कटाशरौ, विषाद्यादिः पुच्छः प्रोक्ताऽग्रहायणः ।

सूर्ध्वं सोधर्म्यं सोधाम-सातामह पितामहाः ।

यूथाधिकार-लवणं कुण्डलाटव-साठनम ।

उपमानात् पक्षपुच्छावृत्तं रोहिणरेवती ॥

ऋथादिपञ्चानां जातिवाचित्वेऽपि युङ्क्त्वात्, पिङ्गादित्-
याणां वणवाचित्वेऽपि अन्तोटात्तत्वात्, गष्कलाद्येकपञ्चाशतो जाति-
वाचित्वेऽपि नित्यस्तोत्वात्प्राप्ति पाठः । द्रोणगच्छाऽम्बवाहिन्यां २
कूटगच्छः शालायां नित्यस्तौलिङ्गः । अवयस्यपि तरुणी तलुनी
त्यन्यः । पुत्रगच्छाऽत्र दुहितृभिः, तथाच - सुता च दुहिता पुत्राति
त्रिकाण्डशेषः । स्वमते कौश्यादीनां पाठः । औन्दाहमालि भौ-
लिङ्गि आनस्वि औद्वाहमालि इत्येपां षोडशवाधनार्थः पाठः (३) ।
भौरिकि भौलिक्योः क्रौड्यादिपाठात् (४) भौरिक्या भौलिक्या

(१) सामको देवताविशेषस्य नामिति गोयंचन्द्रः ।

(२) अम्बवाहिन्यां - काशादिकृत शिवाय - नौ स. कृति - जनसे नन्यामित्यमर-
टीका । द्रोणो गवाटन्यामितिति गोयंचन्द्रः ।

(३) २१० सूत्रस्य टीका दृष्टव्या ।

(४) २१० सूत्रस्य टीका दृष्टव्या ।

२६२ । णच्खसाहनो रङ्गीप् वा तु हे ।

(णच्खमात् ५।, वनः ५।, रङ् ।१।, ईप् ।१।, वा ।१।, तु ।१।, हे ७।) ।

इत्यपि । कटो शीणिः । अश्रमो रोगभेदः । विषीद्यादिपुच्छो यथा—विषपुच्छी शरपुच्छी कवरपुच्छी मणिपुच्छी । अश्रे हायनमस्याः अश्रहायणी । अधिकारीऽस्यस्याः, अश्र आदित्वादः अत्र पाठादीप् अधिकारी । उपमानात् पत्रपुच्छी यथा—शुकपत्नी सिंहपुच्छी । रोहिणी रेवती च नक्षत्रम् । आकृतिगणोऽयम् ।

नृजातरितः । इदन्तान्मनुष्यजातेरीप् स्यात् । कुन्ती अवन्ती दान्ती औदभेयो । विशेषविधेयुडो न निर्धः । . इतः किम् ? दग्त् (१) । नृजातः किम् ? तित्तिरिः वैडालिः ।

ईपि णास्य वा णायनो लोहितादेस् नित्यम् । णास्य णायनः स्वाहा ईपि लोहितादेस् नित्यम्, ण इत् । गार्भ्यायणी वात्स्यायनी, पत्रे गार्गी वात्सीत्यादि । लोहित्यायनी कात्यायनी । लोहितादिर्गर्गादी ज्ञातव्यः ।

आसुर माण्डूक कौरव्याणां डायनो वा । एषां डायनो वा स्यात् ईपि, ड इत् । आसुरायणी माण्डूकायनी कौरव्यायणी अनएव कौरव्यादीप् । पत्रे आमुरी माण्डूकी कौरव्या । इदं नच्छत्यन्ये । कथं कौरवी सेनेति ? इदमर्थं णादीप् ।

२६२ । णच् । ण च अत्र खसद्य तत्तस्मात् । वनो नान्त-
त्वादीपि सिद्धे अत्र विधानम्, ईप्येव रङ्गविधानार्थं, तेन बहुधीवि

णादचः खमाच्च विह्वितात् वन ईप् स्यात्, वनो रङ् च
स्त्रियां हे तु वा । अवावरी धीवरी हरिट्श्वरी बहुधीवरी
बहुधीवा ।

२६३०। स्रश्चोधः संख्यादिदाम-वयोऽर्थहायनाद् ।

(सू. ६१, नः ११, च ११, ऊधम्-सङ्ख्यादिदाम वयोऽर्थहाय-
नात् ५, हे ७ ।) ।

बहुधीवानो इत्यादी न रङ् । (१) णचखमादनोरङोर्पाति कृते
अवावरी धीवरी बहुधीवरी २ बहुधीविव्यादि मिहावपि बहुगत्वरी
बहुसृत्वरीत्यादि मिहायं वा तु हे इति कृतम्, ईप्चाम्बस्यादित्य-
स्वस्यादित्युक्तेः । अवावरीति ओणृ अपसारणे, अस्मादन्, विड्व-
नोर्डा, ओ अक् । धीवरीति धा-धीः कनिप्, दामागैहाकपिवेति
डी । हरिट्श्वरीति हरिं पश्यति स्मिति कनिप् ।

२६३ । स्रश्चोधः । स इति लुप्तपाकं, न इति प्रीकं, स्रः ।
वयोऽर्थं ज्ञायनः, अथवा वयोऽर्थी यस्य स चामी ज्ञायनश्चेति मः ।
दाम च वयोऽर्थज्ञायनश्च तौ, संख्या आदिर्यथोस्तौ, तौ च
तौ तौ चेति संख्यादिदामवयोऽर्थज्ञायनी, ऊधश्च संख्यादि-
दामवयोऽर्थज्ञायनी च तत्तस्मात् । ऊधमः संख्यादिदाम्नः
संख्यादिवयोऽर्थज्ञायनाच्च स्त्रियामीप् स्यात्, ऊधमः मस्य नश्च ।

(१) ईप् रङ् इत्यर्थात् बहुधीविसमासे ईपनाम्बस्येत्यनेन ईपो वैकल्पिकत्वेन
रङ्गि वा भवित्यर्थः, तत्र ऊधं वा तु हे इत्यर्थात्मित्याशङ्क्याह णजिति ।

(२) बहुधीवरीति बहुगो धीवानः कवन्ताः यस्यामिति ।

जधसः सङ्गापूर्वात् दाम्नी वयोऽर्थ-हायनाच्च ईप्-स्यात् हे,
सस्य च नः स्यात् । पीनोधी द्विदाम्नी द्विहायनी ।

२६४ । जातेरतोऽस्त्री-युङ्-सत्कारणप्राक्प्रान्त-
शतैकादिपुष्य सम्भस्वाजिनैकशणपिण्डादिफल- नादि-
मूलात् ।

(जातः ५।, अतः ५।, अस्त्री—मूलात् ५।) ।

पीनोधीत्यादि-पीनमूधी यस्याः सा, हे दामनी (रज्जू) यस्याः
सा (१) द्वौ हायनी वयो यस्याः सा इति वाक्यम् । हे किम् ?
अतिदामा (२) । संख्यादेः किम् ? सुदामा । वयोऽर्थं किम् ? वि-
हायना शाला । (३)

२६४ । जाते । य उङ् यस्य सः, सच्च काण्डश्च प्राक् च
प्रान्तश्च शतञ्च एकञ्च तत्, तत् आदिर्यस्य तत्, तच्च तत् पुष्यञ्चेति
तत्, सं च भस्वञ्च अजिनञ्च एकञ्च शणश्च पिण्डश्च तत्, तत्
आदिर्यस्य तत्, तच्च तत् फलञ्चेति तत्, न आदिर्यस्य तन्नादि,
नादि च तत् मूलञ्चेति तत् । पद्यात् स्त्री च युङ् च सटाद्यादि-
पुष्यञ्च समाद्यादिफलञ्च नादिमूलञ्च तत्, न तत् अस्त्रीयुङ्-

(१) यां गां हाभ्यां रज्जूभ्यां वप्राति सेत्यर्थः ।

(२) दाम अतिक्रान्ता, या वद्धा सती रज्जुंक्लिनन्तीत्यर्थः ।

(३) कालकृता शरीरावस्था वयः । दुर्गादामस्त प्राणिनो गतपरमायु र्वय
इत्याह । वयांसि च चत्वारितीत्येके, यदाहः—आद्ये वयांसि नाधीतं द्वितीये
नार्जितं धनं । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यमीति ॥ त्रीण्येवमेव, यदाहः
पिता रज्जति कौमारे भर्ता रज्जति यौवने । पुत्रस्तु स्थावरे भावे न स्त्री स्यात्
न्यभर्ततीति ।

जातिवाचिनोऽकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् नतु स्त्री-युडादेः ।
 मृगो हंसी शीतपाकी । स्त्री-युडादेस्तु मञ्जिका वैश्या सत्पुष्या
 संफला अमूला । जातेः किं -- मन्दा ।

आकृतिग्रहणा जाति निर्द्धानाच्च न सर्व्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्घाञ्जा गोतञ्च चरणैः सह ॥

गार्गी कठी कौथुर्मा ।

सकाण्डप्राक्प्रान्तगतेकादिपुष्यमभ्रस्वात्रिनैकशणपिण्डादिफलना-
 दिमूलं तस्मात् । मृगीति—मुख्य एवायं विधिः, तेन बहुमृगा
 भूः, बहुहंसा पूरित्वादी न स्यात् । शीतपाकीति शीतन पाकी
 यस्याः सा इत्यत्र हेन जातिरुच्यतेऽतो जातेरगौणत्वम् । एव
 सोदनपाकी गोवनी शङ्कूर्णीत्यादि । मञ्जिकति—एवं पिपी-
 लिका बलाका इत्यादि । वैश्याति—एवं क्षत्रिया इत्यादि । सत्-
 पुष्येति—एवं काण्डपुष्या प्राक्पुष्या प्रान्तपुष्या शतपुष्या एक-
 पुष्या । एभ्यः किम् ? शङ्कपुष्यौ चौरपुष्यौत्यादि । सम्फलेति—एवं
 भस्त्रफला अजिनफला एकफला शणफला पिण्डफला । एभ्यः
 किम् ? पूतिफलो तालफलीत्यादि । अमूलेति—न मन्ति
 मूलानि यस्या इति वाक्यम् । नजः किम् ? बहुमूली शतमूली ।
 जातेः किम् ? घनपुष्या स्थूलफला, निर्मूला श्रुतिः, समूला
 स्मृतिः ।

अथ जातिवाचकशब्दज्ञापनायं जातिलक्षणमाह, आकृ-
 तीति । आक्रियते व्यच्यतेऽनया इत्याकृतिः अवयवसंस्थानादिः ।

गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं, धमामान्यमिदत्वेन स्त्रीत्वाभावान्नेपू । आ-
कृतिः ग्रहणं यस्याः सा । यद्वा गृह्यते इति ग्रहणम्, आकृत्या-
ग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा संस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थः । तथाच
मृगसिंहव्याघ्रादिषु शृङ्गगटादिसंस्थानव्यङ्ग्या मृगत्वादिजातिः ।
एतेन गुणक्रिययोज्ञातिर्निराकृतति । ब्राह्मणत्वादिजातेर्न संस्था-
नव्यङ्ग्यत्वं, तत्संस्थानस्य जात्यन्तरसंस्थानसाम्यात् । अतो लक्षणा-
न्तरमाह—लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभागिति । या लिङ्गानां पुंस्त्रीक्ती-
वानां सर्व्वीणि रूपाणि न भजते सापि जातिः । तथाचात्रिलिङ्ग-
शब्दाद्यापि जातिरित्यर्थः । तेन ब्राह्मण ऋत्रियवैश्य-शूद्रादीनां
स्त्रीपुंसयोर्वर्त्तमानत्वादसर्व्वलिङ्गभाक्पदवाच्या ब्राह्मणत्वादि-
जातिः । तटत्वादेस्त्रिलिङ्गभाग्वाच्यत्वान्न जातित्वं, तटीत्यत्र
नदादिपाठादीप् (१) ।

ननु देवदत्तत्वादेरसर्व्वलिङ्गभाग्वाच्यत्वेन कथं न जातित्व-
मित्यत आह मरुदाख्यातनिघाञ्चेति । मरुदेकवारमाख्याता
उपदिष्टा मतो निर्याह्या निश्चयेन ग्राह्या इत्यर्थः । तथाचामर्व्व-
लिङ्गभाक्तु ब्राह्मणादिषु उपदेग्यङ्ग्या जातिरित्यर्थः । उपदेशो
हि एकस्यां व्यक्तावेकदा कृताऽनेकव्यक्तिषु तत्तत्प्रत्ययनिमित्तं

(१) अत्र 'तटत्वादिजातेस्त्रिलिङ्गभाक्पदवाच्यत्वेऽपि संस्थानव्यङ्ग्यत्वात् पूर्व्व-
लक्षणं न जातित्वं व्यवस्थापितम् । अथवा नदादिपाठादीनि ति पाठान्तरम् । अत्र
गङ्गाधरोऽपि "एवं तटादिरपि जातिश्च, संस्थानव्यङ्ग्यत्वादि"त्याह । सिद्धान्तकौस्तुभ्या-
मपि "जातेरस्त्रीविषयादथोपधात्" (४।१।१३) इति सूत्रस्य वृत्तौ आकृतिग्रहणा
जातिः अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वर्थ इत्युक्त्वा तटोत्पदाद्भवत् । तर्कवागीशेन तु नदादौ
तटशब्दः पठितः । कातन्वटीकायां संक्षिप्तसारेऽप्येवमिति ।

भवन् सकलव्यक्तिय्यापक इहाभ्युपगम्यते । यथा एकस्मिन् ब्राह्मणे
सकृदुपदिष्टेनैकेन धर्मणांयं ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मण इत्यनेकव्यक्तिषु
प्रतीतिः, न तथा देवदत्तादौ, तस्य संज्ञाशब्दत्वेनैकमात्रवृत्तित्वात् ।
एतत् सर्वस्या जातिरुपयुक्तं (१) तथाहि शुक्ले कृष्णे वा गवादि-पिण्डे
सकृदुपदिष्टा गोत्वादिजातिः पिण्डान्तरेऽपि गौरयमित्यादिज्ञान-
निर्घाह्या भवति, उपदेशस्य तथाभूतमाधनत्वात् । एतेन जातिरेका
निरवयवा नित्यानेकव्यक्तिसमवायिनीति ।

पारिभाषिकीं जातिमाह, गोत्रञ्च शरणैः सह इति । पुत्र-
पौत्राद्यपत्यमिह पारिभाषिकं गोत्रम् । यथा गार्ग्यः वास्य
इत्यादिः । गार्ग्यत्वादेन संस्थानव्यङ्ग्यत्व, तत्संस्थानस्य जात्यन्तर-
संस्थानमाभ्यात्, न वा सर्वैर्निष्कृभावाच्यत्वम्, गार्ग्यः गार्गी
गार्ग्यं कुलम् इत्यादिप्रयोगात् । अतः पृथगुक्तम् । अस्य पारि-

(१) एतत् सकृदाख्यातनिर्घाह्येति हयोरपि जातिलक्षणयोर्बोद्धव्यमित्यर्थः ।
यः लक्षणद्वयेन लक्षितार्थि सकृदाख्यातनिर्घाह्या भवति सा जातिरिति निश्चयः ।
उक्तञ्च अन्तिप्रसारे तद्विषयपादे ४६ सूत्रस्य टीकायां गोयोचन्द्रेण—पृञ्जाकलक्षण-
द्वयेन व्यस्यताया एव जातेः स्वरूपमाह सकृदाख्यातनिर्घाह्येति एतेन जाते-
रेकत्व नित्यत्वं प्रत्येकं परिममाप्राप्तुं स्वरूपं दर्शितवान् । तथाहि एकस्मिन्
मयुरे सकृदाख्याता जातिर्देवान्तरवर्तिन्यपि सन्त्येऽपि सहस्रापि मयूरान्तरे निच-
येन घाह्या भवति । तस्मादेका नित्या प्रत्येकं परिममाप्रा च । सा यदि ह्येका
न स्यात्, सकृदाख्याता पिण्डान्तरेऽपि न स्तुह्येत । यदि च नित्या न स्यात्,
पिण्डविनाशे जातिर्विनाशात् पिण्डान्तरे जातिर्नोपलभ्येत । यदि प्रत्येकं परि-
ममाप्रा न स्यात् तदा यत्साख्याता तस्मिन्नपि पिण्डे सञ्जाकना न स्तुह्येत, किं
पुनः पिण्डान्तरे । अग्रेम हि परिममाप्री सत्यां अंग एव स्तुह्येत, न जाति ।
न हि जात्ययो जातिर्भवति अनेकत्वप्रसङ्गादिति ।

२६५ । गुणादोतोऽखरु-स्योडः ।

(गुणात् ५१, वा ११, उतः ५१, अ-खरु-स्योडः ५१) ।

भाषिकजातित्वात् गार्ग्यमानिनी वास्यायनमानिनीत्यादौ पुं-
वद्भावः; न तु वैयाघ्रपदीभार्य इत्यादौ, जातिस्त्राङ्गेत्वमा-
निनीत्युक्तेः । चरणं शाखा, वेदैकदेशः कठादिशब्दः, स तु
क्रियावचनः (१); कठादिरूपचरणस्याध्ययनं क्रियासम्बन्धेन वर्त्त-
मानत्वात् । तथाच कठादिशब्दोऽध्ययनविशेषमाचक्षणो यदा
तदध्ययनसम्बन्धात् अध्येतपुरूपेषु वर्त्तते, तदा क्रियैवास्य प्रवृत्ति-
निमित्तं, सैव पारिभाषिकी जातिः, अस्यापि पारिभाषिकजाति-
त्वात् कठी चरकी कठमानिनी कठीभार्य इत्यादिः स्यात् ।

लक्षणचतुष्टयाव्याप्यत्वात् मन्देति न जातिः । गार्गीति—
गंगेस्यापत्यं स्त्री । गोत्रविहितयोः षण्णप्रोयडादेशं युङ्त्वादीप्-
निषेधे सिद्धे पुनरजादौ यङन्तानां पाठोत् नह युङ्त्वादीप्नि-
षेधः (२) । कठीति—कठी ब्राह्मणः वेदैकदेशस्तेन प्रोक्तम् अधीते
यः साऽपि कठस्तस्मात् स्त्रियामनेनेप् (३) । एवं कौथुमी ।

२६५ । गुणात् । स्य उङ्यस्य सः । खरुः खेतार्थः ।

१) कठादिशब्दस्तदध्ययनवाचीत्यर्थः । अतएव सिद्धान्तकौमुद्यां ४।१।६३।
स्त्वस्य वृत्तौ "अपत्यमन्वयान्तः शाखाध्येतवाची च शब्दो जातिकार्यं लभते
इत्यर्थं" इत्युक्तम् ।

(२) एतद्विचरणं २७७ स्त्वस्य टीकायां द्रष्टव्यम् ।

(३) कठशाखाध्ययनविशिष्टा स्त्रीत्यर्थः । यद्यपि स्त्रोणामध्ययनं प्रतिपिद्धं
तथापि पुराकल्पे ह्येतदासीत् । तदाह यमः—पुराकल्पेषु नारीणां भौक्ष्यावन्धन-
मिष्यते । अध्यापनञ्च वेदानां साधित्वोवचनं तथा ॥ इति तत्त्वबोधिनी ।

गुणवाचकादुकारान्तात् स्त्रियामीप् स्याद्वा, न तु खरोः स्त्री-
डश्च । सृद्वी सृदुः । खरु स्त्रीडल्लु —खरुः पाण्डुः । गुणात् किं—
सत्त्वे निविगतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

अर्धयथाक्रियाजय सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गणः ॥

धेनुः ।

खरुश्च स्त्रीड् च तत्, न तत् अखरुस्त्रीड् तस्मात् । गुणवाचका
दिति—गुणं वक्ति गुणवाचकः, ध्रं णकः । वतुनोपादभेदोप
चागदाः (१) तदिति द्रव्यं वर्त्तमानादुकारान्तादित्यर्थः । सृद्वीति-
माह्वैवगुणविगिष्टा इत्यर्थः ।

अथ गुणवाचिगच्छज्ञापनाय गुणलक्षणमाह, सत्त्वं इत्यादि ।
सत्त्वं द्रव्यं, तत्र निविगते तदाश्रयति, अर्पति ततः सत्त्वादप-
गच्छति । यथा श्यामो गुणः पूर्वमास्त्रादिफलमाश्रयति,
पश्चात् पक्कटगयां ततोऽपगच्छति । पृथग्जातिषु दृश्यते इति—
पृथक् नाना जातयो येषां तेषु दृश्यते । यथा हंसादिषु यः शुक्ला
दि गुणो दृष्टः, स गङ्गादिषु दृश्यते । एतेन सर्वेण जातिर्न गुणः ।
न हि द्रव्यसमवायिनो (२) जातिः सत्त्वादपगच्छति, जन्मनः

(१) वतुनोपादित्वस्यायमाश्रयः सृद्वे गुणादित्यत्र गुणलक्षणमाचष्टे इति
वाक्ये जी वतुनोपे जेहिंत्वात् गुणि इति नामधातोः पश्चादित्वादिन गुण
लक्षणादित्यर्थः । अत्र 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्' इति पाणिनीयवार्तिकञ्च ।

(२) समवायः सम्बन्धविशेषस्तद्वर्तमान्यर्थः । स च सम्बन्धः 'ऋदीनां
कपान्तादीं द्रव्येषु गुणसम्पन्णोः । तेषु जातेषु सम्बन्धः समवायः प्रचीरितं
इत्यज्ञानशेषः ।

प्रभृत्याविनाशादाधारस्यापरित्यागात् । नापि जातिः पृथग्जा-
तिषु दृश्यते, ब्राह्मणत्वादिर्गवादिष्वसमवेतत्वात्^(१) । इदम्तु स्वरूप-
कथनम्^(२) । नापि सत्ता^(३) गुणः, द्रव्यगुणकर्मसु वर्त्तमानत्वात्,
न च सा द्रव्यादपैति । नन्वेवं कर्मापि गुणः, सत्त्वं यदा सक्रियम्भ-
वति तदा सत्त्वे निविशते, यदा निष्क्रियं भवति तदा सत्त्वादपैति,
पृथग्जातिष्वपि दृश्यते, यथा गमनादिक्रिया मनुष्येषु दृश्यते तथा
गवादिष्वपि दृश्यते, अतो निराकर्तुमाह आधेय इत्यादि ।
आधेय उत्पाद्यः, क्रिया व्यापारस्तस्माज्जातः क्रियाजः, न क्रिया-
जोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः । तथाचोत्पाद्यं घटादिरूपम् अनुत्पाद्यं
परमाण्वादिरूपम्^(४) । कर्मणस्तुत्पाद्यत्वमेव नानुत्पाद्यत्वं, तस्य
जन्यत्वात् । एवं^(५) घटादेर्महत्त्वादिकमुत्पाद्यम्, आकाशादेर्मह-
त्त्वादिकमनुत्पाद्यमिति । एवं सति द्रव्यमपि गुणः, द्रव्यं^(६) हि

(१) समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वाभावात् ।

(२) गुणस्येति शेषः ।

(३) द्रव्यगुणकर्मैर्जातिविशेषः । तथाज्ञोक्तं भाषापरिच्छेदे - सामान्यं
द्विविधं प्रोक्तं परस्वापरमेव च । द्रव्यादित्किर्त्तित्तस्य सत्ता परतयोच्यते इति ।
सामान्यं जातिः ।

(४) परमाणुः पृथिव्यादिभूतचतुष्टयाणां ह्यणुकानामवयवः । स च नित्यः
निरवयवः । ततः सूक्ष्ममपि भास्ति । तथाचोक्तं - नित्यानित्या च सा हेधा नित्या
स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनीति । परमाणुद्वयात्कं
ह्यणुकं, त्वसरेणुस्त्वंशत परमाणु-परिमाणम् । तथाच वैद्यक परिभाषा जाला-
नरगते सूक्ष्मकरे ध्वंसी विचोक्त्यते । त्वसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्वंशत परमाणुभिरिति ।

(५) घटादे रूपादित्वर्थः ।

(६) घटपटादिकम् । तथाच - क्षित्यपतेजोमरुद्देहिम-काल-दिग्देहिभो-मन
इति भव द्रव्याणि ।

२६६ । पाच्छीणादि-स्वाङ्गतोऽक्तिर्वा ।

(पाद्—स्वाङ्गतः ५।, अक्तेः ५।, वा ।१।) ।

द्रव्यारम्भकऽवयवभूते (१) निविशते, तदवयवसंयोगविनाशादपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते, अवयविद्रव्यस्योत्पाद्यत्वं निरवयवद्रव्यस्यानुत्पाद्यत्वम् । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावो यस्य सः सत्त्वप्रकृतिः, न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः, द्रव्यं भिन्न इत्यर्थः । एवं सत्यपि व्यवच्छेदफलकत्वात् (२) सत्त्वे एवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम्, अन्यथा अर्भावेऽतिव्याप्तिः स्यात् । घटाभावस्य घटे निविशत्, घटमन्विधानं कृते तदपगमात्, पृथग्जातिषु दर्शनात्, ध्वंसस्य उत्पाद्यत्वादत्यन्ताभावस्यानुत्पाद्यत्वात् (३) । तथाच द्रव्यं भिन्नस्य यस्य क्वचिदधिकरणं द्रव्यं द्रव्यमात्रेऽभिनिर्वणः, ततोऽपगम इति द्वयं, निर्वणमात्रं क्वचिदधिकरणे (४) पृथग्जातिषु दर्शनं, क्वचिदुत्पादनीयत्वं, क्वचित्त्वित्यत्वं, स गुण इत्यर्थः । यथाक्त धर्मानाक्रान्तत्वात् धनुरित्यत्र नेप ।

२६६ । पाच्छे । पादित्यनेन संख्यासूपमानादित्यादिना

(१) द्रव्यसमवायिकारणरूपानादौ ।

(२) व्यवच्छेद इतरव्याहृतिः । तथाच द्रव्यभिन्नत्वे सति द्रव्येतराहृतिरित्यादित्यर्थः ।

(३) अतिव्याप्तिर्लक्षणदोषविशेषः । स च अनस्ये लक्षणसमरूपः । इह हि अभावो न गुणलक्षणलक्ष्यः, तत्र लक्षणसमने उक्तदोषः स्यादित्यर्थः । गुणलक्षणे द्रव्यभिन्नत्वे सति द्रव्यमात्रवृत्तिरित्यनुक्तौ अभावे लक्षणावयवदोषं दर्शयति घटेति । प्रतियोगित्यसम्बन्धेन घटाभावो घटेऽस्ति ।

नित्यद्रव्ये आकाशादौ ।

पादः शोणादेः स्वाङ्गात् इकारात्लाञ्च स्त्रियामीप् स्यादा, नतु
क्तेः । त्रिपदी त्रिपात्, शोणी शोणा चण्डी चण्डा, विम्बोष्ठो
विम्बोष्ठा । स्वाङ्गात् किं—

स्वाङ्गं स्यादद्रवं सूक्तं प्राणिस्यमविकारजम् ।

दृष्टं तत्रातत्स्यमपि तदत्तादृशि च स्थितम् ॥

द्विष्टस्य ग्रहणम् । शोण आदिर्यस्य सः, पाञ्च शोणादिश्च स्वाङ्गश्च
इच्च तत्तस्मात् । न क्षिरक्षिप्तस्याः, अर्थवशादितो विशेषणम् (१) ।
त्रिपदी—त्रयः पादा यस्याः सा इति वाक्यम्, एवं द्विपदी द्विपात्
चतुष्पदी चतुष्पादित्यादि । शोणीति अनुदात्तान्तवर्णादित्यनेन (२)
नित्ये प्राप्तेऽनेन विकल्पः । चण्डीति अप्राप्तौ विकल्पः ।

शोणादिर्यथा—

शोण-माधारणाराल-विशाल-इय-शङ्कटाः (३) ।

कृपाण-कृपणोदाराः कमलो विकटोऽञ्चतिः ।

अङ्गुल्यङ्गति-कल्याण-यष्टि-वस्ति-विशङ्कटाः ।

सहाय-भरुजौ चण्डः पुराणीऽङ्गादिपश्चिमाः ।

नदीभेदे चन्द्रभागा वर्षाभूस्तु भ्रवस्त्रियाम् ।

अङ्गान्-दन्त-कण्ठश्च शृङ्ग-कर्णाष्टमित्यपि ।

पुच्छ-नेत्रं तथा गात्र-जङ्गमङ्गादिरीरितः ॥

(१) अर्थपर्यालोचनया पादादिभिः सह सम्बन्धामङ्गतेरित्यर्थः ।

(२) भारी सञ्चोति सूत्रस्य टीकायां वार्तिके दृष्टव्यम् ।

(३) सर्वेषु पक्षकेषु तालव्यादिरयम् । किन्तु काशिकः कातन्त्र-सिद्धान्तकौस्तुभे-
र्षोणप्रसारेषु शोणादौ, अमरकोषे शब्दकल्पद्रुमे च तालव्यादि-शङ्कट-शब्देन
दृश्यते । दन्तगादस्तु देवी-विशेष-वाचकं सस्य सङ्कटेति रूपमिति केचित् ।

बहुस्वेदा द्रवत्वात् । सुप्राना भ्रमूर्त्तत्वात् । सुसुखा शान्ता
अप्राणिस्थितत्वात् । सुशोभा विकारजत्वात् ।

सुकेशी सुकेशा रथ्या, अप्राणिस्यस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।

हयशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि युङ्क्त्वात्, अञ्चति अङ्कति अं-
हति एषां त्याद्यन्तप्रतिरूपकत्वात्, यष्टिवन्त्योः ऋन्तत्वात्,
अङ्गाद्यन्तानां स्वाङ्गवाचित्वेऽपि स्योङः स्वाङ्गस्याजादौ पाठात्,
शेषाणां मर्त्यैवाप्राप्ते पाठः । परंतु गौरादौ हयमाहुस्तत्र, हयया
गतयोजनगामिन्येति हरिवंशे दर्शनात् । अङ्गादिपश्चिमाः यथा—
मृदङ्गी मृदङ्गा स्थूलान्ती स्थूलान्ता । ऋग्लान्ती ओपधिरिति
नित्यं, नदादेराकृतिगत्वात् । चारुदन्ती किन्नरकण्ठी तीक्ष्णशृङ्गी
चारुकर्णी विस्वोष्ठी कल्याणपुच्छी सुर्जती (१) सुगती दीर्घजङ्गीति ।
पक्षे चारुदन्तेत्यादि । चन्द्रभागी चन्द्रभागा नदी । एकदेश-
विकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् चान्द्रभागी चान्द्रभागा च ।

तथाच—

चन्द्रभागा चान्द्रभागी चान्द्रभागा च चन्द्रिका ।

चन्द्रभागा च मैवाक्ता नदीयंष्टा प्रकीर्त्तिता ॥

इति ह्रस्वचन्द्रः । वर्षाभी वर्षाभूः भर्का । स्वाङ्गादुदाहरति,

(१) अङ्गादिग्रन्थे तर्कवागीशेन पठितो नेत्रशब्दः काशिका-संक्षिप्तसार-
सिद्धान्तकौमुदी क्रातन्वटीकाम् न दृश्यते । प्रकृत दृष्टन्मृग्धबोधे सुनेत्रा इत्येव न तु
सुनेत्रीत्युक्तं न्यायपञ्चाननपादैः । प्रयोगरत्नमानायास्तु क्वादिप्रकरणे "दन्तोष्-
कण्ठ-गात्राङ्ग-शृङ्गकर्षादेरादिकात्" इति ५.१५ सूत्रस्य दृत्तौ "आदिना जङ्गा
नासा नेत्राणां यञ्चथं सिध्यन्तम् ।

सस्तनी सुस्तना प्रतिमा, प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ।

राज्ञी राजिः । क्लेसु-दुहिः मतिः ।

सुमुखीति—शीमनं मुखं यस्याः सा इति वाक्यम् । स्वाङ्गाङ्गीष्य
एवास्य विषयः । एवं दीर्घनखी दीर्घनखा तुङ्गनांसिकी तुङ्ग-
नामिका इत्यादि ।

अथ स्वाङ्गलक्षणमाह स्वाङ्गमित्यादि । द्रवो घञ्मादिस्त-
द्विन्नं, मूर्त्तं काठिन्यादिस्पर्शविशेषवत्, प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणि-
स्थम्, विकारो दोषस्तस्माज्जातं विकारजं, न विकारजमविकार-
जं यत् तत् स्वाङ्गं स्यात् । दृष्टमित्यादि—अतस्त्वं अप्राणिस्थमपि
तत्र प्राणिनि दृष्टं चेत्तदा स्वाङ्गम् । तादृशि प्राणिसदृशे प्रतिमादौ
स्थितं स्तनादिकश्च तद्वत् प्राणिस्थवत् स्वाङ्गमित्यर्थः । अद्रवादि-
पदानां व्यावृत्तिमाह बहुस्वेदेत्यादि । राज्ञी राजिरिति राज-
धोरिस्त्वः । एवं —

श्रोणी मसौ सूची शारी वीची वेणी मणी कटी ।

श्रेणी च रजनी पक्षे श्रोणिरित्यादयः क्रमात् ॥

अक्षरित्यनेन ऋथस्योपलक्षणत्वात् अकरणिः अजीवनिः
काङ्कारिमकार्पीः सर्वान् कारिमकार्पमित्यादौ न स्यात् । ऋथन्ता-
दपि कश्चित् । सा गान्त्वानीं मृणालीति तु स्नानशब्दात् भावे
णो कृते षित्त्वादीप् । परे तु शंभुहृगादीकारान्तादपि, तेन श्री
लक्ष्मीत्यादि, तथाच—तां श्रोमिव समायान्तीमित्यादिप्रयोग
इत्याहुः । निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति न्यायात्
कृदिकारादेव, तेन सुगन्धिः युवजानिरित्यादौ न स्यात् ।

२६७ । धात् क्रीतात् । (धात् ५, क्रीतात् ५) ।

धनेन क्रीयते स्म—धनक्रीतो ।

२६८ । क्तादल्पे । (क्तात् ५, अल्पे ७) ।

धादित्येव । अभ्रलिप्तौ, अभ्रेण लिप्यते स्म ।

२६९ । स्वाङ्गाडि । (स्वाङ्गात् ५, हे ७) ।

स्वाङ्गात् परो हे स्थितो यः क्तस्तस्मादीप् स्यात् । शङ्कभिन्नौ ।

२६७ । धात् । धनक्रीतीति—क्रीडोः क्तः, स्याद्युत्पत्तेः प्राक् क्तदन्तेन मह से अनेनेप् । मा हि तस्य धनक्रीता प्राणेष्यांऽपि गरीयसीति तु आबन्तेन मह मादिति परे । अन्ये तु धनक्रीतीत्याहुः । धादिति पीनिर्देशादव्यवहितक्रीत-शब्दादेवत्यर्थः, तेन धनसुकृतीत्यादी न स्यात् । क्रीतान्तादपि कश्चित्, तस्यत धनसुकृतीत्यादि । धात् किम् ? राजक्रीता(१) ।

२६८ । क्तात् । धात् क्तान्तादीप् स्यात् धस्याल्पत्वे मति(२) । अभ्रलिप्तौति—अल्पेनाभ्रेण कृतेत्यर्थः । एवं सूपलिप्तौ पात्वी, अक्षरलिप्तौ जिह्वेत्यादि । अल्प किम् ? सुखपूर्णा भक्तिः ।

२६९ । स्वाङ्गात् । क्त इति क्तान्त इत्यर्थः । शङ्कभिन्नौति—शङ्को ललाटास्थि, शङ्को भिन्नो यया इति वाक्यम् । एवमूकभिन्नौ गलात्कर्त्ता केशविलुनीत्यादि । स्वाङ्गात् किम् ? बहुकता सु-कता । हे किम् ? पादपतिता । परे तु नञ् सु-बहु-सुख मास वत्सर-

(१) राजा क्रीता. राजेति कर्त्तरि लृतीया ।

(२) अत्रापि स्यादुत्पत्तेः प्राक् धमास इति दुर्गादासः ।

२७० । वाच्छन्नाज्जातेः ।

(वा ११, अच्छन्नात् ५, जातेः ५) ।

आच्छादनजातिवर्जात् जातिवाचिनः परात् हे स्थितात्
क्तादीप् स्याद्वा । इक्षुभक्षितो इक्षुभक्षिता । क्वन्नात्-वृक्षच्छन्ना ।

२७१ । पन्नरामपालकान्तात् ।

(पन्नराम् ७, अपालकान्तात् ५) ।

पुंवाचकादपालकान्तादीप् स्यात् भार्यायाम् ।

गोपी । पालकान्तात्—गोपालिका ।

दुःखमिन्नात् कृतहमादन्तोदात्तात् क्तादीपमाहुः । तदुग्रयज्जता
स्वाङ्गादिति विशेषणात् अकृता सुकृता इत्यादि वारितम् ।

२७० । वाच्छन्नात् । न च्छन्तोऽक्वन्स्तस्मात् । इक्षुभक्षितोति
—इक्षुभक्षितो यया सा इति वाक्यम् । एवं वृकट्टष्टी शुकजग्धी
सुरापीतो, पक्षे वृकट्टष्टेत्यादि । जातेः किम् ? मासकृता घृत-
पीता । क्तादिति किम् ? केशप्रिया ।

२७१ । पन्नराम् । पालकाऽन्तो यस्य स पालकान्तः, न
पालकान्तोऽपालकान्तस्तस्मात् । नञः सादृश्यद्योतकत्वात् (१)
पुंवाचकादकारान्तादित्यर्थः । गोपीति—गोपस्य पत्नीति
वाक्यं, पुंवाचकगोपग्रन्थस्य स्वस्वामित्वे सम्बन्धे वाच्ये स्त्रियां

(१) सादृश्यन्तु पालकग्रन्थस्य पुंस्त्वेन अदन्त्येन च, तेन पालकमिन्नात् पुंवाच-
काददन्तादेवायं विधिः । अतएव पुंसः पत्नी इत्यादौ न स्यात्, अदन्तत्वाभावा-
दिति । “पन्नरामित्यनेन पुंवाचकादिति लभ्यते । तथा पालकान्तवर्जनादकारा-
न्तादिति वक्तव्यं” इति वृहन्मुग्धबोधम् ।

२७२ । ब्रह्मरुद्रभवसर्व्वसृडेन्द्रवरुणादानङ् च ।

(ब्रह्म—वरुणात् ५।, आनङ् ।१।, च ।१।) ।

एभ्यः पन्नरामीप् स्यात्, तेषामानङ् च । ब्रह्मार्णी रुद्राणी ।

२७३ । मातुलीपाध्यायक्षत्रियाचार्य्यसूर्य्याय्याद्वा ।

(मातुल—अर्यात् ५।, वा ।१।) ।

वृत्तिः । एवं वैद्यो वैश्यो शूद्रोत्यादि । गोपालिक्रान्ति - गोपालकस्य पत्नीति वाक्यम् । एवमश्वपालिक्रान्त्यादि । पुंवाचकात् किम् ? प्रजाता (१) ।

२७२ । ब्रह्म । ब्रह्मा च रुद्रश्च भवश्च सर्व्वश्च सृडश्च इन्द्रश्च वरुणश्च तत्तस्मात् । डिच्त्वादन्त्यस्थान । ब्रह्मार्णीति—ब्रह्मणो भार्या इति वाक्यम् । एवं रुद्राणी भवानो सर्वाणी सृडाणो इन्द्राणी वरुणाणी । मण्डूकगत्या वानुवर्त्य्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् महेंद्राणी शक्राणी । तथाच—चारुधामा महेंद्राणी शक्राणी गजवाहिनीति (२) । परं तु ब्रह्मणश्च न गृह्णन्ति । तस्मत् ब्रह्माण-मानयतीति अनधोः ओ टात् पस्मिन्तिषणि पित्त्वादीपि ब्रह्मणो ; एवं शक्राणी शिवानी ईश्वराणीत्याहुः । महेंद्राणीति महती चामी इन्द्राणी चेति व्युत्पत्तेः ।

२७३ । मातुली । मातुलश्च उपाध्यायश्च क्षत्रियश्च आचार्य्यश्च सूर्य्यश्च अर्य्यश्च तत्तस्मात् । मातुलानीति मातुलस्य पत्नीति वाक्यम् ।

(१) "प्रजातेति प्रजाता निर्गतगर्भाभिधीयते । नायं शब्दः पुंसो वाचकः । इति सक्तिप्रमाणं तद्विजयपादे ११ । सूत्रस्य टीकायां गोपीबन्धुः ।

(२) संज्ञिप्रसारादी तु जयवाहिनीति ।

मातुनानी मातुनी । अन्यं त्वीपमपि विकल्पयन्ति, तदा मातुनेत्यादि । तद्वागञ्चो व्यवस्थाप्यः । आचार्यानी, अत्र न णत्वम् ।

२७४ । वृषाकश्यमि मनु पृतक्रतु कुसित कुसी-
दादेङ् च ।

(वृषाकपि --कुसीदात् ५, ऐङ् ।१, च ।१) ।

एभ्यः पत्नार्माप् स्यात्, तेषामैङ् च । वृषाकपायी अग्नायी
मनारी ।

अन्ये तु इत्यादि ये तु ईपं विकल्पयन्ति तन्मते मातुना इत्यपि ।
तदन्वन्मते वागञ्चस्य व्यवस्थया ज्ञेयम् । एवम् उपाध्यायानी
उपाध्यायी, स्वयं व्याख्यात्री चेदुपाध्यायी उपाध्याया च । आचा-
र्यस्य पत्नी आचार्यानी, स्वयं व्याख्यात्री चेदाचार्या (१) ।
सूर्यस्य पत्नी सूरि, देवतायां (सूर्याणी ?) (२) सूर्या च ।
क्षत्रियार्ययोः पत्नी क्षत्रियी अर्यी, जाती क्षत्रियाणी क्षत्रिया,
अर्याणी अर्या चेति ।

२७४ । वृषा । वृषावःपिच अग्निश्च मनुश्च पूतक्रतुश्च कुसितश्च

(१) अर्याणी स्वयमर्या स्यात् क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि । उपाध्यायाण्युपा-
ध्यायी स्यादाचार्यापि च सतः । आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा ।
उपाध्यायानुपाध्यायी " -इत्वमरः । या च स्वयं सन्वव्याख्याकृत् सा आचार्या
इति तद्धीका ।

(२) सूरि कुन्ती, मानुषीयस इति मिहान्नकौसुदी । अत्र सूर्याणोति लिपि
करप्रदादपाठः । अतएव "सूर्याणीतुर्दाहरणं पाणिनि सर्व्ववर्म्म क्रमदीश्वरा-
णामसम्मतत्याङ्गैय"मिति दुर्गादासः ।

२७५ । नारी सखी यवानी यवनानी हिमान्य-
रण्यानी मनावी पतिव्रतान्तर्ज्वली पत्नी भाजी गोणी

कुमीदृश चत्समात् । पदनीत्यादौ वायहणात् नित्यमित्म् ।
पत्न्याभिव नियमात् पूतकृतुर्वाङ्मणित्वञ्च न स्यात् । १ ।

२७५ । नारी । निपातो ह्यर्थविशेष इत्युक्तः - नृ नरयोर्जाती
नारी । सखी सहृदि । दृष्टो यवो यवानी, यमानाति सभ्रतिः । २ ।
यवनानां लिपियेवनाती ३ । अन्यत्र यावनी भाषा । हिमानो
हिममंहतिः । महारण्यसरण्यानी । मनीः पत्नी मनावी, मनार्थी
च पृथ्वी । पतिरस्यस्याः सा पतिव्रती सभर्तृका, मनीमेस्य
वत्वं नथ । अन्यत्र पतिमती सेना । अन्तरस्यस्याः अन्तर्ज्वली (४)

(१) ह्यर्थविशेष उपाकरो इत्यमरः । पूतकृतुर्वाङ्मणित्वञ्च - कृतित्वा - जनपदविशेष
सदृशो च । कुमीदृश - कुमीदृश इतिजातिका तद्वात् । कुमादिकं विभु इति
सेदिनी ।

(२) येथान् इति भाषा ।

(३) लिपिरक्षर-संस्थानम् ।

(४) अन्तर्वत-पतिव्रतीर्नुक्तं ४ । १७० इति पाणिनीय सूत्रस्य मिहान्तकौशिकी
‘अन्तरस्यस्यां गर्भे इति विधये अन्तःशब्दस्याधिकरण-शक्ति प्रयानतया अस्मा
सासानाधिकरणस्याभावात्प्राप्ते मनुष्य निपात्यते । प्रत्युदाहरणम् अन्तरस्यस्या
शानायां षट् इत्युक्तम् । अतोऽत्र अन्तर्वतीति प्रत्युदाहरणं नैषां सम्प्रथम् ।
तथाच ‘अन्तर्वतीति प्राचीकं प्रत्युदाहरणमयुक्तम् । अस्तिसासानाधिकरणस्या
भावात्प्रत्युदाहरणं इति तत्त्ववर्धनी । तत्रैवांगीगमते तु अन्तर्वतीति प्रत्युदा
हरणं । गोपीचन्द्रोऽपि अन्तर्वती गालेति प्रत्युदाहरणम् । अत्र अन्तरशब्दो
गर्भवचन इति मधुसूदनः ।

नागी स्थली कुगडी काली कुशी कामुकी घटी कवरी
नील्यशिखाः । (नारी—अशिखाः १॥) ।

एते निपात्यन्ते ।

गर्भिणी, अन्यत्र अन्तर्ध्वनी । पत्नी पाणिगृहीती (१), अन्यत्र पति-
रियं स्त्री ग्रामस्य ।

समानैक पुत्र-मपिण्ड-वीर भ्रातृभ्यश्च हे । एभ्यः पत्युः पत्नी
निपात्यते हे । समानः पतिरस्याः सपत्नी, एवमेकपत्नी वीर-
पत्नीत्यादि । हे किम् ? एकपतिः स्त्री ग्रामस्य ।

अन्यस्मादा । वृद्धः पतिरस्याः वृद्धपत्नी वृद्धपतिः, स्थूलपत्नी
स्थूलपतिः । हे किम् ? अतिपतिः । ग्रामस्य पतिरित्यर्थे ग्राम-
पत्नीति केचित् ।

भाजी पक्कायाम्, अन्यत्र भाजा । गोणी धान्यादिवहन-
पातभेदः, अन्यत्र गोणा । नागशब्दोऽत्र गुणवचनः, नागी स्थूला ।
जातिवचनात्तु पूर्वणैवेप् यथा—नागी करेणुः नागी काट्टर्वयी,
अन्यत्र नागा (२) । स्थली अकृतिमा भूः, अन्यत्र स्थला (३) ।

(१) सिद्धान्तकौमुद्यां “पत्युर्भो यज्ञसंयोगे (४।१।३२) इति सूत्रस्य वृत्तौ
“शशिषस्य पत्नी, तत्कर्तृक-यज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः, दम्पत्योः सहाधिकारात्”
इत्युक्तम् ।

(२) नागशब्दः स्वगर्धार्य-गजगत-स्थौल्यगुण-योगात् स्वगर्धार्य-सर्पगत-
दैर्घ्यगुणयोगाच्च स्थूले दीर्घे च वस्त्वन्तरे वर्त्तते । तत्र यदा स्थौल्यगुणवत्यां कस्या-
श्चिद्वर्त्तते तदैव तस्यादीप् स्याच्चतुर्दैर्घ्यगुणवत्यामित्यायय इति वृहन्मुग्धबोधम् ।

(३) जलस्युत्पत्तिभूमिः ।

कुण्डी पात्री, अन्यत्र कुण्डा जारजा । काली कृष्णवर्णा, अन्यत्र काला श्रोतुमगता । कुर्गी लोहविकारः फाल इति, अन्यत्र कुशा रज्जुः । कामुकी मेथुनेच्छावती, अन्यत्र कामुका धनस्य । घटादल्पत्वे घटी पात्रभेदः । घटीत्युपलक्षणं, प्रायशोऽल्पत्वविव-
चायां लिङ्गसामान्यादीप्, तेन मठी पटी हृत्वी वंशी सृणाली-
त्यादि । प्रायश इत्युक्तेः अत्यो वृत्तः वृत्तक इत्यादी न स्यात् ।
कवरी केशवेगः, अन्यत्र कवरा कर्बुरा ।

नीलात् प्राण्योपध्याः । नीली गौः, नीली ओपधिय १) ।
कुवलयदल नीला कोकिला वानचृते इति तु नील्या रक्तत्यर्थं
अस्यः तस्मादाप् नीला । ततश्च कुवलयदलवन्नोला कुवलयदल
नीला, एवं वर्ध्वा मत्तिका नीला इत्यमरः । नीला कङ् २)
रिति तु जात्यभिधानं संज्ञायां वेति केचित् (३) । नत्रपूर्वं
गिशोर्जायाम् अगिग्वौ, गिशुना विना जाया इत्यर्थः ।

पाणिगृहीतीत्युदायाम् । पाणिगृहीतोऽस्याः सा पाणिगृहीती

१) नील गाऊ इति भाषा ।

२) कङ्कः पीततण्डुला, धान्यविशेषः, काङ्कमि इति भाषा ।

३) वर्ध्वा मत्तिका नीलेयमरस्य टीकायां — 'नीलेति मत्तिकाविशेषमिति
सुभ' । अन्ये तु नीलेति पाठं मन्वसाना नीलात् प्राग्योपध्याोरिति देपत्यर्थे नाम-
त्वमसाद्धः । अत्र रायः * * * नीला काववर्णा, नीलेति मत्तिकाविशेषमिति ।
अतएव नीलात् प्राग्योपध्याोरिति निव्यं डीपप्राप्ते नीलेति टावन्पाठो नेपक-
पमादत्र इति सुभ्यादयः । नील्या रक्तेव "नील्या अस्ति त्वन्, नीला । अतएव
कुवलयदलनीला कोकिलेति प्रयोगः, अतो न डीप इति मसाधेयम् । काववर्ध-
मत्तिकाया एकम् । यदा तु नाम एव त्वयं तदा "वा संज्ञाया मिति डीपभाषपथे
युक्त एव टाविति तु वयम् इत्युक्तम् ।

२७६ । पद्मती शक्ती युवत्यनङ्गाही श्वेन्येनी
हरिणी भरिणी रोहिणी लोहिन्यसिक्री पलिक्री वा ।

(पद्मती—पलिक्र्यः १॥३, वा ।१) ।

पद्मे—पद्मतिः शक्तिः यूनी अनङ्गाही श्वेता एता हरिता
भरिता रोहिता लोहिता अमिता पलिता । असिक्री अष्टदा,
पलिक्री वृद्धा ।

जाया, यज्ञमयोगिनोद्गा इत्यर्थः, अन्यत्र तु उपचारात् पद्मादि-
प्रयोगः (१) ।

अनुदात्तान्ताद्वर्णादीप् । अनुदात्तान्तवर्णवाचिनः स्त्रियामीप्
स्यात् । कल्पापी शवली मारङ्गीत्यादि । अनुदात्तान्तादिति
किम् ? कृष्णा कपिला धवला इत्यादि । इदं नदादित्वात् सिद्ध-
मिति केचित् । अन्तोदात्तस्य कन्दोविषयत्वात् ।

२७६ । पद्मती । पादस्य हतिरिति वाक्यं, हनधोः क्तिः,
अक्तेरिति निर्पथे प्राप्ते विधिः । शकधोः शक्ती शस्त्रभेदः, बले तु
शक्तिः । युवन्शब्दस्य नान्तत्वादीपि सिद्धे तद् निपात्यते, अनान्त-
त्वान्न वस्य उः । अनङ्गाशब्दस्य ईपि वा आण् निपात्यते । श्वेत-
एत हरित भरित-रोहित-लोहितानां वर्णवाचित्वात् अनुदात्ता-
न्ताद्वर्णात् इत्यनेन नित्यमीपि प्राप्ते वा ईप्, तस्य नञ् निपात्यते ।
भरितो हरितो मत इति विश्वः । भरितशब्दं परे नाङ् । असित-

(१) उक्तञ्च काशिकायां—“कथं वृषलस्य पद्मती ? उपमानाद्भवियतीति
(४)१२३ ।

२७७ । न मन्संख्यास्वस्रजादेः ।

(न । १।, मन्-संख्या-स्वस्र-अजादेः ५।) ।

एभ्य ईप् न स्यात् । सीमा, पञ्च, स्वमा माता, अजा बान्ना ।

(१०२) नेपीत्यङ्केः—यावती बह्वी ।

पलिताभ्यार्मीप्, तयोः क्त्वा निपात्यते । वागञ्ठस्य व्यवस्थावाचित्वात् प्रियत्वी प्रियच्चिः विंगर्ता विगतिः इति ।

२७७ । न मन् । स्वमा च अजश्च तौ, तावादी ययोः तौ ।

मन् च संख्या च स्वस्रजादी च तत्तस्मात्, पुस्त्वं सीत्रत्वात् ।

सीमेति—नान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः । पञ्चेति—नान्तसंख्याया

एव ईपनिषेध इत्यन्यं । सामान्यतो निषेधात् एकस्य पत्नी

एकेत्यादी न स्यादित्यङ्के । स्वमेति ऋदन्तत्वात् प्राप्ते निषेधः ।

स्वस्वादिर्यथा--

स्वसा माता चतस्रश्च तिस्रो याव-ननन्दरी,

दुहितार ममाख्याता नमा केनचिदिष्यते ॥

नर्मीत्यन्ये । अजेति—जातिवाचित्वादीपि प्राप्ते निषेधः ।

अजादिर्यथा—

अजाश्वा मूपिका विप्रा कौकिला वड्डैङ्का ।

परपुष्टा परभृता चटका वर्त्तका तथा ॥

शूद्रा जार्तो टकार्गत्सु बहुयत्तत्किमः करः ।

तथा ह्यायनहानौ च स्यातां पूर्वापरात् परी ॥

पद्भ्यां बालोत्तमा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमापि च ।

स्वाङ्गं तु स्योङ् गुदं क्रोङ् गफं बाल भगोत्तराः ॥

कर घोणा शिखा नामा शिरो भुज गलान्तकाः ।

खुर-घ्रीवीत्तराद्यैव नख सुखान्ताश्च नामनि ।

स्वाङ्गात् कृतमितौ जातप्रतिपन्नौ च हे मती ॥

अजादिहादशभ्यो(१) जातिवाचकत्वात्, बहुकरादिभ्य(२)ष्टि-
त्वात्, बालादिपञ्चभ्यः पत्रां पुंवाचकत्वात्, स्योङ्गुदाद्यन्तैः
स्वाङ्गात्, स्वाङ्गात् कृताद्यन्तैर्भ्यो ङे क्तान्तत्वात्, ईपि प्राप्ते
निषेधः । उदाहरणानि यथा—बहुकरा यत्करा तत्करा किङ्करा
पूर्वहायणा अपरहायणा पूर्वहाणा अपरहाणा, इह
पाठान्तत्वम् (३) । स्वाङ्गस्योङ् यथा—सुगुल्फा सुपाश्वी । गुदा-
देत्—सुगुदा सुर्धावा इत्यादि । संज्ञायां तु—शूर्पणखा कालमुखा
गौरमुखा । अनाम्नि तु—शूर्पणखी शूर्पणखा । स्वाङ्गात् कृतादि-
र्यथा—केशजाता स्तनजाता (४) इत्यादि ।

अनासिकोदरा बह्वचः । नासिकोदरभिन्ना बह्वचः स्वाङ्ग-
वाचिनोऽजादौ पठिताः (५) । पृथुजघना महाललाटा इत्यादि ।
नासिकोदरात्—तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका, महोदरो महोदरा
इत्यादि ।

मह-नञ्-विद्यमानपूर्वाणि स्वाङ्गानि । सकेशा अकेशा विद्य-
माननासिकेत्यादि ।

(१) शूद्रापर्यन्तैः ।

(२) हाणपर्यन्तैः ।

(३) अल्पप्रकरणे लिखतुभ्यां वयस्येव हावनस्येत्युक्तेर्हान-शब्दस्य षत्वा-
प्राप्ताविदुस्तत्त्वम् ।

(४) स्वाङ्गाद्दे इतीपः प्राप्ते निषेधः ।

(५) अजादौ पठिता इति परत्वात्पठित्तिः ।

स्वाङ्गसमुदायान्ताश्च-(१) । कल्याणं पाणिपादं यस्याः सा कल्याणपाणिपादा । अस्वाङ्गसमुदायान्तासु--कल्याणं विद्यमानं सुखं यस्याः सा कल्याणविद्यमानसुखी । पूर्वसूत्रे (२) पूर्वदशह-
णात् सह-नञ्-विद्यमानपूर्वावयवानि स्वाङ्गानीत्यर्थोऽतस्तेनापि न निषेध इति परे (३) ।

ष-कौशलाजादावटात् षणो यङश्च । षकारान्तात् कौश-
लात् अजादात् अवटाश्च षणः सर्व्वं आदिष्टा यङश्चाजादौ पठिताः । गौरक्षस्य स्त्रापत्यं गौरस्या, एवं पौतिमाथा शार्कराच्या इत्यादि । कौशल्या अजाद्या भावत्या । यङो यथा—

षण्णोरनार्धयोगेचि यङ् रूपोत्तमयोः स्त्रियाम् ।

गोत्रस्यावयवेभ्यश्च क्रीडादिभ्यश्च वा क्वचित् ॥

क्रीडिरापिशलिर्लाडि(४)र्व्याडिरापचितिस्तथा ।

भौरिकिर्भौलिभिः शालास्थलि-कापिष्ठलीत्यपि ।

सीधातकिश्चौपयतस्तथा वैङ्कयतो मतः ।

चकयतः शैकयतो भोजसु च्छत्रिये तथा ।

सूतो युवत्यां, क्रीडादी शेषं शिष्टप्रयोगतः ॥

(१) स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गावकसमासावयवीभूतपदसमूहः अन्तो वेधां ताडयाः शब्दा अजादौ पठिता इत्यर्थः ।

(२) अथ विद्यमानसङ्घपूर्वकत्वेऽपि कथमीप् इत्याशङ्क्याह पूर्वसूत्रे इति ।

(३) तक्वागोगोऽपि अतो ङा तत्पुत्रे इत्यस्य टीकायां से सर्वादिदमादिद सर्वांन्तदसुत्तरदर्शयति पूर्वोच्चार्यैर्व्यवस्थापितं भिति वक्ष्यति । तेनात्र विद्यमान-
शब्दस्य पूर्वपदव्याभावान्नेपिनिषेधः ।

(४) नाडिरिति क्वचित् पाठः ।

(१) त्रिप्रश्नतीनामन्व्यमुत्तमं, तस्य समीपम् उपोत्तमं, स उपो-
त्तमं ययोस्त्री तयोः, न आर्षीं अनार्षीं तयोः । षण्च षिञ्च तौ
तयोः । तथाच गोत्रविहितयो रूपोत्तमयोरनार्षयोः षण्णो
स्त्रियां यङ् स्यात्, ड इत् । करीषगन्ध इव गन्धो यस्य स करीष-
गन्धिः करीषगन्धश्च (२) तस्य स्त्रापत्यं कारीषगन्ध्या । एवं
बाह्याख्या वाराह्या इत्यादि । अनार्षयोः किम् ? वाग्निष्ठी वैशा-
मित्री । रूपोत्तमयोः किम् ? श्रीपगवी कापटवी । इह गोत्र-
शब्देनापत्यमात्रमुपलक्ष्यते । गोत्रे किम् ? अहिच्छत्रे जाता
आहिच्छत्री । षण्णोः किम् ? ऋतभागस्यापत्यं स्त्रीति
(सुप्रत्यये) आर्त्तभागी, ऋतभागस्यानन्तरापत्यमित्यर्थे षिण्विधाना-
दार्त्तभाग्येति ।

गोत्रस्येत्यादि । गोत्रस्यावयवा गोत्रस्याभिमताः कुलाख्याः
पुणिक भुणिक मुखरास्तेभ्यः षो र्यङ् । पुणिकस्य स्त्रापत्यं पौ-
णिक्या भौणिक्या मौखर्या इति ।

क्रीडादिदशानां षोस्त्रीपयतादिचतुर्णां षण्स्य यङ् । क्रोडस्या-
पत्यं स्त्री क्रौड्या । आपिषल्या लाड्या आपन्नित्या भौरिक्या
भौलिक्या शालास्यल्या कापिष्ठल्या सीधातक्या चौपयत्या वैङ्क-
यत्या चैकयत्या शैकयत्या इत्यादि । भोजस्यापत्यं स्त्री भोज्या
चत्रिया, अन्यत्र भोजी । सूतस्यापत्यं स्त्री सूत्या युवती,
अन्यत्र सूती ।

(१) कारिका व्याचष्टे । त्रिप्रश्नतीनां—बहुधा विज्ञानमित्यर्थः ।

(२) करीषं—पुष्कगोमयम् ।

२७८ । उतोऽयुङ्क्वादे नृप्राणिजातेरूप् ।

(उतः ५।, अयुङ्क्वादेः ५।, वप्राणिजातेः ५।, ऊप् । १।) ।

स्त्रियामुकारान्तात् नृजातेरप्राणिजातेश्च ऊप् स्यात्, न तु युङो रज्ज्वादेश्च । कुरुः कर्कभूः । प्राणिजातसु—धेनुः । युङ्-
रज्ज्वादेशु—अध्वर्युः रज्जः हतुः ।

वा क्वचिदिति दैवयज्ञि शौचवृत्ति सात्यमुग्रि (१) काण्ठे-
विद्धि इत्येषां वा यङ् । देवयज्ञ्या देवयज्ञी शौचवृत्त्या
शौचवृत्ती सात्यमुग्र्या सात्यमुग्री काण्ठेविद्ध्या काण्ठेविद्धी ।
अन्ये तु पारिभाषिकगोत्रविहितयोः शाण्णोरेव यङ् विधानम् ।
अनन्तरापत्ये दैवदत्त्या याज्ञदत्त्या इति “क्वचिदन्यतांऽपि”
इति सूत्रं (२) विधायानुः । एवं “वयस्यचरमे” इति सूत्रं (३)
विधाय किशोरी तरुणी चिरगृतीत्यादि उदाहरन्ति । कन्या वाला
वत्सा होडा पाका मन्दा विनता इत्येषाम् अचरमवयोऽर्थत्वादीपि
प्राप्ते अजादौ पाठ इत्याहुः (४) ।

२७८ । उतो । य उङ् यस्य सः, रज्जः आदिर्यस्य सः, युङ् च
रज्ज्वादिश्च तत्, न तत् अयुङ्क्वादि तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् ।
न प्राणी अप्राणी, ना च अप्राणी च तत्, तच्च तत् जातिश्चेति
तस्याः । कुरु रिति—कुरुगण्डः कुरुदेशस्य मनुष्यजातिवाची । एवं

(१) मंजुप्रसारे शाण्ड्यपरिचि । तद्विषयपादे १६ सूत्रम् ।

(२) मंजुप्रसारे तद्विषयपादे १५ सूत्रम् ।

(३) मंजुप्रसारे तद्विषयपादे ४० सूत्रम् ।

(४) मंजुप्रसारे तद्विषयपादे २ सूत्रम् ।

२७६ । वाम लक्षण शफ सह सहितो-
पमानादूरीः ।

(वाम—उपमानात् ५, जरीः ५) ।

वामोरुः रशोरुः ।

२८० । तन्वादेर्वा । (तन्वादेः ५, वा ।१।) ।

तनूः तनुः चञ्चूः चञ्चुः ।

इति स्त्रीत्वपादः ।

ब्रह्मवम्भूः धीवम्भूः, एतौ कस्याश्चित् ब्राह्मणजातौ वर्त्तन्ते, तथा कारुरित्यादि । कर्कम्भूरिति—कर्कम्भुशब्दो वदरीजातिवाची, एवं अनावः इर्वाकरित्यादि । धेनुरिति नृभिन्नप्राणिजातिवाचकत्वात् न स्यात् । एवं ककवाकुः श्रोतुरित्यादि । तथा अध्वर्युरिति चरणवाचित्वात् पारिभाषिकजातिवाची (१) । रञ्जुरिति अप्राणिजातिवाची, एवं हनुः तर्कुः (२) लरुः स्नायुः इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

२७८ । वाम । वामश्च लक्षणश्च शफश्च सहश्च सहितश्च संहितश्च उपमानश्च तत्तस्मात् । वामोरुरिति वामी मनोहरा-
वूरु यस्याः सेति वाक्यम् । वामादीनामनौपम्यार्थं वचनम् । सफल-
सम्पन्नः भ्यामित्यन्वे । रशोरुरिति—रशो इव जरु यस्याः सा ।
एवं करिकरोरुरित्यादि ।

२८० । तन्वा । तनुः आदिर्यस्य सः तस्मात् । तनूरिति ।

(१) अध्वर्युः यजुर्वेदेवित् ऋत्विक् । (२) यन्त्रविशेषः टेको इति भाषा ।

गोष्ठेऽपि, तेन वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः, सुतनु सत्यमलङ्कार-
णाय ते इत्यादौ स्यात् ।

तन्वादिर्ग्रथा—

तनुयञ्चरुर्भीरुः कङ्कु पङ्कु प्रियङ्गवः ।

गण्डुः कुङ्कुरिति प्रोक्ता तन्वादौ सरयुस्तथा ॥

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नास्ति वाह्वन्त-कमण्डलु-
कद्रुभ्यो नित्यभूप् स्यात् संज्ञायाम् । भद्रवाङ्गः, कमण्डलूर्नाम
काचित्, कद्रूर्नागमाता । नास्ति किम् ? वृत्तवाहुः ।

श्वश्रूः । इदं निपात्यम् । श्वशुरस्य पत्नी श्वश्रूः ।

आवादेर्लुक् त-लुकि । आप ईप जपय लुक् स्यात् त-लुकि ।
बहुलाः कृत्तिकास्तासु जात इति णस्य लुक्, लुकि न तत्रेति
निषेधान्न त्रिः, त-लुकि आपो लुक् बहुलः, आपो लुकि प्रकृत्यव-
स्थितिः । एवम् अश्विन्यां जात इति णलुकि ईपो लुक् अश्वी ।
त-लुकि किम् ? बहुलानाम् अश्विन्याश्च पतिः बहुलापतिः
अश्विनीपतिरिति ।

इति स्त्रीत्वपादः ।

कारकम् ।

२८१ । ल्यर्थसम्बुद्ध्युक्तार्थे प्री ।

(ल्यर्थ-सम्बुद्धि-उक्तार्थे ७, प्री ।१।)

लेरर्थे सम्बोधने त्यैरुक्तार्थे के सति च प्री स्यात् ।

क्षणः श्रीः ज्ञानम् । हे विष्णो ।

सर्वोच्चैर्गो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो जयः ।

२८१ । ल्यर्थ । (१)लेरर्थी ल्यर्थः, उक्तञ्चासावर्थश्चेति सः, ल्यर्थश्च सम्बुद्धिश्च उक्तार्थश्च तत्तस्मिन् । ल्यर्थो (१) हि स्वार्थादिपञ्चात्मकः, केषाञ्चिन्मते स्वार्थादित्रयात्मकः । यदुक्तम्—(२)

“स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिरेव च ।

अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः” ॥ इति ।

तत्र स्वार्थो विशेषणं (३), द्रव्यं विशेष्यम् (४), लिङ्गं पुंस्त्वादि, संख्या एकत्वादिः, कर्मादिर्दादिः । तथाहि गौर्नित्या (५) इत्यत्र

(१) स्वादिभिर्लिङ्गानां रूपाणि निरूप्य स्वादीनामर्थान् निरूपयति ल्यर्थे-
त्यादीति दुर्गादासः ।

(२) शब्देनोच्चार्यमाणेन बहस्तु प्रतिपाद्यते । तस्य शब्दस्य तद्वस्तु ज्ञायतामर्थ-
संज्ञयेति प्राञ्जः ।

(३) भाष्ये इति शेषः । तत्र लिङ्गार्था इत्यत्र शब्दार्था इति विशेषः ।

(४) विशिष्यते सम्बुध्यते येन तत् विशेषणम् । इतरव्यावर्तकमिति यावत् ।

(५) विशिष्यते विशेषणपदैः सम्बुध्यते सम्यक् ज्ञायते यत् तद्विशेष्यम् ।

(६) गोत्वजातिर्नित्यत्वर्थः । तत्र नित्यत्वं ध्वंसप्रागभावरहितत्वमिति ।
जातिवर्तकत्वादिनो नैवाकरणा इत्येतत् स्यपयिदमिदस्यदाहृतम् । श्रीमत्सक-
मतश्चेतत् ।

स्वरूपं (१) विशेषणत्वात् स्वार्थः । शब्दो ह्यर्थं (२) प्रतिपादयन् दीपवत् स्वरूपमपि प्रतिपादयति । जातिः शक्यत्वात् द्रव्यम् (३) । एवं (४) पटीयः शुक्लः, नीलो घटः, पाचको मैत्रः, दण्डी चैत्र इत्यादौ जातिगुणक्रियासम्बन्धाः स्वार्था विशेषणत्वात्, गुणघटमैत्रचैत्रादयो द्रव्याणि विशेष्यत्वात् । गौः सुन्दर (५) इत्यादौ तु शक्याश्रयतया

(१) गवादिशब्दस्वरूपम्. तदपि लिङ्कार्थः । तथाहि "न चास्ति प्रत्ययो लोके यद्दो यत्र न भासते" इति संक्षिप्तसारस्य गोयीचन्द्रकृतटीकाया व्याख्यातान् अभिरामविद्यानङ्कारः ।

(२) शब्दस्वरूपस्य स्वार्थत्वे प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदापत्तिं दृष्टान्तेन निरस्यति यद्दो ह्यर्थमिति—दीपो यथा अर्थं घटादिकं वस्तु प्रतिपादयन् ज्ञानविषयीकुर्वन् ज्ञानविषयीकरणसमकालमेवेत्यर्थः स्वरूपमात्मानमपि प्रतिपादयति बोधयति, तथा गवादिशब्दोऽपि अर्थमभिधेयं गोत्यादिकं प्रतिपादयन् स्वरूपमपि प्रतिपादयति । एतेन गवादिशब्दस्वरूपमपि लिङ्कार्थो भवतीति फलितार्थः ।

(३) जातिगोत्वम् । शक्यत्वात् शक्तिविषयत्वात् । शक्तिस्तु व्यक्ताच्छब्दादयमर्थो बोधव्य इतीश्वरेष्कारूपेति तार्किकाः । आधुनिकसङ्केतसंघट्टार्थम् इच्छामात्रमपीति केचित् । तज्ज्ञानन्तु व्याकरणादिभ्यो भवति । तदुक्तं "शक्तिपदं व्याकरणेषोपमानकोषाप्रवाक्याद् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्दृष्टेर्वेदनिर्वाच्यतः सिद्धपदस्य दृशा इति प्राञ्च" इति ।

(४) प्रयोगविशेषे विशेष्यविशेष्यभावं दर्शयितुमाह यवमिति । पटीय इत्यादि—पटत्वसमानाधिकारयो गुणः, नीलगुणविशिष्टाभिन्नो घटः, पाचक्रियानव्याभिन्नो मैत्रः, दण्डसम्बन्धवदभिन्नश्चैत्र इत्येवं शब्दबोधाः ।

(५) जातिशक्तिवादिभ्यो जातौ सौन्दर्यादिगुणानामसत्त्वात् गौः सुन्दर इत्यादौ शब्दबोधानुपपत्तिमाशङ्क्य समाधत्ते गौः सुन्दर इति । यथाश्रयतया शक्यं जातिस्तदाश्रयतया । व्यक्तः—शब्दादिमद्गोपियणः । तदुक्तमभिरामेण "नन्वेवं व्यक्तेः पदार्थत्वाभावे गौर्भवत्यतीत्यादौ कथं व्यक्तिप्रतीतिः, जातेर्व्यक्तेरविनाभावात् व्यक्तिप्रतीतिरित्यदोष इति । (व्यक्तेरविनाभावात्...व्यक्तिं विना जातंरनवस्थावादित्यर्थः) ।

व्यक्तिरेव द्रव्यं, जातिसु स्वार्थ इति । यद्यपि (१) प्रयोजननिर्व्वाहकारितया व्यक्तयो जातेभिन्ना एव, तथापि ता एव व्यक्तयस्तिरोहितभेदा जातिरुच्यते । यदुक्तम्—

“अर्थक्रियाकारितया भिन्ना व्यक्तय एव च ।

‘ता एव व्यक्तयस्त्यक्तभेदा जातिरुदाहृता” ॥ इति ।

धर्मधर्मिणोरभेदवादिमतेनेदम् । न च लिङ्गं त्वार्थः (२), कृष्णः श्वीः ज्ञानमित्यादौ एकयैव सित्त्वा विशेषविधानानुपपत्तेः । नापि (३) संख्या त्वार्थः, एको द्वौ त्रय इत्यादौ स्वर्थताकल्पनात्,

(१) ये च जातौ शक्तिं वदन्तोऽपि धर्मधर्मिणोरभेदमङ्गीकुर्वन्ति, तन्मते गौः सुन्दर इत्यादौ न कश्चिद्विरोध इति दर्शयितुं तन्मतसुपन्यस्यति यद्यपीति । प्रयोजनं हनकर्यगादि, तच्चिद्विरोधकारित्वं जातौ न सम्भवति तस्या निरवयवत्वात् । व्यक्तयः गवादयः । तिरोहितभेदा—तिरोहितः अनभिव्यक्तः भेदो यस्यास्तथाभूता । एतेन जातिव्यक्त्योरभेदभावः प्रतिपादितः । अतएव नैयायिका जात्याहतिव्यक्तयः पदार्थ इत्याहुः । जात्यादयः समुदिता एव पदस्याभिधेय इत्यर्थः । तत्र आहतिः समवायः, तेन समवायसम्बन्धेन गोत्वान्त्रयगोपिखले गोशब्दस्य शक्तिरिति तेषां मतम् । तथाच “तत्सञ्ज्ञान्ताहतिविशिष्टतत्तद्व्याहृतोधानुपपत्त्या कल्पमाना शक्तिर्जात्याहतिविशिष्टव्यक्तौ विश्वास्यती”ति शब्दखण्डे सिद्धान्तसङ्गावची ।

(२) लिङ्गार्थत्वचक्षुषे उद्देशक्रमप्राप्तं लिङ्गं पुंस्त्वादिर्कं प्रकृत्यर्थ एव न तु प्रत्ययार्थः । तस्य प्रत्ययार्थत्वे दोषमाह न चेत्यादि ।

(३) संख्याया अपि लिङ्गवाच्यत्वमित्याह नापीति । स्वर्थताकल्पनात् संख्याया इति शेषः । तथाच एकादिशब्दस्थले एकहारादिमंख्यायाः शब्दवाच्यत्वस्य कल्पत्वादित्यर्थः । उक्तञ्चेत् ‘तांश्च क्रमादेकद्वित्र्यैषु प्रयुज्यन्ते । द्विशब्दो हान्तः । तत्रादयः संख्याशब्दाः स्यान्ता” इति पन्वकारेण । किञ्च “लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तात् सः पदत्वार्थमव्यथाइति, अद्रव्यवाचिनामवयानामिव लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तत्वम् अन्येषाम्नु लिङ्गसंख्ये विद्यते एव” इति संक्षिप्तसारे कारकपदे

स्वादिविधानन्तु साधुत्वार्थम्(१) । परे तु प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थ-
विशिष्टं प्रत्ययार्थं (२) सह ब्रूत इत्युक्तेस्त्वार्थमप्याहुः । एवं ढादि-
रपि । अत्र तु स्वार्थादिचतुर्ष्वर्थेषु विषयः, ढादिषु विशेषविधा-
नात् । यदुक्तम्—

“एके एकक इत्यन्ये ढावित्यन्ये त्रयोऽपरे ।

चतुष्कः पञ्चकः केचित् चतुष्के सूत्रमुच्यते ॥”

त्रिकमते तु (३) ढधि पश्यतीत्यादौ चम्पककुसुमसुवा-

३३ सूत्रस्य टोकायां गोयीचन्द्रः । क्रमदोश्वरस्तु त्रिकवादी । तथाच तत्रैव सूत्रे
दृक्तिकारेण एकवचनद्विवचनवहुवचनानां संज्ञामद्भानाम् एकं वक्तोत्यादिकमेण
व्युत्पत्त्या संज्ञाया अन्वर्थतां प्रदर्शयति “एको ढावित्यादौ प्रकृत्यर्थः प्रत्ययेनानुदाते
केवनाप्रयोगत्वादि”त्युक्त्वा च संख्या ङि प्रत्ययार्थ इति प्रतिपादितम् । गोयीचन्द्रो-
ऽपि “अत्र त्रिकः प्रातिपदिकार्थोऽङ्गीकृत इति प्रतिभाती”त्याह ।

(१) एको ढावित्यादौ संख्यापि यदि लिङ्गार्थस्तदा उक्तार्थानामप्रयोग इति
निवृत्त्यात् स्वादिविधानं कथमित्यागङ्गुराह स्यादीति । साधुत्वार्थं—पदसाधुत्वार्थं,
नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जतेति भाष्यवचनात् ।

(२) प्रत्ययार्थं संख्याकर्मोदिकम् । सह युगपत् । उक्तञ्चान्यत्र “प्रकृत्यर्था-
न्विनस्त्वर्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति । एतदनुकूलं जुषरमतं प्राक् टोका-
टिप्पण्यां दर्शितम् । तत्र च टोकायां गोयीचन्द्रेण “पञ्चकपक्षे तु संख्याकर्मोदयः
प्रकृतिस्था एव विभक्तिभिर्द्योत्यन्ते, यथा धातुस्य एवार्थविशेषो ह्युपसर्गेषु
द्योत्यते * * * एवञ्च सति पञ्चकः शब्दार्थ इति स्वीकृतम् । तस्मादुभयथापि व्यवस्था
स्वीकरणीया अविरोधात् । कोऽत्रार्थे काकदन्तपरीक्षायासिच निर्वन्धातिशयः,
अप्यानुरोधान् क्वचित् क्विद्धिदान्त्रयन्वीर्यमि”त्युक्तम् ।

(३) त्रिकवादिनः संख्याकर्मोदिकं प्रत्ययार्थमाहुः । तस्मै ढधि पश्यती-
त्यादौ विभक्तिबोधे कथं तत्रतीतिरित्याह त्रिकमते स्थिति ढधि पश्यतीति ढधि-
कर्मोपदर्शनान्त्रय रत्यन्वयबोधः । उक्तञ्च—प्रकृतौ शक्तिमाश्रित्य प्रत्ययो याति
सुप्रतामिति ।

सितवसनादिवत् क्ति-जनित-संस्कारविशेषादेव संख्याकर्माद्यव-
गमः । षाडको व्रीहिः (१) प्रस्थो व्रीहिरित्यादौ लक्षणया
परिमेयो व्रीहिर्द्रव्यम्, परिमाणन्तु स्वार्थ इति, तस्माच्छक्ति-
लक्षणान्यतरसम्बन्धेन ज्ञेयमात्रं वस्तु स्वर्थ इति ।

सम्बोधन इति—स्थितस्याभिमुख्यविधानम् (२) । अत्र ल्य-
धार्तिरिक्तत्वात् ष्यां प्राप्तायां वचनं, यथा—हे विश्वो हे विश्वू हे
विश्ववः, भो वृक्ष भो वृक्षो भो वृक्षा इत्यादि । त्येरिति—अस्योप-
लक्षणत्वात् (३) पीताम्बरः, ज्ञातरामः, “विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध स्वयं
क्वैत्तुमसाम्प्रतम्,” “मनस्विगर्हितः पन्थाः समारोढमसाम्प्रतमि”-

(१) यदा केवलं षाडकशब्दः प्रयुज्यते तदा शब्दो हि स्वार्थः परिमाणं
द्रव्यम् । यदा तु षाडको व्रीहिरित्येवं प्रयोगस्तदा लक्षणया परिमेयो द्रव्यं
परिमाणञ्च स्वार्थः । तस्मात् शक्यार्थवत् लक्ष्यार्थाऽपि द्रव्यमिति । लक्षणा हि
वृत्तिविशेषः, सा च—सुखार्थवाचे तद्युक्तो यथान्वोऽर्थः प्रतीयते । रूढेः प्रयो-
जनाद्वाप्तौ लक्षणयाशक्तिरर्पितेत्युक्तरूपा ।

(२) स्थितस्य सिद्धस्य पदार्थस्य अभिमुख्यविधानं विज्ञापनीय-
विषयबोधनाय अभिमुखीकरणं सम्बोधनम् । उक्तञ्च हरिणा—सिद्धस्याभिमुखी-
भावमात्रं सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते इति ।
अचेतनेषु त्वपचारात्, यथा भो वृक्षेत्यादि । अत्र पूर्वोक्तलिङ्गार्थातिरिक्तमर्था-
न्तरम् उद्देश्यतारूपं प्रतीयते, तेन उद्देश्यतासम्बन्धेन षष्ठीप्राप्तिवारणाय पृथग्-
विधानमिति ।

(३) उपलक्षणत्वात् स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वात् । सव्या-
भ्यासज्ञेऽपि समासाव्यायाभ्यासज्ञे कारकेऽपि । ज्ञातराम इत्यत्र ज्ञातो रामो
येन इति यावत् समासेन कर्ता उक्तः । साम्प्रतमव्ययम्, युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने
इत्यम्बरः । अनेनाव्ययेन विषवृक्षः, पन्था इत्युभयं कर्माङ्गम् ।

त्यादौ सव्याभ्यामुक्तेऽपि प्री । के सतीति—कमिह क्रियानिमित्त-
भूतं ग्राह्यं, तेन सृदु भूयते इत्यत्र सृदुनो नोक्तार्थता(१) । इदमप्यु-
पलक्षणं (२), शिवो देवता अस्य शैव इत्यादौ व्यर्थस्योक्तत्वात् । को
रामः, का मीता, इदं ज्ञानमित्यादौ उक्तत्वाभावेऽपि व्यर्थे पी । ये
तु सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिममाप्यते इति न्यायादस्तीत्याद्य-
ध्याहरन्ति, तन्मते व्यर्थग्रहणं कृणुः श्रीः ज्ञानमित्यादौ व्यर्थमात्र-
प्रतीत्यां प्रीविधानार्थं, क्रियाध्याहारस्य वक्तृतात्पर्यानुरोधात् ।
अत्रोक्तार्थं पृथक् प्रीविधानात् द्वादीनामनुक्त एव विषयः ।
त्वैरुक्तानां क्रमेण (३) उदाहरणं सर्व्व इत्यादि । सर्व्व इत्यस्य षट्-
स्वन्वयः । सर्व्वोऽर्च्यते अर्चधोर्ते घ्यन्, सर्व्वेण जीव्यते जीवधोर्धे-
ऽनट्, सर्व्वः पाति पाधोर्धे लट्, सर्व्वाय दीयते दाधोर्भेऽनीयः,
अन्यत्रापि प्रयोगत इत्युक्तेः । सर्व्व्यात् प्रभवति प्रपूर्व्वभूधोर्जेऽल्,
सर्व्वे लीयते लीधोर्डेऽल् ।

(१) क्रियानिमित्तभूतं - क्रियायाः कारणस्वरूपं, येन पिना यद्भवति
तत तस्य निमित्तमित्युक्तेः । क्रियाविशेषणस्य कर्मसंज्ञायामपि क्रियानिमि-
त्तभूतकारकत्वाभावात् प्रत्ययेन तस्य नोक्तार्थत्वमिति । कर्मसंज्ञाफलत्वपे
व ष्यति ।

(२) इदं कारकमपि, कश्चित् कारकमिच्छस्याप्युक्तार्थत्वात् । व्यर्थस्योक्तत्वात् -
अत्र तद्विनेन अष्टमस्य सम्बन्धस्योक्तत्वात् शैव इत्यत्र प्रथमेति शेषः । उक्तञ्च
दुर्गादासेन “तथाच वार्तिके तिङ्कृतद्वितसमाभैरभिहिते द्वितीयादयो न
भवन्तीति” ।

(३) त्वैरुक्तानां कारकात्प्राप्तमिति शेषः । क्रमेण अन्यत्रादिर्द्विकारक-
क्रमेण ।

२८२ । कर्मक्रियाविशेषणाभिनिविशाधिशीङ्-
स्थासन्वध्युपावस-डं ङं ही ।

(कर्म—डं १, ङं १, ही ।१ ।) ।

कार्यं क्रियाविशेषणम् अभिनिविशादेडंश्च ढसंङ्गं स्यात्, तत्र
च ही ।

२८२ । कर्म । क्रियायाः विशेषणं क्रियाविशेषणं, निर्विशः
निविशः, अभेनिर्विशः अभिनिविशः, शीङ् च स्याद्य आस् च तत्,
अधेः शीङ्स्थास् अधिशीङ्स्थाम्, अनुञ् अधिश्च उपयश्च आश्च
तेभ्यो वसः, अभिनिविशश्च अधिशीङ्स्थास् च अन्वध्युपावसश्च
तत्, तस्य ङं तत्, कर्म च क्रियाविशेषणश्च अभिनिविशाधिशीङ्-
स्थासन्वध्युपावसडश्च तत् । यत् क्रियते, कर्तुः क्रियेया यद्ग्राप्यते
तत् कर्म(१) । तस्मिन्निविधं, निर्व्यत्यं विकार्यं प्राप्यञ्चेति । तत्र कर्तुः

(१) कर्मोः कर्मोणि मन् । इत्तौ कार्यमित्युक्तम्, तदपि कर्मसमानार्थकम्,
कर्मोः कर्मोणि घ्यण् । “कार्यं क्रियाव्याप्यं, करोतेर्निष्कलक्रियावाचकत्वात् ।
अत्र क्रियाव्याप्यत्वं न क्रियाजन्यफलाश्रयत्वं, गच्छतीत्यत्र गमनजन्यविभागा-
श्रयतया पूर्वदेश्य, एवं त्यजतीत्यत्र त्यागजन्यसंयोगाश्रयतया उत्तरदेश्य च
कर्मोत्पत्तेः । किन्तु क्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वं धात्वर्थसद्विष्ट-
फलशानित्वमिति यावत् कर्मोत्वम् । एतेन गमनजन्यविभागस्य गमधात्वर्थतानव-
च्छेदकतया गच्छतीत्यत्र न पूर्वदेश्य कर्मोत्वं, उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियाया
एव गमधात्वर्थत्वात् । तथा उत्तरदेशसंयोगस्य त्याजधात्वर्थतानवच्छेदकतया
नोत्तरदेश्य कर्मोत्वं, पूर्वदेश्यविभागावच्छिन्नक्रियाया एव त्यजधात्वर्थत्वात् ।
न च यामं गच्छति इत्थं त्यजतीत्यत्र क्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगवि-
भागाश्रयतया संयोगविभागयोश्च कर्तृकर्मोभयनिरवत्वात् कर्तुः कर्मोत्पत्ति-

रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन् ।

श्रीशोऽधिगतेऽङ्घ्रिमधिष्ठितोऽम्बि-

मध्यास्य घोषं मधुरामनूष्य ।

यो द्वारकामध्युषितो विकुण्ठ-

मुपावसच्चावसतात् स हृन्नः ॥

क्रियया यस्वीत्यादः प्रकाशो वा तन्निर्वर्त्ये, यथा कटं करोति, पुत्रं प्रसूयते इत्यादि । कर्तुः क्रियया यस्याः प्रकृतेरनुच्छेदेनोच्छेदेन वा श्रवस्थान्तरापत्तिभ्रष्टाङ्घ्रिकार्यं, यथा वस्त्रं रजति, काष्ठं दहतीत्यादि । कर्तुः क्रियया कृता विशेषमिद्विदर्शनेनानुमानेन वा यत्र न ज्ञायते तत् प्राप्यं, यथा वेदमधीति, सूर्यं पश्यति इत्यादि । काष्ठं भस्म करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोति इत्यादौ काष्ठसुवर्णं विकार्यं, भस्मकुण्डले निर्वर्त्ये ।

यदुक्तं—

यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते (२) ।

तन्निर्वर्त्ये विकार्येच्च कर्म द्विधा व्यवस्थितम् ।

रिति वाच्यं, क्रियायां परकीयत्वविशेषणस्य विवक्षितत्वात् । तथाहि परकीयक्रियाजन्यभात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलशानित्वं कर्मत्वमिति । परन्तु स्वपिपयकपदार्थाभिधायिन जाभाति इच्छति करोति इति यतते इत्यादौ ह्यपिपयत्वान्वयभाक्कर्मत्वमिति गङ्गाधरः ।

(२) यत् पूर्वं अस्मत् पश्चात् जायते, यच्च पूर्वं सति शेषः पश्चात् जन्मना प्रकाशते तदुभयवर्षिपि निर्वर्त्यम् ।

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं (१) किञ्चित्काष्ठादि भक्षवत् ।

किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् (२) ।

क्रिया-कृत-विशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते (३) ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते ॥

परे त्वनीप्सितमपि कर्मन्तरं, तद्विविधं, प्रतिकूलमप्रतिकूलञ्च । यथा—ओदनं बुभुक्षुर्विषं भक्षयति, ग्रामं गच्छन् वृक्ष-मूलमुपसर्पति इत्याहुः । तदस्मन्नति निर्वर्त्यविकार्यभिन्नं प्राप्य-मिति लक्षणेन प्राप्यान्तर्भूतमिति । चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नगतिक्रियाव्याप्यत्वात् ग्रामस्य ढत्वम् । विवृच्चं त्यजतीत्यादौ पूर्वदेशविभागावच्छिन्नत्यागक्रियाव्याप्यत्वात् वृक्षस्य ढत्वम् । अतएव गमित्यन्वोर्नैकपर्यायता (४) इति । सुखं

(१) "प्रकृतेः स्वभावस्य उच्छेदो विनाशस्तं सम्भूतं प्राप्तं काष्ठादि. किन्भूतं ? भक्षवत् भक्षयुक्तम् । इदं पुनः सांख्यमते, काष्ठावस्थायामपि शक्तिरूपेण भक्षणः सम्भवादिन्युक्तमिति न दोषः । ते हि कारणेषु शक्तिरूपेण कार्यावस्थितिरित्याहुः" -इति कातन्त्रे २१९ सूत्रटीकायां ऋषिराजः ।

(२) गुणान्तरोत्पत्त्या स्वस्थान्तरापादनेन हेतुना विकारवत् कुण्डलादिभुक्तं किञ्चित् सुवर्णादि । अत्रापि पूर्ववत् सांख्यमतमनुसरणीयम् ।

(३) यत्र कर्मणि । विद्यते ज्ञायते । "अस्त्राययस्तु घटं करोति कुण्डलं करोतीत्यादौ कृतिषाध्यव्यापारनिष्पन्नानां घटादीनां तत्तत्क्रियाविरहेऽपि कालान्तरे प्राप्य यथा घटोऽयं क्रियाजन्यः कुण्डलमिदं क्रियाजन्यमिति विशेष-सिद्धिर्ज्ञायते तथा कालान्तरे तस्य व्यासादेः क्रियाजन्यत्वे ज्ञानाभावादि" इति वाचि ।

(४) न समानार्थता । गच्छति त्यजतीत्युभयत्र धात्वर्थस्वरूपस्य परिस्मन्दन-रूपव्यापारस्याभेदेऽपि धात्वर्थतावच्छेदकस्वरूपयोर्दत्तरदेशसंयोगपूर्वदेशविभा-गयोर्भेदात् ।

गच्छति पापं त्यजतीत्यादौ गौणगतित्वागक्रियाव्याप्यत्वात् (१)
सुखपापयोर्दत्वम् । एवं पुष्यमाकर्षति भ्रमरान् इत्यादौ लक्ष-
ण्या कर्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् भ्रमराणां दत्वम् । वलिवन्धमाचष्टे
वलिनं बन्धयति, कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति इत्यादौ बन्धवधा-
ख्यानकर्तुः क्रियाव्याप्यौ वलिकंसौ, कथानुबन्धस्य तन्निबन्ध-
नत्वात् (२) ।

क्रिया ध्वर्थः, तद्विशेषणस्य एकत्वं नपुंसकत्वं च, क्रियाया

(१) उत्तरदेशसंयोगानुकूलपरिस्सन्दनादिरूपव्यापारो सुख्यगतिः, सुख्य-
त्वागच पूर्वदेशविभागानुकूलपरिस्सन्दनादिरूपव्यापारः । सुखं गच्छति पापं
त्यजतीत्यादौ तु कर्मसंज्ञैः सुखपापादिभिः कर्तुः सम्बन्धस्तद्व्याप्य एतावन्मात्रं
प्रतीयते, लक्षण्याया फलमालम्बैव भावार्थत्वात्, न तु उत्तरदेशसंयोग-पूर्वदेशवि-
भागानुकूल-परिस्सन्दनादिकमिति गतित्वागयोरत्र गौणत्वम् । गौणत्वन्तु लक्ष-
णिकत्वमिति ।

(२) बन्धवधशब्दो भावे अललो । वलेर्वन्धः कंसस्य वधः इति कर्मणि
घघ्रां घघोसमासः । पश्चादाख्यानेऽर्थे औ कृते लुङ्महहिनामिति बहुवचन-
निर्देशादलोलुकि क्वचित्प्रमित्तापाये भौमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायात् कृत्वेः
प्रकृतिवद्भाष उभयत्र लट्योगलक्षणा घघी च निवर्त्तते । अतएवोक्तं,—“प्रत्यबोद्धेद-
लोपे च प्रकृत्यापत्तिरिष्यते । लटन्त्वनिष्ठत्तौ च समासोऽपि निवर्त्तते” इति ।
तेन बन्धनङ्गनक्रिययोः कर्मणि द्वितीया तिष्ठति । ततो वलिनं वान्ध कंसं घाति
इत्येताभ्यां तिप्प्रपो । एतेन यद्यपि बन्धनङ्गनक्रियाव्याप्यौ वलिकंसौ, तथा
आख्यानकर्तुः क्रियाव्याप्यौ बन्धवधावित्यायाति, तथापि बन्धवधाख्यानकर्तुः
क्रियाव्याप्यौ वलिकंसावित्युक्त्वा तत्र हेतुमाह कथानुबन्धस्येति—कथानुबन्धस्य
कथायाभाख्याने अनुबन्धः सम्बन्धो यस्य तादृशस्य बन्धवधस्य तन्निबन्धनत्वात्
वलिकंसोऽवित्येति । (तौ वलिकंसौ निबन्धने हेतु आश्रयाविति यावत् यस्य
तस्य भावकत्वात् । वलिकंसावाश्रित्य बन्धवधाख्यानेऽयं प्रवर्त्तितत्वादिति निष्कर्षः ।
अनया रीत्या वलिकंसयोर्बन्धवधाख्यानकर्तुः क्रियाव्याप्यत्वं दर्शितमिति ।

निङ्गमंख्याविनिर्मुक्तत्वात् (१) । साधुः पाकः, साधू पाकौ, साधवः
पाकाः इत्यादौ क्तदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्तेः पुं-
स्त्वैकत्वादयः स्युरेव (२) । ढत्वातिदेशात् (३) मृदु नयतीति
मृदुनीप्तो मृदुन्यौ इत्यादौ कव्याद्यनेकाच इति यः ।

राममित्यादि । सन् धीरः धर्मानभिनिविश्य मानन्दं यथा
स्यात्तथा रामं नमतीत्यन्वयः । धर्माधेयार्तीताभिनिवेशोत्तरराम-
विषयक-मानन्दाभिन्ननत्याश्रयः सन्नित्यर्थः । श्रीशो घोषमध्यास्य
पथान्मथुरामनूय अस्मिन्धिष्ठितः सन् अहिमधिगते । यस्य
द्वारकामधुषितः सन् विकुण्ठमुपावसत्, स नोऽस्माकं हृत् (४)
हृदयमावसतादित्यन्वयः ।

कल्याणेऽभिनिवेशः, या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशति,
तस्यभिनिविष्टमनसः, अत्राधिष्ठानं कुरु, मृहेऽधिष्ठानमित्यादौ तु

(१) क्रिया पनरे ऋषेवेति वेद्याकरणा इत्युक्तं गोपीचन्द्रेण । तस्मादेकत्वं
साभान्यत्वाच्चपुंसकत्वञ्च ।

(२) द्रव्यवदित्यनेन द्रव्यत्वातिदेशात् क्तदभिहितभावस्य षष्ठ्यग्रूपत्वसक्तं,
तेन तस्मात् पुंस्त्वैकत्वादयो भवन्त्येव । अतएव "अष्टम्यग्रूपक्रियाया विशेषणस्य
कर्मत्वं ज्ञावत्वञ्चेति धाञ्प्रसारे कारकपादे ५८ सूत्रम् । क्तदभिहितभावस्यापि
क्त्विदष्टम्यग्रूपत्वम्, आतिदेशिकमनित्यभिनि न्यायात् । तेन सञ्चारो रति-
मन्दिरावति सखीकर्णावति व्याहृतमित्यादिभिः ३३म् । अत्र सञ्चार इत्यस्य अष्टम्यग्र-
रूपत्वात् तद्विशेषणस्य रतिमन्दिरावधीत्यस्य एकत्वं नपुंसकत्वञ्च ।

(३) क्रियाविशेषणस्येति शेषः ।

(४) हृदिति "पदादयः षष्ठ्यग्रुप्ता इत्येकं" इत्याशयेनोक्तम् ।

क्वचिदपवादविषयेऽप्युक्तगोऽभिनिविशत इति न्यायात् (१)
 उमेव । तीर्थे उपवसति, ग्रामे उपवसति इत्यादौ तु अप्रयुक्तस्य
 वसन्नित्यस्य डम् । तथाच तीर्थे ग्रामे वा वसन् सन् त्रिरात्रमेक-
 रात्रं वा उपवसतीत्यर्थः । यदुक्तं —

वसतावप्रयुक्तेऽपि देशोऽधिकरणं मतम् (२) ।

अप्रयुक्तं त्रिरात्रादि कर्म चोपवसेः स्मृतम् ॥ इति भाष्यम् ।
 एके तु अनगनार्थस्योपवसतेरिह न ग्रहणमित्याहुः । तस्मै
 एकादशीमुपवसन्ति निरम्बुभक्षाः, उपोष्य रजनीमेकामित्यादौ
 सदाध्वादिना ढम् । एतेषां ढत्वविधानात् धर्मा अभिनिविशन्ते,
 श्रेश्णान्द्विरधिगच्छते इत्यादां ढे ल्यः (३) । रणे राजानमधिति-
 ष्ठीतीत्यादौ न स्यात्, एषामढानामिव ग्रहणात्, रणे राजानमपेक्षते
 इत्यर्थः (४) ।

(१) अपवादो विशेषविधिरुक्तगः सामान्यविधिः । न्याये चास्मिन् अपवाद-
 विषये अभिनिविशते इत्यधिकरणसक्त्या तदेव दर्शितमिति ।

(२) अत्र तीर्थरूपो देशो वसन्नित्यप्रयुक्तस्यापि पदस्थाधिकरणं ज्ञात-
 नित्यर्थः ।

(३) तथाच “मयङ्गले मसङ्गनाकारो रेखा वाजिमयी जवे । सव्यापसव्ये द्वि-
 सुष्ठो नङ्गनाधितो जय” इत्यत्र अधित इति कर्मणि क्तः । एवं “बलैरध्वपिता-
 कस्य विजिगीषोगेताध्वनः । भारीचोद्भ्रान्तकारोता मलयार्द्ररूपत्यक्ता इति रघुः ।
 अत्रापि ऋध्वपितेति कर्मणि क्तः ।

(४) अत्र अधिपुञ्जस्थाधतोरपेक्षार्थत्वात् सकर्मकत्वम्, तेन रणे इत्यधि-
 करणस्य न कर्मत्वम् । अत्र गङ्गाधरः “रणे इति गम्यमानस्य धातोरधिकरणं,
 तेन रणे स्थित्वा राजानमपेक्षते” इत्याह ।

२८३ । देशध्वकालभावं वाढैः ।

(देश-अध्वन्-काल-भावं १, वा ।१।, अटैः ३॥॥) ।

अटैर्धुभिर्योगे एते ढसंज्ञा वा स्युः ।

नदीर्वनेषु चोषित्वा क्रोशान्नल्लेष्वहर्निशि ।

चंक्रमित्वा प्रियानीतिं रामो रक्षोवधे स्थितः ॥

२८३ । देशध्व । देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्च तत् ।
नास्ति ढं येषां ते तैः ।

देशो नदीभूधरकन्दरादिः

अध्वाध्वमानं करयोजनादि ।

कालो मुहूर्त्तायनवत्सरादिः

भावस्तदर्थ-त्य परो वधादिः (१) ॥

करो हस्तमानम् । नदीरित्यादि । नदीर्वनेषु च उषित्वा
वासं कृत्वा क्रोशान्नल्लेषु च अहर्निशि चंक्रमित्वा इतस्ततो भ्रमणं
कृत्वा रामः प्रियानीतिं सीताया आनयनविषये रक्षोवधे रक्षसां
वधविषये च स्थितोऽतिष्ठदित्यर्थः । एवं कुरुन् स्वपिति, कियन्त-
मध्वानं तिष्ठति, मामं स्वपिति, प्रीतिं वसति, पत्ने कुरुषु स्वपि-
तीत्यादि । ढत्वविधानात् नद्य उष्यन्ते, क्रोशाद्यंक्रम्यन्ते, मासः
सुप्त इत्यादि स्यात् । विकल्पपत्ने तु नदीषु उष्यते जनैरित्यादि ।
अटा धवः सत्ताद्यर्थेषु वर्त्तमानाः ।

(१) तदर्थत्वपरः—स भावः अर्था यस्य स तदर्थः, स चासौ त्वच्चेति तदर्थत्वः,
स परो यस्मात् सः । स क्रः वधादिः ।

तथाच---

सत्ता निवासामन मिद्धि वृद्धि
 क्रीडा रुचि स्यन्दन जीवनेषु ।
 नृत्य स्थिति त्राम विगोप लज्जा
 स्रष्टा सृति क्रन्दन भाषणेपु ।
 शुद्धी जरे जागरणे प्रकम्पे
 स्वप्न क्षयोद्दिग मटेपु दुर्गती ।
 यत्ने हसे (१) नादकृती धवोऽटा
 ढभ्याविवक्षावगतः मढाय । (२)

तथाच भागुरिः—

“धातोर्ग्रान्तरं वृत्ते धात्वर्थेनोपसंयहात् ।

प्रमिद्धेऽविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया (३) ॥” इति ।

केचित् मटेरपि, रात्रिमोदनं पचति रात्रिमोदनं पच्यते, पक्षे
 रात्रावोदनं पचतीत्यादिकमिथ्यत इत्याहुः । इदं नित्यमित्यन्ये ।

(१) अत्र ऋदे इत्यपि पाठः । हृदो विशान्तागः ।

(२) अत्रान्दृष्ट्याच्च दुर्गाटासः, यथा दौर्बल्यैःदिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु
 धातवः । वाचका भावभावस्य यत्कस्मादकर्मकाः । कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता ये
 ते च धातवः । तद्दुर्भावोऽकर्मकाः स्यन्तु कृत्यां सकर्मका इति ।

(३) धातोर्ग्रान्तरं वृत्ते यथा प्रापणे सकर्मकस्य वृद्धेः कथको धान्त्वं वृद्धति,
 स्यन्दनेऽकर्मकता, नटी वृद्धति । धात्वर्थेन सकर्मकेण उपसंयहात्, यथा प्राणान्
 धारयतीत्यर्थस्य जीयतीति धात्वर्थेनोपसंयहादकर्मकता । एवं तपस्यति सन्निः अघ-
 र्थति व्याध इत्यादारपि । प्रमिद्धेर्था भवति, आक्षेपेति इत्यादयः । कर्मणो-
 ऽविवक्षागो यथा आक्षेप जनः ।

२८४ । सदाध्वादि व्याप्तौ सर्व्वैः सिद्धे तु धम् ।

(सदा ११, अध्वादि ११, व्याप्तौ ७, सर्व्वैः ३॥, सिद्धे ७, तु ११, धम् ११) ।

सर्व्वैर्धुभिर्योगे अत्यन्तसंयोगे अध्वादयो नित्यं दृसंज्ञाः स्युः,
अर्थसिद्धौ तु धसंज्ञाः ।

भृत्यैः कृष्णोऽन्वितः क्रोशं मासौ गुरुगृहे स्थितः ।

गुरूपदेशं निभृतो माभ्यामध्यैष्ट वाङ्मयम् ॥

२८४ । सदा । अध्वादिर्यस्य तत् । देशनिवृत्त्यर्थमध्वादि
इत्युक्तम् । व्याप्तिः साकल्येनाभिसम्बन्धोऽविच्छेद इति यावत्
तत्र(१) । अर्थस्य सिद्धिरर्थसिद्धिः फलप्राप्तौ क्रियापरित्यागस्तत्र ।
सर्व्वैरिति अटमदैरित्यर्थः ।

भृत्यैरित्यादि—कृष्णः वाङ्मयं शास्त्रं माभ्यां मामाभ्याम्
अध्येष्ट ज्ञातवान् इत्यन्वयः । कृष्णः कीदृशः ? भृत्यैः क्रोशमन्वितः,
क्रोशपरिमितमध्वानं व्याप्याविच्छेदेनानुगत इत्यर्थः । पुनः
कीदृशः ? मासौ गुरुगृहे स्थितः, मासद्वयं व्याप्याविच्छेदेन स्थित
इत्यर्थः । पुनः कीदृशः ? गुरूपदेशं निभृतः, गुरुवचनेऽत्यन्तासक्त
इत्यर्थः । क्रोशमिति गौणत्वान्नोक्तं, न्यादिजान्ताढगत्यर्था
सुख्ये ढे ढत्यमाप्नुयुरित्युक्तेः । माभ्यामिति धसंज्ञा फलसिद्धत्वात्(२) ।

(१) इत्थौ अत्यन्तसंयोग इत्युक्तं, तदर्थो हि अन्नं विरासं अतिक्रान्तः अत्यन्तः
स चासौ संयोगश्चेति अत्यन्तसंयोगः निरन्तरसन्निकर्ष इत्यर्थः ।

(२) अध्वयनप्रयोजनस्य ज्ञानरूपस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । एवं क्रोशेनानु-

अन्तर्भूतक्रियात्तरेणैव ढत्वमिति भाष्ये । अन्तर्भूतक्रियात्तरेणैवेत्य-
नेन व्याख्यर्थमनुकर्षति । यदुक्तं—

कालभावाध्देशानामन्तर्भूतक्रियात्तरेः ।

सर्वैरकर्मकैर्योगी कर्मत्वमुपजायते ॥ इति ।

ढत्वविधानात् मासः सुप्यते, मासौ सुप्येते, मासाः सुप्यन्ते
इत्यादौ सुख्यढाभावात् गौणे ढे त्यः । केचिहीं विदधति, तन्मते
मासः सुप्त इत्यादावव्याप्तिः । सुख्यढाभावेऽढत्वाद्भावं त्य इति
कश्चित्, तन्मते मासं सुप्यते, क्रोगं सुप्यतेऽनेनेति । एकादश्यां
न भुञ्जीत इति तु वागच्स्य व्यवस्थया पूर्वणैव विकल्पः (१) ।
जन्म जन्म यदभ्यस्तमित्यत्र कालावच्छेदिकायां क्रियायां कालो-
पचारात् (२) । क्रोगं कुटिला नदीति क्रियाध्याहारात् (३) ।
व्याप्तौ किम् ? मासयोरध्वैष्ट, विच्छेदेनाधीतवानित्यर्थः । स्यप-
वादोऽयमिति परे (४) । कालाध्वनोरिवायं विधिरित्यन्ये ।

षाकोऽधीत इत्यादि । अनुवाको वेदांशविशेषः । अन्वयमाधं वेदानध्वैष्ट किमपि
न ज्ञातवानित्यर्थः ।

(१) एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यत्र व्याप्यार्थेऽपि न कथं कर्मत्वमित्याशङ्क्य समा-
धत्ते । पूर्वतो वानुवक्त्यं तस्य व्यवस्थापार्थित्याद्भक्त्यः, पक्षे एकादशीमिति ।
अतएव एकादशीसुपपरमिति निरव्युत्पत्त्या इत्यत्र सदाध्यादिना ढमित्युक्तम् ।

(२) जन्मपदार्थस्य क्रियारूपत्वात् अन्धकालादिभिस्त्येऽपि जन्म जन्मेत्यत्र
कथं द्वितीयेत्याह । आद्यस्यसम्बन्धो जन्मपदार्थकस्यादुत्पत्तिक्रिया कालावच्छेदि-
का, कालोऽवच्छेदको विशिष्टधीष्टैतुर्थस्यास्तादृशो । अतः क्रियायाम् उत्पत्तिक्रिया-
यां कालोपचारात् क्रियैव काल इत्युक्तेः कालत्वारोपात् जन्मेत्यत्र कर्मत्वम् । जन्म
जन्मेति पद्यस्य ऋते तदनुगच्छतीति वाक्यसमापकपादान्तरम् ।

(३) भवतेर्गन्धमानत्वात् नदी क्रोगं व्याप्य कुटिला भवतीत्यर्थः ।

(४) अपवादो विशेषविधिः । व्याख्यभावे सप्तमी स्थादित्यर्थः ।

२८५ । घोऽञौ जेः शब्दाशन-गति-ज्ञार्थाद्-ग्रह-
दृश-श्रो-रखाद-नी-क्रन्दाय शब्दाय ह्लादासूतघवहाहिं-
साभक्षो ह्-क्-माभिवादिदृशस्तु वा ।

(घः १, अञौ ७, जेः ६।, शब्द—श्रोः ६।, अखाद—भक्षः,
६।, माभिवादिदृशः ६।, तु ।१।, वा ।१।) ।

अत्रान्तानां शब्दार्थादीनां यो घः स अत्रान्तानां ढं स्यात्, न तु
खादादेः, ज्ञादेस्तु वा ।

२८५ । घोऽञौ । न जिरजिस्तस्मिन् । शब्दश्च अशनश्च
गतिश्च ज्ञाश्च, ते अर्था येषां ते । नास्ति ढं कर्म येषां ते ।
शब्दाशनगतिज्ञार्थाश्च अटाश्च ग्रहश्च दृशश्च श्रुश्च तत्तस्य, पुस्त्वं
सौत्रत्वात् । नास्ति सूतघो यस्य सः, स चासौ वह्येति सः ।
न हिंसा अहिंसा, तस्यां भक्षः स । खादश्च नीश्च क्रन्दश्च
अयश्च शब्दायश्च ह्लाश्च अदश्च असूतघवह्यश्च अहिंसाभक्ष च तत्,
न तत् अखादनीक्रन्दायशब्दायह्लादानृतघवहाहिंसाभक्ष तस्य ।
अभेर्वादिः सः, अभिवादिश्च टक् च तौ, मे आत्मनेपदे तौ
माभिवादिदृशौ । ह्वा च का च माभिवादिदृशौ च तत्तस्य ।
शब्दार्था उच्चारणार्थाः शब्दटा धव इति यावत् । यथा पुत्रं
पाठयति, शिष्यं शास्त्रं वाचयतीत्यादि । अशनार्था भोजनार्था
यथा (१)—आशयति विप्रमन्नं, पाययति पाय्यं जलमित्यादि ।
प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनन्नयम् इत्यादौ गौणभोजनार्थ-

(१) अत्र अशनार्थानां गलाधःकरश्चकारार्थत्वेन शानार्था अपि भोजनार्थाः ।

गैयमध्यापयद् गोणान् याज्ञिकान्नमभोजयत् ।

स्वधामागमयच्छत्रून् भक्तांस्तत्त्वमबोधयत् ।

धर्ममस्थापयद् विष्णुर्वेदानग्राहयद् विधिम् ।

दैत्यानदर्शयच्छक्तिं वैष्णमश्चावयच्च गाः ॥

खादादिस्तु — रक्षांस्वखादयदनाययदूर्हलोक-

माक्रन्दयत् कर्पिभिराययदाशु रामः ।

शब्दाययन् रिपुमजृह्वदादयच्च

शैलानवाहयदभक्षयदिष्टभक्ष्यम् ॥

सारथिघ-हिसार्थयोस्तु —

वाहानवाहयत् पार्थमरीचाभक्षयइरिः ॥

त्वात् (१) ढत्वम् । गत्यर्था गमनार्थाः, यथा गां व्रजं गमयत्यज इत्यादि । प्रपेशारोहणतरणप्रापणार्था अपि गत्यर्थास्तेन प्रावेशय-
न्मन्दिरमध्यमेन, तामङ्गमारोप्य सुतां प्रतस्थे, प्रियामुदन्वन्तमतीत-
रइरिः, ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकं, रावणं गमय प्रीतिमित्यादीं(२)
त्यंक्ते (३) । तस्मै सितं सितिस्रा सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौध-
मिवाय लक्षयन् । द्विजावलीवाल(४) निशाकरांशुभिः शुचिस्मितां

(१) उपभोगार्थत्वात् । अत्र भोजनस्थानन्दजनकत्वधर्मैण सुख्यभोजनस्य सा-
दृश्यवत्त्वाद्गोणत्वम् । तथाचोक्तं गोर्थाचन्द्रेण "यथा वसुधितस्य भोजनं परमा-
नन्दस्तत् तथा सुवनत्वयभोजनमपि परमानन्दस्तदिति ।

(२) सिध्यतीतिशेषः ।

(३) अत्र "दृष्टनवातपसुत्सुकतामहो न कमलं कमलम्भयदम्भसि" । "अस्तु
वेदविदयं मरुत्वता शैलवासमनुनीय लम्बित" इत्युदाहृतमर्थः ।

(४) वाच इत्यत्र व्याज इत्यपि पाठः ।

आदेसु-शैलानहारयत् कीशान् ऋचैर्वृज्जानजीहरत् ।

कपीनकारयत् सेतुं वानरैरपि राघवः ।

स्वामिवादयते वृद्धान् जानकीं लक्ष्मणेन च ।

सीतां रामेण चाब्जानमदर्शयत् लक्ष्मणः ॥

वाचमवोचदच्युत इति तु अपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य निवेशात्(१) । अन्ये तु प्रावेशयदित्यादिषु उपसर्जनीभूतध्वर्या गतिः प्रतीयते(२) इत्याहुः । ज्ञार्था ज्ञानार्था यथा, बोधयति शिष्यं धर्मं, ज्ञापयति नृपं हितान्हितं, प्रापयति जायां पुष्यं,(३)स्पर्शयति गात्रं कामिनीमित्यादि । अटाः सत्ताद्यर्थाः, यथा आसयति सुतं, श्राययति पतिमित्यादि । सृदु श्राययति सुतं, माममभिश्राययति पतिमि-

(१) सितिन्नेति प्रयोज्यकर्तुर्न कर्मत्वमिति शेषः । अत्र अच्युतः सितं सुनेर्वपुः सुतरां सितिन्ना लक्ष्ययन् वाचम् अत्रोचदित्युपयोगवाक्यार्थः ।

(२) उपसर्जनीभूतो शुष्णीभूतः प्रवेशादिरूपधात्वर्थो यस्यास्मादृशी गतिः प्रतीयते । तथाच प्रवेशस्त्वभ्यन्तरप्राप्तिः, प्रावेशयदित्यत्र विषयघातोरभ्यन्तरप्राप्ति-फलिका गतिरर्थः । ततश्च प्रवेशाद्यर्थस्य गौणत्वे गत्वर्थस्यैव मुख्यत्वाद् गत्वर्थत्वेनैव प्रावेशयदित्यादिषु अग्रन्तकर्तुः कर्मत्वम् । एवम् आरोष्य - आरौहृष्याय गमयित्वेत्यर्थः । आरौहृष्यफलिका गतिरर्थः । अतीतरत् - तरणाय अगमयदित्यर्थः । तरणश्चागाधजलपारप्राप्तिः । प्रापय - प्राप्तुं गमयेत्यर्थः । अत्र प्राप्तिफलिका गतिरर्थः । एवमेवाभिराममतम् । सितं सितिन्नेत्यत्र तु 'लक्ष्ययदित्यत्र लभिर्गम-नार्थोपसर्जनीभूतं प्रापणार्थमाहुः, अतः सितिन्नेति न कर्मोति गायोचन्द्रः ।

(३) गोयीचन्द्रेणाप्येवमुदाहृतम् । सिद्धान्तकोशदान्तु १।४।५० सूत्रे 'सूत्रे ज्ञानसाभान्यार्थानामेव स्पष्टार्थं, न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञापयते । तेन स्मरति जिघ्रसीत्यादीनां न । स्मरयति प्रापयति देवहृत्सेन' इत्युक्तम् । 'स्मरयत्येवं वन-शुष्य इत्यत्र तु स्मरणाविति सूत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यम्' इति तत्रैव तत्त्वबोधिनः ।

त्यादौ श्रीपाधिकसंठत्वेऽपि (१) स्वभावसिद्धाटत्वमादाय अर्जा-
न्तत्रस्य ढत्वमिति । धूनां सठत्वव्यवहारो हि कर्तुः क्रिया-
व्याप्यदेनैव, अन्यथा शीघ्रं भूयते इत्यादावपि ढे त्यः स्यात् ।
तथाच—“त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः । वि-
वेकदृष्टत्वमगात् सुराणां तं मेथिलो वाक्यमिदस्वभापे” ॥ एवं
विप्रो मैत्रं चैत्रं मंक्रोधयति इत्याद (२) । अत्रैतद्वयते हरिर्हरिणे-
त्यत्र तु न स्यात्, वाशब्दस्य व्यवस्थया धपन्नेऽपि सठत्वातिदे-
शात् (३) । परे तु ग्रहधुं न गृह्णन्ति । अयन्तु “अजिग्रहत्तं जनको
धनुस्तत् येनाद्दिदत् दैत्यपुरं पिनाकी । जिज्ञासमानो बलमस्य
वाहोर्हसन्नभाङ्गीद्रघुनन्दनस्तत्” ॥ “अयाचितारं न हि देवदेव-
मद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक” इत्यादिप्रयोगात् गृहीतवान् ।
अत्र ज्ञानार्थत्वेनैव दृशः मिष्टे, ग्रहणं अदर्शनार्थत्वेऽपि स्यात्,
तेन प्रियं प्रीतिं दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थः । एवं ज्ञानार्थत्वे-
ऽपि योऽग्रहणं क्वचिदन्यत्रापि ज्ञापनार्थं (४), तेन “पुरुहूतद्विषो
धूर्धुं युक्तान् यानस्य वाजिनः । आयुंषि त्वक्षु निर्भिय प्राभञ्ज-
निरसोचय” इति भट्टिः । शूरसेनं पोरुपं त्याजयति । “सुक्ता-
जालं चिरपरिचितं त्याजितो देवगत्या” । देवदत्तं शतं दाप-

(१) आतिदेशिककर्मकत्वेऽपीत्यर्थः ।

(२) अत्र वक्ष्यमाणवार्तिकसूत्रेण सम्प्रदानोभूतचैत्रस्य कर्मत्वम् ।

(३) करणपक्षेऽपि कर्मत्वातिदेशकरणम् । अकर्मकनक्षत्रकार्यनिरोधार्थ-
मिति ।

(४) उद्धृत्तोहि यन्मः समधिक फलमाचष्टे इति न्यायादित्यर्थः ।

यतीत्यादि स्यात् (१) । अत्र खादादहिसार्थभक्षामशनार्थ-
तया न्यासूतघवह्नां गत्यर्थतया, क्रन्दशब्दायह्वामढतया शब्दार्थ-
तया च प्राप्ते निषेधः । ह्रजोऽभ्यवहारार्थतया (२), कृजो
टाविवक्षया (३), दृगश्च नित्ये प्राप्ते, अभिवादयतेरप्राप्ते, विकल्पः ।
ह्रजः स्तेयादौ, कृजः सढत्वादप्राप्ते विभाषति भाष्यम् ।

गीयमध्यापयदित्यादि । गोपा गीयम् अध्वीयत्, गोपान् गीयम्
अध्यापयत् । गोपा याज्ञिकानाम् अभुञ्जत्, गोपान् याज्ञिकानाम्
अभोजयत् । शत्रवः स्वधामागच्छन्, शत्रून् स्वधामागमयत्, शस्त्र-
पूतान् कृत्वा स्वस्य धाम स्थानं गन्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । भक्ता-
स्तत्त्वम् अवध्यन्त, भक्तान् तत्त्वम् अवोधयत्, परमात्मानं बोधित-
वान् इत्यर्थः । धर्मोऽस्तिष्ठत्, धर्मम् अस्थापयत्, अनेन कर्मणा
धर्मोऽस्तिष्ठतीति लोकगिञ्जादिना धर्मं स्थापितवान् इत्यर्थः ।
विधिर्वेदानगृह्णात्, विधिं वेदानग्राहयत्, ब्रह्माणं वेदबोधितं
कर्म कर्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । दैत्याः शक्तिमपश्यन्, दैत्यान्
शक्तिम् अदर्शयत्, स्वां शक्तिं प्रकाशयितुं प्रेरितवान् इत्यर्थः ।
गावो वेणुमशृण्वन्, गा वेणुमश्रावयत्, वेणुशब्दश्रवणमकारय-

(१) यद्गृह्यस्यजदाप्रथतीनामज्यन्तकर्तुः कर्मत्वं न सर्वसम्मतम् । अतएव
“इत्यादयोऽसाधव इति वाभट” इत्युक्तं जुषरेण कारकपादे १० सूत्रस्य दृष्टौ ।
तत्रैव टीकायां “अन्ये तु एर्विधान् बहून् भङ्गाकविप्रयोगान् ददा कथकाशावल्-
म्बनन्यायेन किमपि प्रकारान्तरमाह रित्वाह गोयीचन्द्रः । कुशघटितविधिना
काशोऽपि स्पृह्यते इति न्यायार्थः ।

(२) भोजनार्थतया ।

(३) चैलोचैलं भैलेण वा कारयतीत्यादौ कर्मोपिवक्षावाभिन्नार्थः ।

दित्यर्थः । विष्णुरिति सर्वत्र प्रयोजकघः । खादादेस्त्विति — कपयो रक्षांस्यखादन्, कपिभी रक्षांस्यखादयत्, भोक्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । कपय जर्ङ्गलोकमनयन्, कपिभिरूर्ङ्गलोकमनाययत्, लोकान्तरमगमयदित्यर्थः । कपय आक्रन्दन्, कपिभिराक्रन्दयत्, रोदनं कारितवान् इत्यर्थः । कपयो रक्षांसि आयन्त, कपिभी रक्षांस्याययत्, प्रापितवानित्यर्थः । कपयः शब्दायन्ते, कपिभिः शब्दाययन्, राम इत्यस्य विशेषणं, सिंहनादं कारितवान् इत्यर्थः । कपयोऽह्वन्, कपिभिरज्जूहवत्, रिपुभिः साहं स्र्हां कारितवान् इत्यर्थः । कपयो रिपुमादन्, कपिभी रिपुमादयत्, भोक्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । कपयः शैलानवहन्, कपिभिः शैलानवाहयत्, आनायितवान् इत्यर्थः । कपय इष्टभक्ष्यम् अभक्षन्, कपिभिरिष्टभक्ष्यमभक्षयत्, अभिलषितं वस्तु खादयामास इत्यर्थः । सर्वत्र रामः प्रयोजकघः । वाहाः पार्थिववहन्, वाहान् पार्थिववाहयत्, अर्जुनं वोढुम् अश्वान् प्रेरितवान् इत्यर्थः । हरेः सारथ्यकर्म्मकर्तृत्वात् ढत्वम् । वाहा अरीन् अभक्षयत्, खादयामास इत्यर्थः । अत्र भक्षधोहिंसार्थत्वात् घस्य ढत्वम्, उभयत्र हरिः प्रयोजकघः । कीशाः शैलान् अहरन्, कीशान् शैलान् अहारयत्, आनेतुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । ऋचा वृक्षान् अह्वारुः, ऋक्षैर्वृक्षान् अजीहरत् । उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । कपयः सेतुम् अकुर्वन्, कपीन् सेतुमकारयत् । वानराः सेतुमकुर्वन्, वानरैः सेतुमकारयत् । उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । जानकी वृक्षानभिवादयति स्म, जानकीं वृक्षानभि-

२८६ । याच्ञार्थं दुहं चिं प्रच्छ

रुध्ं ब्रू शास जि नी वहः ।

हृ दण्डि ग्रह कृष् मन्थ

मुष् पचाद्या धवो द्विढा ॥

वाटयते स्म, लक्ष्मणो वृहानभिवादयति स्म, लक्ष्मणं वृहानभि-
वाटयते स्म, नमस्कर्तुं प्रेरितवान इत्यर्थः । अभिपूर्व्यं वदक वाक्-
सन्देशयोर्नत्यर्थः, तस्मात् प्रेरणे जिः । दहयेन विकल्पो दर्शितः ।
सर्वत्र राघवः प्रयोजकघः । सीता रामश्च लक्ष्मणम् अपश्यत्, स
लक्ष्मणः सीतां रामिण च आत्मानम् अदर्शयत्, जेटेंऽजी घे इति
मम् । एषामिति किम् ? पाचयत्योदनं सूदेन गृह्णीत्यादि । परे
तु गौणक्रियापेक्षया घत्वे मुख्यक्रियाव्याप्यत्वेन ढत्वे सिद्धे नियमार्थ-
मिदमिति ब्रुवन्तः (१) पाचयत्योदनं सूदेन गृह्णीत्याहुः (२) ।
अन्ये तु उभयप्रामौ परत्वात् घत्वे प्राप्ते विधिरयमित्याहुः ।

२८६ । याच्ञार्थं । याच्ञा अर्थो येषां ते, पच आद्यो येषां

(१) सिद्धान्तकौस्तुभः । १ । ४ । ५२ । सूत्रस्य टीकायां “नियमार्थमेतत् सूत्र-
मिति प्राहुः । णिजर्घेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गन्धार्थादीनामेव कर्तुरिति ।
नेन पाचयति देवदत्तो यद्देवदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्त्तरि + हतीया सिध्यति । उक्तञ्च
—युष्मत्क्रियायां स्नातन्स्नात् प्रेषणे कर्म्मतां गतः । नियमात् कर्म्मसंज्ञायाः स्व-
घर्म्मोपाभिधीयत इति । स्वधर्म्मो कर्त्तुः स्वधर्म्मो हतीयत्यर्थः” इति तत्त्वबो-
धिनी । काशिकायामपि “एषामिति किं ? पचत्योदनं देवदत्तः, पाचयत्योदनं देव-
दत्तेने” इत्याहुतम् ।

(२) अत्र केषुचित् पुस्तकेषु “पाचयत्योदनं सूदं सूदेन गृह्णीति । तन्मते हृत्-
पङ्कथं प्रपञ्चार्थमि”त्यपि पाठः । प्रयोगरत्नभाषायाामपि द्विकर्म्मकथातुप्रकरणे

तमर्थयेऽहं मोक्षं, यो गोपै दुग्धमदुग्ध गाः ।
 फलान्यवाचिनोद्दृष्टवान्, वार्त्ताः पप्रच्छ वल्लवान् ।
 हरोध गोकुलं गोपीरन्नवीक्ष मनोहरम् ।
 गोपालानन्वशात् केलींस्तत्राजयं जिगाय तान् ।
 हन्दावनमनेषीद्गशास्तच्छिशूनवहद्व्रजम् ।
 जहारारण्यमाभीरीर्देवान् प्राणानदण्डयत् ।
 जग्राह यज्वनो भोज्यमकर्षत् पूतनां बलम् ।
 ममन्यासृतमश्वोधिं सुमोष दितिजांश्च तत् ।
 योऽसौ पचति लोकानां पुण्यपापं सुखासुखम् ॥

ते पचाद्याः, पद्यात् चसः, हे टे येषां ते । कर्त्तुः क्रियाव्याप्य-
 त्वात् मोक्षादीनां ढल्वं सिद्धम्, अनेन तु मोक्षादिहेतूनां कृष्णा-
 दीनां ढल्वं विधीयते (१) । तमर्थयेऽहमित्यादि । यः श्रीकृष्णः
 गोपैः सह गोदोहनादिकं कृतवान् तमहं मोक्षमर्थये इत्यन्वयः ।
 शशुं वरं ऋगयते, देवान् वरं हृणीते इत्यादौ तु ऋगिहजोर्याच्-
 चार्थत्वात् । यो गोपैर्गा दुग्धमदुग्ध । यो वृक्षान् फलानि
 अवाचिनोत्, वृक्षान् संघट्टयन् फलान्याददे इत्यर्थः । यो वल्लवान्
 वार्त्ताः पप्रच्छ, जिज्ञास्यमभिधातुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । गोपी-
 गोकुलं हरोध, गोपीरन्तः स्थापयन् गोकुलमावृणादित्यर्थः ।

६२७ सूत्रे "गत्यादेरनिनः कर्त्तुर्निवृत्तं स्यादिति कर्मता । अन्वयायां दानपाकादि-
 क्रियाभ्यान्तु विभाषया ॥ * * * त्रुटितकर्षोभिसाहपिहवशजां स्त्रिवचनं न पाच-
 वेदिति आहकस्ये" इत्युक्तम् ।

(१) अतएव कर्म्यं हेतुर्दृष्टादेरिति कारकपादे ऽ । क्रमदीचरसूत्रम् ।

यो गोपीर्मनोहरम् अन्नवीत्, प्रबोधेवाक्यं कथितवान् इत्यर्थः ।
 यो गोपालान् केलीन् अन्वशात्, केलिं देशयन् विनीतवानित्यर्थः ।
 यस्तान् गोपालान् अजय्यं जेतुम् अशक्यं युद्धं तत्र केलिविषये
 जिगाय, अजय्यं युद्धं स्वीकृत्य जितवान् इत्यर्थः। यो गाः
 वृन्दावनम् अनैषीत्, प्रापयामास । यो व्रजं तच्छिश्यन् गोवत्सा-
 नवहत्, नीतवान् इत्यर्थः । यं आभीरीररख्यं जहार, गोपीर-
 रख्यं प्रापयामास इत्यर्थः । यो दैत्यान् प्राणान् अदण्डयत्,
 प्राणान् गृहीत्वा शशाम इत्यर्थः । यो यज्वनो भोज्यं जग्राह,
 स्वीकृतवानित्यर्थः । यः पूतनां बलम् अकर्षत्, पूतनां विकृत्य
 बलं निनाय इत्यर्थः । योऽभोधिमभृतं ममन्य, समुद्रमुन्मथ्या-
 मृतमुत्थापितवान् इत्यर्थः । यो दितिजान् दैत्यान् तदमृतं
 मुमोष खण्डितवानित्यर्थः । यो लोकानां पुण्यपापं सुखासुखं
 पचति, पुण्यं सुखं पचति, पापम् असुखं पचति, परिणमयती-
 त्यर्थः । तण्डुलानोदनं पचति इत्यादौ तु प्रकृतिविकारभावेनैक-
 मेव ढं, तेन तण्डुला ओदनः पचन्ते इत्यत्र यथेष्टं द्विदधुष्वित्यनेन
 न गौणमुख्यव्यवहारः । एवं ढादिविहित्येन प्रकृतेरेव संख्या
 गृह्यते ।

यदुक्तं,—

विकारभावे प्रकृतेरेकं कर्म यतस्ततः ।

द्विकर्मकव्यवस्थातो न प्रत्यययथेष्टता ॥

प्रकृतविकृतेर्वापि यत्रोक्तत्वं द्वयोरपि ।

वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु ॥ इति ।

२८७ । दिवो धं वा ।

(दिवः ६।, धं, १।, वा । १।) ।

दिवो धं ङं स्याद्वा । अक्षै रक्षान् वा दीव्यतीशः ।

एवम् एको वृक्षः पञ्च नौका भवतीत्यादि । आद्यशब्देन शिथं धर्मं वदति, जायां प्रियमाचष्टे, सुतं वाचो जगाद, राजानं हितमुपदिशति, क्रुद्धमवस्थानं याचते अवस्थातुमनुनयतीत्यर्थः । केचित् वदत्यर्थं गृह्णन्ति । इह यद्यपि न्यादौ मन्यधुः पठितस्तथापि गौणटे त्वविधानाय याचादौ द्रष्टव्यः (१) । तथाच “देवासुरैरसृत्तमम्बुनिधिर्ममये” इति भारविः । तत्र न्यादौ नीवहृत्त्वामिव पाठ इति परे ।

२८७ । दिवो । दिवः क्रीडार्थस्यैव ग्रहणम् । दिवो धं ङं स्याद्वा । वाशब्दस्य व्यवस्थया धपच्चेऽपि सटत्वातिदेशात् अटलक्षणं कार्यं न स्यात्, तेन अक्षा दीव्यन्ते, अक्षैः देवयते छात्रेण गुरुः, अक्षाणां देवकः, अक्षाणां देविता इत्यादय एव स्युः ; न तु अक्षैर्देवयते छात्रं गुरुः, अक्षैर्देवकः, अक्षैर्देविता इत्यादयः स्युः, सदैव सटत्वात् । एवं मनसादेवीति टात् षण् इत्याहुः परे । वसुतसु, पचाद्यनि नदादित्वात् ईपि संज्ञायां त्रया न लुक् इति । “तेनादुद्युषयद्रामं सृगेण सृगलोचना” इत्यत्र तेनेति दिवो धं न, किन्तु दुद्युषेरिति । अन्ये तु अक्षैर्देवक इत्यत्र वा षीत्याहुः ।

(१) वाचादिन्यादिपरिगणने वृक्षधा मतभेदोऽस्ति, तद्विदितव्यादिज्यन्तारिति स्यात् स्फुटीभावश्चेतीति ।

इदं सूत्रं धिक्समयेत्यनन्तरम् इत्येके, तन्मते मण्डूकगत्या
टमनुवर्त्तते इत्येवं व्याख्या (१) ।

गैः क्रुधद्रुहोर्भम् । गैः परयोरनयोर्भं टसंज्ञं स्यात् । नृपो-
ऽरीन् परिक्रुध्यति, खलः पतिं संद्रुह्यति, नृपेणारयः परिक्रुध्यन्ते,
खलेन पतिः संद्रुह्यते इति (२) ।

अनुजनो जम् । अनुपूर्वस्य जनो जं टसंज्ञं स्यात् । लक्ष्मणो
राममनुजायते, पश्चात् प्रभवतीत्यर्थः । एवं पुत्रमनुजाना कन्या (३) ।
टत्वविधानात् लक्ष्मणेन रामोऽनुजन्यते । अनुपूर्वस्य जनेस्तात्-
पूर्वीकरणपूर्वे जन्मनि वर्त्तमानत्वात् सटत्वमित्येके (४) ।
अनोः किम् ? रामात् संजायते हरिः ।

(१) अत्र कात्तिकोयोऽपि “इदं सूत्रं धिक्समयेत्यस्य प्रागिति केचित्, तन्मते
कर्मणोऽनुवर्त्तने मण्डूकगतिन्यायानङ्गोकारः, कर्मोधिकारश्चिह्नत्वादतस्त-
त्त्वमीचोर्भम्”त्याह ।

(२) उत्तरपरिते षष्ठाङ्के लघोक्तौ “मया पुनरेभ्य एवाभिद्रुग्धमघेन” इत्यादौ
ट कश्चिदपवादविषयेऽपुत्रत्वगोऽभिनिविशते इति न्यायात् । “संक्रुध्यसि खषा
किन्वं द्रिदकुं भां नृगेक्षणे” इति भट्टौ ८।७६ श्लोकस्य टीकायां ‘खभते खभावा-
दिसो षोपसर्गौ सकर्मकाविति दुर्गन्तमाहतं, क्रियाव्याप्यस्य कर्मत्वात्” इत्युक्तं
भरतेन ।

(३) अथो कुमारस्तमजोऽनुजात इति रघौ ६।७८ ।

(४) अत्र तत्त्वेन जन्मोपस्थितिः, तेन कस्यचिज्जन्मनो यत् पूर्वोक्तिरणं तस्य
पूर्वोक्तिरणं तस्मिन् । येन जन्मना जन्मन् किञ्चिज्जन्म पूर्वोक्तिरणं तादृशं जन्म अनु-
पूर्वजनेत्यर्थः । ततश्च जननानन्तरं जन्म अनुजननमिति फलितार्थः । एतेन
जननपूर्वोक्तिरणानुजूलजननस्य धातुशब्दत्वेन पूर्वोक्तिरणं यज्जन्म तदेव धात्वर्थताव-
च्छेदकं फलं । तदाश्रयत्वात् प्रकृते रामस्य कर्मत्वम् । अतएव गत्यार्थोऽशीत्यासिति
पक्षमाश्रयत्वस्य टीकायां राममनुजातोऽभ्युतः विश्वमनुजीर्षोऽनन्त इत्यत्र “अनु-

२८८ । धिक् समया निकषा हान्तरान्तरैर्गोनाति-
येनतेनाभ्युभयपरिसर्वतो विनर्तऽभिपरिप्रत्यनूपद्वा-
पर्यधोऽधिभिः । (धिक्—ऽधिभिः ३॥) ।

एभिर्योनि ही स्यात् ।

वीक्षेत्यन्नावचिह्नेऽभिस्तेषु भागं परिपती ।

अनुस्तेषु सहाय्ये च हीनेऽनूपौ मताविह ॥

यजो ढभे धटं । यजधोढभे धटसंज्ञे क्रमात् स्याताम् । पशुना
रुद्रं यजते, पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

२८८ । धिक् । अभिद्य उभयद्य परिद्य सर्व्यथ तं, तभ्यस्तम्,
उपरिद्य अथद्य अधिद्य तं, इयद्य तं उपर्यधोऽधयथेति तं । पथात्
धिक् च समया चेत्यादि च-मः । धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः । समया-
निकषाशब्दौ मर्मापार्थी । हा विषादशुगर्त्तिषु । अन्तरा
मध्यार्थः । अन्तरेण ऋते विना व्यतिकारार्थः । एनेति वैनो-
ऽपीत्यनेन विहितैर्न-त्यान्तः । अतिरतिक्रमार्थः । येन तेनौ या-
दृक्तादृगर्थौ । अभित इत्यादयस्तसन्ताः (१) । उपर्युपरीत्या-
दयं द्विकृताः । अन्येषामर्थविशेषमाह वीक्षेत्यादि । द्रव्यगुण-
क्रियाभिर्भुगपत् प्रयोक्तव्यामुमिच्छा वीप्सा । कस्यचित् प्रकारस्या-
पूर्वबोरेतयोः प्रयोगे यस्य पञ्चाञ्जनं यस्य पञ्चाञ्जरश्च तस्य कर्मोत्थं स्यात्”
इत्युक्तं दुर्गादासेन ।

(१) अभित इति सामीप्यादौ । तथाच “सामीप्योभयतः शीघ्रसाकल्या-
भिसंज्ञेऽभित” इत्यमरः । उभयत इति स्वभावादुभयार्थकम् । परितः सर्व्वत
इति इयं सप्तम्यादयम्, तथाच —“समन्तस्तु परितः सर्व्वतो विष्वागत्यपि” इत्य-
मरः ।

धिग् लोकमीश्वराभक्तं, समया.माधवं रमा ।
 निकषा गिरिशं गौरी, ह्य लोकां केशवद्विषम् ॥
 कृष्णोऽन्तरा ब्रह्मशम्भू, नान्तरेणाच्युतं सुखम् ।
 दक्षिणेन हरिं रुद्रो, गोविन्दमति नेश्वरः ॥
 येनेशं हरिरीशस्तं तेनेशमभितोऽर्चकाः ।
 रामकृष्णावभयतो गोपेशं, परितः परे ॥
 प्रमथाः सर्वतः सर्वं, शम्भं नेशार्चनं विना ।
 मुक्तिर्नत्तेऽच्युतोपास्तिं. भूतं भूतमभि प्रभुः ॥
 भक्तो विभुमभि, प्राज्ञो गोविन्दमभि तिष्ठति ।
 हरिं पर्यभवन्नक्ष्मी, हरं प्रति हलाहलम् ॥
 विष्णुमन्वर्चते भर्गः, शक्रादय उपाच्युतम् ।
 लोकानुपर्युपर्यास्तिऽधोऽधोऽध्यधि च माधवः ॥

पत्ति (१) रित्यन्भावः । चिह्नं लक्षणम् । तेषु वीणादिषु भागे च परिप्रती । अनुस्तेषु वीणादि-चतुर्वर्धेषु सहार्थं च । चकारोऽनु-
 क्तसमुच्चयार्ध-(२) स्तेन हेतावपि, यथा कारीरी(३) मनु वर्षति,
 कन्यामनु शोक इत्यादि ।

धिग्लोकमित्यादि । ईश्वराभक्तं लोकं धिक् (४), ईश्वरा-
 भक्तस्य सर्वत्र निन्दादिकं भवतीत्यर्थः । माधवस्य समीपे रमा

(१) प्रकारः सादृश्यं रीतिर्वा ।

(२) अनुक्तानाम् अकथितानां समुच्चयः संपङ्कः अर्थो यस्य तादृशः ।

(३) कारीरी यज्ञविशेषः । कारीरोद्देवकं वर्षणं करोति देव इति शेषः ।

(४) षष्ठ्यपवादिनेयं द्वितीयेति ।

लक्ष्मीः । गिरिगस्य समीपे गौरी दुर्गा । केशवद्विषं लोकं हा,
 केशवद्विषो लोकस्य विषादः शोकः पीडा च सर्व्वदैव इत्यर्थः ।
 ब्रह्मशिवयोर्मध्ये कृष्णः । अच्युतमन्तरेण विष्णुपूजाव्यतिरेकेण
 सुखं न भवतीत्यर्थः । हरेरदूरदक्षिणे (१) रुद्रः । गोविन्दस्वाति-
 क्रमिता न ईश्वरः । ईशं येन हरिः, ईशस्य यादृक् हरिरूपास्यः,
 तं हरिं तेन ईशः, हरस्तादृगुपास्य ईशः ; एतेनाभिन्नावित्यर्थः ।
 ईशमभितोऽर्चकाः, शिवस्य सर्व्वत्र पूजका इत्यर्थः । राम-
 कृष्णावभयतः, रामकृष्णयोरुभये पार्श्वेऽर्चकाः । परे गोपेशं
 परितः, गोपेशस्य इतस्ततः परेऽर्चकाः । प्रमथाः सर्व्वं सर्व्वतः,
 सर्व्वस्य इतस्ततः प्रमथगणाः । ईशार्चनं विना न शक्यं ईशार्चन-
 व्यतिरेकेण कल्याणं न भवतीत्यर्थः । अच्युतस्य उपास्तिं उपासनाम्
 ऋते विना मुक्तिर्न भवतीत्यर्थः । सोऽच्युतो भूतं भूतम् अभि,
 सर्व्वभूतानां प्रभुरित्यर्थः । भक्तो विभुम् अभि, विभोः कश्चित्
 प्रकारमापन्नः (२) । प्राज्ञो गोविन्दम् अभि, गोविन्दं लक्ष्मीकृत्य
 प्राज्ञस्तिष्ठति । अभेरुदाहरणत्रयेण परिप्रत्योरपि ज्ञेयम् (३) ।
 भागं उदाहरति । हरिर्भागो लक्ष्मीरभवत् । हरस्य भागो हना-
 हर्त्तं विपम् अभवत् । एवं वीमादिषु अनाज्ञेयम् । सहायं तु विष्णु-
 मनु, विष्णुना सह भर्गोऽर्चति अर्थात् सद्भिः । अच्युतमुप अच्यु-

(१) अत्र अदूरेति व्याख्यानेन वैनोऽपीति खले अदूरार्थे एनप्रत्यय इति
 पाणिनीयवचनं सूचितम् ।

(२) विश्वविषये भक्तिभावापन्न इति दुर्गादासः ।

(३) उदाहरणमिति शेषः । अभेरुदाहरणेषु अभिस्थाने परिप्रतिबोधेऽपि
 न कन्दोभङ्ग इत्याशयः ।

ताक्षीनाः शक्रादयः । एवमच्युतमनु . शक्रादय इति । लोकाणु-
पर्युपरि लोक नामुपरि समीपे माधव आस्ते, अधोऽधः अधः-समीपे
माधव आस्ते, अधधि इतस्ततः समीपे माधव आस्ते इत्यर्थः ।
इह समीपार्थं हेर्यहणात् नेह — “उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वर-
बुद्धयः” अतिदूरे उपरि चरन्तीत्यर्थः । यदा उपरिबुद्धीनामुपरि
ईश्वरबुद्धयश्चरन्तीत्यर्थः (१) ।

पूर्वविप्रतिषेधेन प्राबाधितत्वात् सम्बोधनार्थमात्रद्योत-
कत्वाद्वा “हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषयः” । “हा पितः क्वासि
हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप स” इत्यादौ सम्बोधने मा भूत् (२) । “शाखि
भिर्हा हता भूयो हृदयानामुदेजयैः” इति तु उपपदविभक्तेः कारक-
विभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् (३) ।

(१) एवं व्याख्याने हि शक्रोपरिवोगाभावाच्चेति भावः ।

(२) अथमाशयः हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टो ६१११ लोकस्य व्याख्याने
भरतसेनः — “धिक समयेत्याटिस्त्रयस्य षष्ठ्युपपादत्वात् नात्र तद्विषयः । सामान्येन
हाशब्दं प्रयुज्य पश्चात् पितृसम्बोधनम्, अतो न द्वितीयेति दुर्गः । वस्तुतस्तु हाशब्द-
वाच्यं दुःखं स्वविषयमेव, पितृशब्देन तस्य सम्बन्धाभावः, तत्कारणं द्वितीयया भवित-
व्यम्” — इत्याह । दुर्गादाशोऽपि ‘यत्र तु आत्मनः पीडायां हाशब्दः प्रयुज्यते
तत्रान्यस्य पीडावोग्यात्मस्मृत्वात् तेन योगे द्वितीया न स्यात्, तेन हा तातेति
क्रन्दितमाकर्ण्य विषय इति रघुः । हा राम हा रामश्च हा जगदेकवीर हा नाथ
हा रघुपते क्लिप्तपे लसे भाविति सदानाटकभित्वादौ सम्बोधने प्रथमैवेत्याह ।

(३) “या पदान्तरसम्बन्धेन विभक्तिर्विधीयते सोपपदविभक्तिः । कर्मोद्दि-
ष्टानिभित्ता विभक्तिः कारकविभक्तिः । उपपदविभक्तिविषये कारकविभक्तिप्राप्तौ
किं स्यादिति गृह्यावामाह उपपदविभक्तेरिति । हा हृतेत्यत्र हायोगेन प्राप्तं
द्वितीयां बाधित्वा कर्मणि विहितेन क्लेन कर्मण्य उक्तत्वात् प्रथमैव भवति” ॥ इति
संक्षिप्तवारे कारकपादे ५८ सूत्रटीकायां गोपीचन्द्रः ।

२८६ । साधन-हेतु-विशेषण-भेदकं धं, कर्त्ता
घस्त्री ।

(साधन—भेदकं १, धं १, कर्त्ता १, घः १, त्री १) ।

नेत्रैः पुण्येन भूषाभिर्नान्ना दृष्टः शिवो जनैः ।

यावता मर्यादाभिविध्योः । मर्यादाभिविध्योर्वर्त्तमानेन
यावता योगी ही स्यात् । नदीं यावदरखानी, “यो नमेत् शूद्र-
संस्पृष्टं निङ्गं वा हरिमेव वा । स मर्त्ययातनाभोगी यावदाहृत-
संप्लवम्” ॥(१) रथ्यां यावत्(२) वृष्टो देव इत्यादि । अनयोः किम् ?
“यावदेते हृदि प्राणास्तावदागम विवर्द्धते” इति (३) ।

२८६ । साधन । नाध्यते अनिनिति साधनं, घेऽनट् । यद्वा-
पारानन्तरं कर्त्ता क्रिया निष्पाद्यते तत् साधनमित्यर्थः । तज्जन्यत्वे
सति तज्जन्यजनको हि व्यापारः । यथा परशुना काष्ठं
छिन्नन्ति (४), मनसा जानानि, पाणिना भ्रमयतीत्यादौ छेदापर-
शुसंयोगव्यापारेण आत्ममनःसंयोगव्यापारेण चेष्टादिव्यापारेण

(१) आहृतसंप्लवमित्यत्र भक्तारस्य हृत्कारस्यान्वयः । भूतानां संप्लवः
संशयः, आ सव्यक् भूतसंप्लवः आभूतसंप्लवः । आभूतसंप्लवं वाच्यत्ववशात्पर्यन्त-
मित्यर्थः ।

(२) रथ्यां पन्थानस्य अभिधायेत्यर्थः ।

(३) सोमाद्येन यावता पशुषो चेति केषित् । यामाद् यावदहं बोधा इति
दुर्गादाश् ।

(४) अत्र तज्जन्नेन परशुर्गृह्यते, अतः परशुजन्ते संयोगे इति वर्त्तमाने
तत्परशुजन्तं छेदनं छिदनीभावः । तस्य छेदनस्य जनकः संयोगः, स एव परशो-
व्यापारस्तत्संयोगरूपव्यापारानन्तरं कर्त्ता क्रिया निष्पाद्यते अतः परशुश्च
साधनमिति ।

च छेदनादेर्निष्पाद्यत्वात् साधनत्वम् । अग्नेन पथा याति, “कायेन मनसा वाचा हरिराराधितो मया” इत्यादौ द्वयोस्त्रयाणामपि व्यापारवत्त्वात् साधनत्वम् । स्यात्वा पच्यते इत्यादौ तु स्यात्वा-
 देर्व्यापारानन्तरं क्रियासिद्धेर्विवक्षितत्वात् साधनत्वम् । यदुक्तम्—
 क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् ।
 विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् ॥
 वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।
 स्यात्वा पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥

हेतुः फलसाधनयोग्यः । यथा विद्यया यशः, धनेन कुलमि-
 त्यादौ कीर्त्यादिकमकुर्वन्नपि विद्यादिस्तत्करणयोग्यतया हेतुः ।
 अन्ये तु अन्वयव्यतिरेकनियमेन ज्ञापकोऽपि हेतुः ; यथा धूम-
 वत्त्वेनाग्निमानयं पर्वत इत्यत्रान्वयव्यतिरेकनियमेनाग्निमत्त्वस्य
 ज्ञापकं धूमवत्त्वमित्याहुः । तथाच (१) यदधीनाः कर्तुः प्रवृत्तिः स
 हेतुः, कर्त्तृधीनं साधनमिति साधनहेत्वोर्भेदः (२) ।

विशिष्यते सम्बुध्यते येन तद्विशेषणं, विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगी-
 तीति यावत् । यथा जटाभिस्तापसः, शिखया परिव्राजक
 इत्यादौ जटादेर्विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगित्वाद्विशेषणत्वम् (३) ।

(१) ननु दात्रेष धान्यं कुनातोत्पादावपि दात्रादेर्हेत्वत्वेनैवेष्टिद्वौ साधन-
 पक्षं कथमित्याशङ्क्याह तथा चेति ।

(२) “करणं कर्ता व्यापारयति, हेतुस्तु कर्त्तारमिति रक्षितः । ***प्रयो-
 जन रूपहेतोरपि हतोवा दृश्यते, यथा - पुत्रूपया शैलसुतासुपेतमिति कुमार”
 इति पिद्यालङ्कारः ।

(३) सम्बन्ध उभयनिष्ठः । तयोर्द्वयोरेकोऽनुयोगी अपरः प्रतियोगी ।

भेदयति सामान्यावगमे (१) इतरभ्यो व्यवच्छिन्नतीति भेदक-
मितरव्यावर्तकमिति यावत् । यथा—काकैर्गृहं, कृत्रेण क्वात्-
मद्राक्षीत् इत्यादौ काकादेर्विद्यमानसम्बन्धाप्रतियोगित्वेऽपि भेद-
कत्वम् (२) । तथाच विशेषणं विद्यमानं, भेदकत्वविद्यमानमिति
विशेषणभेदकयोर्भेद इत्येके । वस्तुतस्तु भेदकत्वेनैव जटाभिस्तापस
इत्यादौ सिद्धे विशेषणग्रहणं क्वचिदन्यत्रापि त्रीविधानार्थं, तेन—

येनाङ्गविकारस्तदङ्गात् । येनावयवेनाङ्गिनो हानिराधिक्यं
वा लक्ष्यते तदङ्गवाचिनस्त्री स्यात् । यथा मुखेन त्रिलोचनः, अक्षणा
काणः, पादेन खञ्जः, पृष्ठेन कुञ्ज इत्यादौ निमित्तनेमित्तक-
सम्बन्धे षीप्रामौ च्ची स्यात् । प्रकृत्या सुभगः, धान्येन धनं,
गोत्रेण गार्ग्यः, जात्या विप्रः, जन्मना वृद्धः, स्वभावेनोदारः, स्वरू-
पेण प्रियंवदः, प्रायेण वैष्णवः (३) समेन धावति, (४) सुखेन याति,
कार्त्स्न्येन पचति, “तत्रागारं धनपतिमृद्धादुत्तरेणास्त्रदीय”मित्यादौ
प्रकृत्यादीनां सुभगादिना सहाभेदेऽपि इतरव्यावर्तकत्वात् भेद-

यथा जटाभिस्तापस इत्यादौ विद्यमानतासम्बन्धेन जटास्तापसे वर्त्तन्ते । अतो-
ऽत्र जटानां विद्यमानतासम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं तापसस्य चानुयोगित्वम् । एतेन
चानुयोगित्वं सम्बन्धसाधारत्वं प्रतियोगित्वं तस्यापेक्षितमिति ।

(१) सामान्येन साधारणेन धर्म्येण मृद्धत्वादिनेत्यर्थः, स्ववगमे प्रत्यक्षे
सतीत्यर्थः ।

(२) उक्तृत्वादिनेति शेषः । कृत्रेण गुरोर्दोषारवचनेत्यर्थः ।

(३) वैष्णवसम्बन्धभूतत्वं प्रायशब्दार्थः ।

(४) विचरन् धावतीति प्रयोगो न स्यादिति संक्षिप्तकारे कारकपादे ७६ सूत्र-
टीकायां गोबीचन्द्रः । प्रयोगरत्नमालायान्तु कारकविभक्तिप्रकरणे ६४७ सूत्रे
“समेन धावति समं धावतीत्यर्थ” इत्युक्तम् ।

कत्वम् । तथाहि प्रकृतिशब्देन साहजिक उच्यते, अभेदस्वर्थः, (१) तेन साहजिकाभिन्नः सुभगः, धान्याभिन्नं धनं, गोत्राभिन्नो गार्ग्यः गर्गकुलोत्पन्न इत्यादिक्रमेणान्वयबोधः । परे तु हृत्वादेर्न धत्व-
माहुः । अनेन त्रीविधानाय धसंज्ञा कर्तव्येति ।

करोतीति कर्त्ता, स्वतन्त्रः, क्रियासिद्धावगुणत्वेन (२) विवक्षितः साक्षात् क्रियाश्रय इति यावत् । यथा रामो रथेन ब्रजं याति, कृष्णा भवतीत्यादौ गत्यादिक्रियासिद्धौ रामादेर्गुणत्वाभावाद् धत्वम् ।

(१) अभेदस्वर्थ इति मतान्तरभ्रात्रियोक्तं । स्वभते तु इतरव्यावर्त्तकत्वात् भेदकत्वमेव हतोऽर्थः । तथाहि स्वभावेनार्थं सुभगो न तु अत्रह्यारादिना । सुभगत्वमिदम् अलङ्कारादिकृतसुभगत्वाद्भेद्यत एव, तच्च प्रकृतिशब्देन भेदबतीति तस्य भेदकत्वं, तेनैव हतोऽर्थः च । अत्र प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति धात्व-
नीयवार्त्तिकम् । उपसंख्यानं वक्तव्यमित्यर्थः । “एतच्च वक्तव्यं, कर्त्तृकरणयो-
स्तृतीयेत्येव सिद्धम् । * * * प्रकृत्याभिरूपः, प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम् ।
गार्ग्योऽपि गोत्रेण—एतेनाहं संश्राये” इति भाष्यम् । “गम्यमानापि क्रिया
करणादिव्यपदेशनिमित्तं भवति । इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव
करणत्वं विवक्षितम् । स्वभावेनार्थं हतोऽभिरूपो न तु वस्तुत्वकारणादिनेत्यर्थः”
इति कैयटः । ‘एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात् सिद्ध’मिति तत्त्वबोधिनी ।
कातन्त्रमतेऽपि एषूदाहरणेषु करणे हतोऽर्थः । तथाच—“प्रकृत्यादीनामपि
करणत्वमस्ति, भवतेर्गम्यमानत्वात् ; तथा ह्यभिरूपभवने प्रकृतिः करणं, यादिक-
भवने प्रायः करणं, गार्ग्यस्य भवने गोत्रं करणं”मिति कातन्त्रटीका । संक्षिप्तशारे-
ऽपि “हेतुश्चङ्गोत्रादेरिति कारकपादे ७६ सूत्रटीकायां “गोत्रेणाहं वास्त-
वत्त्वाद्दौ अत्र क्रियापदं नास्ति तत्र सम्बन्धमात्रं प्रतीयते, न तु कापि क्रिया ।
न हि क्रियाया विना कर्त्तृकरणे सम्भवतः. तयोः क्रियापेक्षत्वात्, तस्मात् हतोऽर्थः ।
यदा तु हत इत्यादि गम्यते तदा कर्त्तव्यं हतोऽर्थः, तस्माद् गोत्रादेरिति प्रपञ्चार्थ-
मित्युक्तं गोबोचन्द्रेण ।

(२) अगुणत्वेन प्राधान्येन ।

मैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र पचिर्विक्लेदनार्थः (१) । अतएव विक्लेद-
नाक्रियामिहो मैत्रस्य गुणत्वाभावात् घत्वम् । यदा तु विक्लि-
च्छर्थस्तदा तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेति ढघविषयः, ततः प्रेरणे जी
विक्लेदनार्थपचिसमानार्थस्तदा पाचयति तण्डुलं चैत्र इति । एवं
यदा निष्पादनार्थः क्षुस्तदा चैत्रः कटं करोति ; यदा निष्पच्छर्थ-
स्तदा क्रियते कटः स्वयमेवेति । केचित्तु विक्लिच्छर्थं पचे-
रदत्वात् तण्डुलस्य क्रियाश्रयत्वात् तण्डुलः पचतीति । विक्लेद-
नार्थस्य तु प्रेरणार्थक्रियाव्याप्यत्वात् तण्डुनादेर्दत्वमिति । यदा
तत्क्रियाव्याप्यदस्य घत्वं विवक्ष्यते तदैव कश्चिदन्त्याहुः । काष्ठं
पचति, परशुच्छिनत्ति, स्थानी पचतीत्यादीं काष्ठादीनां गुणत्वा-
भावविवक्षया घत्वम् । तथाच यदा काष्ठादीनां क्रियानिष्पत्तौ
धत्वादिने विवक्ष्यते किन्तु गुणत्वाभावो विवक्ष्यते तदा घत्वमिति
पर्यवसितोऽर्थः ।

यदुक्तं—

निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः ॥ इति ।

पाचयत्योदनं सूदेन गृहीत्यादीं तु पाकाक्रियामिहो सूदस्य
तप्रेरणक्रियामिहो गृहीणां गुणत्वाभावात्, तत्राख्यातनोक्त-
त्वात् गृहीत्यत्र प्रो, सूदेनेत्यनुक्तत्वात् त्रीति । सूयं पश्यति, गिवं
जानीहि, रामं जानामीत्यादावप्रयुक्तानामपि चैत्रादीनां गुणत्वा-
भावविवक्षायां घत्वमिति ।

(१) विक्लिच्छित्तरयवगैशिल्यं, तज्जनकव्यापारो विक्लेदना ।

२६० । सहवारणसमोनार्थार्थं विनापृथङ्नानाद्यैः ।

(सह—नानाद्यैः ३॥) ।

एभि र्योगे त्री स्यात् ।

यदुक्तं—

प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा कारकाणां य ईश्वरः ।

अप्रयुक्तः प्रयुक्तो वा स कर्त्ता नाम कारकम् ॥ इति ।

नेत्रैरित्यादि । नेत्रसाधनक-पुण्यहेतुक-भूषाविशेषक-नाम-
व्यवच्छिन्न-बहुत्वात्थय जनकर्त्तृकातीतदर्शनविषयः शिव इत्यर्थः ।
नेत्राणां विषयमयोगव्यापारेण साधनत्वम् । पुण्यं शुभादृष्टं, तस्य
शिवदर्शनफलसाधनयोग्यत्वात् हेतुत्वम् । भूषाणामहिवलय-
दीनां विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगितया विशेषणत्वम् । नाम संज्ञा,
तस्य इतरव्यावर्त्तकत्वात् भेदकत्वम् । जनानां दर्शनक्रियासिद्धाव-
गुणत्वाद्भवमिति ।

२६० । सह । सहश्च वारणञ्च समश्च जनश्च अर्थश्च ते, तैः
येषां ते, नाना आद्यो येषां ते, सहवारणसमोनार्थार्थाश्च विना
च पृथक् च नानाद्याश्च ते तैः । एभिरिति—सहार्थादिभिः
विनादिभिश्च यांगे इत्यर्थः । यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्य-
भिधानाद्दिशतो ज्ञेयम् । तथाहि सहार्थैर्योगे गौणे त्री, गौण-
त्वञ्च परम्परया क्रियागुणद्रव्यान्वयित्वम् । पुत्रेण सहागतः
पिता, पित्रा सह स्थूलः पुत्रः, वैत्रेण सह मैत्रो गोमानित्यादौ
पित्रादीनां साक्षात् क्रियाद्यन्वयः, न तु पुत्रादीनामिति ।
गम्यमानं सहार्थैरपि, वृद्धो यूनागत इत्यादौ स्यात्, वृद्धो अमे

सङ्गेशार्थोऽच्यती, भेदेनालं, तेन समोऽस्ति कः ।

विकारै रङ्गितः शम्भुः, सतामर्थः शिवार्चया ॥

यौ नेशेन विना, शम्भुः पृथक् विश्वेन, तत् पुनः ।

न नाना शम्भुना, रामात् वर्षेणाधोक्षजोऽवरः ॥

च इत्यादिज्ञापकात् । एवं साकं साहं समं सजूरमादिभि-
र्योगेऽपि । वारणार्था अलं मास्म मा इत्यादयः, यथा अलं
विलम्बेनेत्यादि । परे तु वारणार्थयोगे त्रीं नेच्छन्ति (१) । समार्थाः
सदृशार्थाः, यथा गोपेन तुष्या हरिः । समार्थेनेत्यादिना गोपस्य
तुष्या हरिः इत्यादिषु षी च । “सादृश्यं गतमपनिद्रचूतगन्धे”-
रित्यादौ तु धर्मवाचिनापि त्रीति । “गिरिशस्योपमा नास्ति
नास्ति लक्ष्मीपतेलुला” इत्यादौ तुल्योपमाभ्यां योगे त्री न स्याद-
नभिधानात् (२) । गौरिव गवय इत्यादौ तु न स्याद्विशब्दस्य
सादृश्यद्योतकत्वात् (३) । जनार्था जनहीनरहितादयः । यथा

(१) “गन्धमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका । अलं अमेण । अमेण
साध्यं नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति अम. करणम्” इति “हेतौ”
(२) १२३ इति सूत्रे सिद्धान्तकोसुटी ।

(२) तथाच “तुल्यार्थैरतुल्योपमाभ्यां ततोयान्तरस्था” मिति सिद्धान्तकोसुटी ।
तत्र तु तत्त्वबोधार्थं “कथं तर्हि तुलां यदारोहति इत्युक्तं कथित्वाः, स्फु-
टोपमं भूतिगतं यन्मुनेति साधय १ उच्यते सङ्गुक्तोपप्रधाने इति ततोयान्तरं ।
कुमारसम्भवस्य ५।३४ श्लोकांशकायां मन्त्रिणाथोऽपि “अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्य-
वाचित्वात् तदुद्योगेऽपि तुल्यार्थैरतुल्योपमाभ्यामिति न ततोयान्तरप्रतिषेधः, तत्र सूत्रे
सदृशवाचिन एव व्यख्या इत्याह ।

(३) तत्त्वबोधेनापि “पदान्तरवैरपेक्षेण ये तुल्यार्थास्तेषामेव व्यख्यात्
गौरिव गवय इत्यादौ नेत्युक्तं ।

२६१ । काले भाङ्गे वा ।

(काले ७, भात् ५, डे ७, वा । १) ।

एकेनोनः, पृथ्वेन हीन इत्यादि । अर्थयोगे यथा धान्तेनार्थः । सतामर्थां हरिर्भक्त्या इत्यादि । विना शब्दयोगे यथा—“विना रामेण कोऽन्यो वा दशकण्ठविनाशकृत्” । एवं धिक्समयेत्यादिना ही, अन्यारभ्यार्थारादित्यादिना पी च । यथा—“हरिं विना विना रामाहो कुलं शोकसङ्कुलम्” । विनाशब्दवत् पृथङ्नानाद्यैश्च योगे हीष्यौ चेति परे (१) ।

सहेशार्च्य इत्यादि । ईशा सह अच्युतोऽर्च्यः, ईशधोः क्तिप् ईट् ततस्त्री । भेदेन अलम्, अर्थात् गिवविष्णोर्भेदो वारणीय इत्यर्थः । तेन शिवेन विष्णुना वा कः समोऽस्ति ? न कोऽपीत्यर्थः । शम्भुर्विकारेः कामक्रोधादिभिः रहितः हीन इत्यर्थः । सतां सुधियां शिवार्च्यार्थः, गिवपूजैव प्रयोजनमित्यर्थः । ईशेन विना शोर्न, गिवार्चनाव्यतिरेकेण त्रिवर्गसम्पत् न भवतीत्यर्थः । शम्भुर्विश्वेन पृथक्, सर्वस्मात् चराचरजगतो भिन्नः, संसारस्य नश्वरत्वात् । तद्विश्वं पुनः शम्भुना न नाना, शिवान्मान्यत्, तेन विना पदार्थाभावात् । अधोक्षजो विष्णुः रामाहलरामाहर्षेण एकवक्षरेणावरः कनिष्ठः । एवम् आद्यशब्देन मासेन पूर्व्यः, शास्त्रेण कलङ्कः, गुडेन मिश्र इत्यादि ।

२६१ । काले । कालवाचिनो नक्षत्रादिति—तेन युक्तः

(१) १।१।२। पाणिनिस्मृतस्य कायिका इष्ट्या ।

कालवाचिनो नक्षत्रात् ङे त्री स्याद्वा ।

रोहिष्यामभवत् कृष्णो रोहिष्यासीञ्च चण्डिका ।

२६२ । मानाद्दीप्सायां ङे ।

(मानात् ५, वीप्सायां ७, ङे ७) ।

शतं शतं पयोऽपीप्यत् वत्सान् विष्णुः शतेन गाः ।

हिद्रोणेन क्रीणाति, पञ्चकेन क्रीणाति, हिद्रोणं पञ्चकम् ।

काल इत्यर्थे विहितस्य (१) णस्य लुकि काले वर्त्तमानान्नक्षत्रा-
दित्यर्थः । रोहिष्यामिति—रोहिष्या युक्तः काल इत्यर्थे विहि-
तस्य णस्य लुकि कालवाचित्वात् रोहिणीनक्षत्रयुक्तकाले इत्यर्थः ।
उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । एवं पुष्ये पुष्येण वा नवान्न-
मश्रीयात् इत्यादि । काले किम् ? रोहिष्यां चन्द्रः, रोहिष्यधि-
ष्ठाष्टदेवतायां चन्द्र इत्यर्थः । ङे इति किम् ? अथ पुष्यः पुष्यायुक्तः
काल इत्यर्थः ।

२६२ । मानात् । मानवाचिनो वीप्सायां ङे त्री वा स्यात् ।

शतं शतमित्यादि—विष्णुः शतं शतं वत्सान् गोवत्सान् पयोऽपी-
प्यत्, शतेन गाः पयोऽपीप्यत् । तत्रा वीप्सार्थस्योक्तत्वान्न द्विः ।
संख्यापि परिमाणमिति (२) कस्यचिन्मतमतएवोक्तं शतं शतमि-
त्यादि । हिद्रोणेन क्रीणाति हिद्रोणं क्रीणाति हिद्रोणपरिमितद्रव्यं

(१) नक्षत्रेभ्यो युक्ते काले इति वक्ष्यमाण-वार्तिकसूत्रेणैति शेषः ।

(२) मानशब्देन वृक्षादिख्याद्यादि परिमाणमुच्यते । अत्र तु संख्यापि ।
अतएव मानशब्देनेह व्यवसापरिच्छेदकस्य पञ्चत्वात् परिमाणस्य संख्यावाच्य-
पञ्चमित्याह वार्तिकेणैवः ।

२६३ । संज्ञो ऽस्मृतौ ।

(संज्ञः ६।, अस्मृतौ ७) ।

स्मरणान्तराद्यस्मिन्नर्थे वर्तमानस्य संपूर्वस्य जानाते ढें श्री
स्याद्वा ।

संजानीष्व स्वमीशा च संजानीहि ततः शिवम् ।

२६४ । सन्दानो भेऽधर्मे नित्यम् ।

(सन्दानः ६।, भे ७, अधर्मे ७, नित्यं १।) ।

क्रीणातीत्यर्थः । द्वौ द्वौ द्राणी परिमाणमस्य इत्यर्थे कृतव्येनोक्त-
त्वान्न द्विः (१) । एवं पञ्च पञ्च परिमाणमस्य इत्यर्थे विहित-क-
त्येनोक्तत्वान्न द्विः (२) । इदं नैच्छन्ति परे (३) ।

२६३ । संज्ञो । समो ज्ञाः संज्ञास्तस्य । न स्मृतिरस्मृति-
स्तस्याम् । ईशा संजानीष्व, पक्षे स्वम् आत्मानं संजानीष्व,
सम्प्रतिरस्मृताविति मम् । दहयेन विकल्पो दर्शितः । कृति तु ईशः
संज्ञाता इत्यत्र परत्वात् (४) ढषे कृत्येत्यादिना यथा त्री वाध्यते ।
ततस्तदनन्तरं शिवं संजानीहि स्मर, इत्यत्र स्मरणार्थत्वान्न म-चरौ ।
स्मृत्यर्थदयेशाम् इत्यनेन श्री च, तेन शिवस्य संजानीहि इत्यपि ।

२६४ । सन्दा । समो दान सन्दान तस्य । न धर्मो-

(१) अत्र द्विगुणभासे तद्विगतप्रत्ययेन वीस्यार्थस्योक्तत्वाच्च द्वित्वम् ।

(२) पञ्च पञ्च पञ्चान् क्रीणातीत्यर्थः ।

(३) परमते अत्र परिच्छिद्येति क्रियामध्याहृत्य यतेन यतसंख्यया परिच्छिद्य
नाः पञ्चोऽपीच्छदिति समाधानम् । द्विगुणेन इत्यादौ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यान-
मिति वास्तविकस्यैव ततोवेति ।

(४) विप्रतिषेधे परं कार्यमित्युक्तेः ।

सम्पूर्त्रदानसम्बन्धिनि.अधर्मं मे श्री स्यान्नित्यम् ।

संयच्छते स्म गोप्येष्टं श्रीशः संयच्छति श्रिये ।

२६५ । यस्मै दिक्सासूयाक्रोधैर्ष्यारुचिद्रोह स्याद्भु-
 श्नाघस्पृहिशप्राधीक्षाप्रतिश्रुप्रत्यनुगृधार्य्यर्था भं ची
 तादर्थ्यं च ।

(यस्मै ४), दिक्सा—धार्य्यर्थाः १॥३, भं ११, ची ११, तादर्थ्यं
 ७, च ११) ।

ऽधर्मस्तस्मिन् । धर्मशास्त्रविरुद्धाचारोऽधर्मः । श्रीशः लक्ष्मीशः
 गोप्या इष्टं संयच्छते स्म, अभिलषितं टत्त्वानित्यर्थः । गोप्ये
 रतिदानेनाधर्मः (१) । श्रिये श्रीशः इष्टं संयच्छति, इत्यत्र धर्म-
 शास्त्रविरुद्धत्वाभावात् म-त्रौ ।

२६५ । यस्मै । दातुमिच्छा दिक्सा । आश प्रतिश तौ,
 ताभ्यां शुः सः । प्रतिश अनुश तौ, ताभ्यां गृः सः । स्याद्य ङुय
 श्नाघस्य स्पृहिस्य शप च राध च ईल च आप्रतिशुस्य प्रत्यनुगृह्य
 धारिष्य ते, तेषामर्थास्ते. दिक्सा च असूया च क्रोधस्य ईर्ष्या च
 रुचिस्य द्रोहस्य ते च ते । तस्मै अर्थः (२) प्रयोजनं तदर्थस्तदर्थस्य

(१) श्रीशब्देन वः श्रिया ईशस्य परस्त्रिये रतिदानमधर्मं रति
 क्षयितम् ।

(२) वस्त्रिचितप्रयोजनार्थाद्येनेति वक्ष्यमाणवार्तिकसूत्रेण तस्मै रति चतुर्थी ।
 दुर्गादावस्तु अर्थमन्वेषाल प्रयोजनं निवृत्तियेति ह्यवर्षी पाङ्गौ, तथाच अर्थोऽभि-
 धेयैरस्तुप्रयोजननिवृत्तियित्यवरः । ततश्च य चाहो अर्थः प्रयोजनञ्चेति तदर्थः,
 तस्य भावसादर्थ्यं; एवं तस्यार्थो निवृत्तिसादर्थ्यः; तदर्थ एव तादर्थ्यं सार्थं षट्ः; ततः
 तादर्थ्यञ्च तादर्थ्यञ्चेति एकमेवे सूत्रत्वादेकत्वे तादर्थ्यं तस्मिन् । यत् प्रयोजनं तस्मा-

यस्मै दातुमिच्छा, असूयादयः, स्यादेरर्थं यस्मै, तद् भसंज्ञं
स्यात्, तत्र ची, तादर्थ्यं च ।

ददातु सद्गमः स सुखं हरिः, क्षरात्
गोपीगणोऽसूयति कुप्यतीर्षति ।
स्म रोचते दुह्यति तिष्ठते ऋते-
ऽस्नाघिष्ट यस्मै स्पृह्यत्यशम च ॥

भावस्तादर्थ्यम् । यस्मै दातुमिच्छा इति—चेन स्वेच्छया क्रिय-
माणं दानं (१) यो लभते स भसंज्ञः । यस्य पुनरादानं नास्ति
तद्दानमित्यर्थः । अतएव भगवान् पाणिनिः “कर्मणा यमभिप्रैति
स सम्प्रदान”मित्याह (२) । तेन विप्राय गां ददाति, माषानस्मै
तिलेभ्यः प्रतियच्छति इत्यादौ (३) स्यात्, न तु घ्नतः पृष्ठं

चतुर्थी. यस्य निवृत्तिलक्षादपि चतुर्थीत्वर्थः । यथा ज्ञानाय पठति, पाठस्य ज्ञानं
प्रयोजनमित्यर्थः । अथकाय भूषः, अथकस्य निवृत्तये इत्यर्थः । अतएव “नरकाय
प्रदातव्यो दीपः सम्भूष्य देवता” इत्यत्र नरकाय नरकनिवृत्तये इत्यर्थ इति चार्त्त-
भङ्गाचार्य्याख्येत्याह । तर्कशागीयमते तत्पदेनैव तद्विवृत्तिरिति लक्षणया विवृ-
त्तिरिति बोध्यम् ।

(१) दीयते अत्तद् दानमिति कर्मण्यनट्, दीयमानं वस्तु इत्यर्थः ।

(२) दानक्रियाकर्मणा कर्त्ता यमभिप्रैति संबध्नाति सम्बन्धुमीक्षति वा तत्
कारकं सम्प्रदानंशकमित्यर्थ इति तत्त्वबोधनी । अन्यत्र च कर्मणा दानक-
र्मणा यमभिप्रैति तत्कर्मनिवृत्तस्वभागित्वेनोद्देश्यीकरोति तत्सम्प्रदानमिति ।
एतेन त्यक्तुंश्व्यज्जमानद्रव्यस्य स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वमिति ।

(३) अत्र प्रतिदानेऽपि भाषदानस्य स्वेच्छाकृतत्वं पुनरादानविरहितत्वञ्चास्ति,
तेनात्र सम्प्रदानत्वम् ।

गर्भो राधति रामाय कृष्णाय स्नेहते ब्रजे ।

शुभाशुभं पर्यालोचयदित्यर्थः ।

विभीषणायामुत्राव राज्यं प्रत्यमृणोदयशः ।

प्रतिघ्नान्तवानित्यर्थः ।

ददाति (१) राज्ञो दण्डं ददाति(२) रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ ।
शत्रवे भयं ददाति, भयानि दत्त सीतायै इत्यादौ तु स्वप्रयोजन-
मभिलष्यतो घस्याभ्यन्वसतोऽपि भयस्य देयत्वेन विवक्षणात्,
अतएवोक्तं ददातु सद्गः स सुखमिति । एवं विवक्षावशात् यत्र
वसुतो दानं तत्रापि न । यथा—

सममन्नाह्वणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे (३) ।

अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगो ॥ इति मनुः । परे तु

पूजानुग्रहकाम्याभिः स्वद्रव्यस्य परार्पणम् ।

दानं तस्यापेणस्थानं सम्प्रदानं प्रकीर्तितम् ॥

(१) पृष्ठपदेनात् पृष्ठदर्शनं नश्यते । तेन बुद्धादौ पराजितः सन् ज्ञतःसम्बन्धे
पृष्ठदर्शनं ददातीत्यर्थः । अत् पृष्ठदर्शनं शत्रुभिः प्राप्तं तस्य पुनरादानं नाश्वेव ।
किन्त्वत् पृष्ठदर्शनस्य स्नेहया क्रियमाणत्वाभावात् तद्व्यवहारो ज्ञत इत्यस्य न सम्प्र-
दानत्वम् । विद्यालङ्कारेषुव्यवहृतम् ।

(२) अत्र पूजानुग्रहकाम्या न यन्तीति न सम्प्रदानत्वं । स्वस्वपरिस्वागेन
यस्य परस्य स्वत्वसत्त्वात्पदविद्विच्छा भ्रष्टाद्याभिसम्बन्धिनो मतिर्भवति तत् स्व-
दानमित्यर्थः । एतेन राज्ञो दण्डं ददातीत्यत्र इच्छाविरहाच्च संशयेति । अदि
अस्माद्याभिसम्बन्धिन्या मत्वा दण्डं ददाति, तथा राज्ञो दण्डं ददातीत्यत्र स्वदा-
नत्वं भवत्येवेति ॥३॥ कातन्मस्यलटीकायां कविराजः ।

(३) “गर्भानामादिषंस्कारैर्दुःखेषु निवृत्ततैः ।

नाध्यापयति नाधीते स श्रेयो ब्राह्मणब्रुवः ॥” इत्यङ्गिराः ।

रामः, प्रत्यगृणात्तस्मै लक्ष्मणोऽन्वगृणात् कपिः ।
 रामं वदन्तं प्रोक्त्वाहयामास इत्यर्थः ।
 सर्वो धारयते सर्वं सद्भास्तं भज मुक्तये ।

गुरुदेवद्विजातीनां भावशुद्ध्या कृतं हि यत् ।
 ध्यानावनतिदानैश्च पूजा माननमुच्यते ॥
 विरूपोन्मत्तनिःस्नानामकुत्सापूर्वकं हि यत् ।
 पूरणं दानमाणाभ्यामनुग्रह उदाहृतः ॥
 यत्किञ्चित् फलमुद्दिश्य दानयज्ञजपादिकम् ।
 क्रियते कायिकं यच्च तत् काम्येति प्रकीर्तितम् ॥
 दानपात्रं सम्प्रदानं त्रिधा तच्च निरूपितम् ।
 देहीति प्रेरणात् किञ्चित् प्रेरकं याचको यथा ॥
 महत्त्वात् याचते नैव भक्त्या दत्तन्तु मन्यते ।
 अमुमन्तुकतमेतत् स्याद्गुणवानतिथिर्यथा ॥
 न स्वीकरोति माहात्म्यान्न निराकुरुते तथा ।
 अनिराकर्तृकं तत् स्वाद्यथा चैत्यः (१) कृपानिधिः ॥

इति मुख्यसम्प्रदानमन्यत्र तूपचारादित्यध्याहुः ।

असूया गुणेषु दोषारोपः । क्रोधो नेत्रलौहित्यादिहेतु-
 चिन्तविकारः । ईर्ष्या अक्षमा । रुचिः प्रीतिविशेषः । द्रोहो
 जिघांसा ।

असूयाद्यर्थानां धूनां घस्य यं प्रति कोपः । रुच्यर्थानां

प्रयोगे घी यस्य प्रीतिं करोति । स्याद्गुहाघ-शपां प्रयोगे यो बोधयितुमिष्टः । सृष्टिधोः प्रयोगे योऽभीष्टः । राधीचीः प्रयोगे यद्विषयो विविधप्रश्नः । आप्रतिशु-प्रत्यनुयोः प्रयोगे गम्यमानप्राक्क्रियाया यो घः । धारिः प्रयोगे यो धनस्वामी स भसंज्ञः स्यादित्यर्थः ।

ददात्विति । यस्मै हरये गोपीगणोऽसृयति स्म, (१) हरिगुणे दोषमारोपितवान् । यस्मै गोपीगणः कुप्यति स्म, यं प्रति नेत्रलौ-हित्यादिकं कृतवान् । यस्मै ईर्यति स्म, यं प्रति न ज्ञान्तवान् (२) । यस्मै रोचते स्म, यस्य प्रीतिविषयीभूतो गोपीगणः । यस्मै दृश्यति स्म, गोपीगणो यं हिंमितुमिष्टवान् । यस्मै गोपीगणस्तिष्ठते स्म, यं प्रति स्वाभिलाषं बोधितवान् प्रकाशे मम् (३) । यस्मै ज्ञते स्म, अपद्भवानो गोपीगणः हरिं चातुर्यं बोधितवान् । यस्मै अज्ञा-घिष्ट, ज्ञाघमानमात्मानं यं बोधितवान् । यस्मै सृहयति स्म, यमीप्सितवान् ।

पुष्पेभ्यः सृह्यते राज्ञा इत्यादावदत्त्वाद्भावे मम् । सृहणीया विभूतय इत्यादिदर्शनाद्विकल्पयत्यन्यः (४) ।

(१) अस्तु उपतापं करोतीति असुगन्दात् कण्ठ्यादित्वात् क्ये अस्मर्येति नाचधातोक्तिम् ।

(२) भाष्यामीर्यतीति नात्र भाष्यां प्रति कोपः, किन्तु परैर्दृश्यमानां तां न ज्ञानते इत्यर्थः ।

(३) प्रतिष्ठामिर्षयप्रकाशे इत्यनेनेति शेषः ।

(४) पुष्पाणि सृहयति पुष्पेभ्यः सृहयति इत्यादौ तु क्रियाव्याप्यतया टल्, क्रियासम्बन्धविवक्षया भत्विति केषित् ।

यस्मै गोपीगणोऽग्रतः, (१) यं प्रति गोपीगणः शपथादिना स्वस्व तदशत्वं बोधितवान् । स हरिः सद्गः सुखं ददात्वित्यन्वयः ।

गर्गो मुनिव्रजे रामाय राध्यति स्म, कृष्णाय ईक्षते स्म, व्रजस्थाने विविधप्रश्नेन रामकृष्णयोः शुभाशुभं (२) पर्यालोचितवान् इत्यर्थः । स्वादि-राधोतेरपि ग्रहणात् विप्राय राधोतीत्यन्वे । रामो विभीषणाय राज्यमाशुभ्राव, यज्ञश्च प्रत्यशृणोत्, याचमाने विभीषणे राज्यं यशोऽप्यङ्गीकृतवानित्यर्थः । तस्मै रामाय लक्ष्मणः प्रचरुणात्, कपिहनुमांश्च भ्रन्वगृणात्, विभीषणाय राज्यादिकं दातुं शंसतो रामस्य प्रोक्ताह्नं कृतवानित्यर्थः । आप्रतिस्यु-प्रत्यनुग्रोः प्रयोगे गम्यमान-सामान्य-प्राक्क्रियाया ग्रहणात् याचन-शंसनभिन्नत्वेऽपि ।

यथा —

शृण्वद्गः प्रतिशृण्वन्ति मध्यमा भीरु नीत्तमाः ।

शृण्वद्गोऽनुशृण्वन्त्यन्वेऽकृतार्था नैव महिधाः (३) ॥

(१) अग्रप्रेति शपथामीर्गत्वसुकारे इति मम् ।

(२) अत्र चित्तं कीदृशतीति पाठान्तरम् ।

(३) सीतां प्रति रावणस्योक्तिरिवम् । हे भीरु शृण्वद्गः प्राचयमानेभ्यः स्वामिदं क्रियतामित्युपदेष्टृभ्यः मध्यमा एव प्रभवः प्रतिशृण्वन्ति तैः प्रयुक्ताः शनसाधा कर्त्तव्यमित्युपगच्छन्ति । नत महिधा माहशा उत्तमाः, ते हि स्वातन्त्र्यात् स्वयमेव कृताकृतं जानन्तीति भावः । अनेन अकृतार्थाः प्रभवो शृण्वद्गः स्तुतिं कुर्याद्गः एव अनुशृण्वन्ति, तैः प्रयुक्ताः धनादिकं दातुं अभ्युपगच्छन्ति । स्वामिदमे क्तापनेभ्यो यच्छन्तीत्यर्थः, नत्वेवं महिधाः । स्वतः प्रसिद्धत्वेन परस्तुत्वमपेक्षत्वात् । इति भट्टो ८७७ । इति भरतव्याख्या । संक्षिप्तसारे तु अलोदाहरणे गम्यमान-

इत्यादौ अथवादिप्राक्क्रियाया घो भं स्वात् । सन्नः सर्वं
 सर्वो धारयते, सतां सम्बन्धे सर्वस्व स्वर्गमोक्षादिरूपधनस्वा-
 धमर्णः शिव इत्यर्थः (१) । अन्ये तु धृशङ् स्थिताविति गृह्णन्ति ।
 धृङ् भवध्वंसे इति परे । वस्तुतस्तु धृशङ् स्थितौ, धृञ् च धारणे, धृक्
 च धृत्वां, धृङ् भवध्वंसे इति चतुर्णां ग्रहणम् । तथाच धनं प्रियते,
 तिष्ठति, साधु(२)स्तद्धनं धारयति स्वापयति, साधुर्धनस्थितिप्रयोजकः
 पूर्वस्वामी उत्तमर्णः । धृत्यर्थे साधुर्धनं धरति धरते धारयति वा,
 रक्षति, अत्र साधू रक्षणकर्त्ता धनस्वामी उत्तमर्णः । एवं साधु-
 र्धनं धारयते भवध्वंसयति, साधुर्धननाशप्रयोजकः स्वामी उत्त-
 मर्णः । सर्वत्र तत्रयोजके पूर्वस्वामिनि साधौ घे प्राप्तेऽनेन
 भूमिति सारार्थः । एवं विप्राय शतं धारयति चैत्रः, विप्रस्य शतं
 प्रियते, स्वरूपेषावतिष्ठते, तच्छतं चैत्र चात्मनि स्थापयति इत्यर्थः ।

अथवादिप्राक्क्रियायाः कर्त्तुः सम्बन्धान्तगुणम् । तथा चावधर्मः—पूर्वं वे श्चरन्ति
 प्रभोवाञ्छन्ति शेषः, अर्थात् प्रभुवाक्यवाक्यस्य तत्रातिपाकबलः प्रभोरानुबन्धे
 वर्त्तन्ते, तेभ्यो अभ्यगाः प्रतिश्टपन्ति, वचनेतद्द्वः करिष्याम इत्यभ्युपगच्छन्ति ।
 अत्र अथचमेव पूर्वक्रिया, तस्याः कर्त्ता सम्बन्धानं भवतीति । अतएवात्र तर्क-
 वागीचेनोक्तं अथवादिप्राक्क्रियाया घो भं स्वादिति । (वृद्धिप्रकारे कारकपादे
 २५ सूत्रस्य टीका इत्यस्या) ।

(१) इवानुतवा सर्वं अथशब्दाविवः शिवस्य अधमर्णतस्यानेन निर्हेय इति
 दुर्गादायः । केचित्तु धारोति धृशङ् स्थितौ प्रेरणञ्जनः । अस्मात्ते नृहीता-
 परिशोधनम् । तत्र वस्तु धनं नृहीतं तस्य सम्बन्धान्तम् । यथा दरिद्रः साधवे
 शतं धारयतीति । का-वि ।

(२) साधुत्तमर्णः ।

तम् ईदृशं शिवं भुक्तये भज, भजनप्रयोजनं भुक्तिः । एवं यूपाय दाह, रन्धनाय स्नालीत्यादि ।

अनुक्तचतुमन्तात् । अप्रयुक्तस्य चतुमन्तस्य टाच्ची स्यात् । काष्ठाय व्रजति, काष्ठमानेतुं गच्छतीत्यर्थः (१) । युद्धाय संनद्धते, युवं कर्तुं सन्नहनं करोति; पत्ये श्रेते, पतिं प्रीणयितुं श्रेते इत्यर्थः । अनुक्तेति किम् ? एधानाहर्तुं व्रजति ।

चतुमर्थभावात् । चतुमर्थे यो भावत्यस्तदन्ताच्ची स्यात् । पाकाय व्रजति, पक्कं व्रजतीत्यर्थः । एवं भुक्तये व्रजतीत्यादि । अत्र यद्यपि तादर्थ्यं गम्यते तथापि नियमार्थमिदं, तेन शोदनं पाचको व्रजतीत्यादौ घे चतुमर्थत्याज स्यात् ।

उत्पातेन बोध्यात्(२) । वाताय कपिलिका विद्युत्, कपिलिका-विद्युदुत्पातेन ज्ञाप्यमानो वायुरित्यर्थः । एवमातपाय लोहिता विद्युदित्यादि ।

(१) कचेभ्यो वाति फलान्याहर्तुं वातीत्यर्थ इति सिद्धान्तशौचरी । “न चेह तादर्थ्यं इति प्राप्तिः यच्छ्रया, यानक्रियायाः फलार्थत्वाभावात् । आह्वरणार्था हि यानक्रियाः आह्वरणन्तु फलकर्तृत्वमित्यन्यदेतत्” — इति क्रियाद्यौषपदस्येति (२।४।१४) छान्दोग्यायं तत्त्वबोधिनो ।

(२) “प्राप्तिनां शुभाशुभसूचको भूतविचार उत्पातः, तेन ज्ञापितेऽर्थे वस्तु-जानाच्छतर्थी वाच्येत्यर्थः । वाताय—वातस्य ज्ञापितेत्यर्थः” इति परिश्रवणे इत्यादि (१।४।४४) छान्दोग्यायं तत्त्वबोधिनो । कपिलिका विद्युदुत्पातः, तेन ज्ञाप्यमानो वातस्ततश्चतर्थी भवति । “वाताय कपिलिका विद्युदातपायातिबोधिनी । कृष्णा सर्व-पिनायाय दुर्भिक्षाय विता भवेत्” । इति भाष्यम् ।

२६६ । शक्तार्थं वषट्कृतं सुखं स्वाहा स्वधा स्वस्ति
नमोभिः ।

(शक्तार्थं—नमोभिः ३॥) ।

एभिर्योगि चो स्यात् ।

दैत्येभ्योऽलं हरिः, पूष्णे वषट्, सङ्गो हितं सुखम् ।

स्वाहाम्बये, स्वधा पित्रे, स्वस्ति धात्रे, नमः सते ॥

२६६ । शक्ता । शक्तोऽर्थो येषां ते शक्तार्थाः, शक्तपर्याप्त-
प्रभुप्रोद्यालमादयः । दैत्येभ्य इत्यादि—दैत्यानां सम्बन्धे समर्थो
हरिः । एवम् “अलं प्रदोषः प्रियसङ्गमाय,” शक्तो मल्लो मल्लाय, (१)
इन्द्रो वृत्राय प्रभुरित्यादि । यदा प्रभुशब्द ईश्वरवाची तदा
श्वेव, (२) तेन ममायं प्रभुः स्वामोत्यर्थः । भट्टो “नाप्रांथीदस्य
कश्चन” (३) इति दर्शनात् शक्तार्थयोगं व्यपीत्यन्ये (४) । शक्तो मल्लो
राज्ञ इत्यत्र राज्ञो न शक्तार्थयोगः । वषट् स्वाहा स्वधा दानार्थ-

(१) “अलं योगे षट्शीश्रुतिर्नास्ति “षट्पर्याप्तपर्याप्तानादावि” इति नित्यसमासि
वाक्यान्वादादिति केचिद्वदन्ति । शक्तो मल्लो मल्लाय इत्यत्र कारकविभक्त्या प्रभु-
मया बाधितत्वात् मल्ल इति न षट्शी” -संक्षिप्तसारे कारकपादे -८२ सूत्रे
गोपीबन्धुः ।

(२) प्रभ्वादिद्योगे षट्शीपि साधुः । “तस्यै प्रभवति,” “स एषां व्यामणो” इतिनि-
र्द्देशात् । तेन प्रभुर्बुधुर्बुधुवनत्वयस्येति सिद्धम्” - इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(३) भट्टो १६ । ४० । रामनक्षत्राय प्रति विभीषणस्योक्तिरियम् । कश्चन अस्त्र
कम्पकर्मस्थ न अप्रोथीत प्रभवति वा इत्यर्थः । प्रोचृञ् पर्यापणे इति क्विप्कल्प-
द्रुमः । पर्यापणं सामर्थ्यम् ।

(४) “शक्तार्थः षट्शीपीष्यते” इति संक्षिप्तसारसूत्रम् (कारकपादे ८२) ।

द्योतकाः । (१) पूषे वषडिति नृर्थाय दीयते इत्यर्थः । सङ्गो हितं, सङ्गाः सुखं, परत्र ग्रहणात् मतामित्यपि । “प्रामाद्यद्-गुणिनां हित”मिति भट्टिः (२) । अग्नये स्वाहा, अग्नये दीयते इत्यर्थः । एवं पित्रे स्वधा । धात्रे स्वस्ति, पोष्टुः कुशलमसु इत्यर्थः । सते नमः, सतां .सम्बन्धे प्रणाम इत्यर्थः । सामान्यतो ग्रहणात् कृष्णाय कुसुमं नम इत्यादौ त्यागार्थेनापि स्यात् (३) । नमस्कृत्य मुनित्रयमित्यादौ नमःशब्दद्योतितप्रणत्यर्थकृजो व्याप्यत्वात् ढत्वम् (४) । रावणाय नमस्कृत्याः, नमश्कार देवेभ्य इत्यादौ तु प्रणतिवाचकनमःशब्दस्य क्रियाव्याप्यत्वात् ढत्वं (५) स्यादेव ।

(१) “वषट् स्वधा स्वाहा नम एषां त्यागार्थतया सम्प्रदानत्वेनैवेष्टिसङ्गौ वृषक् पृष्ठं सन्वान्तर्गतानामपि प्राप्त्यर्थम् । तेन गिखाद्यै वषट् गिरभे स्वाहा, पितृभ्यः स्वधोच्यतां, वृद्धवाय नम इत्यादि सिद्धम् । नारायणं नमस्कृत्य इत्यादौ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्मत्वम् । इति दुर्गादासः ।

(२) भट्टो १७।३६ । इन्द्रजितं प्रति विभीषणस्त्रोक्तिरिवम् । युधिनां मात्यवत्-प्रभतीनां गुणवतां साधूनां वा हितं प्रति । अत्र प्रतिरध्याहार्यः, प्रामा-द्यत् अनवहितोऽभवदित्यर्थः । सर्वेषु हस्तलिखिततर्कनागीशटोकापुस्तकेषु हित-मिति पाठः । संक्षिप्तसारेऽप्येवम् । सुद्वितपुस्तके तु हिते इति पाठो दृश्यते ।

(३) “कृष्णाय गन्धो नम इत्यस्य स्व-स्त्व-ध्वस-पूर्वकारोपितस्त्वान्त्रय इत्यर्थः ; तेन कृष्णसम्बन्ध्यारोपितस्त्वान्त्रयो गन्ध इत्यर्थः । एवञ्च सम्बन्धार्थत्वेन धवी-विषयेऽस्य विषयः” - इति सिद्धान्तकारः

(४) अत कृपातरेव प्रणतिवाचकः, नमःशब्दस्तु तद्योतकः, तस्मात् प्रणत्यर्थ-कृजो विषयत्वात्-फलाश्रयत्वात् मुनित्रयमिति कर्मत्वम् । अतएव नमस्करोति देवानित्यत्र उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्मत्वमिति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

(५) ढत्वं नमःशब्दस्थिति शेषः । “नमस्कृत्यो ढसिंहाव - ढसिं हससुहृत्वायित्तपि-

२६७ । टे नाशिषि वा ।

(टे ७, न ११, आशिषि ७, वा ११) ।

सद्गः सतां वा शं भूयात् ।

वलिरक्षित प्रयोजनार्थाद्येन । वलिरक्षिताभ्यां प्रयोजन-
वाच्येन च योगे ची स्यात् । कुवेराय वलिः, विप्राय रक्षितं,
ब्राह्मणार्था यवागूरित्यादि । नित्यं प्रयोजनार्थाद्येन वाच्यलिङ्गता
चेति (१) सः ।

कृत्यर्थविकारे सम्प्रयमानादभेदे । कृत्यर्थधुभियोगे सम्प्रय-
मानाञ्ची स्यात् विकारे, न तु भेदविवक्षायाम् । मूत्राय यवागूः
सम्प्रद्यते, मूत्ररूपेण यवागूः परिणमतीत्यर्थः । एवं उच्चाराय
कल्पते माष इत्यादि । विकारे किम् ? मूत्रं यवागूः सम्प्रद्यते, अत्र
विकारो न विवक्षितः, किन्तु कारणतामात्रम् । भेदे तु मूत्रं
यवाग्वाः सम्प्रद्यते, यतं इत्यादिना जत्वम् ।

२६७ । टेना । आशिषि गम्यमानायां यस्य सम्बन्धो-
ऽवगम्यते तस्माञ्ची स्याद्वा, न तु टे सति । यद्यपि सामान्येनोक्तं
तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयं, तथाहि कुशन्नायुष्य-प्रयोजन हित-
सुख-शोभनार्थैरेव योगे ज्ञेयम् । सद्गः साधूनां कुशलं भवत्वित्यर्थः ।
एवं सद्गः सतां वा आयुष्यं जीवितं, प्रयोजनमर्थः, पथ्यमुपका-
रकं, शशं सातं, शोभनं भद्रं वा भवतु भूयाद्वा इत्यादि ।

त्वर्थः । एवं सत्वम्भुवे नमस्कृत्वा इत्यादावपि—इति सिद्धान्तकौस्तुभे । तस्मिन् एषू-
दाहरणेषु “अतस्त्वत्पत्न्यन्तदात्,” इति चतुर्थी ।

(१) यथासाय-चतुर्थीतत्पुरुषप्रकरणे वार्त्तिकसूत्रमिदं द्रष्टव्यम् ।

२६८ । परिक्रियो धे वा ।

(परिक्रियः ६।, धे ७, वा ।१।) ।

भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता सङ्घिर्विस्थो रूषारिभिः ।

स्वस्ति गोभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयादिति पूर्व्वेण नित्यम् (१) । हित-
सुखयोरुभयत्र पाठोऽनाशिष्यपि विकल्पार्थः । टे तु शिवस्तव
करोतु शम् । टे निषेधस्तु न पाणिन्यादिसम्मतः । आशिषि किम् ?
आयुष्यं (२) प्राणिनां घृतम् ।

२६८ । परि । परिपूर्व्वक्रीजो वेतनादौ धे ची वा स्यात् ।
निघ्नतकालं श्रुत्या (३) स्त्रीकरणं परिक्रयः । सङ्घिर्विस्थोर्भक्त्यै
मुक्तिः परिक्रीता, विष्णुसेवन-वेतनेन सालोक्त्वाडिरूपा मुक्तिर्नि-
वहा इत्यर्थः । अरिभिः शत्रुभिः रूषा द्वेषेण । उदाहरणद्वयेन
विकल्पो दर्शितः । एवं द्रोणाय द्रोणेन वा परिक्रीतो वृषलः (४),
किञ्चित्कालपर्य्यन्तं स्त्रीकृतवानित्यर्थः । परेः किम् ? शतेन
क्रीतोऽश्वः । परे अत्र धस्य भत्वमाहुः (५) ।

(१) स्वस्तिबोधे “आयोर्विवक्षायामपि षठीं वाधित्वा चतुर्थ्यव भवति ।
स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः” इति काशिका (२।३।१६) ।

(२) आयुस्कारमित्यर्थः ।

(३) श्रुतिर्वेतनम् ।

(४) वृषलः शूरः ।

(५) अत्र सूत्रे दुर्गादासः “अत्र स्वार्थं परस्मै वाशब्देऽवश्यवक्तव्ये विभाषा-
द्वयसम्यक्कर्त्तव्येऽप्यस्य विकल्पार्थं वापहृत्”मित्याह । वापहृत्समाशिषीत्यस्य निः-
स्यर्थमिति नङ्गाधरः ।

२६६ । गत्यर्थमन्यटे चेष्टावन्निऽनध्वाकाकशूकशु-
गालनावन्ने वा ।

(गत्यर्थमन्यटे ७, चेष्टावन्ने ७, अनध्वा-अन्ने ७, वा ।१।) ।

गत्यर्थमन्यत्वोर्देक्रमाभ्यागर्गाकाकादिवर्जे चेष्टावन्नयोथी-स्यादा ।

२६६ । गत्यर्थ । गतिरर्थी यस्य मः, स च मन्यस्य तत्, तस्य
टं तस्मिन् । चेष्टा च अवज्ञा च तत्तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा,
काकश्च शूकश्च शृगालश्च नौय अन्नश्च तत् न तत् अकाकशूकशु-
गालनावन्नम् । पुनः अनध्वा च तन्न तत्तस्मिन् । नञद्वयमुक्तं यथा-
क्रमदर्शनार्थम् । चेष्टायामित्युक्तेर्गतिरिह पादविहरणात्मिका, तेन
स्त्रियं गच्छतीत्यादौ न स्यात्, याम्यार्थत्वात् (१) । चेष्टा काय-
कृतव्यापारः, परिस्पन्दनादिलक्षणत्येके । तस्मिन् स्त्रियं गच्छतीत्यादौ
गृहं प्रविशति इत्यादिवन्न स्यात् (२) । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचि-
त्वात् अजां नयति, गृहं प्रविशति, गिरिगिखरमारोजति, सागरं
तरति इत्यादौ न स्यादेव ; ग्रामाय ग्रामं गन्ता, वनाय वनं गमन-
मित्यादौ टे अपि न स्यात् । ग्रामस्य गन्ता वनस्य गमनमित्या-
द्यपीति भागवृत्तिः (३) । एके तु तादर्थ्यं च्यां मिहायां ग्रामाय
गच्छतीत्यादिषु समो गच्छेत्यादिना अटत्वात्प्रामिन्निरासार्थ-
मिदमित्याहुः (४) ।

(१) याम्योऽस्त्रीत्वः । स्त्रिया मञ्च सङ्गच्छते इत्यर्थः ।

(२) वक्ष्यमाणं वाशब्द-व्यवस्थयेति शेषः ।

(३) कति षष्ठी वेति भागवृत्तिरिति क्रमदीश्वरसूत्रम् ।

(४) अत्र पुनर्वाच्यत्वं परत्र निवृत्त्यर्थमिति गङ्गाधरः ।

व्रजाय व्रजति श्रीशो व्रजं व्रजति केशवः ।

न त्वा व्रजाय मन्येऽहं न त्वा मन्ये व्रजं खल ॥

चेष्टावन्ने किं—मनसा हारकामेति त्वां मन्येऽहं जनार्दनम् ।

अध्वादीतु—गच्छत्यनन्तः पन्थानं न त्वा काकं स मन्यते ।

न त्वा व्रजायेति—मन्यतर्येन टनानाटरो गम्यते तत्रैव ची, तेन त्वा इत्यत्र न स्यात् । गच्छत्यनन्त इत्यादि—अत्र मुख्यस्याध्वनो निषेधः । मुख्यत्वन्तु साक्षादभिमतदेशप्राप्तिहेतुत्वं, तेन उत्पद्येन (१) पथे गच्छतीत्यादौ स्यात् । अत्र पथः साक्षादभिमतदेशप्राप्तौ व्यवहितव्यापारवत्त्वेन गौणत्वम् (२) । न त्वा काकमिति—त्वां काकं न मन्यते, काकाटप्यपकृष्टं मन्यते इत्यर्थः । एवं न त्वा शूकं मन्ये, न त्वा शृगालं मन्ये इत्यादि (३) । परे तु प्राणिमात्रे निषेधात् (४) काकशुकशृगालानामेव निषेध

(१) उपपद्येनेत्यर्थः ।

(२) अत्र पन्थाः साक्षात्सम्बन्धेन नाभिमतदेशप्राप्तिहेतुः, अपि तु स पन्था एतन्न अभिमतदेशपदवाच्यः, अतोऽस्य उत्पद्यव्यापाररूपव्यवहितव्यापारवत्त्वेन गौणत्वम् । तथा च संक्षिप्तसारे कारकपादे १०० सूत्रटीकायां गोपीचन्द्रः—'अत्रावर्तना पन्थानं गच्छति तत्र व्याप्तादिवत् पन्था एव गम्यः तत्र चतुर्थी भवतीत्यर्थ' इत्याह । सिद्धान्तकौमुद्याञ्च 'गन्नाविहिते अक्षन्धेवायं निषेधः यदा तु उत्पद्यत् पन्था एवाक्रान्तमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्ये'त्युक्तम् ।

(३) शूकःगस्यादीनां सूत्रस्याप्युक्तम्, 'न त्वां नावमहं मन्ये वापत्तीर्षं न नाव्यम् । न त्वावमहं मन्ये वावदुधुक्तं न त्वाहं'मिति संक्षिप्तसारे कारकपादे १०३ सूत्रस्य वृत्तिः ।

(४) सन्धकर्मस्थानादरे विभाषाप्रमाणेषु २ । ३ । १७ । इति पाणिनिस्मृतौ प्राणिमात्रे निषेधमपनीनेत्यर्थ इत्युक्तम् । अतोऽत्र निषेधादिति निषेधमपनीनेति यदर्थे यदुक्ती ।

३०० । यतोऽपायभीजुगुप्सापराजयप्रमादादान-
नभूत्राणविरामान्तर्द्विवारणं जं पी ।

(यतः ५१, अपाय—वारणं ११, जं ११, पी ११) ।

यत एते तत् जसंज्ञं स्यात्, तत्र पी ।

इत्याहुः । तस्मिन् क्वचित् शकस्थानि शुनः पाठः (१) । अन्ये तु प्राणिषु काकशृगालावेव वर्जयन्ति ।

३०० । यतो । अपायो विज्ञेयः, भीर्भयं, जुगुप्सा गर्हया चित्तनिवृत्तिः, पराजयः सोढुमगतिः, प्रमादोऽनवधानता, आदानं नियमतो वाञ्छग्रहणं, भूहृत्यक्तिः प्रादुर्भावश्च, त्राणं रक्षा, विरामोऽश्रद्धया चित्तनिवृत्तिः, अन्तर्द्विरन्तर्दानं, वारणं प्रवृत्तिविघातः । यत एते इति - अपायाद्यवधित्वेन यद्विवक्ष्यते तज्जसंज्ञं स्यात् । तन्निविधम् ।

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयस्तथा ।

अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमुच्यते (२) ॥

श्रुतसाध्यक्रियं यत् स्यान्ननिर्दिष्टविषयन्तु तत् ।

उच्यसाध्यक्रियं यत् स्यादुपात्तविषयन्तु तत् ।

अपेक्षितक्रियं तत् स्याद् यत् क्रियाशून्यमेव हि ॥

(१) विद्वान्मौक्त्यान्तु “न त्वां शुने ज्ञानं वा अन्ये इत्यत्र प्राक्सिद्धिःपि भवत्ये”वेत्युक्तम् । आश्रयकार्या भाष्येऽप्येवमेव ।

(२) अपादानस्यैवं त्रैविध्यमन्यत्र यन्त्रे प्रायशो न दृश्यते। “अनाद्विद्योतते विद्युर्द्वि-
त्त्वत्त निःशरबाक्ते विद्योतते विद्युतिः, निःश्वत्त विद्योतते इत्यर्थः” इत्युक्तं प्रयोग-
रत्नभाषाटीकायां । तस्मिन् अत्र निःशरत्तपुष्प-विद्योतमेव विद्योतेरर्थः ।

विभीषणः पदाद्भ्रष्टो, भ्रातृर्भौती, जुगुप्सितः ।

पापात्, पराजितो दुःखादप्रमत्तो विधेः, सतः ।

क्रमेणोदाहरणानि—वृक्षात् पर्णे पतति, घनाद्विद्योतते विद्युन्मेघान्निःसृत्य विद्योतत इत्यर्थः । औष्णेभ्यो(१) माथुरा आख्यतरा इत्यत्र नियमेन उत्कर्षक्रिया गम्यते । नियमश्चावश्यकता । ये तावदाख्यतरा भवन्ति, ते दुर्गतेभ्य उत्कृष्टसुखभाजो भवन्ति इत्यर्थः । एवं माथुरेभ्यः औष्णा दीनतरा इत्यत्र नियमेनापकर्षक्रिया गम्यते ।

अपसरतो मेघादपसरति मेघ इत्यादौ एकस्यावधित्वं विवक्ष्यते । यदा तु न विवक्ष्यते तदा मेघावपसरत इति । एवं वृक्षस्य पर्णे पततीति सम्बन्धमात्रस्य विवक्षितत्वात् ।

तत्र भीमार्थयोर्यो भयहेतुः । पराजैर्यत् सोढुमशक्यम् । आदानस्य नियमतो वाक्यग्रहणस्य य आख्याता । उत्पत्तिकर्तुर्यत् कारणम् । प्रादुर्भावकर्तुर्यदाद्योपलम्बनस्थानम् । अन्तर्धानकर्त्ता यस्यादर्शनमिच्छति । जुगुप्सा-विराम-प्रमाद-वारणार्थानां यन्निमित्तं (२) । एषामावधित्वविवक्षायां जसंज्ञेत्यर्थः (३) ।

एवं ब्राह्मणात् संसतीत्वत् उद्धारणाङ्गे संसने संसिः, ब्राह्मणादुद्गत्य संसतीत्वर्थः । ब्राह्मणो वेदैकदेशः ।

(१) देशविशेषवासिभ्यः ।

(२) जुगुप्साया बहु गर्हणीयं, विरामस्य वत्प्राच्यज्ञा, प्रमादस्य बहु विषयजननवधानम्, वारणस्य वः प्रहंसिषियस्तत्तदादानमिति वृङ्गन्मुग्धबोधम् ।

(३) अवधिः सीमा ।

आत्तविद्यी, मुनेर्जातो, भ्रातुस्त्रातो निजै, भर्वात् ।

विरतोऽन्तर्हितो दुष्टात्, शोकात् रामेण वारितः ॥

विभीषण इत्यादि । विभीषणः पदाद्भ्रष्टः. लङ्गाया रामस्य निकटं गत इति यावत् । स कीदृशः ? भ्रातृ रावणाङ्गीतः, तस्य भ्रातैव भयहेतुः । कुञ्चिकयेनं भाययति इत्यादौ तु अवधित्वा-भावात् जत्वम्(१) । पापात् जुगुप्सितः, पापं निन्दनं ततो निवृत्तः । जुगुप्सायाः पापमेव निमित्तम् । दुःखात् पराजितः, दुःखं सोढुं न क्षमः, पराजिः दुःखमेव सोढुमशक्यम् । अन्यत्र रिपून् परा-जयते अभिभवतीत्यर्थः । अविधेः प्रमत्तः, अगाम्भविहितात् कर्मणः प्रमत्तः, प्रमादस्यागाम्भविहितकर्मैव निमित्तम् (२) । यद्वा विधेः अप्रमत्त इति, अ-शब्दो निर्धे, आदौ जत्वम्, पञ्चान्विधार्था-कारेण मह सम्बन्धः, ग्रामं न गच्छतीतिवत् । एवं धनात् प्रमाद्यति इत्यादि (३) । सत आत्तविद्यः, पण्डितान्वियमतो गृहीतवाक्यः । गुरोरध्ययनस्य नियमपूर्वकत्वात् नियमतो वाक्यस्य सत आख्या-दत्वम् ; एवमुपाध्यायात् शृणोति पठतीत्यादि । अनियमे तु नटस्य गीतं शृणोति । मुनेर्विश्वसो जात उत्पन्नः, विभीषणस्य मुनि-निमित्तकारणम् । जायमानस्य प्रकृतिः कारणम् । तद्विधिं, सम-वायिनिमित्तञ्च । तत्र यत्समवेतं (४) कार्यमुत्पद्यते तत् समवायि, यथा सृष्टिपण्डाइटो जायते, वीजादङ्गुरो जायते इत्यादि । एतद्विधं

(१) कुञ्चिका अस्त्रविशेषः ।

(२) अन्वेषकर्मण्यनवहित इत्यर्थः ।

(३) अनविषयकं यदनवधानं तद्वानित्यर्थः ।

(४) अस्मिन् समवेतं सप्तपादसम्बन्धेन वर्तमानं इदित्यर्थः ।

निमित्तं (१) यथा चक्रादृष्टो जायते, पुत्रात् प्रमोदो जायते (२) इत्यादि । समवायिकारण-प्रत्यासन्नमवधृत-सामर्थ्यमसमवायि च कारणान्तरमित्यन्यः (३) । यथा तन्तुद्वयसंयोगात् पटो जायते इति । शृङ्गात् शरो जायते, गोमयाद्दृष्टिको जायते इत्यत्र शृङ्गादि समवायिकारणं, शृङ्गादिसमवायिशरादेरपृथक्सिद्धत्वात् (४) ।

आतू रावणाच्चिजैरात्मीयैस्तातः ; रावणएव विभीषणस्य भय-
हेतुः । एवं काकात्तिलांस्त्रायते इत्यत्र त्वप्राणिनि भयमुप-
चरणीयं, भयस्य प्राणिधर्मत्वात् । भवाद्विरतः संसारमश्रद्धाय
तस्मान्निवृत्तः ; विरामस्य भवो निमित्तम् । दुष्टादन्तर्हित,
आत्मनो रावणाददर्शनमिष्टवान् । रामेण शोकाद्विरतः, शोके
प्रवर्त्तमानो निरुद्धः, वारणस्य निमित्तं शोकः । एवं यवेभ्यो गां
निषेधति, कूपादन्धं वारयति । सत्यात् खलति, आचाराच्चलति,

(१) आभ्यामन्वदन्यव्यतिरेकानुविधायि निमित्तकारणम् ।

(२) यस्मात्कनः प्रमोदो भवति स आत्मा समवायि कारणं पुत्रो निमित्त-
कारणमिति ।

(३) अस्यार्थः—समवायिकारणे प्रत्यासन्नं स्थितं, अवधृतं निश्चितं सामर्थ्यं
कारणत्वं यस्य तत्, तन्तुद्वयसंयोगात् पटो जायते इत्यादौ संबोगोऽसमवायि
कारणं । अतएव “असमवायिकारणत्वं युष्मकर्मोचोरेण भवति, तदुभयञ्च
समवायेन सम्बद्धमित्यर्थः;” इत्युक्तं विद्यालङ्कारेण ।

(४) पृथग्भावान्नाभवस्थितत्वादित्यर्थः । कारकपादे “जन्यर्थकर्तुः प्रकृतौ” इति
३३ संख्यक क्रमदोषरक्षदस्य इति गोयीचन्द्रटीकां विद्यालङ्कारटिप्पणीञ्च पञ्जा-
लोच्य शरोऽत्र उद्भिज्जविषेयः, दृष्टिको गोमयदन्त्युपजनः, शृङ्गशब्दः शिखरवाचक
स्यत्वात् शृङ्गगोमये शरदृष्टिकौ प्रति निमित्तकारणे, नतु समवायिकारणे इति
तेषां मतमिति प्रतीयते । तर्कशास्त्रेण च पृथक्सिद्धत्वं समवायिकारणत्वमिति
मन्वमानः शृङ्गगोमययोः शरदृष्टिकौ प्रति समवायिकारणत्वमाहेति मतभेदः ।

३०१ । अन्याभ्यार्याराद्वहिविनर्त्ते प्रतिपर्य्य-
पाङ्दिक्शब्दैर्हेतुयवर्थे च ।

(अन्य—शब्दैः ३॥, हेतुयवर्थे ७, च ११) ।

एभिर्योगे हेतौ यवन्तस्यार्थे च षी स्यात् ।

आङ् व्याप्तिसीम्नोस्वागोऽन्वी प्रतिदाननिधौ प्रति ॥

विप्राहस्रं गृह्णाति इत्यादौ गीणागीणापायावधिलेन विवक्षित-
त्वाज्जत्वम् । एवं सति व्याप्तौ यदि मां पश्येत् तदा ध्रुवं मृत्युरिति
मनसा तं प्राप्य ततो निवर्त्तते इत्यादिक्रमेणैव गीणापायत्वात्
सिद्धे भ्यादिग्रहणं प्रपञ्चार्यमित्यन्ये । व्याप्राड्विमिति, दस्युभ्यो
रक्षितः स्वार्थे इत्यादौ निवृत्त्यर्थस्याविवक्षितत्वे पूर्व्वेणाप्राप्ते ग्रहण-
मिति परे ।

३०१ । अन्या । अन्यत्र आरभ्यथ तावर्थी येषां तं, दिशि
दृष्टाः शब्दाः दिक्शब्दाः, अन्याभ्यार्याथ आरात्र वहिथ विना च
ऋते च प्रतिथ परिथ अपथ आङ् च टिक्शब्दाथ तं तेः ।
यपांऽर्थो यवर्थः, हेतुथ यवर्थथ तत्तस्मिन् । येन विधिस्तदन्तस्येति
न्यायादाह यवन्तस्येति ।

आडादीनां नानार्थत्वादर्थविशेष एवात्र ग्रहणम् इत्याह
आङ् व्याप्ति इत्यादि । प्रतिदाननिधावित्यागमशासनस्यानित्य-
त्वात् न नृण् । प्रतिदाने परीवर्त्तं, प्रतिनिधौ मुख्यसदृशे प्रतिरत्र
गृह्णीत इत्यर्थः ।

नेतरइत्यादि । ईशानाद्विष्णुर्नंतरः शिवाभिन्नः । एवं सुराद-

नेतरो विश्वुरीशानात्, भवात्. प्रभृति सोऽर्थेति ।

ओऽस्मदारात् वहिस्त्वत्, शं विना नार्थो वृषादृते ॥

न्येऽसुरवर्गा इत्यादि । परे तु नीचार्थेतरशब्दं पृथक्पठन्तीति (१) ।
भवात् प्रभृति जन्मन आरभ्य स शिवोऽर्चयते अर्थादस्माभिः ।
स्वन्धात् प्रभृत्वे सपञ्जवानीति कुमारसम्भवे । परे त्वारभ्यार्थ-
शब्दं पृथक् न पठन्तीति (२) । स शिवोऽस्मदारात् अस्माकं
समीपवर्ती । स त्वद्विस्तव दूरवर्ती । क्वचिदपवादविषये-
ऽप्युत्सर्गस्य निवेद्यात् “करस्य करभो वहिः,” “वहिरभोज-
वनस्य वानरा” इत्यादौ पी । वृषाद्वर्मादिना शं न, वृषादृते नार्थो
भवतीत्यर्थः । शर्भोर्भक्तेः सेवायाः प्रत्यमृतं परोवर्ती मोक्षः ।
केशवात् प्रति प्रद्युम्नः, कृष्णस्य प्रधानसदृशः । अनन्तात् परि
विश्वोऽस्यागात् त्रयः कायिकवाचिकमानसास्तापा भवन्तीत्यर्थः ।
एवमपानन्तादिति बोध्यम् । आ सृत्योर्मृत्युपर्यन्तं हरिः

(१) अन्वारादितरर्त्ते इति २।३।२६। पाणिनिस्त्रले इतरशब्दस्य पृथक्पठन्-
मस्ति, सिद्धान्तकौमुद्यां तु “इतरपठणं प्रपञ्चार्थानि त्युक्तं । तत्र तत्त्वबोधि-
न्यासपि “न च इतरस्त्वन्वनासयोरित्यमरोक्तनीचार्थस्येदं पठणमस्तीति वाच्यं
* * * पञ्चमीविभक्त इत्यनेनैव सिद्धत्वां दित्युक्तम् । अस्मन्मतेऽपि नीचार्थेतरशब्द-
योगे निर्द्धारोऽधिकेनेत्यादिस्त्रलेषु निर्द्धारो पञ्चम्याः सिद्धत्वादितरशब्दो न पृथगुक्त
इति ।

(२) पृथक् न पठन्तीत्यस्यायमाशयः—पाणिनिस्त्रले आरभ्यार्थशब्दयोगे
पञ्चमीविधानं नास्ति । किन्तु “अपादाने पञ्चमीति स्त्रले कार्तिक्याः प्रभृतीति
भाष्यप्रयोगात् प्रभृतिबोने पञ्चमी”ति सिद्धान्तकौमुदी । तत्र तत्त्वबोधि-
न्यासपि “कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यं विद्वत्सता कैयटेन तत आरभ्येत्यसिति प्रयुक्तम्” ।
अत एवाचार्येणारभ्यार्थ इत्याद्या चातर्क्यं प्रकटितम् ।

भक्तेः प्रत्यस्यतं शब्धोः प्रत्यञ्चः केशवात् प्रति ।

पर्यनन्तात् अयस्तापा, आसृत्वोः सेव्यतां हरिः ॥

सेव्यतां विश्वराराधयताम् अर्थादस्माभिः । आ सकलात् सर्वं चराचरं जगदभिव्याप्य ब्रह्मास्ति । अत्र दिक्शब्देतिकारणाद्दिग्देशकालार्थपूर्वादीनां आ-आहित्यान्तानां अचूत्तरदानाच्च ग्रहणम् । अत आह पूर्वः कृष्णाद्राम इति ; कृष्णात् पूर्वकाले जातो बलराम इत्यर्थः । कृष्णादवर उत्तरकाले जातो गद इत्यर्थः । एवम् इयम् अस्याः पूर्वा दिक्, अयमस्मात् पूर्वो देशः, माघात् पूर्वः पौषः, उत्तरा जाङ्गवी काश्या, दक्षिणाहि वनान्दी, “उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद्रक्षसां पुरम्” इति भट्टिः, प्राक् ग्रामात्, प्रत्यङ्गनगरादित्यादि । गम्यमानदिक्शब्दैरपि, लेः सि औ जसित्यादिज्ञापकात् । आनन्दादित्यादि । यद्यपि हेतु यवर्थ इति सामान्येनोक्तं तथापि विशेषतो ज्ञेयं, भवति हि व्याख्यानतो विशेषार्थप्रतिपत्तिरिति । तथाहि—

अघे ऋणे हेतौ पी नित्यं, गुणे हेतौ अस्त्रियां पी वा स्यात् । शतात् बहः, शतस्य ऋणस्य बन्धने हेतुत्वं, त्रयां प्राप्तायां वचनम् । घात्तु—शतं बन्धितः, जगन्तबन्धेः शतस्य प्रयोजकघत्वम् । जाघ्या-द्वहः जाघ्येन बहः, पारिखात्यान्मृक्तः पारिखात्येन मुक्तः, पारिखात्यं तत्त्वज्ञानम् । इह गुणशब्देन द्रव्याश्रितगुणस्यैव न ग्रहणं, किन्तु सम्बन्धिरूपस्य परार्थरूपापन्नस्येति(१), तेन वञ्जितधूम्रादि-

(१) 'सम्बन्धमात्मनि—आश्रितमात्ममित्यर्थः । परार्थरूपपन्नमिति—परः साधोऽर्थो बोध्यो यस्य स परार्थः परव्याप्य इति वाच्यं, तस्य रूपं धर्मः परार्थत्वं

ब्रह्मास्वासकलात्, पूर्व्यः क्त्वाश्रामोऽवरो गदः ।

आनन्दादीश्वरः शैलादासनादीक्षतेऽसकाम् ॥

शैलमारुह्य आसने उपविश्येत्यर्थः ।

त्यादि(१) । स्त्रियान्तु—विद्यया मुक्तः । स्त्रीशब्देनाब्धेरूपं ग्रहणात् घटो नास्ति इहानुपलब्धेरित्यत्र न निषेधः (२) । एवम् अप्रयुक्तस्य यवन्तस्य टे डे च पी स्यात् । यथा ईश्वरः शिवः आनन्दाद्धेतोः शैलादासनादलकास्यां पुरं ईक्षते पश्यतीत्यर्थः । शैलादिति टे आसनादिति डे इत्याह शैलमारुह्य इत्यादि । ढडादन्यत्र वलेनानयति वलेनाक्तथ इत्यर्थः । अत्राहुः—

प्रश्नोत्तरयोः । अनयोः पी स्यात् । कुतस्त्वम् ? वनात् । यच्च

तदापक्षमित्यर्थः । तर्थाह आद्यादयो ब्रह्माद्याश्रितास्तद्बोधभूताश्च । एतेन कन्याया शोकः, वसनेन रूपमित्यादौ न भवति, कन्याया अनाश्रित्यात्, वसनस्याभ्यासत्वात्— इति विद्यालङ्कारः ।

(१) “गुणाद्धेतोः पञ्चमी वा । अन्त्याश्रितत्वेन विवक्षितो गुण इत्युच्यते । यथा पर्यंतो वज्रिमान् भूमात्” ।— इति प्रयोगरत्नभाषायां कारकविभक्तिप्रकरणे ६६८ सूत्रं । “पर्यंतः पक्षः, वज्रिषाध्या भूमौ हेतुः । यद्यपि भूमस्य वज्रिकार्यत्वं तथापि तदनुमितहेतुत्वेन हेतुत्वं । अत्र भूमस्य इव्यत्वेऽपि विवक्षितपदाद् गुणत्वम् । एवं क्रियाया अपि गुणत्वेन विवक्षा । * * * * व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिकारणत्वादन्यस्य पक्षस्य पर्यंतस्याश्रितत्वमित्या भूमादिहेतोरित्यर्थः । पर्यंतपक्षक-वज्रिषाध्यक-भूमहेतुकानुमितं प्रति वज्रिष्याध्य-भूमवत्पर्यंतज्ञानं कारकमिति”— इति तट्टीका । विभाषा गुणोऽस्त्वयाम् (२१।२५) इति पाणिनिस्मृतम् । तत्र सिद्धान्तकौस्तुभं “विभाषेति योगविभागाद्गुणे स्त्रियाश्च कश्चित् । भूमादग्निमान्, नास्ति घटोऽनुपलब्धेः— इत्युक्तम् ।

(२) अत्र उपलब्धयदस्य स्त्रीत्वेऽपि आपीनूपनभिन्नत्वात् पक्षे पञ्चमीति ।

३०२ । वारादर्थैः । (वा ।१, आरादर्थैः ३॥) ।

दूरान्तिकार्थैः पी स्याद्वा ।

रामाद्द्रुस्य यो दूरं पापाद्द्रुस्य सोऽन्तिकम् ।

३०३ । समार्थैर्नार्थ्यस्तस्ताद्धितमुखैर्निर्द्धारै सम्बन्धे

टे च षी ।

(समार्थ—सुखैः ३॥, निर्द्धारै ७।, सम्बन्धे ७।, टे ७।, च ।१।, षी ।१।) ।

तु आगच्छमीत्यादिक्रियाध्याङ्गियते तत्र पूर्वणैव (१) पी स्यात् ।
यत्र तु नाध्याङ्गियते तत्रैवास्य विषय इत्यन्ये । वस्तुतस्तु उपात्त-
विषयत्वात् पूर्वणैव निःसृत्येत्याहारात् ।

३०२ । वारात् । आरादर्थीं येषां ते तैः । आराद्दूर-
समीपयोरित्यत आह दूरान्तिकार्थैरिति ।

स्तोकाल्पकतिपयकक्षात् धादसत्त्वे । धेभ्य एभ्यः पी वा
स्यात् तु सत्त्वे (२) । स्तोकाभुक्तः स्तोकेन मुक्तः । एषम्
अल्पादल्पेन इत्यादि । सत्त्ववाचिनस्तु स्तोकेन मधुना मत्तः ।
धात् किं ? स्तोकं याति ।

३०३ । समा । समोऽर्थीं येषां ते, स्ताद्य आद्य तौ स्तौ,
ताभ्यां तौ स्तातौ । पद्यात् समार्थाद्य एनद्य आद्य रिद्य अस् च

(१) अपादानत्वात् यतोऽपाशभीत्यनेनैव ।

(२) सत्त्वे इत्ये । स्तोकादीनां विशेष्यगमिते सति नेत्वर्थः । स्तोकादीनां
क्रियाविशेषणत्वे सुखेन यार्तातिवत् यत्र तेभ्य ऋतीया स्यात्तत्रैव पक्षे पञ्चमीत्वर्थः ।

एभिर्योगे एषु च षी स्यात् ।

यः सर्वस्य समो यश्च दक्षिणेनोत्तरा स्थितः ।

तस् च स्तातो च चित्तञ्च सुखञ्च तानि तैः । जातिगुणक्रियाभिः
सजातीयव्यवच्छेदो हि निर्धारः । विशिष्टधीहेतुः सम्बन्धः,
स चानेकप्रकारः, स्वस्वामित्व-जन्यजनकत्वावयवावयवित्व-प्रति-
योग्यगुणयोगित्वाधाराधेयत्वादिः । एभिर्योगे इति—समार्थैरेनादि-
त्यात्मैर्हितसुखाभ्याञ्च योगे, जात्यादिभिर्यस्मात् सजातीयान्तरव-
च्छेदस्तस्मात्, सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य निरूपकात् (१)
स्वाम्यादेः । यदुक्तं—

भेद्यभेदकयोः (२) श्लिष्टः सम्बन्धोऽन्योऽन्यमिष्यते ।

द्विष्टो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्यत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥

महाकविप्रयोगदर्शनेन धुविशेषाणां यत् ढत्वेन विवक्षितं तस्मात्
षी स्वादित्यर्थः ।

यः सर्वस्येति—यः सर्वस्य शिवस्य समस्तस्यः, पूर्व्वेण त्री च ।
यः सर्वस्य दक्षिणेन, दक्षिणस्यां दिशि स्थितः, पूर्व्वेण द्वी च ।
यः सर्वस्य उत्तरा, उत्तरस्यां दिशि स्थितः, पूर्व्वेण षी च । परे
तु षीं नाहुः । यः सर्वस्य जगतः उपरि, यः सर्वस्य जगतोऽधः,
यः सर्वस्य जगतः पूर्व्वतः पूर्व्वकालवर्त्ती, यः सर्वस्य जगतः पश्चात्
उत्तरकालवर्त्ती । पश्चादित्याद्येन निपातितम् (३) । एवं पुरस्तात्

(१) भेदकात् ।

(२) विशेषविशेषणयोः ।

(३) अपरपञ्चात् पश्चिमपञ्चाद्वा सप्तम्या च्चात्प्रत्ययः तयोः पश्चाद्देशो
निपात्यः ।

उपर्यधः पूर्वतश्च पश्चात्, यस्याखिलं हितम् ।

सुखञ्च, तस्य देवानां वर्त्यस्य, पदयोर्भजे ॥

यामस्य, उपरिष्ठाहस्य, उत्तरादयामस्य इत्यादि । एतेषां ग्रहणं दिक्शब्दयोगे प्राप्तपीवाधनार्थम् । कफोष्णिः कूर्परादध इति उक्तगत्वात् पी । यस्य देवस्याखिलं चराचरं हितं मित्रं, यस्याखिलं जगत् सुखं प्रीतिजनकं, तस्य देवस्य पदयोरहं भजे चरणी देवे । तस्येत्यवयवावयवित्वसम्बन्धे पी । एवं चैत्रस्य धनं, मैत्रस्य पुत्रः, कायस्य पूर्व्यं, जलस्य घटः, घटस्याभाव इत्यादि । आदिना राहोः गिर इत्यत्र तु अभेदसम्बन्धे पीति । तस्य कौटुम्बस्य ? देवानां वर्त्यस्य, केनापि(१) गुणेन देवेभ्यः प्रकृष्टस्य । देवानामिति निर्धारणे, पदयोरिति टे पी । एवं “माषाणामश्रीया”दिति भाष्यम् । “न च स्त्रिञ्छति कस्यचिदि”ति भट्टिः । “सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषा”मिति भारविः । “नारायणस्यानुकरोति” इत्यादिशिष्टप्रयोगाः । एषु सम्बन्धमात्रविवक्षया पीति परे । यद्यपि ढ इति सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्दिशिषतो ज्ञेयम् । यथा—

स्मृत्यर्थदेशेयां वा । एषां टे पी वा स्वात् । विष्णोरध्वेति, शम्भोः स्मरति, भक्तस्य दयते दुर्गा, भक्तस्य ईष्टे हरिः, यद्येष्टं विनियुङ्क्ते(२) इत्यर्थः । पञ्चे विष्णुमध्वेतीत्यादि ।

कञ्चो गुणत्वार्थं । येन धर्म्मण यद्वस्तु लोके प्रकाशते, स तस्य

(१) अनिर्वचनोत्पेन ।

(२) चर्माभीष्टं इरागोत्वार्थः ।

गुणस्तन्मात् गुणान्तरोत्पादनमुत्कर्ष(१)स्तत्र कञो ङे षी वा स्यात् । पटस्योपस्करुते पटं वा (२) । सूचनावक्षेपणसेवेत्यादिना मम् ।

असन्तापिज्वरि-रोगार्थानां स्वार्थघत्वे । सन्तापिज्वरिभिन्नानां रोगार्थानां ङे षी वा स्यात् रोगार्थस्य(३) घत्वे सति । रोगधौरस्य रुजति चौरं वा, आमयधौरस्य (४) आमयति चौरं वेत्यादि । असन्तापिज्वरीति किं ? सन्तापधौरं सन्तापयति, ज्वरधौरं ज्वरयति । स्वार्थघत्वे किं ? नदी कूलं रुजति ।

नाट्यादिनाथयोर्हिंसाग्निषोः । नाट्यादेर्हिंसायां नाथस्याग्निषि गम्यमानायां ङे षी वा स्यात् । चौरस्य नाटयति (५) चौरं वा । नाट्यादिर्यथा—

नाटयि क्राथिरुज्जामिर्हिंप्लौञ् गतन्त एव हि ।

प्रनि निप्र प्रनिभ्यस्तु ह्नोऽथ पिष्ल्ठरित्यपि ॥

नट क भ्रंशे, क्रथ कि वधे, उत्पूञ्जम क वधे ताडने च । चुराटीनाम् एषां ज्ञान्तनिर्हेगात् यत्र नाटि क्राथि उज्जासि इति स्वरूपं, तत्रैवायं विधिस्तेन दस्युमनीनटदित्वादौ न स्यात् (६) । द्विषीञ्च वैरे श्ल, चौरस्य द्विषन् चौरं वा । अगतन्तस्य तु चौरं

(१) स च प्रतिपन्न इत्युच्यते ।

(२) पटो हि गुह्यगुणेन लोकं प्रतिद्वस्तस्य वर्णान्तरोत्पादनमुत्कर्ष इति ।

(३) रोगवाचकशब्दस्य ।

(४) अथ क रोगे इत्यस्य रूपम् ।

(५) अधःपातवतीत्यर्थः ।

(६) अनीनटदित्वात् उक्तो सुखे नाटयति रूपाभावाद्दित्वात् ।

३०४ । ज्ञोऽज्ञाने धे ।

(ज्ञः ६१, अज्ञाने ७, धे ७१) ।

शशु भुक्नुन्दे जानीते, भक्त्या जानाति शङ्करम् ।

शशुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्त्तते इत्यर्थः, प्रहृत्त्यर्थश्च जानातिः ।

द्वेष्टि । एवं चौरस्य प्रणिहन्ति निप्रहन्ति प्रहन्ति निहन्ति च चौरं वा । धौपिष् ल् संचूर्णने, चौरस्य पिनष्टि चौरं वा । आशी-
रभिलषितप्रापणेच्छा, नाथते पुत्रस्य पुत्रं वा । अनयोः किं ?
पिनष्टि धानाः (१), वटुरक्षं नाथते, याचते इत्यर्थः ।

पणि-व्यवहृजोर्व्यवहारे । व्यवहारोऽत्र द्यूत-क्रयविक्रयो ।
शतस्य पणते व्यवहरति च शतं वा (२) । व्यवहारे किं ? शलाकां
व्यवहरति, गणयतीत्यर्थः ।

दिवद्यागस्तु नित्यम् । व्यवहारे मगिर्दिवधीर्दे घी वा स्यात्,
अगस्तु नित्यम् । शतस्य प्रतिदीव्यति (३) शतं वा । अगस्तु शतस्य
दीव्यति । व्यवहारे किं ? विष्णुं दीव्यति, स्तौति इत्यर्थः ।

स्मृत्यर्थादीनां भावे । भावत्याम्नानां स्मृत्यर्थादीनां टे घी
नित्यं स्यात् । मातुः स्मर्यते, विष्णोः स्मृतं, भक्तस्य दय्यते हरिणा,
भक्तानामीश्वरते शशुना, शतस्य प्रतिदीव्यते चैत्रेण (४) ।

३०४ । ज्ञो । न ज्ञानमज्ञानं तस्मिन् । शशोरित्यादि । मुकुन्दे

(१) धाना भट्टवने खिन्नामित्यपरः, स्तौति ।

(२) पणते द्यूते प्रतिजानीते, व्यवहरति क्रोणाति विक्रीणीते वा इत्यर्थः ।

(३) पणते इत्यर्थः ।

(४) एषूदाहरणेण सङ्गम्यैवाथानपि अरतीत्यादीनां भावप्रत्ययान्तानाकृतो
अर्थोऽपि नित्यं चरीति ।

३०५ । तप्तार्थानां वा ।

(तप्तार्थानां ६॥॥, वा ।१।) ।

शृङ्गारस्य हरिस्तृतः, पूर्णः शान्तेन शङ्करः ।

३०६ । ढघे कृत्यव्यक्यक-क्तवतु-खलर्थ-क्तीच्छ-
न वसु-शीलार्थतन्-भव्यार्थार्थिणिनि ।

(ढघे ७, कृति ७, अ-व्य कि उक क्तवतु खलर्थ क्त उत शङ्क
आन वसु-शीलार्थतन् भव्यकृत्यार्थ णिनि ७) ।

विद्यां शम्भुरयम् इति बुद्ध्या प्रवर्त्तते, तद्वहत्ती शम्भोः साधन-
त्वाद्भवत् (१) । प्रमात्मकज्ञानस्य वर्जनात् सर्पिषी जानीते
इत्यादौ भ्रात्यर्थेऽपि स्यात्, अमस्य ज्ञानत्वेऽपि प्रमाभिन्नत्वात् ।
इदं विकल्पयन्ति परे । तस्मिन् शम्भुना मुकुन्दे जानीते इत्यपि ।
अज्ञाने किं ? भक्त्वा जानाति शङ्करम् इत्यत्र प्रमात्मकत्वान्न स्यात् ।

३०५ । तप्त । तप्तार्थी येषां ते तेषाम् । तप्तार्थधोः प्रयोगे
षे षी वा स्यात् । शृङ्गारस्येत्यादि । उदाहरणद्वयेन विकल्पो
दर्शितः । एवं फलानामलमाशिताः (२), फलैर्येष्वशितभ्रवमिति
भट्टिः (४।११) ।

३०६ । ढघे । ढघे घञ् तत्तस्मिन् । खलः अर्थ इव अर्थो
यस्य सः । शीलमर्थो यस्य स, स चासी तृयेति सः । भव्यञ्च कृत्यञ्च

(१) अत्र कार्तिकेयः—“सुकुन्दाधिकरञ्चक्रयम्भुज्ञानस्य इदत्वात् सुकुन्दविषय-
कज्ञानाभावात्, अतोऽत्र अज्ञानार्थज्ञाधातोः शम्भुरेव साधनम्, किन्त्वेतद्वातोः
प्रसिद्धान्तिरिक्तार्थविषयकत्वमिति । अतएवोक्तं प्रह्लादार्थं च जानाति”रित्याह ।

(२) फलैरलमलमार्थमाशिताः फलैर्येष्वशितभ्रवमिति । भट्टे ७।१२ ।

व्यादिवर्जे कृति प्रयुज्यमाने टे छे च धी स्यात् ।

जगतां कारकः कृष्णः कृतिर्मरिपोरियम् ।

ते, ते अर्थौ यस्य स, स चासौ णिञ्चेति सः । पश्चात् व्यञ्ज क्रिञ्च
उक्त्वा क्तवतश्च खलर्थश्च क्तश्च उच्च श्लेष आनश्च वसुश्च श्रीलार्थ-
तृश्च भव्यणार्थिण्यंश्च तत् । न तत् अतत् तस्मिन् ।

जगतामिति-- कृष्णो जगतां चराचराणां कारकः कर्त्ता,
जगतामिति डे षी । इयं पृथिव्यादिचराचरमयी सृष्टिर्मरिपोः
कृतिरुत्पाद्या, कृषोटे क्तिः, मरिपोरिति छे षी । पूर्वसूत्रा-
द्दानुवर्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् "धायैरामोदमुत्तमं" (१) "बुद्धि-
पूर्वं ध्रुवं न त्वा राजकृत्वा पिता खल" (२) मित्यादौ न स्यात् ।

सृष्ट्वेत्यादि । कः पुरुषः हरिं संभुवन् मन् अर्थितं वाञ्छितं न
इयिवान् प्राप्तवान् ? अपि तु प्राप्तवानिव । हरिं कीदृशम् ? एतज्ज-
गत् सृष्ट्वा दधिं धारयन्तम् । सृष्ट्वेति क्त्वाचत्वश्चित्त्वाद्वात्वम् । एवं
घटे कर्त्तुं, पयः पायं पायं, विप्रं प्रस्थाप्य गत इत्यादि । दधिमिति
धाधोः क्तिः, द्विरालोपश्च, हरिविर्यप्रणत्वात् टम् । पुनः कीदृशम् ?
एतत् जगत् शारुकं संहरन्तम्, शृधो ङुक् । पुनः कीदृशम् ?
अर्चकान् उन्नातवन्तं, स्वयं प्रापितवन्तम्, उत्पूज्यनीधोः

(१) भट्टो ६।७५। धाय इति अन्वयव्येनेति ण प्रत्ययः । धायैः धारवद्भि
रित्यर्थः । अत्र धायैरिति व्यादिवर्जे कृति प्रयुज्यमानेऽपि आभोदधिसत्त्वं न
पद्ये ।

(२) भट्टो ६।३०। खलं दुष्टपरितं त्वा त्वा पिता इत्यर्थो यच्च राज-
कृत्वा राजानं न कृतवान् तद्वृद्धिपूर्व्यं ध्रुवं अन्वयव्येनेति तत्त्वात् भरत-
व्याख्या । अत्र राजकृत्वेति कृषिभ्योऽपि त्वा इति न षधीति ।

व्यादौतु — सृष्टा दधिं शास्त्रमेतदर्शकान्
 उन्नीतवत्सं, यतिभिः सुदर्शनम् ।
 ज्ञातं, हरिं, जिष्णुरघानि संस्तुवन्
 सुदं दधानोऽर्धितमीयिवान् न कः ॥
 शं दाता ह्वत् कदागामीं दायी मोक्षमृणं शिवः ।

ज्ञवत्तः । पुनः कीदृशम् ? यतिभिर्जितेन्द्रियैः सुदर्शनम्,
 अनायासेनालोकनीयं, दृशधोः खलर्थोऽनः । एवं “पापिना दुष्करो
 धर्मैः सुकरो धार्मिकेण स” इत्यादि । “कोषदण्डसमग्राणां किमे-
 षामस्ति दुष्कर”मित्यत्र तु सम्बन्धमात्रविवक्षायां धी, नञा निर्दिष्ट-
 ष्टस्थानित्वाद्वा । पुनः कीदृशं ? यतिभिर्ज्ञातं, ज्ञाधोर्दोऽतीते ज्ञः ।
 एवं त्वया ज्ञातो, मया ज्ञात इत्यादि । पुरुषः कीदृशः ? अघानि
 घापानि जिष्णुः, पापस्याभिभवनशीलः, जिधोः ष्युक् । एवं
 धनं गृह्णः, सुखमिच्छुः, शास्त्रं विन्दुः, कन्यामलङ्कारिष्णुरित्यादि ।
 “तव मर्त्यगतस्य सम्प्रति क्षितिपः क्षिप्रुरभीषुमानिव,” “सत्यस्य वक्ता
 नरकस्य जिष्णु”रिति तु सम्बन्धविवक्षायां धी, नञा निर्दिष्टस्था-
 नित्वाद्वा । हरिं संस्तुवन्, सुधोः शठ (१) । पुनः कीदृशः ? सुदं
 दधानः, ह्वं धारयमाणः, धाधोः शानः । ज्ञान इत्यनेन कानस्यापि
 यद्दृष्टात् चक्राणो जगतीं हरिरित्यादि । अर्धितं न ईयिवानिति
 इनधोः कसुः । शिवः कदा ह्वत् ह्वदयमागामी, आगमिष्यति
 अर्थात्सम । गमधोर्भविष्यति णिन् । शिवः कीदृशः ? शं दाता

(१) खलस्यपानवोगेऽपि निषेधः, तेन हरिं लोप्यन् लोप्यमानो वा वातीति
 उक्तंवाचः ।

३०७ । कामुक'सङ्'डार्थ'ज्ञेन ।

(कामुक—सङ्'डार्थ' ज्ञेन ३ ।) ।

कामुकशब्देन वर्त्तमानडयो विहितेन ज्ञेन च योगे ढे षे च
षी स्यात् ।

यो लक्ष्म्याः कामुको ज्ञातः सतां तस्येदमासितं ।

शंशब्दो मोक्षार्थः तथाच वदन्ति शं बुधाः श्रेयः शातने शा
निगद्यते इत्येकाक्षरकोषः । तथाच श्रेयोदानशील इत्यर्थः । दाधोः
शीलायें ढन् । अतएव शिवो मोक्षमृणं दायी, मुक्तिरूपधनं ददातु
अर्थात्पद्यम् । मोक्षस्य ऋणत्वमुपचारात् । भावश्यके षिन्वपि
निषेध इति कश्चित् । यथा अंगं हारी दायद इति । अंगस्य
हारीत्वन्वः ।

न चतुमर्थणके प्रायः । चतुमर्थविहितो यो षकस्तस्मिन्
प्रयुज्यमाने ढे षी न स्यात् प्रायः । मुनीनां विपिने भक्तं भोजको
याति माधवः । मुन्यन्नं भोक्तुं गच्छतीत्यर्थः । प्राय इति किं ?
वर्षशतस्य पूरको जीवति, पुत्रपौत्राणां दर्शकोऽस्तीत्यत्र न
निषेधः । यस्य ढस्योक्तानुक्तत्वव्यत्रहारस्तत्रैव षी, तेन साधु
पाचक इत्यादी षी न स्यात् ।

३०७ । कामुक । सङ् डश्च ते, तेऽर्थो यस्य सः, स चामो
क्तयेति सः, कामुकश्च सङ्'डार्थ'ज्ञेन तसेन । यो लक्ष्म्या इत्यादि
—यः श्रीकृष्णो लक्ष्म्याः कामुकः लक्ष्मीं कामयते, यः सतां
ज्ञातः धीरैर्ज्ञायते । ज्ञाधोः ज्ञार्थेच्छार्थेत्यादिना वर्त्तमाने षः ।
तस्य इदमासितं तंनाचोपविष्टम् । आसधोर्ध्रीव्यगतीत्यादिना

३०८ । ल्यभावक्तास्त्र्यणकसट्टे घे वा ।

(ल्य—सट्टे ७, घे ७, वा । १ ।) ।

यो भावार्थ-क्ते स्त्रीविहितं च षकश्च हित्वा अन्यत्र सट्टे घे षी
स्वाहा ।

वर्त्तमाने डे क्तः । एवमिदमेपांमुपगतम्, इदमेपां भुक्तम् अन्त्य
इत्यादि । पूर्वोणाप्राप्ते विधिः ।

न शीघ्रितादिना वा तु कान्तेन । शशुना शीघ्रितः, हरिणा
रक्षित इत्यादि । प्रजाभिः कान्तः प्रजानां वा । तथाच “कान्तो
हरिचन्द्र इव प्रजानाम्” इति ।

३०८ । ल्य । भावे क्तः भावक्तः, अथ षकश्च तत्, स्त्रिया-
मणकं स्त्र्यणकं, न स्त्र्यणकं अस्त्र्यणककं, टेन सह वर्त्तमानं स-
ट्टम्, अस्त्र्यणकश्च तत् सट्टश्चेति तत्, ल्यश्च भावक्तश्च अस्त्र्यणकसट्टश्च
तत्तस्मिन् । ल्यस्तव्यादिः । ल्येत्यादि—त्वया स कृष्णोऽर्च्यः मम
च स कृष्णोऽर्च्यः पूज्य इत्यर्थः । अर्च्यधीर्णे घ्यन् । दहयेन
विकल्पो दर्शितः । एवं कर्त्तव्यं करणीयं तव त्वया वा इत्यादि ।
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ल्ये यत्र घटयोः षीसम्भावना तत्र
इयोर्न स्यात् । तेन क्रष्टव्या ग्रामं शाखा कपिना, नेतव्या ग्राम-
मजा नरेण, अनुशिष्यः शिष्यो धर्ममुपाध्यायेन, कां दिशं गन्तव्यं
मया इत्यादी न स्यात् । यत्र तु ढमात्रे षीसम्भावना तत्र पूर्वो-
द्धेव, तेन गेयो मानवकः साम्नामिति, गायतीति गेयः, घे यो
वक्तव्यः । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा अत्र ज्ञातं ज्ञानं ज्ञत-

त्वया मम च कृणोऽर्थः ज्ञातं ह्यत्र म यस्य तु ।

सृष्टेः कृति ऋति येन, चिकीर्षा यस्य भेदिका ॥

मित्यर्थः । एवं क्रात्रस्य क्राचेण वा हसितं गतं वेत्यादि । यस्य कृणस्य येन कृणोः वा सृष्टेर्जगतः कृतिः करणम् । यस्य कृणस्य येन कृणोः वा सृष्टेर्हृतिर्हरणम् । कृञ्कृञोर्भावे क्तिः । सटाहोरपि भावे त्य इति भागवृत्तिः । एवं शब्दानामनुशासन-माचार्यस्य आचार्येण वा, गवां दोहो गोपस्य गोपेन वा इत्यादौ स्यात्, स्त्रीविहिताणकभिन्नसठकृत्वात् । परे तु निषेधो यज्जा-तीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इत्युक्तेः परिचर्या गुरुणां शिष्यस्य शिष्येण वा, उपासना पितुः पुत्रस्य पुत्रेण वा, जागर्या रात्रिष्का-त्रस्य ह्यत्रेण वा, अकरणिः पुण्यस्य जात्यस्य जात्येन वा इत्यादौ स्यात् स्त्रीविहितकृत्वात्, न तु शब्दानामनुशासनमाचार्येण, गवां दोहो गोपेन इत्यादौ अस्त्रीविहितत्वादित्याहुः । (१) अणकयोर्-दाहरति चिकीर्षत्वादि । यस्य कृणस्य सृष्टेः चिकीर्षा कर्तु-मिच्छा, सनन्तकृषोः शंस्यादः । यस्य कृणस्य सृष्टर्भेदिका भेदो नाश इति यावत् । एतेन कृणस्य सृष्टिस्थितिप्रलयकर्म्मकर्तृ-त्वमिति भावः । घटयोरुभयत्र पूर्व्वेण षी नित्यम् । एवं चिकी-र्षा रवेरालोकानां, भेदिका चन्द्रस्य तमसामिति । मठे किं कृति-

(१) अणतेऽपि सृष्टेः कृति ऋतिरित्युदाहरणसापेक्षात् परमतेःप्रवाक्यता चनादरणीयेति । शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य आचार्येण वा इत्यादिकम्पु वा शब्देन व्यक्त्वाप्यपिति कर्त्तृत्वव्यवहारात् ।

भूररिपोरियम्(१)। यत्र द्विदधूनां कृताः ढडयमनुक्तं, तत्र इयोऽर्थयोः
पूर्वेषु षी । तेन कृष्णस्य मोक्षस्य याचको भक्तः । दोग्धा
दुग्धस्य गोः कृष्णः । क्षीरस्य गवां दोहः कृष्णेन (२) इत्यादीत्येके ।
सुख्य ढ एवेत्यन्यः । यदुक्तं—

कर्म्मद्वयं दुहादीनामनुक्तं स्यात् कृता यदि ।

कश्चित्तत्र समाचष्टे षष्ठीं प्रधानकर्म्मणि ॥ इति ।

तस्मत्ते दोग्धा गां पयसो हरिः । गौण्डे एवेत्यन्यः । तस्म-
त्ते दोग्धा दुग्धं गवां हरिरिति ।

परे तु उभयप्राप्तौ कर्म्मणीति सूत्रान्तरं विधायैकस्मिन् कृति
प्रयुज्यमाने ढषयोः प्राप्ता षी ढ एवेत्याहुः । तेन अद्भुतं समुद्रस्य
बन्धो वानरैः, आश्चर्यं सुभगारोषस्य दूतीभिः परिमार्जनं, गवां
दोहः कृष्णेन, हारयिता दुग्धस्य गोपेन हरिरित्यादि । ढषप्राप्तौ
किं ? वनस्य गोपस्य यापयिता हरिः, दुग्धस्य गोपस्य हारयिता

(१) षडे किं कृतिर्भूररिपोरियमिति निषिद्धरप्रसादपाठः, अस्य सकर्म्मक-
त्वात् । साधोर्भूतिः, शिषोः सुप्रिखित्वादिक्लेश प्रत्युदाहृत्संभ्यं, तत्र पूर्वेषु निवृत्तेश
षष्ठी । अतएवोक्तं कार्त्तिकेयेन “कश्चिदत्रैव कृतिर्भूररिपोरियमिति प्रत्युदा-
हृतवान्, स चास्याकर्म्मकत्वं केनापि संस्थापितवान्, स एव ज्ञातवानिति
चिन्तय”मिति ।

(२) अत्र दोह इति भावे अल्, षष्टेः कृतिर्भूतिर्भेनेत्युदाहरणशेषकात्
सकर्म्मकाज्ञातोरपि भावे प्रत्ययः स्यादिति ज्ञापितम् । तेन सुख्यासुख्ययोः
कर्म्मयोऽनुक्तत्वादुभयत्व षष्ठीति । अत्र कश्चिद्वयं संयुक्तः—अस्त्रीविहितकर्म्मस्य
योगे षष्ठी निवृत्तते । एवदा तूभयप्राप्तौ कर्म्मण्येषु न कर्त्तरि । तस्यादीनां प्रयोगे
ढ षष्ठीरेव हि नेजते ।

३०६ । स्वामीश्वराधिपति दायद साच्चि प्रतिभू
प्रसूत कुशलायुक्त निपुण साधु मुजर्थैर्नादरे प्री च ।

(स्वामि—सुजर्थैः ३॥, नादरे ७, प्री । ११, च । ११) ।

स्वामी मुकुन्दः सर्वेषां, साची मर्व्वंधोत्तजः ।

निश्चस्त्रिगु गीष्योऽपत्वे मातृकदत्यजम् ॥

हरिरित्यादावुभयोर्द्वयोः पूर्व्वेण षी । एककृताति किं ? ओदनस्य
पाको ब्राह्मणानाञ्च प्रादुर्भावः (१) ।

३०६ । स्वामी । सुजर्थ इवार्थो येषां ते ते । स्वाम्यादिभिः
सुजर्थत्यान्तैश्च योग क्रियाया अनादरं गम्यमानं च षीष्यी स्याताम् ।

स्वामी मुकुन्द इति । प्रयोगद्वयेन षीष्योर्विकल्पो
दर्शितः । एवं सर्वेषां सर्वेषु वा ईश्वरः अधिपतिर्दायादः (२)
प्रतिभूः (३) प्रसूतः (४) । कुशलायुक्ताभ्यां तात्पर्य्येऽभिधानं, तेन
शिवाचार्यां शिवाचार्या वा कुशल आयुक्तो वा भक्तस्तत्पर इत्यर्थः ।
अन्यत्र कलासु कुशलः, रथेष्वायुक्तोऽश्वः निवृद्ध इत्यर्थः । निपुण-
साधुभ्यां पूजायां प्री, अपूजायां षी एवाभिधानात् । सातरि साधु-
निपुणो वेति पूजायाम् । अपूजायां तु पितुर्द्रोहस्य निपुणः
साधुर्वा पुत्रः ।

(१) यत्र त्वनेकस्य कृतः प्रयोगे कर्तृकर्म्यसम्बन्धो ह्योरपि कृतोर्दृश्यते, तत्रैव
भवत्येव तत्रापि, नवां रक्षा इति गोपेनेति संक्षिप्तकारे कारकपारे १८० सूत्रे
गोपीचन्द्रः ।

(२) कृष्णो दाद्वेषु दाद्वानां वा दायादः । दायादो ज्ञातिः ।

(३) नैतन्नैतस्य प्रतिभूः, स्युर्गन्नाः प्रतिभुव इत्यमरः, जातिन् इति भाषा ।

(४) तस्य तत्र वा प्रसूतः ।

३१० । कालभावाधारं ङं मी ।

(काल-भाव-आधारं १।, ङं १।, मी ।१।) ।

सामीप्याश्लेषविषये व्याख्याधारयतुर्विधः ।

निश्चङ्ग इति । गोप्योऽजं विष्णुं निशि रात्री त्रिचीन् वारान् अगुः प्राप्तवत्यः । अङ्गो दिवसस्य त्रिरगुः । दहयेन षीस्यौ दर्शिते । एवं रात्री रात्रेर्वा पञ्चकत्वो भुङ्क्ते । धात्त्वोऽपि सुत्रर्थस्तेन कतिधा रात्री रात्रेर्वा भुङ्क्ते इत्यादि । कालाड्डादे-वाभिधानात् कांस्यपात्रां हिर्भुङ्क्ते, पञ्चकत्वो रात्रिं भुङ्क्ते इत्यादी न स्यात् । अपत्ये रुदति, मातुः क्रोशन्त्याः, रुददपत्यं क्रोशन्तीं मातरमनादृत्य वारंवारं गता इत्यर्थः । क्रोशन्त्या इत्यध्याहार्यम् । रुदादत्यस्यैव लिङ्गविभक्तिव्यत्ययेनान्वय इत्येके ।

पश्यतोहर इत्यत्र संज्ञात्वान्नित्यं षी, न तु मोत्येके । त्वां सामन्तरा स्वामी । साधुर्विप्रो मातरं प्रति, निपुणो मातरं परि, त्वया सह स्वामी, तुल्यो गोभिः स्वामी, तुल्यो गवां स्वामीत्यादौ तु पूर्वविप्रतिषेधेन ह्यदय एव स्युः । अन्ये तु प्रत्यादौ हेयव नान्या क्तिरित्यर्थे सूत्रयित्वा (१) वृत्तं वृत्तं प्रति कुसुमानि सन्ति, देवदत्तं प्रति कुर्ष्यति, त्वां प्रति स्वामी, महचनं प्रति मात्नी, क्षेत्रान् प्रत्युत्सुक इत्युदाहरन्ति ।

साध्वसाधुभ्यां मी । आभ्यां योगे मी स्यात् । साधुः कृण्वो मातरि, असाधुर्मातुले । नियमार्थमिदम् ।

३१० । काल । कालश्च भावश्च आधारश्च तत् । कालः

द्वितीया वज्रं नान्या विभक्तिः प्रत्यादा"विति कारकपादे २०० क्रमदोश्वर सूत्रम् ।

रेमे शरदि गोविन्दो गोपीभिरुदिते विधौ ।

कालिन्द्यां, कानने, केलौ कुशलः, सकले स्थितः ॥

क्षणदण्डमुहूर्त्तादिः । प्रसिद्धकालक्रियाद्वारेण क्रियान्तरस्याप्रसिद्धं कालं येन साधनभूतेन वक्ता लक्षयति स इह भावः । परे तु यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते स इह भावः । अत्र क्रियाशब्देन सह सामानाधिकरण्ये क्रियाश्रय एव साधनभूतः । यथा दुष्मानासु गोषु यज्ञदत्तो गतः दुग्धास्वागत इत्यादि । अत्र अतीत-गमनक्रियाद्वारेण दोहनादिक्रियाश्रयेण साधनभूतेन दोहनादिक्रियान्तरस्याप्रसिद्धवर्त्तमानादिकालं वक्ता लक्षयतीति स दोहनादिक्रियाश्रयो भाव इत्यर्थः (१) । असामानाधिकरण्ये क्रियाशब्द एव साधनभूतः । यथा गांटींहे गत इत्यादि । भुञ्जाने चेत्ते मैत्रो भुङ्क्ते इत्यत्र एकस्याः क्रियायाः सम्बन्धिभेदाद्भेदः (२) । कलायमानेष्वाम्नेषु चेतो गतः, पक्षेष्वगत इत्यत्र कलाय इव मानं येषां ते तेषु, क्रियान्तराभावात् सत्स्वित्वाध्याहार्यम् । एवं धने सुखं, धने सति सुखं भवतीत्यर्थः (३) ।

(१) तर्कशास्त्रेणैषा लिपिः सकृता लिपिकरप्रमादप्रभृता-वेति (२) चिह्नित-टिप्पणीभाष्ये सुधीभिश्चिन्त्यमिति ।

(२) तेन क्रियान्तरस्यैतद्विज्ञानात्सकृतेति भावः ।

(३) अत्र सूत्रे कार्त्तिकेयसिद्धान्तः “काशभावयोः सप्रभो”ति कलापसूत्रम् । अस्य व्याख्याने दुर्गभिक्षुः—साधकारात् विशेषणमनुवर्त्तते, विशेषणभूतयोः काशभावयोर्वर्त्तमानाद्विज्ञानात् सप्रभो भवतीति व्याख्याय शरदि पुष्पान्ति सप्रच्छदाः, गोषु दुष्मानास्वागतः । काशभावयोरिति किम् ? यो जटाभिः स भुङ्क्ते इत्युदाहरण्य यो भोक्ता स देवदत्त इति वाङ्मय्याहा, प्रसिद्धा क्रियैव हि विशेषण-विशेषात् । अस्य टीकायां लिखितम्.....विशेषणं व्यपक्षेदेकं, तच्च प्रसिद्धमेव

भवति नाप्रसिद्धं न चि स्तयमसिद्धः परस्य विशेषणं भवतीत्याह प्रसिद्धेत्यादि ।
भावः क्रियापर्याय इत्याह ।

एतेन क्रियावाचकपदद्वयस्य यत्र विशेषणविशेष्यत्वमवगम्यते, तत्र विशेषण-
क्रियावाचकपदात् सप्रतीति प्रतीयते । तद्वयथा—डुह्यमानानु गोषु गत इत्यात्र
अनिर्दिष्टगमनकालस्य विशेष्यस्य गोदोहनकालविशेषणं प्रसिद्धम्, इतर-
व्यावर्त्तकत्वात् । अत्र इतरव्यावर्त्तकमेव विशेषणम् । ततश्च गमनदोहन-
वाचकयोगतदुह्यमानयोरप्रसिद्धप्रसिद्धकाल-वर्त्तमानयोर्विशेष्यविशेषणयोर्विशेषणी-
भूतान् डुह्यमानपदात् प्रसिद्धकालवर्त्तमानान् सप्रतीति, तत्पदवाचकत्वात् तेन
सह सामानाधिकरण्याच्च गोत्रित्यादियु सप्रतीति । गमनवाचकपदस्य सम्बन्धे
इतरव्यावर्त्तकत्वेन डुह्यमानस्य विशेषणत्वं, गवादेः सम्बन्धे च समानाधिकरणत्वेन
तस्य विशेषणत्वमिति । क्वचिद्विशेषणस्य निरूपमपि विशेष्येचावधार्यते इति
स्वरसादिति वाक्यार्थः ।

अनोऽनेनैतद्व्याख्यानेन यस्य च भावेन भावलक्षणमिति पाणिनिस्त्वत्त्वं न
वक्तव्यमिति । स्वमते एतन्मतेकवाक्यनया विशेषपरतया वा विशेषणभूतयोः
कालभावयोः सप्रतीति बोध्यम् । विशेषणत्वे हतौयाप्राप्नो तदपवादिकेवमिति ।
अतएव पञ्चम्यां व्रतं कर्त्यादित्यादियु वैदिकक्रियानिमित्तस्य कालविशेषस्य युचि-
तत्कालजीवित्तेनाधिकारिविशेषणीभूतस्य अन्ये वा सप्रतीति सा नाधिकरणे, यो
जटाभिः स भुङ्क्ते इतिवत् कालविशेषणत्वेन तद्वाचकहतौयाप्राप्ने, किन्तु कालभा-
वयोः सप्रतीत्यनेन तदुवाचिका पुनः सप्रतीति विधीयते, शरदि पञ्चम्यां सप्रच्छदा
इतिवत् । अतः कर्तृविशेषणीभूतस्यापि कालस्य सप्रतीत्या वैदिकक्रियानिमित्तत्वे-
नोद्धेय इति स्वार्त्तमङ्गाचार्य्यचरणाः ।.....

यस्य च भावेन भावलक्षणमिति केनचिदुक्तमिति रामानन्दः । पूर्वमतैक-
वाक्यत्वादस्यायमर्थः—यस्य क्रियावाचकशब्दस्य भावेन क्रियया अर्थात् प्रसिद्धकाल-
क्रियया दोहनादिक्रियया भावलक्षणं क्रियान्तरलक्षणम् अर्थात् अप्रसिद्धकाल-
क्रियान्तरं गमनादिक्रियान्तरं ज्ञाप्यते. कर्मण्यनन्ट, स क्रियावाचकशब्दो भाव
इत्यर्थः । अथवा यस्येति जयोगे कर्त्तरि षष्ठी. भावेनेति करणे हतौया, ततश्च
येन क्रियावाचकशब्देन क्रियया करणभूतया भावलक्षणत्वात् व्याख्यात-
व्यम् । अथा गोषु डुह्यमानास्मान्त इत्यादौ यस्य दोहनक्रियावाचकशब्दस्य
क्रियया दोहनादिप्रसिद्धकालक्रियया क्रियान्तरं गमनाद्याप्रसिद्धकालक्रियान्तरं
ज्ञाप्यते, स दोहनादिक्रियावाचकडुह्यमानशब्दो भावकाल सप्रतीति, तद्विशेष्यत्वात्

आध्रियन्ते परस्परया क्रिया यत्र स आधारः, घटाश्रय इति यावत् (१) । यदुक्तं —

“कर्तृकर्मव्यवहृताममात्ताहारयत् क्रियाम् ।

उपकुर्वत् क्रियामिदौ शास्त्रेविकरणं मतम् (२) ॥”

स चतुर्विध इत्याह सामीप्येतादि । सामीप्यं समीपत्वं, तेन एकः सामीपिक (३) आधारः, यथा नद्यां घोषः प्रतिवसति इत्यत्र

नेन सङ्गसामानाधिकरण्यात् तस्याहचर्याद्वा गोवित्यादिषु सप्रभोति । अतएव विधौ उदिते इत्यत्र विधोरुदयक्रियया क्रियान्तरं गोविन्दस्य रमण्यक्रिया लक्षिता इत्यर्थः सिद्धो भवतीति स एवाह ।

दुर्गसिंहोऽप्येवम् । दुर्गाटानवद्यावामोशोऽपि “अलोदितशब्दस्य उदयक्रिया-वाचकतयाऽधिकरणात् तान सप्रथ्यन्त्ये तद्दिशेष्यस्य विधोरापि सप्रथ्यन्त्यमि”त्याह । अनुभूतिस्वरूपाचार्येषापि क्रियानन्तरं भाव इत्यङ्गा यस्य प्रसिद्धक्रियया अप्रसिद्धक्रियानन्तरं क्रियावबोधनं भाव इति व्याख्याय वर्धति देवं चौरौ यातः, पतत्संशुभानिनि पतितोऽरातिरित्युदाहृतमेव ।

एतेन “प्रसिद्धकालक्रियाहारेण क्रियान्तरस्यापसिद्धं कालं येन साधनभूतेन यज्ञा लक्षयति स इह भावः । तत्र क्रियावाचकशब्देन सङ्गसामानाधिकरण्यात् क्रियाश्रय एव साधनभूतः, यथा देवदत्तेन दुह्यमानासु गोषु यज्ञदत्तो गत इत्यादौ अतीतगमनहारेण दोहनादिक्रियाश्रयेण साधनभूतेन गवा दोहनादिक्रियान्तरस्यापसिद्धं वर्त्तमानादिकालं यज्ञा लक्षयति, स दोहनादिक्रियाश्रयो गवादिर्भाव इत्यर्थः । असामानाधिकरण्यात् क्रियाशब्द एव भावः । यथा गोर्दोहे गत इत्यादि । उदाहरणेऽपि उदिते विधौ विधोरुदयक्रियानन्तरम्, अनेन विधाविति प्रा. उदित इति तद्दिशेषणत्वात् प्रीति तर्कवागीशभट्टाचार्यविरतं भया नावगम्यमित्याह ।

(१) आध्रियन्ते तिनन्ति । घटाश्रयः—कर्तृस्यक्रियाहारेण कर्तृकया कर्मस्य-क्रियाहारेण कर्मस्य आश्रय इत्यर्थः ।

(२) कर्तृकर्मोन्वयद्वारा क्रियाश्रयत्वमधिकरणत्वमित्यर्थः ।

(३) समीपदेशस्थाधारत्वविवक्षया समीपे भव इत्यर्थः ।

जले घोषस्य वासानुपपत्त्या नदीशब्देन तत्समीपं तीरमुप-
लक्ष्यते । एवं गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्र गङ्गाशब्दो वाचको
लक्षकश्च वक्तृतात्पर्यात् । युंगपट्टसिद्धयविरोधाच्चैवंविधः प्रयोग
इति भट्टः । सामीपिकस्य औपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धे पृथगुपादानं,
लक्षणया ज्ञेयपदार्थस्याप्याधारत्वज्ञापनार्थं, तेन अङ्गुल्यग्रे करि-
शतमित्यत्र अङ्गुल्यग्रनिर्दिष्टस्याप्याधारत्वमिति (१) ।

आश्लेषः संयोगः, पृथक्भिन्नयोः सम्बन्ध इत्यर्थः, तेन एक
औपश्लेषिक आधारः । यथा कटे आस्ते, स्थाव्यामांदनं पचति,
वने सिंहः प्रतिवसतीत्यादि ।

विषयो ह्यनन्यत्रभाव-बोध्याश्रयणीयोपस्थानीयादिः, तेन भव
एको वैषयिक आधारः । यथा आकाशे शब्दो जायते, धर्मं वेदाः
प्रमाणं, तीर्थं वसति (२) गुरौ वसति (३) इत्यादि । आकाश-
शब्दयोरविनाभावसम्बन्धः । एवं धर्मवेदयोर्वैध्यबोधकभाव-
सम्बन्धः । तीर्थवासयोराश्रयाश्रयिभावसम्बन्धः । गुरुशिष्योरु-
पास्योपासकभावसम्बन्ध इति सर्वत्रास्य विषयता ।

व्याप्तिः साकल्येनाभिसम्बन्धः, तेन एकोऽभिव्यापक (४)
आधारः, यथा तिलेषु तैलमित्यादि । यद्यपि तिलतैलयोः संयो-

(१) अङ्गुलिनिर्दिष्टस्य करिशतस्याधारत्वमङ्गुल्याभित्यर्थः ।

(२) दूरगमनेऽपि तीर्थमाश्रयं कृत्वा वसतीत्यर्थः ।

(३) गुरुसुपजीव्य शैवमनो वसतीत्यर्थः ।

(४) अभिव्याप्य तिरतीत्यर्थः ।

३११ । अधिकेशार्थीपाधिभ्यां ।

(अधिक-ईश-अर्थ-उप-अधिभ्यां३॥) ।

अधिकार्थेनोपेन स्वाभ्यर्थेनाधिना च योगे षी स्यात् ।

गुणा उप परार्थे स्युर्विणोरधि हरी सुराः ।

गादोपज्ञेयिकत्वेनैव सिद्धिस्तथापि देवविभागाभावात् (१) संयो-
गव्यवहारो नास्तीति पृथगुपादानमिति ।

रेमे इत्यादि । गोविन्दः शरटि शरत्काले गोपीभिः सह
रेमे क्रीडितवान् । उदिते विधौ विधोरुदयक्रियानन्तरम् ।
अनेन विधाविति षी, उदित इति तद्विशेषणत्वात् षी ।

यदुक्तं—

विशेष्यस्य हि यत्किञ्च विभक्तिवचने च ये ।

तानि सर्वानि योज्यानि विशेषणपदेष्वपीति ॥

कालिन्द्यां यमुनासमीपे, कानने वनकदेशे, केलौ क्रीडाश्रयणे
कुशलौ निपुणः, सकले सर्वमभिव्याप्य स्थितः (२) । परे तु
वैयर्थिकत्वेन सिद्धत्वात् (३) कालस्य पृथगुपादानं भावस्य उल्लंघनाच्च
न कुर्वन्ति ।

३११ । अधि । अधिकञ्च ईशश्च तावर्थौ ययोस्ती, उपश्च अधिश्च

(१) यत्किञ्चिन् देये सम्बन्धो हेतुत्वात् तदभावः प्रतीयते, तत्रैव संबन्धव्यव-
हारोदित्यर्थः ।

(२) केलौ कुशलः सकले स्थितः गोविन्दः शरटि विधौ उदिते कालिन्द्यां
कानने गोपीभिः सह रेमे इत्यन्वयः । तर्कवागोपेन तु सप्तनिर्द्देशानुवारेण
व्याख्यातम् ।

(३) अधिकारणं नाम लिपिकारम्, व्यापकमीपज्ञेयिकं वैयर्थिकमिति भावम् ।

३१२ । ट्रेनार्थात् । (ट्रेन ३, अर्थात् ५ ।) ।

ट्रेन योगे निमित्तात् मी स्यात् ।

वस्त्रेषु रजकमवधीत् कण्ठः ।

तौ, अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति तौ ताभ्याम् । गुणा इत्यादि—
उपशब्देनाधिकार्थौ द्योत्यते । विशोर्गुणा उप पराङ्गं स्युः, परार्हा-
दप्यधिकाः स्युरित्यर्थः । एवमुप खार्यां द्रोण (१) इत्यादि । ईशः
स्वामी, स च स्व-सापेक्षः (२) तथा च यस्य स्वामी यस्य खं
ताभ्यामेव पर्यायेण मी, स्वस्वामित्वसम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । सुरा
अधि हरौ हरिस्वामिका इत्यर्थः । एवमधि सुरेषु हरिः, सुराणां
हरिः स्वामीत्यर्थः । एवम् अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि
पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यादि ।

३१२ । ट्रेना । अर्थशब्दोऽत्र निमित्तार्थ इत्याह निमित्ता-
दिति । यन्निमित्तिका क्रिया तस्मादित्यर्थः । वस्त्रेष्विति—रजक-
वधो हि वस्त्रनिमित्तक एव । एवं—

चर्मणि ह्रीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

बालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुण्ड्रको हतः ॥ इति ।

सीमा अण्डकोषः, पुण्ड्रको गन्धमृगः । अर्थात् किं ?

अत्र नैवटः आद्यास्त्रयोभेदास्तद्भेदान्त्वानन्वयान्त्वमित्युक्तिरिति । व्यापकौपक्षेधिक-
भिन्नत्वं वैषयिकत्वम् । तथाच “एतदांतरित्तं सर्वं वैषयिक”मिति लघुशब्देन्दु-
शेखरः ।

(१) द्रोणपरिमाणं खारीपरिमाणादधिकमित्यर्थः ।

(२) स्वामित्वं हि स्वत्वमपेक्षते इत्यर्थः ।

खड्गेन रजकं हन्ति । तेन किं ? वस्त्रेण रजको मृतः । हेतौ च्यां प्राप्तायां विधिः । तादर्थ्यं च्या वाधकमिति कश्चित् । (१)

(१) “निमित्तात् कर्मसंयोगे” इति पाणिनीयवार्तिकम् । “क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम् । यत् क्रियायाः प्रयोजकं यदर्थः क्रियारम्भस्ततो हेतविति हेतौदायां प्राप्तायां सप्रभो विधीयते । तस्य निमित्तस्य यदि कर्मणा संयोगः सम्बन्धस्ततो भवेत् । वेतनेन धान्यं लुनातीति सप्रभो न भवति । वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात्” इति कैयटः ।

“निमित्तमिह फलं, योगः संयोग-समवायात्मक” इति सिद्धान्तकौमुदी ।

“हन्तेः कर्मण्यप्यप्यत्वात् प्राप्नुमर्धे तु सप्रभोम । चतुर्थीवाधिक्तामाहुर्चूर्ण-
भातुरिवाभटा इति भर्तृहरिस्तरसात् चर्मणि हीपिनं हन्तीत्यत्र चर्म्यं प्राप्नुं हीपिनं
हन्तीत्यर्थः । विनाय विधं हन्तीत्यादौ हन्तेः कर्मणि विदादौ संयुक्तमपि विना
टिकं न तदुपपत्त्यं दन्तकेगत्वगाटिज्वेव प्राणिनामुपपत्त्याख्यसंयोगस्थोपगमात् ।
सुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय भिहं निहन्ति भुज्जिक्रमसूत्रनाय । का
नीतिरीतिरियती रघुवंशवीर शाखाद्वये जरति यस्तत्र वाग्भोजः ॥ इत्यादौ तु
करिण्युपपत्त्यमपि सुक्ताफलं प्राप्नुमिति नार्थः किन्त्वाहर्तुमित्यादौ” इति शब्दशक्ति-
प्रकाशिकायां जगदीशः । लघुशब्देन्दुशेखरमतेऽपि सुक्ताफलायेत्यत्र क्रियाधीपपद-
स्येति (अनुक्तचतुस्रमन्टात्) धर्षी । सुक्ताफलान्याहर्तुमित्यर्थः ।

“सुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय इत्यादयोऽप्यप्रयोगः । अथवा सुक्ता-
फलेषु करिणं हरिणं पलेषु इत्येव पाठः” इति दुर्गादासः ।

“निमित्तात् कर्मसंयोगे” इत्यनुशासनात् यत्किञ्चित्कर्मप्रकारकबोधजनक
धातुप्रयोगो नियामकः । सकर्म्यकधातौ कर्म्यबोधकपदसमिध्याहारेण कर्म-
प्रकारकबोधजनकता, यथा चर्मणि हीपिनं हन्तीत्यादाविति कारकचक्रम् ।

अत्र बाधवीटीका—निमित्तात् कर्मसंयोग इति लक्षणस्योक्त्याख्यायां
वस्त्रेण रजकमवधीत् कृष्ण इति बोधेवोक्तोदाहरणमपि भंगच्छते, वस्त्रविषय-
यधेऽविनियोगप्रकारकं धानरजककर्म्यक-जननालुकूलकृतिमानित्याकारकत्व
बोधः । किन्तु सुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलायेत्यादिप्रयोगविरोधः । (अथवा
जगदीशमतमुद्धृतम्, यदस्याभिः प्राग्दर्शितम् ।) तस्मै च बोधेवोक्तप्रयोगविरोधः
*** वस्त्रादौ रजकस्य तादृशसम्बन्धाभावात् । जगदीशमतानुसारिणस्तु ***
बोधेवोक्तप्रयोगो न साधुरिति वदन्ति । वस्तुतस्तु सिद्धान्तवागीशमतमेव साधु ।

३१३ । ज्ञेना ढे । (ज्ञेना ३, ढे ७ ।) ।

ज्ञाद्विहितेनेना योगे ढे मी स्यात् । वेदेऽधीती ।

३१४ । निर्द्धारिऽधिकेन क्रियान्तःकालाध्वनो-
श्च पीच ।

(निर्द्धारि ७, अधिकेन ३, क्रियान्तःकालाध्वनोः ७॥, च
।१, पी ।१, च ।१) ।

श्रेष्ठं कृपालुष्वर्कादे रुद्रेकादशकेऽधिकम् ।

३१३ । ज्ञेना । ज्ञादिन् ज्ञेन् तेन । वेदे अधीती इति—अधीत-
मनेनेत्यर्थे इष्टादित्वात् भावज्ञान्तादिन् । किंकर्मकमध्ययन-
मित्याकाङ्क्षायां पथात् कर्मसम्बन्धः तस्मादनुज्ञादनेन मी ।
मुख्यदृश्यहणान्नासमधीती इत्यादौ न स्यात् । ज्ञेना किं ? कृतं
पूर्वमनेन कृतपूर्वी कटम् (१) ।

३१४ । निर्द्धारि । क्रिययोरन्तः क्रियान्तः, कालश्च अध्वा च ती,
क्रियान्तश्च तौ कालाध्वानौ चेति तयोः क्रियान्तःकालाध्वनोः ।
निर्द्धारि गम्यमाने अधिकशब्देन च योगे क्रियाद्वयमध्यवर्त्ति-
कालाध्वनोश्च पीच्यौ स्याताम् ।

न चैवसुक्तकारिकाविरोधः, कर्मयत्पठव्यादित्यस्य कर्मप्रकारकबोधजनकघात-
योगादित्यर्थकरत्वात् प्राप्तुमर्थे प्राप्तीकार्थे, सा चेच्छा फलत्वेन फलवत्त्वेन वा,
सुक्ताफलायेत्यादौ सुक्ताफलमाहर्त्तुमित्येवार्थ इति वोपदेशोक्तप्रयोगः साधुरित्यव-
चेदिति ।

(१) अधीतीति “इटादे”रिति, कृतपूर्वीति “सपूर्वपूर्व्यात्” इति वक्ष्यमाच-
वार्त्तिकध्वनत्वेन नृन् । कोऽकः सो हे त वा इति ध्वनस्य तर्कवागीशटीका इत्यव्या ।

मूर्च्छिकाच्छिवं ध्यायन्, भुञ्जीथा द्वाङ्गि वा त्रहात् ॥

भूस्थो योजनलक्षेऽकं पश्येन्नक्षद्वयाद् विधुम् ।

श्रेष्ठमित्यादि—त्वं शिवं ध्यायन् द्वाङ्गि त्रहाद्वा भुञ्जीथा इत्यन्वयः । अत्र ध्यानभोजनक्रिययोरन्तर्व्यक्तिकालवाचकात् पीस्थौ दर्शितं । शिवं कीदृशं ? कृपानुषु श्रेष्ठं, अर्कादिरर्केभ्यः (१) श्रेष्ठं, पूर्व्वेण षो च । पुनः कीदृशं ? रुद्रेकादयके एकादशरुद्रेषु (२) मूर्च्छिकात् अष्टमूर्त्तिभ्योऽधिकम् । एकादशानां संघ इत्यर्थे क एकादशकम्, एवमष्टकमिति । भूस्थो जनः योजनलक्षेऽकं पश्येत्, लक्षद्वयात् विधुं पश्येत् । अत्र भूस्थिति-दर्शनक्रिययोरन्तर्व्यक्तिध्ववाचकात् पीस्थौ । सर्व्वतोदाहरणद्वयेन पीस्थौ दर्शितं । एवं नराणां नरेषु नरेभ्यो वा क्षत्रियः शूरतमः, गवां गोषु गोभ्यो वा कृष्या क्षीरिणां, अध्वगानामध्वगेषु अध्वगेभ्यो वा धावन्तः शीघ्रतमाः (३) । अथ भुक्त्वा द्वाङ्गे द्वाहाद्वा भोक्त्वा, अत्र स्थित्वा क्रोगे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्यतीत्यादि । निर्द्धारणेऽभिधानात् पी, न तु सर्व्वत्रेत्यन्ये (४) । परं तु विभक्तवति निर्द्धारणाश्रय एव पी, न तु पीस्थीविति । यथा श्रेष्ठेभ्यो माथुरा आष्यतराः, माथुरेभ्यः श्रेष्ठा दीनतरा इत्यादौ श्रेष्ठत्वं न माथुरेषु माथुरत्व न श्रेष्ठेषु इति विभागात् । निर्द्धारणत्वात् पीसिद्धावपेक्षितक्रियत्वेन

(१) आर्कात्वाद्वाङ्गि प्रोक्ता इत्युक्तेः ।

(२) रुद्रेकादयके कृता इत्युक्तेः ।

(३) नराणामित्यादयश्च विषूदाहरणेषु क्रमात् क्षत्रियत्वं जातिः, कृष्यो गुणः, धावन् क्रिया एभिः सजातीयव्यपदेशो दर्शितः ।

(४) "कश्चित् पश्यती च" इति सर्व्वप्रसाररूपम् (का - १८७) ।

३१५ । सीमान्तर्मार्गात् प्री चान्ते ।

(सीमान्तर्-मार्गात् ५।, प्री ।१।, च ।१। अन्ते ७) ।

मोमनाथाच्छतं क्रोशाः कृष्णः क्रोशेषु चायुते ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाय जाङ्गवी ॥

जत्वकल्पनात् तस्माच्चशसादिकं भवतीत्याहुः (१) । एवम् अधिक-
शब्दयोगे मीं नेच्छन्ति ।

प्रसितोत्सुकाम्यां व्रीस्यौ । आभ्यां योगे व्रीस्यौ स्याताम् ।

केशैः केशेषु वा प्रसितस्तत्पर इत्यर्थः ।

आरादर्थेभ्योऽसत्त्वे द्वीप्यौ च । अद्रव्ये वर्त्तमानेभ्यो दूरा-
न्तिकार्येभ्यो द्वीतीपीत्यः स्युः । शब्दोर्दूरं दूरेण दूरात् दूरे वा
यः, पापादिकटं निकटेन निकटात् निकटे वा सः । परे तु
मीं नेच्छन्ति । असत्त्वे किं ? दूरः पशुः (२) ।

३१५ । सीमा । सीम्नोरन्तर्मार्गः सीमान्तर्मार्गस्तस्मात् (३) ।

चकारात् मी इत्यस्यानुवृत्तिः, क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति
न्यायात् । अवधिभूतयोरन्तर्व्यर्त्यध्ववाचिनः (४) प्रीस्यौ स्याताम्,

(१) अस्मावभाषयः :- श्रौत्रेभ्यो भाषुरा आद्यतरा इत्यत्र यथा निर्हार-
त्वात् पञ्चमी सिध्यति तथा अपेक्षितक्रियापादानत्वेऽपि । अपेक्षितक्रियं तत् स्यादु-
च्यत् क्रियान्यून्यमेवहीत्युक्तेः । ततश्च अपादानत्वकल्पनात् कारकत्वेन वङ्गत्वार्थात्
क्वचित्त्वादिच्छलेषु चयसम्बन्धयोऽपि स्यात् । तेन गणादेकाकी दुर्लभतर इत्यादौ
गणश्च इत्यपीति ।

(२) दूरः दूरवर्त्तीत्यर्थः । अत्र दूरशब्दस्य विशेष्यगमित्वम् ।

(३) सीम्नोरन्तः सीमान्तः स चासौ मार्गश्चेति दुर्गादावः ।

(४) अध्ववाचिनः अध्वपरिभाषवाचका नङ्गक्रोशयोजनादयः ।

३१६ । त्रादयोऽर्थैकक्तेः स्त्रेस्तु सर्वाः ।

(त्री-आदयः १॥, अर्थैकक्तेः ५, स्त्रेः ५, तु ११, सर्वाः १॥) ।

अन्ते गम्यमाने । सोमनाथादित्यादि - सोमनाथाच्छतं क्रोशाः कृष्णः, सोमनाथान्निःसृत्य गतक्रोशान्ते कृष्णः । सोमनाथादयुते क्रोशेषु जाङ्गवी, सोमनाथान्निःसृत्यायुतक्रोशान्ते गङ्गा इत्यर्थः । उदाहरणद्वयेन प्रीत्यौ दर्शितं । सोमनाथादित्युपात्तविषयत्वात्(१) पी । अन्ते किं ? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाः, कियन्तः क्रोशा इत्यर्थः ।

तत्कालात् मी । अवधिभूतयोर्मध्यवर्त्तिकालवाचकात् मी स्यादन्ते गम्यमाने सति । कार्त्तिक्या आयहायणी मासे, कार्त्तिकीमवधीकृत्य मामान्ते आयहायणीत्यर्थः । एवं पीष्या माघी मासे इत्यादि । अन्ते किं ? पीपीमाघ्यार्मध्ये कति दिनानि ।

३१६ । त्रा । त्री आदिर्यासां ताः, अर्थो ह्रतुः, अर्थोऽर्थो यस्य सः, एका क्षिर्यस्मात् सः, अर्थार्धेन एकक्तेः, अर्थैकक्तेः स्त्रेस्तु सर्वा इति—अर्थार्थसमानाधिकरणात् स्त्रिमन्त्रकात् प्रगादय इत्यर्थः । भुक्त्यार्धेनेति—भुक्तिर्भागः । एवं भुक्त्यै अर्थाय भुक्तेरर्थात् भुक्तेरर्थस्य भुक्तावर्थं । सुक्त्यार्धेन सुक्त्यै अर्थाय सुक्तेरर्थात् सुक्तेरर्थस्य

अर्थार्थेनेकत्वे लें स्त्रादयः स्युः, स्त्रेणु सर्वाः ।

भुक्त्यर्थेनार्थस्य मुक्तेः किं कार्यं नार्थतेऽच्युतः ।

मुक्ती अर्थे । एवं हेतुकारणनिमित्तादियोगेऽपि । तथाच
अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्निति रघुः । हेतुशब्दयोगे ष्येवेति
परे । किं कार्यं केन कार्येण कस्मै कार्याय कस्मात् कार्यात्
कस्य कार्यस्य कस्मिन् कार्यं । अच्युतो नार्थते केन हेतुना
न पूज्यते इत्यर्थः । एवं को हेतुः कं हेतुं केन हेतुना कस्मै
हेतवे कस्माहेतोः कस्य हेतोः कस्मिन् हेतो । हे निमित्ते
द्वाभ्यां निमित्ताभ्यां द्वयोर्निमित्तयोः द्वयोः प्रयोजनयोर्भवत्सु
कारणेषु इत्यादि । परे तु सामान्यलेस्त्रादिक्तीः स्त्रेणु प्री
नेच्छन्ति । अन्ये तु स्त्रेरेव सर्वाः क्तीराहुः । न सामान्यलेस्त्रा-
दिरिति कश्चित् । कश्चित् तु द्वीप्तौ नाह । हेतुकारणनिमित्त-
शब्दसमानाधिकरणादित्यन्यः ।

सूत्रे प्रान्तं यद्विधेयं दान्तं तत् प्राप्यते तु यत् ।

दान्तं तद्यस्य योगे स्यात् प्यन्तं यस्मात् परन्तु तत् ।

यस्य स्थानि भवेत् कार्यं तत् प्यन्तं समुदाहृतम् ।

प्यन्तं गम्ये परे वाच्ये यस्मिन्नुपपदे तु तत् ।

क्वचिद्द्वयत्ययतो ज्ञेयमिदं पाणिनिसम्मतम् ॥ (१)

(१) एतत् अपोऽक् समो र्थं ऋक् च इति सूत्रटीकायास्तत्तम् । पुनश्चित्सु
अस्य कारकप्रकरणेन सङ्घे विशिष्टसम्बन्धानुरोधत् । व्यत्ययत इत्यसोदाहरणं
तत्रैव टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

३१७ । संज्ञाः कम् । (संज्ञाः १११, कं १) ।

ठ ध घ भ ज ङाः कसंज्ञाः स्युः ।

इति कपादः ।

३१७ । संज्ञाः । प्रकरणादङ्घ्रिन् पादे या या संज्ञा इत्यर्थः ।
अत एव ठ ध घ भ ज ङा इति । अस्यां संज्ञान्तरमाह कमिति ।
कं कारकं, तच्च शक्तिस्तस्यानिकरूपत्वात् (१) । द्रव्यन्तु शक्तिमत्र
शक्तिस्तस्यैकस्वभावस्यानिकरूपताया अयुक्तत्वात् (२) । द्रव्ये-
कारकव्यवहारन्तु शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । पुष्पाणि
सृष्टयति, परशुच्छिनत्ति, स्यान्नो पश्चति, दोग्धि पयो गोभ्यो गवां
वा, धनं याचते राजभ्यो राज्ञां वा, रिपौ कोपः, पुष्पे सृष्टा,
“तपोवनेषु सृष्टयानुरेषा” इत्यादीं ढादयो न तु भादयः, विवक्षा-
वशात् कारकाणि भवन्तीत्युक्तेः (३) । इह कारकाणामुभय-
प्राप्तिसन्देहे भादिक्रमेणैव प्रवृत्तिः । यथा विप्राय दत्त्वा वस्त्रं

(१) कर्मत्व करणत्व कर्तृत्वाद्यनेकरूपत्वात् ।

(२) एकस्वभावस्य तस्य द्रव्यस्य गवादेः अनेकरूपत्वं न युक्तं । तस्मान् द्रव्यं
गवादेकं शक्तिमत्र शक्तिः । सा च शक्तिः आधेयरूपेण आधारं विना न तिष्ठति ।
तेन जातिगुणक्रियाद्रव्यादीनाम्यति । अतः शक्तिर्विशिष्टजात्यादेः कर्तृत्वादि-
विशेषशक्तिः कारकमेव । यद्यपि जात्यादयः शक्तिमन्तो न शक्तयस्तथापि तेषु
कारक व्यवहारदर्शनं शक्ति-शक्तिमतोरभेदस्य विवक्षितत्वादित्येवं कार्त्तिकेय-
सिद्धान्तस्याप्ययः ।

(३) स्थितं गतिश्चिन्तनीयेति न्यायात् । तेन खेच्छया पापे गच्छतीत्यादिप्रयोगे
न कर्त्तव्य इति वाच्यदाविज्ञा इति दुर्गादायः ।

सृजति, धनुष्यारोप्य शरान् क्षिपति, उपविश्योत्तिष्ठति पीठे,
गृहं प्रविश्य निःसरति, अख्येष घटः पश्येत्वादि । यदुक्तम्—

अपादानसम्प्रदानकरेणाधारकश्चाम् ।

कर्तृयान्धोन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते ॥ इति ।

विप्राय द्रुहति, विप्राय'स्नाघते, वरायाहूय कन्यां ददाति,
विप्रायार्चयित्वा धेनुर्दीयते इत्यादौ—

उत्सर्गस्यापवादेन प्रधानेन गुणस्य च ।

बाधा विधीयते यस्मात् ततोऽनेन न बाधिता ॥ इति ।(१)

चैत्रोऽखेन ग्रामं न गच्छति इत्यादौ तु घटान्तव्यवस्थितां
क्रियां चैवादौ केनापि प्रकारेण व्यापारितां निषेधुं पञ्चमजा
योगः ।

करणं कारः क्रिया, स एव साध्यत्वेन मुख्य एषामि-
त्यर्थं कः, (२) जात्यपेक्षया एकत्वं, कारकं, क्रियानिमित्तमि-

(१) विप्राय द्रुहतीत्यादौ कर्मत्व-सम्प्रदानत्वोभयप्राप्तौ परत्वात् कर्मत्वं कथं
भाभूदित्याशङ्क्याह उत्सर्गश्चेति । यस्मात् अपवादेन विशेषविधिना उत्सर्गस्य
सामान्यविधेः, प्रधानेन सभापकक्रियया गुणस्याप्रधानस्य असभापकक्रियाया
बाधा विधीयते, ततस्तस्मात् अनेन अपादानसम्प्रदानेत्याद्युत्सर्गनियमेन असभापक
क्रियया च न बाधिता चतुर्थीति शेषः । यच्च दितृसेत्यादि विशेषनियमेनात्र चतु-
र्थीशब्दित्थः । तर्कवागीशेन वरायाहूय कन्यां ददातीत्युक्तं । दुर्गाहासस्तु वरमा-
हूय कन्यां ददाति, कन्यां दातुं वरमाहूयति वा इत्युभयत्र सम्प्रदानं बाधित्वा
कर्म प्रवृत्तमित्याह । एवं सति “आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयं ।
आहूय दानं कन्याया ज्ञाप्नो धर्मः प्रकीर्त्तते” इति कथं संगच्छते तत् सुधीमि-
चिन्तयति ।

(२) कोऽयः सो हे त्व नेत्वस्य टीकायां “स सत्य एषामिति” नार्त्तिकसूत्रेण
‘कः प्रत्ययः ।

त्यर्थः(१) । नन्वेवं विधाय गां ददाति इत्यत्र यथा विधानुमतिद्वारा तस्य क्रियानिमित्तत्वं, तथा चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादावपि तण्डु-
लादिसम्पादनद्वारा चैत्रस्य क्रियानिमित्तत्वात् आः कत्वापत्तिरिति चेत् सत्यं, चैत्रस्य इत्युक्ते पचत्यादिकं नापेक्षते, किन्तु धनादिकमतो न क्रियानिमित्तत्वम् । शिवं, परशुना इत्याद्युक्ते पश्यति, छिनत्ति इत्यादिकमपेक्षत एव । अतः क्रियानिमित्तत्वं कत्वमित्येके (२) । स्वर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कत्वमिति कश्चित् । तत्र, विषयज्ञोऽपि संवर्द्धं स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमित्यादावव्याप्तेः (३) । वस्तुस्तु अव्यवस्थित्यद्वारा कत्वे मति (४) क्रियान्वयित्वं कत्वम् । चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ स्वर्थद्वारा कत्वमेव । विषयज्ञोऽपि संवर्द्धं इत्यादौ स्वर्थ-

(१) "कारकशब्दश्चायं लोके प्रसिद्धोऽव्युत्पन्नो निमित्तपर्यायः । यदि चक-
प्रत्ययान्तः स्यात्, तदा कर्त्तृशब्देन सप्तमार्थः स्यात् । एवञ्च षति क्रियासम्बन्धस्यैव
कारकपदेनाभिधानं भवेदिति जयादिस्वादीनां मतम् । भाष्यकारस्तु करोतीति
कारकमित्याह" इति संज्ञिप्रसारे कारकपादे प्रथमसूत्रस्य टीकायां गोपीचन्द्रः ।

(२) कारकशब्दे तु सम्प्रदानादेरनुमतिप्रकाशनद्वारेण तण्डुलादिसम्पादनद्वारा
सम्बन्धिनोऽपि पाकादिक्रियानिमित्तत्वेन सम्बन्धिन, चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ
चैत्रादावतिव्याप्तेरित्युक्तम् ।

(३) स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषण्ये अतिव्याप्तिप्रकारणाय विभक्त्यर्थद्वारेण
कारकशब्दम् । स्वमते क्रियाविशेषण्यस्यापि कारकत्वाङ्गीकारात् प्रकारान्तरेणाल
दोषो दर्शितः ।

विषयज्ञ इत्यसाम्प्रतमित्यव्यययोगे कर्मणि प्रथमा, न तु कर्मोपहितप्रत्यये-
नोक्तत्वात् । अतस्त्वया विभक्त्या विषयज्ञस्य क्रियान्वयित्वाभावात् कारकत्वाभावे-
नाव्याप्तिरित्यर्थः ।

(४) अत्र ज्ञयर्थद्वारा क्रियान्वयित्वमिति पाठो वस्तुत्पन्नशेषेषु दृश्यते । तथा-
विषयपाठे तु विषयज्ञोऽपि संवर्द्धेत्यादावव्याप्तेकादवस्थादाव्याप्तः च पाठो लिपि-
कारप्रसाद इति सत्त्वा परिहृत इति ।

हारकत्वात् अन्वयिहारणाय सौ अव्येति विशेषणीयमिति । गुरु-
विप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः । माषाणाम-
श्रीयादित्यादौ तु ऋथ्यहारिणैव क्रियान्वयात् आः कत्वमिष्टमेव, टे
षीविधानादिति (१) । तथापि कर्तृकर्मव्यवहितत्वादाधारस्य
कारकत्वाप्रसङ्गः स्यादत आह ङादि कमिति (२) दिक् । (३)

इति क-पादः ।

(१) एतेन विभक्त्यर्थहारा क्रियान्वयित्वमिति दत्तं न लक्षणघटकम् । ततश्च
अव्ययभिन्ननिङ्कार्थाहारकत्वे सति येन केनापि प्रकारेण यदि क्रियान्वयित्वं भवेत्
तदा तस्यपि कारकत्वं स्यादित्यर्थः ।

(२) आधारस्य कर्तृकर्मन्यतरहारा क्रियान्वयित्वादेव्ययभिन्ननिङ्कार्थाहारक-
त्वेन कारकत्वाभावात् कर्मादिघटकाभ्यतमत्वं कारकत्वमित्यवश्यवक्तव्यम् । अत-
एवाचार्य्येण ट ध व भ ङ ङाः क संज्ञा इत्युक्तम् ।

(३) अत्र दुर्गादासः—अथैकवाक्यम् । गुरुणा शिष्येण इक्षुः खाद्यते, अत्र
खाद्यतेर्भुव्यकर्मणोऽभावात् गौणकर्मण इजोरेव उक्तत्वम् । गुरुणा शिष्येण
इक्षुः खाद्यते, गुरुणा शिष्यं श्लोकं पाठ्यते । एतयोरेकवाक्यत्वे तु गुरुणा शिष्य
इक्षुं खाद्यता श्लोकं पाठ्यते, अत्र शिष्यस्य खाद्यतेः प्रयोज्यत्वेन गौणकर्तृत्वे-
ऽपि पाठ्यत इत्याख्यातस्य प्रधानस्यापि कर्मात्वादुक्तत्वम् । एवं गुरुणा शिष्येण
ओदनं पाठ्यते, गुरुणा शिष्यः श्लोकं आठ्यते एतयोरेकवाक्यत्वे गुरुणा शिष्यं ओदनं
पाठ्यता श्लोकं आठ्यते । एवञ्च विप्रं पश्य विप्र आभीयते एतयोरेकवाक्यत्वेऽपि
पश्यामीयते विप्र इति । अत्र पश्येति आख्यातस्यापि कर्तृविहितत्वेन कर्मणा
सव्यवहारभावात् आनीयते इति कर्मविहितत्वेन सुतरां कर्मण उक्तत्वम् । एवं
मया कृतम्, अहं पश्यामीत्यादीनामेकवाक्यत्वेऽपि अहं कृतं पश्यामीत्यादिकमेव,
प्रधानेनाख्यातेभोक्तत्वात् । अतएव “रक्तस्त्वङ्गनिषस्रसूर्वां खराणि वानीरन्ध्रेषु
सुप्तमि”ति रघौ । १३ १५ । मया सुप्तमहं खरामीत्यर्थः ।

आख्यातास्तिखाद्यः. तेषाञ्च प्रधानत्वं वाक्यसमापकत्वात् । अतएव आख्यातेन
वाक्यसमाप्तिः । एवञ्च विधिविधेययोर्विधरेव बलवान् । तेन राजानं पाठयन्
इक्षुं खाद्यतीत्यत्र खाद्यतेर्निषेधेऽपि पाठयतेः कर्मत्वमिति । क्तत्ववृत्तत्वैथेत्वेने

समासः ।

३१८ । दैक्यं सोऽन्वये ।

(दैक्यं ११, सः ११, अन्वये ७) ।

हयो ञ्छेहनां वा दानामैक्यं समञ्जं स्यात् । तच्चान्वये सति

३१८ । दैक्यम् । दैक्यमिति दञ्च दञ्च ते दे, दञ्च दञ्च दञ्च दञ्च तानि दानि, दे च दानि च तानि दानि, तेषामैक्यम् । एकस्य भाव ऐक्यं, ब्राह्मणादित्वात् षणः । एकशेषं मन्वानोऽप्याह (१) हयो ञ्छेहनामिति । दानामिति बहुत्वमविवक्षितमित्येके, तथाच अनेकदानामेकदत्वं दैक्यं समञ्जं स्यादित्यर्थः (२) । तच्च ऐक्यम्

इति प्राञ्चः । वाक्यसमाप्तिर्निति शेषः । क्त्यास्तव्यादयः । तथा हि रामेषु वनं गतं, रामो रावणं हतवान्, माधुभिः रामः अर्त्तव्यः । एषु भवत्यादिक्रिया-ध्याहारो नास्ति । रामो जगतां कर्ता, रामो जगतां संहारकः, रामेण स्वर्गः सुगम इत्यादौ भवनोत्यादिक्रियाणामध्याहारं विना वाक्यसमाप्तिर्नास्तीत्यर्थः ।

(१) वृत्तौ हयो ञ्छेहनामित्युक्तवताचार्येण सूत्रे दानामैक्यमित्यत्र दे च दानि च तेषामित्येकशेषः सूचितः । स चैकशेषो वृत्तिविशेषः । तथाचोक्तं सिद्धान्त-कौस्तुभिकशेषप्रकरणे, - "हृत्तद्विभक्तिसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः षञ्च हृत्तवः । परार्थाभिधानं वृत्तिः । वृत्त्यर्थविधेयकं वाक्यं विप्लवः । स द्विधा, लौकिको-ऽलौकिकश्च * * यथा राज्ञः पुर्यः । अग्निशो नित्यसमासः, अस्वपटविप्लवो वेति" । प्रत्ययान्तभिन्नापरपटार्थान्तभिन्नेन वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः, स चाभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानमिति तत्त्वबोधिनो । कातन्वटीभाष्यादिपरार्थाभिधानं वृत्तिरित्युक्त्वा परस्थानास्तीयव्यर्थस्य यदपसञ्जनपदेनाभिधानं सा वृत्तिरित्यर्थ इति व्याख्यातम् । लघुगणनेन्द्रशेखरे तु "अस्मत् एकशेषे परार्थान्वित-व्यर्थोपस्थापकत्वाभावात् वृत्तित्ये न मानं, शिष्टपदेन स्वहृत्त्वैव तत्तत्समूहरूपार्थो-पस्थानस्य भाष्ये स्पष्टमुक्त्यात्" इत्युक्तम् ।

(२) समासोऽयन्वर्थ एव शब्दः । सम्पूर्वस्थास्यतेरेकीकरणार्थत्वात् । तथा

कार्यम् । यथा—वन्द्यौ चरणी कृष्णस्य इत्यर्थे, कृष्णचरणी
वन्द्यौ इति स्यात्, नतु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति ।

अन्वये सति कार्यम् । अन्वयो हि परस्परसम्बन्धरूपः (१) । स च
क्वचिद्विधेषणरूपेण, क्वचिद्विशेष्यरूपेण । इन्द्रे तु सर्वेषां दानां
हि समसनं समासः, समसनमेकीकरणं तज्ज्ञानेकस्यैव सम्भवति, अत उक्तं इवो-
र्बहूनामिति ।

“क्वचित्तु दैव्यमिति स्याद्यानत्वाद्यानानां यद्दृश्यं, तेन क्वचित् त्वाद्यानत्वाद्यान-
योरैक्यं, क्वचित् स्याद्यानत्वाद्यानयोरैक्यं, क्वचित् स्याद्यानत्वाद्यानयोरैक्यं कार्यम् ।
एवमेकशेषच त्वाद्यानानामपि । क्रमेणोदाहरणानि—अग्नीतपिवता इति सतत-
सृच्यते यस्यां क्रियायां सा अग्नीतपिवता एवं एहिस्वागता एङोच्चमिच्छादयः ।
स्याद्यानानां प्रचरप्रयोगः । एकशेषे तु भवति च भवति च भवति च इत्यर्थे
भवन्ति । यथा—न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृत-
पुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे इति । एवं सर्व्वेऽप्येवम् । वस्तुतस्तु स्याद्यानपदमत्र
याङ्, नाम्नां समासो युक्तार्थ इति सर्व्ववर्णावहितसूत्रैकवाक्यात्वात्, समासश्चाप्ये
नाम्नामित्यनुभूतिसूत्रपाचार्यावहितसूत्रैकवाक्यात्वात् । तथाच दानामिति स्याद्या-
नानामित्यर्थः, तत्रैव नाम्नां स्याद्यानानामिति व्याख्यातन । अग्नीतपिवतेत्वा-
दयस्तु अयूरध्यंसकादिवात् कर्मधारयसमासे निपात्यन्ते । एते क्रोधादयो न
भवन्तीत्यध्याहार्यः, कर्त्तृवृत्तये क्रियावृत्तये सिद्धम्, एकद्विवृत्तवर्षेषु प्रयुज्यन्ते इति
वचनात् । यद्वा तिवन्तप्रतिरूपकाणामव्ययानां समास एकशेष” इति कार्त्तिकेयः ।
एतेनैकशेषस्य यदि समासत्वमङ्गीक्रियते, तथात्वे युञ्जावित्वाद्दौ दोषः पुरतः
स्फुटीभवित्यतीति ।

अग्नीतपिवतेत्वाद्दौ “अतएव आख्यातमाख्यातेनेति अयूरध्यंसकाद्दौ धातात्
समास” इति तत्त्वबोधनी ।

(१) अन्वये सतीति यदुक्तम् अस्मिन्नेवार्थे व्यतिरेकसूत्रेण “नागसक्त्ये” इति
संज्ञिप्रसारसूत्रम् (समासपादे १३५) तत्र गोयीचन्द्र—सर्व्वेषामेव पदानां
स्वार्थावबोधने गमकत्वमस्ति, तस्माद्विशेषो वेदितव्यः । वाक्यस्यार्थं गमयति
बोधयतीति गमकः । कर्त्तृन्वित इत्यादिवाक्ये योऽर्थः प्रतीयते स एव कर्त्तृन्वित
इत्यादि समासेऽपीति गमकत्वम् । न गमकोऽगमकः वाक्यार्थबोधनाय असमर्थ

साहित्यरूपेणान्वय इति । 'कार्यमित्यनेन ऐक्यविधायकं सप्तश-
मव्येतदित्युक्तम् । अतएव कृष्णस्यैत्वस्य चरणवित्यनेनैव सम्बन्धात्
वन्द्यावित्यनेनेक्यमित्याह—न तु कृष्णवन्द्यौ चरणविति । एवं
राज्ञः पुत्रो राजपुत्र इत्यादौ स्यात्, न तु भार्या राज्ञः पुत्रो
देवदत्तस्य इत्यादौ (१) । ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गाः, तरुस्थो वृषस्थो
भार्या यस्येत्यादौ तु सापेक्षमसमर्थं भवतीति न्यायात् न सः (२) ।
केचित्तु प्रतिबोगिकारकाभ्यां सापेक्षत्वेऽपि (३) सः । यथा चैत्रस्य
दासभार्या, कृष्णेन हतपुत्रः, रामाय दत्तकुसुम इति ।

वृत्त्यर्थः । पश्य देवदत्त ऋद्धमित्येकं वाक्यं । अत्रो विष्णुमित्यो गुरुकृत्वमिति द्वितीयम्,
अत्र "द्वितीयाया गताद्ये" इति तत्पुरुषो न भवति अगमकत्वात् । यत्र हि
सप्तसप्तमनयोः पदयोः परस्परव्यपेक्षालक्ष्यः सम्बन्धो विद्यते तत्रैव गमकत्वम् ।
अत्र पुनर्वाक्यभेदात् परस्परव्यपेक्षायां सम्बन्धो नास्ति तत्रागमकत्वम् । समासे
द्वे सति एकाधीभावलक्ष्यः सम्बन्धः, तद्विवेचनन्तु परस्परव्यपेक्षायां विद्यते
एव । राज्ञो राज्ञां वा पुरुष इत्यत्र वाक्ये योऽर्थोऽवगम्यते नासौ राजपुरुषश्चेत्यात्,
समासे सति द्विवचनवस्तुवचनयोरनभिगमात् । अतोऽत्र समासि सप्तसप्तमनयोः
परस्परव्यपेक्षालक्ष्यसम्बन्धे वाक्यार्थबोधनासम्बन्धात् समासः । * * * उपरि
गिरसः पुरो रामस्येत्यादौ समासि परस्परव्यपेक्षालक्ष्यसम्बन्धे समावादेव
वाक्यार्थबोधनासम्बन्धत्वेनागमकत्वात् न पठोसमासः । तस्मात् वाक्यार्थबोध-
नमेव गमकत्वं समासकारणमवगन्त्वमित्याह ।

(१) अथ पुत्र इति पदेन राज्ञ इति पदस्य सम्बन्धाभावात् ।

(२) व्यपेक्षया सह वर्त्तमानं सापेक्षं साक्षाद्भवित्यर्थः । तादर्थ्यं पदम् असमर्थं
वाक्यार्थबोधकमित्यर्थः । ततश्च ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गा इत्यादौ राजमातङ्ग-
शब्दयोः समासे ऋद्धस्येति पदम् ऋद्धराजशब्दयोर्विशेष्यविशेष्यभावं नागमक्यति ।
अतः ऋद्धस्येति पदं विशदय राजमातङ्गा इति समासो न स्यात् । एवमन्यत्रापि ।

(३) प्रतिबोगिपदं विशेष्यविशेष्यत्वातिरिक्तसम्बन्धिपदमित्यर्थः । प्रतिबोगि-
पदेन कारकपदेन च सापेक्षत्वे साक्षाद्भवित्यर्थः ।

यदुक्तम्—

प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि ।

वृत्तिशब्दैकदेशस्य (१) सम्बन्धस्तेन नेष्यते ॥

यथा —

तरुणो वृषलीभार्यः प्रवीरं पुत्रकाम्यति ।

ऋषस्य राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः ।

चैत्रस्य दासभार्य्यं लूनचक्रो रथो मया ।

शरैः शातितपत्नीऽयं वृक्षादिति सतां मतम् ॥ इत्याहुः ।

असमानाधिकरणसापेक्षस्य गमकत्वेन साभ्युपगमात् समाना-
धिकरणसापेक्षसमर्थे भवतीति कश्चित् । अन्ये तु समस्तस्यासम-
स्तेन नित्यापेक्षेण सङ्गतिरित्याहुः (२) । सः समासः । स च
चतुर्धा—सर्व्यदार्थप्रधानः, सर्व्यदार्थाप्रधानः, उत्तरदार्थप्रधानः,
पूर्व्यदार्थप्रधानः । यथा हरिहरौ, पीताम्बरः, नीलोत्पलं, कृष्णा-
श्रितः, हरिचातः, त्रिरामी, अधिस्त्रि इत्यादि (३) ।

(१) समः सनिष्पन्नशब्दो वृत्तिशब्दैकदेशस्तस्यैकदेशस्तस्य ।

(२) एतत् वृत्तिप्रसारसूत्रम्, समासपादे १२५ । नित्यापेक्षेणासमस्तेना-
कृतसमासपदेन समस्तस्य कृतसमासस्य पदस्य एकदेशेन सहेति शेषः, सङ्गतिरन्वय-
बोधो भवतीति शेषः । “नित्यापेक्षता च कारकाणां क्रियापेक्षया, सम्बन्धिगन्धा-
नाम्बु सम्बन्धन्तरापेक्षयेति । अतएव सुन्दरस्य प्रचारेण रथात् शातितसारधि-
रित्यादौ सङ्गतिर्दृष्टव्या । एतदेव कथम् ? उच्यते—नित्यापेक्षे ने तदर्थाभिधान-
यत्नेः सभावसिद्धत्वात्, अन्यत्र तस्यासम्भवाद्” इत्यादि गोपीचन्द्रः ।

(३) एतेन हन्ः सर्व्यपदार्थप्रधानः, वृद्धमोहिः सर्व्यपदार्थाप्रधानः, कर्ष्यधारव
उत्तरपदार्थप्रधानः, तत्पुत्रो द्वियुरव्ययीभावश्चेत् पूर्व्यपदार्थप्रधाना इत्यक्तं भवति ।

३१६ । भिन्नान्यैकार्थद्वयादिसङ्ख्याव्यादीनां च-ह-
य-ष-ग-वाः ।

(भिन्न-व्यादीनां ६।।।, च-वाः १।।।) ।

३१६ । भिन्ना । भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते, ते अर्था येषां
ते, द्वौ आदिर्यासां ताः, ताश्च संख्या च व्यञ्च तानि, तान्यादयो
येषां ते, पद्याद्विन्नान्यैकार्थाश्च द्वाादिसंख्यायादयश्च ते तेषां, चश्च
हश्च यश्च षश्च गश्च वश्च ते । इन्हात् परः श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येक-
मभिसंबन्धते (१) इति न्यायात्, संज्ञिसंज्ञानां समसंख्यत्वाच्च यथा-
संख्यं दर्शयन्नाह (२)—भिन्नार्थानां दानाम् इति ।

परस्परभिन्नार्थानां दानां सद्यसंज्ञः । पदार्थो हि जात्या-
कृतिव्यक्तयः । जातिर्धर्मैः, आकृतिरवयवसंस्थानादिः, व्यक्तिः
स्वरूपम् । अतएव नौलघटयोरित्यत्रापि चः, पदार्थतावच्छेदकयोः
परस्परभिन्नत्वात् । अभेदविवक्षायां तु यः स्यादेव । एवं
हरिहरवित्त्वत्त वस्तुतोऽभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकयोः स्थिति-
संहारयोर्भेदाद्भेद इत्येके । तथाच पदजन्यप्रतिपत्तिविषयभेदे च
इति पर्यवसितोऽर्थः ।

अन्यार्थानामिति—असमस्यमानटार्थपराणां (३) समस्यमा-

(१) अभिसंबन्धते इति कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । अभिसंबन्धनातीति कृषित् पाठः ।

(२) भिन्नार्थादि व्यादीनामिति इत्याह परे श्रूयमाणत्वात्तद्वादिशब्दाः प्रत्येक-
मभिसंबन्धन्ति । अत्र संज्ञिसां भिन्नार्थादीनां संज्ञानां च द्वाादीनाञ्च समसंख्यत्वमपि
चेदिति बोध्यम् । यथासंख्यं यथाक्रममित्यर्थः ।

(३) असमस्यमान-पदार्थातिरिक्त-पदार्थबोधकानामित्यर्थः ।

भिन्नार्थानां दानां मसंसंज्ञः, अन्वयार्थानां दानां हसंसंज्ञः, एका-
र्थानां दानां यसंसंज्ञः, इयादित्यन्तपूर्व्वदानां षसंसंज्ञः, सङ्ख्यापूर्व्वदानां
गसंसंज्ञः, व्यपूर्व्वदानां वसंसंज्ञः-स्यात् ।

नानां दानां सो हसंसंज्ञः । यथा आरूढो वानरो यम्, आरूढवानरो
हसंसंज्ञः । दृष्टः कृष्णो येन, दृष्टकृष्णः पुरुष इत्यादि । समस्यमान-
पदार्थोऽपि क्वचिदन्यदार्थः स्यात्, व्यपदेश्यव्यपदेशिवद्भावात् (१) ।
यथा शोभनशरीरः शिलापुत्रः, जनार्दनघातकचतुर्थ एवेत्यादि ।

एकार्थानामिति—परस्परसमानाधिकरणानां सो यसंसंज्ञः ।
यथा नीलोत्पलं, परमात्मा इत्यादि ।

इयादित्यन्तपूर्व्वदानामिति—यदि समस्यमानानां दानां
पूर्व्वदानि इयादित्कीनामेकतमान्तानि भवन्ति, तदा तेषां दानां
सः षसंसंज्ञो भवति । यथा कृष्णमाश्रितः कृष्णाश्रितः, मासेन पूर्व्वः
मासपूर्व्वः, यूपाय दाकू यूपदाकू, पापाङ्गयं पापभयं, कृष्णस्य सखा
कृष्णसखः, पूर्व्वान्ते कृतं पूर्व्वान्कृतमित्यादि ।

संख्यापूर्व्वदानामिति - समस्यमानानां दानां पूर्व्वदानि यदि
संख्यावाचकानि भवन्ति, तदा तेषां तार्थार्थौ सो गसंसंज्ञः । यथा
पञ्चगुः, त्रिलोकी, पञ्चगवधन इत्यादि ।

(१) अत्र व्यपदेश्यः समस्यमानपदार्थः, व्यपदेश्यो समस्यमानपदार्थातिरिक्त-
पदार्थः । क्वचिदङ्गुलीहो व्यपदेश्यस्य व्यपदेश्यस्वरूपत्वम् । तथाच कार्त्तिकेवः—
समस्यमान-पदार्थातिरिक्त-पदार्थ बोधक-वच्छब्दस्यार्थो ह्यर्थादित्युक्तं वङ्गुलीहिसमा-
सनिष्पन्नपदस्यार्थो ह्यस्य इति तु व्यपदेश्यो, कार्त्तिकेवकालित्येयो, तद्भावात् तत्स-
वरूपत्वात् व्यपदेश्यस्य व्यपदेश्यार्थस्य अर्थात् समस्यमानपदार्थस्य इत्याह । (२८ प्र-
(४), २८ प्र (१) टिप्पणी इत्यादि ।

३२० । क्लेर्लुक्त्वे च ।

(क्लेः ६१, लुक् ११, त्वे ७, च ११) ।

से स्थितायाः क्लेर्लुक् स्यात्, त्वेच परे ।

व्यपूर्वदानामिति—समस्यमानानां दानां यदि पूर्वदानि
व्यसंज्ञकानि भवन्ति, तदा तेषां कादौ सो वसंज्ञः । यथा अधि-
क्षणमित्यादि ।

इह एकत्र संज्ञाद्वयसमावेशाभावात् विशेषणबोधितानामि-
वैताः (१) संज्ञा ज्ञेयाः । तेन पञ्चभार्यः, सप्तर्षयः, स्वःपतितः,
पञ्चगुः, अधिहरीत्यादौ ह्यदिसंज्ञा न तु गादय इति । अन्यथा
सर्वेषां दानां भिन्नार्थत्वात् चसंज्ञाप्राप्तेः । चो इन्द्रो, हो बहु-
ज्रीहिः, यः कर्मधारयः, षस्त्युरुषः, गो द्विगुः, वोऽव्ययीभावः ।
यगौ षविशेषाविति परे । एषां सामान्यतो लक्षणान्युक्तानि
विशेषन्तु तत्तत्प्रकरणे विशिष्य वक्ष्यामः ।

३२० । क्लेर्लुक् । अधिकारात् स इत्यनुवर्त्तते इत्याह से
स्थिताया इति । से कर्त्तव्ये समस्यमानदेभ्यः क्लेरित्यर्थः । प्रक-
रणात् स्यादिक्लेरेव, तेन पचतिरूपं पचतितरामिति न त्वे क्लेर्लुक् ।
यतस्त्यः तत्रत्य इत्यादौ तु स्यादिस्थानजत्वेऽपि स्वरदिपाठात्तद-
न्तानां तद्विधान्तर्गतत्वात् न तसादेर्लुक् । लुक्करणात् स्यादि-
निमित्तं कार्यं न स्यात्, यथा सखिप्राप्तः गवान्प्रित इत्यादौ न

(१) विशेषणबोधितानां—तस्मात्तै विशेषे इत्यादि-तत्तद्विशेषणनिर्दिष्टाना-
मित्यर्थः ।

द्वन्द्वसमासः (च) ।

इतरेतरयोगे च समाहारे च चो द्विधा ।

हरिश्च हरश्च हरिहरौ । ब्रह्मा च अच्युतश्च ईशश्च ब्रह्माच्यु-
तेशाः ।

चौ त्रिः, आ अम्शसोरिति । वाक्त्वचं राजपुरुष इत्यादौ तु
विराममाश्रित्य कङ् नो लुप् च स्यादेव ।

इतरेतरयोगे चेति (१) । चो द्विधा द्विप्रकारः, तत्र एक
इतरेतरयोगः । इतरस्य इतरेण सह योग इति, परस्परापेक्षावय-
वभेदानुगत(२)स्तत्र द्वयोः प्राधान्यात् हं, बहूनां प्राधान्यात् व्वं
स्यादेव । यथा हरिहरौ ब्रह्माच्युतेशा इत्यादि ।

अन्यः समाहारः, स च तिरोहितावयवभेदः, किन्तु समु-
दितभिन्नभेदस्तस्यैकत्वात् क्वम् (३) । यथा समीदृशदं, वाक्त्वचं,
धवखदिरपलाशम् इत्यादि । समुदायिभ्योऽनन्यः समुदाय

(१) चार्थे इत्येति अतुभूतिसङ्ख्यावार्थसङ्कल्पम् । तत्र सङ्ख्यवान्वाच्ये-
तरेतरसमाहाराचार्याः । तत्र सङ्ख्यवान्वाच्ययोः समासो नास्ति परस्परान्वया-
भावात् । ईश्वरं पुरुषं भजस्येति प्रत्येकमेकक्रियाभिधम्बन्धे सङ्ख्ये समासो
नास्ति । भो वटो भिक्षावट, यदि पशुसि गाञ्जानवेतिक्रमेण क्रियाहवम्बन्धे-
ऽन्वाच्ये च समासो नास्ति, परस्परान्वयान्वात् । इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे
इत्येवमासो भवतीत्याह इतरेतरयोग इतीति कार्तिकेयः ।

(२) परस्परान्वेषणे इति परस्परापेक्षास्तद्वशा अवयवाः समासघटकीभूत-
पदानि तेषां भेदस्तनुगत इत्यर्थः ।

(३) तिरोहितवयवभेदः—अपदानवयवार्थः संकृतिप्रधान इति भावत् ।
किन्तु सङ्घटितभिन्नभेदः—सङ्घटितभिन्नः सङ्घटायस्तस्य भेदो बल तादृशः । तस्य
समाहारास्य सङ्घटनस्यैकत्वादेववचनम् ।

इति दर्शनात् (१) । क्लृप्त् इत्येकं सूत्रं, त्वे चेति एकं सूत्रमिति योगविभागः कर्त्तव्यः तस्मादिष्टसिद्धिः । क्वचित् निषिद्धं (२) स्यात् तथाहि,—

नीजःसहस्तमोऽश्वोऽश्वस्तपसःपूर्वात् त्राः । पूर्व्वदभूतेभ्य एभ्यस्त्वा लुक् न स्यात् । ओजसाकृतं ओजसाकृतपुत्रः (३), सहसाभुक्तं, तमसापिहितम्, अश्वसाप्लुतम्, अश्वसानिष्पादितं, तपसाकृतम् । तथाच तमोजसानिर्जितदेवराजं दृष्ट्वा रथस्थं तपसासिद्धिमिति बोध्यम् । तपःशब्दात् विकल्पयन्त्यन्वे । अश्वश्रुते तु नजा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् । तथाच तपःक्रयाः शान्त्युदकुशहस्ता इति भट्टिः । पूर्वात् किं ? सह ओजसा वर्त्तते सौजाः तेन कृतमित्यर्थे सौजाःकृतं, सहौजःकृतम् । सततनैशतमोहतमिति भारविः । उदन्वदश्वःपरिपूतमूर्त्तिरिति माघः (४) ।

पुंजनघोऽनुजान्धे । आभ्यामनयोः क्रमात् त्रा लुक् न स्यात् । पुंसानुजः । पुंसैत्यलुग्विधानादेव थ्यं त्रौ, पुमांसं प्रत्यनुजत्वेन पुंसो हेतुत्वाद्देतौ वा त्रौति (५) । अनुषाम्, अनुर्जम् तनाम् ।

(१) अनु शमीदृशदमानयेत्यत्र कथं प्रत्येकान्वयस्तत्राच्च ससुदायिभ्य इति - इतिदर्शनादिति न्यायात् । ससुदायिससुदाययोर-दाङ्गोकारादित्यर्थः ।

(२) ससस्यमानपदानां विभक्तिनोपो न स्यादित्यर्थः ।

(३) “ओजसाकृतमित्यस्य समासैकपदो सति ओजसाकृतपुत्र इत्यत्र पुनः-पठोपसास”, तद्विनोऽपि भवति । तेन ओजसाकृतस्य इदं ओजसाकृतमिति” । संक्षिप्तसारे समासपादे १३८ सूत्रस्य टीका ।

(४) एतद्दाहरेषु ओजसामोऽश्वःशब्दानां पूर्व्वपदत्वाभावाच्च लुक् ।

(५) पुंसोऽनुज इत्यर्थे अलुग्विधानसामर्थ्यादत्र षठ्ठर्थे हेतौवा । अथवा

मनसो नाम्नाञ्जायिनि च । मनसस्त्वया लुक् न स्यात्
संज्ञायाम् आञ्जायिनि शब्दे च परे । मनसादेवी मनसागुप्ता
मनसासङ्गता । नास्तीति किम् ? मनोदत्ता कन्या । मनसा
आञ्जातुं शीलमस्य मनसाञ्जायी योगी, असंज्ञार्थं पृथगुपादानम् ।

आत्मनः पूरणे । आत्मनस्त्वया लुक् न स्यात् पूरणत्यान्ते परे ।
आत्मनाषष्ठः आत्मनापञ्चमः । जनार्दनश्चात्मचतुर्थ एव इति तु
आत्मा चतुर्थोऽस्येति षः (१) ।

व्याकरणाख्यायामात्मपराभ्यां च्याः । व्याकरणे व्यवह्रिय-
माणा या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां आत्मपराभ्यां च्या लुक् न
स्यात् । आत्मनेपदं, परस्मैपदम् (२) आत्मनेपदे भाषा उक्तिर्यस्य
आत्मनेभाषः, एवं परस्मैभाषः ।

स्तोकात्मिकदूरार्थकच्छात् स्ते प्याः । स्तोकाद्यर्थेभ्यः कच्छाश्च
ज्ञान्ते परे प्या लुक् न स्यात् । स्तोकाभ्युक्तः, अस्याभ्युक्तः, अन्तिका-
भ्युक्तः, अभ्यासादागतः, दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः, कच्छाभ्युक्तः ।
कच्छुभ्युक्त इति तु त्रीसात् । स्ते किम् ? स्तोकाभयम् ।

बलब्राह्मणाभ्यां कारशंसिनोः । आभ्यां प्या लुक् न स्यात्

अन्यस्मानुजननं प्रति पूर्वजातस्य हेतुत्वमस्तीति हेतो हतीनेति । “ब्रह्मापजः
पुमान् स पुंसानुज” इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

(१) नन्वप्यपदार्थे ब्रह्मव्रीहिरित्युच्यते, अन्यपदार्थश्च समस्यमानेभ्योऽतिरिक्तो
भवति । अत्र तदभावात् कथं ब्रह्मव्रीहिरिति चेत् सत्त्वं, अन्यतिरिक्तार्थेऽन्यपद-
ार्थत्वं भवति, व्यपदेश्यव्यपदेश्यवद्भावात् । अथा शोभनशरीरः शिवापुत्रक इति
मीमोषन्द्रः ।

(२) अत्र तादर्थ्ये चतुर्थी । नन्वत्र प्रकृतिविकृतिभावविरहात् रज्ज्वाव स्यासी-
तिवद् कथं समाहाभावः ? लुग्विधानसामर्थ्यात् ।

क्रमादनयोः । बलादनौचित्यात् करणं बलात्कारः (१) । ब्राह्मणो
वेदैकदेशस्तत उद्धृत्य ग्रसितुं श्रीलमस्य ब्राह्मणच्छंसी ऋत्विग्-
विशेषः ।

क्षेपे ष्या वा तु पुञ्जे । क्षेपे गम्यमाने ष्या लुक् न स्यात्,
पुञ्जगद्दे तु वा । चौरस्य कुलं, दास्याः पतिः, दास्याः पुञ्जः,
दाक्षीपुञ्जः । क्षेपे किम् ? विप्रकुलं, विप्रपुञ्जः ।

वाक्दिक्पश्यतो युक्तिदण्डहरि । एभ्य एतेषु क्रमात् ष्या
लुक् न स्यात् । वाचोयुक्तिः (२) दिग्गोदण्डः, पश्यतोहरः (३)
पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः ।

अदसः ष्यायन-षीनणकान्तकुल-णकान्तपुञ्जेषु । अदसः ष्या
लुक् न स्यात् ष्यायने षीनणकान्तकुले णकान्तपुञ्जे च । अमुष्या-
पत्न्यं, नडादित्वात् ष्यायन, अामुष्यायणः, विष्यातपिष्टकः, अमुष्य
कुले साधुः, अामुष्यकुलीनः, साधौ प्रतिजनादेशीनः । अमुष्य
कुलस्य भावः, मनोज्ञादित्वात् णकः, अामुष्यकुलिका । एव-
आमुष्यपुत्रिका इति । भाव्यर्थभूतवदङ्गीकारात् णकान्त इति
विशेषणम् (४) ।

ऋतो विद्यायोनिस्त्वन्धे । ऋदन्तात् ष्या लुक् न स्यात्

(१) बलात्कारात्कारणवो वि प्रजा अमनीत्यादिषिष्टप्रयोगदर्शनात् बलात्-
कार इत्यन्तानुम् इत्यव्य इति ।

(२) उपपन्ना वाक् वाचोयुक्तिरित्यनटटीका । वाचोयुक्तिर्वाचोति शब्द-
कल्पदुःखः । (३) स्वर्णकारः ।

(४) कुलप्रत्ययव्याख्यां णकप्रत्ययात् प्रागेव पठ्या बह्वन्वविधानं, तत् भावि-
नोऽर्थेऽस्तु भूतवन्वकीकारादित्यर्थः ।

पूर्वोत्तरदयोर्विद्यायोनिसम्बन्धवाचित्वे' सति । होतुःशिष्यः,
होतुःपुत्रः, पितुरन्तेवासी, स्वसुःपुत्रः । ऋत इति किम् ? मातुल-
पुत्रः । विद्यायोनिसम्बन्धे किम् ? होदधनम् (१) ।

वा स्रष्टृपत्योः पितुस्तु पितरि । ऋदन्तात् ष्या लुक् न
स्वात् वा अनयोः, पितुस्तु पितरि । मातुःषसा मातृषसा,
होतुःषसा होदृषसा, दुहितुःपतिः दुहितृपतिः, पितुःपिता
पितृपिता । पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामह इत्यमरः ।

दिवो दासे नास्मि । दिवः ष्या लुक् न स्वात् दासे नास्मि ।
दिवोदासः, नृपतिभेदः ।

शुनः पुच्छलाङ्गूलशेफशेफसि । शुनः ष्या लुक् न स्वादेशु
नास्मि गम्ये । शुनःपुच्छः, शुनोलाङ्गूलः, शुनःशेफः, शुनःशेफाः,
ऋषीणां नामचतुष्टयम् ।

क्षत्रिदन्वत्रापि । उक्तलक्षणेऽपि ष्या लुक् न स्वात् ।
वाचस्पतिः, वास्तोष्पतिः, दिवस्पतिः, शुनस्कर्णः, देवानांप्रिय (२)
इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् ।

गोऽहसन्तात् ष्या नास्मि । गोशब्दाददन्ताहसन्ताच्च परस्वाः

(१) ऋधं भ्रातृपुत्रः, भ्रातृरेकत्वेऽसापुरेण, द्विवचनवृत्तवचनान्तबोद्धुम्भ-
वत्वेव इति गोवीचन्द्रः ।

(२) देवानांप्रिय इति भूर्ध्व इत्यर्थः । तथाच "भूर्ध्वा हि देवानां प्रीतिं
जनयन्तीति देवशुत्वाइति मनोरमाया भावः । (मनोरमा नाम सिद्धान्त-
बौद्धदीटीका) । ब्रह्मज्ञानरहितत्वात् संसारिणो भूर्ध्वास्ते तु वागादिकर्माप्यस्तु-
तिष्ठन्तः पुरोहताद्यादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं प्रीतिं जनयन्ति । ब्रह्मज्ञानिनस्तु न
तथा, तेषां ज्ञानाद्यस्तुष्टानाभावादतो गवादिस्थानापन्नत्वात् भूर्ध्वाएव देवशुभम्"
इति तत्त्वबोधिनी । अन्वत्त देवप्रिय इति ।

स्या लुक् न स्यात् संज्ञायाम् । गविष्ठः, गविष्ठिरः, वर्हिष्ठादित्वात्
षः । अदन्तात्—वनेकिंशुकाः, वनेकशेरुकाः, वनेवस्वजाः,
गोष्ठेप्रवीर इत्यादि । हसात्—युधिष्ठिरः वर्हिष्ठादित्वात् षः ।
त्वचिसारः । त्वक्सार इति तु त्वक् सारो यस्येति हः । एभ्यः
किम् ? नदीकुक्कुटिका । नाश्रि इति किम् ? अक्षशौण्डः ।

अद्भ्यो य-मति-योनिषु । ये ल्ये, मतौ योनौ च परे अद्भ्यः स्या
लुक् न स्यात् । अप्सु भवः दिगादित्वात् यः, अप्सव्यः, अप्सु-
मतिः, अप्सुयोनिः संज्ञायामिति सः । पूर्व्वदादिति किम् ?
परमात्मतिः ।

मध्यान्ताभ्यां गुरौ । पृथग्विधानादनाम्नि । मध्येगुरुः, अन्ते-
गुरुः । पूर्व्वदित्येव, सम्मध्यगुरुः । कथं मध्यगुरुः अन्तगुरु-
रिति ? मध्ये गुरुर्यस्य इति हः । मध्यगुरुः अन्तगुरुश्च गण इति
ह्रान्दसम् (१) ।

अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । मूर्धमस्तकवर्जात् स्वाङ्ग-
वाचकात् स्या लुक् न स्यात् न तु कामशब्दे परे । कण्ठेकालः,
उरसिलोमा । “शक्रं चकारोरसिवाणमाशु” । अमूर्धमस्तकादिति
किम् ? मूर्धनि शिखा यस्य मूर्धेशिखः, मस्तकशिखः । अकामे
किम् ? सुखकामः । अहसादित्येव, अङ्गलित्राणः, गीचरः । स्वाङ्गा-
दिति किम् ? धर्मवृत्तिः, धर्ममतिः ।

घञन्तबन्धे वा । घञन्तबन्धे परे स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च स्या लुक्

(१) अन्दीर्घश्चास्ति ।

न स्यात् वा । करेबन्धः करबन्धः, चक्रेबन्धः चक्रबन्धः, उरसिबन्धः उरोबन्धः । अहसन्तादित्येव । मणिवन्धः, गुप्तिबन्धः ।

बहुलं प्रे कदन्तेऽस्ये । अस्ये कदन्ते स्या लुक् न स्यात् तत्पुरुषे सति । बहुलयहणं (१) नित्यविकल्पनिषेधार्थम् । स्तम्बेरमः, कर्णे-जपः, पङ्केरुहः, खेचरः, अग्नेचरः; काण्डेरुह इत्यादौ नित्यम् । सरसिरुहं सरोरुहं, वनेचरः वनचरः, दिविषद द्युषदः इत्यादौ विकल्पः । कुरुचरः स्थण्डिलशायी साङ्गाश्वसिद्ध (२) इत्यादौ लुगव । अस्य इति किं ? समस्यः, विषमस्यः, कूटस्यः, कायस्यः, उदरस्या हरीतकी । तथाच कपालेन करस्थेनेन्दुशेखर इति दण्डी । कथं हृदिस्यः सव्येष्ठ इति ? बाहुल्यात् । बर्हिष्ठादिपाठात् षः । पूर्वदादेव । तेन नीलसरोरुहं महावनचर इत्यादि ।

द्यु-शरत्पाहृट्-कालाज्जे वर्ष-चर-शर-वरात्तु वा । एभ्यः स्या लुक् न स्यात् ज परे, वर्षादिषु वा । दिविजः शरदिजः प्राहृषिजः कालिजः, वर्षजः वर्षजः, चरजः चरजः (३) शरेजः शरजः, वरेजः वरजः । एभ्यः किम् ? अम्बुजः, गृहजः, स्थलजः ।

कालनाम्नः काले तरादौ च । वेत्यनुवर्त्तते । कालनाम्नः स्या लुक् न स्यात् वा कालशब्दे परे, तर-तम-तन-चतरां-चतमांसु च । पूर्व्याह्नेकाले पूर्व्याह्नेकाले, पूर्व्याह्नेतरे पूर्व्याह्नेतरे, पूर्व्याह्नेतमे

(१) बहुलं-बहुवः (प्रकाराः) सन्त्यस्य. चूडादित्याह्नः । अथवा बहुलु (प्रकारान्) वाति गृह्णातीति बहुलम्, आदानत्वात् ङः । तच्च कश्चिद्विहितं न स्यात्, कश्चिन्नविहं स्यात्, कश्चिद्वा स्यात्, कश्चित्ततोऽन्यदपि स्यादित्यर्थं इत्यह्न-शाचार्येण ।

(२) साङ्गाश्वो देशविशेषस्तत्र बर्हिषिः । (३) चरो भेषः चरं जवम् ।

पूर्वाह्नतमे, पूर्वाह्नतनः पूर्वाह्नतनः पूर्वाह्नतरां पूर्वाह्नतरां
पूर्वाह्नतमां पूर्वाह्नतमाम् । एवमपराह्नकाले अपराह्नकाले
इत्यादि । अहसन्तादित्येव । रात्रितरायां जागर्त्ति ।

अकालाहास-शय-वासिषु । कालभिक्षवाचिनः स्या लुक् न
स्याद्वा वासशयवासिषु । वनेवासः (१) वनवासः, खेययः खययः,
ग्रामेवासी ग्रामवासी, अन्तेवासी अन्तवासी । अकालादिति
किं ? पूर्वाह्नशययः । अहसन्तादित्येव । गुहाशयः भूमिशयः ।

कारनास्त्रि हसादौ । बणिकर्षकपशुपालाद्यैः पालनाथं
राज्ञो देवो यः स करः, कर एव कारः, तस्य नाम कारनाम,
तस्मिन् वाच्ये हसादौ परे स्या लुक् न स्यात् वा । हलिद्विपदिका
हलिद्विपदिका, देया इत्यर्थः । द्वौ द्वौ पादौ परिमाणमस्य इत्यर्थे
संख्यादेराभीक्ष्ण्ये कः, पादः पदादेशः, तार्थे ग-सः, स्वभावात्
स्त्रीत्वं, ल्येन (२) आभीक्ष्ण्यं व्योत्यते । यूथे यूथे पशुः यूथेपशुः
यूथपशुः देय इति । हसादौ किम् ? अविकटे अविकटे (३)
उरणां देय इत्यर्थे अविकटोरणः । अहसन्तादित्येव । नद्धी-
दोहनः (४) । परे तु कारः पारिभाषिकनियम इत्याहुः (५) ।

(१) अतएव रजन् वनेवासकृताङ्गवात्तानिति भट्टः ।

(२) कप्रत्ययेन ।

(३) अघोनां शेषाणां बहुगतेः अविकटः, धीकृतिचेत्यादिना कटप्रत्ययः,
तस्यैव टीकायां बहुगते तु अविर्भूत इत्युक्तेः ।

(४) नद्ध्यां गोत्रव्यनदोर्ध्वरत्नायां दोहनो वल्ल इति विद्यालङ्कारः ।

(५) प्राचां देशे कारनाम्ना यत्प्रसिद्धं तस्मिन् वाच्ये सतीत्यस्माद्ययः । तथाच
कारनास्त्रि च प्राचां हसादौ । ६।३।१० इति पाणिनिस्वरूपम् । प्राचां देशे यत् कार-
नाम तत्त हसादावन्तरपदे हसदन्तादुत्तरस्याः सप्रत्या अलग भवतीति काशिका ।

३२१ । पुंवत् स्त्रेः । (पुंवत् ।१।, स्त्रेः ६।) ।

से स्थितस्य स्त्रेः पुंवत् स्यात् त्येच परे । पूर्वपश्चिमे ।

ये तु निर्विशेषणं (१) कारनाम्नीति पठन्ति, तन्मते स्तूप्रेशाणः
इत्युदाहरणं भवति । वस्तुतस्तु विकल्पेनायं प्रतिषेधः०

३२१ । पुंवत् । से त्ये चानुवर्त्तते । से स्थितस्येति—सर्वस्मिन्
से त्ये च स्त्रेः पुंवत् स्यादित्यर्थः । तेन पूर्वपश्चिमे, सर्वस्याः प्रियः
सर्वप्रियः । पूर्वपश्चिमे इत्यादौ तु न “न गौण्याख्याचे”ति चे स्त्रि-
संज्ञानिषेधस्तस्य जसादेरिकाराद्यादेशाभावफलकत्वादुत्तरदस्यैव
स्त्रिसंज्ञानिषेधस्तेन पूर्वदस्य पुंवद्भावः, चसे पूर्वदस्य स्त्रिसंज्ञा-
निषेधाभावात् । अतएव पूर्वोत्तरे इत्यादौ नोत्तरपदस्य
पुंवद्भावः, तस्य स्त्रिसंज्ञानिषेधात् । यद्वा से कर्त्तव्ये वाक्यस्थितस्य
स्त्रेः पुंवद्भावः (२) । पूर्वोत्तरे इत्यादौ तु दिग्विशेषणत्वादापि
पूर्वोत्तरे इत्यादि । त्ये यथा सर्वस्याः सर्वतः, सर्वस्यां सर्वत्र,
एकस्या भावः एकत्वं, सर्वाभिच्छति सर्वकाम्यति, पूर्वा पुरस्तात्
इत्यादि । आत् सुमाम इत्यत्र अग्रहणज्ञापकात् स्यादित्ये न
पुंवद्भावः, तेन सर्व्वा सर्व्वं सर्व्वा इत्यादौ न स्यात् । अत्राहुः—

इदुदन्ताजायदन्ताल्पात्तरश्चेत् द्वयोर्दयोः ।

बुधैः पूर्वं प्रयोक्तव्यं बहूनामपि पूजितम् ॥

(१) प्राग्देशप्रसिद्धत्वेति विशेषणपूर्वनिर्णयः ।

(२) इत्तौ से स्थितस्य स्त्रेः स्त्रेः से कर्त्तव्ये स्थितस्य वाक्यस्थितस्य स्त्रेः स्त्रेः ।
तेन पूर्वोत्तरे इत्यादौ वाक्यावस्थायां उभयोः पुं वद्भावे षष्ठात् सप्तमि दिग्विशेषण-
त्वात् पुनराप ।

समाक्षराणां भर्तूणां यद्यत् पूर्वं क्रमेण तत् ।
 संख्यानामत्यरूपाणामर्थधर्मादिषु ह्ययम् ॥
 बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च ज्ञेयं पूर्वापरक्रमात् ।
 यथा हरिहरौ शम्भुकण्ठी अच्युतशङ्करौ ॥
 शिवगौर्यौ पितापुत्रौ मातृतातनूद्भवाः ।
 भरणीकृतिके श्रीशवर्षा विंशतिसप्तती ॥
 धर्माश्रौ गुणवृद्धौ च कामाश्रौ मधुसर्पिषी ।
 आद्यन्तावर्षाङ्गौ च धर्मादौ परिकीर्त्तितौ ॥
 पक्षेऽर्थधर्मावित्यादि शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः (१) ।

मातृतातनूद्भवा इत्यत्र तातापेक्षया मातृरभ्यर्हितत्वम् (२) ।
 “गर्भधारणपोषाभ्यां तातान्माता गरीयसी”त्युक्तेः । एवं माता-
 पितराविति । युधिष्ठिराङ्गुनी, विप्रक्षत्रियविट्शूत्रा इत्यादि-
 भिह्ये “भ्राता ज्यायान्.” “वर्णः क्रमेण”ति सूत्रद्वयं कुर्वन्त्यन्ये ।
 तदस्मन्मते तु जन्मवर्णकृताभ्यर्हितत्वात् मिहम् । एतत् सर्वं
 प्रायिकं, धूमानी, लक्षणहेतू, ममुद्राद्री, काकशुक्ती, काशकुश-
 वल्लज(३)मित्यादि शिष्टप्रयोगतः ।

(१) द्वयोर्बहूनां वा पदानां मध्ये किञ्चित्पदं यदि इदन्तं उदन्तं अजाद्यदन्तं
 अल्पाक्षरं (अत्र निपातनात् स्वार्थे तरः अन्यथा बहुषु पदेषु नियमो न स्यादिति
 तत्पदोर्ध्वानो) भवेत् तदा तत् पदं वृधैदन्वसमासे पूर्वं पूर्वपदं कृत्वा प्रयोक्तव्यं । एवं
 बहूनां मध्ये यत् पूजितं, समाक्षराणां भर्तूणां भानां नज्जनाणां ऋतुनाञ्च तथा
 अत्यरूपाणां संख्यानां बहु यत् पूर्वं तत् क्रमेण पूर्वोपर्यानुसारेण प्रयोक्तव्यम् ।
 अर्थधर्मादिषु ह्ययं प्रयोक्तव्यमस्तेच्छेयंति शेषः । एषां पूर्वोक्तानां बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च
 पूर्वापरक्रमात् ज्ञेयम् । क्रमेणोदाहरणानि यथेति । अर्थधर्मादयो यथा—
 धर्माश्रौ गुणवृद्धौ इत्यादि । (२) अभ्यर्हितत्वं युक्तम् ।

(३) वल्लजाः पुं भूम्नि । उल्लखड इति भाषा ।

३२२ । ऋतो ङा तत्पुत्री सगोत्रविद्ये चे ।

(ऋतः ६।, ङा ।१।, तत्पुत्रे ७।, सगोत्रविद्ये ७।, चे ७।) ।

३२२ । ऋतो । स च पुत्रश्च तत्तस्मिन्, गोत्रश्च विद्या च ते, समाने गोत्रविद्ये यस्य .तत्, तस्मिन् । तच्छब्देन ऋदन्तः परामृश्यत इत्यत आह—ऋदन्ते पुत्रे चेत्यादि । तथाच ऋदन्तानां चे ङा स्यात् ऋदन्तपुत्रयोः पूर्वोत्तरदयोर्विद्यायोनिःसम्बन्ध-वाचित्वे सतीत्यर्थः । तत्रादौ योनिःसम्बन्धोदाहरणमाह माता-पितराविति—माता च पिता च तौ, पिता च पुत्रश्च तौ इत्यादि वाक्यम् । एवं मातापुत्रावित्यादि । पुत्रार्थग्रहणात् पुत्री च (१) दुहिताम्बुजौ इति स्यादिति कथितम् । हीतापोताराविति—हीता च पोता चेति वाक्यम् । एवं नेष्टा च उद्गाता च नेष्टोद्गातारौ (२) हीतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च ते हीतापोतानेष्टोद्गातारः, समस्तयोर्दयोः पुनश्चे पूर्वोत्तरदव्यवस्थाया अविरोधत्वात् । हीता च पोता च नेष्टा च हीतपोतनेष्टारः इत्यत्र न स्यात् चे सर्वा-दिदम् आदिदं, सर्वान्तदमुत्तरदमिति पूर्वोचार्थैर्व्यवस्थितम् अतः पोतशब्देन व्यवहितत्वात् (३) । हीतपोतनेष्टारश्च उद्गाता च ते हीतपोतनेष्टोद्गातार इत्यत्र तु स्यादेव, समस्तासमस्तयोर्दयोः

(१) पुत्रीच पुत्रश्च पुत्रावित्येकशेषः ।

(२) नेष्टा ऋत्विक् । उच्चैर्गायतीति उद्गाता, सामवेदविदुर्गायः ।

(३) अत्र पोतशब्दस्य उत्तरपदत्वाभावात् हीतशब्दस्य पूर्वपदत्वोऽपि तस्य ऋकारस्य ङा न स्यात् । एवं नेष्टशब्दस्य उत्तरपदत्वोऽपि पोतशब्दस्य पूर्वपदत्वा-भावात् तस्यापि ऋकारस्य ङा न स्यादिति बोध्यम् ।

चे स्थितस्य ऋदन्तस्य डा स्यात् ऋदन्ते पुत्रे च परे
सगोत्रविद्ये ।

मातापितरौ, पितापुत्रौ, होतापोतारौ ।

पुनश्चे पूर्वीत्तरव्यवस्थाया अवरुद्धत्वात् (१) । होत्रादीनां
ऋत्विग्विशेषवाचिनां समानविद्यासम्बन्धः कात्यायनेन दर्शितः ।
यथा ब्रह्मोद्गाह-होत्रध्वर्यु-ब्राह्मणाच्छंसि-प्रस्तोह मैत्रावरुण-प्रति-
ष्णाह-पोह-प्रतिच्छत्रच्छवाक-नेष्टृग्नीध्र ब्रह्मण्य घावसुदुञ्जेह
विवृणोतीति । सगोत्रविद्ये किम् ? वत्तृश्रोतारौ ।

अवायुदेवतार्थस्य तस्मिन् । वायुभिन्नस्य देवतार्थस्य चे डा
स्यात् अवायुदेवतार्थे शब्दे परे । इन्द्रासोमौ, इन्द्रापूषणौ, इन्द्रा-
वृहस्पती, मित्रावरुणौ, अग्नाविष्णु, सूर्याचन्द्रमसौ । इह देवता-
शब्देन येषामेकेन मन्त्रेण यैः पदैर्वा वेदे सहदानमुक्तं तेषामेव
ग्रहणं, तेन ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखी रविचन्द्रौ
इत्यादौ न स्यात् । तथाच रविचन्द्रावपि नोपलक्षिताविति घट-
कर्परः । अवायु इति किम् ? अग्निवायू वाय्वग्नी ।

अग्नेर्डी सोमवरुणयोः । अग्नेर्डी स्यात् सोमवरुणशब्दयो-
र्देवतार्थे चे । अग्नीषोमौ अग्नीवरुणौ ।

लवे कुशस्य । अदेवार्थोऽयमारभः । कुशस्य डी स्यात्
लवशब्दे परे । कुशीलवार्विति वास्वीकिप्रयोगः ।

(१) वसुदेवोरिव वसुदेवस्यवसुदेवोरपि वसुदेवोः पुनर्हन्ते पूर्वीत्तरव्यव-
स्था अवरुद्धैवेत्यभिप्रायः ।

३२३ । चगैक्यं वं क्लीवम् ।

(चगैक्यं १, क्लीवम् १) ।

चस्यैकं गस्यैकं वच क्लीवं स्यात् ।

दिवो द्यावा परदे, पृथिव्यां दिवस् च । परदे परे दिवो द्यावा स्यात्, पृथिव्यान्तु द्यावादिवसौ च । द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी, द्यावाक्षमे । देवतार्थस्यैव विधानात् द्युसरसौ इत्यादौ न स्यात् । अनीबन्तभूमिशब्दस्यैव वेदे सङ्गदानेनोक्तत्वेन देव-तार्थत्वादीबन्ते न स्यात् । तथाच ऐक्यं भिन्दन् द्युभूम्योरिति सूर्य-शतकम् । परदग्रहणात् सर्वान्तद एव, तेन द्युभूमिसूर्या इत्यादौ न स्यात् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ, द्यावा-पृथिव्यौ । दिवसिति अविक्लतनिर्देशाच्च विः ।

उषासोषसः । देवतार्थस्योषसः परदे परे उषासा स्यात् चे । उषासान्तं, उषासासूर्यौ ।

अग्नेर्न ती त्रिमत्यवेषणवे । वैष्णवभिन्ने त्रिमति पदे परे अग्नेर्डी ङा च न स्यात् चे । अग्निश्च मरुश्च ती देवते अस्य अग्निमारुतं हविः । अग्निवारुणोमनड्वाहीमालभेत । वैष्णवे तु आग्नावेषणवं चरु । त्रिमति किम् ? आग्नेन्द्रं कर्म ।

३२३ । चगे । चश्च गश्च ती तयोरैक्यं चगैक्यं, चगैक्यश्च वच तत् । चस्यैक्यमित्यादि—ऐक्यं समाहारः, स चगयोरित्यर्थः । स च एक एव । तत्र समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय इति न्याया-देकत्वं सिद्धमनेन तु क्लीवत्वं विधीयते । ये तु समुदायिभ्योऽन्यः

समुदाय इत्याहुः, ते एकत्वातिदेशार्थं षष्ठक् सूत्रं कुर्वन्ति ।
अनेकार्थाभिधायिनः शब्दस्यैकार्याभिधायित्वासम्भवात् (१) । वक्ष
इति । अधिसौत्यादौ पूर्व्वदार्थप्राधान्यात् (२) लिङ्गकृतप्रयोगवै-
लक्षणाभावे प्राप्ते उक्तत्तगङ्गमित्यादावन्यदार्थत्वादन्वलिङ्गतायां
प्राप्तायां वचनमिदम् ।

उपज्ञोपक्रमं षे तदादित्वकथने । उपज्ञायत इत्युपज्ञा,
आतोऽन्तःश्लेरिति डः । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः, टे घञ् ।
उपज्ञोपक्रमान्तं षे क्लीवं स्यात्, तयोरुपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्यस्य
प्रतिपादने सति । सर्वज्ञस्योपज्ञा सर्वज्ञोपज्ञं वेदः, सर्वज्ञेना-
दावुपज्ञायते इत्यर्थः । आख्यस्योपक्रमः आख्योपक्रमं यज्ञः, आख्ये-
नादावारश्च इत्यर्थः । केकय्युपज्ञं वत बह्वनर्थमिति भट्टिः । तदा-
दित्वकथने किं ? देवदत्तोपज्ञाप्रकारः (३) ।

छाया बह्वनाम् । छायान्तं षे क्लीवं स्यात्, सा चेदह्वनां
सम्बन्धिनी । वृक्षाणां छाया वृक्षच्छायं, विच्छायम् (४) । बह्वनां
किं ? वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छाया ।

सङ्घे सभा, गृहेऽमनुष्याराजराजार्थाभ्यां च । सभान्तं षे
क्लीवं स्यात् सङ्घे, गृहे तु मनुष्यभिन्नेभ्यो राजभिन्नराजार्थेभ्यश्च ।

(१) ये तु समुदायिभ्यः समुदायो न भिद्यते इत्याहुस्तन्मते समुदायिनामने-
कत्वात् तदभिधायकस्य शब्दस्य एकार्थाभिधायकत्वासम्भवादेकत्वं न स्यात्, अतस्त-
दर्थं ते एकत्वविधायकं षष्ठक् सूत्रं कुर्वन्तीत्यर्थः । अतएव "एकं सभाङ्कारे" इति
संक्षिप्तसारे समासपादे ३५० सूत्रम् ।

(२) अधीत्याद्यव्ययपदार्थस्य प्रधानत्वादित्यर्थः ।

(३) अत्र उपज्ञा ज्ञानमार्तं नत्वादृज्ञानम् ।

(४) विः पक्षी ।

देवतानां सभा संहतिः देवतासभं, 'एवं दासीसभं, स्त्रीसभम् । सङ्घे किम् ? दासीनां सभा गृहं दासीसभा । गृहे तु रक्षःसभं, पिशाचसभम्, अमनुष्यशब्दस्य रक्षःपिशाचादौ रूढत्वात् । नृप-सभम्, इनसभम् (१) । कीचकवधे तु नृपतिसभामगमहेपमाना इत्यत्र नृपतिशब्दो राजविशेषवाची, न तु राजसामान्यवाची । अतएव चन्द्रगुप्तसभा इत्यत्र न स्यात् । नृणां पतिर्यत्र सभायां सा नृपतिसभेति कश्चित् । अराजेति किम् ? राजसभा । गृहे किम् ? राजसभमिति पूर्व्वेण ।

उशीनराख्यासु कन्या । उशीनराख्य-जनपद-प्रतिबन्ध-ग्रामाणां संज्ञासु विषयभूतासु कन्यान्तं षे क्लीवं स्यात् । सीशमीनां कन्या सीशमिकन्यं, आह्वरकन्यम् । उशीनराख्यासु किम् ? दानिकन्या ।

वा तु छाया-सेना-सुरा-शाला-निशाः । छायाद्यन्तानि षे क्लीवानि स्युर्वा । वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छायं, नृसेनं, यवसुरं, गोशालम्, अश्वनिशं । पक्षे वृक्षच्छायेत्यादि ।

व्य-संख्याभ्यां पथो य-गे च । व्यसंख्याभ्यां परः कृतसान्तपथः क्लीवं स्यात् ये षे गे च । विशिष्टः पन्थाः विपथम्, उत्कृष्टः पन्थाः उत्पथम् । विरुद्धार्थविशब्दात् कुशब्दाच्चान्यथेति चान्द्राः । तथाच व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समा इत्यमरः । वाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषेऽदन्तपुंलिङ्गपथदर्शनात् तेनैव समासे सिद्धमिति रायः । एकस्वासी पन्थाश्चेति एकपथं, द्वयोः

(१) इमो नृपति । इनःसुर्व्ये नृपे पत्न्याविति विश्वः ।

पन्थाः द्विपथं, चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथम् । आभ्यां किम् ?
सत्पथः । पथ इति किम् ? अपन्थाः (१) ।

अर्द्धर्चादि-व्यविशेषणे । अर्द्धर्चादिव्यविशेषणं च क्लीवं स्यात् ।

अर्द्धर्चादिर्यथा—

अर्द्धर्चं सरकं विमान-मलिनं भानं गृहं मोदकम्
धर्मं शर्म सुवर्णं-वर्णं-रुचकं शङ्खं क्रमं गोमयम् ।
वर्णं छत्र-पवित्र-पद्म-चषकं श्रेष्ठं तमालाढकम्
सारं घाटक-कर्पटावेद-नडं पिन्धाक-कन्दौषधम् ॥
कासार-व्रत वासराऽङ्गन-नखं कार्षापणं वल्कलम्
शीर्षं-स्थायु-पिधान-वेणु-बलय-प्रथीव-कोलाहलम् ।
माषोद्योग-दलान्धकार-कवचं कान्तार-देहाश्रमम् ।
पात्रीवं तितउ (२) प्रवाल-चरणं शीलं खलीनं मुखम् ॥
जीवातु-वस्तु-कुलिश ध्वज मुस्त-कुञ्ज-
द्रोणोपवास-कुमुदीदन-शूल-कष्टम् ।
आकःश-कोश-पटलामलकावतंसं
प्रस्थ व्रण-स्तवक-संक्रम सानु-शुङ्गम् ॥

नन्तु-कारणक-कुट्टिम-कच्छं सङ्गम-सम्बल-ताण्डव-पुच्छम् ।

चेम-च्छंङ्गिन-पातक-चमसं यूषं विह्वम-करिरं दिवसम् ॥

पारावाराश्रय-गतमानं यूष-युगन्धर-दिन सन्तानम् ।

टङ्क-कमण्डलु-पल्लव-षण्डं चरणं तोरण-नूपुर-मुण्डम् ॥

(१) अत्र नञोऽङ्गवे इत्यप्रत्ययनिषेधात् ।

(२) चालनी तितउः शुभा।नत्वपरः । चालनं तितउ प्रोक्तमिति रत्नकोषः ।

मण्डप-कङ्कण-चन्दन-वंशं किशलय-दोहद-शिखर-किरीटम् ।
 कम्बु-तड़ागं कुतपं तीव्रं हिङ्गु-द्वीपं पीठक-निष्कम् ॥
 तूर्य्य-सैन्धव-राष्ट्राणि वर्ष-निर्यास-वास्तवम् ।
 कटकं वारवाणोऽथ पद्मं भवनमासनम् ॥
 क्लीवं शरीरं कुसुमं लोमाभरणं लणं सुखम् ।
 वस्त्रं दण्डं वसन्तातपत्रं हस्तं छृतादयः ॥
 केषाञ्चिद्दुषामत्र वैदिकत्वादसम्भताः (१) ।
 अर्द्धर्चादिः समाख्यातः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ॥

शेषमित्यादिना कोरकतैलादयः । अर्द्धर्चादिपाठादेव सर-
 कादीनामसेऽपि क्लीवत्वम् । विश्लेषणं यथा—अक्षयं स्वः, परमं
 प्रादुरित्यादि ।

(१) अर्द्धर्चादीनां पुंनपुंसकलिङ्गत्वं पाष्णिनीये दर्शितम् । तथाच अर्द्धर्चाः पुंषि
 च इति पाष्णिनिस्त्वम् । २ । ४ । ३१ । अमरमिहेनापि पुंनपुंसकसंयुक्ते अर्द्ध-
 र्चादिः पठितः । अर्द्धर्चादयः क्लीवेति ऋषदीश्वरस्त्वञ्च, समासपादे ३८२ : तत्रैव
 गोपीचन्द्रेण “शब्दरूपावयाचेयं द्विलिङ्गता कश्चिदर्थभेदेनापि व्यवतिष्ठते । यथा
 पद्मशङ्खशब्दौ निधिवाचकौ पुलिङ्गौ, जलजे तु उभयलिङ्गावित्वाद्युक्ता तथाचाहुः
 लिङ्गमशिशं कोकाश्रयत्वाद्द्विलिङ्गम् । अर्थभेदेन लिङ्गव्ययस्या अन्वैरप्युक्ता ;
 तथाच—“मकरन्दस्य मदास्य मालिकस्य च वाचकः । अर्द्धर्चादिगणे पाठात् पुंनपुं-
 सकयोर्भु”रिति शाश्वतः ।

तर्कशास्त्रीयेन तु चगैक्यं क्लीवमिति क्लीवलिङ्गविधायकमाचार्यस्त्वत्तस्युपजीव्य
 अर्द्धर्चादीनां क्लीवत्वमपि भवतीत्येतत्स्वरचनायैव वार्तिकं कृतं, न त्वनेनैषां द्विलि-
 ङ्गत्वं निराकृतम्, अन्यथा अर्द्धर्चादौ वारवाणशब्दस्य पुंस्त्वनिर्द्देशासङ्गतेः ।

इतादयः शब्दाः पुलिङ्गा इति शेषः वैदिकत्वात् अत्र अर्द्धर्चादौ केषाञ्चित्
 विदुषामसम्भताः । तथाच पुंनपुंसकसंयुक्ते “अर्द्धर्चादौ इतादीनां पुंस्त्वाद्यं
 वैदिकं भ्रुवमि”त्वपरः ।

३२४ । चैक्याञ्च-द-ष-होऽः ।

(चैक्यात् षा, चु-द-ष-हः षा, षः १।) ।

३२४ । चैक्या । चस्य ऐक्यं चैक्यं तस्मात्, चुञ्च दश् षञ्च ह च तत्तस्मात् । दषयोरकार उच्चारणार्थः । चैक्यादिति—
कृतसमाहारचादित्यर्थः । वाक्त्वचमिति । वाक् च त्वक् च इमे
समाहृतं इति वाक्यम् । अस्याकारत्यस्य तत्वात् नदन्तसाविति
दान्तत्वनिषेधेन विराममाश्रित्य न कङ् । एवं सुवाकसुप्राच्छं(१)
श्रीस्रजमिति । एवं वागूर्जमित्यादि । चे किं पञ्चानां वाचां
समाहारः पञ्चवाक् । ऐक्यमिति किम् ? प्राट्शरदौ । सर्वो हि
हन्वो विभाषयैकवद्भवतीति न्यायादृश्टा समाहारस्तदा प्राट्-
शरदम् इति स्यादेव ।

प्राणितूर्यसेनाङ्गानामैक्यं चे । प्राण्यङ्गादिवाचिनां चे ऐक्यं
स्यात् । हस्तश्च पादश्च हस्तपादं, शिरोशीर्षम् । “मुखनामिकाभ्यां
यो निष्कामति स प्राणवायुः” । “श्रीवाकुक्षिललाटेषु नित्यं स्वेदः
प्रशस्यते” इति वैद्यके । “गण्डे चुम्बो ललाटान्निकन्नोरुभगसूर्धसु”
इति कामशास्त्रे । “नेत्रास्यनामिकाबाहुहृदयेभ्य इति चण्डी ।
इति तु दधिपय-आदित्वात् मिहमिति । अथवा मुखसहिते नासिके
मुखनासिके इति शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः, पुटहय-
भेदात् (२) हित्वम् । एवं श्रीवाकुक्षिसहितानि ललाटानि इत्यादौ
सः, प्राणिभेदाललाटादेर्ज्वम् । चण्ड्यान्तु आर्षः । तूर्याङ्गशब्दोऽत्र

(१) सुवाक् च सुप्राट् च हवोः समाहारः । पृच्छतीति प्राट् ।

(२) नासिकाया इति शेषः ।

अवर्गान्ताद्घहान्तात् चैक्यादः स्यात् । वाक्च त्वक्च द्वयोः समाहारः वाक्त्वचं, श्रीस्त्रजं, शमीदृशदं वाक्त्विषं पीठच्छब्दी-पानहम् ।

अर्श-आदित्वादत्यान्तस्तेन तूर्थवत्प्राण्यर्थः(१) । सृदङ्गवादनं शिष्य-मस्य मार्हङ्गिकः, एवं पाणविकः, अनयोश्च मार्हङ्गिकपाणविकम् । सृदङ्गपाणवमिति त्वप्राणिजातिवाचित्वात् । अन्ये तु पृथक् तूर्थाङ्गतत्प्रवीणयो(२)यं हणं व्यतिकरनिरासाग्रं(३)तेन शस्त्रीशङ्कावित्यादौ न स्यात् । प्राण्यङ्गस्याप्राण्यङ्गेनापि स्यादेव, यथा — वाक्त्वचेनाति-सर्व्वेति भट्टिरित्याहुः । सर्व्वी हि इन्द्रो विभाषयेकवद्भवति इति न्यायात् वाक्त्वचेनेति परे । रथिन चरन्ति रथिकाः, पदातीनां समूहाः पादातानि, भिक्षादित्वात् णः, रथिकाश्च पादातानि च रथिकपादातं, इस्तिघोटकम् । इत्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्वाश्व-तुष्टयमित्यमरः । इत्यन्ते पृतनाङ्गानि इत्यश्वरथपत्तय इति तु अवहुत्वे सेनाङ्गानामैक्यनिषेधात् । पारिभाषिकसेनाङ्गग्रहणात् खरोद्गशारि(४)शिरस्त्राणां न ग्रहणम् ।

स्त्रेनोष्णामनुवादे चरणानाम् । चरणः शाखा, अर्श-आदि-त्वादः । अनुवादे गम्यमाने चरणाध्यायिप्राणिवाचिनां चे ऐक्यं स्यात् टीपरयोः स्त्रेनोः प्रयोगे सति । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य

(१) तूर्थवादकपर इत्यर्थः ।

(२) तत्रभीष्मस्त्राहादकः ।

(३) व्यतिकरतोऽत्र विद्वद्भवम्भक्त इति ।

(४) अन्वादीनां पृष्ठासनम् ।

शब्देन सङ्गीर्त्तनम् अनुवादः । कठाश्च कालापाश्च (१) कठ-
कालापम् प्रत्यहात्, कठाश्च कौथुमाश्च कठकौथुममुदगात् । यदा
कठादीनां प्रतिष्ठोदयौ शब्देनानूद्येते तदेवेदमुदाहरणं, यदा
प्रथममेवोपदेशस्तदा उदगुः कठकालापा इत्यादि । स्थेनोः किम् ?
अनिन्दिषुः कठकालापाः । त्वां किम् ? तिष्ठन्ति कठकौथुमाः ।

अक्लीवयजुःसोमयागानाम् । क्लीवलिङ्गभिन्नानां यजुर्वेदवि-
हितसोमपानोपलक्षितयागवाचिनां चे ऐक्यं स्यात् । अर्कश्च अश्व-
मेधश्च अर्काश्वमेधं, साङ्गाश्च अतिरात्राश्च साङ्गातिरात्रम् । अक्ली-
वेति किं ? राजसूयवाजपेये । यजुरिति किम् ? इषुवञ्चौ (२) ।
सोमयागेति किं ? दर्शपौर्णमासौ ।

पाठनिकटानाम् । अध्ययनेन प्रत्यासन्नानां चे ऐक्यं स्यात् ।
यस्तावद्देदमर्थज्ञानं विना क्रमात् पठति स क्रमकः प्रथमपाठी,
यश्च तस्यैवार्थमधीते स वार्त्तिकः, क्रमकवार्त्तिकं, पदकक्रमकं,
पदानां क्रमस्य च पाठः प्रत्यासन्नः (३) । छात्रीपाध्यायं, गुरु-
शिष्यप्रत्यासत्तौ पाठ एव निमित्तम् । पाठेति किं ? पितापुत्रौ ।
निकटानां किं ? याज्ञिकमीमांसकौ ।

प्रमाणिजातीनाम् । प्राणिभिन्ननिष्ठा या जातिस्तद्वाचिनां चे

(१) कलापिना प्रोक्तं कन्दोऽधीयते कालापाः ।

(२) शास्त्रवेदविहितौ ।

(३) पदमधीते पदकः । क्रममधीते क्रमकः । वेदाध्यासो पदमधीत्येव क्रम-
मधीते इत्यध्ययनावसत्तिनिमित्ते पदकक्रमकसंज्ञे । वृत्तिमधीते वार्त्तिकः । क्रममधी-
त्येव वृत्तिमधीते इत्यध्ययनावसत्तिनिमित्ते क्रमकवार्त्तिकसंज्ञे इति वृष्टम्-
सुग्धबोधम् ।

ऐक्यं स्यात् । आरा चर्मभेदिका शलांका, शस्त्री कुरिका, आरा च शस्त्री च आराशस्त्रि । धाना भृष्टयवाः, शष्कुलिः पिष्टकभेदः, धानाशष्कुलि, द्रुमशैलम् । रञ्जिता तु विविधास्तरुशैला इति तु तरुप्रधानाः शैलास्तरुशैला इति शाकपार्थिवादित्वात् । व्यक्तिपरत्वेन (१) निर्देशादिति परे । 'एवमिह कुण्डे वदरामलकानि सन्तीति । अप्राणीति किं ?' विप्रचक्षियौ । जातोति किं ? विव्यह्निमालयौ । एवं रूपरसगन्धस्पर्शाः, गमनाकुञ्चने इति गुणक्रियानिष्ठाया जातेरभावात् (२) ।

भिन्नलिङ्गनदीदेशनगराणाम् । भिन्नलिङ्गानां नद्यादिवाचिनां च ऐक्यं स्यात् । नदीनां नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदेः सह च अस्य विषयः । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम्, उद्देरावति (३) राढ़ामगधं वरेन्द्रीमगधम् (४) । पृथक् नदीग्रहणात् देशोऽत्र जनपदाख्यः । तेन कैलासश्च गन्धमादनश्च कैलासगन्धमादने इत्यादौ न स्यात् । मथुराकान्यकुञ्जं, मथुरापाटलिपुत्रम् । नगरस्य देशत्वेऽपि ग्रहणात् ग्रामवाचिनां नगरवाचिना सह, नगरवाचिनां च ग्रामवाचिना सह न स्यात् । तेन जाम्बवश्च ग्रामः शालूकिनी च नगरी जाम्ब-

(१) तरुशैलविशेषपरत्वेन, न तु जातिपरतवेत्यर्थः ।

(२) बाह्यगजातीयस्येति न्यायात् प्राचिवर्जनाद् द्रव्यजातीयस्यैव पक्ष्यं, तेन रूपरसगन्धाः गमनाकुञ्चनप्रकाराणि इत्यादौ न स्यात् इति नृक्षन्-सुग्धनोधम् ।

(३) उद्देरो लसोत्क्षेपको नदभेदः, उद्देरावती नदी ।

(४) वरेन्द्री गौडीयराजधानी ।

वशालूकिन्धी, शीर्थं नगरं केतवता ग्रामः शीर्थकेतवते । कश्चित्
शीर्थकेतवतमित्याह । भिन्नलिङ्गानां किं ? गङ्गायमुने, रादाव-
रेन्द्र्यौ कान्यकुब्जपाटलिपुत्रे ।

अवहृष्कृतशूद्रशुद्रजन्तुनित्यविरोधिनाम् । एषां चे ऐक्यं
स्यात् । रजकतन्त्रवायं, तन्त्रायस्कारं, भिन्नधीवरम् । इति मे यान्ति
दिवसाः समं रजकनापितैः इति त्वेकशेषात् । येन भुक्ते पात्रं
पुनर्गठनेन विना न शुध्यति स वहृष्कृतः शूद्रो यथा चाण्डाल-
हृडिषौ । दंशमशकं, यूकालिङ्गम् (१) ।

शुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा शुद्र एव यः ।

शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदा नकुलादपि ॥ (२) इति ।

शुद्र एव य इति यन्नदृश्य इत्यर्थः । अश्वमहिषं, श्वशृगालम् ।
नित्यविरोधिनां किं ? देवासुराः, कुरुपाण्डवा इत्यत्र नैमित्तिक-
विरोधः ।

गवाश्वदीनाम् । गवाश्वदीनां चे ऐक्यं नित्यं स्यात् ।

गवाश्वदी गवाश्वं स्यात् पुत्रपौत्रं गवाविकम् ।

शक्यभेदः श्वचाण्डालं गवैडकमजैडकम् ॥

(१) यूकाश्च लिङ्गाश्च तत् । यूका मत्स्येषा उक्तम् इति भाषा । लिङ्गा यूकाण्डं
लिङ्गि इति भाषा । लिङ्गा इत्यपि ।

(२) अनस्थिः—वस्थास्थि न विद्यते केवलम् चर्मोपस्थितमांसमात्रमस्तीत्यर्थः ।
प्रसृतौ अरकोपे येषां शतं स्यात् प्रसृतौति शेषः । अत्र शतशब्दो बहुत्वपरः,
शतशक्योपीत्यर्थः । आ नकुलादिति—नकुलपरिभाषपर्यायान्तो जन्तुः शुद्रजन्तु-
रित्यर्थः । सर्वोपसंघातत्वात् नकुलपर्यायान्तमित्येतदेव उच्यते पादरक्षोपस्थिति
तोयोपन्द्रः ।

दणोलुपं स्त्रीकुमारं दासीदासं कुटीकुटम् ।
 भागवतीभागवतं दर्भात्तु शरपूतिकम् ॥
 कुजादामनकैरातमुद्रात् खरशशौ तथा ।
 मांसात्तु शोणितं शाव्याः पिच्चटं पुरुषोऽर्जुनात् ।
 शकृत्युरीषं मूत्राच्च शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ॥ •

गवाश्वमित्यादि निर्देशात् गोऽश्वं गोऽश्वौ इत्यादौ पशुत्वा-
 दिकल्पः । इह केषाञ्चिदिकल्पे प्राप्ते, दामोदासानाम् एकशेष-
 निरासार्थः, केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः । श्वचाण्डालमित्यस्य नित्यविरो-
 धित्वात् सिद्धे अविरोधार्थः पाठः । दर्भशरं, दर्भपूतिकं, कुजवामनं,
 कुजकैरातम्, उद्रखरम्, उद्रशशं, मांसशोणितं, शाटीपिच्चटं,
 अर्जुनपुरुषं, मूत्रशकृतं, मूत्रपुरीषमिति । आकृतिगणोऽयम् ।

पक्षि-वृक्ष-मृग-पशु-धान्य-दण-व्यञ्जनानां वा । पक्ष्यादिवाचिनां
 चे ऐक्यं स्याद्वा । हंसचक्रवाकं, धवखदिरपलाशं, रुरुपृषतं, गोमहिषं,
 ब्रीहियवं, कुशकाशं, दधिघृतम् । येषामञ्जानानां दधिपयश्चादौ
 पाठस्तेषां ज्ञानानामिव वैक्यम्, पक्षे हंसचक्रवाका इत्यादि ।
 मृगाणां पशुत्वेनैव सिद्धे पृथक् ग्रहणात् मृगवाचिनां पशुन्त-
 रवाचिना सह चे ऐक्यं न स्यात्, तेन रुरुमहिषा इत्यादि ।
 अत्राप्राणिजातीनां नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थः पाठः । येषां सर्व्वी
 हि हृन्मो विभाषयेकवद्भवतीति न्यायात् विकल्पः सिद्धः, तेषां
 पाठो व्यतिकरनिरासार्थः (१) । तथाच “हनूमन् कीदृशं सख्यं
 नरवानररक्षसा”मिति भट्टिः ।

(१) विद्वत्सख्यर्थाभितरेतर एव न समाहार इत्यर्थः ।

विरुद्धाद्रव्याणाम् । सहानवस्थितानां अद्रव्यवाचिनां चे ऐक्यं स्याद्वा । शीतोष्णं शीतोष्णे, जन्ममरणं जन्ममरणे । विरुद्धेति किं ? कामक्रोधौ । अद्रव्येति किं ? स्वर्गनरकौ, शीतोष्णे उदके (१) ।

अश्ववड्वा-पूर्व्यापराधरोत्तराणाम् । एषां चे ऐक्यं वा स्यात् । इहाश्वशब्देनैव पाठात् हयवड्वा इत्यत्र न स्यात् । अश्ववड्वां, पूर्व्यापरम्, अधरोत्तरम् । पक्षे अश्ववड्वा इत्यादि ।

न सेनाङ्ग-फल-सुद्रजन्तु-पक्षि-वृक्ष-मृग-धान्य-दृश्यानामब्धान्तानाम् । अब्धान्तानामेषां चे ऐक्यं न स्यात् । रथिकाश्वारोही वदरामलके, यूकालिख्ये, हंसचक्रवाकी, ब्रह्मन्यग्रोधी, वरुपृषती, व्रीहियवौ, कुशकाशौ ।

दधिपय-आदीनाम् । अब्धान्तानां दधिपय-आदीनां चे ऐक्यं न स्यात् ।

दधिपय-आदिर्यथा—

दधिपयसी ऋक्सामे, स्कन्दविशाखावाद्यवसाने च ।

सर्पिमधुनी अहामेधे स्वर्गापवर्गौ च ॥

ब्रह्मप्रजापती मेघातपसी हरिकौषिकी ।

अपवर्गोपनिषदौ परिव्राजकशैखिकी ॥

शिववैश्रवणाविभावाहिषी दधिसर्पिणी ।

(१) अत्र शीतोष्णशब्दोद्भवविशेषणत्वात् द्रव्यवाचित्वमिति ।

शुक्लकण्ठी तथा वासनसे अध्ययनात्तपः ।

उदूखलात्तु मुषलं प्रोक्त्वा अत्रोनविंशतिः (१)॥

इह केषाञ्चिद्विकल्पे केषाञ्चिन्नित्ये प्राप्ते ऐक्यनिषेधः । अध्य-
यनात्तप इत्यादि—अध्ययनतपसी, उदूखलमुषले, इध्नावर्हिषौ
इति गणपाठात् घ इति ।

चावयवानामियत्तायां, वा तु सामीप्ये । चसावयवौभूतानां
दानामियत्तायां गम्यमानायां प्राप्तमैक्यं न स्यात्. ससामीप्या-
यामियत्तायां तु वा (२) । दश दन्तीष्ठाः, सप्त मार्हङ्गिकपाण-
विकाः(३) उपदशा(४) दन्तीष्ठाः उपदशं दन्तीष्ठम् । उपदशा इति
ह-सः, समीपिप्राधान्यात् व्वम् । उपदशमिति व-सः, सामीप्य-
प्राधान्यात् क्वम् ।

इदं प्रकरणं (५) नियमार्थं, प्राख्यङ्गादीनां (६) समाहार-च
एव, दधिपय-आदीनामितरेतर-च एव, अन्येषां विकल्पार्थं
एवेति ।

(१) एषु विशाखः कार्तिकेयः । कौषिकः इन्द्रः । शैबिकः शिखावान् ।
वैश्वन्थः कुबेरः । इध्मं इन्धनम् । वर्हिः कुशः इति ।

(२) इयत्ता संख्या सीमा चेत्यर्थः । सामीप्येन सह वर्त्तमाना या इयत्ता तस्यां
गम्यमानायां वा स्यात् ।

(३) उभयत्र प्राणित्तर्यसेनाङ्गानामित्यनेन प्राप्तमैक्यं निषिद्धम् ।

(४) इयानां समीपे वे ते उपदशाः, नव एकादश वा इत्यर्थः ।

(५) इन्धैक्यङ्गावप्रकरणमित्यर्थः ।

(६) नियमप्रकारमाह प्राख्यङ्गादीनामिति ।

३२५ । ऊर्व्वष्ठीवपदीष्ठवं धेन्वनडुहावहोरात्रः
स्त्रीपुंसौ वाङ्मनसे ऋक्सामे दारगवाक्षिभुवादयः ।
माध्या (१) ।

इति चः ।

३२५ । ऊर्व्व । ऊरू च अष्ठीवन्ती च तत् । पादौ च अष्ठी-
वन्ती (२) च तत् । धेनुश्च अनडांश्च तौ । अहश्च रात्रिश्च मः ।
स्त्री च पुमांश्च तौ । वार्कं च मनश्च तै । ऋक् च साम च तै ।
दारश्च गौश्च तत् । अक्षिणी च भ्रुवौ च तत् इति वाक्यम् ।
दभेदः समाहारेतरतराकारत्यज्ञापनार्थः । आदिना नक्तञ्च दिवा
च नक्तंदिवं, इयोरधिकरणार्थत्वेनाधेयसापेक्षत्वादसामर्थ्येऽपि (३)
मः । रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम्, अहश्च दिवा च अहर्दिवं
प्रतिदिनमित्यर्थः । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम्, उदूखलस्रषलं,
तगडुनल्लिचं, चिचरयवाङ्गीकं, विश्वक्सेनार्जुनी चित्रास्वाती
भार्ग्यापती पुत्रपौत्रौ केशश्मशू विशेषणविशेष्ये, विश्वविशेषणे
इत्यपि कथित्, स्नातकराजानौ प्रतिष्ठान्निषे शूद्राचार्यौ मर्या-
दाभिविधी गिरोजानू पाण्डुधृतराष्ट्रौ । उदूखलादीनां सुषला-
दिभिः सह चे पूर्व्वनिपातः । एवं जाया च पतिश्च जम्पती

(१) निपात्या इत्यर्थः ।

(२) अष्ठीवान् जानु ।

(३) नक्तं दिवा इत्यर्थोः स्वभावेन रात्रौ दिने इत्यधिकरणवाचकत्वम्,
ततश्च योऽधिकरणवाचो सोऽवश्यमेवाधेयमपेक्षते इति सापेक्षत्वम् । तस्मात्
सापेक्षमसर्थं भवतीति न्यायात् समाससम्भावनाभावेऽपि निपातनात् समास इति
प्रथमनिर्णयः ।

दम्पती । जायाया जन्द्वादेशौ वा । पक्षे जायापती । माता च पिता च मातरपितरौ । मातुर्मातरादेशौ वा । पितुश्च पितर इति क्षपणकस्तन्मते मातरपितराभ्यां मातरपितरयोरिति । पक्षे मातापितरौ इत्यादिसंग्रहशेषं (१) शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम् । अहोरात्र इति निर्देशात् अहोरात्रादीनां पुंस्त्वमपि निपात्यते ।

अहोरात्रादिर्यथा —

अहोरात्रादिषु प्रोक्ता रात्राङ्गान्ता अहान्तकाः ।

पुष्याह-सुदिनाहाभ्यां विना(२)र्द्धर्चादयस्तथा ।

सूक्तवाकोऽनुवाकश्च शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ॥

अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रावपि इतरेतरयोगात्, तथाच अहो-
रात्राविभौ पुण्यौ इति । एवं पूर्वरात्रः, पूर्वरात्रः, अपरात्रः,
द्वयः, त्रयः इत्यादि । पुष्याहसुदिनाहयोर्वर्जनात् पुष्याहं,
सुदिनाहम् । अहम् ऋचः अर्द्धर्चः, सरकः (३) इत्यादि । एषां
पूर्वेषु स्त्रीत्वञ्च । अर्द्धर्चादेराकृतिगणत्वात् पुष्यरात्रं प्रियागमे
इत्यादि । वचधोर्घञ् वाकः, अनुक्रान्तो वाकोऽनया अनेन कुलेन
वा अनुवाकः, एवं सूक्तवाकः इत्यादि । एषां पाठसामर्थ्यात्
च-स-भिन्नसेऽपि पुंस्त्वम् (४) ।

(१) जञ्ज्वीयादिगणनावशिष्टम् ।

(२) पुष्याह-सुदिनाहाभ्यां विना अहान्तका इत्यर्थः ।

(३) सरक ऐश्वर्यं अद्यम् ।

(४) अतएव पूर्वोदाहरणे बहुव्रीहिणा स्त्रीस्त्रीवधोर्विशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वं
दर्शितमिति ।

एकशेषप्रकरणम् ।

पुंस्त्रियोरुच्यभिन्नयोः शिष्यो ना । त्वमात्रकृतभेदयोः पुंस्त्रियोः
 पुमान् शिष्यते । देवश्च देवी च देवौ । गौरयं गौरियम् इमौ
 गावौ इत्यत्र त्वकृतभेदाभावेऽपि अर्थकृतभेदात् स्यादेव ।
 त्वभिन्नयोः किम् ? हरगौर्व्यौ, इन्द्रेन्द्रास्थौ(१) । लिङ्गमात्रकृतभेदे
 विधानात् इन्द्राविति कश्चित् । तथाच — वरुणाविन्द्रौ भवौ सर्वौ
 सृष्टौ (२) इत्यादि ।

गोत्रयूनोर्गोत्रम् । त्वभिन्नयोर्गोत्र-युव-त्याम्नयोर्गोत्रत्यान्तं
 शिष्यते (३) । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । गोत्रयूनोः किम् ?
 गर्गगार्ग्यायणौ गर्गगार्ग्यौ । त्वभिन्नयोः किम् ? गार्ग्यवास्त्रायनौ ।
 भगवित्तस्यापत्यं भागवित्तिः गोत्रेऽदन्तात् षिः । भगवित्तस्या-
 पत्यं युवा, कुत्सा-सौवीरगोत्रात् षिकः भागवित्तिकः (४) । भाग-
 वित्तश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ इत्यत्र न स्यात्,
 त्यातिरिक्तकुत्सार्थकृतभेदात् । भागवित्ती इति कश्चित् ।

स्त्री पुंवश्च । त्वभिन्नयोर्गोत्रयूनोर्गोत्रत्यान्ता स्त्री शिष्यते,
 स्त्रियाः पुंवद्भावश्च । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ, गार्ग्यौ च

(१) पूर्वकृत प्रकृतिभेदात्, परतत्र ईप्प्रत्यय-कृत-भेदेऽपि आनन्तादेशस्य प्रत्यय-
 भिन्नत्वात् तत्कृतभेदाच्च स्यादित्यर्थः ।

(२) वरुणश्च वरुणानी च इत्याद्येकशेषः ।

(३) त्वभिन्नयोः प्रत्ययसामान्यकृतभेदयोः गोत्रार्थ-युवार्थकृत-तद्विभक्तप्रत्ययान्तयोः ।
 गोत्रयुवार्थभेदेस्तु तद्विभक्तपादस्य प्रथमस्य तटीकायां दृष्टव्यः ।

(४) कृत्यार्थे सौवीरगोत्रात् षिको भवतीति तद्विभक्तपादे सोऽदौ इति छान्दस्य
 टीकायां वक्ष्यति । भागवित्तिको जास्त्र इत्यर्थः ।

गार्गीयणौ च गर्गाः (१) दाक्षी च (२) दाक्षायणश्च दाक्षी ।
त्यभिन्नयोः किम् ? गार्गीवाख्यायनौ ।

क्लीवाक्लीवयोः क्लीवं वा .तु क्त्वञ्च । त्यभिन्नयोः क्लीवाक्लीवयोः
क्लीवं शिष्यते तस्मात् क्त्वञ्च वा । शक्त्वञ्च शक्त्वा च शक्त्वञ्च शक्त्वं, पक्षे
शक्त्वानि । त्यभिन्नयोः किम् ? सितधवलशक्त्वानि, द्विमद्विमान्यौ ।

भ्रातृस्त्रस्रोः पुत्रदुहितोर्भ्रातृपुत्री । भ्रातृस्त्रस्रोर्भ्राता पुत्र-
दुहितोः पुत्रः शिष्यते । भ्राता च स्त्रसा च भ्रातरौ, पुत्रश्च
दुहिता च पुत्री ।

अतरुणानेकखुर-ग्राम्यपशुसंघेषु स्त्री । अतरुणानामनेकखु-
राणां ग्राम्यपशूनां संघेषु स्त्री शिष्यते । इमे अजाश्च इमा
अजाश्च इमा अजाः । इमे गावश्च इमा गावश्च इमा गावः ।
अतरुणेति किम् ? इमा वत्साश्च इमे वत्साश्च इमे वत्साः, इमा
वर्कथ्यश्च इमे वर्कराश्च इमे वर्कराः (३) । अनेकखुरेति किम् ?
इमे अश्वश्च इमा अश्वश्च इमे अश्वः । ग्राम्येति किम् ? इमा
हरवश्च इमे हरवश्च इमे हरवः । संघे किम् ? गौश्यायं गौश्येयम्
इमौ गावौ ।

त्यदाद्यन्ययोस्त्वदादिः । त्यदाद्यन्ययोस्त्वदादिः शिष्यते ।
स्यश्च चैनश्च त्यौ । स च मैक्श्च तौ । यश्च विप्रश्च यौ । त्यदादीनां
यत् परं तन् शिष्यते । स्यश्च स च तौ, स च यश्च यौ, यश्च एष

(१) अत्र बहुवचने गर्गवस्त्वविदादीन्नेन षण्ण् ङुक् ।

(२) इत्यस्यापत्वं हाचिस्तस्यापत्वं स्त्री हाचीति ।

(३) वर्कराश्चः पशुरित्तरादः ।

च एतौ, स च त्वञ्च युवां, स च त्वञ्च अहञ्च वयं, स च कञ्च कौ ।
त्वदादिर्यथा—त्वदतदयद् इदम् अदस् एतद् एक द्वि युष्मदस्मद्
भवत् किम् इति ।

सरूपाणां मेकक्तावेकः । तुल्यरूपाणामेकः शिष्यते एकस्यां
क्तौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः । गार्ग्यश्च
गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गर्गाः । माषो ब्रीहिः (१) माषो मूर्खः माषो
माषक(२)स्ते माषाः । अक्षो विभीतकः (३) अक्षो रथावयवः
अक्षः पाशकस्ते अक्षाः । पादाः रश्मिर्द्वितुर्याशा इत्यमरः ।
एवामर्थभेदेऽपि सारूप्यमेकानुपूर्वीकत्वात् (४) । इह सरूपाणां
लीनामेकशेष इति मते तु वृक्ष वृक्ष भौ, वृक्ष वृक्ष वृक्ष जस्
इति स्थिते एकस्यामी-आदिक्तावेकः शिष्यते अर्थादन्ये निवर्तन्ते ।
सरूपसमुदायात् कृतायामेकस्यां क्तौ परतः एकः सिद्धः शिष्टो-
ऽर्थवान् समुदायमभिधत्ते ।

यदुक्तम्—

सरूपसमुदायाद् विभक्तिर्या विधीयते ।

एकस्तत्रार्थवान् सिद्धः समुदायार्थवाचकः ॥ इति ।

वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षावित्यादि बालग्न्यन्त्ये त्वस्तेनार्थकथनं,

(१) माषकड़ा इति भाषा ।

(२) गुह्यापरिभाषाविशेषः ।

(३) वयेङ्गागाह इति भाषा ।

(४) एका अभिधा आनुपूर्वीं वर्णाहकभो वेषां तेषां भावस्तत्त्वात् । अतएव
अर्थभेदे हि नाम्नां समानरूपता विद्यत एवेत्युक्तं गोबीचन्द्रेण ।

अत्रा(१)न्योन्यार्थानुप्रवेशात् एकत्वाभावात् इव्ये भवत एव न तु क्वमिति । यदुक्तम् ।

सहभावविवक्षायां वृत्तिर्इन्द्रैकशेषयोः ।

क्रमेणार्थप्रतीती हि न स्यात् द्विवचनादिकमिति (२) ॥

तन्मनानामेकशेष इति मते 'तु क्तिर्विभक्तिः ।' विभज्यते ख्यर्थाऽनयेति विभक्तिः कारकं, तथाच एकस्मिन् कारके विवक्षिते सति सरूपाणामेकशेष इत्यर्थः । एवञ्च सर्व्यं (३) सिध्यति । किन्तु वृत्तयोर्वृक्षाणां वा पुष्यमित्यादावैकत्वोऽपि सरूपाणामेकशेष-निर्देशादेव स्यात् (४) ।

(१) वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षादित्यादौ विभक्त्यन्तेनार्थकथनस्य बाह्यव्युत्पत्तिप्रयोजन-कत्वमनादत्त यदि विभक्त्यन्तानामेकशेषः स्वीक्रियते तदा पूर्वपदलोपे एक-वचनान्तमेवोत्तरपदं सिध्यते इति कथं न वक्तुं शक्यते इत्याशङ्क्याह अत्रेति । अत्र—विभक्त्यन्तानामेकशेषस्यत्वे । अन्योऽन्यार्थानुप्रवेशात्,—सरूपाणां पूर्वपूर्व-पदार्थानां चरमपदार्थं सम्बन्धवत्त्वात् । एकत्वाभावात्—एकस्यैव चरमपदार्थस्य द्विवक्तृसरूपपदार्थवाचकत्वेनैकवचनायोगात् ।

(२) सहभावविवक्षायां साहित्यसम्बन्धे वक्तुमिष्टे सति इन्द्रैकशेषयोर्वृत्तिः व्युत्पत्तिः । तत्र इन्द्र एकशेषो वा भवतीत्यर्थः । हि यस्मात् क्रमेणार्थप्रतीती—इन्द्रैकशेषघटकोभूतपदानां प्रथमार्थप्रतीती, साहित्यसम्बन्धाविवक्षायामिति यावत् । द्विवचनादिकं न स्यात्, साहित्यसम्बन्धेन परस्परार्थानुप्रवेशस्यैव द्वित्वादिनिदान-कत्वादित्यर्थः । अत्र सहभावविवक्षाया व्यावर्धकत्वमेव, अन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौषसुख्यकर्म्मणोरेकशेषापत्तेरित्युक्तम् ।

(३) सरूपाणां लिङ्गानामेकशेषः, सरूपाणां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति मत-द्वयमित्यर्थः ।

(४) वृत्तयोर्वृक्षाणां वा पुष्यमिति शिष्टप्रयोगे पुष्यमित्येकवचनान्तपदं द्विवक्तृ-वचनान्तेन वृक्षशब्देन सह कथमन्वेतीत्याशङ्क्याह किन्त्विति—अत्र पुष्यमित्येकशेष-निष्पत्तयेव, "सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता"विति १ । २ । ६४ । पाणिनीयवृत्ते सरूपाणामेकशेषविधानसामर्थ्यादेव स्यादित्यर्थः ।

बहुव्रीहि-समासः । (हृ)

पीतमम्बरं यस्यासौ पीताम्बरो हरिः । नीलमुज्ज्वलं वपुर्य-
स्यासौ नीलोज्ज्वलवपुः कृष्णः ।

(१०८) षृ षीऽदान्ते न इति । हरिभाविणी हरिभाविनी,
श्रीभावेण श्रीभावेन । रम्यविणां, श्रीकामिण । रम्यपक्केन, रम्य-
यूना, रम्याङ्गा ।

न च एकशेष च-विशेष इति वाच्यं, पथिभ्याम् ऋग्भ्यामि-
त्यादौ अकार-त्य-प्रसङ्गात् । च-विशेष एकशेष इति कश्चित् । तन्नते
पथिभ्याम् ऋग्भ्यामित्यादौ तु सान्तविधेरनित्यत्वात् इति चेत्
युञ्जावित्यत्र युजाविति स्यात् । पूर्वोक्तानामेकशेषमते (१)
दे च दानि च तानि दानि इत्यादौ तु त्वन्तेनार्थकथनं, तथाच
कणादभाष्ये “खल्वेकत्वेभ्योऽनेकबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षाबुद्धे-
स्तद्विनाशाद्विनाश” इति एकत्वे च एकत्वानि च इत्येकशेषं विधाय
व्याख्यातमुदयनाचार्यैरिति । एकतौ किं ? ब्राह्मणाभ्यां ब्राह्म-
णाभ्यां दत्ता गौः । व्यक्तौ व्यक्तौ पदार्थे (२) प्रत्येकं शब्दाभिनवि-
शात् (३) यावन्तस्ते पदार्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषो
विधीयते । तथाच प्रत्येकं शब्दाभिनवेश इति भाष्यम् । एवं पञ्च-
पूली च (४) पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्बः इत्यादि स्यात् ।

(१) सङ्ख्यायां लीनामेकशेष इति मते इत्यर्थः ।

(२) प्रतिव्यक्ति पदवाच्यत्वे सतीत्यर्थः ।

(३) शब्दप्रयोगनिश्चयात् ।

(४) पूलः पूली च, पूलोपिठा इति भाषा, पातविशेषश्च ।

इह समानलिङ्गानां सरूपाणामित्येव, तेन माता जननी, माता (१) धान्यस्य, तौ मातृमातारौ इत्यादौ न स्यात् ।

समार्थानाञ्च । समार्थानां विरूपाणामेकः शिष्यते । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च तौ वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ वा ।

मातापित्रोः श्वश्रूश्चशुरयोः पित्रश्चशुरौ वा । मातापित्रोः पिता, श्वश्रूश्चशुरयोः श्वशुरः शिष्यते वा । माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ श्वश्रूश्चशुरौ । इति चः (द्वन्द्वसमासः) ।

इदानीं ह-सं विशेषतो निरूपयन्नाह पीताम्बर इत्यादि ।

अत्राहुः—

अप्रमत्तान्यार्थानाम् एकार्थानां हः । द्वादिक्त्यन्तान्यार्थपराणां समानाधिकरणानां दानां हः स्यात् । आरूढो वानरो यं स आरूढवानरो वृक्षः । आरूढो वृक्षा बहवो वानरा यं स आरूढवृक्षबहुवानरो वृक्षः । निर्जितः कामो येन स निर्जितकामः, उपनीतं भोजनं यस्मै स उपनीतभोजनः, एवम् उपनीतबहुभोजनः । निःसृतो जनोऽस्मात् स निःसृतजनः, एवं निःसृतद्विजनः । शुक्लः पटो यस्य स शुक्लपटः, एवं शुक्लमहापटः । उषितो विहगो यस्मिन् स उषितविहगः, एवम् उषितबहुविहग इत्यादि । उच्चैर्मुखः, नीचैर्मुखः, उहाङ्गुरित्यादौ उच्चैरादीनाम् असस्त्ववाचित्वात् (२) सामानाधिकरण्याभावेऽपि गमकत्वात् सः ।

(१) मातीति साघातोरुन्, परिभाष्यकारोत्तर्यः ।

(२) गुण्णिवाचकत्वाभावात् ।

स्वरादिपठितत्वात् (१) सामानाधिकरण्यमभ्युपगन्त्वथमिति कश्चित् । अस्तिचौरा नास्तिदोष इत्यादौ अस्तिनास्तिशब्दौ ऋन्तप्रतिरूपकनिपातौ । प्रगन्तान्यार्थानान्तु वृष्टे देवे गतः (२) । एकार्थानां किम् ? पञ्चभिर्भुक्तमस्य । पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य इत्यचानभिधानात् न स्यात् । तथाच—कृतहितसमासाश्चाभिधानगम्या इति भाष्यम् ।

संख्यादूराधिकासन्नस्थानां संख्येयसंख्या । संख्यावाचिनाम-दूरादीनां ध्यानाच्च संख्येयवृत्तिसंख्यावाचिना सह हः स्यात् । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, त्रिचतुराः, पञ्चषाः, लक्षकोटाः । एकद्वान् दिवसांस्तिष्ठेत् । समाष्टैर्द्दिनेर्यास्यति । वार्थ एवायं सः । वार्थोऽत्र संशयो न विकल्पः, संशयस्यैव उभयपक्षपरामर्शत्वेन ब्विषयत्वात् । अदूरे दशानाम् इमे अदूरदशाः (३) अधिका दशानाम् इमे अधिकदशाः, आसन्ना दशानाम् इमे आसन्नदशाः, समीपे दशानाम् इमे उपदशाः, उपविंशाः । यदा समीपिप्राधान्यं तदा ह-सः, यदा समीपप्राधान्यं तदा व-स इति । संख्येय इति किम् ? अधिका विंशतिर्गवाम् ।

दिङ्नाम्नां विदिशि (४) । दिङ्नाम्नां हः स्यात् दिङ्मध्या-ख्यायाम् । पूर्वस्याच्च दक्षिणस्याच्च दिशोर्मध्ये या दिक्, सा पूर्व-

(१) स्वरादिपाठेनाव्ययत्वाद्भवयानाङ्गानेकार्थत्वाद्भिन्नार्थः ।

(२) प्रगन्तं प्रथमान्तं पदं अन्वार्थः सप्तसप्तान-पदार्थातिरिक्त-पदार्थो वेपं तेषामेकार्थानापि सप्तानो न स्यादिति दर्शयति वृष्टे इति ।

(३) नच एकादश वेत्त्यर्थः । एवं परत्न ।

(४) दिशोर्मध्ये विदिक् स्थित्याभिन्नपरः ।

दक्षिणा, एवं पूर्वोत्तरा, उत्तरपश्चिमा । दिङ्नामग्रहणात्
योगिके मा भूत् (१) । तेन ऐन्द्राच्च कौर्व्येयाच्च दिशोर्मध्ये या
दिक् इत्यत्र न स्यात् ।

स्त्रीत्यन्तयोः सरूपयोर्युद्धे व्यतीहारे । परस्पर-प्रहरणादिरूप-
क्रियाकरणं व्यतीहारस्तत्र तुल्यरूपयोस्त्रीत्यन्तयोर्युद्धे वाच्ये हः
स्यात् । दण्डेषु दण्डेषु प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं, दण्डादण्डि ।
केशेषु केशेषु गृहीत्वा आकृत्य वा इदं युद्धं वृत्तं, केशाकेशि । वृत्त-
मित्यन्तर्भाषितअर्थत्वात् वर्त्तितमित्यर्थः । अन्यथा भिन्नघत्वात्
ज्ञाच् न स्यात् (२) भनभिधानात् । युद्धमिति उक्तदम् । अस्त्रियेष
अस्त्रियेष च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तम् इत्यादौ तु घ-व्रान्तस्य न
स्यात् । एवं प्रहरणाकार्षणग्रहणान्यक्रियाव्यतीहारे न स्यात् । तेन
रथे च रथे च स्थित्वा इदं युद्धं वृत्तमिति । सरूपयोः किम् ? हस्तैश्च
सुषलैश्च प्रहृत्य युद्धं वृत्तमित्यादौ न स्यात् । युद्धे किम् ? हस्तेन
च हस्तेन च गृहीत्वा इदं क्रीडनं सख्यं वा वृत्तम् ।

तुल्ययोगे सहस्य चान्तेन । तुल्ययोगे वर्त्तमानस्य सह-
शब्दस्य व्रान्तेन सह हः स्यात् । पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः,
सञ्छात्रः । इहोभयोलुल्यभागमनम् । तुल्ययोगे किम् ? “सहैव
दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्हभी”ति, विद्यमानैः पुत्रैरित्यर्थः ।
सपत्नः सधर्मो सलोकः सकर्मो सदर्पः समद, इत्यादौ तु नीचै-

(१) ऐन्द्रादि योगिके दिङ्नाम्नि वाच्ये सतीत्यर्थः ।

(२) अन्यथा अन्तर्भाषितअर्थत्वं विना ।

मुँश्च इतिवत् पूर्वैणैव सः (१) । तथाहि सह विद्यमानौ पञ्चावस्य इत्यादि वाक्यम् । तुल्यार्थे प्रायिकत्वात् स इति परे । प्रान्तान्यार्थत्वादप्राप्ते सूत्रचतुष्टयसूक्तम् (२) ।

विशेषण-स्त्रि-ज्ञानं प्राक् । एतानि पूर्वाणि स्युर्हे । पीताम्बरः, चित्रगुः । कुलालकर्तृको घटः, गिरिप्रधानो देशः, समुद्रान्ता मही, विप्रपूर्वा वर्णाः, चूतादयो वृक्षाः, कर्मपराः सन्तः, दूतोत्तरा नृपाः, घृतोत्तरः सूपः, कृष्णस्वामिका गोपा इत्यादौ तु कुलालादिषु घत्वादीनां साध्यत्वेन प्राधान्याद्विशेष्यत्वम्(३) अतो न प्राग्भावः (४) । सर्वश्वेतः, सर्वकृष्णः । यत्र गुणशब्देन सह सः सोऽस्य विषयः (५) द्रव्यवाचिना सह से विशेषणत्वेनैव सिद्धत्वात् । कृतसूक्तकटः (६) । कृतमस्यशुक्तः । स्त्रिविशेषणाभ्यां सह यत्र सः सोऽस्य विषयः । ज्ञातराम इत्यादौ ज्ञातादेर्विशेषणत्वेनैव सिद्धत्वात् ।

(१) सहशब्दस्य साहित्यमर्थः । अतः सामानाधिकरण्याभावेऽपि पूर्वनिवृत्तेन सम्भक्तत्वात् स्मरादिपाठाद्वा समाम इत्यर्थः ।

(२) संख्यादूरेत्यादि तुल्ययोगे सहस्येत्वनं सूत्रचतुष्टयमित्यर्थः ।

(३) सामान्यतः कर्तृप्रधानादिशब्दानां विशेषणत्वेन पूर्वनिपातः कलानादीनाञ्च परनिपात उचितः, इह तु कलानादिभित्वादिशुक्त्या कर्तृप्रधानादीनामेव विशेष्यत्वम् । उक्तञ्च इह शब्दे साधं प्रधानं, यदुक्तं—प्रधानं हि विशेष्यं खाद-प्रधानं विशेष्यमिति ।

(४) कर्तृप्रधानादि शब्दानामिति शेषः ।

(५) अत्र चूतादयो गुणपचनाः सर्वशब्दातिशयार्थः ।

(६) ज्ञानस्य विशेषणत्वेनैव सिद्धे पुनर्यद्व्यात् ज्ञानविशेषेणाभ्यां सप्तमि ज्ञानस्यैव प्राग्भावं इत्यनेनोदाहरणेन सूचितम् ।

द्विसंख्ययोः संख्या संख्यानां त्वत्त्वाः । द्विसंख्ययोर्हे से संख्या प्राक् स्यात्, संख्यानां ह्रस्वेदत्परूपा । हावन्धी यस्मात् स हान्यः, चान्यः । सप्त गावो यस्य सप्तगुरित्वाद्दौ तु विशेषणत्वात् पूर्व्वेणैव । द्वित्राः, पञ्चषाः ।

त्यन्तात् पद्मादिः ज्ञान्ताञ्च प्रहरणार्थः । हे पद्मादिः त्यन्तात् प्राक् स्यात्, प्रहरणार्थस्तु मीज्ञान्ताभ्याम् । नाभौ स्थितं पद्मं यस्य स पद्मनाभः, गर्भे स्थिता दुहिता यस्याः सा दुहित्गर्भा, पद्महस्तः, कमण्डलुपाणिः, गडुकण्ठः, अरुःशिरा (१) इत्यादि । पद्मादिः किम् ? कण्ठेकालः, उरसिलोमा, धर्मवृत्तयः । दण्डपाणिः शूलपाणिः चक्रपाणिः अस्युद्यत इत्यादि । प्रायिकोऽयं पूर्व्वनिपातः । तथाच “तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषु”रिति भट्टिः । “उद्गूर्णलोद्गलगुहैः (२) परितोऽनुविह्व”मिति माघः ।

ज्ञान्ताञ्जातिकालसुखादयः । जातिकालसुखादयः ज्ञान्तात् प्राक् स्युः । सारङ्गजग्धी, पलाण्डुभक्षिती । मासजाता । सुखजाता, दुःखजाता, अलीकजाता इत्यादि । प्राप्नोदकः, उपाकृतपशु (३) रिति तु प्रायिकत्वात् ।

आहिताग्न्यादिषु वा । प्राप्तः पूर्व्वनिपातो वा स्यात् । आहितान्निः, जातपुत्रः, जातदन्तः, जातश्मश्रुः, पीततैलः, पीतष्टतः, जड़भार्यः, गतार्थः, पक्षे अग्न्याहित इत्यादि ।

(१) गडुर्गलकण्ठः । अरुः क्षतं मर्मं च ।

(२) उद्गूर्णोति गुर् उने यि उद्यमे इत्यस्मात् क्तः ।

(३) उपाकृतो देवसृष्टिस्तु हनव्य इत्यर्थः ।

स्यन्तोपमानादेर्दस्य लोपो दे । स्यन्तोपमानपूर्वस्य (१) दस्य लोपः स्यात् दे परे हे । कण्ठस्थित इति बहुलं धे क्तन्ते इति स्या अलुक्, कण्ठस्थितः कालोऽस्य कण्ठकालः, उरसिस्थितानि लोमानि अस्य उरसिलोमा । उद्गमुखमिव मुखं यस्य स उद्गमुखः । उपमानावयवस्यैवोद्गादे(२)रूपमानत्वमुपचारात् । ये तु लोपं न कुर्वन्ति ते वैयधिकरस्येऽपि कण्ठकाल इत्यादौ ह्यमुक्ता स्थितादिपदं वृत्तावन्तभूतमित्याहुः । एवं उद्गमुखमित्यादौ तु उद्गादिशब्देन लक्षणया मुखमुच्यते । एवं परत्रापि बोद्धव्यम् ।

विकारसमुदायथादेः । विकारसमुदाययोर्विहितया या धी तदन्तपूर्वस्य लोपः स्यात्ते (३) । सुवर्णानां विकारः सुवर्णविकारः, सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः । केयसमूहश्चूडा अस्य केयचूडः । विकारसमुदायेति किम् ? राजदुहिता भार्या यस्य स राजदुहितभार्यः । शास्त्रधन इत्यत्र शास्त्रशब्देन लक्षणया शास्त्रज्ञानमुच्यते ।

प्रादेः क्तन्तस्य वा । प्रादेः क्तन्तस्य लोपः स्याद्वा । प्रपतितं पर्णं यस्मात् स प्रपर्णः, प्रपतितपर्णः ।

नञोऽस्यर्यानाम् । नञः परेषामस्यर्थवाचिनां दानां हे लोपः स्याद्वा दे परे । अविद्यमानः पुत्रोऽस्य अपुत्रः, अविद्यमानपुत्रः ।

(१) सप्तम्यन्तपदं उपमानपदञ्च पूर्व्यं यस्येत्यर्थः ।

(२) उपमानम् अथयवो यस्येति विग्रहः ।

(३) विकारशब्दे ससूत्रवाचकशब्दे च परे वा षष्ठी भवति, तत्पञ्चान्तपदं पूर्व्यं यस्य तादृशपदस्य लोपः स्यादित्यर्थः ।

३२६ । नञोऽनौ वाज्भसोः ।

(नञः ६।, अनौ १॥, वा ।१।, अच्-हसोः ७॥) ।

नञोऽचि परे अन् हसे च अः स्यात् से वा ।

रम्यविणेत्यादि—रम्यो 'विः' पक्षी यत्र वने तेन । श्रियां स्थितः कामोऽस्य तेन । हरिं-भावयितुं शीलमस्याः सा । दाना-मैक्यविधानेऽपि धात् क्रीतादित्यादिज्ञापकात् स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कानां स इति । तथाच गतिकारकोपपदानां (१) कृद्धिः समास-वचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति भाष्यम् । श्रीभाषिण इति—श्रीस्थितो भावो यस्येति वाक्यम् ।

३२६ । नञो । अन् च अद्य तौ । अच्च हस् च तौ तयोः । नास्यन्त इत्यादि-अन्तो नाशः । च्युतं च्युतिः । इदं नित्यमिति परे । तेषान्तु नान्त-नच्युतावसम्भतौ । अस्य सामान्य-स एव विषयः, हे पूरणीत्यत्र ह्यग्रहणात् । तेन अत्राह्वणः अनीश्वर (२) इत्यादावपि स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्—

अगः प्राणिनि नित्यम् । न गच्छति इति अगो वृषः, शीतेन जङ्घीकृत इत्यर्थः । अप्राणिनि तु शैलवृक्षौ नगावगौ ।

त्याद्यन्तेऽन् चाक्षेपे । त्याद्यन्ते परे अनौ स्यातां नित्यम् आक्षेपे गम्यमाने । अपचति जाह्नवः (३) अर्नधस्व पाप इति । आक्षेपे किम् ? न पचति चैत्रः ।

(१) गतिकपसर्गः ।

(२) न ईश्वर इति विग्रहः ।

(३) शूर्ध्वः पङ्क्तुं न जानातीति निन्दा ।

नास्यस्त्री यस्यासौ अनन्तः नान्तः । अच्युतः नच्युतः ।

न नक्षत्रादिषु । नक्षत्रादौ नञोऽनी न स्याताम् ।

नक्षत्रादिर्यथा—

नक्षत्रं नमुचिर्नाको नपाद्भक्तो नपुंसकम् ।

नवेदा नकुलो नभ्राट् नासत्या नख इत्यपि ॥

न चरति न क्षीयते वा नक्षत्रं चरच्छीस्त्रत्ये क्षदा-
देशो मनीषादित्वात् । न मुञ्चतीति नमुचिः मुचघोः किः ।
नास्यकं दुखं यत्र नाकः । न पातीति नपात् पाघोः श्रुट् ।
तनूनपान्तं प्रक्षुञ्चोतीति भट्टिः । न पातयतीति नपादिति क्विबन्त
इति कश्चित् । न क्रामतीति (१) नक्रः क्रमधोर्गमादित्वात् डः ।
न स्त्री न पुमान् नपुंसकं मनीषादित्वात् स्त्री दस्य लोपः, अक-
विधानञ्च । न वेत्तीति नवेदाः विदधोरस् । नास्ति कुलमस्य
नकुलः । न भ्राजते नभ्राट् । सखु साधवः सत्याः न सत्या
असत्या न असत्याः नासत्या । नित्यं व्यविषय एवायमिति
परे । त्रिकाण्डे तु नासत्यौ देवभिषजौ इति सूर्यपत्नी संज्ञा
ऽस्या नासाविनिःसृतत्वात् व्युत्पत्त्यन्तरेणेति । नास्ति खमिन्द्रिय-
मस्य नखः । नैकं यशो यस्य स नैकयशाः, नैकगुणाः, नैक-
कौर्त्तिरित्यादौ त्रयाणां दानां हे नञोऽनादेशो न स्यात्,
परदयोरङ्गभ्रसोर्विधानात्, से सर्वोत्तरदस्यैवोत्तरदत्वात् ।

(१) दूरस्थकश्चित् शेषः ।

३२७ । महत्तैकार्थे जातीयघासकरविशिष्टे तु
ती च ।

(महत् १६१, त ११, आ ११, एकार्थे ७। जातीय—विशिष्टे ७,
तु ११, ती ११, च ११) ।

महतस्त आ स्यात् एकार्थे, जातीयादौ तु ती च । महाबलः ।

३२८ । पुंवत् स्त्र्युक्तपंस्कः स्त्रियां डा-मानि-त-
त्व-शसन्तरादौ चारूप्ये ।

(पुंवत् ११, स्त्री ११, उक्तपंस्कः ११, स्त्रियां ७, डा—तरादौ
७, च ११, अरूप्ये ७) ।

३२७ । महत्ते । महदिति लुप्तप्रीकं दम् । ती इत्यनेनाप्य-
न्वयात् त इति लुप्तप्रीकं दम् । आ इति लुप्तप्रीकं दम् । एकोऽर्थः
यस्य स तस्मिन् । जातीयस्य घासस्य करस्य विशिष्टस्य तत्तस्मिन् ।
महाबल इति—महद्वलं यस्येति वाक्यम् । एकार्थत्वात् महादेव
इति येऽपि स्यात् । जातीयादावसामानाधिकरण्येऽपि महतस्त-
त्योराकारः पृथग्विधानात्, तेन महतो महत्या वा प्रकारः
महाजातीयः, महतो महत्या वा घासः महाघास इत्यादि ।
पूर्वसूत्रादानुवर्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् अमहान् महान्
भूतः महद्भूतश्चन्द्रमाः, अमहती महती भूता महद्भूता
ब्राह्मणीत्यादावभूततद्भावे न स्यात् । एकार्थे किम् ? महतः पुत्रो
महत्पुत्रः ।

३२८ । पुंवत् । एकप्रवृत्तिनिमित्तेन उक्तः पुमान् येन

उक्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्गः पुंस्त् स्यात् एकार्थं स्त्रीलिङ्गे, उपादी च नतु रूप्ये ।

सः । शस् अन्ते यस्य सः, तर आदिर्यस्य सः, शसन्तश्चासौ तरादि-
 धेति सः, उपाश् मानी च तश्च त्वञ्च शसन्तरादिश्च (१) तत्तस्मिन् ।
 पुंस्त्वं सूत्रत्वात् । न रूप्योऽरूप्यस्तस्मिन् । एकार्थं इत्यनुवर्त्तते
 इत्याह एकार्थं स्त्रीलिङ्ग इति । चिञ्चगुरित्यादि वक्ष्यति । एकार्थ-
 त्वात् वृद्धा चासौ भार्या चेति वृद्धभार्या इत्यादौ येषुपि स्यात् ।
 एकप्रवृत्तिनिमित्तेन एकबुद्धियाह्वलेनोभयार्थस्य सन्निकृष्टत्वादेक-
 प्रवृत्तिनिमित्तेनोक्तपुंस्कस्यैव पुंवद्भावः (२) । तेन द्वीषीभार्य (३)

(१) "तरस्तमश्च रूपश्च चतरां चतमं तथा । इष्टेयस्त् इमन् क्लो देशो-
 देशीय इत्यपि । बह्वः पाशचरो रूपश्चमश्च चैतं तरादयः"—इति दुर्गादासः ।

(२) कोऽपि शब्दः क्वचित् प्रवृत्तिनिमित्ते पुमांससङ्गा प्रवृत्तिनिमित्तान्दरे
 स्त्रियमभिधत्ते, कोऽप्येकस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते पुमांसमभिधाय स्त्रियमभिधत्ते ।
 भिन्ने प्रवृत्तिनिमित्ते उभयार्थाभिधानं विग्रहणं बुद्धियप्याह्वत्वात् । एकप्रवृत्ति-
 निमित्ते उभयार्थाभिधानं सन्निकृष्टम् एकबुद्धियाह्वत्वात् । अतस्तद्वृत्तमेव
 युज्यते, अतएवाह—एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते इति । इदमभार्येति कर्मधारयः,
 इद्वत्वं नाम सामान्यविशेषो इद्वगञ्छ्य प्रवृत्तिनिमित्तं, तमेकमर्थमुपादाय अस्मै
 पुंसि स्त्रियाञ्च वर्त्तते, उद्भः पुरुषः उद्भा स्त्रीति । तथादेकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते
 इद्वगञ्छ्य उक्तपुंस्को भवति, स्त्रियाञ्च वर्त्तते । भार्याशब्दे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे परे
 पुंनिङ्गस्यैव रूपं भवति । * * * द्वीषीभार्येति द्वीषीशब्देनाप्युक्त एव पुमान्
 न पुनरेकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते, यस्मात् परिभाषाविशेषं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय
 परिभाषाणि पुंसि वर्त्तते । जातिविशेषनूपादाय स्त्रियं गवादन्त्यां वर्त्तते, यत्न
 गवोऽदन्ति सा गवादनी द्वीषीशब्देनोच्यते ; तस्माद् द्वीषीशब्द एवस्मिन् प्रवृत्ति-
 निमित्ते उक्तपुंस्कः - इति संज्ञिप्रसारे समासपादे ४२२ सूत्रटीकायां गोपीचन्द्रः ।

(३) नतु द्वीषया- कर्त्तुं भार्यात्वं सम्भवति ? सत्यं, गोय्या उक्त्या प्रयुक्तत्वात् ।

इत्यादी न स्यात् । द्रोणशब्दः परिमाणे पुंसि, काष्ठाखुवाहिन्यां स्त्रियां वर्तते, अतो भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तेन बुद्धिद्वयग्राह्यत्वेनोभयार्थाभिधानस्य विप्रकृतत्वात् (१) । एकार्थस्त्रियां किम् ? तरुणी प्रधानं यस्य स तरुणीप्रधानः । डादौ यथा—गौरीवाचरति गौरायते । दर्शनीयां मन्यते भार्थ्यां चैत्रो दर्शनीयमानौ भार्थ्यायाः, पद्म भावः पटुता पटुत्वम्, इयमनयोरतिशयेन शुभ्रा शुभ्रतरा शुभ्रतमा, पटुरूपा, पटिष्ठा पटीयसी, शुक्तिमा हृदकल्या हृद-
देश्या हृददेशीया हृदपाशा, पटुचरी, बह्वीभ्यो देहि बहुश इत्यादि ।
अरूप्ये किम् ? शुभ्रारूप्यः । एकस्या आगतम् एकरूप्यं तस्याः ततः, तस्यां तत्र, तथा प्रकृत्या (२) तथा, तस्यां वेलायां तदा तर्हि इत्यादौ पुंवत् स्त्रेरिति पुंवद्भावः । तत्वे त्वजात्याख्य इति वक्ष्य-
माणेनैव पटुता पटुत्वमित्यादौ सिद्धे इह तत्त्वग्रहणात् क्वचिद-
न्यत्रापि, तेन —

अपत्यार्थशेष्यभिन्ने ताच्चे जातीये त्वे च पुंवत् । यथा
हस्तिनीनां संघः हास्तिकं, श्येन्या इदं श्येतं वासः, अग्नायी
देवता अस्य आग्नेयः स्थास्त्रीपाक इत्यादि । अपत्यार्थशेष्ये
तु रोहिण्या अपत्यं रौहिण्यः । श्येनयः । अजायै हिटा
अजप्या (३) भूमिरिति ।

तथाहि द्रोणीपदस्य लक्ष्यया द्रोणीसङ्घीपरत्वात् । अथवा भार्यापदस्य भार्या-
सङ्घरक्षणीवापरत्वादिति प्रयोगरत्नमालाटीका ।

(१) अक्षरिङितत्वात् ।

(२) प्रकारेण ।

(३) अजायन्त्यात् हिताये ध्यन्प्रत्ययः । अत्र ध्यन्प्रत्यये परेऽपि पुंवद्भावः ।

३२६ । नोपताककोङ्पूरव्याख्यायुस्यक्तविका-
रार्थणित्तं जातिस्वाङ्गेपत्वमानिनि ।

(न ११, जप्—णित्तं १, जातिस्वाङ्गेप् ११, तु ११,
अमानिनि ७) ।

जबन्तं, तस्याकस्य वा केन ककारोङ्, पूरणीत्वान्तं, संधा-
भूतम्, इम् उम् रक्तार्थविकारार्थवर्जं णित्तान्तञ्च, पुंवन् स्यात्,
जातिस्वाङ्गविहितेबन्तन्तु मानिन् वर्जे ।

कुक्कुट्यादेरण्डादी । कुक्कुट्यादेः पुंवत् स्यात् अण्डादी परे ।
असामानाधिकरण्ये अस्य विषयः । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डं,
सृश्याः क्षीरं सृगक्षीरं, सृश्याः पदं सृगपदं, काक्काः शावकः
काकशावकः, प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका, द्वितीया भिक्षाया
द्वितीयभिक्षा, उत्ताना श्रेते उत्तानगया प्रजाताभार्या यस्य
प्रजातभार्यः, प्रसूता भार्या यस्य स प्रसूतभार्य इत्यादि शिष्ट-
प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । प्रजाताप्रसूताशब्दयोर्गर्भविमोचकत्वप्र-
वृत्तिनिमित्तेन स्त्रियां वृत्तिर्न पुंसि, (१) नित्यस्त्रीत्वादत्र पाठः ।

३२६ । नोप्ता । तच्च अकस्य तौ, ताकयोः कः ताककः,
स उङ् यस्य सः, ण इत् यस्य सः, णित्तो यस्मात् तत्, इच्च
उच्य तौ, युभ्यां म युमी, अवयवापेक्षया हं, रक्तञ्च विकारञ्च

(१) प्रजातप्रसूतशब्दौ स्त्रियां गर्भवसुक्तौ वर्त्तन्ते. पुंसि तु गर्भोत्पत्तिनिमित्त-
उपादाय, यथा प्रजाता ग्रीह्वः, गर्भधानस्य कारयताङ्गता इत्यर्थः—इति
कातन्त्रटीका ।

३३० । पूरणी प्रिया मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा
क्षान्ता कान्ता वामना वामा चपला बाला समा
सचिवा तनया दुहिते स्वा कल्याणी भक्तौ ।

(पूरणी-भक्तौ ७) ।

एषु परेषु पुंवन् स्यात् ।

ती, तावर्थौ येषां ते, युमी च रक्तविकारार्थाश्च ते, न विद्यन्ते ते
यत्र णित्ये तत्, तच्च तत् णित्येति । पश्चात् ऊप् च ताककोङ्
च पूरणी च आख्या च अयुम्नरक्तविकारार्थणित्येच्च तत् । जातिश्च
स्वाङ्गश्च ते, ताभ्यां ईप् तत्, न मानी अमानी तस्मिन् । उदा-
हरणन्तु वामोरुभार्य इत्यादि वक्ष्यति ।

३३० । पूरणी । पूरणी च प्रिया चेति द्वन्द्वः । एष्विति—
पूरणार्थत्वान्ते प्रियादिसप्तदशशब्देषु चेत्यर्थः । अन्ये तु क्षान्ता—
तनययोः स्थाने क्षमातरुष्यावाहुः, बालावामाशब्दौ च नाहुः । इह
द्रव्यार्थप्रियादिसाहचर्यात् ढत्वान्तस्य भण्यमानद्रव्यार्थस्य भक्ति-
शब्दस्य ग्रहणात् भावत्वान्ते न निषेधः । यथा भेषदूते—दृष्टभक्ति-
र्भवान्येति, रघौ—दृढभक्तिरिति (क) । कान्ताशब्दं परे नाहुः ।
कोडादीत्यादिना यसे पुंवङ्गावात् हस एवानयोर्विषयः ।

(क) रघौ—१०।१६ ; तत्र भक्तिनाथः—दृढभक्तिरित्यत्र दृढशब्दस्य स्थिवाः
पुंवङ्गादिना पुंवङ्गावो दुर्घटः, अप्रियादिति निषेधात् भक्तिशब्दस्य प्रियादित्यु-
पादात् । अतो दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो वह्व्रीहिरिति गणव्याख्याने दृढ-
भक्तिरित्येवमादित्यु पूर्वपदस्य नपुंसकत्वस्य विवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधेयम् ।

सपत्न्यादीनाम् । सपत्न्यादीनां प्राप्तपुंशु च स्यात् । सपत्नी-
 भार्यः । सपत्नीद्वन्द्वारिका (१) । सपत्न्यादिर्यथा—
 सपत्न्यानुङ्गी रोहिष्यनुङ्गाही च रिवती ।
 पृथिवी च सपत्न्यादाविह प्रोक्ताग्रहायणी ॥

वृत्तिकारश्च अदार्शनवर्तिभान्परौ 'इदंभक्तिशब्दो लिङ्गविशेषस्तुपकारत्वात्
 स्त्रीत्वमविवक्षितमेव । तस्मादस्त्रीलिङ्गत्वात् इदंभक्तिशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभि-
 प्रायः । न्यासकारोऽप्येवम् । भोजराजस्तु कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादि-
 पाठात् भवानोभक्तिरित्यादौ कर्मसाधनत्वात् पुंशुत्वात् प्रतिषेधः इदंभक्तिरित्यादौ
 भावसाधनत्वात् पुंशुत्वात्सिद्धिः पूर्वपदस्येवाह"—इति । भेषदूते पूर्वपदस्य १७
 श्लोकस्य मञ्जिनाथटीकापि दृष्टव्या ।

“सामान्ये नपुंसकम् । इदं भक्तिर्षस्य स इदंभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायान्तु इदा-
 भक्तिः”—इति सिद्धान्तकौमुदी ।

“अदार्शनवर्तिभान्परत्वेनात्र इदंशब्दप्रयोगाच्च लिङ्गविशेषविवक्षेति भावः ।
 लिङ्गविशेषविवक्षायान्तु इदाभक्तिरित्यादिसिद्धये प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठे” इति
 तत्त्वबोधिनो ।

“इदंभक्तिरित्यादि त्वविवक्षितस्त्रीत्वात् पूर्वपदस्य । अर्धत्वादिति भागवृत्तिः”
 इति वञ्चिप्रसारे ।

अर्धत्वादिति भागवृत्तिरिति सिद्धान्तान्तरं, न ह्यार्धपदं स्वसिद्धौ प्रमाद्यभूतं
 लक्ष्यसमयेषुते इत्यभिप्रायः—इति गोवीचन्द्रः । प्रयोगरत्नमालायान्तु—“अथमेव
 ममारारध्य इति विशुद्धाभिप्रेत्यानं भक्तिः, तदर्थकभक्तिशब्देन पुंशुत्, यथा महती-
 भक्तिमानेन नूनमारारधितो कुरिरिति । अतुलेपनादिसम्बन्धत्वे तु पुंशुत् । भवति
 विरलभक्तिर्हानपुष्पोपहार इति । इदंभक्तिरिति गयोक्त्यानिस्त्वत्पादाङ्कः ।
 अपि च सामान्योपक्रमान्नपुंसकम् । इदं किनादित्याकाङ्क्षायां भक्तिरित्यन्वयः ।
 इत्थं इदं भक्तिर्षस्य स इदंभक्तिः । एवं शान्तोद्देशकमित्ययं इदंभक्तिर्भाव्या
 इति मेवे । यद्वा धन्तुलांमे इदो भक्तिर्भाव्यानिति नास्त्वतुपपत्तिः” इत्युक्तं
 (६११) । भवाम्या इदत्वाद्यौ भक्तिर्भाव्याचेति कर्मधारय इति तद्वीका ।

(१) द्वन्द्वारिका श्लेषा सुन्दरो च ।

३३१ । गवावादेः स्त्रीऽन्ते गौख्येऽनीयसः ।

(गवावादेः ६।, स्त्रः १।, अन्ते ७।, गौख्ये ७।, अनीयसः ५।) ।

अन्ते स्थितस्य गोः आप ईप ऊपश्च स्त्रः स्यात् अग्रधानत्वे सति,
नत्वीयसः । शीतशुः ध्वस्तमायः कालतनुः । ईयससु बहुप्रेयसी ।

३३१ । गवा । आवादिर्ग्रस्य सः, गौश्च आवादिश्च तत्तस्य ।
पुंस्त्वं सौचत्वात् । गुणस्य भावो गौख्यं तस्मिन् । न ईयोऽनीयस्
तस्मात् । न त्वीयस इति—ईयसः परस्वेपः प्राप्तस्त्री न स्यात्
इत्यर्थः । तेन सुप्रेयसी कुलमित्यादौ क्लीवे स्त्र इति स्त्री न
स्यात् ।

नाहंपिप्यल्पादेः । अहंपिप्यल्पादेः प्राप्तस्त्री न स्यात् । अहं
पिप्यल्पाः अहंपिप्यली अहंखारी पूर्व्वनगरीत्यादि । अहंपिप्यल्पादेः
किं ? प्राप्नो जीविकां प्राप्तजीविकाः, आपन्नजीविकाः ।

ईयसोहं । ईयसोहं एव स्त्री न स्यात् । बह्व्यः प्रेयस्यो यस्य
स बहुप्रेयसी पुरुषः कुलं वा । गौणत्वेऽपि ईपः सेलीपः स्यादेव ।
हे किम् ? अतिप्रेयसिः खलः, उपप्रेयसि प्रेम ।

लाघवादेकत्र सूत्रद्वयोदाहरणमाह शीतशुरित्यादि । शीता
गौर्यस्येति वाच्यं, शीता शैत्यगुणशुक्लेत्यर्थः (१) । पट्टी च मृद्धी च
पट्टीमृद्धी, ते भार्य्ये यस्य स पट्टीमृदुभार्य्य इत्यत्र पट्टीशब्दस्य न
पुंवद्भावः, एकार्थस्त्रीलिङ्गोत्तरदे एतद्विधानात् । यच्च तु पट्टुमृदु-
भार्य्यस्तत्र य-गर्भहः । एकार्थं किं ? कल्याण्या माता कल्याणी-

(१) शीता शीतला गौः किरणो यस्यासौ शीतशुचन्द्र इति गङ्गाभरः ।

जशदेस्तु (३२६)—वामोरुभार्यः रसिकाभार्यः पाचिका-
भार्यः षष्ठीजायः दत्ताजायः मैथिलीभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः सु-
केशीभार्यः । अमानिनि किं—ब्राह्मणमानिनी । युमादेस्तु वैया-
करणभार्यः सौवश्वभार्यः काषायकन्यः हैममुद्रिकः ।

पूरण्यादौ तु (३३०)—

माता । स्त्रियामिति किं ? तरुणी प्रधानं येषां ते तरुणीप्र-
धानाः । ध्वस्तमाय इति—ध्वस्ता नष्टा इत्यर्थः । कालतनु-
रिति—काली कृष्णवर्णेत्यर्थः(१) । गवावादेः किम् ? अतिलक्ष्मीः ।
वामोरुभार्य इति—वामोरुभार्या यस्य इति वाक्यम् । एवं
धीवन्धूचासौ बाला चेति धीवन्धूबालेत्यादि(२) । रसिकाभार्य
इति—रसं वेत्ति इत्यर्थे इकः । रसिकेति त-ककारोङ् । पाचिका-
भार्य इति—पचतीत्यर्थे णकः । पाचिकेति अक ककारोङ् ।
ताककोङ् किं ? पाका भार्या यस्य पाकभार्यः (३) शुष्क-
भार्यः । षष्ठीजाय इति—षष्ठां पूरणीत्यर्थे थट् । एवं पञ्चमीभार्य
इत्यादि ।

दत्ताजाय इति—यद्यपि संज्ञाशब्दानाम् एकद्रव्याभिनिवेशित्वात्

(१) कप्रत्ययेन भाषितत्वात् ईरन्तस्योदाहरणं वज्रग्रीवौ न सम्भवतीति
गङ्गाधरः । काली तनूर्ध्वस्यासौ कालतनुः, पूर्वस्य पुं वक्त्रावः, अन्तर्भ्रानादुपः
कप्रत्ययभावे तुल्य इति दुर्गादासः । वस्तुतो हि सभासान्तविधेरन्तित्वात् न
कप्रत्ययः, अतएव अतिलक्ष्मीशब्दः सिद्ध इति गङ्गाधरः ।

(२) २७८ सूत्रस्य टीका इत्यस्या ।

(३) पाका वाचेत्यर्थः । तथाच पाकशब्दोऽव्ययव्यत्यस्य एव विशुद्धजनः, एवं
शुष्कभार्य इत्यत्रापि गोवीचन्द्रः ।

उक्तपुंस्कात्वाभावेनैव पुंवत्त्वाप्राप्तिस्तथापि शास्त्रे लिङ्गसंज्ञादिशब्द-
वहतादीनाम् अनेकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्तपुंस्कात्वम् । “दत्त-
गुप्तात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्वशुद्रयो”रिति स्मृतेः । तथाच दत्तत्व-
प्रवृत्तिनिमित्तेनैव दत्तः पुमान् दत्ता स्त्रीति पुंस्त्रियोर्वर्त्तते
अतो निषिध्यते (१) । एवं गुप्ताभार्य इति ।

मैथिलीभार्य इति—मिथिलायां भवा इत्यर्थं षण् । ब्राह्मणी-
भार्य इति—जातिवाचित्वादीप् । सुकेशीभार्य इति—स्वाङ्ग-
त्वादीप् । जातिस्वाङ्गेऽपि किं ? कुमारभार्यः । युवती जाया
यस्य युवजानिः । तथाच “युवजानिर्धनुष्याणि”रिति भट्टिः ।
कुमारत्वादिजातिवाचिनस्तु कुमारीभार्य इत्याद्याहुः । ब्राह्मण-
मानिनीति—ब्राह्मणी मानिनी यस्या इति वाक्यं (२), ब्राह्म-
णीम् आत्मानं मन्यते इति वाक्येऽपि । एवं सुकेशमानी
दीर्घकेशमानी भार्यायाः (३) । मानिन्भिन्ने जातिस्वाङ्गेऽपि
एव नियमात्, दत्तामनिनी पञ्चमीमानिनीत्यादौ निषेधः

(१) न ह्ययं नियम एकद्रव्याभिनिवेशिभिः संज्ञाशब्दैर्भूयतव्यमिति । तथाचि
देवदत्तादिशब्दोऽनेकद्रव्यसंज्ञाभूतः प्रयुज्यमानो लोके उपपद्यते, यथा शास्त्रेऽपि
धात्वादिशब्दः । सा त्वेकद्रव्याभिनिवेशिनी संज्ञा, तां प्रति नैवायं निषेधः क्रियते ।
* * * संज्ञाशब्दानामपि केषाञ्चित् प्रवृत्तिनिमित्तमस्यैव सप्रपर्णादिवत् । यत्रा-
प्यर्थात्वं नास्ति तत्रापि स्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तसुपादाय आभिषेधे वर्त्तन्ते । तत्राप्य
भिन्ने प्रवृत्तिनिमित्ते यैरुक्तः पुमान् ते उक्तपुंस्का इति संज्ञाप्रकारे ४११ सूत्र-
टीकायां गोबीचन्द्रः । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति
भाषितपुंस्कात्मस्तीति सिद्धान्तकौस्तुभे । दत्ता इति संज्ञाशब्दस्यापि सप्तम-
निमित्तत्वेन पुंसि दत्तिसम्भवादुक्तपुंस्का इति विद्यानिवासः ।

(२) अत्र क-प्रत्ययाभावबीजं ४११ सूत्रस्य टीकायां वक्ष्यति ।

(३) सुकेशीं दीर्घकेशीं मन्यते भार्यामिति वाक्ये सप्तमोर्ध्वहादित्वात् चिन्,

३३२ । हे पूरणीप्रमाणीभ्याम् ।

(हे ७, पूरणी प्रमाणीभ्यां ५॥, अः १) ।

आभ्याम् अः स्यात् हे । (२५६) ययोर्लोपोऽयुक्ती पी ।
कल्याणीपञ्चमा रात्रयः, कल्याणीप्रियः । मुख्यात् पूरणी
ग्राह्या, तेन —

स्यादेव (१) । वैयाकरणभार्य्य इति—व्याकरणं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे
षो यस्वेम् णित्त्वाद्भिः । सौवश्वभार्य्य इति—स्वश्वस्यापत्यम् इत्यर्थे
षो वस्य उम्, णिति त्रिः । काषायकन्यः इति—कषायेण रक्ता
इत्यर्थे षाः । हेमसुद्रिक इति—हेम्नो विकार इत्यर्थे षाः ।

३३२ । हे । पूरणी च प्रमाणी (२) च ते ताभ्याम् । कल्याणी-
पञ्चमा रात्रय इति—कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः (३) ।
पूरणीत्यान्ते परे कल्याणीत्यस्य न पुंवङ्गावः । एवं कल्याणीप्रिय
इत्यत्र प्रियाशब्दे परे । एवं कल्याणीमनोश्च इत्यादि । गीष्-

कति प्रयुक्तमाने भार्यामिति ढे षी, मानिनि परे पुंवङ्गावः । अतएव सुकेशमानी
भार्याया इति पुलिङ्गप्रयोगोऽपि साधुः ।

(१) ननु ब्राह्मणमानिनी सुकेशमानिनीत्यादिवत् दत्तामानिनी पञ्चमी-
मानिनीत्यादौ मानिनि परेऽपि न कथं पुंवङ्गाव इत्याशङ्क्याङ् मानिनृभिश्च
इति । तथाच यत्र जानिनिङ्गितेवन्तात् स्त्राङ्गिङ्गितेवन्ताहा मानिनृशब्दो
भविष्यति तत्रैव पुंवङ्गावः । दत्ता-पञ्चमीशब्दयोस्तु न तथात्वमिति निषेधः ।

(२) पूरणीशब्देन पूरणप्रत्ययान्ता स्मृत्यन्ते । प्रमीवते अगवा इति
प्रमाणी ।

(३) पञ्चानां पूरणी पञ्चमी, नोऽसंख्यादेरिति सट् । कल्याणी प्रशक्ता पञ्चमी
रालिवांसु रालिषु ता रात्रयः कल्याणीपञ्चमा । इति दुर्गादाहः ।

३३३ । द्यूतः कः । (दी-ऋतः ५।, कः १।) ।

दीसंज्ञकाद्दन्ताच्च कः स्यात् हे । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ।

रात्रिः पूरणी वाच्या चेति पूर्व्वत्र मुख्यत्वम् । स्त्रीप्रमाणः ।

मुख्योर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायेनात्र पूरणीप्रियेत्यत्र च मुख्यपूरणीग्रहणमित्याह मुख्यात्र पूरणी ग्राह्येति । अत्र अनयोरित्यर्थः (१) । एतस्य फलं दर्शयन् तेनेत्युक्त्वा सूत्रान्तर-सापेक्षत्वात् सूत्रयति ।

३३३ । द्यूतः । दी च ऋच्च तत्तस्मात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति—कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पक्षे सः । इहान्यपदार्थे पक्षे पञ्चमी रात्रिः परम्परया प्रविशतीत्यतो गौणत्वम् । कल्याणी-पञ्चमा रात्रय इत्यत्र तु अन्यपदार्थभूतासु रात्रिषु पञ्चमी साक्षादेव प्रविशति इत्यतो मुख्यत्वमित्याह रात्रिः पूरणी वाच्या चेति पूर्व्वत्र मुख्यत्वमिति । पूर्व्वत्र—कल्याणीपञ्चमा रात्रय इत्यत्र

(१) अत्र पूरणप्रत्ययान्ते परे पुंल्लोपनिषेधे पूरणप्रत्ययान्ताद्प्रत्ययविधाने च लभयत् स्रज्या पूरणी याह्या । तेन हेतुना कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पक्षे स पक्षः कल्याणपञ्चमीक इत्यत्र पञ्चमीग्रहणं गौणत्वात्तस्मिन् परे पुंल्लोप-निषेधे नाभूत्, तस्माद्प्रत्ययोऽपि नाभूत् । ततो द्यूतः क इति कप्रत्ययः । * * * समासवाच्यानां योऽसाधारणधर्मः तद्वत्त्वं मुख्यत्वम् । ततश्च समासवाच्यानां रात्रौषासु असाधारणधर्मो रात्रित्वं, तत्तु तासु रात्रिषु पञ्चम्यां रात्रौवपि वर्त्तते, अतो मुख्यत्वम् । कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इत्यत्र समासवाच्यः पक्षः, तस्मात्साधा-रणधर्मः पक्षत्वं, तत्तु प्रतिपदादिपञ्चदशतिथ्यात्ककाल एव वर्त्तते न रात्रौ इति भेदः—इति दुर्गादासः ।

इत्यर्थः (१) । स्त्रीप्रमाण इति—स्त्री प्रमाणी यस्येति वाक्यम् ।
पूर्वत्र प्रमाणीत्वस्याप्रधानस्यापि ग्रहणादः । स्त्रीत्वस्य उत्त-
पुंस्त्वभावात्तु पुंवद्भावः ।

मध्वादि-कार्यनावादिभ्याम् । मध्वादेरेकत्वार्थनावादेश कः
स्याद्दे । प्रियं मधु यस्य स प्रियमधुकः, अनर्थकः । मध्वादिर्यथा—
मधूपानदुरः शालि नजयी दधिसर्पिणी (२) ।

लम्बा नीर्येन स लम्बनीकः । नावादिर्यथा—

नौरनडान् पयो क्षम्बीः पुमान् पञ्चेह कीर्त्तिताः ।

कार्ये किं ? हे नावी यस्य द्विनोः ।

स्त्रियामिनः । हेऽन्यदार्थभूतायां स्त्रियामिनन्तात् कः स्यात् ।
बहवो वाग्मिनो यस्यां सा बहुवाग्मिका सभा । स्त्रियां किं ?
बहुदन्ती राजा (३) ।

ऊद्गुक्तसन्ताभ्यां वा । ऊदन्तदीसंज्ञकात् भक्तसन्ताञ्च

(१) तत्र रात्रिः पूरणी पूरणप्रत्ययान्ताच्चा समासवाच्या च अर्थात् पूरण-
प्रत्ययान्तकर्तृकवाच्या समासकर्तृकवाच्या च भवति, इति हेतोः । पूर्वत्र पूर्वोदा-
हरणे पञ्चम्या सुख्यत्वम्—इति गङ्गाधरः । पूरणस्यपि रात्रिः समासवाच्यापि
रात्रिः इति हेतोः पूर्वत्र कल्याणीपञ्चमा इति पूर्वोदाहरणे पञ्चम्या सुख्यत्वं
समस्तमानपदार्थान्यपदार्थयोर्भेदाभावात् । यद्यपि पञ्चमीरात्रीतररात्रेरेपि समास-
वाच्यत्वमस्ति, तथापि व्यापकत्वात् रात्रिरूपेण समानार्थतेति । कल्याण-
पञ्चमीकः पञ्च इत्यत्र च पञ्चस्य समासवाच्यात्वात् भेदोऽस्तीति पूरण्या सुख्यत्वं
मासीति कार्त्तिकेयः ।

(२) मधु, उषानह, उरस, शालि, नजपूर्वकः अर्थशब्दः, दधि, सर्पिश्च ।

(३) पञ्चे अक्षतसभासान्तादिति बहुदन्तिक इति गोवीचन्द्रः । बहुदण्डोति
पाठान्तरम् ।

कः स्यात् वा हे । (१) बहुतन्त्रीः बहुतन्त्रीकः सुबधूः सुबधूकः ।
 कङ्गाः किम् ? सुत्रीः सुभ्रूः (२) । बहुमानः बहुमानकः बहु-
 योगिकः बहुयोगी । कृतसान्तास्तु—प्रियपथः, प्रियधुरः ।

नाख्यायाम् । संज्ञायां गम्यमानायां प्रासः को न स्यात् ।
 विश्वो देवो यस्य स विश्वदेवः, विश्वयथाः ।

ईयः स्वाङ्गार्थनाडीतन्त्रीभ्यः । ईयसः स्वाङ्गार्थाभ्यां नाडी-
 तन्त्रीभ्याश्च को न स्यात् । बहुप्रेयसी, बहुनाडिः कायः, बहुतन्त्रीः
 ग्रीवा । स्वाङ्गे किं ? बहुनाडीको दिदिसः, बहुतन्त्रीका वीणा,
 पूर्व्वंण वा (३) ।

भ्रातुः सुती । (४) सुभ्राता लक्ष्मणः, पुष्यभ्राता विप्रः । सुती
 किं ? बहुभ्राटकः क्रूरः ।

निरः प्रवाण्याः (५) । निर्गता प्रवाणी शलाका यस्मात् स

(१) अत्र अस्मादकृतसमासान्तात् स्त्रत्वान्तरेण कप्रत्ययो न प्राप्तस्वादेवाकृत-
 समासान्तात् कप्रत्ययः अनेन विभाषया विधीयते । अतएव कदन्तनदीसंज्ञकात्
 द्यातः क इत्यनेन नित्ये प्राप्ते अकृतसान्तादित्यनेनाप्राप्तौ विभाषार्थं कङ्गीति पृथगुक्त-
 मिति वृहन्मुग्धबोधम् ।

(२) नास्तीयुव इत्यनेन दीसंज्ञानिषेधात् ।

(३) ईप्रत्ययान्तन्त्रीभ्यो धमनीवचनः । नाङ्गीति दिनस्य त्रिंशो भाग
 इति गोबीचन्द्रः । पूर्व्वेण कङ्गाकृत इत्यनेन ।

(४) प्रथमायां गम्यमानायां भ्रातृशब्दात् को न स्वादित्त्वर्थः । स्तुतिरत्र
 भ्रातृशब्दस्यैव भवतीति गोबीचन्द्रः ।

(५) निर उन्तरस्था प्रवाण्या बहुव्रीहौ को न भवतीत्यर्थः । प्रवाणीति
 वे जै सूतौ इत्यस्मात् अधिकरणे अनट्, एचोऽशित्वाः इत्याकारः नोऽचोऽन्तर
 इत्यनेन खत्वम् । यस्यां शलाकायां वस्त्रं युज्यते सा प्रवाणीति गोबीचन्द्रः ।
 निष्प्रवाणिः पटः अभिनव इत्यर्थ इति वृहन्मुग्धबोधम् ।

३३४ । सहः सो वा । (सहः १, सः १, वा । १) ।

सहस्य हे सः स्याद्वा ।

सह मात्रा वर्त्तते योऽसौ समाह्वकः सहमाह्वकः ।

निष्प्रवाणिः • पटः । क्वचिदन्यत्रापि । ब्राह्मणमानिनौ । निःसृत-
नीव्यः, विलुलितकवरी श्वरीत्यादयः ।

३३४ । सहः । सह इति ष्यर्थे प्रो, अनुकरणात् तस्या अलुक् ।
समाह्वक इति—वाक्यस्य, सानुपूर्विकत्वात् सह मात्रा वर्त्तते इति
वाक्यमिति परे (१) । सह समानम् उदरमस्य सोदरः सहोदरः ।
“त्वं सोदरस्यातिमदोदृतस्य” इति भट्टिः । हे इति किम् ?
सहकृत्वा (२) ।

गोहलवक्षेष्वाशिधि । त्रिष्वेवाशिधि गम्यमानायां सहस्य
सो वा स्याद्वा । स्वस्ति ते चैत्राय सगवे सहगवे सहलाय सह-
हलाय सवत्साय सहवत्साय । एषु किम् ? स्वस्ति ते सहपुत्राय ।

संज्ञाधिक्यानुमेयग्रन्थसमाप्तिषु नित्यम् । एष्वर्थेषु सहस्य सो
नित्यं स्याद्वा । अश्वत्थेन सह वर्त्तते यत् तत् साश्वत्थं नक्षत्रचक्रम् ।

(१) समाह्वक इति वाक्यस्य सानुपूर्विकत्वात् सह मात्रा वर्त्तते इति वाक्यं
वाक्यदायाः कुर्वन्ति । ये तु मात्रा सह वर्त्तते इति वदन्ति तेषां मते सहपूर्व-
निपातः, स च न सार्वत्रिकः तस्य तत्पुरुषादावुक्तत्वादिति केचित् । • • •
इत्युदाहरणात् प्रथमान्वाच्यपर्यवृत्तौ हिरेनेनाङ्गीकृतः । अन्ते तु प्रथमा-
न्वाच्यपर्यवृत्तौ बहुव्रीहिसमन्वयानां मात्रा सहितः समाह्वक इति तृतीयानुपसृप्तं
वदन्ति, तन्न युक्तं, अन्ते सहस्येण निर्देशात् सहितस्यादेशानुपपत्तेः सहितशब्देन
योगे मात्रा इत्यत्र तृतीयया अप्राप्तेः - इति कार्तिकेयः ।

(२) सहकृतवान् य इति वाक्ये सहपूर्विक कथातोः क्वनिप् ।

३३५ । सकथ्यक्षाः षः स्वाङ्गे ।

(सकथ्यत्वाः ५१, षः ११, स्वाङ्गे ७) ।

आभ्यां हे षः स्यात् स्वाङ्गे । दीर्घसकथः, पुण्डरीकवदक्षिणी
यस्यासौ पुण्डरीकाक्षः । स्वाङ्गे किं ? दीर्घसकथि शकटम् ।

३३६ । दारुण्यङ्गुलेः ।

(दारुणि ७१, अङ्गुलेः ५१) ।

पञ्चाङ्गुलं दारु ।

एवं सपलाशं सशिशपं स्थलम् । सकाकलीको द्रोणः, काकल्या
अधिक इत्यर्थः । साग्निः कपोतः, गृहे कपोतपातात् भाव्यग्नि-
रनुमीयते इत्यग्निरनुमेयः । एवं सपिशाचा वात्या (१) । साङ्गान्
वेदानधीते, अङ्गानां समाप्तिं यावदित्यर्थः ।

३३५ । सकथ्य । सकथि च अक्षि चेति सकथ्यक्षि तस्मात् ।
स्वाङ्गलक्षणमुक्तम् । स्वाङ्गवाचिभ्याम् आभ्याम् इत्यर्थः । पुण्डरीक-
वदिति—पुण्डरीकं सितपद्मं, स्यन्तोपमानेत्यादिना वत्शब्द-
लोपः । षित्वात् स्त्रियां दीर्घसकथी पुण्डरीकाक्षीति । दीर्घ-
सकथीति—शकटस्य प्राणित्वाभावात् इति भावः । हे किं ?
दीर्घसकथि देवदत्तस्य ।

३३६ । दारु । अन्यदार्थे दारुणि अङ्गुले षः स्याधे ।
पञ्चाङ्गुलमिति—पञ्चाङ्गुलयो यस्मिन् इति वाक्यम् । अङ्गुलितुल्या-

(१) वात्या अतृषानभूतया साक्षाद्गृहपलभ्यमानोऽत्र पिशाचोऽतृषीवते ।
अनतृषेवे तं विकल्प एव, सकथिद्युक्तेषः सविद्युक्तेषु इति गोबीचन्द्रः ।

३३७ । द्वित्रैर्मूर्ध्निः । (द्वित्रैः ५१, मूर्ध्निः ५१) ।

३३८ । न्वोर्लोपीती तेऽच्ये ।

(न्वोः ६॥, लोपीती १॥, ते ७; अच्ये ७) ।

नस्य लोपः स्यात्, उवर्णस्य षोत् स्यादचि ये च ते । द्विमूर्ध्निः ।

३३९ । सङ्ख्याया डोऽबहोः ।

(सङ्ख्यायाः ५१, डः ११, अबहोः ५१) ।

वयवयुक्तं धान्याद्युत्क्षेपणकाष्ठमुच्यते । दारुणि किं ? पञ्चाङ्गुलि-
हस्त इत्यत्र न स्यात् ।

३३७ । द्वित्रैः । द्विस त्रिस तत्तस्मात् । आभ्यां परस्मात्
मूर्ध्निः षः स्यात् हे ।

३३८ । न्वोः । न च उच्च तौ तयोः, लोपश्च षोश्च तौ,
अश्च यश्च तत्तस्मिन्, त इति अस्य विशेषणम् । द्विमूर्ध्नि इति—द्वी
मूर्ध्नि नो यस्य इति वाक्यम् । एवं त्रयो मूर्ध्नि नो यस्य त्रिमूर्ध्निः ।
आभ्यां किं ? बहुमूर्ध्नि । ओद्यथा—वाह्विः वाभ्रव्य इत्यादि ।
पृथग्दकरणात् (१) क्वचिन्न स्यात् । तुरासाहं पुरोधाय धाम
स्वायम्भुवं ययुरिति कुमारसम्भवे ।

३३९ । संख्या । बहुवर्जाया इति—बहोरुपलक्षणात्वात् उप-
गथा इत्यत्र न स्यात् (२) तेनाकृतसाम्बन्धात् उपगणका इत्यपि (३) ।

(१) ताच्छे इत्यत्रोत्वा तेऽच्ये इति करणादित्यर्थः ।

(२) अत्र गणवर्ज्याया इत्यपि वक्तव्यमित्यभिप्रायः ।

(३) उपगथा इत्यत्र हे इति अस्ति च रूपे विशेषो नास्तीति गणवर्ज्यानस्य
फलं दर्शयति तेनेति ।

बहुवर्जायाः सङ्गाया उः स्यात् हे । पञ्च षट् परिमाणं
येषां ते पञ्चषाः, उपगताः दश येषां ते उपदशाः । बहोसु उप-
बहवः ।

३४० । नामि नाम्नि । (नामेः ५), नाम्नि ७) ।

पद्मनाभः ।

बहुवर्जनात् संख्येयवृत्तिसंख्याया एव ग्रहणं, तेनाष्टभिः सङ्घ वर्त्तते
साष्टा पञ्चाशदित्यत्र न स्यात्(१) । पञ्चषा इति पञ्च वा षड् वा
इति वाक्यमिति परे । एवमुपदशा इत्यत्र दशानां समीपे ये ते
उपदशाः, नव एकादश वा इत्यर्थः । संख्यादूरेत्यादिना(२) यत्र सः
तत्रैवायं विभिस्तेन शोभना दश येषां ते सुदशान इत्यत्र न स्यात्
इत्यपि परे (३) । उपबहव इति—संख्यावज्जतीति संख्यात्वाति-
देशात् प्राप्तौ निषेधः ।

सोः श्वः-प्रातर्भ्याम् । सोः पराभ्यामाभ्यां उः स्यात् हे ।
शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः सुश्वौ सुश्वः, सुप्रातः सुप्रातौ सुप्राताः
दिवसाः । तथाच “सुप्रातमासादितसम्पदं तत्” इति भट्टिः ।

३४० । नामिः । सङ्गायां गम्यमानायां नामेडः स्यात् हे ।

(१) संख्यावाचक एकादिदशश्रुतिपर्यन्तशब्दः संख्येयवृत्तिरेव न तु संख्यान-
वृत्तिः, तस्मादेव उः । विंशत्यादिसंख्यावाचकः शब्दः संख्येयवृत्तिः संख्यानवृत्तिश्च ।
अत्र विंशत्यादीनां संख्यानवृत्तित्वं तदा तस्मात् उो न स्यात्, तेन अष्टाभिः सङ्घ
वर्त्तते साष्टा पञ्चाशदित्यत्र न स्यादिति कार्त्तिकेयः । अत्र साष्टम् इत्यस्मात् सो
साष्टा इति गङ्गाधरः । २०२ छल्लस्य टीका इत्यत्र ।

(२) ३८६ प्रुष्टं प्रुष्टव्यम् ।

(३) पूजार्थ-स्वति-वर्जयति च संक्षिप्तशारद्वयम् (३२२) ।

३४१ । लोम्नोऽन्तर्वह्निभ्याम् ।

(लोम्नः ५। अन्तर्-वह्निभ्यां ५॥) ।

अन्तर्लोमः वह्निर्लोमः ।

३४२ । नञ्दुःसोः सकथ्णो वा ।

(नञ्दुःसोः ५। सकथ्णः ५। वा ।१।) ।

असकथः असकथिः ।

पद्मनाभ इति—नाभिस्थितं पद्मं यस्य इति वाक्यम् (१) । “प्रजा
इवाङ्गादरविन्दनाभे”रिति तु सान्तविधेरनित्यत्वात् असंज्ञा-
त्वाद्वा (२) । एवं नाभिस्थिता ऊर्णा यस्य, मनीषादित्वात् स्वे,
ऊर्णनाभो मर्कटः । ऊर्णनाभिरित्यन्ये । तथाच “प्रवृत्तिर्नीं विना
कार्यमूर्णनाभेरपीथते” इति भट्टवार्त्तिकम् ।

३४१ । लोम्नो । अन्तर्लोम इत्यादि—अन्तर्गतानि लोमानि
यस्य, वह्निर्गतानि लोमानि यस्य स इति वाक्यम् । अत्र नाम्नीति
नानुवर्त्तते पृथग्योगात् । आभ्यां किं ? दीर्घलोमा चैत्रः ।

३४२ । नञ् । एभ्यः परात् सकथ्णो ङः स्यात् हे वा ।
असकथ इति—नास्ति सकथि यस्य इति वाक्यम् । असकथि-
रिति । एते उदाहरणे अस्वाङ्ग एव ज्ञेये, (३) स्वाङ्गे तु षः पूर्वेष्वेव ।

(१) पद्मं नाभिरस्येति अथवा पद्मं नाभावस्येति व्यधिकरणो बह्व्रीहिरिति
३३५ सूत्र टीकायां गोपीचन्द्रः ।

(२) अरविन्दनाभपदेन व्युत्पत्त्या सरारिर्लभ्यते, न तु संज्ञया, विष्णुपद्यानि
असुक्तादिति कार्त्तिकेयः ।

(३) सकथि ङङ्कः शकटाङ्गविशेषश्च ।

३४३ । अस् प्रजायाः । (अस् ।१।, प्रजायाः ५।)।

अप्रजाः सुप्रजाः ।

३४४ । मन्दाल्पाच्च तु मेधायाः ।

(मन्दाल्पात् ५।, च ।१।, तु ।१।, मेधायाः ५।)।

अमेधाः सुमेधाः मन्दमेधाः ।

परि तु इह हलिसंज्ञस्यापि ग्रहणात् अहलः अहलिः दुर्हलः दुर्हलिः सुहलः सुहलिरित्यप्याहुः । अन्ये तु नञ्सुदुर्भीं हलि-सक्तिसक्तिभ्यो यथाक्रमसुक्ता अहलः अहलिः सुसक्त्यः सुसक्त्यः दुःषक्तः दुःषक्तिः इत्याहुः । हलसक्त-शब्दाभ्याम् एव सिद्धत्वात् चान्द्रा हलिसक्ती न गृह्णन्ति । एकस्मिन्नर्थे प्रयोगद्वयसिद्धार्थम् अकृतसान्तात् कविधानार्थञ्च हलिसक्तिग्रहणमित्यन्ये । एतत् सर्व्वं ग्रन्थकृत्वा वाशब्दस्य व्यवस्थया सिद्धमिति ज्ञेयम् । सक्तिरिति सन्जुधोः क्तिः ।

३४३ । अस् । वेति नानुवर्त्तते, व्यतीहारे चिरित्यत्र वाग्रहणात् । नञ्दुःसुभ्यः प्रजाया अस् स्याद्दे । अप्रजा इति । एवं दुष्प्रजाः सुप्रजाः, अत्वसोऽधोरिति घः (१) ।

३४४ । मन्दा । चकारान्नञ्दुःसोरित्यनुवर्त्तते । नञ्दुःसो-र्मन्दाल्पाच्च परस्या मेधाया अस् स्याद्दे । अमेधा इति । एवं दुर्मेधाः सुमेधाः अल्पमेधाः । परि तु नञ्दुःसोर्मेधाया अस् नित्यम्

(१) इह नञादेरव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितं । तेन सुदु शुचिनी प्रजा वक्ष्य च सुशुचिप्रज इत्यादौ न स्यादिति दुर्गादासकार्त्तिकेयगङ्गाधराः ।

३४५ । धर्मादन् । धर्मात् ५।, षन् । १।) ।

सुधर्मा ।

अन्यस्मात्तु वेत्याहुः, तस्मै मन्दमेधाः मन्दमेधः अल्पमेधाः अल्प-
मेधः इत्यपि (१) ।

३४५ । धर्मा । त्वन्तत्वाभ्याम्त्यादयो नास्तुवर्तन्ते, तेन
सामान्यतोऽयं विधिः । सुधर्मेति नसङ्गमहन्न इति घं । एवं
सन्दिग्धधर्मा परधर्मा इत्यादि । इह केवलधर्मस्यैव ग्रहणात्
सुखासौ धर्मेति सुधर्मः, परमः सुधर्मो यस्य इति वाक्ये
परमसुधर्मः इत्यादौ न स्यात् । परमः शोभनो धर्मो यस्येति
वाक्ये परमसुधर्मा इति स्यादेव, केवलधर्मशब्दस्य ह-सावयव-
त्वात् (२) ।

(१) नित्यमसिच् प्रजाभेधयोः (५।४।१२२) इति पाणिनि छलम् । “नित्य-
पहृष्यन्मृतो विधानार्थं, तेनात्मभेधस इति सिध्यतीति वृत्तिकारादय” इति तत्त्व-
बोधिनी । “एवं तर्हि नित्यपहृष्यादन्यापि भवतीति छल्यते । श्रोत्रियस्यैव ते
राजन्यं मन्दब्रह्मात्मभेधसः । अतुवाकङ्कता बुद्धिर्नैवा तत्कार्यदर्शिनी” । इति
काशिका । अतएव तर्कवागीशेन “अन्यस्मात्तु वा” इत्युक्त्वा परेषामत्र भतभेदो
दर्शित इति ।

(२) “धर्मादनिच् केवलात्” इति पाणिनीय छलम् (५।४।१२४) । केवलात्
पूर्वपदात् परो यो धर्मशब्दस्तद्वलाद् बह्वोशेरनिच् स्यात् । कस्याप्यधर्मा ।
केवलात् किम् ? परमः सो धर्मो यस्येति त्रिपदे बह्वोशो जाभूत् । * * *
सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वाद्दौ तु धर्मधारवपूर्वपदो बह्वोशोः । एवं तु परमसुधर्मो-
त्सपि शाब्देव । इति सिद्धान्तकौस्तुभे । काशिकायात्म्येवमेव । परमखासौ स्रच
परमसः, स धर्मो ब्रह्मेति यदा विच्छ्रुते तदा परमसधर्मोत्सपि शाब्देव इति
तत्त्वबोधिनी । संक्षिप्तवारे तु—“बह्वतसमासान्तराद्धर्मादन्” (वजावपादे ४६-
छलम्) । प्रिबधर्मा, साचात् जतो धर्मो एतैः साचात्कतधर्माचो वेदितत्वा इति

३४६ । नञ् सुत्रिवुपाच्चतुरीऽ ।

(नञ्-सु-त्रि-वि-उपात् ५१, चतुरः ५१, षः ११) ।

सुदणसोमहरिताज्जन्ताहन्ताहारयोः । स्वादिभ्यः परात् दन्ते
आहारे च वर्त्तमानात् जन्मशब्दादन् स्याच्चे । शोभनो जन्मो
दन्त आहारो वा यस्य सुजन्मा, दणवज्जन्मो दन्तोऽस्य दणजन्मा,
हरितजन्मा । एभ्यः किं ? पतितजन्मः । “दन्तयोरन्तरा सुद्वो
दन्तो जन्मस्तथाशन”मिति रुद्रः ।

दक्षिणादीर्णोद्गाधप्रणिते । दक्षिणात् परादीर्णादन् स्याच्चे
व्रणशेद्गाधकृतो भवति । दक्षिणस्थितमीर्णमस्य दक्षिणेर्णा
स्युगः (१) । अन्यत्र दक्षिणेर्णः शुकरः ।

भाष्यम् । कृतसमासान्तरात्—परमः सुधर्मो यस्य स परमसुधर्मः अतुपाचित-
कुलधर्मः” इत्युक्तम् । तत्र गोवीचन्द्रः—“अकृतं समासान्तरं यत्र तच्चाहर्ण्य-
शब्दाहङ्करोद्गावन् भवति । * * * साक्षात्कृतो धर्मो एतैरिति वाक्योपदर्शनं
त्रिपदे बहुव्रीह्यावन् भवतीति सूत्रार्थम् । केवलात् पूर्वपदात् परो यो धर्मो-
शब्दस्तच्चादन् भवति, न पदसुददायात्, अतस्त्रिपदे बहुव्रीहौ न भवतीति चन्द्र
वर्द्धमानजयादिस्त्राहयः । तस्मिन्साव भाष्यमित्युक्तम् । नहि प्रत्ययच्छतिर्वाच-
नोया भवति । परमः सुधर्मोऽस्येति धर्म्यशब्देन सह प्रथमं तत्पुरुषसतो बहु-
व्रीहिः । परमः शोभनो धर्मोऽस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ स परमसुधर्मो इत्येव
भवति । अतुपाचितकुलधर्म इति प्रथमं षष्ठीसमाससतो बहुव्रीहिः । अतु-
पाचितकुलं धर्मोऽस्येति बहुव्रीह्यावन् भवति । कृतसमासान्तरोऽत्र कुलशब्दो, न
सु धर्म्यशब्दः । चन्द्रवर्द्धमानो विकल्पेनानभिच्छतः” इति । तर्कवागीशेन
भाष्यकारकनदोच्चरदोर्धतमसुदत्तमिति प्रतोयते । कृतसमासपूर्वपदात् धर्मादन्
न स्यादिति काचित्केवः ।

(१) ईर्णं व्रणसुच्छते । दक्षिणवर्णं व्रणितमस्य व्याघ्रेन इत्यर्थे इति चाधिका ।
सर्वं जाते व्रणे दक्षिणेर्णां स्युग इति गोवीचन्द्रः ।

एभ्यश्चतुरः षः स्यात् हे । अचतुरः सुचतुरः ।

३४७ । भान्नेतुः । (भात् ५, नेतुः ५) ।

३४६ । नञ् । नञ् च सुश्च त्रिश्च विश्च उपश्च तत्तस्मात् ।
अचतुर इति—अविद्यमाना धर्मार्थकाममोक्षाद्यत्वारो यस्य सो-
ऽचतुरः, । सुचतुर इति—शोभनाद्यत्वारो यस्य सः । एवं
त्रयश्चत्वारो वा मानं येषां, त्रयो वा चत्वारो वा इति वा
त्रिचतुराः(१) । विगताद्यत्वारो यस्य स विचतुरः । उपगताद्यत्वारो
येषां, चतुर्था समीपे वा उपचतुराः ।

३४७ । भा । ष्टमनेत्रेति—ऋगो ऋग्निरा नेता यस्याः
सा । एवं हस्तनेत्रा पुण्यनेत्रा रात्रिरित्यादि । यस्य नक्षत्रस्य
उदयसमकालं रात्रिः प्रवर्त्तते तत्तस्या नेत्र इति ।

गेर्नासिकाया नस् च । गेः परस्या नासिकाया अः स्यात्,
तस्मिन् नसादेशश्च हे । प्रगता नासिकास्य प्रणसम् उन्नसं सुखम् ।
नासिकां प्रति प्रादेरगित्वेऽपि गतादिक्रियानुगतत्वात् गित्वम् (२) ।
गेः किं ? शोभना नासिका यस्य स सुनासिकः । अनु पश्चा-
न्नासिका यस्य सः अनुनासिकः ।

(१) संख्यावा ङो बहोरिति ङ प्रत्ययस्य बाधकोऽयं अप्रत्यय इति
कार्तिकेयः ।

(२) "उपसर्गाच्च" (५।४।१।२) इति पाणिनीयसूत्रम् । उपसर्गपदस्य
प्रादीनामुपसर्गस्य, नासिकाशब्दाक्रियासंज्ञेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात् । न च
क्रियायोगाभावेऽमुपसर्गत्वमस्ति अङ्गम् । सापके अधिष्ठावकमित्यव्ययीभावे
उपसर्गात् सुनोतीति हस्य पत्यप्रसङ्गात्तदाङ्—इति तत्त्वबोधिनी ।

असूलात्तान्नि खरखुराभ्यान्तु वा त्यलुक् । स्थूलभिन्नात् परस्याः नासिकाया अः स्याद्दे संज्ञायां, तस्मिन् नसादेशश्च, खर-खुराभ्यां परस्यास्तु त्यस्य वा लुक् स्यात् । द्रुवि नसिका यस्य द्रुवसः वार्द्धीणसः । नान्नि किम् ? तुङ्गनासिकः । स्थूलात्तु—स्थूल-नासिको वराहः । खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य खरणाः खरणसः, खुरणाः खुरणसः ।

वेः खद्यौ च । वेः परस्या नासिकायाः अः स्याद्दे, तस्मिन् खद्यौ (१) आदेशौ, चकारात् नसादेशश्च । विगता नासिका अस्य विखः, विग्रः, विनसः । तथाच “विनसा हृतवान्धवा” इति भट्टिः (२) । विखुरित्येके ।

सुदिवाद्याः । सुदिवाद्या अदन्ता निपात्यन्ते । शोभनं दिवा यस्य स सुदिवः, (३) शारिकुच्चिरिव कुच्चिरस्य शारिकुच्चः, चतस्रोऽस्ययो यस्य स चतुरस्रः, (४) एण्या इव पादा यस्य स एणीपदः,

(१) भाष्ये सिद्धान्तकौस्तुभ्यास्तु च्च इत्यत्र ख्य इति दृश्यते ।

(२) नसादेशं बाधित्वा आदेश एव निबन्धं भवतीति चन्द्रादिमतं, तच्चिरासार्धं “विनसा हृतवान्धवा” इति भट्टिप्रयोगो दर्शित इति गोबीचन्द्रः । सिद्धान्त-कौस्तुभ्यान्तु—“कथं तर्हि विनसा हृतवान्धवा इति भट्टिः ? विगतत्वा नासिकयो-पक्षचित्तेति व्याख्येयं” भित्तुक्लम् । विनसेति न प्रथमानं, किन्तु नसादेशे हतोवान्-मिति भाव इति तत्त्वबोधिनी ।

(३) दिवाशब्दोऽयं स्वभावाद्दधिकरणार्धप्रधानोऽव्ययम् । शोभनं दिवा अस्मैति शोभनमिति कर्मणो विशेषणं, शोभनं दिवाकाखे कर्मणास्तेत्यर्थ इति १७७छत्र टीकायां गोबीचन्द्रः ।

(४) शारिः पक्षी । अञ्चिः कोटिः ।

३४८ । सङ्ख्यासूपमानात् पात् पादोऽहस्यादेः ।

(सङ्ख्या-सु-उपमानात् ५१, पात् ११, पादः ११, अह-
स्यादेः ५१) ।

एभ्यः पादस्य पात् स्यात् हे, न तु हस्यादेः ।

द्विपात् सुपात् व्याघ्रपात् । हस्यादेस्तु हस्तिपादः ।

अजपदः, प्रोष्ठपदः (१) । गोर्धूलिर्यस्मिन् काले स गोधूल
इत्यन्ये ।

३४८ । संख्या । संख्या च सुस्य उपमानञ्च तत्तस्मात् ।
द्विपादित्यादि—ह्रीं पादावस्य, व्याघ्रपादा इव पादा यस्येति
वाक्यम् । हस्यादेस्तु—हस्तिपादः । हस्यादिर्यथा—

हस्ती कटोलः कण्डोलो गण्डोलो गणिका महान् ।

दासी कुशूल इत्यष्टौ हस्यादौ परिकीर्त्तिताः (२) ॥

इह महच्छब्दस्यानुपमानत्वेऽपि पाठात् क्वचिदनुपमानादपि
पादस्य पात्, तेन गूढी पादावस्य गूढपात् । पादसमानार्थपात्-
शब्देनेत्यन्यः ।

(१) प्रोष्ठे गौ, तस्यैव पादावस्य प्रोष्ठपद इति सिद्धान्तकौस्तुभे । पाद-
शब्दस्य भागार्थेन पदशब्देन एषां सिद्धिरिति चान्द्राः, न तद्वच्छब्दव्यतिरिक्ति
गोवीचन्द्रः ।

(२) कटोलश्चण्डालः । कण्डोलो धान्याधारविशेषः ङोल इति ख्यातः ।
गण्डोलः बाटुल इति ख्यात—इति दुर्गादास-कार्तिकेश-गङ्गाधराः । अपरेऽपि
कतिपये शब्दा हस्यादिमध्ये पाणिनीयैः पठन्ते । तर्कवागीशेन तु संक्षिप्तसारमत-
मनुसृतम् ।

३४६ । कुम्भादेरीपि । (कुम्भादेः ५, ईपि ७) ।

कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्यात् हे ईपि परे ।

(२२४) पात् पत् पौ । कुम्भपदी शनपदी । ईपि किं ?

कुम्भपादः ।

३४६ । कुम्भा । ईपीति विषयसौ (१) तथा च स्त्रियामन्य-
दार्थभूतायां कुम्भादेः पादस्य पात् स्यात् । कुम्भपदीति—कुम्भा-
विव पादावस्थाः, शतं पादा अस्या इति वाक्यम् । कुम्भादि-
र्यथा—

कुम्भजालशताष्टैककृष्णकुण्डवैशूकराः ।

सूत्रगोधाशकृद्दासीसूचीकलसनिर्ययः (२) ।

मुनिद्रीणः श्रितिर्याणो विष्णुश्च कथिता इमे (३) ॥

इह केषाञ्चिदुपमानत्वात् पूर्वेष्वैव सिद्धे नियमार्थमिदमत
आह ईपि किं कुम्भपाद इति (४) । ईपीत्वन्तेः पाच्छेषादीत्वत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थया कुम्भाद्यादिपाच्छब्दात् स्त्रियां नित्यमीप् (५) ।

(१) तेन ईपि कर्त्तव्ये इत्यर्थः ।

(२) निर्वय इत्यस्य निर्पूर्वको विपूर्वकश्च पाद इत्यर्थः । कुम्भिः विकलाङ्गे
त्रिभु, इत्यविशेषे ङुंति ।

(३) संक्षिप्तसारदृष्टकुम्भादिगणे वाणविष्णुशब्दौ न दृश्येते । शकृत्शब्दश्च
तत्र इत्यादिर्दृश्यते । सिद्धान्तकौमुदीमते कुम्भादिगणः द्वान्वित्शतसंख्यकः ।
आशिकामते तयोर्विंशतिसंख्यकः । उभयतैव शकृच्छब्दो तात्पर्यादिर्दृश्यते ।

(४) एतत् सूत्रं विना पूर्वसूत्रविहितपादादेशोऽनिवार्य इति गङ्गाधरः ।

(५) पाच्छेषादीत्वस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अत्र ईप् नित्यः । अन्यथा “कुम्भादेः

३५० । व्यतीहारे चिः पूर्वी घीऽनच्या वा ।

(व्यतीहारे ७, चिः १, पूर्वः १, घः १, अनचि ७,

आ ११, वा ११) ।

व्यतीहारे यो हस्तस्मात् चिः स्यात्, पूर्वस्य च घः स्यात्,
आ वा नत्वचि ।

केशेषु केशेषु गृहीत्वा यद् युञ्जं प्रहत्तं—केशाकेशि ।

दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य यद् युञ्जं प्रहत्तं—दण्डादण्डि ।

मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि, बाहाबाह्वि बाह्वबाह्वि ।

अचि तु अस्यसि ।

इति ङः ।

३५० । व्यती । परस्परं प्रहरणादिरूपक्रियाकरणं व्यती-
हारस्तस्मिन् त्रीत्यन्तयोरित्यादिना (१) यत्र हस्तत्रैवायं विधिः ।
दण्डादण्डीत्यादि—चित्त्वाद्वात् क्लेर्नुक् । मुष्टामुष्टीति—ये पूर्व-
स्यात्वं नेच्छन्ति तेषां मते तु मुष्टीमुष्टीत्येव ।

द्विदण्डादयश्चान्ता निपत्यन्ते । द्वौ दण्डावस्यां क्रियायां
द्विदण्डि प्रहरति ।

द्विदण्डि उभयापाणि द्विसुषल्येकपद्यपि ।

उभाहस्त्युभयाहस्ति उभापाण्युभयाञ्जलि ।

उभाकर्ण्युभयाकर्णि उभयादन्युभाञ्जलि ।

द्विदण्ड्याम्” इत्यनेनापीष्टमिद्वौ रंपीति यद्दण्डमनघर्षकं स्यात् । यदा रं रं सन्धाव्यते
तदैव पाङ्गाव इत्यर्थः । अतएवाह रंपि किं कुम्भपाद इति—इति दुर्गादासः ।

(१) १६७ पृष्ठं इत्यव्यम् ।

संहतपुच्छुभादन्ति निकुच्यकर्णि इत्यपि ।

उभाबाहुभयाबाहु प्रोष्ठपद्यत्र सम्मतम् ॥

अत्रोभयशब्दस्याप्रयोगेऽपि उभयापाणि इत्यादौ उभयशब्दस्यो-
भयादेशः । उभाबाहु उभयाबाहु इत्यत्र चेल्लुक् निपातनात् ।
कर्णौ निकुच्य (१) धावति, प्रोष्ठस्य गोः पदं गृहीत्वा धावति इत्यर्थे
निकुच्यकर्णि प्रोष्ठपदि इति षेऽपि चिर्गणपाठात् । क्रियाविशेषणा-
नामेवाभिधानाद् द्विदण्डा शाला इत्यादौ न स्यात् ।

धनुषो ङन् प्रायो वा तु नान्ति । धनुषो ङन् (२) प्रायः स्याद्दे
संज्ञायान्तु वा । गाण्डीवं धनुर्यस्य गाण्डीवधन्वा गृहीतधन्वा
इत्यादि । प्राय इति किं ? धृतधनुषमङ्गाय इति पुष्यदन्तः ।
पुष्यधन्वा पुष्यधनुः कन्दर्पः ।

संप्राञ्जानुनो ज्ञुर्वा तूर्हात् । संप्राभ्यां जानुनो ज्ञुः स्यात् हे,
जर्हात्तु वा । संहतं जानु यस्य संज्ञुः । प्रगतं जानु यस्य प्रज्ञुः ।
जर्हं जानु यस्य जर्हंज्ञुः जर्हंजानुः ।

सुसंख्याभ्यां वयसि दन्तस्य दद्वः । सुशब्दात् संख्यावाचकाश्च
परस्य दन्तस्य दद्व स्याद्दे वयसि गम्यमाने । ऋ इत् । शोभना
दन्ता अस्य सुदन् घोडशदन् कुमारः, द्विदन् वस्तः (३) । वयसि
किं ? द्विदन्तो गजः ।

स्त्रियां नान्ति । स्त्रियामन्यदार्थभूतायां दन्तस्य दद्वः स्यात्

(१) निकुच्य आच्छाद्य इति कान्तिनेयः ।

(२) ङ इत्, अन्स्थितिः । द्विन्त्वादन्त्यस्य स्थाने ।

(३) विश्रुत्वापस्त्रा त्विह गम्यते इति तत्त्वबोधनी ।

हे संज्ञायां गम्भमानायाम्(१) । सुदती, फालदती । नाञ्चि किं ?
सुदन्ता ।

अग्रान्त-श्यावादिभ्यां वा । अग्रान्तात् श्यावादेश परस्य दन्तस्य
दद्वः स्यात् हे वा । कुन्दकुम्भलाग्रवहन्ता यस्य कुन्दकुम्भलाग्रदन्
कुन्दकुम्भलाग्रदन्तः, श्यावदन् श्यावदन्तः (२) ।

श्यावारोक(३)वराह्याह्विल्लषभूषिकगईभाः ।

शिश्वरः शुद्धशुभ्री च श्यावादौ दग्ध कौर्त्तिताः ॥

ककुदस्य ककुदवस्थायां श्रैले तु त्रैः । अवस्थायां गम्भ-
मानायां ककुदस्य ककुत् स्यात् हे, त्रैस्तु श्रैले(४) । अजातं ककुद-
मस्य अजातककुत् वल्लः, स्थूलककुत्तरणः (५) । अवस्थायां
किं ? श्वेतककुदः । ककुदिव ककुदं शृङ्गादि, त्रीणि ककुदाणि
यस्य त्रिककुत्तिकूटः (६) ।

(१) प्रथमयोगात् सुसंख्याभ्यामित्यस्य ववसीत्यस्य च निवृत्तिः ।

(२) श्यावः स्थात् कपिय इत्यमरः, ज्ञाप्यपीतमिच्छो वर्षविशेषः ।

(३) अरोका अन्विष्टा दन्ता अस्य वः अरोकदन् अरोकदन्त इति तत्प-
बोधिनो । अरोको निर्दोषिरिति काशिका । श्यावारोकाभ्यां संज्ञायामेव विभाषा
इत्यपि काशिका ।

(४) त्रियब्दात् परस्य ककुदस्य ककुद् स्याद्दे श्रैले गम्भमाने इत्यर्थः ।

(५) कालादिकृता वस्तुघर्मी मयःप्रभृतयोऽवस्था इत्युच्यते । अजजातककुत्,
नाल इत्यर्थः । पुरुषककुत्, मध्यमवया इत्यर्थः । उद्वतककुत्, दृढवया इत्यर्थः ।
स्थूलककुत्, बलवानित्यर्थः । यदिककुत्, नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थ—इति
काशिका (५।४।१४६) ।

(६) ककुदाकारं पर्यन्तस्य शृङ्गं ककुदमित्युच्यते । न च सर्व्वेऽत्रिशिवरः
पर्यन्त इत्यककुत् । किं तर्हि ? संज्ञेया पर्यन्तविशेषश्चेति काशिका (५।४।१४७) ।

व्यङ्गां काकुदस्य काकुत् पूर्णात्तु वा । व्यङ्गां परस्य काकुद-
शब्दस्य काकुत् साहे, पूर्णात्तु वा । विगतं काकुदमस्य (१)
विकाकुत्, उक्ताकुत्, पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः ।

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृन्मित्रशत्रोः । आभ्यां मित्रशत्रोः क्रमात्
हृदयस्य हृत् स्याहे । शोभनं हृदयमस्य सुहृन्मित्रं, दुष्टं हृदयमस्य
दुहृत् शत्रुः । अनयोरिति किं ? सुहृदयः साधुः, दुर्हृदयः
खलः । आभ्यां किं ? सुदुदयं मित्रम् ।

जायाया जानिः । जायाया जानिः स्याहे । युवती जाया
यस्य युवजानिः, वृद्धजानिः (२), तथाच “युवजानिर्धनुष्याणि”रिति
भट्टिः ।

इति बहुव्रीहिसमासः समाप्तः ।

कर्मधारय समासः । (यः)

इदानीं यमाह । परमसासी इत्यादि ।

व्यवत् थन्तम् । इतःपरं सूत्रे यत् थ्या निर्दिष्टं तद्व्यवत्
स्यात् । अतिदेशाद्ग्रं पूर्वमिति पूर्वनिपातः ।

विशेषणानां विशेष्यैः । विशेषणानां विशेष्यैः सह यः स्यात् ।
एकार्थानां दानां सो यसंन्न इत्युक्तम् । तत्र एकार्थता च

(१) तासु काकुदस्येति इति काशिका (५।४।१४८) ।

(२) अद्यापि जानिः शीतन्निनीवधोरिति भेदिन्यादौ वर्तते, तथापि युवती
जाया वस्य इति वाक्ये युवजाव इति निवारणार्थं स्वत्वकरणमिति गङ्गा-
धरः । वसु वृषीजाव इति स्ववसुक्तं तस्यसाधान्निधिरेतित्वत्वाप्यनार्थमिति
इगोदासः ।

सामानाधिकरणम् (१) । तच्च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामिक-
स्मिन्नर्थे वृत्तिः (२) । सा च विशेषणविशेष्यरूपाणामिव
भवति (३) । तत्र यस्मान्वाकारेण प्रवृत्तमनेकप्रकारि वस्तु
प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकत्र प्रकारे व्यवस्थापयति तद्भेदकं
विशेषणम् (४) । एवं यद्भेदं तद्विशेष्यम् । परमात्मा इत्यत्र
परमशब्दार्थस्योत्कर्षस्य जीवात्मतः - परमात्मव्यावर्तकत्वाद्विशेषण-

(१) सभानं एकरूपम् अभिन्नमिति यावत् अधिकरणम् व्याचरो ययोः
प्रवृत्तिनिमित्तयोः ते सभानाधिकरणे, तयोर्भावः सामानाधिकरण्यम्,
भावार्थे ष्यः ।

(२) भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां—भिन्नानि वृत्तगुणभूतानि प्रवृत्तिनिमित्तानि यद्य-
तावच्छेदकधर्मा येषां ते भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तास्तेषाम् । अत्र विद्यालङ्कारः—भिन्ने
प्रवृत्तिनिमित्ते पदार्थतावच्छेदके ययोरिति वक्तृमीडिकेन भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः
शब्दयोरित्यर्थ—इत्याह । नीलोत्पलमित्यत्र नीलत्वमेव नीलशब्दस्य तथा
उत्पलत्वमेवोत्पलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । एतयोरेकस्मिन् अर्थे उत्पलरूपे वृत्ति-
वर्त्तनं विद्यमानतेति यावत् सामानाधिकरण्यं भवति ।

(३) विशेषणमिति—विपुष्यात् शिष् छधौ तु विशेषे इत्यस्मात्, शिष कि
असञ्ज्ञोपयोगे इत्यस्मात् युजादेशां करणे अनट्, विशिष्यते अनेनेति विशेषणम् ।
असञ्ज्ञोपयोगः परिशेषीकरणमिति दुर्गादासः ।

(४) सामान्याकारेण—सामान्यरूपतया विशेष्यत्वेनाभिमततातिरिक्तवृत्तिधर्म-
तया इत्यर्थः । प्रवृत्तमिति—आरम्भे क्तः, वर्त्तमानमित्यर्थः । अनेकप्रकारीति—
अनेकधर्म्यसभानाधिकरणमित्यर्थः । वास्तीति—वस्तुपदं द्वितीयान्नं पदार्थ-
परम् । व्यवच्छिद्य—व्यावर्त्य इत्यर्थः । एकत्र प्रकारे—इति विषयसङ्गती,
विषयोऽज्ञानव्यवज्ञावः । व्यवस्थापयति—निवासयति, तस्मात् प्रकारात् अनति
रिक्तीकरोतीत्यर्थः । इति विद्यालङ्कारः । इतरेभ्यो व्यवच्छेदकत्वात् भेदकत्वम्,
एकत्रप्रकारे व्यवस्थापकत्वाद्विशेषणम् । नीलेन भेदां प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य
एकत्र प्रकारे व्यवस्थापनीयं विशेष्यसत्त्वमिति गोवीचन्द्रः ।

त्वम् । आत्मनो भेद्यत्वाद्दिशेष्यत्वम् । एवं नीलोत्पलं, पुत्रवद्-
गृही, पाचकपुरुष इत्यादि । यद्यपि नीलादिवत् उत्पलादीना-
मपि इतरव्यावर्त्तकत्वं, तथापि नीलाद्याश्रयत्वेनोत्पलादीनां प्राधा-
न्याद्दिशेष्यत्वं, नीलादीनामुत्पलाद्याश्रितत्वेनाप्राधान्याद्दिशेष्य-
त्वम् (१) । अतएव नीलादीनामुत्पलाद्याधीनत्वात्तत्तस्मिन्निवचनत्वम् ।
कुणकुणः कुणकुणः, (२) विस्मष्टपटुः पटुविस्मष्टः, इत्यादौ
द्वयोर्विशेषणत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारादेकस्य विशे-
ष्यत्वं कल्प्यते । अभिधानात् य-सः क्वचिन्नित्यः, क्वचिन्न स्यात्,
क्वचिद्विकल्पः । यथा कृष्णसर्पः लोहितशालिः ; रामो जामदग्न्यः
अर्जुनः कार्तवीर्यः ; नीलोत्पलं नीलमुत्पलमित्यादि(३) । विशेषणस्य

(१) नीलगन्धो हि गुणवत्त्वाद् द्रव्ये वृत्तत्वाद्प्रधानम् । उत्पलगन्धस्तु जाति-
वत्त्वाद् द्रव्ये वृत्तत्वात् प्रधानं ; यतो गुणः सत्त्वेन द्रव्ये प्रवर्त्तते निवर्त्तते च, अतो
गुणः द्रव्यस्य अनात्मभूतत्वाद्प्रधानम् । जातिर्हि द्रव्यस्योत्पत्तेः प्रवृत्ताविनाशात्
द्रव्यं न जहाति, अतः सा द्रव्यस्यात्मभूतत्वात् प्रधानम् । एतच्च अतः ज्ञानमा-
सभेत इत्यत्र एवं व्यवस्थितं ; तथाहि अतगुणयुक्तस्य ज्ञानव्यवस्थामात्रे वर्णान्तर-
युक्तोऽपि ज्ञान आलभ्यत एव, न तु अतगुणयुक्तं द्रव्यान्तरमिति गोवीचन्द्रः
(समासपादे ८६ सूत्रम्) ।

(२) कुण्डलस्य क्रियायामत्यसंस्कारवत्त्वं, कुण्डलस्य घृष्टवक्रताघटकसंस्कार इति
उभयोरपि गुणवत्त्वम् । कुण्डलस्य यद्यप्यात्मगुणवत्त्वं कुण्डलस्य घृष्टगुणवत्त्वं तथापि
लक्षणवशादात्मनाधिकरणत्वं बोध्यम् । केचित्तु कुण्डलकुण्ड इत्यत्र सामानाधिकरणत्वं
विवक्षते, कुण्डलस्य कुण्डलस्य चैकविधवत्त्वाद्दिति भाव इति विद्यालङ्कारः ।

(३) क्वचिद्विकल्पेन तदेव पदार्थं यत्र समासे क्वचिदप्यादि कृष्णसर्प इति
कृष्णान्दृष्टिरिदम् । अतएव कर्मधारयवादिषु इह अतप्रत्ययो भवति, कृष्ण-
सर्पवान् प्रवर्त्तत इति । नहि बहुव्रीहिसा शोऽर्थः प्रतिपादयितुं शक्यते, कृष्णसर्पः
प्रवर्त्तत इति । एवं लोहितशालिरित्याद्यापि । केचित् नीलोत्पलमित्यत्रापि नित्य-
मेव समासं मन्यन्ते, अतस्तदपि कूटम् । अतएव नीलोत्पलवत्त्वर इति भवति,

इतरव्यावर्त्तेन विशेषेणैव सङ्घ यः । तेन इत्थः शिंशपा,
लोहितस्तवकः, शङ्खः पाण्डुर इत्यादी न स्यात् (१) ।
आम्ब्रइवः शिंशपाइवः इत्यादौ यदा आम्ब्रादीनां विशेषवृत्ति-
र्नावधार्यते तदैव फलवृत्तयोर्वर्त्तमानत्वात् सामान्याकारेण
प्रवृत्तत्वेन विशेषणत्वात् (२) स इति कश्चित् । षीस एवेत्यन्वः ।

बहूनां दानामपि यं कुर्वन्नाह संघासौ इत्यादि । अन्ये तु
बहूनां दानां च-इत्यन्य सं न कुर्वन्ति, महश्च तन्नोल्लस्य तदुत्पल-
ञ्चेति, पट्टी चासौ श्याभा चासौ कन्यका चेति, राज्ञो गोः
क्षीरमित्यादौ महन्नोल्लोत्पलं पट्टीश्यामकन्यका राजगोक्षीर-
मित्यादिप्रयोगापत्तेः । से सर्वान्तदस्यैव परदत्त्वेन तस्यात्-पुंवद्-
भावाकारत्याभावप्रसङ्गात् । यगर्भये महानीलोत्पलं पट्टुश्याम-
कन्यका, षीगर्भषीसे राजगवीक्षीरमिति तु स्यादेव । बहूनां
न ह भोक्तव्यं सरः । * * * रामो जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्तवीर्य इत्यत्र
रामार्जुनयश्चोरनेकार्थत्वे उभयोरेव व्यवच्छेदाव्यवच्छेदकत्वाद्द्विषेषविशेष-
भावे विद्यमानेऽपि न समास इति गोवीचन्द्रः (११६॥१७) । ननु कर्षं कार्श-
योर्वाञ्जुनो नाम राजा वाञ्जवृक्षश्चदिति ? भेदमङ्गीश्चदितिवत् षणोषमासः
कार्श इति विद्यालङ्कारः ।

(१) इत्थः शिंशपा इति—इत्थे हि शिंशपालं व्यभिचरति, यतः प्रकाशान्तरेभ्यः
पक्षापादिभ्यस्तं व्यभिचनसीति भवति तस्य शिंशपा विशेषणं, स च इत्थो विशेषः ।
शिंशपार्थस्तु इत्थालं न व्यभिचरतीति न इत्थो विशेषणं, न शिंशपार्थो विशेष्य इति
प्रत्येकं इतोरेव विशेषणविशेष्यत्वाभावाच्च समास इति गोवीचन्द्रः । व्यभिचरति
तज्जतोत्पलं ।

(२) यद्यपि इत्थे इत्थक् शिंशपालं जातिः, फले चाम्ब्रा, तथापि शिंशपा-
पदार्थत्वस्य-चाम्ब्राण्यवर्त्तमानं विशेषणमिति बोध्यमिति विद्यालङ्कारः । अदा ह
कुतश्चिदप्यत् प्रकरणाद्वा इत्थार्थ एवावगतस्तदा न भवितव्यमेव समासिन—इति
गोवीचन्द्रः ।

दानामपि च-हसौ स्त्रीकृत्यापि राज्ञो गौश्व भ्रक्ष्वच पुरुषधेति, पञ्च
भुक्तवन्तो ब्राह्मणा भ्रखेत्यादौ राज्ञो गवाश्वपुरुषाः पञ्चभुक्तवद्ब्राह्मण
इत्यादि न स्यादनभिधानादित्याहुः । अन्यकृत्वन्ते तु महनीलोत्-
पलम् इत्यादिप्रयोगाभावनिश्चयश्चेदस्ति, तदा राज्ञो गवाश्वपुरुषा
इत्यादिवत्तादृशप्रयोगाभावोऽनभिधानादिति प्रत्यास्थीतम् । तथाच
कालाः परिमाणिनेति (१) पाणिनीयघृत्ने काला इति व्वनिर्हे-
शात्त्रिदोऽप्ययं सः, तेन हे अहनी जाते अस्वेति विग्रहे द्वयज्जात
इत्यादि स्यादिति न्यासकृतोक्तमिति १ अभिधानात् क्वचि-
दन्यत्रापि—

एकादीनां यः । एकादीनां स्याद्यन्तेन सह यः स्यात् । एका
चासौ शटी चेति एकशटी । एकादेः पूर्वनिपातः । सर्व-
वेदाः । एकादिर्यथा,—

एक सर्व्व जरत् पूर्व्व समान नव मध्यमाः ।

जघन्यचरमौ वीर पुराणाऽपर कौवलाः ।

मध्यः प्रथम एकादाविह पञ्चदश स्मृताः ॥

सामान्यशब्देनोपात्तत्वात् कार्षापणार्थपुराणशब्दस्य इह न
ग्रहणम् । विशेषणविशेष्यत्वादेव सिद्धे एकपण्डितः सर्व्वशक्तः
जरत्पाचक इत्यादौ पूर्व्वनिपातार्थोऽयमारम्भः (२) ।

पूर्व्वकालस्य । पूर्व्वकालक्रियावाचिनः परकालक्रियावाचिना

(१) सङ्कन्द्ं वज्रिहानन्दमित्यस्य टीका इत्यस्या (३४) ।

(२) अन्यथा एकादीनां पण्डितादीनाञ्च इत्योरेव विशेषणत्वात् कुञ्जकुण्डः
कुञ्जकुञ्ज इत्यादिवदनिवचनः स्यात् ।

सह यः स्यात् । प्रादी ज्ञातः पषाद्गुलितः ज्ञातागुलितः, लून-
ग्ररुद्धः, लिप्तवासितः, बहताद्धितः, ज्ञापितभोजितः । इदमपि
पूर्वनिपातार्थम् ।

दिक्तंख्योर्नाम्नि । दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च स्याद्य-
न्तेन सह यः स्यात् नाम्नि गम्यमानेन । पूर्व्या चासाविषुकामशमी
चेति पूर्वेषुकामशमी (१), चतुर्विद्याः, पञ्चाम्नाः, सप्तर्षयः । अत्र
शे एव संज्ञाप्रतीतिः वाक्याभावेऽपि बालबोधनार्थमर्थकथनम् ।
नाम्नि किम् ? उत्तरा वृक्षाः, अष्टौ ब्राह्मणाः । विशेषणत्वादेव
सिद्धे नियमार्थमिदं, तेनानाम्नि न स्यात् (२) । पञ्चपुराणानां
दशदिक्षु पञ्चपुरुषगामिन्य इत्यादयोऽसाधव इत्यन्ये (३) । शिष्ट-
प्रयोगदर्शनात् उक्तगत्वेन क्वचिदनाम्नापीत्यन्यः । चतुर्द्विगीशा-

(१) पूर्वेषुकामशमीति देशविशेषसंज्ञेति प्रयोगरत्नमाला ।

(२) कथं तर्हि “त्रिकोक्तनाथेन सदा सञ्चक्षिप” इति कालिदासः ? त्रिकोक्त-
शब्दसार्थज्ञात्वात् । न च समाह्वारे द्विगुः, द्विगोरिति छेपप्रसङ्गात् । न च
पालादित्थं कल्प्यम्, “यदि त्रिकोक्तो गणनापरा स्यात्” इति प्रयोगविरोधात् ।
न चोत्तरपद इति समासः, त्रिपदतत्पुरुषस्यैव दुर्लभत्वात् । अलोच्यते । लोक्त-
शब्दोऽत्र लोक्तमसुटाद्यपरः । तत्रयस्यो लोक्तस्त्रिकोक्तः, शाकपार्थिवोऽहः—
इति प्रौढमनोरथा । तत्त्वबोधिन्यामथ्येवमेव । अङ्गिनाथमते त्रिकोक्तनाथेन इत्यत्र
उत्तरपदद्विगुसमासः । रघुवंशे ३।४५ लोक्तस्य टीका वृष्ट्या ।

(३) “पञ्चपुराणैः पञ्चपुराणानां दशदिक्षु इत्यादयोऽसाधव” इति संक्षिप्त-
शारे दृश्यते (समासपादे ८९ सूत्रम्) । पञ्चपुरुषगामिन्य इति तत्र तत्र न दृश्यते ।
“कथं तर्हि पञ्चपुरुषगामिन्य इति ? खान्दोऽयं प्रयोग इति वाच्यम्, अथवा
त्रिष्टप्रयोगदर्शनात् क्वाप्यनाम्नरपि संख्यादाः समासो भवति । त्रिगुण-चतुर्वर्ग-
पञ्चवर्गादयः षष्ठीसमासेन अथवा त्रिसंख्यो गुण इत्यादौ वाक्ये शाकपार्थिवोऽह-
त्वात् समास” इति गोबीचन्द्रः ।

नवमन्य मानिनी, द्विचन्द्रज्ञानमित्यादी तु चतसृषां दिशां समाहारश्चतुर्दिक्, इयोचन्द्रयोः समाहारः द्विचन्द्रमिति गसात्(१) । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्णमासिक इत्यत्र तु कालवाचिपूर्वशब्दस्यैकादित्वात् सः (२) ।

कतरकतमयोर्जातिप्रश्ने । कतरकतमयोर्जातिप्रश्ने एव यः स्यात् । कतरकठः (३) कतमकठः । जातिप्रश्ने किं ? कतरः पाठकः ।

किमः क्षेपे । क्षेपो निन्दा, तस्यां गम्यमानायां किमो यः स्यात् । किंराजा यो न रक्षति महीं, (४) किंगोः यो न वहति भारम् । क्षेपे किं ? को राजा पाटलिपुत्रे ? प्रश्नेऽत्र किंशब्दः ।

निन्द्यानां निन्दनैः । निन्दाविषयाणां निन्दाकरणैः (५) सह यः स्यात् । वैयाकरणस्यासौ खसूचिश्चेति वैयाकरणखसूचिः निम्नप्रतिभ इत्यर्थः (६) । याञ्चिककितवः अयान्ययाजनात्पणा-

(१) ननु यद्यनाङ्गि नायं समासस्तदा कथं चतुर्दिगीयानित्यादौ समासः ? अत आह—चतुर्दिगिति । चतसृषां दिशां समाहारः चतुर्दिक्, चतुर्दिग् रंया-चतुर्दिगीया इति पञ्चान्तसुप्रत्ययः । इयोचन्द्रयोः समाहार इति द्विचन्द्रः, पात्ना-दित्वात् स्त्रीत्वाभावे इति गोबीचन्द्रः ।

(२) अत्र पूर्वशब्दस्य कालवाचित्वं, न तु दिग्वाचित्वम्, अतएव “एकादीनां य” इत्यनेनैव समासः ।

(३) गोलञ्च चरणैः सञ्चेति जातित्वमिति ।

(४) महीरक्षकं हि राज्ञो धर्म्यसदकरणात्तस्य निन्देति गोबीचन्द्रः ।

(५) निन्दनैरित्यनेन निन्दासाधनानां निर्देशात् निन्दाद्विषयोपादाने आभू-इति इर्धितमिति वृद्धन्मन्वबोधम् ।

(६) खसूचिरिति—यः पृष्ठो निम्नप्रतिभत्वात् खं स्रपवति अङ्गो गगने निम्नोच्चमिति, प्रज्ञं विचारवित्तं, स निम्नव्यवहारसाध्यवत्त्वात् कुत्सते ।

पर इत्यर्थः । तार्किकदुर्दृष्टः (१) नास्तिक इत्यर्थः । निन्द्यनां किं ? वैयाकरणचौरः, न ह्यत्र वैयाकरणत्वं निन्द्यते, किन्तु चौरत्वम् । निन्दनैः किं ? कुक्षितो विप्रः । विशेषस्य पूर्वनिपातार्थम् इदम् ।

पापाणकयोनिन्द्यैः । निन्दाविषयेः सह पापाणकयोयः स्यात् । पापनापितः, अणकनापितः (२) । इह पापाणकशब्दो स्वतन्त्रपरिज्ञाननिन्दावचनी । निन्द्यस्य पूर्वनिपाते परनिपातार्थमिदम् ।

उपमानस्य सामान्यवाचिना । उपमीयते येन तदुपमानं, सादृश्येन स्वभिन्नपदार्थपरिचायकम् इत्यर्थः । उपमानोपमेययोरेव साधारणो धर्मः सामान्यम् । तद्वाचिना सह उपमानवाचिनो यः स्यात् । शस्त्रीव श्यामा (३) शस्त्रीश्यामा देवदत्ता,

इति श्लेषः । न हि अक्षरनमेव निन्दा, किन्तु निष्प्रतिभत्वमत्र निन्दाकर्मनिर्भरं प्रतीयते । निष्प्रतिभतया हि वैयाकरणो निन्द्यो भवति । यतो व्याकरणाध्ययनसंवेदनसम्यग्ज्ञेन वैयाकरणशब्दस्तत्र प्रवृत्त—इति गोबोधम् ।

(१) दुर्दृष्ट इति—दुःख उत्पन्ने । दुर्पूर्वः । औषादिकः कूटप्रत्ययः । बहुलसम्यग्ज्ञापीति श्लेषः । रत्नयोरेकलकारवाच्यस्य र इति प्रौढमनोरमा तन्त्रबोधिनो च । अशुक्तिवादी दुर्दृष्टः, शुक्तिमजानन् प्रगल्भ इत्यर्थ—इति, यो शुक्तिमजानन् पृथिव्यादिकभौचरज्ञतं न भवतीति वदति स दुर्दृष्ट—इति च प्रयोगरत्नमाहा टीका ।

(२) कुपुव कुक्षितोऽपय खेटगर्हाचकाः समा इत्यन्तरः । विज्ञेवः कुक्षितोऽपय इति च नाममाहा ।

(३) अस्त्रशस्त्रं शस्त्री, अत्यार्थे ईप्रत्ययः । शस्त्री तु कृत्रिका । “इह पूर्वभङ्गं तद्वदये वाच्यमिति सूत्रवित्तं कौमिलमिप्ये इत्यर्थः प्रयुज्यते”—इति विश्वाम्बोत्तरी । वेदानाम् धर्मोपनिषाव वादानाम्बुधे इत्ये वचने, तेऽभि-

हंसश्लेनी (१) शाटी । सामान्यवार्चिना किं ? पर्विता इव बलाहकाः (२) । उपमानस्येति किं ? देवदत्ता इव श्यामा । कश्चित् श्यामत्वं गुणमुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्तायां वर्त्तते, अतः सामानाधिकरण्यमित्याह । तस्मत् शस्त्री चासौ श्यामा चेति वाक्यम् । वचनसामर्थ्याद्देवधिकारस्येऽपि य इत्यन्थे । एवं परत्रापि ।

उपमेयस्य व्याघ्राद्यैः सामान्याप्रयोगे । उपमेयवाचिनो व्याघ्राद्यैः सह यः स्यात् सामान्यस्याप्रयोगे सति । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । व्याघ्रादिर्यथा—

व्याघ्र पुङ्गव शार्दूल सिंह कण्ठीरवर्षभाः (३) ।

वराह महिषाकर्ष पद्म कुञ्जर हस्तिनः ।

कमलं पल्लवं नागः केशरी हृषभो हरिः ।

हृषभन्द्रः किशलयं कङ्कारोऽन्थे प्रयोगतः ॥

सामान्याप्रयोगे किं ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । शूरत्वमिह उपमेयोपमानयोः पुरुषव्याघ्रयोः साधारणो धर्मः ।

धीमन्ते । यथा शस्त्रीव श्यामा इत्यत्र श्यामाशब्द उपमानोपमेययोः साधारण-धर्मवचनः तद्वन्वुक्त्यायां देवदत्तायां कल्पवीवलोपाहमेदोपपाराहा वर्त्तते इति भवति सामान्यवाची—इति गोपीचन्द्रः ।

(१) हंसोव श्लेनी हंसश्लेनी, पुंस्त्वान्वः । श्लेनीति श्लेतशब्दस्य स्त्रियां रूपं, पञ्चमीशस्त्रीत्यादिना विपातनात् सिद्धम् ।

(२) अत्र बलाहकशब्द उपमानोपमेययोर्न साधारणधर्मवाची । बलाहको मेघः ।

(३) कण्ठीरवः सिंहो भक्तहृषी वा ।

श्रेण्यादेः कृतादिना च्छर्थे । श्रेण्यादेः (१) कृतादिना सङ्घ यः
 स्वात् अभूततद्भावे । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः (२) ।
 श्रेण्यादिर्यथा—

श्रेणिः कुङ्कुमसुदकं पूगः ।

कुशलं मिधनं कुसुमं कूटः ।

इन्द्रः कृत्रिम पण्डित मुण्डम् ।

निचयो निपुणो देव विशिष्टम् ।

अमणस्यपलो राशिर्दृग्दध्यापकः पटुः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो भूतो वदान्यः क्षपणो मृदुः ॥

कुङ्कुमविशिष्टयोः स्थाने पदार्थविषयशब्दौ पठत्वन्थः । कृतादि-
 र्यथा—

कृत भूत समाज्ञात सम्भावित निराकृताः ।

गत उक्त समाज्ञात समाख्यात विकल्पिताः ॥

मतावधारित ख्यात मुक्त ज्ञात युतानि च ।

कलितोपकृताज्ञातावधारितसुपाकृतः (३) ।

एकविंशतिरलोक्ता शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ॥

(१) श्रेण्यादेव इति श्रुत्वात् श्रेणियञ्छस्य ह्रस्वकारान्तस्य श्रेणीति दीर्घे-
 कारान्तस्य च यङ्गं । *** श्रेणियुगकूटाः ससूङ्गवाचकाः—इति प्रभाषकाशिका ।

(२) अदा ह्य सिद्धा एव श्रेणयः सम्यक् कृताकृता समासो ज्ञेयत इत्याशये-
 नाङ्गश्रेणयः श्रेणय इति । एतेन गित्येन पण्डितेन वा वे जीवन्ति तेषां ससूङ्गः
 श्रेणयः । च्छन्तानां ह्य कुगतीति गित्यसमासः परत्वात्—श्रेणिकृतम् । इङ् ह्यौ
 चेति दीर्घ—इति तत्त्वबोधिनी ।

(३) वंशिसप्तमारे कवित इत्यत्र कश्चित इति पाठो दृश्यते ।

श्रेणीभूतः पूगीभूत इत्यादौ तुं अदादित्वात् (१) सः ।

अर्थे किम् ? श्रेणयः कृताः ।

अनञ्ज्ञस्य सनञ्ज्ञेन । अनञ्ज्ञान्तस्य सनञ्ज्ञान्तेन सह यः स्यात् (२) । कृतञ्च तदकृतञ्चेति कृताकृतं । कृतभागसम्बन्धात् कृतम्, अकृतभागसम्बन्धात्, अकृतम्, अवयवधर्म्येण समुदायस्य तथा व्यपदेशात् (३) । एवं क्लिष्टाक्लिष्टं, भुक्ताभुक्तम् इत्यादि ।

कृतादेरपकृतादिना । कृतादेरपकृतादिना सह यः स्यात् । कृतञ्च तत् अपकृतञ्चेति कृतापकृतम्, अभिमतानभिमतयोर्भागयोः करणाकरणात् (४) । भुक्तञ्च तदभ्यर्हितत्वात् विभुक्तञ्चाशोभनत्वात् भुक्तविभुक्तं (५) । कियद्गतं कियत्प्रत्यागतं गतप्रत्यागतम् (६) ।

(१) व्यस्य ग्यनुकारेत्यादिना उर्यादित्वात् इत्यर्थः । उर्यादिस्थले अदादीति संक्षिप्तप्रसारमतम् (समासपादे ५२ सूत्रम्) । यदि च्युर्थे समासोऽयं, तदा चिप्रत्ययानानां श्रेण्यादीनाम् अभूततद्भावेऽर्थे अत्रगते कथं समासः ? अत आह अदादित्वादिति । कृतभूतव्यतिरिक्तस्य चिप्रत्ययस्यैवाभाव इति गोयीचन्द्रः ।

(२) नञ्मात्राधिकेन नञ्र्हितं समस्यते इति सूत्रार्थः, तेनेह न सिद्धं चाशुक्तं च - इति तत्त्वबोधिनी ।

(३) ननु कृताकृतमित्यादौ कथं सामानाधिकरण्यात्, न ह्येकं वस्तु कृतं स्यादकृतञ्च - इत्याशङ्क्याह कृतभागेति । “एकदेशकरणात् कृतम्, एकदेशान्तरस्थाकरणात् तदेषाकृतम्” - इति तत्त्वबोधिनी । कृतं किञ्चिन् धाम्नस्य तण्डुलादि, अकृतं किञ्चित् तण्डुलस्याद्यादि इति कृताकृतं तण्डुलादिकमिति प्रभाप्रकाशिका ।

(४) कृतापकृतमित्यत्राप्यसमाप्तिर्गम्यते, यत् कृतं तद्वेषापकृतं विरूपं कृतमित्यर्थावगमात् - इति कैवटः । अकरणादित्यत्र अपश्यते नञ् करणमप्यकरणभेवाप्रशङ्कत्वात् - इति विद्यालङ्कारः ।

(५) विशब्दोऽत्र अशोभनत्वं द्योतयति विरूपपत् - इति गोयीचन्द्रः ।

(६) गतप्रत्यागतं श्लोकवन्धविशेष इति प्रभाप्रकाशिका ।

यदा तु पूर्व्वं गतं पश्चात् प्रत्यागतमिति वाक्यं, तदा पूर्व्वकाल-
स्येति सः । क्रयश्चासौ क्रयिका (१) चेति क्रयाक्रयिका, मनीषा-
दित्वात् घः । क्रयावयवत्वात् क्रयः, क्रयिकावयवत्वात् क्रयिका
इति अवयवधर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशादभेदः । एवं पुटा-
पुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका इति (२) ।

सदादिपूज्यमानयोः पूज्यमाननागादिभ्याम् । सदादेः पूज्य-
मानवाचिना पूज्यमानवाचिनो नागादिना सह यः स्यात् ।
संज्ञासौ पुरुषश्चेति सत्पुरुषः । सदादिर्यथा—

सम्भ्रहत् परमोक्त्वष्टोत्तमाः पञ्च सदादयः ।

पूज्यमानेन किम् ? सन् भूत्वः, विद्यमान इत्यर्थः । उक्त्वष्टो
गौः, पञ्चादुद्धृत इत्यर्थः । गौश्चासौ नागश्चेति गोनागः । नागादि-
र्यथा—

नागो हृन्दारकश्चैव कुञ्जरोऽत्र त्रयो मताः ।

व्याघ्रादित्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगेऽपि यस्यविधानार्थमिदं,
तेन नागहृन्दारकः शूरः (३) नरहृन्दारको बुधः । पूज्यमानस्येति
किम् ? मैत्रो नागः मूर्खत्वात् ।

जातेः पोटादिप्रशंसार्थाभ्याम् । जातिवाचिनः पोटादिना
प्रशंसावाचिना च सह यः स्यात् । इभ्या करेणुः, पोटा स्त्रीपुंस-

(१) क्रयशब्दात् अत्यार्थे कः, स्तोत्रविवृत्तवासाय, काष्णनाशीरक्ते इत्या-
दिना अकारस्य इकारः ।

(२) प्रट्चासौ पुटिका चेति, फलञ्च तत् फलिका चेति, मानञ्च तत् उक्त्वा
निका चेति वाक्यम् ।

(३) हृन्दं रूपं प्रधानत्वं वा अस्ति अस्य, गोहृत्थेत्वादिना शृङ्गादित्वात्
आरक्षप्रत्ययः । हृन्दारकः सुरे पुंषि मनोन्नत्रेण्यो स्त्रिणु इति भेदिनी ।

लक्षणा, इभ्या चासौ पोटा चेति इभ्यपोटा, गोवेहत् । पोटादि-
र्यथा—

पोटा वेहत् वशा धूर्त्स्तोक औत्रिय धेनवः ।

प्रवक्ता युवतिर्गृष्टिस्तथा वस्त्रयनीत्वपि ।

अध्यापकः कतिपयो दश त्रिभिरिहेरिताः ॥ (१)

वक इव वकः पुरुषः स चासौ धूर्त्तश्चेति वकधूर्त्त इत्यत्र
निन्द्यानां निन्दनैरित्यनेनैव सिंहे कठधूर्त्त इत्यादौ अनिन्दार्थं
वचनम् । धूर्त्तकठः “जनयति कुमुदभ्रान्तिं धूर्त्तवको हि बाल-
मत्स्याना”मित्यादयोऽसाधव इत्यन्ये, उत्सर्गत्वात् विशेषणविशेष्य-
त्वेनैव साधुत्वमित्यपरः । अत्र प्रथमार्थशब्देन रूढिशब्दानां
मतल्लिकादीनामेव ग्रहणम् (२) । गौश्यासौ मतल्लिका चेति
गोमतल्लिका गोमचर्चिका गोप्रकाण्डं विप्रोद्धः विप्रतल्लजः (३) ।

युनः पलितादिना । युवन्शब्दस्य पलितादिना सह यः
स्यात् । युवा चासौ पलितश्चेति युवपलितः ।

(१) उभयव्यञ्जना पोटेत्वभिधीयते (स्तनश्लक्ष्णादिशुक्ला स्त्री) । गृष्टिरेक-
वारप्रसूना । चेतुः प्रत्ययप्रसूना । वशा वन्ध्या । वेहत् गर्भोपघातिनी । वक्-
त्यथी तत्त्ववत्त्वा—इति काशिका (२।१।६१) । प्रत्ययः अभिनवः, दुग्धपानाधीन-
जीवनो वत्सो यस्याः सा इत्यर्थः । संक्षिप्तसारे अध्यापक इत्यत्र अध्यापक
इति पाठो दृश्यते । अधिपूर्वादिङो षकः उद्धिरायादेशश्च—इति गोवीचन्द्रः
(समासपादे १०२ सूत्रम्) ।

(२) ये तु यौगिकाः प्रशस्तशोभनरसथीयादयो ये च विशेषवचना युचि-
च्छब्दादयो ये च गौश्या इत्या प्रथमां गमयन्ति सिंहे मायवक इत्यादयस्ते सर्वे
व्युद्देश्ये—इति प्रौढमनोरमा तत्त्वबोधिनी च ।

(३) गोमतल्लिकेत्येवसादीनां शोभनः प्रशस्तो गौरित्यर्थः । “मतल्लिका
मचर्चिका प्रकाण्डसह तल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यसूनि” इत्यमरः ।

पलितादौ तु पलितः खलतिर्वलिनो जरन् ।

प्रायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं, तेन युवती चासौ पलिता चेति युवपलिता युवजरतीति ।

त्य-तुल्यार्थयोरजात्या । त्यसञ्जकल्यान्तानां तुल्यार्थानाञ्च जातिभिन्नवान्निभिः सह यः स्यात् । भोज्योष्णं पानीयशीतं, शीतपानीयोष्णपानीयादयोऽसाधवः इत्यन्ये । शीतगुणयुक्तं पानीय-मित्यादिवाक्ये शाकपार्थिवादित्वात् सिद्धमित्यन्यः । तुल्यश्वेतः सदृशश्वेतः । तुल्यमहान् पट्टगमहान् इत्यादौ तु सदादित्वात् प्राप्तः सोऽनेन बाध्यते परत्वात् । तस्य तु महापुरुष इत्यादौ विषयः । अजात्या किं भोज्य ओदनः ।

वर्णानां वर्णैः । वर्णवाचिनां वर्णवाचिभिः सह यः स्यात् । कृष्णसारङ्गः कृष्णश्वलः, सारङ्गश्वलशब्दौ (१) मुख्यवृत्त्या समुदायवृत्तौ, अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति न्यायात् । कृष्णशब्दो हि कृष्णावयवसम्बन्धात् समुदाये वर्त्तते इति गौण-सामानाधिकरण्यात् पूर्व्वेणाप्राप्तेऽनेन यो विधीयते (२) । तत्र गौणत्वाद्द्विशेषणत्वेन कृष्णशब्दस्यैव पूर्व्वनिपातः । यत्र तु अवयव सम्बन्धात् समुदायवृत्तौ तत्र कामचारात् प्राग्भावः, यथा कृष्णशुक्लः शुक्लकृष्ण इति ।

(१) सारङ्गः श्वले त्रिष्वन्तरः ।

(२) अत्र कृष्णादिशब्दा अवयवविशेषद्वारेणावयविनि वर्त्तमाना एव, न सर्वा-वयवद्वारेण । अतो मुख्यभावेन सामानाधिकरण्याभावाद्प्राप्तौ सूत्रान्तरेण कर्मधारयो विधीयते इति दृष्टव्यमुग्धबोधम् ।

कुमार्थाः अमणादिना । क्रमारीशब्दस्य अमणादिना सह
यः स्यात् । कुमारी चासौ अमणा (१) चेति कुमारीअमणा ।
अमधोर्नन्दादित्वादनः । अमणादिस्तु—

अमणा तापसी दासी बन्धकी कुलटेत्यपि ।

तथा प्रव्रजिता गर्भिण्यत्र सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥ *

कुमारस्य च सृष्टादिना । कुमारश्चासौ सृष्टुचेति कुखारसृष्टुः
कुमारी चासौ सृष्टी चेति कुमारसृष्टी । सृष्टादिर्यथा—

सृष्टु पट् पण्डित चपला निपुणः ।

कुशलाध्यापकमप्यभिरूपः ॥

सृष्टादीनां कुमारीसामानाधिकरथ्ये स्त्रीत्वमेव विशेषणत्वात् ।
चतुष्पदां गर्भिण्या । चतुष्पदां जातिवाचिनां गर्भिण्या सह
यः स्यात् । गोगर्भिणी अजगर्भिणी । चतुष्पदां किं ब्राह्मणो
गर्भिणी, शरभो गर्भिणी (२) ।

मयूरव्यंसकाद्याः । मयूरव्यंसकाद्याः शब्दाः यसंज्ञकाः
निपात्यन्ते । व्यंसयति क्लयति व्यंसको धूर्त्तः । विपूर्वादंसधो-
र्णकः । मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति मयूरव्यंसकः छात्रव्यंसकः
काम्बोजसुण्डः । यवनसुण्डः ।

एहीहादयोऽन्यार्थे । अन्यार्थे वर्त्तमानाः एहीहाद्याः मयूर-
व्यंसकादित्वात् यसे निपात्यन्ते । एहि इहेति यत्र कर्म्मणि
वर्त्तते तत् एहीहम्, एहि यवेरिति यत्र कर्म्मणि वर्त्तते
तत् एहियवम्, एहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा एहि-

(१) अमणा सञ्ज्ञासिनो ।

(२) शरभः शलभः ।

वाणिजा, एहि स्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता,
 प्रोह कटमिति यस्यां सा प्रोहकटा, प्रोहकर्दमा आहरवसना
 आहरचेला आहरवितता उहरोत्सूडा कृन्धिविचक्षणा, भिन्धि लवण-
 मित्युच्यते यस्यां क्रियायां सा भिन्धिलवणा, पचलवणा, उहरो
 उत्सृजेति यस्यां क्रियायां सा उहरोत्सृजा, उहमविधमा उत्पत-
 निपता अपेहिप्रघसा, उदक् च भवाक् च उच्चावचम्, उच्चैश्च
 नीचैश्च उच्चनीचम्, आचितश्च उपचितश्च आचोपचम्, आचितश्च
 पराचितश्च आचपराचं, निश्चितश्च प्रचितश्च निश्चप्रचं, नास्ति
 किञ्चिदस्य अकिञ्चनः नकिञ्चनो वा, पीत्वास्थिरकः भुक्त्वासुहितकः
 प्रोष्यपापीयान् इहपञ्चमी इहद्वितीया स्नात्वाकालकः उत्पत्य-
 पाकला जाता, निपत्यरोहिणी जाता, विषमश्यामा जाता इत्यादि ।
 उहरोत्सृजेत्यादीनां त्यादिस्तादिना क्रियासातत्य इत्यादिना
 सिद्धेऽसातत्यार्थे गणे पाठः । पीत्वास्थिरक इत्यादौ से सत्येक-
 दत्वात् पीत्वास्थिरकस्य इदम् इत्यर्थे षे पीत्वास्थिरकं भुक्त्वासुहि-
 तकं प्रोष्यपापीयसम् इत्यादौ णित्ते आद्यचो त्रिः ।

ह्यन्तं टेनाभीक्ष्ये च । आभीक्ष्ये गम्यमाने मयूरव्यंसकादित्वात्
 ह्यन्तं यसे निपात्यते, यदि यसो घमाह । जहि जोहमिति यः
 पुनःपुनराह स जहिजोहः (१) जहिस्तम्बः उज्जहिजोह
 उज्जहिस्तम्बः ।

त्यादिस्तेन क्रियासातत्ये । त्याद्यन्तं त्यादन्तेन सह क्रिया-
 सातत्ये गम्यमाने यसे मयूरव्यंसकादित्वात् निपात्यते । अश्रीत

(१) जोह इत्यत्र जोह बोह इति पाठभेदो दृश्यते ।

कर्मधारय समासः । (यः) ।

परमश्चासावात्मा चेति—परमात्मा ।

संज्ञासौ चिञ्चासावानन्दश्चेति—सच्चिदानन्दः ।

३५१ । कोडादिः पंढद् यजातीयदेशीये तत्वे

त्वजात्याख्यः ।

(कोडादिः १।, पंढत् ११।, य जातीय देशीये ७।, तत्वे ७।, तु ११।, अजात्याख्यः १।) ।

पिवत इति यस्यां क्रियायां सा अश्रीतपिवता पचतभृज्जता खादतमोदता इत्यादि ।

शाकपार्थिवाद्याः । शाकपार्थिवाद्या निपात्यन्ते । शाकः शक्तिः प्रधानं यस्य स शाकप्रधानः, शाकप्रधानः पार्थिवः शाकपार्थिवः, मेरुनामा महीभृत् मेरुमहीभृत्, सुग्रीवनामा कपिः सुग्रीवकपिः, श्रीहर्षनामा नृपतिः श्रीहर्षनृपतिः, सुखयुक्ता नासिका सुखनासिका, त्रिगुणीकृता जगती त्रिजगती, अर्द्धावशिष्टं शृतम् (१) अर्द्धशृतम् इत्यादि । शाकपार्थिवादिराकृतिगणः । अविहित-यस-लक्षणो मयूरव्यंसकादौ द्रष्टव्य आकृतिगणत्वात् । एषां मयूरव्यंसकादीनां यान्तर न स्यात्, तेन परमो मयूरव्यंसकः ।

३५१ । कोडा । कोड् च पूरणी च ते आदौ यस्य सः । यश्च जातीयश्च देशीयश्च तत्तस्मिन् । तश्च त्वश्च तत्तस्मिन् ।

कोङ्पूरण्यादिः पुंवत् स्यात् यादौ, तत्वयोस्तु जातिसंज्ञा-
वर्जम् ।

पाचकस्त्री पञ्चमभार्या ।

जातिश्च भ्राष्ट्या च ते, ते न स्तो यत्र सः, कोङ्पूरण्यादिरित्यादि ।
कोडादयो नोसाककोङ् इत्यादिसूत्रे ये पठितास्ते पुंवत् स्युः ये
जातीये देशीये च परे । पाचकस्त्रीति पाचिका चासौ स्त्री चेति
वाक्यम् । एवं रसिकभार्या इत्यादि । पञ्चमी चासौ भार्या
चेति वाक्यम् । दत्तभार्या मैथिलभार्या महाष्टमी महानवमी
सुन्दरप्रिया कल्याणमनोन्ना इत्यादि । वैयाकरणभार्या सौवश्व-
भार्या काषायकन्या हेममुद्रिका ब्राह्मणमानिनीत्यादि तु निषे-
धाभावात् पूर्वैश्चैव सिद्धम् । नोसाककोङ् इत्यादिना येषां निषेधः
प्राप्तस्तोषामेवानेन पुंवद्भावः, तेन मन्त्रिकाहन्दारिका द्रोणीभार्या
कुमारीतल्लजा इत्यादौ न स्यात् । जातीये पूर्वैणाप्राप्ते देशीये
कोडादित्वादप्राप्ते विधिर्यथा—तार्किकजातीया कारकजातीया
तार्किकदेशीया इत्यादि । अजात्याख्य इत्यस्य विशेषपरत्वात्
गुणवचनस्यैव तत्वयोः पुंवत्, तेन पट्वा भावः पटुत्वं मृदुत्वम्
इत्यादौ स्यात्, न तु कठौत्वं दत्तौत्वं पाचिकात्वं व्यभि-
चारिणीत्वम् इत्यादौ । ये तु क्रियापि गुणः इत्याहुः तस्मिन्
पाचकत्वं व्यभिचारित्वम् । तन्वीत्वमित्यादौ तु नोसाककोङ्
इत्यादिना निषेधः । ऊवित्यनेन यस्मात् जपसम्भवस्तस्तस्यापि
यद्गणात् । कोङ्पूरण्यादीति किं ? ब्रह्मवन्धूवाला(१) । यादौ किं

(१) अथमब्राह्मणजातीया कन्धेत्यर्थः ।

३५२ । द्वित्रयाष्टिका द्वात्रयोऽष्टा स्त्रिदशाद्ये
ऽन्यषट्के त्वनशीतौ वा ।

(द्वित्रयाष्टिकाः १॥, द्वात्रयोऽष्टाः १॥, त्रिदशाद्ये ७,
अन्यषट्के ७, तु ।१।, अनशीतौ ७, वा ।१।) ।

एषामेते क्रमात् स्युः 'दशादिके, चत्वारिंशदादि षट्के
अशीतिवर्जे तु वा । द्वयधिका दश द्वादश, त्रयोदश, अष्टादश L

द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् । अनशीतौ किं ? द्वयशीतिः ।

रसिकाभार्यः, पञ्चमीवाचरति पञ्चमीयते, आत्मानं पाचिकां
मन्यते पाचिकामानिनी, कुक्षिता दत्ता दत्तापाशा, पाचिका-
कल्पा हैमीरूप्या ब्राह्मणीदेश्या सुकेशीकल्पेत्यादि ।

३५२ । द्वित्रय । द्वौ च त्रयश्च अष्ट च ते, तैः सहिता अधिकाः,
द्वयधिकत्रयाष्टिकाष्टाधिका इत्यर्थः । द्वाश्च त्रयश्च अष्टाश्च ते । दश
आद्या येषां ते दशाद्याः, त्रयाणां दशाद्यानां समाहारस्त्रिदशाद्यं,
पात्रादित्वाच्चेप् तस्मिन् । षष्ठां समूहः षट्कम्, अन्येषु तत् षट्क-
ञ्चेति तत्तस्मिन् । न अशीतिरनशीतिः तस्याम् । एषामित्यादि—
द्वित्रयष्टन् इत्येतेषां स्थाने वा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशाः क्रमात्
स्युः दशादिकसंख्याशब्दे परे द्वित्रयष्टानश्चेदधिका भवन्ति । इह
त्रिदशाद्यशब्देन दशविंशतित्रिंशत्शब्दानामेव ग्रहणम् । अन्यषट्के
अशीतिवर्जनात् पञ्चसु एते आदेशा इत्यर्थः । द्वयधिका दश
इत्यादि शाकपार्थिवादित्वादधिकशब्दलोपे द्वाद्यादेशः । एवं
द्वाविंशतिः त्रयोविंशतिः अष्टाविंशतिः द्वात्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत्

३५३ । वैकोनस्यैकात्रैकान्नी सङ्ख्यायाम् ।

(वा।११, एकोनस्य ६१, एकात्र-एकात्री १॥, सङ्ख्यायां ७) ।

एकात्रविंशतिः एकात्रविंशतिः एकोनविंशतिः ।

३५४ । सख्यहोराज्ञः षः षगे च ।

(सखि-अहन्-राज्ञः ५१, षः ११, ष-गे ७१, च ।११) ।

एभ्यः षः स्यात् ये षे गे च ।

प्रियसखः परमाहः महाराजः ।

अष्टात्रिंशत् इति । एवं द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् त्रयसत्त्वा
त्रिंशत् त्रिचत्वारिंशत् इत्यादि । एवं पञ्चाशत्-षष्टि-सप्तति-
नवति-शब्दे परेऽपि । द्व्यशीतिः त्र्यशीतिः ; अष्टाशीतिरिति सह
षे घं । एषु किं ? द्विशतं त्रिशतम् अष्टशतम् इत्यादि ।

३५३ । वैको । एकात्रश्च एकात्रश्च तौ । वाहयमध्व-
वर्त्तित्वात् नित्ये प्राप्ते वाग्रहणम् । परे तु जनार्थनञः प्रकृति-
वद्भावं विधाय एकशब्दस्यादुगागमं कुर्वन्ति (१) । एकात्रविंशतिः
एकात्रविंशतिः । एकोनविंशतिसु जनशब्देनैव ।

३५४ । सख्य । षगे चेति षगात्परश्चकारो यसमेवानु-
कर्षतीत्यत आह ये षे गे चेति (२) । षकारस्येवर्धत्वात् परदेभ्य

(१) एकाद्विचैकस्य चाडुक् इति पाणिनिः ।६।१।७६ । एकादिर्नञ प्रकृता
स्त्रादेकस्य चादुगागमश्च । नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह कृतीवेति
ऽनञविभागात् समासः । अतुनासिक्विचस्यः । एकेन न विंशतिः । एकात्र-
विंशतिः एकात्रविंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थ इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(२) षगे चेति षगात्परश्चकारो षगात् परश्चकारः पूर्वोक्तवजातीव इत्यत्राम्

३५५ । सर्व्वेकदेशसङ्ख्यातसङ्ख्याव्यान्नैकान्नैक्येऽङ्गोऽङ्गः ।

(सर्व्व—व्यात् ५१, न ।११, एकात् ५१, न ।११, ऐक्ये ७, अङ्गः ६१, अङ्गः ११) ।

एभ्यः परस्य अहन् इत्यस्य स्थाने अङ्गः स्यात् यादौ नत्वेकात् न चैक्ये ।

एभ्यः ष इत्यर्थः, तेन सखिसुत इत्यादौ न स्यात् । प्रियसख इत्यादि—प्रियसासौ सखा चेति, परमञ्च तदहश्चेति (१) महंसासौ राजा चेति वाक्यम् (२) ।

३५५ । सर्व्वेक । सर्व्वेच एकदेशश्च संख्या च व्यञ्च तत्तस्मात् ! न एको नैकस्तस्मात्, न ऐक्यं नैक्यं तस्मिन् । एभ्य इत्यादि । सर्व्वेशब्दात्, एकदेशवाचिनः पूर्व्वेदेः, संख्यातशब्दात्, एकशब्द-भिन्नात् संख्यावाचिनो, व्यसंज्ञकाश्च परस्याहन्शब्दस्याङ्गादेशः स्यात् ये षे समाहारभिन्ने गे च । पूर्व्वेच्छ्रुत्वात् ष इत्यस्य क्तिवि-

कर्माधारयसमासमेवानुकर्षति न तु जातोयादीन्वत आहृ वे षे ने च इति कार्तिकेयः ।

(१) अङ्गाङ्गानानां पुंस्त्वमभिधानात् ।

(२) अत्र कार्तिकेयः “इतीवासासुरसखे ससखः प्राविशद्वरिरेत्स्वत् सखिशब्द-समानार्थकसखशब्देन ससख इति । किंवा सखिशब्दादर्थादित्वाद्प्रत्यये सख इति च इति च श्रुत्युक्तम् । अथवा सखिशब्दात् स्वार्थे षाः सखः तेन सख-वर्त्तमानः ससखः । एषम् आगामिवर्त्तमानाङ्गुक्त्यायां निधि पक्षिषीत्सरोत्तं समाधानविधेरनित्यत्वात् सिद्धम् । किंवा आगामिवर्त्तमानाभ्याम् अङ्गोभ्यां युक्ता इति लिपदतत्पुत्रघादरत्नम् । अथवा आगामिवर्त्तमानयोरङ्गोर्युक्तं योगो-चलेति वक्तुमीहिष्वा समाधानीबम् । वे तु रेफन्त्यपाठं कल्पयन्ति तन्मते कर्म-धारयसमासेनैव सिद्धमिति ।

३५६ । प्राग्वन्नां षोऽतोऽङ्गस्य ।

(प्राग्वत् ११, नः ६१, षः ११, अतः ५१, अङ्गस्य ६१) ।

सर्व्वाहः पूर्वाहः । एकात्तु एकाहः ।

अत इति किं ? विभिरहोभिर्जातः त्र्यङ्गः ।

३५७ । कौटग्रामात् तच्छः ।

(कौटग्रामात् ५१, तच्छः ५१) । कौटतच्छः ।

परिणामेनानुवृत्तेः धे परे इत्यर्थः, तेन प्रियपूर्वाङ्गः सुर इत्यादौ कृतसान्त्वत्वात् को न स्यात् (१) ।

३५६ । प्राग्व । प्राग्वदित्यनेन घुः अवकुप्बन्तरेऽपीति प्राप्तं, तथाच षकार रफ-ऋवर्णयुक्ताददन्तात् परस्याङ्गस्य नो षः स्यात् अव-कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि सतीत्यर्थः । सर्व्वाह इति—सर्व्वञ्च तदहश्चेति वाक्यम्, एवं पूर्वाहः अपराह इति । अङ्ग इति किं ? दीर्घाण्यहानि यस्यां दीर्घाङ्गी शरत् (२) । एकाह इति—एकञ्च तदहश्चेति वाक्यम् । त्र्यङ्ग इति—तार्थं गः, प्रत्युदाहरणार्थ-मिहोक्तमिदम् । प्राग्वदिति किं ? संख्याताङ्गः व्यङ्ग इत्यादि । संख्याताह इति कश्चित् । नैक्ये किं ? इयोरङ्गोः समाहारः इयहः । सर्व्वकदेशादेः किं ? पुख्याहम् ।

३५७ । कौट । आभ्यां परात्तन्न षः स्यात् यादौ ।

(१) केचित्तु अत्र अदन्ताङ्गादेशविधानं षस्य बाधकं, तेन कश्चिदपवादविषये-
ऽप्यहर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् अङ्गाङ्ग इत्यत्र षप्रत्ययो नाङ्गादेशे इति
कार्षिकेयः ।

(२) अत्र दोर्घाङ्गिति स्थिते नान्त्वत्वादीपि न अत्वमिति ।

३५८ । जातमहद्बृहद्ब्रह्माः ।

(जात-महत्-बृहत् ५।, उच्चः ५।) ।

जातोच्चः, महोच्चः ।

३५९ । शुनोऽत्यप्राण्युपमानात् ।

(शुनः ५।, अति-अप्राण्युपमानात् ५।) ।

अतिः प्राणिवर्जादुपमानाच्च शुनः षः स्यात् यादौ ।

आकर्ष इव श्वा आकर्षश्चः । प्राणिनस्तु व्याघ्रइव श्वा
व्याघ्रश्वा ।

कौटतच्च इति—कुट्यां भवः कौटः, कौटश्चासौ तच्चा चेति
वाक्यम् (१) ।

३५८ । जातः । एभ्यः परादुच्चः षः स्यात् यादौ । जातोच्चः
इति—जातश्चासौ उच्चा चेति वाक्यम् । एवं महोच्चः बृहोच्चः ।
यादौ किं ? महोच्चा शिवः ।

३५९ । शुनो । उपमीयते यत् तदुपमानम् उपमेय-
मित्यर्थः । अप्राणी च तदुपमानं चेति तत् । अतिच्च अप्राण्युप-
मानाच्च तत् तस्मात् । आकर्षः (२) श्वेवेति उपमेयस्य व्याघ्राद्यैरि-
त्यनेन यः । आकर्षो द्यूत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके कोदण्डा-
भ्यासवलुनि । आकर्षणेऽपि पुंसि स्यादिति मेदिनी । खन्शब्दो
व्याघ्रादौ द्रष्टव्य आकृतिगणत्वात् । यद्यपि आकर्षशब्दोऽपि

(१) कौटतच्चः स्वानयस्वानधीनकर्म्मोत्तच्छपोत्तुशासनकिति गङ्गाधरः ।

(२) आकृष्यतेऽनेनेति आकर्षः आकृड्सी इति भाषा ।

३६० । पूर्वोत्तरमृगाञ्चानतेः सकथः ।

(पूर्व-उत्तर-मृगात् ५, च ।१, अनतेः ५, सकथः ५) ।

एभ्यः पूर्वोक्ताश्च भतिवर्जात् सकथः षः स्वात् यादौ ।

पूर्वसकथम् ।

व्याघ्रादौ वर्त्तते (१) तथापि श्वश्रुशब्दस्य न आकर्षशब्देन सह यः, (२) उपमेयवाचिनः उपमानवाचिभिर्व्याघ्राद्यैः सह यविधानात् (३)। इह तु उपमेयवाच्याकर्षशब्दः । एवं व्याघ्रश्चेति प्रत्युदाहरणेऽपि। परे तु (४) अप्राणिनि वर्त्तमानात् उपमानवाचिनः श्वनः ष इत्याहुः । एके तु आकर्ष इव आकर्षः (५) आकर्षश्चासौ श्वा चेति आकर्षश्च इत्याहुः, मूले आकर्ष इव श्चेति दर्शनात् । तस्मै उपमेयतेऽनेन इति षे अनट् (६) ।

३६० । पूर्वी । पूर्वश्च उत्तरश्च मृगश्च तत्तस्मात्, न अर्तः अनतिः तस्मात् । पूर्वोक्तादिति—अप्राण्युपमेयवाचिन इत्यर्थः । पूर्वसकथमिति—पूर्वशब्दः सकथः पूर्व्यावयववाची, सकथिशब्दो-

- (१) एतेनाकर्षशब्दस्याप्युपमानत्वमादातोत्वर्थः ।
 (२) ज्ञानसुपमेयाआकर्षञ्चोपमानं कृत्वा अत्र कर्मधारयो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
 (३) उपमेयस्य व्याघ्राद्यैरित्त्वनेन उपमेयपदस्य पूर्वस्थितिः स्मृतिरिति भावः ।
 (४) तुकारोऽत्र सप्तम्ये ।
 (५) अत्रचचा आकर्षशब्दस्यैवाकर्षतुल्यार्थ इत्यर्थः ।
 (६) अनेनराहुरणमतिश्चेति वक्ष्यति । तत्र “अतिज्ञानः ज्ञानमतिश्चो नराहः जपवानित्यर्थः । अतिशः शैवकः सुषुस्त्वानिभक्त इत्यर्थः । अतिश्चो शिवा अतिशेत्त्वर्थ” इति भाषिका ५।४।८६ ।

३६१ । देशाद् ब्रह्मणः कुमहङ्गान्तु वा ।

(देशात् ५१, ब्रह्मणः ५१, कु-महङ्गां ५॥, तु ।१।, वा ।१।) ।

कुम्भितो ब्रह्मा कुम्भः कुम्भः ।

३६२ । सरोऽनोऽयोऽश्मनः संज्ञाजात्योः ।

(सरस्-अनस्-अयस्-अश्मनः ५१, संज्ञा-जात्योः ७॥) ।

महानसं उपानसं लोहितायसं कालायसं पिण्डाश्मः अमृताश्मः ।

ऽपि तदवयववाची (१) पूर्वञ्च तत् सकृच्चि चेति वाक्यं, पूर्वं सकृच्च
इति परे । एवमुत्तरसकृच्चिमिति । फलकसकृच्च—फलकं शरावरणं
चक्रं, फलकं सकृच्चि इवेति वाक्यम् । तत्रापि सर्वं पूर्व्ववदूह्यम् ।

३६१ । देशात् । देशो जनपदः, तद्वाचिनः परात् ब्रह्म-
शब्दात् षः स्यात् यादौ, वा तु कुमहङ्गान्तु । कुम्भितो ब्रह्मिति—
ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणवाची । कुम्भशब्दस्य ब्रह्मशब्देन सह यस इति
परे । एवं महानसासौ ब्रह्मा चेति महाब्रह्मः महाब्रह्मा । देशान्तु
भवन्तिब्रह्म इति वक्ष्यति ।

३६२ । सरो । सरस् अनस् अयस् अश्मन् इत्येतेभ्यः नास्ति
जातो च षः स्यात् यादौ । महानसमिति—महश्च तत् अनश्चेति,
उपगतञ्च तदनश्चेति, लोहितञ्च तत् अयश्चेति, कालञ्च तदयश्चेति,
पिण्डासावश्मा चेति, अमृतसासौ अश्मा चेति वाक्यम् । सरः-
शब्दस्य तु मण्डूकमरसं जालसरसमिति वक्ष्यति । एषु जालसरस-
महानस-लोहितायस-पिण्डाश्माः संज्ञायाम् । मण्डूकसरसोपानस-

(१) सकृच्चि अचः, सकृच्चि क्लीबे उपानान्तरित्वपरः ।

३६३ । सर्व्वैकदेशसंख्यातपुण्यवर्षादीर्घाद्रात्रेः ।

(सर्व्व—दीर्घात् ५, रात्रेः ५) ।

रात्रेरैकदेशे वर्त्तमानः पूर्व्वीदिरैकदेशः ।

पूर्व्वरात्रः अपररात्रः ।

३६४ । गोरतार्थे । (गोः ५, अतार्थे ७) ।

गोशब्दात् षः स्यात् यादौ, ननु तार्थे । परमगवः ।

कालायसान्प्रश्नाः जातौ । अनयोः किं ? सत्सरः महाश्रमा ।
चन्द्रसरः द्वैतवनसर इत्यत्र चन्द्रद्वैतवनशब्दौ संज्ञे न तु समुदायौ,
विशेषनिष्ठसंज्ञाशब्दस्य सम्बन्धादुत्तरदस्य विशेषवृत्तेः (१) ।

३६३ । सर्व्वे । सर्व्वशब्दादेकदेशवाचिपूर्व्वीदेः संख्यात-
पुण्य-वर्षा-दीर्घेभ्यश्च परस्या रात्रेः षः स्यादयादौ । पूर्व्वरात्र इति—
रात्रिशब्दोऽपि लक्षणया पूर्व्वीवयवे वर्त्तते । पूर्व्वी चासौ रात्रि-
शेति वाक्यम् । पूर्व्वं रात्रेरिति परे । एवम् अपररात्रः मध्यरात्र
इत्यादि । सर्व्वी चासौ रात्रिशेति सर्व्वरात्रः, संख्याता चासौ
रात्रिशेति संख्यातरात्रः, पुण्या चासौ रात्रिशेति पुण्यरात्रः,
वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः, दीर्घा चासौ रात्रिशेति दीर्घ-
रात्रः । परे तु वर्षादीर्घशब्दौ नाहुः । त्रिरात्रम् अतिरात्र
इत्यादौ संख्याव्याद्रात्राङ्गुलिभ्यामः । यादौ किं ? पुण्यरात्रि-
हेमन्तः ।

३६४ । गो । यादाविति—ये षे तार्थभिन्नगे चेत्यर्थः । परम-

(१) संज्ञासंज्ञासमाह गोदीचन्द्रः—“यो बोगवृत्तिमितरत्नापश्चात् विशेषे
वर्त्तते ष एव संज्ञास्थानं भवति” इति ।

३६५ । नावोऽर्द्धाद् गेच ।

(नावः ५।, अर्द्धात् ५।, गे ७।, च ।१।) ।

अर्द्धात् परात् नौशब्दात् षः स्यात्, अतार्थे गे च । अर्द्धनावं ।

गव इति—परमश्यासौ गौश्वेति वाक्यम् । एवं पुमाँश्चासौ गौश्वेति
पुङ्गवः, षसां गवां समाहारः पुङ्गवः, राज्ञो गौः राजगवः, स्त्रियुं
परमगवौत्यादि । अतार्थे किं ? पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ।
तार्थ इति वाच्य एव, तेन पञ्चभ्यो गौभ्य आगतः पञ्चगवरूप्य
इति स्यात् (१) परसूत्रे गग्रहणज्ञापकात् ।

३६५ । नावो । अर्द्धनावमिति अर्द्धञ्च तत् नौश्वेति वाक्यम्,
अर्द्धं नाव इति परे । एवं द्वयोर्नावाः समाहारः द्विनावं, त्रिना-
वम् । अतार्थे किं ? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः । वाच्य एव
निषेधात् द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्य इति (२) ।

(१) नृहेतुभ्यो मयट् रूप्यो वा । जेभ्यो नृवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च आगतेऽर्थे
मयट् रूप्यश्च स्यादिति ढषेकादित्यादिवच्यमाणसूत्रटीकायां वार्त्तिकसूत्रम् ।

(२) अर्द्धात् पराच्चौशब्दात् षः स्यात्, सति सम्भवे वे षे तार्थभिन्ने द्विगौ च,
अथभेकोऽर्थश्चकारेणैव सङ्गतः, पुनर्गं इत्यनेन अर्धान्तरापन्थासो यथा—नौशब्दात्
षः स्यात् गे अर्थात् अतद्वितार्थद्विगावित्यपरोऽर्थः । तत्र अर्द्धांशेना नास्तीति ।
अतार्थे इति विशेषणस्य उभयपक्षे योगः । * * * द्विगौ तु द्वयोर्नौशब्दात्
नावां समाहारः द्विनावं त्रिनावमिति गङ्गाधरः ।

अतार्थे गे इत्यस्यातुडत्तावपि पुनर्गपङ्गुं द्विगुसमासे अर्द्धशब्दातिरिक्तपूर्व-
पदस्यापि प्रात्यर्थम् । तेन द्वयोर्नौः समाहारः द्विनावस्, अत्र संख्यावाचकता-
दपि नौशब्दात् षः । पुनर्गकारपङ्गुणात् यथयोर्निर्वृत्तिरस्तु इत्याशङ्क्या चकार-
पङ्गुं तेनैव तावत्सङ्गच्छेते । इति कार्तिकेयः ।

३६६ । खार्या वा । (खार्याः ५, वा । १ ।) ।

अर्द्धखारं अर्द्धखारी ।

इति यः ।

तत्पुरुष समासः (षः) ।

कृष्णमाश्रितः कृष्णाश्रितः । •

३६६ । खार्याः । अर्द्धात् परस्याः खार्याः षः स्याद्वा ये षे तार्थभिन्नगे च । अर्द्धखारमिति—अर्द्धञ्च तत् खारी चेति वाक्यम्, अर्द्धं खार्या इति परे । गे द्वयोः खार्योः समाहारः द्विखारं द्विखारि, त्रिखारं त्रिखारि, द्वे खार्यो धनमस्य द्विखारधनः इत्यादि । षाभावपक्षे द्विखारिः त्रिखारिः स्त्रियामिति न्यासः । वाग्यस्य व्यवस्थावाचित्वात् अर्द्धखारमित्यत्र क्लीवत्वम् । अर्द्धनावः अर्द्धनावी अर्द्धनावमित्यत्र क्लिब्रत्वमिति ।

इति यः ।

इदानीं षमाह कृष्णमाश्रित इत्यादि ।

इमा आश्रिताद्यैः षः । इमन्तस्याश्रित्याद्यै सह षः स्यात् । कृष्णाश्रित इति । एवं कष्टं श्रितः कष्टाश्रितः, वेदं विद्वान् वेद-विद्वान् । विप्राय वेदविदुषे इति भारते । आश्रितादिर्यथा—

आश्रितश्रितविद्वांसोऽतीतात्यस्त(१)नुभुक्त्वः ।

(१) इतिनात्त्वः । अन्तर्गतक्रमः षोऽपि गतिविशेष एवेति कर्त्तरि क्त आदिभ्यश्च क्तो नाम्नाभ्युपेय इति २।१।२४ पाणिनिस्मृतौ तत्त्वबोधिनी ।

आपन्नपतितप्राप्तगमिगामिबुभुक्षवः ॥

गमिन् गामिन् इत्युभयपाठात् भव्यार्थेऽपि वा त्रिदि-
त्यन्ये । औष्णादिक इति गमोति परे । अकृतिगणत्वात् सुख-
मीषुः सुखेषुः, द्विषद्वीर्यनिराकरिणुः, हंसमण्डलद्युतिजिष्णु-
रित्यादि । (१)

खट्वायाः क्तेन क्षेपे । इयन्तायाः खट्वायाः क्षेपे गम्यमाने ज्ञान्तेन
सह षः स्यात् । खट्वाखट्वा ज्ञान्तेः (२) खट्वाप्लुतो ज्ञान्ते उत्पद्यप्रस्थित
इत्यर्थः । न केवलं खट्वाखट्वात्समाक्षेपे यस्य निन्दा सोऽभिधीयते
किन्तु येन केनाप्यनुचिताचरणेन यस्य निन्दा स इति । इह
वाक्ये निन्दा न गम्यते इति वाक्याभावात् नित्योऽयं सः ।

सवाक्यो यः समासः स्यात् स विकल्पः सुसम्मतः ।

वाक्याभावे तु नित्यं स्यादिति शब्दविदो विदुः ॥

क्षेपे किं ? खट्वाखट्वाखट्वाऽध्यापकः शिष्यान् अध्यापयति ।

कालानाम् । इयन्तानां कालवाचिनां ज्ञान्तेन सह षः
स्यात् । दिनं संक्रान्ता दिनसंक्रान्ता सुहृत्ताः, रात्रिमाखट्वा

(१) समासविधिवु लक्ष्यसुसम्मतमिति न्यायात् क्रियाविशेषस्यपि, तेन
नितान्तज्ञानः निकामसुखी नित्यभीरुः मन्दगामीत्यादि इत्यपि का-सि ।

(२) अननुज्ञातो गुरुणा खट्वाखट्वाः खट्वाखट्वा लक्षितानुज्ञातत्वात्सोऽभिधीयते इति का-सि ।

आख्योऽसमीक्ष्यकारो स्यादित्यमरः । वेदं व्रतानि च समास्य समासत्वेन हि
खट्वाखट्वा । ब्रह्मचर्यं एव भूमिगयनाहोऽपि यः खट्वाखट्वा इति स आख्यः ।
खट्वाखट्वात्समास्य न वा निषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोऽपि खट्वाखट्वा इत्यु-
च्यते । इति तत्त्वबोधिनी ।

राशराहुः किरणाः, मासं प्रमितः (१) मासप्रमितश्चन्द्रः मासं प्रमातुमारभ्यवानित्यर्थः । मासस्यैकदेशस्य प्रतिपदचन्द्रेण सह सम्बन्धान्नात्यन्तसंयोगः (२) ।

व्याप्तावन्धेय । अत्यन्तसंयोगे ह्यन्तस्य कालवाचिनः क्तान्तेना-
न्धेय स्याद्यन्तैः सह षः स्यात् । मामी स्थितः मासस्थितः वर्षं
भोग्यः वर्षभोग्यः सुहृत्तं सुखं सुहृत्सुखं सर्व्वरात्रकल्याणी सर्व्व-
रात्रशोभना । इति द्वीषः ।

अथ त्रीषः ।

त्रयाः समाद्यैः । चान्तस्य समाद्यैः सह षः स्यात् । पित्रा
समः पितृसमः धान्तेनार्थः धान्यार्थः । समादिर्यथा—

समोऽर्थी त्रिपुणः पूर्व्वं जनार्थं सदृशावराः ।

श्लघ्नः कलङ्ग-सप्राद्यऽप्रादिमिश्री (३) मताविह्व ॥

जनार्थग्रहणात् एकोनः पुण्यहीनः विकाररहित इत्यादि ।
प्रायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् इति न्यायात् गुरु-
सदृशेत्यपि । प्राद्यप्रादिमिश्र इति—धान्यप्रमिश्रः गुडमिश्र
इत्यादि । अस्याकृतिगणत्वात् भयविह्वलः अस्त्रशून्यः प्रकटजरा (४)
गमनमत्यरः वयोज्येष्ठः विरहकृशः स्वेदाद्भिः गुणाधिकः वन्धुविधुरः
द्वङ्गविकलः गुरुतुल्या इत्यादि ।

(१) चन्द्र मा ल च माने इत्यस्मान् आदिकर्मोणि कर्त्तरि क्तः ।

(२) प्रतिपदचन्द्रेण सह सत्यपि सम्बन्धे नात्यन्तसंयोगः । एतेनात्र व्याप्ता
वन्धेयेति परस्मैकस्याविषयो दर्शित इति ।

(३) कलङ्गः प्रादिमिश्रः अप्रादिमिश्र इत्यर्थः ।

(४) प्रकटेन पलितार्दिप्रकाशेन इत्यर्थे इति वित्यालङ्कारः ।

द्वीकृतगुणवचनेन । तत्रा कृतः 'द्वीकृतः, द्वीकृतश्चासौ गुण-
वचनश्चेति । गुणमुक्तवान् गुणवचनः कभावेऽमीत्युक्तेर्घेऽनट् । यः
पूर्वं गुणे वर्त्तिता पश्चात् द्रव्ये वर्त्तते स गुणवचनो, न तु गुण-
मात्राभिधायकः गुणेनेत्यंकरणात्, तेन 'घृतेन पाटवमित्यत्र न
स्यात् । चान्तस्य त्रान्तार्थकृतगुणवचनेन सङ्घ षः स्यात् ।
शङ्कुलया कृतः खण्डः शङ्कुलाखण्डः, गिरिणा कृतः काणः गिरि-
काणः प्रमादेन कृतो मूर्खः प्रमादमूर्खः । खण्डकाणादर्थः
खण्डननिमीलनादौ गुणे वर्त्तिता (१) पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते ।
शङ्कुला शस्त्रभेदः (२) गिरिः शिशुक्रीडनद्रव्यं (३) प्रमादोऽनव-
धानता । खण्डादयस्तु त्रान्तशङ्कुलाटिवाच्यकृता इति । द्वीकृतेति
किम् ? अक्षा काणः, न ह्यत्र चान्तेन अक्षा काणत्वं कृतं, किन्त्व-
न्येन केनापि । भागवृत्तिसु चान्तेनाक्षा काणत्वकरणादक्षिकाणः
स्यादेवेत्याह । गुणवचनेन किं ? गोभिर्व्वपावान् (४) गोशब्देन लक्ष-
णया गव्यमुच्यते । परश्वतध्वनिमुखरः शरदन्तुरः इत्यादयस्तु
षीषेण मुखरदन्तुरशब्दयोरगुणवचनत्वात् । विशेषार्थावगतिः
शब्दसिद्धौ कृतमर्थावगतिनिमित्तमर्थनियमं मण्डपादिवदतिक्राम-
तीति त्रीषस्यैव वाक्यार्थव्यवस्थाघटकत्वात् इत्यन्ये (५) । समादेरा-
कृतिगणत्वात् त्रीस इत्यन्यः ।

(१) इव्यगुणीभूतत्वात् क्रियापि गुण इति वैयाकरणानां मतमिति
गोयीषन्द्रः । (२) 'यति इति भाषा ।

(३) गिरिचक्षुरोगविशेष इति कश्चित् । (४) वपा भेदः । —

(५) ननु सव्यव्यविवक्षायां षठीसभासे सति पदभावनिष्पत्तिर्भवति, वाक्यार्थ-
व्यवस्था तु तृतीयासभासेनैव घटते, अत्राह प्रतीतिविषयचपङ्कुरतीति न्याया-

धघयोः कृता बहुलम् । धघयोर्विहितः या द्वौ तदन्तस्य
 कदम्बेन सह षी बहुलं स्यात् । नखलूनः चक्रच्छिन्नः अङ्घ्रितः
 हरिजात इत्यादि । बहुलग्रहणात् गलेचीपकः पादहारक
 इत्यादौ ऋन्तरस्थापि षः (१) । दात्रेण लूलवान् परशुना
 छिन्नवान् इत्यादौ न स्यात् । धघयोः किं ? भिक्षाभिरुचितः, अत्र
 हेतौ च ।

स्तुतिनिन्दयोर्ल्यैः । स्तुतिनिन्दयोर्गम्यमानयोर्धघविहितग्रन्तस्य
 ल्यसंज्ञकान्तैः सह षः स्यात् । करचेतव्यानि पुष्याणि (२) वाप्य-
 च्छेद्यानि टणानि (३) विश्वैरुपास्यो विश्वोपास्यः शम्भुः, शुना लील्लः
 श्वलेल्लः कूपः (४) । अनयोः किं ? काकेन पातव्यं जलं, मैत्रेण गम्यो
 ग्रामः । बहुलानुवृत्तेस्तृणोपेभ्यं टनेन उपेभ्यं ज्वलनम् इत्यादि
 स्यात्, नात्र स्तुतिनिन्दावगम्यते । पूर्वस्यैवायं विधिः प्रपञ्च
 इत्यन्ये ।

दर्शव्यवस्थेति । प्रतीतिरर्धविशेषावगतिः विशेषम् अर्धावगतिनिमित्तं शब्दद्विद्वौ
 कृतमन्वयनिवममपहरतीति अतिक्रामतीत्यर्थः । तथाहि मखलुपशब्दादुत्पत्तार्थ-
 विशेषावगतिः अर्थं पिततीति शब्दद्विद्वौ कृतमन्वयमतिक्रामतीति समासपादे
 १५ सूत्रस्य टीकायां गोयीचन्द्रः ।

(१) हतीवाद्याविहितः समासो विभक्त्यन्तरस्थापि भवतीत्यर्थः ।

(२) अत्र स्तुतिः । एवं नाम नष्वाच्चि विद्मग्जातानि वतः करेषापि
 प्रचीयन्ते ।

(३) अत्र निन्दा । एवं नामासारमिदं वत् नाम्नेषापि विद्यते ।

(४) निन्द्यात् गम्यते । अनादेवतोद्गापनं निन्दा, एवमनादेवोऽव वतः
 चभिरपि विद्यते । अथवा अत्रापि स्तुतिः, एवं नामासन्नोदकः कूपः वतः
 चभिरपि विद्यते ।

संस्कारस्य संस्कार्येण । अन्तस्य संस्कारवाचिनः संस्कार्य-
वाचिना सह षः स्यात् । दग्ना उपसिक्त भोदनः दध्नीदनः
गुह्नेन मिश्रा घानाः गुडधानाः, गुडपूपा इत्यादि । अश्वरथः
गोयानं मणिमुकुटं कुङ्कुमवस्त्रं जलगर्गरी दधिभाण्डं धान्यकुशूल
इत्यादयस्तु अश्वयुक्तो रथ इति यस्मै श्राकपार्थिवादिस्वात् मध्यपद-
लोपः । इति व्रीषः ।

अथ चीषः ।

आ बभ्याद्यैः । अन्तस्य बभ्यादैः सह षः स्यात् । कुवेराय
बलिः कुवेरबलिः । बभ्यादिर्यथा ।

बलिर्हितसुखे चैव रक्षितोऽन्धे प्रयोगतः ।

भ्रातृतिगणत्वात् वरप्रदेया कन्या, गुरुप्रदेयाधिकनिस्पृहोऽर्थी,
पितृदानमित्यादि ।

विक्रतेः प्रकृत्या तादर्थ्यं । तादर्थ्यविहितअन्तस्य विक्रति-
वाचिनः प्रकृतिवाचिना सह षः स्यात् । यूपाय दारु यूपाय दारु,
कुण्डलाय हिरण्यं कुण्डलहिरण्यम् । अन्यत्र रन्धनाय स्थाली
अश्वाय घासः । अश्वघासः वासगृहं रन्धनस्थालीत्यादि तु
वीषेण ।

नित्यं प्रयोजनार्थार्थेन वाच्यलिङ्गता च । प्रयोजनवाचिना
अर्थशब्देन सह अन्तस्य षः स्यात् नित्यं, वाच्यलिङ्गता च ।
ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्मणार्थः सूपः ब्राह्मणार्थं यवागूः । वाच्य-
लिङ्गताविधानात् यत्र वाच्यलिङ्गता नास्ति तत्र न स्यात् । तेन
नृपाय अर्घः । मशकार्थी धूमः इत्यत्र मशकशब्देन लक्षणया

मशकनिवृत्तिरभिधीयते, अर्थशब्दस्तु प्रयोजनार्थः (१) । अत्र
 अप्रयोजनार्थार्थशब्दप्रयोगे चीविधानाभावेऽपि प्रयोजनार्थग्रहणं
 निवृत्तिरूपप्रयोजनवाच्यर्थशब्देन चीविधानार्थमिति कश्चित् ।
 मशकस्यार्थी निवृत्तिर्यस्मात् इति व्यधिकरणहेनित्यन्वयः ।
 इति चीषः ।

अथ पीषः ।

प्या सुक्ताद्यैः । प्यन्तस्य सुक्ताद्यैः सह षः स्यात् । पापान्मुक्त
 पापसुक्तः । सुक्तादिर्यथा ।

सुक्तो भीतिरपत्रस्तो जुगुप्सा-भीत-निर्गताः ।

इतरः पतितोऽपेतो भयापोदौ मताविह्व ॥

अस्याक्ततिगणत्वात् वृथिकभीः अधर्म्मजुगुप्सुः तदन्यः वृक्षच्युतः
 भास्वदृथावोहतः वेदवह्विष्कृत इत्यादि । अनभिधानात् क्वचिन्न
 स्यात् महाप्रासादात् पतितः महाभोजनादपत्रस्त इत्यादि ।
 इति पीषः ।

अथ षीषः ।

सम्बन्धे कृता च ष्याः सदा त्वकेन क्रीडाजीविकयोः ।
 सम्बन्धे कृद्योगे च विहिता या षी तदन्तस्य स्याद्यन्तैः सह
 षः स्यात्, क्रीडाजीविकयोर्विहितणकान्तेन तु नित्यम् । राज्ञः
 पुरुषः राजपुरुषः विप्रवस्त्रम् । गोस्वामी गवीश्वर इत्यादौ
 स्वामीश्वरत्यादिना विहितत्वेऽपि सम्बन्धे ष्वेव, सम्बन्धषीबा-
 धकः षीविधाने अप्राप्ती चकारेण तदनुकर्षणात् । कृद्योगे यथा,

एधसो ब्रह्मनः एधोब्रह्मनः, पलाशानां शतनं पलाशशतनम् इत्यादि । क्रीड़ायां—पुष्पभञ्जिका, मदनभञ्जिका, पुष्पप्रचायिका । जीविकायां—दन्तलेखकः, नखलेखकः, चित्रलेखकः ; नित्यसाहाय्याभावः (१) । क्रीड़ाजीविकयोर्णको वक्तव्यः । क्रीड़ाजीविकयोरिति किम् ? ओदनस्य भोजकः ।

न निर्धारणे सडडार्थत्वेन च । निर्धारणे वर्तमानडयोर्विहित-त्वेन योगे च विहितता या षी तदन्तानां षी न स्यात् । नराणां चन्द्रियः शूरतमः, गवां कृष्णा क्षीरिणीः अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः, (२) राज्ञां ज्ञातः, नराणां पूजितः । “कलहं स राममहितः कृतवा”निति तु अतीतज्ञान्तेन घत्रयाः सात्, सम्बन्ध्याः साहा (३) । इदमेषामुपगतम् (४) ।

(१) पुचभञ्जिकादिञ्जिति शेषः ।

(२) “कथं तर्हि पुरुषोत्तम इति ? यस्माच्चिद्वार्यते, यथैकदेशे निर्धार्यते, यच्च निर्धारणे चेतस्तत्त्वितयसच्चिधौ सत्येवायं निषेध इति “द्विवचनविभञ्जेति” सूत्रे कैयटः । यद्वा पुरुषेयुत्तम इति निर्धारणसम्प्रत्याः “संज्ञाया”मिति समासः । न चैवं “न निर्धारण” इति व्यर्थम् । स्वरे भेदात् । सम्प्रतीसमासे हि पूर्वपद-प्रकृतिस्वरः । षठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्” इति प्रौढमनोरमा । “* * * तन्मन्त्रं, “संज्ञाया”मिति समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविपश्वासङ्कतिप्रसङ्गात् । तस्मात् कैयटोक्तसमाधानमेव सधीचीनमिति नव्याः”—इति तत्त्वबोधनी । “अत्र निर्धारणे सम्प्रतीसमासोऽपि न स्यात् । निर्धारणे षठीसम्प्रत्योरर्थतोऽभेदात्, षठीसमासनिषेध-वैफल्यञ्च । न च गवामित्यादिवाक्यस्थितरेव फलमिति वाच्यम् । समास-विकल्पत्वादेव तन्निष्पेः—इति प्रयोगरत्नमालाटीका ।

(३) रामेण सहित इति कर्तुंविहिततृतीयया तृतीयसमासः, अध्वया रामस्य सहित इति सम्बन्धे षठी ।

(४) अलाधिकरणे क्तः ।

दघप्राप्ती ढे । ढे षे च ष्याः प्राप्ती सत्यां ढे या षी तदन्तस्य षो न स्यात् । गवां दीहो गोपालकेन, समुद्रस्य बन्धो वानरैः । उभयप्राप्ती ढे इत्यनेन यत्र नियमः (१) तत्रैवायं निषेधस्तेन इच्छु-
भक्षिका विप्रस्य, अर्थेहा दरिद्रस्य इत्यत्र ष्याः षः स्यात् (२) । षोदनपाकः रूपकारस्य इत्यत्र तु षोदनस्येति सम्बन्धविवक्षायां षी, ततोऽनेन न निषेधः ।

दृष्यकाभ्यामहोत्रादिभ्याम् । ह्रीत्रादिभिन्नाभ्यां दृनन्त-
शकान्ताभ्यां सङ्घ अन्तस्य षो न स्यात् । पुरां भेत्ता, अषां स्रष्टा,
षोदनस्य भोजकः, तच्छुलस्यपाचकः । अहोत्रादिभ्यां किं ? हवि-
र्होता शचीभर्ता । पत्यर्थभर्त्सृग्रहणात् वज्रस्य भर्त्सा धारक इत्यत्र
निषेधः । अत्रिययाजकः देवपूजक इत्यादि ।

होत्रादिर्यथा—

होता पत्यर्थ-भर्त्सा च हन्ता याजकपूजकौ ।

गणको रथपङ्क्तिभ्यां (३) स्नापकः परिचारकः ।

उखादकोदृत्सकाध्यापकाश्च परिवेषकः (४) ।

प्रयोजक इमे प्रोक्ताः शेषं श्रेयं प्रयोगतः ॥

रथपङ्क्तिभ्यां परस्य गणकस्यैवेह पाठात् यद्वाणां गणक इत्यत्र

(१) अस्त्रीविहितकद्योगे ढषे क्तोत्वत्वेति शेषः ।

(२) भक्षिकादीनां स्त्रीविहितकत्वात्पत्वात् पूर्वोक्तनिबन्धानामे षशीसमासः
स्वादेशेति भावः ।

(३) काशिकायां सिद्धान्तकौमुद्यां वृहन्मुग्धबोधे च पङ्क्तिरित्यत्र पत्तिरिति
पाठो दृश्यते ।

(४) संक्षिप्तसारे वृहन्मुग्धबोधे च परिवेषक इत्यत्र तावद्व्यपकारो दृश्यते ।

षप्रतिषेधः । आकृतिगणत्वात् चित्तग्राहकः सम्प्रदानबोधक इत्यादि । ढन्साहचर्यात् घविहितणकान्तस्यैवेह ग्रहणं, तेन तमोभेदिका चन्द्रस्येत्यादी षः स्यात् भावविहितत्वात् ।

व्यक्ताच्छत्रानपूरणैः । व्यसंज्ञककदन्तेन, शटशानाभ्यां, पूरण-
त्यान्तेन च सह व्यन्तस्य षो न स्यात् । ब्राह्मणस्य कृत्वा, विप्रस्य
प्रकृत्य, देवस्य कुर्वन्, ब्राह्मणस्य कुर्वाणः, सर्वत्र सम्बन्धविव-
क्षायां षो । विप्राणां दशमः, छात्राणां पञ्चमः (१) । एभिः किं ?
त्वदुपरि, मदुपरि । तथाच—“यत्कृतिःरौन् व्यग्रक्रीम समुद्र-
मताराम चे”ति भट्टिः । यस्याः कृते इति वाक्यम् ।

द्रव्यात्मगुणैः । ये गुणा गुणे गुणिनि च वर्तन्ते ते द्रव्यात्म-
गुणाः, तैः सह व्यन्तस्य षो न स्यात् । पटस्य श्लक्तः जलस्य शीत-
मित्यादि । यदुक्तं—

कदाचिन्न प्रयोगोऽस्ति गोशुक्लोगुण इत्ययम् ।

तेनैवमादिषु प्राप्तः समासोऽयं निषिध्यते इति (२) ॥

इह वैशिष्टिकशास्त्रीयाणां संख्यासुखदुःखादीनां न ग्रहणं, तेन
गोशतं मतसुखं त्वदुःखमित्यादि । यदुक्तं—

वैशिष्टिकगुणा नेह संख्यादुःखसुखादयः ।

गृहीता गोशतं शीतादुःखमित्यादिदर्शनात् ॥

(१) कथं तर्हि “तान्द्रव्याच्छत्राङ्कितसैकतानी”ति ? प्रमाद एवावबिम्बेने ।
वस्तुतस्तु उच्छेदेषु षष्ठ उच्छ्वात्मकः षष्ठ इति वा व्याख्येयमिति प्रौढमनोरथा ।

(२) जयादिब्यकारिकेयम् ।

द्रव्यात्तेति किं ? चन्दनगन्धः, कन्यारूपं, नदीघोषः, फलरसः,
करस्यर्श इत्यादि, गन्धादिशब्दानां केवलगुणस्थत्वात् ।

यदुक्तं —

न कदाचित् प्रयोगोऽस्ति चन्दनं गन्ध इत्ययम् ।

चन्द्रस्यैव गन्धो हि स्वप्रधानं प्रतीयते (१) ।

एवं रूपादयस्तस्मात् समासो न विहन्यते ॥ इति ।

पटश्रीक्लां अर्थगौरवं वचनकौशलं गात्रमार्हवमित्यादौ भाव-
त्यान्तानां केवलगुणवृत्तित्वात् षः स्यादेव । तथाच—

यथा गन्धादयः शब्दा गुणमात्रव्यवस्थिताः ।

तथा श्रीक्लादयस्तेन पटश्रीक्लादयः स्मृताः ॥ इति भागुरिः ।

अन्ये तु भावत्यान्तेनापि कार्ष्णादिना निषेधस्तेन काकस्य
कार्ष्णं, वलाकायाः शीक्लामित्यत्र निषेधः, अर्थगौरवमित्यादौ तु
स्यादेवेत्याहुः । एवं (२) पुरुषोत्तमदेवेनाप्युक्तं, न्यासकारादिभिरु-
नीकमिति ।

समानाधिकरणैः । समानाधिकरणैः थन्तैः सूह स्याद्यन्तस्य
षो न स्यात् । सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनम्, ऋतस्य राज्ञो मातङ्गाः ।

(१) भट्टकारिकेयम् । रामानन्दोऽप्येवमाहुः, यथा—तत्स्थैर्गुणैः षष्ठी सम्-
सृते । तत्स्थैः केवलगुणस्थैर्गुणवाचकैर्गन्धादिभिः सूह षष्ठ्यन्तस्य तत्पुरुषो भव-
तीत्यर्थः । यथा—चन्दनगन्धः हिमरूपं फलरस इत्यादि । गन्धादयो गुण एव
वर्तन्ते न कदाचिद्गुणनीत्यादि ।

(२) एवमित्यनेन 'काकस्य कार्ष्णमित्यादिकं लक्षितमिति । कार्ष्णकायां
सिद्धान्तकौस्तुभाच्च एवमेव । “अनित्योऽयं गुणेन निषेधः । ‘तदर्थिष्यं संज्ञा-
प्रमाणत्वा’दित्यादिनिर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्दमित्यादि सिद्ध्यन्” इति
सिद्धान्तकौस्तुभे ।

समानाधिकरणैः किं ? राजश्रियो गौरवं, कृष्णचरणी वन्द्यौ ।
दृतस्य तीव्रो गन्धः, चन्दनस्य सृदुर्गन्धः इत्यादौ त्वन्वयाभावात्
स्यात् (१) । इति षोडशः । .

अथ षोडशः ।

स्याः शीण्डायैः । स्यन्तस्य शीण्डायैः सह षः स्यात् । अक्षेभु
शीण्डः अक्षशीण्डः । शीण्डशब्दः सुरापे रूढः, इह तूपचारात्
अक्षधूर्त्त इत्यभिधीयते । नन्वऽक्षेऽपि क्रियाभावादधिकरणत्वा-
भावादेव कथं षी इति चेत् सत्यं, प्रसक्तिक्रियाया वृत्ता(२)वन्त-
र्भावाद्द्विषयमी । शीण्डादिर्यथा—

शीण्ड कितव संवीत प्रवीण व्याडु पण्डिताः ।

सिद्ध साहसिको दक्षशतुरो निपुणः पटुः ।

कुशलक्षपलो धूर्त्तः शुष्कपक्कावधीत्यपि ।

मध्यार्थान्तस्तथा बन्धः परे शिष्टप्रयोगतः ॥

अधिशब्दस्याधेयप्राधान्येऽत्र पाठः । यथा ब्राह्मणेष्वधि ब्राह्म-
णाधीनः, परेष्वधि पराधीनः, अध्युत्तरदात् सदैव ईनः केवलाधि-
प्रयोगाभावात् । मध्यार्थस्यान्तःशब्दस्याधिकरणप्राधान्ये पाठः ।
यथा वनान्तर्वसति, वनमध्ये वसतीत्यर्थः । अधिकरणप्राधान्ये-
ऽधिशब्दस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येऽन्तःशब्दस्य तु व-सः । यथा अधिस्त्रि
अन्तर्वसति (३) । आकृतिगणोऽयम् ।

(१) अत्र गन्धादिना दृतादेः साक्षात् सम्बन्धो न तु तीव्रादिनेत्यसमासः ।

(२) वृत्तौ वनासे इत्यर्थः ।

(३) अन्तर्वसति वनमध्यवर्ती वनव्यतिरिक्तो मध्यभाग उच्यते । तदुच्ये तु
वनमेव मध्यभूतमित्यर्थः— इति गोबीचन्द्रः ।

स्येन नियमे । स्व-संज्ञक-यकारत्वान्तेन सह स्यन्तस्य षः
स्यात् भवश्चकारणीयत्वे गम्यमाने सति । मासे एव देयसृष्टं मास-
देयं, मासे समाप्ते सति ऋणम् भवश्चं दातव्यमित्यर्थः । एवं वर्ष-
देयसृष्टं, पूर्वाङ्गगीयं सांभ, मासकरणीयम् । जन्मकृतमित्यादौ तु
श्रीच्छादेराकृत्स्नित्वात् । येनेति किं ? पर्वणि स्यातव्यम् ।

तत्राहोरात्रावयवानां ज्ञेन क्षेपे च । तत्रेत्यस्य, दिनावयव-
रात्रावयववाचिनश्च स्यन्तस्य ज्ञान्तेन सह षः स्यात्, निन्दायाश्च ।
तत्र कृतं तत्रकृतं, तस्येदं तत्रकृतम्, आद्यचो त्रिः । मध्याह्नगतः,
पूर्वरात्रकृतः, अपररात्रकृतः । अवयवेति किम् ? अङ्गि कृतं,
रात्रौ कृतम् । “दिनकृताः सिध्येयुः रात्रित्तमावेदयत” इत्यादि
धघयोः कृता बहुलमित्यनेन त्रीसात् । निन्दायां—प्रवाहे सूत्रितं
प्रवाहसूत्रितं, (१) भस्मनि द्रुतं भस्मद्रुतम्, उदकविशीर्णम् (२),
अन्वकारनटितमित्यादि । प्रवाहादिना सूत्रितादिना च सुख्या-
र्थमपहायार्थान्तरमभिधीयते, तथाहि प्रवाहइव अनादेये कार्ये,
सूत्रितमिव निष्फलं प्रवर्त्तनमित्युभयोरेव सुख्यार्थत्यागात् निन्दा
गम्यते (३) इत्यादिक्रमेणार्थो बोद्धव्यः ।

(१) वधा ज्योतिषि सूत्रिते न किञ्चिद्विधायते तथेत्यर्थ इति प्रयोगरत्नभाषा-
टीका ।

(२) विधीर्यं गङ्गितमित्यर्थः । . . . ज्ञान्तरितत्वात् ज्ञेनापि विशेषतो
न ज्ञातवतो निष्कलत्वमिति निन्दा—इति प्रयोगरत्नभाषाटीका ।

(३) एवंविधा हि शब्दा सुख्यार्थे प्रयुज्यमाना न क्षेपं नभवन्ति, नापि पूजां,
अन्वय-सिंहादयः शब्दाः ये पूजायां प्रवर्त्तन्ते, आकादयोऽपि ये कुत्सायां, तेऽपि
नौख्या इत्यादि । अन्वया पूजाक्षेपबोरनधिगम इति वचनादपदे ४२ स्यन्तस्य
टीकायां गोपीचन्द्रः ।

ध्वाङ्गार्थेन । ध्वाङ्गार्थेन सह ल्यन्तस्य षः स्वात् निन्दायाम् । तीर्थध्वाङ्गः (१) तीर्थं ध्वाङ्ग इव स्थित इत्यर्थः । एवं तीर्थकाकः, नगरवायस इत्यादि ।

पात्रेसमितादयः । क्षेपे सम्यमाने पात्रेसमितादयः क्षीषे निपात्यन्ते । पात्रे (२) एव समिताः सङ्गता न पुनः क्वचित् कार्यं पात्रेसमिताः, आखनिके (३) खाते वक इव आखनिकवकः, वको यथा खातगतमेव भक्षयति तद्वत् यो गृहगतमेव भक्षयति नान्यत्र गच्छति सः । मातरिपुरुषः प्रतिषिद्धसेवीत्यर्थः (४) । उडुम्बरे मशका इव एकस्या उडुम्बरमशकाः, यथा उडुम्बरमध्ये मशकाः एकस्या एव नान्यत् पश्यन्ति तथा ये अदृष्टदेशान्तरास्ते इत्यर्थः । पिण्डग्रामेव शूरः पिण्डीशूरः अन्यकार्याक्षम इत्यर्थः । एवं गृहेविजितीत्यादावपि निन्दा गम्यते ।

पात्रेसमिता आखनिकवको मातरिपुरुष उडुम्बरमशकाः ।

पिण्डीशूरो गृहेविजिती गृहेनर्ही गृहेनर्त्ती ।

गृहेदाही गृहेलसो गृहेमेही गर्भेदसः ।

(१) ध्वाङ्गः काकः । तीर्थध्वाङ्ग इत्यादौ पूर्ववत् सव्यार्थपरित्यागेन तीर्थादि-
शब्दानां ध्वाङ्गादिशब्दानाञ्च गोपेऽर्थे ङित्तः । तीर्थध्वाङ्ग इति वचैव तीर्थे ध्वाङ्गो
न चिरं स्थाता तद्वदन्वोऽपि वक्षीर्थ इव कर्त्तव्ये ध्वाङ्ग इव वनवस्थित इ तीर्थ-
ध्वाङ्ग इत्युच्यते, कार्यं प्रत्नवस्थितत्वमेवात्र क्षेप इति समासपादे ४२ सूत्रस्य
टीकायां गोबीचन्द्रः ।

(२) भोजनसमये इत्यर्थः ।

(३) ध्वाङ्गःपूर्वात् सत्तु अ विहारे इत्यङ्गात् खनो उडरेल्लेकवका इत्यनेन पूरुः ।

(४) प्रतिषिद्धसेवीति अः प्रतिषिद्धभावरति स मातरिपुरुष उच्यते । मातरि-
पुरुषत्वं निषिद्धं तद्वदन्वनिषिद्धावरणेन क्षेपो गम्यते इति गोबीचन्द्रः ।

गोष्ठेपण्डित गोष्ठेशूरी गेहेस्सेडी गेहेव्याङ्गः ।

उडुम्बरकामिः पात्रेबहुलाः कूपकच्छपः ।

कर्णेशुरचुराशैव कूपमण्डूक इत्यपि ।

कर्णेशुरटिरा गेहेप्रगल्भोऽन्ये प्रयोगतः ॥

येषां गणे भ्रान्तता तेषां प्रयोगेऽपि भ्रान्तता । तथा च हृतस्त्वं पात्रेसमितैरिति भट्टिः । पात्रेसमितादीनां हातिरिक्तसान्तरं न भवतीत्येतदपि ज्ञेयं, तेन परमाः पात्रेसमिता इत्यादौ न यः । बहुपात्रेसमिता इत्यादौ हः स्यादं व ।

वनेकशेरुकाद्या नाम्नि । वनेकशेरुकाद्याः स्त्रीषु निपात्यन्ते संज्ञायाम् । वनेकशेरुकाः वनेकिंशुकाः पुरुषोत्तमः नगाधिराज इत्यादि । वनेकशेरुकादीनां पात्रेसमिताद्यन्तर्गतत्वे सिद्धे पृथग्-विधानमनिन्दार्थम् । पुरुषोत्तमः नगाधिराज इत्यत्र न निर्धारण इति निषेधे प्राप्ते वनेकशेरुकादिपाठात् संज्ञायां स इत्यन्ये । परे तु संज्ञायामिति सूत्रयित्वा वनेकिंशुकाः वनेकशेरुका इत्युदाहरन्ति । ते तु यत्र समुदाये निर्द्धार्यमाणो निर्द्धारणहेतुश्चेति द्वयं तत्रैव न निर्द्धारण इति निषेधस्तेन पुरुषोत्तम इत्यादौ न निषेध इत्याहुः । यद्यपि ह्रादिन्त्यन्तपूर्वदानामिव ग्रन्थकृता ष उक्तस्तथापि प्रान्तपूर्वदानामप्यभिधानाज्ज्ञेयमिति । तथा च ।

नञः । नञिति व्यस्य स्याद्यन्तेन सह षः स्यात् (१) । न

(१) ..सुबन्तेन सह नञस्तत्पुरुषसंज्ञकः समासो वा भवति । स च समासा-
डुत्तरपदार्थप्रधान इति संज्ञिप्रसारे (समासपादे ष स्यात्) तत्र गोबीचन्द्रः—
“एवमेकस्मित्यतैकवचनसुत्तरपदार्थप्रधानत्वे सिध्यति, तथाह्यत्र भ्रमवशात्

ब्राह्मणोऽब्राह्मणः । नञोऽर्थो हि द्विविधः पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषे-
धश्चेति । यदुक्तम्—

प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विन्नियो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥

अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ।

अब्राह्मण (१) इत्यादौ परपदार्थसदृशार्थकत्वात् विधेः प्राधान्यं,
प्रतिषेधांशे तात्पर्याभावात् प्रतिषेधस्यैऽप्राधान्यम्, अतएव पर्यु-
दासनञः परदेन सह परस्परसापेक्षत्वात् सः । किञ्चित् न
कुर्वाण इत्यादौ विध्यंशे, तात्पर्याभावात् विधेरप्राधान्यं, प्रतिषेधांशे
शब्दप्रयोगात् तस्य प्राधान्यम्, अतएवोत्तरदेन सह प्रसज्यप्रतिषेध-
नञः करोत्यर्थक्रियया सह सम्बन्धेन परस्परसापेक्षत्वाभावात्

द्वित्वादावर्थे एकत्वस्यारोपितस्याभिधाता एकशब्द उपात्तसंख्य एव द्वित्वादीन्
अभिदधातीति एकवचनमुपपद्यते । अनेकशब्दस्य सामानाधिकरण्यादथेकवचन-
मेव नियतम् । यथा—“अनेकः प्राक्ततः करेणुः प्रस्थितानेका” इति । अनेके
अनेकेषामिति बहुवचनमपि क्वचित् समाधीयते । किन्तु तद्भ्रूचूर्णरिष्या न व्य-
स्थितमिति वृत्तकृता नाङ्गीकृतं, यतो “भवन्त्यनेके जलधेरिवोर्म्ययः” इत्युपपाठ
इति वृत्तकृतोक्तम् । यदा तु विजातीयानामर्षानां प्रत्येकमनेकत्वं विवक्ष्यते, तदा
अनेकस्यैवानेकत्वे द्विवचनबहुवचने अपि भवतः । धवश्च खदिरश्च उभावनेकौ,
धवश्च खदिरश्च पलाशश्च प्रत्येकतया इमे अनेके धवखदिरपलाशा इत्यत्वानेकशब्द-
प्रयोगो नास्त्येव, अनेकत्वस्य हन्दादेवाधिगतेः । अनेकैराचार्यैः खण्डग्रः शचीतं
शास्त्रमित्येकत्ववृत्तेरेकस्य न विद्यते एकत्वं वेदिति वाक्ये बहुव्रीहिः कार्ये” इति ।

(१) एवञ्च सादृश्येन क्षत्रियादौ ब्राह्मणश्रमः सम्भवति, स एव गौणब्राह्मण-
शब्दार्थोऽब्राह्मण उच्यते इत्यर्थ इति विद्यालङ्कारः ।

सः । नन्वेवं सति सूर्यं न पश्यन्ति इत्यर्थे असूर्यम्पश्यानि सुखानि, पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गैयाः श्लोकाः, आहं न भुङ्क्ते अथाहभोजी ब्राह्मण इत्यादौ कथं स इति चेत् सत्यं, न हि क्रियया सह सम्बन्धः सनिषेधकारणं, किन्तु अगमकत्वं ; तथाहि असूर्यंपश्यानीत्यादौ गमकत्वात्. सः; किञ्चिन्न कुर्वाण इत्यादाव-गमकत्वान्न स इति । यद्वा असूर्यंपश्यानि सुखानि सूर्य-विषयकंदर्शनवद्भिन्नानि सुखानि, मैत्रकर्तृकपुनर्गैयाभिन्नाः श्लोकाः, आहकर्मकभोजनवद्भिन्नो ब्राह्मण इत्यर्थात् पर्युदास एवेति (१) । देवदत्तेन न भूयते, न स्वीयते इत्यादौ क्रियया सह सम्बन्धात् प्रसज्यप्रतिषेध इति दिक् ।

प्राञ्चस्तु नजोऽर्थः षड्भिः । यदुक्तम्—

तस्मादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥

यथा अत्राह्वणः, अपापम्, अघटः पटः, अनुदरी कन्या,

(१) “असक्तो भवता नाथ सुहृत्तमपि सा पुरा”-इत्यत्र असक्तौति प्रसज्य प्रतिषेधार्थ-नञ् क्त्वात्पुष्पसमासो विधेयाविधेयार्थदोषघटकतया न युक्त इत्युपक्रम तत्र दर्पणकारेणोक्तं—“ननु-अथाहभोजी ब्राह्मणः असूर्यम्पश्या राजदारा इत्यादिनत् असक्तोत्वलापि प्रसज्यप्रतिषेधो भविष्यतीति चेन्न, अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रियाशेन नञः सम्बन्धः स्यात् तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यम् । न च तथा, विधेयतया प्रधानेन तद्भोज्यधेन कर्त्तव्येनैव नञः सम्बन्धात् । यदाहुः—

.....

आहभोजनशीलोहि यतः कर्त्ता प्रतीयते ।

न तद्भोजनमालं तु कर्त्तरीनेर्विधानतः ॥ इति ।

असक्तोत्वत् त्वं क्रिययैव सह सम्बन्ध इति होव एव ।”

अकेशी वेश्या, असुर इत्याहुः । असितंम् इत्यादौ कृद्विषयत्वात् न सादृश्याद्यवगमः । केचित्तु नञ्सं येऽन्तर्भावयन्ति, तन्मते उच्चैर्मुख इत्यादिवत् विशेषणविशेष्यत्वमवगन्तव्यम् । न नीलोऽनील इत्यादौ नञो द्योतकत्वादप्राधान्येन विशेषणत्वात् न पूर्वनिपातानियम इति । अन्ये तु तटसदेवेत्याहुः (१)।

ईषती गुणवचनैः (२) । गुणसुक्ता गुणिनि वर्तन्ते ये ते गुणवचनास्तैः सह ईषदिति व्यस्य षः स्यात् । ईषत्पिङ्गलस्तस्यापत्यं ऐषत्पिङ्गलिः । एवं ईषद्विकटः ईषत्पीतः ईषदुन्नत (३)

(१) अत्र गोपीचन्द्रः—नञसमासं कालापाः कर्मधारयसमासेऽन्तर्भावयन्ति । तदसत्, उभयगतविशेषणविशेष्यभावस्यापसिद्धत्वात् । अनीलमित्यत्र विशेषणविशेष्यभावस्थानियतत्वात् पूर्वनिपातानियमः स्यादिति ।

अत्र कार्तिकेयः—ब्राह्मणस्य न (सदृशः), असुरस्य न (विरोधी), राज्ञो न (भेदाश्रयः) इत्यादिव्याक्यसङ्कीर्णस्य अब्राह्मणः असुरः अराज इत्यादौ तत्पुरुष एव वाच्यः । यदा ब्राह्मणपदेन अप्रशस्तब्राह्मण उच्यते तदा नञः प्रायस्याभाववदर्थकतया कर्मधारय एव इति श्येयमिति केषाञ्चिन्मतम् । वस्तुतोऽब्राह्मणपदेन ब्राह्मणसदृशः ब्राह्मणाभावः, ब्राह्मणादन्य इत्यादयः षट् लभ्यन्ते । तत्र यदा अब्राह्मणपदेन ब्राह्मणसदृशः कथ्यते तदा ब्राह्मणपदेन नञश्चया ब्राह्मणसदृश उच्यते, नञ्पदन्तु तमेवार्थं द्योतयति, गान्धर्म्यं, तेन ह्योरेकार्थता, अतएव कर्मधारयः स्वीक्रियते । यदा नञोऽर्थः सदृशः, ब्राह्मणस्य सुखार्थः तदैव ह्योरेकार्थभेदेनैकार्थताभावात् तत्पुरुष एव कथ्यते । अतमेतद्दृढं शिष्टैरङ्गीकृतमेव । * * * किमत्रो तदसद्विद्युक्ता कर्मधारयवर्गादिमतं यत् सांक्षिप्यकारिकैः प्रत्याख्यातं तत्कथमिदानीं भया न बुद्धमिति ।

(२) वचनदङ्गत्वात् गतसुक्तपरोदायः क्रियाशब्दा अण्यत्र षट्शब्दे इति विद्याचङ्कारः ।

(३) ईषदुन्नत इति देर्षादिरूपपरिभाषार्थत्वेन शुभार्थक इति विद्याचङ्कारः ।

इत्यादि । ईषत्कार्थं इत्यत्र गार्ग्यद्रव्यान्वित-गुणक्रिययोरल्पत्व-
बोधकत्वेऽपि ईषतो गार्ग्यशब्देन सह न षो द्रव्यवाचित्वात् (१) ।

पूर्वादेरंशिनैकत्वे । एकत्वे वर्त्तमानेनांशिना सह पूर्वादेः
षः स्यात् । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः अपरकायः उत्तरकायः
पूर्वाङ्गः मध्याङ्गः सायाङ्गः पश्चिमरात्रः । “उपारताः पश्चिम-
रात्रगोचरा” इति भारविः । यद्यप्येकदेशे समुदायोपचारात्
विशेषणविशेष्ययोर्यस्यैव पूर्वकाय इति सिध्यति तथाप्यवयवा-
वयविसम्बन्धस्थाः षे कायपूर्वं इत्याद्यनिष्टरूपनिरासार्थमिदम् ।
षीषेऽसि राजदन्तादित्वात् परनिपात इति कश्चित्, तन्मते तु
नेदं सूत्रमिति । एकत्वे किं ? पूर्वं छात्राणां, पूर्वं वर्षाणाम् ।
पूर्ववर्षा इति तु वर्षास्थस्यांशिन एकत्वात् (२) ।

क्लीवार्धं तृथ्यं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं तुरीयाणां वा । क्लीव-
लिङ्गानामिषामेकत्वे वर्त्तमानेनांशिना सह षः स्याद्वा । अर्धं
कायस्य अर्धकायः (३), तृथ्यंभिच्चा द्वितीयंभिच्चा तृतीयंभिच्चा

(१) गार्ग्यशब्दस्येति शेषः । अत्र गोवीचन्द्रः—“गुणवचनेनेति किम् ?
ईषद्गार्ग्यः, अयं जातिशब्दो द्रव्यवचनः गार्ग्यद्रव्यान्वितगुणक्रिययोः स्तोत्रतां
गमयितुं शब्दः प्रयुज्यते, यथा गोतर इति जातावृत्कर्षाभावात् तद्भ्रष्टकस्य द्रव्यस्य
गुणस्य प्रकर्षं गमयितुं प्रकर्षप्रत्ययः” ।

(२) “अत्र यद्यपि ऊ-सन्नासि, तथापि एकत्वन्तु विद्यत एव । तथाचोक्तम्—
आपो दाराः वर्षाः सिकता जलौकस इत्यादेरवस्तुत्वेऽपि वस्तुवचन” इति गोवीचन्द्रः ।

(३) अर्धं नपुंसकमिति पाणिनिस्त्वम् (२ । २ । २) । “सप्तप्रविभागे अर्ध-
शब्दो नपुंसकवाचित्वात्कालेऽहं स्पृष्टवम् । अर्धं सित्वेत्तच्चपुंसकमेकदेशिनैकाधि-
करणेन सन्नस्यते, तत्पुंसवच्च समसो भवति । चरीसमासापवादोऽयं योगः”—
इति कायिका । भाष्ये तु—“कथमर्धं पिप्पलीति ? समानाधिकरणो भविष्यति ।

चतुर्थभिन्ना तुरीयभिन्ना । पक्षे कायाईम् । तथाच “अपूर्णाईं भक्षितं मये”ति भाष्यम् । एवं भिन्नातुर्थमित्यादि । एकल्ले किम् ? अईं धान्यानाम् । अईं पिप्यल्य इति तु अईं पिप्यली च अईं पिप्यली च अईं पिप्यली च इति एकशेषात् । अस्यानित्य-

अईं च सा पिप्यली च अईं पिप्यलीति । न सिध्यति । परत्वात् षष्ठीसमासः प्राप्नोति । अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते । इष्यते च षष्ठीसमासोऽपि । तद्यथा—अपूर्णाईं मया भक्षितं, यामाईं मया लब्धमिति । एवं पिप्यल्यईं भित्तपि भवितव्यम्” इत्युक्त्वा पाणिनिस्त्वमिदं प्रत्याख्यातम् । “सुनिहयाञ्च भाष्यकारः प्रमाणातरमधिकलक्ष्यदर्शित्वात्”—इति कैयटः । “एतत् स्त्रुतं परवस्त्रिङ्गं हन्तरपुरुषयो रिति स्त्रुते भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि—अईं पिप्यलीति कर्मधारयेषु सिद्धम् । सप्तदाये दृष्टाः शब्दाः अवयवोऽपि वर्त्तन्ते इति न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र हि तत्राप्येवैव गतिः । अईंकारः, अईंजरती-यम्, अईंवेशसम्, अईंज्ञम्, अईंविलोकितमित्यादिदर्शनात् । न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितं स्त्रुमिदमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापि दृष्टत्वात् । तथाच कालिदासः प्रायुक्त—प्रेम्णा शरीराईंहरां हरस्येति”—इति प्रौढमनोरमा । तत्त्वबोधिन्यामप्येवमेव । संज्ञिप्रसारेऽपि नपुंसकाईं न सङ् पाञ्चिकसमास उक्तः (समासपादे ५ स्त्रुतम्) । अतएव तर्कवागीशेन भाष्यकारकर्मदीश्वरयोर्मतमनु-सृतम् । “एवं सति पुंलिङ्गेनाप्यईंशब्देन अईंपाम इति स्यात् । नायं विरोधः, तस्यापीदत्वात्, यतो भाष्यकारेण अईं नपुंसकमिति पाणिनिलक्षणमेव निरस्तम् । तस्मादिह्यापि नपुंसकाईंति कृतं सप्तार्थम् । अपभोजनं भोजनापभित्यादि-सिद्धार्थम् अपशब्दोऽप्यन्यैरत्र पठ्यते, तत्कर्मधारय-षष्ठीसमासाभ्यामेव शाधनी-यम् । अईंज्ञोतः, अईंष्टवा, अईंजरतीत्यसाकल्यदृष्टेरप्यईंस्य दृतीयासमासः । ध्रुवमनयोरङ्गेन वैशमं भवतीति वाक्येऽपि तत्रयोगो दृश्यते”—इति गोवीचन्द्रः । विधिना कृतमईंवेशमिति कुमारे ३:३१ ; प्रेम्णा शरीराईंहरां हरस्येति च कुमारे १:५० ; भङ्गिनाथेन तु “अईं हरतीति अईंहरा, शरीरसाईंहरां शरी-राईंहराम् । क्लृप्तुरन्वरादिवत् अवयवद्वारा सप्तदायविवेकत्वात् समासः, अन्यथा त्वईंस्य समप्रविभागवचनत्वात् अईंशरीरेति स्यात्”— इत्युक्तम् ।

सत्त्वादेव भर्त्सं कायस्थेत्यादिवाक्यसत्त्वेऽपि वाग्रहणं पाक्षिकषीष-
प्रापनार्थम् । तेन व्यक्तच्छदानपूरणैरिति न षीषनिषेधः (१) ।

कालानां परिमाणभिः (२) । कालवाचिनां परिमाण-
वाचिभिः सह षः स्यात् । मासो जातस्य मासजातः, हासो
जातस्य हासजातः हे भ्रह्मणी जातस्य हासजातः (३) । यद्यपि
द्रीणादृकादीनामेव परिमाणत्वं प्रसिद्धं, तथाप्यत्र कालस्य गौण-
परिमाणत्वमवच्छेदहेतुत्वात् (४) । तथाहि मासो जातस्थेत्यादौ
मासादयो जातसम्बन्धिनी; सूर्यगतीर्गमयन्ति इत्यवच्छेदहेतव
इति (५) ।

इया प्राप्तापन्नयोः । अनयोर्ह्यन्तेन सह षः स्यात् । प्राप्तो
जीविकां प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः । जीविकाप्राप्तः जीविका-

(१) ननु भिषातुर्थ्यभिषादौ पूरणार्थकथन्ययोगेऽपि व्यक्तच्छदानपूरणैरित्य-
नेन न कथं षीषमासनिषेध इत्यत आह अस्येत्यादि ।

(२) परिधीयते परिच्छिद्यते यैस्मानि परिमाणानि परिच्छेदकानि, तांशेषां
सन्तीति परिमाणिनस्तैः ।

(३) “वस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गत स मासजात इति व्यपत्तियते ।
तत्र व्यवहारकालजननलक्षणयोरन्तरालभाषी मासो जननद्वारा जातमपि परि-
च्छिनत्येव”—इति प्रौढमनोरमा । “कासो जातस्य मासेन परिच्छिद्यते ।
तथाहि—बिषान् कासोऽस्य जातस्येति प्रश्ने माह इत्यादि प्रतिवचनं, स च
परिच्छिद्यमानस्त्रिंशद्भाग्यात्मक एव संपद्यते” इति शैबटः । इराह इति इयोरङ्गोः
समाहार इति वाक्ये द्विषुःसमासः, सस्यहोराह इत्यादिना षः ।

(४) कालस्य अवच्छेदावच्छेदार्थः, अक्षयकालस्थानवधित्वेनावच्छेदहेतुत्वा-
भावात् । अवच्छेदः अन्वनातिरिक्तता इति विद्यालङ्कारः ।

(५) जातस्य सम्बन्धिनीजातइत्यानामसुभूवमानजननावधिका आदित्त्व-
गतीर्षीधवन्तीति, आदित्त्वगतोनामन्वनातिरिक्तत्वबोधश्चेतयो भवन्तीत्यर्थ इति
विद्यालङ्कारः ।

पञ्च इति भाशितादित्वात् । प्राप्ता जीविकां या सा प्राप्तजीविका
भापञ्चजीविका इत्यत्र तत्त्वग्रहणप्रापकात् पुंवद्भावः (१) । एवं
द्वितीया भिक्षाया द्वितीयभिक्षा इत्यादावपि ।

स्वयं साम्योः ज्ञेन । स्वयं सामि इत्येतयोर्व्यसंज्ञयोः ज्ञान्तेन
सह षः स्यात् । स्वयं धीतः नस्त्रेदं स्वायं धीतं, (२) सामिकृतम् ।
सामिशब्दोऽईपर्यायः, तेन तदर्थस्य ग्रहणात् नेमिकृतम् अर्द्धकृत-
मित्यपि कथितम् । क्कदन्तग्रहणे कारकोपसर्गपूर्वस्यापि ग्रहण-
मिति न्यायात् स्वयंचिरविलीनः स्वयं धर्मगत इत्यादि (३) ।

कुप्राद्योर्नित्यम् । कु इत्यस्य प्रादेश व्यसंज्ञकस्य स्याद्यन्तेन
सह षः स्यान्नित्यम् । नित्यसे स्वपदविग्रहाभावात् पदान्तरिण्यर्थ-
कथनम् । कुक्षितः पुरुषः कुपुरुषः, ईषञ्जलं काजलं, प्रकष्टः
प्रगतः प्रपतितो वा पुरुषः प्रपुरुषः । विशिष्टो विरुद्धो वा पुरुषः
विपुरुषः, दुष्टो जनः दुर्जनः, शोभनो जनः सुजन इत्यादयः
शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञातव्याः ।

क्रान्तादावत्यादेर्द्वा । क्रान्तादावर्थं वर्त्तमानस्यात्यादेर्द्वात्नेन

(१) प्राप्ता जीविका येन यया वेति वस्तुव्रीहिसमासाश्रयण्येन चरितार्थत्वेऽपि
प्राप्तप्रिय इत्यादौ पुंवद्भावो न स्यात् । प्राप्तराज इत्यादौ समासान्तप्रत्ययोरपि न
स्यादित्यतस्तत्पुरुषसमासाश्रयणमिति बोध्यम्—इति वृहत्समुच्चयम् ।

(२) समासैकपदत्वे सति फलं दर्शयति स्वायं धीतमिति ।

(३) ज्ञेन केवलेन समासावम्भवात् तदन्त्यग्रहणं तावद्भवत सोपसर्गस्य कथं
समासः ? अत आह क्कदन्तेत्यादि । कारकोपसर्गो पूर्वो यस्मात् स कारकोप-
सर्गपूर्वस्तस्य कारकोपसर्गपूर्वस्य क्कदन्तस्येति शेषः । कारकोपसर्गाभ्यां सङ्
सप्तसोऽपि क्तु सञ्जलं क्कदन्त्यग्रहणेन गृह्यते इत्यर्थः । विशेष्यसमासेन चित्ते सामि-
शब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थं सामिग्रहणमिति गोवीचन्द्रः ।

सह नित्यं षः स्यात् । अतिक्रान्तो वेलामतिवेलः, उन्नतो विद्यां उद्दिद्यः (१) ।

ऋष्टादाववादेऽस्या । ऋष्टादावर्थे वर्त्तमानस्यावादेऽस्यन्तेन सह नित्यं षः स्यात् । 'अवऋष्टं कोकिलया अवकोकिलं वनम्, अवऋष्टः कोकिलेन अवकोकिलो तृप्तः सशब्दः कृत इत्यर्थः । सन्नद्धो वर्न्मणा संवन्मा, परिणद्धो वीरुद्धिः परिवीरुत्, सङ्गत-मशनेन समशनं, प्रतीतोऽक्षेण प्रत्यक्षो घटः, सुवङ्गतो वेलया सुवेलः, अधिगतोऽक्षेण अध्वक्षो घट इत्यादि ।

ग्लानादौ पर्यादेश्या । ग्लानादावर्थे वर्त्तमानस्य पर्या-
देश्यान्तेन सह नित्यं षः स्यात् । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः,
पर्याप्तं कुमार्यै अलंकुमारिः (२) । अलंशब्दस्य पाक्षिकः स इति
कथित्, तस्मत्तऽलं कुमार्यै इति वाक्यमपि । उद्युक्तो युद्धाय
उद्युक्तः, अभिगतः श्रुतायाभिश्रुतः ।

क्रान्तादौ निरादेः प्या । क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्य निरादेः

(१) उभयत्र गवावादेरिति तुल्यः । न तु अप्रधानस्य तेन ह्यस्यो विधीयते,
उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । उच्यते—तस्य व्यभिचारो प्रागेव प्रतिपादितः ।
यो वेलामतिक्रान्तः स एवात्र प्रधानम् । यद्येवम् अतिवेल उद्दिद्य इति वङ्ग-
श्रीहृषादि सिध्यति । अर्थभेदोऽपि नास्ति, किमनेन लक्षणेन ? यैवं ; यदि
वङ्गश्रीहृः स्यात्तदा अतिनदि अतिभर्ता इत्यादौ कार्द्वेदादेः (द्युतः कः) इति
नित्यं कः स्यात्, अतिराजो इत्यादौ टः (षः) न स्यात्, अतिधर्म इत्यात्र क्व
(धर्मादन्) स्यात्, अतिजाय इत्यात्र जाणिः स्यात्—इति गोवीचन्द्रः ।

(२) कुमार्यै कुमार्यर्थम् अलं सचर्थः अलंकुमारिर्वरः, तादर्थ्यचतुर्थीविम्—
इति प्रयोगरत्नभाषाटीका ।

३६७ । व्यं पूर्वम् । (व्यं १, पूर्वं १) ।

परं व्यं पूर्वं स्यात् से सति ।

राजानमतिक्रान्ता प्रतिराजी, प्रतिश्री, अत्यङ्गः, अतिस्त्रिः ।

प्यन्तेन सह नित्यं षः स्यात् । निष्क्रान्तो वनात् निर्वणः, अपगती
ग्रामात् अपग्रामः, अन्तर्गतो मुखात् अन्तर्मुख इत्यादि ।

क्वचिदन्यत्रापि । एतैः सूत्रैर्यत्राप्राप्तः सस्तत्रापि । शिष्ट-
प्रयोगदर्शनात् षः स्यात् । पुनाराजः पुनर्गवः भूतपूर्वः (१) पुनः-
श्रित्वा अविनाभूतम् अविनाभावः सहभावः अन्यथोपपत्तिः (२)
अध्वगन्त्व इत्यादि ।

अस्याद्यन्तेनापि कृतोपपदस्य । स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कदन्तेन
सहोपपदस्य नित्यं षः स्यात् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः, शक्ति-
ग्रहः, धनक्रीतीत्यादि । हरिभाविनीत्यादौ तु णिनोऽन्यार्थत्वात्
ह एवोक्तः ।

न ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः । ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः
कुप्रादेरित्यनेन प्राप्तः षो न स्यात् । वृक्षं प्रति विद्योतते
विद्युत्, अभिमन्थरर्जनतः प्रति स्थित्वा गतः, चिगर्सेभ्यः
परीत्यादि ।

३६७ । व्यम् । व्यमिति सविधायकलक्षणे षीनिर्दिष्टस्योप-

(१) पुनाराज इत्यत्र सख्यहोरात्र इत्यनेन, पुनर्गव इत्यत्र गोरतार्थे इत्यनेन
अपराधविधानार्थं समासविधानम् । भूतपूर्व इति भूतः पूर्वमित्यर्थः- एवम्
अध्या गन्त्वः अध्वगन्त्व इति ।

(२) अन्यथोत्पत्तिरिति अन्यार्थोपपत्तिरिति च पाठान्तरम् ।

लक्षकं, तेन पूर्वकायः अर्धपिपलीत्यादौ पूर्व्यादीनां पूर्वनिपातो, न तु शाकं प्रति इत्यत्र प्रतेरिति । अतिराजीति—अतिक्रान्ता राजानमित्यादिरूपेणार्थकथनमित्यन्ये । सख्यहीराज्ञः षः षो च इति षः, पिच्चादीप् । अतिश्रीत्यत्र श्नोऽत्यप्राशुपमानात् इति षः । अत्यङ्ग इत्यत्र सख्यहोराज्ञ इति षे सर्वैकदेशेत्यादि-नाङ्गोऽङ्गादेशः । पूर्व्यदार्थप्राधान्येऽपि षविधानस्येत्यादि फलम् । एवम् अतिनदिः अतिभर्ता अतिधर्म इत्यादौ कादयो न स्युः अहत्वात् । अतिस्त्रिरिति—परदार्थस्याप्राधान्याहोषत्वेन गवावादे-रिति स्वः ।

राजदन्तादिषु परम् । प्राप्तपूर्वनिपातं ढं राजदन्तादिषु पठितं चेत् परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः क्षिप्तवामितं सिक्तसंसृष्टं नग्नमुषितं अष्टलुठितं (१) अवक्लिन्नपक्वं अर्पितोदस्तः उत्तमाङ्गः । सप्तसु पूर्व्यकालस्य लक्षणस्य विषयः । उदूखल-मुषलं तण्डुलक्षिन्नं चित्तरथवाङ्गीकं विश्वक्सेनार्जुनी चित्रास्त्राती भार्यापती पुत्रप्रसूी केशप्रमथू विशेषणविशेषे स्नातकराजानौ प्रतिष्ठालिप्से शूद्राचार्य्यौ मर्यादाभिविधो गिरीजानू पाण्डुधृ-राष्ट्रौ (२) । अलावूथ कर्कभूथ ते, ईदूतोर्वा परदे इति स्वः, ते च दृन्भूथ ता अलावुकर्कभूदृन्भवः । उदूखलादिभिर्मुषलादीनां च परनिपातः । विशेष्यविशेषणे इत्यपि स्यादिति कश्चित् ।

(१) अष्टलुधितमिति संक्षिप्तवारे, अष्टलुधितमिति पाणिनीये ।

(२) ह्योदाहरणेषु तु कस्यचित् नङ्क्त्वात् कस्यचिदनभ्यर्चितत्वात् कस्यचित् कनिष्ठादिवात् परवर्त्तितप्रसक्तौ तच्चरास इति इङ्गसुश्रवोर्ध्वम् ।

३६८ । संख्याव्याघ्रात्वाङ्गुलिभ्यामः ।

(संख्या-व्यात् ५१, रात्रि अङ्गुलिभ्यां ५१॥, अः ११) ।

संख्याया व्याघ्र पराभ्यां रात्राङ्गुलिभ्या-मः स्यात् यादौ, न तु तार्थे । अतिरात्रः अत्यङ्गुलः ।

हरिणा त्रातो हरित्रातः । विष्णवे दत्तं . विष्णुदत्तम् ।
अच्युतात् जातम् अच्युतजातम् । कृष्णस्य सखा कृष्णसखः,

एवं वनस्थाये अग्नेवनं, रात्रीणां गणौ गणरात्रं, वाणस्य वारी वारवाणः, अन्तरं गृहं गृहान्तरम् (१) अन्तरशब्दोऽत्रान्वयार्थः, खः परं परश्च इत्यादि । शेषं गिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् ।

३६८ । संख्या । मण्डूकगत्या यादावित्त्वनुवर्त्तते इति । न च तत्र यसे संख्यावाचिनी रात्रेः षाविधानात् षगयोरिवास्य विषय इत्यत आह यादाविति । न च तत्र पित्त्वात् स्त्रियामीव्विधानात् संख्याग्रहणं कर्त्तव्यमिति वाच्यं, रात्रान्तानामहोरात्रादित्वादेव पुंस्वात् । संख्याव्यादिति कनिर्देशाच्च यथासंख्यमित्यत आह—अतिरात्रः अत्यङ्गुल इति । से तु द्वयोः रात्रोः समाहारः द्विरात्रम् । एवं निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलं, हे अङ्गुली परिमाणमस्य द्वाङ्गुलं क्षेत्रं, द्वाङ्गुला भूमिः । “भूमि-रप्यर्द्धमङ्गुल”मिति तु यवमानार्थोऽङ्गुलशब्दस्तथाच “अङ्गुलन्तु यवो मत” इत्यमरमाला । कृष्णसख इति—सख्यञ्जरिति षः । महा-

(१) गृहान्तरमित्यत्र विशेष्यत्वात् गृहशब्दस्य कर्मधारवे परवर्त्तित्वनिरासः । यतस्त्वर्थं गणपाठसामर्थ्यादिति दृङ्शुभ्रवोधम् ।

महाघासः, ग्रामतच्चः, मृगसंक्ष्मं, जालसरसं, मखूकसरसं, राज-
गवः, वर्षारावः ।

३६६ । मुख्यार्थीरसः । (मुख्यार्थीरसः ५ ।) ।

मुख्यार्थादुरसशब्दादः स्यात् यादौ । अश्वीरसं, मुख्योऽश्वः
इत्यर्थः । पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः, अवन्यिषु ब्रह्मा
अवन्यिब्रह्मः ।

इति षः ।

घास इति—महतो महत्या वा घास इति वाक्यं, घासशब्दे परे
महतस्त्योराः । ग्रामतच्च इति—ग्रामस्य तच्चा इति वाक्यं, कौट-
ग्रामादिति षः । मृगसंक्ष्मिति—मृगस्य संक्ष्मि इति वाक्यं,
पूर्वोत्तरमृगादिति षः । जालसरसमित्यत्र सरोऽनोऽयोऽश्मन
इति षः । कालस्य कालकूटाख्यगरलस्य सरः कालसरसं
कालियञ्जद इति परे । राजगव इति—गोरतार्थं इति षः ।
वर्षाराव इति—वर्षाणां रात्रिरिति वाक्यं, सर्वैकदेशेत्यादिना षः ।

३६६ । मुख्या । मुख्योऽर्थी यस्य तत् मुख्यार्थं, तच्च तत्
उरथेति तस्मात् । अश्वीरसमिति—अश्वस्य उर इति वाक्यम् ।
उरःशब्दो मुख्यवृत्त्या हृदयवाची, लक्षणया प्रधानार्थः, तथाहि
यथा उरः शरीरावयवानां प्रधानं तथा अश्वानां प्रधानमित्यर्थः ।
मुख्यार्थादिति किं? मैत्रस्योरो मैत्रोरः । अवन्यिब्रह्म इति—
अवन्यिर्देशमेदः, तच्च ब्रह्मा ब्राह्मणः । एवं सुराद्ब्रह्मः कान्य-
कुम्भब्रह्म इत्यादि । देयादिति किं? देवब्रह्मा नारदः ।

द्विगु-समासः, (गः) ।

तस्यार्थे विषये, वाच्ये अपत्यार्थं षिण्कादिकम् ।

प्रोक्ताजादेः, समाहारे, गस्त्रिधोत्तरदे परे ॥

पञ्चभिर्गीभिः क्रीतः पञ्चगुः ।

इदानीं गमाह तस्यार्थे इत्यादि । गस्त्रिधा विप्रकारः, तत्र तस्यार्थे एकः, समाहारे एकः, उत्तरदे परे एक इति । तस्यार्थे कृतगसात् तस्यस्य सत्त्वासत्त्वात्(१) तस्यार्थे इत्यत्र एकस्याः स्या एव विषयत्वं वाच्यत्वं चेत्यर्थ इत्यत्र आह विषय इत्यादि । अपत्यार्थं षिण्कादिकञ्च (२) विहाय अजादेस्तस्यार्थे वाच्ये, षिण्कादिकस्य हसादेश तस्यार्थे विषयभूते ग इत्यर्थः (३) । यथा पञ्चसु

(१) तस्यार्थे तद्वितस्यार्थे कृतगसात् कृतद्विगुसमासात् तस्यस्य तद्वितप्रत्ययस्य अजादेर्हसादेशेति शेषः सत्त्वासत्त्वात् विद्यमानत्वाविद्यमानत्वेन इत्यर्थः ।

(२) षिण्णरेव षिण्कः. छन्दोऽनुबोधत् स्वार्थे कः. षि प्रभृतिकमित्यर्थ इति दुर्गादास कार्तिकेय-गङ्गाधराः ।

(३) अपत्यार्थं षिण्कादिकस्य हसादेश तद्वितस्यार्थे विषय एव द्विगुर्न तु वाच्य इत्यभिप्रायः ।

अत्र दुर्गादासः—यत्र तस्यार्थविषये समासः क्रियते तत्र तद्वितप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वोवस्थायां समासे कृते ततः प्रत्ययोत्पत्तौ ह्रस्वादि, तेन द्वयोर्मात्रोरपत्यमित्यत्र प्राप्तव्यस्य ष्यप्रत्ययस्योत्पत्तेः पूर्वोवस्थायां द्विसाह एतयोरेकपदीभावे पञ्चात् ष्य-प्रत्यये कृते हि इत्यस्यैव ह्रस्वो संख्यासंभ्रूादित्यादिना लुटि कृते द्वैसाह एतत् इति । एवं पञ्चानां नापितानामपत्वं पाञ्चनापितिः । वाच्ये तु यथा पञ्चभिर्गीभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यत्र कर्मणि वाच्ये करणकारकात् टकेकादित्यादिना प्राप्तव्यप्रत्ययस्यार्थे वाच्ये समासेनैव तद्वितस्य उक्तार्थत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् तद्वित-प्रत्ययस्यानुत्पत्तौ गवाभादेरिति नृसः । अजादेरिति किं ? द्वयोर्भूदोर्भवः द्विसूत्रस्य इत्यादौ विषये एव समासः स्यान्न तु वाच्ये इति । कार्तिकेय-गङ्गाधरा-वशेषमाहृतः ।

क्षपालेषु संस्कृतः सूपः पञ्चक्षपालः सूपः, द्वी वेदी वेत्त-
धीते वा द्विवेदः द्वितन्त्र इत्यादौ संस्कृताद्यर्थस्य सेनोक्तत्वात्
उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् न ष्यादयः । पञ्चानां नापिता-
नामपत्वं पाञ्चनापितिः, हाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशौर्षिकं, द्विखा-
रीकः, अर्हंखारोणः, पञ्चानां गर्गाणां भृतपूर्वो गौः पञ्चगर्गरूप्यः,
पञ्चसु ब्राह्मणेषु साधुः पञ्चब्राह्मण्य इत्यादौ अपत्याद्यर्थस्य
विषयभूतत्वेनानुक्तत्वात् ष्यादयः स्युरेव । षिकादि इत्यनेन
अर्हति इत्यादौ विहितो ष्यः षिकस्तदाद्या, अर्हति इत्यादि-
विहिता ये त्याः संज्ञायामेव तेषां, वेत्यादिभिन्नेष्वर्थेषु येऽजादय-
स्यास्तेषाञ्च प्रचरणं, तेन पञ्चगुरित्यत्र क्रीतार्थस्य अर्हतीत्यादित्वेऽप्य-
संज्ञायाम् षिकादित्वाद्वाच्ये गः । संज्ञायान्तु पञ्चभिर्लौहितैः क्रीतं
पाञ्चलौहितिकमित्यादौ विषय एव गः षिकादित्वात् । हाभ्यां
सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकं द्विसुवर्णं, द्विसाहस्रं द्विसहस्र-
मित्यादौ संज्ञायामपि वा त्यस्य विधानात् विषये वाच्येऽपि गः ।
एतत् सर्व्वं तपादे विशिष्य वक्तव्यम् (१) ।

(१) तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च इति पाणिनिस्त्वम् । (२११५१) ।
तत्र विषयद्विगुरेव दृश्यते न तु वाच्यद्विगुः । षोपदेवमते वत्र वाच्यद्विगुः पाणिनि-
मते तत्रापि तद्वितप्रत्ययो भवति भूत्वा च “द्विगोर्लुगनपत्ये” (४११८८) इत्यनेन
तस्यैव उच्यते तद्वितप्रत्ययस्य लुग्भगति । “यदि तु तद्वितार्थे वाच्ये इति
व्याख्यायेत तर्हि पौर्णधान इत्यादौ तद्वितो न स्यात् । तदर्थस्य समासेनैवोक्त-
त्वात् । द्विगोर्लुगनपत्ये इति चापकाङ्क्षेऽपि तद्वितार्थे तद्वितो भवतीति कल्पनेन
प्रतिपत्तिनौरवमिति भावः” इति तत्त्वबोधिनी । संक्षिप्तसारेऽप्येवमेव । षोपदेवेन
तु कातन्मन्मतमनुसृतमिति प्रतीयते । तथाच—“पाणिनिना तद्वितार्थविषय एव
समासं क्त्वा पचादुच्यते तद्वितस्य षोपार्थं “लुगनपत्ये” इत्यादि ष्यत्वादि

३७० । गैक्यादतोऽपात्रादेरीप् ।

(गैक्यात् ५१, अतः ५१, अपात्रादेः ५१, ईप् १११) ।

गैक्यादकारान्तादीप् स्यात्, न तु पात्रादेः ।

अयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी ।

पात्रादेस्तु—द्विपात्रं त्रिभुवमं, चतुर्युगम् ।

३७० । गैक्या । गस्यैर्क्यं गैक्यं तस्मात् । पात्रमादिर्यस्य स पात्रादिर्न पात्रादिरपात्रादिस्तस्मात् । 'निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इति न्यायात् पात्रादिवर्जनेनैवात इत्यस्य लामेऽपि अतो ग्रहणं कृतसान्तादन्तस्यापि प्रास्यर्थं, तेन षोडशराजी द्विधुरी पञ्चराजीत्यादि । पञ्चराजशब्दस्य पात्रादौ पाठात् पञ्चराजमिति भाष्यम् । त्रिलोकीति—ईपः पित्तरणादेव च गैक्यवमित्यनेन न क्लीबत्वमतो नित्यस्त्रीत्वमिति । एवं पञ्चपुत्री सप्तशतीत्यादि । ननु समाहारस्थानकवृत्तित्वात् कथमेकापूपीति चेत् सत्यं, दानक्रियया सम्भ्रमेण (१) वा एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोभ्य समाहार इति (२) । पात्रादेस्त्वित्यादि—द्विपात्रं

विहितानि । * * * यत्र यत्र परमते लुगस्ति तत्राकम्भते अभिषेधे, यत्र च लुक् नास्ति तत्र विधयभूते समासोऽवभिष्यते इति"—इति चतुष्टयदृशौ २६४ सूत्र-टीकायां कथिराजः ।

(१) सम्भ्रमेण आदरेण, तथाच—सम्भ्रमः साङ्गेषुऽपि स्यात् सम्भ्रगादरयो-रपि—इति भेदिनी । सम्भ्रमेण त्वरया वा इत्यर्थः, विलम्ब्य दानस्वातुचितत्वात्—इति विद्यालङ्कारः ।

(२) दानक्रियाया बह्वन्तेन एकापूपस्यापि बहुत्वं संगच्छते । तथाच एकम-पुपं ऋद्धीत्या सर्वेभ्यो ददातीति रूपेण एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोभ्य समाहार इति पाणिनीया व्यवस्थापयन्तीति कार्तिकेयः ।

३७१ । वानापः । (वा ।१।, अन्-आपः ५।) । (१)

अनन्तादापञ्च ईप् स्याद्वा । पञ्चकर्मां पञ्चकर्मं, त्रिखट्टी
त्रिखट्टम् ।

३७२ । तार्थे मानात् काण्डाच्चक्षेत्रे ।

(तार्थे ७।, मानात् ५।, काण्डात् ५।, तु १।, अक्षेत्रे ७।) ।

त्रादृकी, त्रिकाण्डी रज्जुः । क्षेत्रे तु त्रिकाण्डा भूमिः ।

त्रिभुवनं त्रिगुणं चतुःशतं चतुष्पथं चतुर्मुखं पञ्चनावं पञ्चगवं
द्विखारमित्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम् । अत इति किं ?
त्रिजगत् पञ्चपटु ।

३७१ । वा । मण्डूकगत्या संख्याव्यादित्यतोऽकारानुवृत्त्या,
वा इत्यत्राऽप्रक्षेपाद्वा अ-इत्यस्य लाभः (२) । वाशब्दोऽत्र समु-
च्चयार्थः । तथाचानन्तावन्ताभ्याम् अ ईप् च स्यादित्यर्थः । तेन
पञ्चकर्मं त्रितन्त्रमित्यादि स्यात् । अस्येपस्तसंज्ञकत्वेन पञ्चकर्मां
त्रितन्त्रीत्यत्र नकाराकारयोर्लोपः ।

३७२ । तार्थे । इहाकारत्वो नानुवर्त्तते, परत्र वा यद्दृ-
ष्यात् (३) । तार्थे गे मानार्थकादीप् स्यात्, काण्डशब्दात् क्षेत्र-

(१) (वा ।१।, अ ।१।, अन् आपः ।५।) इति वा पदच्छेदः ।

(२) केचित्तु मण्डूकगत्या संख्याव्यादिति ख्यादादतोऽनुवर्त्तनमङ्गीकुर्वन्ति, तत्र
युक्तं, सच्चिदित्सोपोऽनुवृत्तित्वेन निराकाङ्क्षत्वात्, ख्ये अकारस्य लाभेऽपि तद्-
व्याख्यावगौरवाच्च इति कार्तिकेयः ।

(३) अत्र अपत्यवो नानुवर्त्ततेऽनिरव्यात्, वापि नानुवर्त्तते परत्र वा यद्दृ-
ष्यात् । ईप्नानुवर्त्तते इत्येवात् । इत्यतोऽनुवृत्तीनां प्रवृत्तिनिवृत्ती स्थातामिति
प्यायाम् । इति कार्तिकेयः ।

३७३ । पुरुषाद्वा । (पुरुषात् ५, वा ।१।) ।

त्रिपुरुषी त्रिपुरुषा । त्रिसखं त्रिमवं त्रिनावं, त्रिखारं
त्रिखारि, त्रग्रहः ।

भिन्ने वाच्ये । त्रग्रादकी—त्रयं ग्रादका मानमस्या इति वाक्यम् ।
एवं द्वौ द्वोषी मानमस्या द्विद्वोषी द्वग्रादकीत्यादि । त्रिका-
ण्डीति—त्रयः काण्डाः परिमाणमस्या इति वाक्यम् । एवं
द्विकाण्डीत्यादि । सर्वत्र परिमाणार्थविहितस्य मात्र-त्यस्य लुक् ।
अक्षेत्रे इति किं ? त्रिकाण्डा भूमिः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः, क्षेत्र-
भक्तिः क्षेत्रैकदेशः । मनात् किं ? पञ्चभिरखैः क्रीता पञ्चाखा ।
द्विवर्षा त्रिशता इत्यत्रापि न स्यात्, सुपञ्चालादी संख्यापूर्व-
परिमाणार्थसंवल्लरसंख्यानां पृथग्गृहणेन कालसंख्ययोरपरि-
माणार्थत्वात् । समाहारे तु दशशतीत्यादयः स्युरेव ।

न विस्ताचितकम्बल्यात् । तार्थे गे मानार्थेभ्य एभ्य ईप् न
स्यात् । हे विस्ते मानमस्या द्विविस्ता द्वगार्चिता द्विकम्बल्या ।

३७३ । पुरु । तार्थे गे मानार्थात् पुरुषादीप् स्याद्वा ।
त्रिपुरुषीति—त्रयः पुरुषा मानमस्या इति वाक्यम् । एवं द्विपुरुषी
द्विपुरुषा परिखा । त्रिसखमित्यादि—त्रयाणां सखीनां समाहार
इति वाक्यम् । क्रमेण सख्यहोरात्रः, गोरतार्थे, नावोऽर्द्धात्त्रे च,
खार्था वेति ष-प्रत्ययः । त्रिखारि—षाभावपक्षे चगैक्यवमिति
क्लीबत्वात् क्लीबे खः । त्रग्रह इति—त्रयाणाम् अङ्गां समाहार
इति वाक्यं, सख्यहोरात्र इति षे सर्वैकदेश इत्यत्र ऐक्यनिषेधात्

३७४ । द्वित्रेर्वाञ्जलिरः ।

(द्वित्रेः ५१, वा । ११, अञ्जलेः ५१, अः ११) ।

द्वञ्जलं द्वाञ्जलि, द्वाङ्गुलं त्रिरात्रम् ।

पञ्च गावो धनं यस्यासौ पञ्चगवधनः द्विनावधनः द्विस्वारधनः
द्वाङ्गप्रियः ।

इति गः ।

अङ्गो नाङ्गादेशः, अङ्गोरात्रादित्वात् पुंसत्वम् । एवं द्वाङ्गः । अनेक्ये तु
द्वयोरङ्गोर्भवः द्वाङ्गः त्राङ्ग इत्यादि स्यादेव ।

३७४ । द्वित्रेः । वाङ्गुणात् मानात् तार्थे इत्यस्य च निवृत्तिः ।
तथाच द्वित्रिभ्यां परादञ्जलिरः स्याद्वा अतार्थे गे (१) । द्वाञ्जल-
मिति—द्वयोरञ्जल्योः समाहार इति वाक्यम् । पञ्चे द्वाञ्जलि । एवं
त्राञ्जलं त्राञ्जलि, द्वावञ्जली जलमस्य द्वाञ्जलजलः द्वाञ्जलिजल
इत्यादि । तार्थे तु द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः द्वाञ्जलिः । द्वाङ्गुल-
मित्यादि—संख्याव्यादित्यः । उत्तरदगमाद् पञ्चगवधन इति ।
आदौ त्रिभिर्देहैः, पञ्चात् धनशब्दे परे पूर्वयोर्दयोर्गः, गसे

(१) तद्वितार्थे द्विगौ न भवतीति तर्कवागीशमतम् । पाणिनित्रिलोचन-
श्रमदीचरगङ्गाधराचार्यपि अतचेतत् । दुर्गादासश्चात्तिनेयौ तु “द्वित्रिभ्यां परा-
दङ्गलेः अः स्याद्वा तद्वितार्थे द्विगौ । द्वावञ्जली परिमाणस्य द्वाञ्जलं जलं, पञ्चे
अप्रत्ययाभावे अल्लवाचित्वात् लोत्रत्वम्” इत्याहृतः । उच्यते इति पूर्वञ्जलादङ्ग-
इत्तावपि कथमत्र वा यद्वाच्यमिति तौ नाहृतः ।

अव्ययीभाव-समासः, (वः) ।

वः क सामीप्य-सादृश्य-साकल्यानुक्रमर्दिषु ।

वीक्षा-पर्यन्त-योम्बत्व पञ्चादर्थानतिक्रमे ।

शब्दप्रादुर्भावाभाव-योगपद्येष्वनेकांशं ॥

गोरत्तरदत्वात् गोरतार्थे इति षः (१) । एवं दिनावधनः द्विखार-
धनः द्विखारीधनः द्वारङ्गप्रिय इत्यत्र नावोऽर्हात् गे च, स्वार्थ्यः वा,
सख्यहोरात्र इति क्रमेण षः, षेऽङ्गोऽङ्गादेशः । हे अङ्गी जातस्य
द्वारङ्गजात इत्यादौ त्रिभिर्दैः षः, पश्चात् पूर्वयो र्दयो र्गः । अभि-
धानात् उत्तरदे गसो नित्य एव, तेन पञ्चगोधनम् इति न स्यात् ।
अन्ये तु समाहारः संघः, तत्र तार्थे इत्यनेनैव गे सिद्धे समाहार
इति कृतं संघरूप-तार्थे गनिराकरषार्थमित्याहुः (२) । परे तु
दिग्वाचिपूर्वदानामपि गमुक्त्वा पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः
पूर्वा शाला प्रिया अस्य पूर्वशालाप्रियः इत्युदाहरन्ति ।

इति गसः ।

इदानीं वमाह । षः केत्यादि । वपूर्वदानां सो वस उक्तः ।

(१) तादृशार्थप्रतिपत्तिकरे वक्तृमीडौ इत्यपि पदमध्ये समासविहितकार्यार्थे
उत्तरपदे द्विगुरभिहित इति गङ्गाधरः ।

(२) "तद्वितार्थे समाहारे द्विगुः संख्यायाः" इति सङ्क्षिप्तसार खलम् (समास-
घाटे ११८) । ननु पञ्चानां गवां समाहार इति वाक्ये समासान्तरत्वे कृते,
युनस्य कुकि, तद्वितार्थे द्विगौ गोशब्दात् समासान्तरनिषेधात्, पञ्चगुरित्त्वेन भवि-
तव्यम्, न तु पञ्चगव इत्याशङ्कराद् समाहार इति । तथाच समाहारस्यैव न
युनस्यद्वितार्थे समास इति भावः । गोवीचन्द्रस्य टीका इदम्या ।

३७५ । वात् क्तेर्मीऽतोऽप्याः ।

(वात् ५, क्तेः ६, मः १, अतः ५, अप्याः ६) ।

अकारान्तात् वात् परस्याः क्ते र्मः स्यात् नतु प्याः ।

क्वणमधिकृत्य प्रवृत्तां कथा, अधिकृष्टम् ।

अप्याः किं ? क्वणस्य समीपात् गतः, उपक्वणात् गतः ।

स च ऋ सामीप्याद्यर्थेषु (१) गम्यमानेषु व्यानां दानां स्याद्यन्तैः
सहाभिधानप्रामाण्यान्नित्यं स्यात् । क-सामीप्याद्यर्थभेदादनेकधा
अनेकप्रकार इत्यर्थः । परमूत्रसापेक्षत्वादिह नोदाहृतम् ।

३७५ । वात् । अप्या इति पृथग् दकरणं 'लुक् परा'दित्यन्ता-
ननुवर्त्तनार्थम् । क्वणमधिकृत्येत्यादि । यद्यपि क इति सामान्ये-
नोक्तं तथाप्यभिधानात् द्वीयोरर्थ एव ज्ञेयः । एवं स्त्रीष्वधिकृत्य
कथा प्रवर्त्तते अधिस्त्रीत्यादि । अन्ये तु स्वर्थ एव वसं कुर्वन्ति ।
नित्यत्वात्स्य द्वीयन्तदेनार्थकथनम् । उपक्वणादिति — अप्या
इत्यस्य प्रत्युदाहरणेनैव सामीप्योदाहरणं दर्शितम् । एवं कुम्भस्य
समीपम् उपकुम्भमित्यादि । "दण्डकान् दक्षिणेनाहं सरितोऽद्वीन्
वनानि च" इत्यत्र एनत्यान्तदक्षिणेनेति व्यस्य सामीप्यार्थत्वेऽपि
न सः अनभिधानात् । गृहस्योपरि तिष्ठति, उपरि शिरसो घट
इत्यत्र सामीप्यार्थस्याविवक्षितत्वात्, अन्यथा उपरिशब्दस्य हित्वं
स्यात् ।

(१) अत्र सामीप्य-सादृश्य-साकल्य-योग्यत्वानां धर्म्यशाचकत्वेन निर्द्देशात्
एवं वक्ष्यमाणोदाहरणस्यले धर्म्यशाचकत्वेन निर्द्देशाच्च उभयत्रैव स्यात्, तेन उप-
क्वणं भूमिः, उपक्वणं भूम्या इत्यादि, अन्येषु विशेषेणो नास्तीति गङ्गाधरः ।

३०६ । त्रीप्तोर्वा ।

(त्री-स्योः ६॥, वा । १।) ।

उपकृष्णं उपकृष्णेन कार्यम् । उपकृष्णं उपकृष्णे स्थितः ।

३०७ । लुक् परात् ।

(लुक् । १।, परात् ५।) ।

अकारान्तादन्यस्मात् वात् परस्याः क्ते लुक् स्यात् ।

३०८ । सहः सोऽकाले ।

(सहः ६।, सः १।, अकाले ७।) ।

सहस्य सः स्यात् नतु काले ।

हरेः सदृशं सहरि । काले तु सहपूर्वाङ्गम् ।

३०६ । त्री । अकारान्तात् वात् परयोस्त्रीप्तोर्मः स्याद्वा ।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समद्रुम् उन्मत्तगङ्गम् एकविंशति-
भारद्वाजमित्यादी समृद्धिनदीसंख्यावयवैभ्यः स्या न वा मादेशः ।

३०७ । लुक् । वेति नानुवर्त्तते, क्लीवादेत्यत्र वाग्रहणात् ।
क्तेरित्यनुवर्त्तते इत्यत्र आह क्तेरिति ।

३०८ । सहः । वादित्यस्यार्थवशात् क्तेर्विपरिणामः, तेन
वे इत्यर्थः । हरेः सदृशः इति सहरि गुरुरित्यत्र गुणभूतेऽपि
सादृश्ये वः, सादृश्येत्यनेन गुणागुणभूतसादृश्यग्रहणात् । एवं
सदृशः किख्याः सकिखि, हरेः सादृश्यं सहरि गुरोः, सकिखि
कुङ्कुरस्येत्यादी । किखिः खेखीति ख्यातः शृगालभेदः । तथाच—
“किखिः शृगालभेदे स्या”दिति विश्वः ; वानरोति केचित् । सह-

दृष्टेन सह सकलमस्ति सट्टणम् । ज्येष्ठमनुक्रम्य अनुज्येष्ठम् ।
 मद्राणां सृष्टिः सुमद्रम् । विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु ।
 अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि । रूपस्य योग्यं अनुरूपम् ।
 शिवस्य पश्चात् अनुशिवम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरिः
 शब्दः प्रादुर्भूतः इतिहरि । पापस्याभावः अपापम् । चक्रेषु
 युगपद्देहि सचक्रम् । यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽप्युत्तप्रणामाः
 यावच्छ्लोकम् ।

पूर्वाह्नमिति—पूर्वाह्नस्य सट्टणमित्यर्थः । कालस्य निषेधान्न
 सहस्य सः । दृष्टेन सहिति—यदर्थं यदृग्दृष्टीतं तत्र तस्याशेषत्वं
 साकल्यम् । सट्टणमस्ति दृष्टमपि न परित्यजतीत्यर्थः । ज्येष्ठमनु-
 क्रम्येति—अनुक्रम (१) आनुपूर्व्यम्, अनुज्येष्ठं प्रविशति ज्येष्ठा-
 नुपूर्व्येण प्रविशतीत्यर्थः । मद्राणां (२) सृष्टिद्विरिति—सुमद्रं वर्त्तते
 सुभित्तं वर्त्तते, मद्राणां भिन्नाणां वाचिक्येन ऋद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः ।
 यदा सृष्टेः प्राधान्यं तदैव वसः । यदा सृष्टेरप्राधान्यं तदा प्राट्टि-
 त्वात् य एव, यथा सृष्ट्याः मद्रा सुमद्रा इति, सृष्ट्या मद्राणां

(१) अनुक्रमणाल योगपदं, तेन ज्येष्ठपरिहाराभावविधिप्रवेशाद्विरिति
 विद्याचङ्कारः । “अनुक्रमे षाड् अनुज्येष्ठमिति—ज्येष्ठस्य स्त्रीनो भूत्वा गच्छतीत्यर्थः ।
 ज्येष्ठमनुक्रम्य इत्यत्र स्त्रीनार्थेन अनुना योगे द्वितीया, न तु कर्मणि, अन्यथा कार-
 कत्वादेव समासे सिद्धे अनुक्रमस्य प्रथमपदार्थं विफलं स्यात् । अलाकर्मकोऽर्धं
 क्रमधातु” इति दुर्गादास-गङ्गाधरौ ।

(२) देवभेदे तद्यानन्दे पुमान् मद्रः प्रकीर्त्तितः ।

यदा मद्रा नदीभेदे स्त्रियां तत्रेति शासनम् ॥

इति गङ्गाधरद्वयतकोपवचनम् ।

विशेष्यमाणत्वात् । विष्णुं विष्णुं प्रतीति—यद्यप्यस्य नित्यसत्त्वात् वाक्याभावः, तथापि धिक्समयेत्यनेन वीष्णायां प्रतिना हीविधा नानर्धक्यात् वाक्यस्थितिः । वीष्णार्थस्य खेनोक्तत्वात् द्विः । अग्नि-प्रत्यपर्यन्तमधीते इति—यद्यप्यत्र साकल्यमस्ति, तथाप्यग्निप्रत्य-पर्यन्तमधीते ततोऽन्यन्नाधीत. इत्यस्यासाकल्यार्थं वचनम्, एवं सालोक्यमधीते, असकलेऽप्यध्ययने आलोकपर्यन्तं पठतीत्यर्थः । रूपस्य योग्यमिति—अनुरूपं ददाति, रूपस्य योग्यं ददातीत्यर्थः । शिवस्य पश्चादिति—अनुशिवं भक्ताः । एवमनुरथं पादाताः, रथानां पश्चादित्यर्थः । मेघदूते—“तदनु जलद श्रोथसि श्रोत्रपथ-मिति तु षीसात् । अत्र स्त्रिवर्जनमिति परे (१) । शक्तिमनति-क्रम्येति—यथाशक्ति ददाति, एवं यथाबलमधीते इत्यादि । हरेः शब्दस्य प्रादुर्भूतमिति—प्रादुर्भावः प्रकाशः, हरिशब्दो लोके प्रका-शते इत्यर्थः (२) । एवम् इतिपाणिनि उदिक्रमादित्यमित्यपि (३) । अभावस्योदाहरणमाह अपापमिति । अभावः संसर्गाभावः (४) स

(१) अत्र सर्वनामशब्देन सङ्ग अव्ययीभावसमासो न भवतीति पाणिनीयानां मतमित्यर्थः । अतएव तदनु इत्यादौ नाव्ययीभावः ।

(२) अरूपपरेण पञ्चानेन हरिशब्देन सङ्ग प्रकाशार्थस्य इतिशब्दस्य समास इति प्रौढमनोरथा तत्त्वबोधिनी च । शब्देति व्यङ्ग्यात् हिमालयो नाम इत्यत्र, तथा द्वितीय इति राजेन्दुरित्यादौ च न समासः, अर्थप्रकाशनार्थत्वात्—इति विद्यालङ्कारः ।

(३) उत्पद्येऽपि प्रकाशमार्थकः, तथाच भेदिनी—“उत् प्रकाशे विभाने चे”त्यादि—इति विद्यालङ्कारः ।

(४) अद्यापि प्रागभावात् अज्ञोऽत्वन्नाभावश्च संसर्गाभावस्तथापि सामयिकत्वात् नानाभावात् एवात्र स्वीयते इति विद्यालङ्कारः ।

च प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपक एव, (१) तेन अर्थाभाव (२) ऋदाभावप्रध्वंसाभावोपभोगाभावानां ग्रहणम् । अर्थार्थाभावो ह्युत्तरदार्थाभावः, यथा अपापं, मत्तिकाया अभावो निर्मलिकम् इत्यादि । ब्राह्मणो न भवतीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधनजा ब्राह्मणत्वधर्मा निषिध्यते, गौरश्वो न भवतीत्यत्र अन्योन्याभावेनार्थान्तरं निषिध्यते, अतो नास्त्युभयदार्थाभावः, अर्थशब्दस्यात्र वस्तुपरत्वात् । ऋदाभावो यवनस्य दुर्यवनं, दुर्मिचमित्यत्र नोत्तरदार्थाभावः, किन्तु यवनादिसम्बन्धिन्या ऋद्वेत्ति । अत्ययः शीतस्य अतिशीतम् (३) अत्ययो वसन्तस्यातिवसन्तमित्यादि । अत्ययोऽतिक्रमः, प्रध्वंसा-

(१) यद्यप्यभावस्य निरूपणत्वेन नास्ति भेदः, तथापि यस्याभावभावः स सम्बन्धी भिद्यते । तद्भेदाच्चाभावस्याप्युपकल्पितो भेद इति कातन्त्रटीका (२७२ख) ।

(२) अर्थाभावः क्वचिद्देशे सर्वेष्वैवाभावो वक्तव्यः, न तुल्यस्य पश्चादिति कातन्त्रटीका । अर्थविरोधी अभावः अर्थाभावः अत्यन्ताभाव एव, अन्योन्याभावस्य तु सर्वत्र प्रतियोगितावच्छेदजनैव विरोधादिख्यायतेन अर्थपदस्युपपत्तम् । अथञ्च समास उत्तरपदार्थावद्योतकः नजनञ्जाधारण्यव्ययेन भवति । नञ्-तत्पुरुषस्तु नञैव अन्योन्याभावबोधकः सर्वत्र, क्वचिदभावबोधकोऽपीत्यनयोर्विशेषः । अतएव निर्मलिकम् अपापमित्यादिवत् अतुपलम्ब इत्यादीनामभावबोधकोऽपि न अस्ति । वस्तुतो नाशपर्यायात्म्यस्य प्रथमं पक्षत्वात् प्रागभावनिगारणार्थं विद्यमानपदार्थप्रतियोगिताद्योतनार्थञ्चार्थग्रहणं, तेन प्रागभावाभिप्रायेण कपासे अपटमित्यादिर्न प्रयोगः, न वा अपदार्थस्य शशब्दादेरभावबोधनाय निःशशब्दकमित्यादिः, एषामन्वितवार्थत्वाभावेन तत्रप्रतियोगिकाभावात्प्रसिद्धेः इत्यन्तं सिद्धान्तकौमुदीटीकायां तारागणेन ।

(३) यद्यपि कस्यचिदतीतत्वे कस्यचिद्वर्तमानत्वेऽपि अतिशीतमिति भवति, तथापि शीत ऋतुप्रध्वंसेऽयं प्रयोग इति विश्वकण्ठकारः । अतिशीतं शीतान्वीतीतानि भ्रूतानीत्यर्थे इति प्रयोगरत्नमाला ।

भावः (१) स च नात्यन्ताभावः किन्तु शीतादिप्रध्वंसः संसर्गा-
भाव एव (२) । यौवनस्य नायमुपभोगकालोऽतियौवनम् अनि-
कम्बलमित्यादि । गतोपभोगस्तु (३) विद्यमानस्यैव यौवनादेर्वर्त्त-
मानकाले उपभोगाभावः अतो नार्थाभावोऽत्ययश्चेति । चक्रेण
युगपद्वेहीति—यौगपद्यम् एककालता, सचक्रं निधेहि, युगप-
द्वक्रं निधेहीत्यर्थः (४) । सहः सोऽकाले इति सहस्य सः । यौग-
पद्येष्विति व्वनिर्द्देशादन्येष्वर्थेष्वपि, तनावधारणे गम्यमाने-यावदिति
ष्यस्य नित्यं वस इत्यत्र आह यावन्त इत्यादि । अवधारणमित्य-
त्तापरिच्छेद, इयदेवेति निश्चय इत्यर्थः (५) । यावच्छ्लोकम-
च्युतप्रणामाः, (६) एवं यावद्भोजनपालं ब्राह्मणानामन्व-

(१) अतिक्रम इति—अतीतत्वमित्यर्थे इति विद्यालङ्कारः ।

(२) अर्थाभावस्तु सर्वथैव कश्चित्प्रदेशे वस्तुनः संसर्गाभावः, न तु वस्तुनः
प्रध्वंसः, अतः अन्ययोऽत्र अर्थाभावाद्भिद्यते इति गोयीचन्द्रः ।

(३) अत्र तु उपभोगस्य साप्तविंशत्यात्यन्ताभाव इत्यर्थः । एवञ्च उपभुज्यते
अस्मिन्निति उपभोगः उपभोगवर्त्तमानकाल इत्यर्थः । गतहासावुपभोगश्चेति-
कर्मधारयः, उपभोगवर्त्तमानकालाभाव इत्यर्थे इति विद्यालङ्कारः । सञ्जति
नोपभोगकालः, किन्तु गत आगमिष्यति वेति कालोपाधेर्ध्वंसः प्रागभावो
वेत्यर्थः । यहायमुपभोगकालादन्य एवेत्यन्वोन्वाभाव इत्यर्थे इति प्रयोगरत्नमाला
(८६८ सू) ।

(४) युगपच्छब्दस्याव्ययत्वेऽपि अगमकत्वात् युगपद्वक्रमिति वाक्ये न सभासः,
तेन चक्रं युगपद्वेहि न त्वनेकवारमित्यर्थे इति विद्यालङ्कारः । हे विष्णो
एकस्मिन् काले चक्रेण सह गदां धारय इत्यर्थे इति दुर्गादासः ।

(५) संख्यया परिभाषेन वा अन्यनानतिरिक्तीकरणमित्यर्थे इति विद्या-
लङ्कारः ।

(६) श्लोकाणामित्यन्तया प्रणामानामित्यन्तया विवक्षिता इत्यर्थे इति
दुर्गादासः ।

यस्य (१) यावद्दत्तं आनयस्य (२) इत्यादि । अवधारणे किं ? यःवत् दत्तं तावद्दत्तं, कियद्दत्तं कियद्दत्तमिति नावधारित-मित्यर्थः (३) । एवमसादृश्यार्थं वर्त्तमानस्य यथेति व्यस्य वसस्तेन ये ये तथाभूताः यथातथेमिति, ये ये वृत्ता यथावृत्तं ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति । यथाशक्ति ददातीत्यवानुक्रमानतिक्रमयोः पूर्व्वेणैव इति । सादृश्ये तु यथावृत्तास्तथा युवानः (४) । इह गुणभूतसादृश्ये निषेधादभ्यञ्ज स्यादेवेति ज्ञापितम् ।

अव्यस्य च प्रतिनाऽल्पत्वे । अल्पत्वे वर्त्तमानेन प्रतिना सह व्यस्याव्यस्य च वो नित्यं स्यात् । स्वःप्रति सायंप्रति सूपप्रति शाकप्रति, स्वर्गादेः स्तोत्रमित्यर्थः (५) । अल्पत्वे किं ? वृत्तं प्रति व्योतते विद्युत्, वृत्तं लक्ष्मीकृत्य विद्योतते इत्यर्थः ।

एकद्वित्रिचतुरऽक्षशलाकानां परिणा द्यूतपराजये । द्यूत-पराजये गम्यमाने परिणा सहैषां नित्यं वः स्यात् । एकेन परि एकपरि द्विपरि त्रिपरि चतुष्परि । एकादिशब्दैरेक्ष एवाभिधीयते, द्यूतपराजय इत्यस्य सम्बन्धात्तथाहि एकेनाक्षेण हारि-तमित्यादिक्रमेणार्थः, तथाच पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा पञ्चिका

(१) यावन्नि भोजनशालाणि वर्त्तन्ते तावतो ब्राह्मणानित्यर्थः ।

(२) यावन्तो वृत्ताः पञ्च वा षड्वा सन्मवन्ति तावदेवानस्य इति गोपीबन्धुः ।

(३) संख्यानिश्चयः परिणाऽपनिश्चयो वा न कृत इत्यर्थः इति विद्या-बङ्गारः ।

(४) " वृत्तसदृशा युवान इत्यर्थः ।

(५) न सुखप्रति दारिद्रे इति प्रयोगरत्नभाषा । दारिद्रे अल्पमपि सुखं नास्तीत्यर्थः । एषम् अल्पत्वं शाकप्रति - इति तट्टोका ।

नाम द्यूतं, तत्र यदि पञ्च उत्तानाः अवाञ्ची वा पतन्ति तदा पातयिता जयति, अन्यथापाते पातयिता हारयतीति । एवम् अक्षपरि, शलाकापरि—अक्षेण शलाकया वा परिहारितमित्यर्थः । इहाक्षशलाकयोरिकले (१) वर्त्तमानयोरेवायं सः स्वभावात्, न हि स्वभावार्थो निमित्तान्तरमुपेक्षते इति ।

अनोर्द्वैर्घसमीपयोः । अनयोर्वर्त्तमानस्थानोः स्याद्यन्तेन सह वो नित्यं स्यात् । अनुयसुनं मथुरा, यमुनेव द्वेषेत्यर्थः । अनुवृत्तं नदी, वृत्तस्य समीपा इत्यर्थः । धर्मिवाचनस्थानोरनेन सः, सामीप्यधर्मिवाचनस्तु पूर्वैर्णैव । यथा अनुवृत्तं, वृत्तस्य सामीप्यमित्यर्थः । अनयोः किं ? वृत्तमनु विद्योतते विद्युत्, वृत्तं लक्ष्यीकृत्य इत्यर्थः ।

नाम्नि नदीभिरन्याथं । नदीवाचिभिः शब्दैः सहान्यदार्थे वर्त्तमानस्य स्याद्यन्तस्य वो नित्यं स्यात् संज्ञायां विषये । उन्मत्त-गङ्गं, लोहितगङ्गं(२), शनैर्गङ्गं, तूष्णीं गङ्गं—चत्वारि देशनामानि ।

(१) नह्य हित्वपञ्चत्वयोरित्यर्थः । तथाच अलाभ्याम् अक्षैः शलाकाभ्या-मित्यादि नोदाहृत्तव्यम् अनयोर्हित्वादिनिषेधादिति प्रयोगरत्नमःला (६०१ पृ.) अक्षेण परिहारितमित्यर्थकथनेनैतत् स्मरितं, अक्षादयः करणहतीयानाः सम-स्थाने इति—इति विद्यालङ्कारः ।

(२) अतिवेगवत्तया अनवरतं तीरभूमिभङ्गकारिणीति उन्मत्ता इव गङ्गा यस्मिन्, अस्तिकादिभौहितयोगात् लोहिनी गङ्गा यस्मिन्निति विपक्ष इति प्रयोग-रत्नमालाटीका । एतत्तु अर्थकथनमात्रं नह्य वाक्यं ; तथाच—“नित्यसमाप्तत्वात् वाक्यभेषां न विद्यते” इति गोपीचन्द्रः ।

नास्ति किं ? शीघ्रा गङ्गा यस्मिन् शीघ्रगङ्गो देवः । अन्याथे किं ?
 कृष्णा चासौ वेत्ता चेति कृष्णवेत्ता (१) ।

तिष्ठद्गवाद्याः । तिष्ठद्गवाद्या वसन्तका निपात्यन्ते ।

तिष्ठद्गवादिषु तिष्ठद्गु ब्रह्मद्गु चायतीगवम् ।

खले-संक्रियमाणाभ्यां लूयमानाश्च संस्कृतात् ।

लूनाद्यववुषे पूत पूयमानात् यवस्तथा ।

अयतीपुण्यपापाघात् समा अथ समं समात् ।

भूमिः पदातिरित्येते सुनिर्दुरपरात् समम् ।

प्रथं प्रसृगं प्राह्लमपसव्यं प्रदक्षिणम् ।

सम्प्रत्यसम्प्रत्येकान्तं तथापदिशमित्यपि ।

षट्त्रिंशत् कथिता ज्ञेयं शेषं शिष्टप्रयोगतः ॥

तिष्ठन्ति वहन्ति आयन्ति च गावो यस्मिन् काले स कालः
 तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवश्च (२) । खले यवा यस्मिन् काले स
 कालः खलेयवं, संक्रियमाणयवं लूयमानयवं संस्कृतयवं लूनयवं
 खलेवुषमित्यादि । पूता यवा यस्मिन् काले स कालः पूतयवं, पूय-
 मानयवम् । आयत्याः समाः संवत्सरा आयतीसमम् । एवंपुण्यसमं

(१) वेत्ता नदीविशेष इति सिद्धान्तकौमुद्यासुष्पादिर्हातः । तत्त्वबोधिन्यां
 तारानायकतसिद्धान्तकौमुदीकायाञ्च लणवेत्तीति पाठो दृश्यते, काशिकायान्तु
 कृष्णवेत्त्या इति । तर्कवागीशटीकायाः पञ्चसु हस्तलिखितेषु आदर्शपुस्तकेषु गूढ-
 प्रकाशिकानामिकायां प्रयोगरत्नमालाटीकायाञ्च (६१० सू.) वेत्ता इति पाठो
 दृश्यते । अक्षिप्रसारे तु वेत्ता इति ।

(२) स्तम्भु प्रदोषो रानि वा । वहद्गु प्रातःकालो दिवा पूर्वार्द्धो वा ।
 आयतीगवं प्रदोषः । खलं धान्यादिमर्दनस्थानं । खलेयवं वसन्तः । लूयमानयवं
 विशिरः । अमेतुयं हेमन्तः इति प्रयोगरत्नमाला तट्टीका च (६११ सू.) ।

पापसमम् अघसमम् । समत्वं भूमिः समभूमि समभूमि । एवं सम-
पदाति समपदाति । पूर्व्वदार्थप्राधान्य एव वनः, परदार्थप्राधान्ये
तु समभूमिः समपदातिरिति य एव । समाः पदातयो यस्मिन्
समपदातीति पारायणम् । सम्प्रश्नस्य वा सममादेशो निपा-
तनात्, समंभूमि समंपदातीत्यन्ये । समार्थसममिद्वि व्यस्य आभ्यां
सह वस इति कश्चित् । शोभनत्वं समस्य सुषमं, निःषमं दुःषमं
अपरसमम् । एवं प्रगतत्वं रथस्य प्ररथं, प्रसृगं प्राह्वमपेसव्यं
प्रदक्षिणमिति । परदार्थप्राधान्यात्तु कुप्राद्योर्नित्यमिति ष एव ।
सम्प्रतिशब्दं पठित्वा असम्प्रतीति पठितं वसे कृते सान्तराभावात् ।
एकत्वमन्तस्य एकान्तम् । दिशोर्मध्यमपदिशमिति । अस्याकृति-
गणत्वात् अप्रदक्षिणमित्यादि(१) । इह यद्यत् कार्यं लक्षणेन न
सिध्यति तत्तत् सर्व्वं निपातनाज्ज्ञेयम् । तिष्ठदुग्वादीनां वादन्यः सो
न स्यात्, यथा परमं तिष्ठदुग् इत्यादि । वसस्तु स्यादेव, तथाच—
“आतिष्ठदुग् जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगव”मिति भट्टिः (२) ।
अभिप्रत्योराभिसुख्ये लक्षणद्वया वा । आभिसुख्ये वर्त्तमान-

(१) अत्रापदक्षिणसम्बन्धोः पृथक्पाठस्वेतेषां समासान्तरनिषेधार्थं इति
इहदुग्गवयोधम् । पञ्चसु हस्तलिखितेषु आदर्शपुस्तकेषु संज्ञिप्रसारे च अप्रदक्षिण-
मित्याद्य अप्रदक्षिणमिति, काश्चिन्नायां तारानाद्यकृतसिद्धान्तकौमुदीटीकायाञ्च
अपरदक्षिणमिति पाठो दृश्यते ।

(२) भट्टौ ४ । १४ ; तत्र भरतः—“तिष्ठन्नि स्थिरोर्भवन्नि गावो यस्मिन् स
तिष्ठन्नु क्वाहः, रात्रेः प्रथमनाडिका, तत्र चि विचान्ता गावः पश्चादुत्थाप्य इहान्ते ।
आयन्नि गोवं गावो यस्मिन् काले स आयतीगवं कालः अर्द्धाक्षमितभास्तरः,
प्रायश्चक्षत्त्रैव गवानयनात्” इति ।

योरभिप्रत्योर्लक्षणेऽर्थे विहिता या द्वी तदन्तेन सह वः स्याद्वा ।
 अभ्यग्निं प्रत्यग्निं, पक्षे अभ्यग्निं प्रत्यग्निं शलभाः पतन्ति, अग्निं
 लक्ष्मीकृत्य शलभाः पतन्तीत्यर्थः । अत्राग्निर्लक्षणं, तेन पतङ्गानां
 पातो लक्ष्यते, तयोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धो यथाऽभिप्रतिभ्यां द्योत्यते
 तथा शब्दशक्तिस्वाभाव्यादाभिमुख्यमपि द्योत्यते, अतएव अग्नेर-
 भिमुखमेव पतङ्गाः पतन्ति न पार्श्वं न पृष्ठत इत्यर्थः (१) ।
 आभिमुख्ये किं ? गङ्गामभिवसति (२) । लक्षणञ्चेति किं ? शुभ्रं
 प्रतिगच्छति, शुभ्रान्मथुराञ्जलितो दिङ्मोहात् शुभ्रमेव निवर्त्तत
 इत्यर्थः । नात्र लक्षणे द्वी किन्तु ट इति ।

आङ्पर्यपवहिरक्षां प्या । एषां प्यन्तेन सह वः स्याद्वा ।
 आपाटलिपुच्छं परित्रिगर्त्तम् अपत्रिगर्त्तं (३) वह्निर्ग्रामं प्राग्ग्रामं
 वृष्टो देवः । पक्षे आ पाटलिपुच्छात् परि त्रिगर्त्तंभ्य इत्यादि ।
 वह्निरादिसाहचर्यादाडादीनां योगे येष्वर्थेषु पी तेष्वर्थेषु (४)
 एवेह ग्रहणं, तेनापगतः शब्दात् अपशब्दः अपधर्मः अपचार
 इत्यादौ क्रान्तादौ निरादेः प्या इति षः (५) । वह्निरङ्गो गुण

(१) तथाच अग्निज्ञानं शलभकर्तृकमग्न्यभिमुखं पतनमिति बोधः ।

(२) अत्र अग्निना लक्ष्यलक्षणसम्बन्धो द्योत्यते, न त्वाभिमुख्यमिति
 गोयीचन्द्रः ।

(३) अपपरि वर्जनाद्यौ इति प्रयोगरत्नमाला । तेन त्रिगर्त्तान् वर्ज्ज-
 यित्वा इत्यर्थः । त्रिगर्त्तशब्दो लाङ्गोरसिद्धितदेशविशेषस्य संज्ञा ।

(४) ज्ञेन अपपरि इत्येतयोर्वर्जनाद्यौ एष, आङ् इत्यस्य मर्यादाभिनिध्यो
 देवेति बोध्यव्यम् ।

(५) एतन्नैतत्प्रतिपादितं क्रान्ताद्यर्थव्यतिरक्तोऽस्य विषय इति गोयीचन्द्रः ।

इत्यत्र त्वन्यदार्थप्राधान्यात् हः । वह्निरङ्गं प्राग्ग्राम (१) इति तु विशेषणविशेष्यत्वेन यसात् ।

पारे मध्ये ष्या । पारे मध्ये इत्येतयोः अन्तेन सह वः स्याद्वा । पारेगङ्गं, मध्येकाशि । सूत्रनिर्देशात् ष्या अतुक् । पक्षे पारे गङ्गायाः, मध्ये काश्याः । गङ्गापारं, काशीमध्यम् इति तु षीषात् । एके तु अग्रेऽन्तरोर्यहणं कृत्वा अग्रे रामस्य अग्रे-रामम्, अन्तःप्रयागस्य अन्तःप्रयागमित्यप्याहुः ।

संख्याया विद्याजन्मैकयोगैः । विद्यया जन्मना वा एको योगो यत्र, तद्वाचिभिः सह संख्यावाचिनो वः स्याद्वा । द्वौ मुनी व्याकरणस्य, द्विमुनि व्याकरणस्य, विद्यया पाणिनिकात्यायनयो-र्मुन्योरेको योगः (२) । पूर्व्वेदार्थप्राधान्य एव वसस्तेन द्विमुनि-रागम इत्यत्रान्यदार्थप्राधान्यात् हः । एके तु वा त्वन्यार्थे इति सूत्रं विधाय द्विमुनि शब्दानुशिष्टेः, द्विमुनिरागम इत्याहुः (३) । द्वौ गार्ग्यौ लोकानां द्विगार्ग्यं दशभारद्वाजं (४) इयोर्गार्ग्ययोर्दशानां भारद्वाजानाञ्च जन्मनैकयोगः । एके तु अनेकसंख्याया एव वसं विधाय एकमुनिर्भाष्यस्येत्यादि प्रत्युदाहरन्ति ।

समाहारे नदीभिश्च । समाहारेऽर्थे नदीवाचिभिः सह

(१) वह्निस्य तदङ्गस्तेति, प्राक् चासौ पामसेति वाक्यम् ।

(२) जनकतासम्बन्धे इत्यर्थः, उभयोरेव व्याकरणजनकत्वात् इति विद्याजङ्गहारः ।

(३) शब्दानुशिष्टेर्व्याकरणस्येत्यर्थः ।

(४) भरद्वाजवंशोद्भवानां दशसंख्येत्यर्थः ।

३७६ । शरद्द्विपाङ्गयश्चेतोमनोविडुपानङ्घिमव-
द्विद्विवनडुद्विक् चतुर्थत्तदोऽः ।

(शरद्—तदः ५।, अः १।) ।

एभ्यः अः स्यात् वे । उपशरदम् ।

संख्यावाचिनो वः स्यात् । द्वयोर्गङ्गयोः समाहारः द्विगङ्गं, सप्त-
गोदावरम् (१) । समाहारे किम् ? एकनदी ।

३७६ । शरत् । शरच्चं विपाट् च अयश्च चेतश्च मनश्च विट् च
उपानञ्च द्विमवांश्च विश्च द्वीश्च अनड्वांश्च दिक् च चत्वारश्च यश्च तश्च
तत् तस्मात् । उपशरदमिति—शरदः समीपमिति वाक्यम् । एवम्
उपविपाशम् उपायसम् उपचेतसं प्रतिमनसं प्रतिविशम् उपोपा-
नहम् उपद्विमवतम् उपविदं प्रतिदिवं प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम् उप-
चतुरम् उपयदम् उपतदम् इति । वे किं ? चतसृणां दिशां समा-
हारः चतुर्द्विक्, तथाच—“चतुर्द्विगोशानवमन्य मानिनी”ति
कालिदासः । अन्ये तु पथि-दृश्-उपसत् कियदनसः शरदादौ
पठन्ति, अयश्चेतोमनोविडुद्विस्तु नाहुः ।

(१) यद्यपि गोदावरी एकैव, तथापि सप्तपदसप्तमिव्याहारात् तत्पदेन
तीर्षाशाहनमन्त्रष्टतसप्तनद्यो ऋद्ध्यान्ते, तीर्थत्वेनाविधेयात्, तेन नङ्गा वसुना
गोदावरी सरस्वती नर्मदा सिन्धुः कावेरी च इत्यर्थः । अव्ययीभावो द्विगो-
र्वाचकः विशेषत्वात् । ननु पञ्चनदमित्यत्र द्विगुसमासकरणे कोदोषः ? उच्यते—
समाहाराद्विगौ ह्येवत्वात् स्वसोरेव अन्भावः स्यात्, अव्ययीभावे तु पञ्चमीभिन्नसर्व-
विभक्ते रन्भाव इति । अतएव सप्तगोदावरं स्मृता इति सप्तस्यनादिप्रयोगाभाव
एव दोष इत्यर्थः इति प्रयोगरत्नभाषाटीका (६०६)

३८० । जराया जरस् च ।

(जरायाः ६१, जरस् ११, च ११) ।

उपजरसम् ।

३८१ । सरजसोपशुने । (सरजस-उपशुने १॥) ।

निपात्ये ।

३८२ । सम्परःप्रत्यनुभ्योऽच्छाः ।

(सम्-परस्-प्रति-अनुभ्यः ५॥११, अच्चाः ५१) ।

समक्षम् ।

३८० । जरायाः अः स्याद्दे तस्मिन् जरसादेशश्च । उपजर-
समिति—जरायाः समीपमिति वाक्यम् ।

३८१ । सर । सरजसञ्च उपशुनञ्च ते । रजसा सह
सकलमिति सरजसं, साकल्ये वः, सहः सोऽकाले इति सहस्य
सः । हे तु सरजसं पद्ममित्यसाधु । सरजसतामवनेरपां निपातः
इति किराते चिन्त्यम् । शुनः समीपम् उपशुनं, श्वयुवमघोना-
मिति ते निषेधेऽपि वस्थोत्वं निपातनात् । सहोपाभ्यामेव निय-
मात् उपरजः प्रतिश्च इत्यत्र अन इत्यनेन सूत्रेण अत्योऽपि
न स्यात् ।

३८२ । सम्परः । सञ्च परश्च प्रतिश्च अनुञ्च ते तेभ्यः । एभ्यः
परादच्चाः अः स्याद्दे । समक्षमिति—अच्चाः समीपमिति वाक्यम् ।
पर इति कृतसान्ताक्षशब्दे परे मनोषादित्वात् परिशब्दस्सा-

३८३ । अनः । (अनः ५।) ।

अनन्तात् अः स्यात् वे । अध्यात्मम् ।

३८४ । क्लीवाद्वा । (क्लीवात् ५, वा । १।) ।

उपचर्म्मं उपचर्म्मं ।

दिष्टश्च परस् इत्यस्य ग्रहणम् । अक्षः परि परोक्षम्, आङ् पर्यप-
वहिरश्चामित्यादिना वः (१) । अन्ये तु अक्षि अक्षि परि परोक्ष-
मिति वीष्वायां व इत्याहुः । एके तु अक्षोः परः परोक्षं, पार-
स्करादित्वात् सुम् इत्याहुः । अक्षिणी प्रति प्रत्यक्षम्, अभि
प्रत्योराभिसुख्ये इत्यादिना वः । वीष्वायामित्यन्यः । प्रत्यक्षो घट
इति तु इन्द्रियार्थेनाक्षशब्देन प्रादिसात् । अक्षोः समीपमन्वक्षं,
सामीप्ये वः ।

३८३ । अनः । अध्यात्ममिति—आत्मानमात्मनि वा अधि-
कृत्य अध्यात्मं, कार्यं वः । अन्ये न्वोर्लोपीताविति नलोपे ययो-
रित्यादिना अलोपः ।

३८४ । क्लीवात् । क्लीवलिङ्गादनन्ताद् स्याद्वा वे । उपचर्म्म-
मित्यादि—चर्म्मणः समीपमिति वाक्यं, सामीप्ये वः । एवं प्रत्यक्षं
प्रत्यक्षः, वीष्वायां वः ।

(१) अक्षः परमिति विग्रहे * * * निपातनात् परस्त्रोकारादेशः, परोक्षम्
परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्थ आद्यपि—इति सिद्धान्तकोष्ठदी । अक्षः परमिति-
अपिधय इत्यर्थः; इत्तिपिधये अक्षिषब्द इन्द्रियमात्रपर इति तत्त्वबोधनी ।

३८५ । ऋप्नदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरे र्वा ।

(ऋप्—गिरेः ५, वा ।१।) ।

उपसमिधं उपसमित्, उपनदं उपनदि ।

इति वः ।

षट् समासाः ।

३८६ । पथ्यप्पुरः से ।

(पथिन्-अप्-पुरः ५, से ७) ।

एभ्यः अः स्यात् से सति । सखिपथौ, रम्यपथो देशः, महापथः, दक्षिणापथः, चतुष्पथं, उपपथं, विमलापं सरः, विष्णुपुरम् ।

३८५ । ऋप् । ऋप् प्रत्याहारः । ऋप् च नदी च पौर्ण-
मासी च आग्रहायणी च गिरिश्च तत्तस्मात् । ऋबन्तान्नद्यादेश्च
अः स्याद्वा वे । पुनर्वाग्रहणं परत्र निवृत्त्यर्थम् । उपसमिध-
मित्यादि—समिधः समीपमिति वाक्यम् । एवम् उपदृशदम् उप-
तडितम्, पथे उपसमित् इत्यादि । उपनदमित्यादि—नद्यादीनां
स्वरूपस्य ग्रहणं, नद्याः समीपमिति वाक्यम् । एवम् उपपौर्णमा-
सम् उपपौर्णमासि उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि उपगिरिम्
उपगिरि, “अनुगिरश्चतुर्भिर्विंतायमानामिति माघः (१) । इत्य-
व्यग्नीभावः ।

३८६ । पथ्यप् । पथ्याश्च षापथ पूश्च तत् तस्मात् । स

(१) विशुपासवधे ७ । १. गिरौ चतुर्भिर्विंतायमानामित्यर्थः ।

३८७ । द्वान्तर्गेयीऽपोऽनात् ।

(द्वि-अन्तर्-गेः ५।, ई १।, अः १।, अपः ६।, अनात् ५।) ।

एभ्योऽनवर्णान्तेभ्योऽपोऽकार ईः स्यात् ।

ह्रीपं अन्तरीपं समीपम् । अनात् किं ? प्रापम् ।

३८८ । समापानूपौ । (समाप-अनूपौ १॥) ।

निपात्वौ । समापो देवयजनं, अनूपो देशः ।

इति सामान्यार्थम्, अतः षट्सूदाहरति सखिपथावित्यादि । सखा च पत्याश्च तौ, रम्यः पत्या यत्र, महंश्यासौ पत्याश्चेति, दक्षिणस्यां पत्या इत्यर्थं दक्षिणोत्तरादाहौ इति स्या आकारादेशः । चतुर्णां पथां समाहारः, पथः समीपे, विमला आपो यस्मिन् । विष्णुपुरमिति—विष्णोः पूरिति वाक्यम् । यद्यपि अदन्तः पुर-शब्दोऽस्ति तथापि पुरशब्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम् ।

३८७ । द्वान्त । ह्री च अन्तश्च गिश्च तत् तस्मात्, न अः अमस्तस्मात्, ई इति लुप्तप्रतीकं दम् । द्विशब्दान्तःशब्दौ अनदन्ता-वेव । अनवर्णान्तेभ्य इति गेर्विशेषणम् । एभ्य इति—द्विशब्दा-दन्तःशब्दादनवर्णान्ताद्देरित्यर्थः । ह्रीपमित्यादि—द्विर्गता आपो यत्र इति वाक्यम् । एवम् अन्तर्गता आपो यत्र, सम्यगापो यन्नेति । एषां रूढशब्दत्वादेतद्दुत्पत्तिमात्रम् । एवमन्वीपं प्रतीपमित्यादि । प्रापमिति—प्रगतां आपो यत्र इति वाक्यम् । एवं परापमिति ।

३८८ । समा । निपातो ह्यर्थविशेषे अत आह समापो देवयजनमित्यादि । समीचीना आपो यत्र, अनुगता आपो यन्नेति

३८६ । सम् तुम् मनः-कामे, ऽवश्यं ल्ये,
अन्यलोपं, सम्-मांसौ तु हित-तते पाक-पचने वा ।

(सम् तुम् ११॥, मनः-कामे ७, अवश्यं ११, ल्ये ७,
अन्यलोपं २, सम्-मांसौ ११, तुं ११, हित-तते ७, पाक-
पचने ७, वा ११) ।

सम् तुम्च मनःकामयोः, अवश्यं ल्ये, अन्यलोपं याति,; सम्
हित-ततयोः, मांसः पाक-पचनयो वा ।

समनाः सकामः, रन्तुमनाः रन्तुकामः, अवश्यसेच्यः, सहितः
संहितः, सततः सन्ततः, मांस्याकः मांसपाकः मांस्यचनं मांस-
पचनम् ।

वाक्यम् । अन्यत्र समीपमन्वीपमिति । अन्ये तु समाङ् पूर्वोदपः
समापमिति साधयन्ति ।

३८६ । सम् । सम् तुम् इति लुप्तप्रौढं, (१) सम् च तुम्
च ती, सीत्रत्वादीलुक् । मनश्च कामश्च तत्तस्मिन् । अन्यस्य लोपः
अन्यलोपस्तम् । सम् च मांसश्च ती । हितश्च ततश्च तत्तस्मिन् ।
पाकश्च पचनश्च तत्तस्मिन् । स इत्यनुवर्त्तते । ल्ये तय्यादौ ।
हित-तते मांसः पाक-पचने इति पदद्वयकरणात् सम्मांसा-
वित्यनेन यथाक्रमं दर्शयति सम् हित-ततयोर्मांसः पाकपचन-
योरिति । सकाम इत्यादि -- सम्यक् कामो यंस्य, सम्यङ् मनो

(१) सम् इति तुम् इति च लुप्तप्रयमैकवचनं मनःकाशाभ्यां यथासंख्य-
निरासार्थमिति दुर्गादास-कार्तिकेय-गङ्गाधराः ।

३६० । धुरोऽनक्षस्याः ।

(धुरः ५।, अनक्षस्य ६।, अः १।) ।

राजधुरा । अनक्षस्य तु अनक्षधूः ।

यस्य, रक्तुं मनो यस्य, रक्तुं कामो यस्य इत्यादि वाक्यम् । अवश्य-
सेव्य इति—अवश्यं शब्दस्य मयूरञ्चंसकादित्वात् स्थानेन सह वा
यसः । असे तु अवश्यं सेव्य इति । तथाच भट्टवार्त्तिकं—“सम्ब-
न्धानुभवोऽवश्यमेवणीयस्य लिङ्गिन” इति । सहित इत्यादि—
सम्यक् हितं प्राप्तं येन इति वाक्यम् । सततमित्यादि—सम्यक्
ततमिति प्रादिसः (१) । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सातत्य-
मित्यत्र नित्यम् । मांसपाक (२) इत्यादि—मांसस्य पाकः, मांसस्य
पचनम् इति वाक्यम् । सम्मांसौ त्विति—तुशब्दो भिन्नक्रमार्थ-
स्तेन वाशब्दस्य पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्न सम्बन्धः । अवश्यं गिप्रादुरादि-
व्यवधानेऽपि (३) । अवश्यप्रसेव्यः अवश्यप्रादुःसेव्यः अवश्याङ्गीकर-
णीय इत्यादि ।

३६० । धुरो । धुरः अः स्यात् से, न तु अनक्षसम्बन्धिन्याः ।
रानधुरेति—राज्ञो धूरिति वाक्यं, स्त्रीत्वादाय् । अनक्षधूरिति—
अनक्षस्य धूरिति वाक्यम् । अक्षो रथावयवचक्रसम्बन्धिकाष्ठवि-
शेषस्तस्य धूर्भारः । एवं दृढधूरक्ष इत्यादि ।

(१) अत्रापि सम्यक् ततमस्येति वङ्गम्रीहुरिति दुर्गादास वार्त्तिकेव-
गङ्गाधराः ।

(२) मांसाक इत्यत्र अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च विसर्ग इति दुर्गादासः ।

(३) अन्यबोधं यानीति शेषः ।

३६१ । ऋचः । (ऋचः ५।) ।

ऋचः परः अः स्यात् से । अर्धर्चम् ।

३६२ । नञ्बहोर्माणवक-चरणे ।

(नञ्-बहोः ५।, माणवक-चरणे ७।) ।

अनृचो माणवकः, बहुचः चरणः । अन्यत्र अनृक् साम,
बहुक् सूक्तम् ।

३६३ । प्रत्यन्ववात् सामलोमः ।

(प्रति-अनु-अवात् ५।, साम-लोमः ५।) ।

प्रतिसामं प्रतिलोमम् ।

३६१ । ऋचः । अर्धर्चमिति—अर्धम् ऋच इति वाक्यम् ।
सप्त ऋचो यस्मिन् सप्तर्षी मन्त्रः ।

३६२ । नञ् । नञ् च बहुष तत्तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् ।
माणवकश्च चरणश्च तत्तस्मिन् । नञ्बहुभ्यां परस्वा ऋचः अः
स्यात् क्रमात् माणवकचरणयोर्वाच्योः (१) । अनृक् सामिति (२)
—अकृतसान्तत्वात् वा के अनृकं बहुकमित्यपि ।

३६३ । प्रत्य । प्रतिश्च अनुश्च अवश्च तत्तस्मात् । एभ्यः
पराभ्यामाभ्यामः स्यात् से । प्रतिसाममिति—प्रतिगतं साम इति
प्रादिशः, प्रतिगतं साम यस्येति वा हः, साम साम प्रति इति
वीष्वायां वा वः । एवं प्रतिलोममिति । एवम् अनुसामम् अनु-
लोमम् अवसामम् अवलोमम् ।

(१) माणवको षट्, चरणं वेदशाखा । (२) साम सूक्तञ्च वेदांगविशेषो ।

३६४ । अक्षोऽचक्षुषि ।

(अक्षः ५१, अचक्षुषि ७१) ।

गवामक्षीव गवाक्षं । चक्षुषि तु विप्राक्षि ।

३६५ । ब्रह्महस्तिराजपल्यात् (१) वर्चसः ।

(ब्रह्म—पल्यात् ५१, वर्चसः ५१) ।

ब्रह्मवर्चसं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पल्यवर्चसम् ।

३६४ । अक्षो । अनेत्रार्थादक्षः अः स्यात् से । गवामक्षीव इति (२)—गावो जलानि तेषामक्षीव गवाक्षं पद्मादि, वातायने रुद्रस्य पुंलिङ्गः (३) । एवं पुष्करमक्षीव पुष्कराक्षं, लवणमक्षीव लवणाक्षं, सर्वत्र उपमेयस्य व्याघ्राद्यैरिति यसः । विशालाक्षः पद्माक्ष इति तु हसात् । विप्राक्षीति—विप्रस्य अक्षीति षीषात् ।

३६५ । ब्रह्म । ब्रह्मा च हस्ती च राजा च पल्यश्च तत्त-
स्मात् । एभ्यः परात् वर्चसः अः स्यात् से । ब्रह्मवर्चसमिति—
ब्रह्मणो वर्च इति वाक्यम् । एवं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पल्यवर्च-

(१) “सर्व पल्येत्यपपाठः । भाष्ये काशिकादृत्तौ कौस्तुभश्च पल्येत्येव पठितत्वात् । कौस्तुभोटीकायां तन्वबोधिकां पलं सांसमर्हतीति पल्यो सांस-
भोजीति व्याख्यातत्वाच्च । रामतर्कवागीशेनापि पल्येत्येव पठितं व्याख्यातञ्च”
इति वृहन्मन्त्रबोधम् । अक्षिप्रसारेऽपि पल्येत्येव पाठः । कातन्ने तु पल्ये-
त्येव (३८५ सू.) ।

(२) शाहश्वविशिष्टे लक्षणाज्ञापनार्थमेव इत्यन्तः, न तु समासपठकत्वं
तस्य—इति गङ्गाधरः ।

(३) गावः किरणाः । अक्षिशब्दे रन्ववाची । षष्ठीसमास—इति तन्व-
बोधिनी ।

३८६ । समवाधात् तमसः ।

(सम्-अव-अन्धात् ५।, तमसः ५।) ।

सन्तमसम् ।

३८७ । श्लोवसीयस-श्लःश्रेयस-निःश्रेयसम् ।

(श्लोवसीयस—निःश्रेयसम् १।) ।

एते निपात्याः ।

समिति । वर्चस्तेजस्तथाच—“तेजःपुरीषयीर्ष्वर्च” इत्यमरः ।
 “पलमुन्मानमांसयो”रिति रुद्रः । पलमुन्मानमर्हतीति पल्यम्,
 उन्मानप्रकारेण रक्ष्यं द्रव्यमित्यर्थः । सर्व्वस्वे तु पलालरज्ज्वा
 वेष्टयित्वा ब्रीहिरवस्थापनं पल्यमित्युक्तम् । यत्र पलालरज्ज्वा ब्रीहिं
 वेष्टयित्वास्थापयन्ति तत् पल्यमिति धातुपारायणम् ।

३८६ । सम । एभ्यः परात् तमसः अः स्यात् से । सन्तमस-
 मिति—सन्ततं व्याप्तं तम इति प्रादिसः । एवम् अवहीनं तमः
 अवतमसम् । अन्वयतीति अन्वम्, अन्वत्क टक्क्षये—अस्मात्
 पचादित्वाद्, अन्वच्च तत् तमश्चेति अन्वतमसमिति यः (१) ।

३८७ । श्लो । निपातो ह्यर्थविशेषे, तेन श्लोनिर्भ्यां श्रेयसः
 श्लसो वसीयश्च शुभे वाच्ये यसे अदन्ता निपात्यन्ते । वसुमत्-
 शब्दादीयसु, लुङ्मद्दिनामिति मतोर्लुक्, जीमंश्चेति डिच्चादुकार-
 लोपे वसीयःशब्दः शक्त्या श्रेय आह । श्लोऽन्तागतेऽङ्गि वसीयः

(१) यत् तमः अन्वं करोति तदुच्यते । * * * अदन्त तमसश्चङ्गेन सन्तम-
 सादिषडौ लक्ष्यमिदं सन्तम इत्यादिकूपनिवृत्त्यर्थम्- इति गोबीचन्द्रः (३३१ ख) ।
 ध्यान्ते गाहेऽन्वतमसं शोषेवतमसन्तमः । विघ्नक सन्तमसम्—इत्यमरः ।

३६८ । तप्तान्ववाद्ग्रहसः ।

(तप्त-अनु-अवात् ५, रहसः ५) ।

तप्तग्रहसम् ।

३६९ । प्रत्युरसानुगवे । (प्रत्युरस-अनुगवे १॥) ।

एते निधायि ।

श्रीवसीयसम् (१) । एवं प्रशस्यशब्दादीयसुः श्रेयः, श्वःश्रेयसं निःश्रेयसम् (२) उभयत्र मयूरव्यंसकादित्वात् सः । यद्यपि श्वः-शब्दोऽनागतदिनार्थः वसीयःश्रेयशब्दौ श्रेयोऽर्थौ तथाप्युज्झितावयवार्थेन समुदायेन शुभमाह निपातनात् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसमिति प्रादिसः ।

३६८ । तप्ता । एभ्यः परात् रहसः अः स्यात् से । तप्तग्रहसमिति—तप्तमिव तप्तं, तप्तञ्च तत् रहश्चेति वाक्यम् । अकथं यज्ञवेत् वाक्यं तत् तप्तग्रहसं विदुः इति (३) । एवम् अनुगतं रहः अनुरहसम् । अवकलितं रहः अवरहसमिति प्रादिसः (४) ।

३६९ । प्रत्यु । उरसि प्रतिवर्त्तते प्रत्युरसं, (५) स्थयं वः ।

(१) श्रीवसीयसम् कल्याणार्थमन्त्रे इति कातन्त्रे । (३८७ सू) तन्त्रते अवसीयस्य शब्दः ।

(२) अश्रेयसं कल्याणम् । निःश्रेयसं निर्वाणमिति कातन्त्रे । (३८८ सू) ।

(३) अथवा—“परेशानभिगन्धं हि यद्रहो वर्जितमवत् ।

तप्तञ्च तद्रहश्चेति तत्तप्तग्रहं विदुः ॥” इति प्रौढमनोरमा ।

(४) अवहोर्नं रह इति प्रादिसमासः, अथवा अवहोर्नं निन्दितं रहोऽश्वि-द्विति दक्षप्रोहिः—इति गोपीबन्धुः । तत्त्वबोधिन्यामप्येवमेव । अवगतं रह इति दुर्गादाय-कार्त्तिकेयौ ।

(५) प्रत्युरस लोभ इति कातन्त्रे । (३९० सू) ।

४०० । गैरध्वनः । (गेः ५।, अध्वनः ५।) ।

प्राध्वो रघः ।

४०१ । पाण्डूदक्कृष्टात् भूमिः ।

पाण्डु-उदक्-कृष्टात् ५।, भूमिः ५।) ।

पाण्डुभूमो देशः ।

गवामनुदीर्घम् अनुगवं शकटम्(१) अनोर्द्विर्ध्वमामीप्ययोरित्यादिना वः । अन्यत्र उरः उरः प्रति प्रत्युरः, वीष्पायांश्च । गवां पश्चात् अनुगु, पश्चादर्धे वः ।

४०० । गेः परादध्वनः अः स्यात् से । प्राध्व इति—प्रगतोऽध्वानमिति वाक्यं, कुप्रायोर्नित्यमिति सः । प्रगतोऽध्वा येन इति वा हः ।

४०१ । पाण्डू । एभ्यः परस्या भूमिः स्यात् से । पाण्डू-भूम इति—पाण्डुर्भूमिर्यस्मिन् देशे इति वाक्यम् । एवं पाण्डुचासी भूमिश्चेति पाण्डुभूमा । उदीची भूमिरस्यां नगर्थ्याम्, उदीची चासी भूमिश्चेति वा उदग्भूमा । कृष्टा भूमिर्यस्यां नगर्थ्यां कृष्टा चासी भूमिश्चेति वा कृष्टभूमिति । कृष्टस्थाने कृष्ण इति वदन्ति केचित् (२) ।

(१) गौरिव शकटमपि दोषमित्यर्थे इति गोयीचन्द्रः ।

(२) पाण्डिनीयवार्त्तिके काशिकायां संक्षिप्तसारे दृष्टन्नुग्धबोधे च कृष्ण इति पाठो दृश्यते । तथाच—

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमिरेच् प्रत्ययः कृतः ।

गोदावस्थांश्च नदाश्च संख्याया उच्यते यदि ॥ इति काशिका ।

कातन्ने तु कृष्टेति पाठः । १६३ सू ।

४०२ । सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च ।

(सङ्ख्यायाः ५।, नदी-गोदावरीभ्याम् ५॥, च ।१।) ।

पञ्चनदं सप्तगोदावरं, द्विभूमः प्रासादः ।

४०३ । निसः शतो डः ।

(निसः ५।, शतः ५।, डः १।) ॥

निस्त्रिंशः नियत्त्वारिंशः ।

४०२ । संख्याया । संख्यायाः पराभ्यां नदीगोदावरीभ्यां भूमेश्च अः स्यात् से । पञ्चनदमित्यादि—पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं, सप्तानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरम् । चकारात् हे भूमौ यत्रेति ।

४०३ । निसः । निसः परात् शदन्ताडः स्यात् से । निस्त्रिंश इति—निर्गता त्रिंशत इति वाक्यं (१), क्रान्तादी निरादेः ष्या इति षः । अस्य ष एव विषय इति परे । एके तु सासान्ध एवेत्याहुः । एवं निस्त्रवारिंशः निष्पञ्चाशः । शत इति किं ? निःषष्टिः निःसप्ततिः इत्यादि ।

गोष्ठश्चाद्या । गोष्ठश्चाद्या निपात्यन्ते । गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्चः (२) पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं, शीषः (३) । हे आयुषी समाह्वते ह्यायुषं,

(१) निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैतस्य, निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्कान्शब्दो निस्त्रिंशः सङ्क इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

(२) एतेन सप्तमोत्तरपुरुष एवेति नियमो दर्शितस्तेन षमीतपुरुषे गोष्ठश्चा इत्येव क्वति तत्त्वबोधनी ।

(३) इत्थे न भवति, पुरुषश्च आयुष पुरुषायुषी इति काशिका (५।४।७७) समासान्तरे न भवतीति गोपीचन्द्रः (२७५ सू ।) ।

४०४ । सूत्सुरभिपूते गर्म्बादिर्वातूपमानात् ।

(सु-उत्-सुरभि-पूतेः ५।, गर्म्बात् ५।, इः १।, वा ।१।, तु ।१।, उपमानात् ५।) ।

. सुगन्धिः, पद्मगन्धिः पद्मगन्धः ।

त्रीणि आयुषि समाहृतानि त्रायुषं, समाहारे गः (१) । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः, प्रकृते यज्ञे यावती वेदिः करणीयेति कथिता ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा अन्यस्मिन् यज्ञे इत्यर्थः । क्रियया सह सामानाधिकरण्यात् द्वित्रिशब्दात् सूच्, तयोस्तावतीशब्देन भयूरव्यंसकादित्वात् सः (२) । एषां विशेषार्थविशेषयोर्निपातनात् गोष्ठस्य श्वा गोष्ठश्वा, पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी, द्वयोस्त्रयाणां वा आयुः द्वायुस्त्रयायुर्द्विस्तावती रज्जुरित्यत्र न स्यात् ।

४०४ । सूत् । सूश्च उच्च सुरभिश्च पूतिश्च तत्तस्मात् । एश्वः पराद्गन्धात् इः स्यादुपमानात्तु वा । सुगन्धिरिति—श्रीभनो गन्धोऽस्येति वाक्यम् । एवम् उद्गतो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः, सुरभिर्गन्धोऽस्य सुरभिर्गन्धिः, पूतिर्गन्धोऽस्य पूतिर्गन्धिः । यद्यपि सामान्ये-
नोक्तं तथापि ह एवास्व विषयः । अत्र यदा समवायसम्बन्धेन (३)

(१) अद्विगौ तु द्वयोरायुः त्रायुः—इति गोयीचन्द्रः (२८२ सू) ।

(२) तावतीशब्देन तु यावत्पक्षेण इत्युपपत्तिना संख्यापदस्य सामानाधि-
करण्याभावात् विशेषणसमासो न भवतीत्यत्र आह—भयूरव्यंसकादित्वादि-
इति गोयीचन्द्रः ।

(३) अत्र संबोगसम्बन्धेन इत्यर्थः । अतएव परगन्धेन गन्धवांचेच्च स्थादिति
कार्तिकेयः । “गन्धस्येते तदेकान्तपदार्थं कर्त्तव्यम्” इति पाणिनीयवार्त्तिकम्

(५।४।१३५) । “एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि
पुष्पं सन्निभं च । सुगन्धिर्वायुः । नेह—शोभना गन्धा गन्धद्रव्याख्यस्य सुगन्ध
आपां-क” इति सिद्धान्तकौस्तुभे । “एवञ्च गुणवाचिन एवेह पदार्थं नतु
द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः । अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः । वदति जलमिधं
पिनष्टि गन्धान् इत्यभियसुदुप्यधते सजो विचित्रा इति दर्शनात् ।

गन्धस्तु सौरभे लब्धे गन्धके गन्धलेशयोः ।

स एव द्रव्यवचनो नञ्जले पुंशि-च षटतः ॥ इति कोषात् ।

एतेन ‘सङ्घीभृतः पुष्पसुगन्धिरादेः’, ‘भग्नबालसङ्घकारसुगन्धौ’ इत्यादि
व्याख्यातम् ; केचित्तु तदेकान्तशब्देन स्थाभाविकत्वं विवक्षित्वा आगन्तुकस्य
नेत्याहुः । तथाच भट्टिः—“आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्ध” इति । व्याख्यातञ्च
जयमङ्गलायां—गन्धस्येति इकारः समासान्तो न, गन्धस्येत्वे तदेकान्तपदङ्गणमिति
वचनात् सुगन्ध आपत्तिक इति यथा—इति । अतएव ‘भग्नबालसङ्घकारसुगन्धौ’
इत्यादीनां प्राभादिकत्वं दुर्घटं ट्ठित्तकतोक्तम्” इति प्रौढमनोरमा । संक्षिप्त-
सारमतेऽपि गुणवाचिनो गन्धादेव इ प्रत्ययः नतु द्रव्यवाचिनः । तन्मते आघ्रायी-
त्यादि भट्टिप्रयोगे गन्धशब्दस्य द्रव्यवाचित्वात् न इः । तथाच—पृथिव्या एव
गन्धवतीत्यात् न गन्धवहो गन्धवान् भवति, किन्त्वरविन्दव्यतिषङ्गवत्त्वात् संयुक्त-
समवायेन सुगन्ध इति विशेषणं, तस्मादयं गन्धशब्दोऽरविन्दमाचष्टे । माघे तु
‘भग्नबालसङ्घकारसुगन्धौ मधुनि’ इति गुणवाच्येव गन्धशब्दः, सङ्घकारद्रवसंक्र-
मणात् मधु गुणवत् । तथाच भट्टवार्त्तिकं—‘तिलाद्यम्पकसम्पर्कात् प्रात्रुवन्धधि-
वासताम् । रसानगन्धास्तद्गन्धं सर्वं सांक्रासिका गुणाः’ । पवने तु गन्धसंक्रान्ति-
र्नास्ति तस्यापार्थिवत्वात् । ये तु वैशेषिकादयो गुणसंक्रान्तिं न सम्यन्ते, तन्मते
भग्नबालसङ्घकारसुगन्ध इति भवति ; अतएव गन्धाहेति चान्द्राः—इति गोयी-
चन्द्रः (४६६ सू) । आघ्रायीति भट्टौ १।१० ; अत्र भरतः—सूत्ररभीत्यादौ
समवेतस्यैव गन्धस्य पदङ्गणम्, अत्र तु परस्परया गन्धसम्बन्धाच्च इ प्रत्ययः ।
सुगन्धिरिति पाठे विकारसंघेत्यादिना सुगन्धशब्दात् स्मार्थे षिः । क्वचित्तु
समवायाध्याकारात् सुगन्धिः समोरण इति प्रयोग इति पाणिनीयाः । अग-
न्धादेर्वा इति कालापा” इति । सङ्घिनाद्यमते गजदानसुगन्धिना, धरुरकु-
कदगुच्छसुगन्धयः (माघे ६।५०), अपां हि तत्राप्य न वारिधारा स्नादः
सुगन्धिः स्रदते तृषारा (नैषधे) इत्यादयः प्रयोगाः कवीनां निरङ्कृत्यात् शोडश्या
इति । (रघो ४।४५ लोकस्य टीका दृष्ट्या) ।

४०५ । नाञ्चायां स्वतेः सख्यादेरः ।

(न । १।, अञ्चायां ७।, सु-अतेः ५।, सख्यादेः ५।, अः १।) ।

स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरो न स्यात् पूजायाम् ।

शोभनो राजा सुराजा, अग्निशयेन राजा अतिराजा ।

अञ्चायां किं ? गामतिक्रान्तः अतिगवः ।

गन्धो वर्त्तते तदेकारस्तथाच—“आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्ध” इति भट्टिः । कस्तूरिकासृगविमर्द्दसृगन्धिरिति माघे उपमान-विवक्षयेति । पद्मगन्धिरिति—पद्मगन्ध इव गन्धो यस्येति वाक्यम् । एभ्यः किं ? दुर्गन्धः ।

भृतित्यादेर्मासादिकः । भृतिर्वेत्तनं, तत्र विहितो यस्यस्तदन्तादेर्मासादिकः स्यात् से । पञ्चास्य भृतय इत्यर्थे कः, पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः । एवं दशकमासिक इत्यादि । अस्यापि ह एव विषयः ।

४०५ । नाञ्चायाम् । सुञ्च अतिञ्च तत्तस्मात् । सखा आदिर्यस्य स तस्मात् । सख्यादेरिति—सख्यहोराज्ञ इत्याद्यारभ्य (८) सूत्रे येभ्योऽकारो विहित स्तेभ्यः पूजार्थस्वतिभ्यां परेभ्यो न अः स्यात् । सुराजा, अतिराजा—कुप्राद्योर्नित्यमिति षः । सख्यादेः किं ? शोभनं सक्थि यस्य सुसक्थः, अत्यन्तो विप्रः । स्वतेः किं ? परमराजः । अन्ये तु पूजार्थस्वतिभ्यां परस्याः संख्याया डोऽपि न स्यात् ; सुदशा अतिदशा ब्राह्मण इत्याहुः ।

४०६ । किमः क्षेपे । (किमः ५।, वेपे ७) ।

किंराजा ।

४०७ । नजोऽहवे । (नजः ५।, अ-ह-वे ७) ।

नजः परात् सख्यादेरो न स्यात्, न तु ह-वयोः ।

असखा । 'ह-वे तु अनपं सरः, अधुरम् ।

४०८ । पथो वा । (पथः ५।, वा ११) ।

अपथं अपत्याः । 'ह-वे तु अपथो देशः, अपथम् ।

५०६ । किमः । क्षेपो निन्दा, तस्यां वर्त्तमानात् किमः सख्यादेरो न स्यात् । किंराजा, कुक्षितो राजेत्यर्थः । एवं निन्दिता धूः यस्य तत् किंधूः शकटम् । क्षेपे किं ? केषां राजा किंराजः ।

४०७ । नजो । हश्च वश्च तत्, न तत् तस्मिन् । हवभिन्ने से नजः परात् सख्यादेरो न स्यात् । असखेति—न सखा इति वाक्यम् । “नजः” इत्यनेन षसः । यद्यपि नज इत्यनेनैव सिध्यति, तथापि नजः स्याद्यन्तेन सह ह-वस-ज्ञापनार्थमहव इत्युक्तम् । अनपं सर इति—न सख्यापो यस्मिन् सरोसीति वाक्यम् । अधुरमिति—धुरोऽभाव इति वाक्यम् ।

४०८ । पथो । हवभिन्ने से नजः परात् पथः अः न स्याद्वा । अपथमिति—न पत्या इति वाक्यम् । व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीबत्वम् । पथे अपत्या इति । अपथो देश इत्यादि—नास्ति पत्या यस्मिन् देशे, पथोऽभाव इति वाक्यम् ।

४०६ । कत् क्वच्विस्थवदे ।

(कत् ।१।, कु ।१।, अच्-चि-रथ-वदे ७।) ।

कोः स्थाने कत् स्यात् खे भजादौ परे ।

कदम्बं कक्षयः ।

४१० । काऽच्चे ।..(का ।१।, अच्चे ७।) ।

काक्षम् ।

४०६ । कत् । अच् त्रिष रथश्च वदश्च तत्तस्मिन् । कदम्ब-
मिति—कुक्षितमक्षमिति वाक्यं, कुप्राद्योर्नित्यमिति षः । एवं
कुक्षिताक्षयः कक्षयः, कुक्षितो रथः कद्रथः । कदम्ब इति—
वदतीति वदः, पचाद्यन् । एष्विति किं ? कुब्राह्मणः ।
अस्य सूत्रस्य यस एवाभिधानात् कुक्षितो रथो यस्येत्यादौ न
स्यात्(१) ।

जातौ द्वेषे । द्वेषशब्दे परे जातौ वाच्यायां कोः कत्
स्यात् । कक्षृणं नाम जातिः । भजातौ कुक्षितानि द्वेषानि ।

४१० । का । अक्षशब्दे परे कोः काः स्यात् । काक्ष-
मिति—अक्षमिन्द्रियं, कुक्षितमक्षमिति वाक्यं, कुप्राद्योर्नित्यमिति
षः । अक्ष इत्यस्य सामान्यतो ग्रहणात् 'कुक्षिते अक्षिणी यस्य
काक्षो विप्र इत्यत्राक्षिशब्दात् खे कृतेऽपि स्यात् ।

(१) धातुशेषद्वये क्व इत्यनरोक्तस्य अव्ययकुशब्दस्यैवात्र ग्रहणं नतु पृथ्वी-
वाचकस्य, तेन कोः प्रथिव्या उचिततः कृत्यत इत्यादौ न स्यादिति दुर्गादाय-कार्त-
िकेन-गङ्गाधराः ।

४११ । पथिपुरुषे-वा ।

(पथि-पुरुषे ७, वा । १ ।) ।

कापथं कुपथं, कापुरुषः कुपुरुषः ।

४११ । पथि । पन्थाश्च पुरुषश्च तत्तस्मिन् । कोः काः
स्यात् वा पथिपुरुषयोः परयोः ; कापथमिति—कुत्सितः पन्था
इत्यर्थः । व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीबत्वम् (१) । एवं कुपथमिति ।

(१) अत्र सर्वेषु प्रचलितेषु सुद्वितसुगन्धबोधपुस्तकेषु दूरे कापथ इति पुल्लिङ्ग-
पाठो दृश्यते । स च न तर्कवागीशसम्मतः “व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीबत्वम्”
इत्युक्तत्वात् । कार्तिकेयोऽपि तर्कवागीशमतमनुसृतवान् । दुर्गादासगङ्गाधर-
मते तु पुल्लिङ्गपाठः । अत्र पुंस्त्वं न पाणिनीयवार्तिकसम्मतम् । “पथः संख्या-
व्ययादेः” इति वार्तिके क्लीबत्वस्योक्तत्वात् । सिद्धान्तकोष्ठध्यामपि क्लीबलिङ्गपाठो
दृश्यते । पथः संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वमिति तत्र तत्त्वबोधिनी । संक्षिप्त-
शारेऽपि “कुत्सितः पन्थाः कापथम् । कुपथमित्यसाधुः” इत्युक्तं (२४६ सू) ।
संख्याव्ययात् पथ इति नपुंसकत्वम् । कुपथमित्यसाधुरिति—पथिषड्ढेन समासे
निष्ठां कादेशः । पथिषड्ढेसमानार्थेन पथिषड्ढेनापि क्लीबत्वाभाव इत्यभिप्राय इति
गोपीचन्द्रः । ‘व्यञ्जो दुरञ्जो विपथः कदञ्चा कापथः समाः’ इत्यमरः, ‘व्यञ्जो
विपथ कापथा’ इति रभस्य, इत्युभयत्रापि पुल्लिङ्गपाठो दृश्यते । “पथिन् शड्ढेन
समासे संख्यादीत्वनेन नपुंसकत्वमित्यतः अदन्पथिषड्ढेन समासः । गतिः पथश्च
भार्गवेति त्रिकाण्डशेषः”—इत्यमरटीकायां रघुनाथः । प्रौढमनोरमापि
अमरवचने क्लीबत्वापत्तिनिराकाय अदन्पथिषड्ढेन समाससङ्गता “न चैवं विपथ-
सिद्धावपि कापथो न स्यात्, कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम् । ईषदर्थे च तत्-
सम्भवात्, जुह्वायामर्धतः पर्यवसानात्” इत्यप्याह । भरतस्तु—कुत्सितः पन्थाः
कापथः पथ्यपुपुर् इति अः । यद्यपि पथः संख्याव्ययात् पर इति क्लीबत्वसङ्गतं
तथापि लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् विपथ कापथौ पुंस्यपि” इत्याह । प्रौढमनोरमा
टीकायां इरिदोक्षितोऽप्येवमाह । अत्रैवं समाधीयते—भरतमते विपथकापथौ
पुंसपीठ्यपिकारान् क्लीबत्वमप्यायाति । अमरे यत् कापथ इति निर्द्देशस्तददन्-
पथिषड्ढेनापि सिध्यति । तर्कवागीशेनापि तदङ्गीकृतम् । एवं सति पाणिनीय

४१२ । कोरीषदर्थे । • (कोः ६१, ईषदर्थे ७) ।

ईषज्जलं काजलम् ।

४१३ । कत्कवौ चान्युषो ।

(कत्-कवौ १॥, च ११, अग्निःउषो ७) ।

कदग्निः कवाग्निः काग्निः, कदुष्णं कवोष्णं कौष्णम् ।

कापथ इति तु ईषदर्थे अकारान्तेन पथशब्देन । परे तु क्कापथ-
मिति नित्यमाहुः । कापुरुष इति—कुलितः पुरुष इत्यर्थः ।
ईषदर्थे कोः पुरुषशब्दे परे वा कादेश इति भागवृत्तिः, तस्मै
ईषत् पुरुषः कापुरुषः कुपुरुष इति ।

४१२ । कोः । पुनः कुपद्वयं पथिपुरुषयोरननुवर्त्तनार्थम्,
अत आह काजलमिति । एवम् ईषज्जलं कालवणम्, ईषदादौ
यत्र कावाद इत्यादि । ईषदन्नं कान्नम्, ईषदन्नं कान्नम्, ईषदा-
कारो यस्व स काकार इत्यादौ तु अनेनाचि कदादेशो बाध्यते,
अपेक्षितविधित्वात् परत्वाच्च(१) । तथाच भारविः—देवाकानिनि
कावादे वाहिकास्वकाहि वा । काकारेभभरे काका निस्व-
भव्यव्यभस्वनि (२) ।

४१३ । कत् । ईषदर्थे कोः कत्-कव-काः स्युरन्युषयोः

वार्त्तिकः सिद्धान्तकौस्तुभे संक्षिप्तसाराणामसन्दिग्धमतसुखस्य तर्कवागीशटीकाह-
वायिन्यस्मिन् सुग्धबोधे कापथमिति लीवल्लिङ्गनिर्द्देशमेव युक्तसत्यज्ञान इति ।

(१) कोरीषदर्थे इत्यनेन यत् कादेशविधानं तद्व्यग्रभीषदर्थमपेक्षते, तस्मिन्नर्थे
एव तद्विधानादित्यपेक्षितविधित्वम् । परत्वादिति—विप्रतिषेधे परं कार्यमिति
न्यायेन कोरीषदर्थे इत्यस्य परवर्त्तित्वादित्यर्थः

(२) किराते १५।२५ ।

४१४ । ज्योतिर्जनपद रात्रि नाभि बन्धु गन्ध
पिण्ड लोहित कुञ्चि वेशी ब्रह्मचारि तीर्थ्य पत्नी पञ्च
समानः सः ।

(ज्योतिः—पञ्चे ७, समानः ११, सः ११) ।

समानं ज्योतिर्यस्यासौ—सज्योतिः ।

परयोः । कदम्बिरिति—परे तु अग्निशब्दे परे का कवादेश्यौ
नाहुः । कदुष्णमिति—अनीषदर्थेऽपि उष्णशब्दे परे कोः कत्-
कव-कादेश्या इत्यन्ये ।

११४ । ज्योतिः । एषु चतुर्दशसु परेषु समानस्य सः स्यात् ।
सज्योतिरिति - समानञ्च तत् ज्योतिश्चेति वाक्यम्, एकादीनाञ्च
इति यसः । एवं सजनपदः सरात्रिः सनाभिः सबन्धुः सगन्धः
सपिण्डः सलोहितः सकुञ्चिः सवेशी । ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं
यद्गतं तदपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी, समानो ब्रह्मचारी
सब्रह्मचारी, तस्यैव वेदाख्यस्य ब्रह्मणः सदृशं व्रतं चरतीत्यर्थः । (१)
समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्य एकगुरुः, समानतीर्थ्यशब्दात्
तत्र वासिनीत्यर्थे षोडशे समानस्य सः (२) । समानः पतिरस्याः
सपत्नी, ईपि पतिशब्दस्य पत्नीदेशे समानस्य सः । समानः पञ्चः

(१) अत्र ब्रह्मव्रताचारा निघः सब्रह्मचारिण इत्यन्तरः ।

(२) निर्वन्तारे तीर्थे न स्यात्, तेन समानं तीर्थं गङ्गातीरादि वेधं ते समान-
तीर्थं इति—इति दुर्गादास-कार्तिकेय-गङ्गाधराः ।

४१५ । रूप नाम गोत्र स्थान वर्ण वयो वचन
धर्म जातीदीर्घ्ये वा ।

(रूप—उदर्थे ७, वा । ११) ।

सरूपः समानरूपः ।

इति.स-पादः ।

सहायः सपन्नः । परे तु गन्ध पिण्ड लोहित कुक्षि वेणीति पञ्च
नाहुः । अन्ये तु पिण्डभिन्नानाहुः (२) सेतुशब्दश्चाहुः ।

३१५ । रूप । एषु दशसु समानस्य सः स्यादा । सरूप
इति—समानं रूपं यस्येति वाक्यम् । एवं सनामा सगोत्रः
सस्थानः सवर्णः सवयाः सवचनः सधर्मो समानः प्रकारः सजा-
तीयः, समान उदरे शयिता इत्यर्थं यः सोदर्थ्यः । पक्षे समानरूप
इत्यादि । परे तु उदर्थ्यभिन्नेष्वपि नित्यमाहुः । धर्मोदर्थ्यभिन्नेषु
वेति चान्द्राः ।

अरिष्टादिचिह्नार्थस्य कर्णे घः । रिष्टादिभिन्नस्य चिह्नार्थस्य
घः स्यात् कर्णशब्दे परे । दात्रमिव चिह्नं कर्णे यस्य स दात्रा-
कर्णः । द्वौ गुणौ यस्य स द्विगुणः, तदाकारं चिह्नं कर्णे यस्य स
द्विगुणाकर्णः, गुणशब्दोऽनावयवार्थः । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः
द्वङ्गुलं, तदाकारं चिह्नं कर्णे यस्य स द्वङ्गुलाकर्णः । इह चिह्न-
शब्देन पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं कर्णे दात्राकारादि

(२) पिण्डव्यतिरिक्तान् अपरान् गन्धादीन् षट्शतौ नाहुः । (४८० सू ।)

यत् क्रियते तस्यैव ग्रहणं, तेन शोभनकर्णः महाकर्ण इत्यादौ न स्यात् । रिष्टादेस्तु रिष्टकर्णः । रिष्टादिर्यथा—

रिष्ट-स्वस्तिक-पञ्चाष्ट च्छिन्न-च्छिद्राणि च सुवः ।

भिन्नश्चेतीह रिष्टादावष्ट शब्दाः प्रकीर्त्तिताः ॥

विश्वस्य वसुनि । विश्वस्य र्घः स्यात् वसुशब्दे परे । विश्वं वस्वस्य विश्वावसुः ।

अपीष्वादेरिक्तो वृहे । पीष्वादिभिन्नस्येगन्तस्य र्घः स्यात् वृहशब्दे परे । वृहतीति वृहः, पचायन्, कपिं वृहतीति कपीवहं सुनीवहं शमीवहम् (१) । पीष्वादेस्तु पीलुवहं चारुवहमित्यादि । इकः किं ? गन्धवहः ।

गेः काशे । इगन्तस्य गेः काशशब्दे परे र्घः स्यात् । निकाशते इति पचायन्, नीकाशः अनूकाशः । इकः किं ? प्रकाशः ।

गर्घजगमनुष्ये बहुलम् । गर्घः स्यात् घञन्ते परे, न तु मनुष्ये वाच्ये । बाहुल्यात् क्वचिन्नित्यं, क्वचिदिकल्पः, क्वचिन्निषेधः, क्वचिदन्यत्रापि । यथा अपामार्गः वीसार्गः नोक्लेदः नोहारः नोशारः नोवारः, इती प्राकारः, गृहभेदे प्रासाद इत्यादौ नित्यम् । अन्यत्र प्रकारः प्रसादः । प्रतीवेशः प्रतीहारः प्रतीकारः प्रतीरोधः नोकारः अतीसारः परीहासः, पक्षे प्रतिवेश इत्यादौ विकल्पः । प्रवेशः प्रहारः विसारः परिवेशः इत्यादौ निषेधः (२) ।

(१) गृह्णाहरणेषु “कोकाश्रवत्वात् क्लीवत्वं वाच्यम्” इति गोपीबन्धुः ।

(२) नोक्लेदः—निक्लिद्यतीति कर्त्तरि घञ् । अपामार्गः—अपच्छजन्यनेन इति शरणे घञ्, आपाङ् इति स्यात् ओषधिविषेधः । नोहारो इक्षुः ।

पूर्वम् सुखमस्य पूर्वामुखः पश्चिमासुख उत्तरामुखः दक्षिणामुखः
इत्यादौ गिभिन्नस्याप्यघजन्तेऽपि । अमनुष्ये किं ? निषाद-
साण्डालः ।

क्विवन्तरुचादौ कस्य च । गीःकस्य (१) च क्विवन्तरुचादौ परे
घंः स्यात् । अभीरुक् नोद्वृत् प्राद्वृत् परीतत् उपानत् । कस्य—
मर्मावित् मृगावित् (२) । गिकयोः किं ? तिग्मा रुग् यस्य स
तिग्मरुक् (३) ।

तुरादेः सहि वा तु वेरुदधयोः । तुरादे घंः स्यात् सहि,

नीवारः प्रावरणम् । नीवारो धान्यविशेषः । प्राकारो दृढाविति—वेष्टने
वाच्ये । गृहभेदे प्रासाद इति—देवानां भूभुजास्तु गृहविशेषः । प्रक्रियते इति
कर्म्मणि घञ्, प्रसीदन्ति अत्र इत्यधिकरणे घञ् । अन्यत्र प्रकारः प्रसाद इति—
प्रकारो विशेषः, प्रसाद स्तुष्ट्या दानम् । प्रतीवेशः—प्रतिविशतीति कर्त्तरि घञ् ।
प्रतीकारः—प्रतिकरणमिति भावे घञ्, अथवा प्रतिकुर्वन्त्यनेन इति करणे ।
प्रतीहारः—प्रतिहरन्ति ज्ञापयन्ति तेनेति प्रतीहारो द्वाःस्यः । नीकारः—
निकरणमिति कृ य विद्येते इत्यस्मात् भावे घञ् । अतीसारः—अतिसरणमिति
सृ गतौ इत्यस्मात् भावे घञ् । परिहसनं परिहासो, भावे घञ् । विशरतीति
विशारो मत्स्यः—इति गोबीचन्द्रः (२१३ पृ.)

(१) कस्य कारकस्य ।

(२) अमिरोचते इति अभिपूर्वात् रुच ऊ लृ दीप्तापित्यस्मात् कर्त्तरि क्तिप्,
निष्ठां कुप्राद्योरिति सभासः । निवर्त्तते इति नोद्वृत्, निपूर्वात् दृत् ऊ हृ वर्त्तने
इत्यस्मात् कर्त्तरि क्तिप् । प्रवर्षतीति प्राद्वृत् प्रपूर्वात् वृष् षेचने इत्यस्मात् कर्त्तरि
क्तिप् । परितनोतीति परीतत्, यम मन तन इत्यादिना नकारलोपः, स्तस्य तन-
पितीति तन् । उपानत् नह्यौ ज बन्धे क्तिप्, नहोघञ् भौ इति घञ् । मर्मावित्—
मर्म् विध्यतीति व्यध्यौ ताङ्गे इत्यस्मात् कारकपूर्वात् क्तिप्, पदस्वपाद्योरिति
जिः । एवं मृगावित् व्याधः ।

(३) नात्र उःसर्गपूर्वस्य कारकपूर्वस्य वा रुचेः क्विवन्तता ।

वेसु रहधयोर्वा । तुरः वेगस्तं सहते, टाङ्गजवहसह इति विष्णु,
तुराषाट् । एवम् ऋतीषाट् जलाषाट् इत्यादि । विरोहति क्तिप्,
वीरुहो धङ् क्त्वी, वीरुत् विरुत् । रुधधोः क्तिपीत्यन्ये । विवधतीति
पचाद्यन्, वीवधः विवध इति ।

शुनो दन्तादौ । दन्तादौ परे शुनो घः स्यात् । शुनो दन्तः
श्वादन्तः श्वादंष्ट्रा ।

दन्तादिर्यथा—

दन्त दंष्ट्रा कर्णं कुञ्ज (१) पद पुच्छाः षड्डीरिताः ।

वराहशब्दोऽप्यत्र, एतेन श्वावराहाविति कश्चित् ।

पदपुच्छयोर्व्वेति चान्द्राः, तस्मते श्वपदः श्वपुच्छ इत्यपि ।

चितेः के । भक्तसाम्नादित्यनेन विहिते के परे चित्यन्तस्य घः
स्यात् । एका चितिर्यस्य एकचित्कीकः ।

कोटरकिंशुलुकाद्यो वनगिर्यां नास्ति । कोटरादेर्वनशब्दे
परे, किंशुलुकादेर्गिरिशब्दे परे घः स्यान्नास्ति । कोटराणां वनं
कोटरावणम् ।

कोटरादिर्यथा—कोटर शारिक सिद्धक पुरगा मित्र इति
पञ्चेह प्रोक्ताः । किंशुलुकानां गिरिः किंशुलुकागिरिः । किंशु-
लुकास्त्रनभस्त्रनलोहितकुक्कुटमिति पञ्चेह प्रोक्ताः । नास्ति किं ?
कोटरवनं भस्त्रनगिरिः ।

विश्वस्य मित्रनरयोः । विश्वस्थानयोर्घः स्यान्नास्ति ।

(१) कुञ्ज इत्यत्र संक्षिप्तवारे ऋर्ह इति (२१० सू) काशिकायां कुन्द इति
(६/१/१७) पाठभेदो दृश्यते ।

विश्वामित्रो नाम ऋषिः, विश्वानरो नाम कश्चित् ।

नान्नि किं ? विश्वं मित्रं यस्य विश्वमिषो विप्रः, विश्वे नरा यस्य विश्वानरो राजा ।

अष्टनो वक्रादौ । अष्टनो घः स्यात् वक्रादौ नान्नि । अष्ट वक्राणि यस्य अष्टावक्रो नाम ऋषिः, अष्टापदं सुवर्णमित्यादि । नान्नि किम् ? अष्टवक्रो वृक्षः ।

गाकपालयोर्युक्तहविषोः । गोशब्दे परे युक्ते वाच्ये; कपाल-शब्दे परे हविषि वाच्ये अष्टनो घः स्यात् । अष्टभिर्गोभिर्युक्तम् अष्टागवं शकटम्, अष्टसु कपालेषु संस्कृतं अष्टाकपालं हविः, उभयत्र तार्थे गः । युक्तहविषोः किम् ? अष्टकपालं विप्रस्य, समाहारे गः ।

इष्टकादेशितादौ स्वः । इष्टकादेः स्वः स्यात् चितादौ परे । इष्टकाभिश्चितम् इष्टकचितम्, इषीकायास्तूलं इषीकतूलं, मालां भर्तुं शीलमस्य मालभारीत्यादि । तदन्तस्यापि (१) । पक्केष्टकचितं मुञ्चेषीकतूलं, मल्लिकामालभारिण्य इति दण्डी ।

आबीपोर्नान्नि बहुलम् । आबीपीर्बहुलं स्वः स्यात् नान्नि । बहुलञ्च क्वचित् नित्यं, क्वचिद्विकल्पः, क्वचिन्निषेधः, क्वचिद-पूर्वविधिः ।

यदुक्तं -

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च विभाषोक्तविधिः क्वचित् ।

अपूर्वस्य विधानञ्च बहुलं स्याच्चतुर्विधम् ॥

(१) पदान्तरपूर्वकेष्टकादिशब्दस्यापीत्यर्थः ।

कन्या कुला यस्मिन् देशे कन्यकुलो देशः, शिलां वहतीति शिलवहं, शिला प्रस्योऽस्येति शिलप्रस्यं नगरं, मन्दुरायां जातो मन्दुरजोऽश्वः, रेवती मित्तमस्य रेवतिमित्तः, रोहिण्याः पुत्रो रोहिणिपुत्र इत्यादौ नित्यम् । शिंशपस्थली शिंशपास्थली, प्रमद-वनं प्रमदावनं, रेवतीपुत्रः रेवतिपुत्रः, कालीदासः कालिदास इत्यादौ विकल्पः । लोमकामृहं लोमकाषण्डं नान्दीकरः नान्दी-घोषः नान्दीविशाल इत्यादौ निषेधः । कलन्नः सुसूक्ष्मजटकेश इत्यादौ असंज्ञायामपि, बाहुल्यात् ।

अनीबियुव्यस्य यूतो वा परदे । ईप इयुव-ईदूतो व्यसंज्ञ-कादन्यस्य ईदूतः स्वः स्याद्वा परदे । ग्रामणीपुत्रः ग्रामणिपुत्रः, धीवन्भूपुत्रः धीवन्भुपुत्रः । अलावूकर्कन्भूदन्भुफलमित्यत्र दन्भ्वा एव स्वः न तु पूर्वयोः, से तु सर्वान्तदस्योत्तरदत्त्वात् । यदा अलावूश्च कर्कन्भूश्च अलावुकर्कन्भौ, ते च दन्भूश्च अलावुकर्कन्भू-दन्भ्वः, तासां फलम् अलावुकर्कन्भूदन्भुफलमिति तु स्यादेव(१) । ईवादेस्तु गार्गीपुत्रः श्रीकुलं भ्रुकुलं शुक्लीभूतम् ।

भ्रुवः कुंसादादृदती च । भ्रुवः कुंसादौ परे ऋत् अत् स्वस्य एते बहुलं स्युः । भ्रुवः कुंसा भासनमस्य भ्रुकुंसस्य भ्रुकुंसस्य भ्रुकुंसस्य भ्रुकुंसस्य इति शब्दाणवः । एवं भ्रुवोः कुटिः भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः इति । अन्ये तु स्वाभाव इत्याहुः ।

(१) सर्वान्तोत्तरपदानां सन्त्यादित्यर्थः ।

तथाच—तन्द्नी प्रमीला भ्रुकुटि भ्रुकुटि भ्रुकुटिः स्त्रियामित्य-
मरः । कुंसः स्याद्भासने पुंसि ।

यङ ईः पुत्रपत्न्योः . षे । षण्णोरनार्पयोरित्यादिना
विहितस्य यङ (१) ईः स्यात् पुत्रपत्न्योः परयोः षे सति । कारीष-
गन्ध्यायाः पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रः, कारीषगन्ध्यायाः पतिः
कारीषगन्धीपतिः, एवं वाराहोपुत्रः वाराहोपतिरित्यादि । षे
किं ? कारीषगन्ध्या पतिर्यस्य स कारीषगन्ध्यापतिर्ग्रामः ।

बन्धो हे वा तु मातामातृमातृकेषु । यङ ईः स्यात् बन्धो
हे सति, वा तु मातादिषु । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीष-
गन्धीबन्धुः, कारीषगन्ध्या माताऽस्य कारीषगन्धीमातः कारीष-
गन्ध्यामातः, कारीषगन्धीमाता कारीषगन्ध्यामाता, सान्तविधे-
रनित्यत्वाद्वा कः, कारीषगन्धीमातृकः कारीषगन्ध्यामातृक
इति । मातृकशब्दस्य आकारान्तमातादेशो वचनसामर्थ्यात्
मनीषादित्वाद्वा । सर्व्वं सुस्थमिति (२) ।

इति श्रीश्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचिता

सपादस्य टिप्पणी सम्पूर्णा ।

(१) २७७ सूत्रस्य टोकायाम् अजादिगणो द्रष्टव्यः ।

(२) समासविधिः साकल्येनोक्त इत्यर्थः ।

तद्धितः (त) ।

४१६ । बाह्वाद्यतोऽत्राबादेर्गर्गादेर्नडादेः पितृ-
ध्वस्वादेरेवत्यादेः श्लेषशिवादेः श्लि-श्लोय-श्लि-श्लायन-
शीय-श्लिक-श्लि अपत्ये ।

(बाह्वाद्यतः ५, अत्राबादेः ५, गर्गादेः ५, नडादेः ५,
पितृध्वस्वादेः ५, रेवत्यादेः ५, श्लेषशिवादेः ५, श्लि-श्लोय-श्लि-श्लायन-
शीय-श्लिक-श्लि अपत्ये ७) ।

एभ्यः परा एते क्रमात् स्वरपत्यार्थे ।

४१६ । बाह्वा । बाहुरादिर्यस्य सः बाह्वादिः, स च अत्र
तत्तस्मात् । अत्रिथ आप् च तो अत्रापौ, तावादी यस्य सः
अत्राबादिः तस्मात् । गर्ग आदिर्यस्य स तस्मात् । रेवती
आदिर्यस्य स तस्मात् । श्लि आदिर्यस्य सः, श्लेषश्च श्लिवादिश्च
तत्तस्मात् । पुंस्त्वं मौत्रत्वात् । श्लिश्च श्लोयश्च श्लिश्च श्लायनश्च
शीयश्च श्लिकश्च श्लिश्च ते । एते सप्त दभिन्नेभ्यः (१) सप्तभ्यः क्रमात्
स्वरित्यर्थः ।

अपत्य इति—अपतनादपत्यं, यो व्यवहितेन जनितः
सोऽप्यपत्यं भवत्येवेति । तस्मिन् वाचे यस्य सम्बन्धोऽवगम्यते
तस्मात् अन्तात् भवतीत्यर्थः । यद्यपि अपत्ये इति सामान्येनोक्तं

(१) बाह्वाद्यतः अत्राबादेरित्यादिभिन्नपदेभ्य इत्यर्थः ।

तथाप्यभिधानात् गर्गनडादिभ्यां गोत्रापत्य एव । तत्र किं गोत्रमिति चेत्, अत्रोच्यते—

पौत्रादि गोत्रमेकस्यस्तत्र, लुङ् न भवादृचि (१) ।

तस्मादेवास्त्रियां यृनि, तत्र लुङ्, गायनस्तु वा ॥

वंशे जीवत्यपत्यं तु स्यात् पौत्रप्रभृतेर्युवा । •

जीवति भ्रातरि ज्येष्ठे कनीयांस्तु स उच्यते ॥

दृढतरे स वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति ।

पूज्ये दृढं युवा वा स्यात् कुत्सायां वा युवाऽयुवा (२) ॥

(१) भवादृर्धविक्रिते अजाटिनङ्गितप्रत्यये विषये इत्यर्थः । भवादृः परत्र स्मृतीभविष्यति ।

(२) कात्यायनं बोधभौकर्याधिं तर्कशागीश-न्यायपञ्चाननटीकातः ससुब्रह्म सुस्पष्टमेकत्र व्याख्यायतेऽयं सन्दर्भः ।

“पौत्रादि गोत्रम्”—पौत्रादि पौत्रापत्यं गोत्रं गोत्रसंज्ञकम् । “एकस्यस्तत्र”—तत्र तस्मिन् गोत्रापत्यार्थे एक एव त्वः अपत्यप्रत्ययः स्यात्, न तु तत्तदपत्यभेदेन प्रत्ययान्तरोत्तरित्वर्थः । “लुङ् न भवादृचि”—भवादृर्धविक्रिते अजाटिनङ्गितप्रत्यये विषये सति तस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुङ् न भवतीत्यर्थः । “तस्मादेवास्त्रियां यृनि” यृनि वाच्ये सति तस्मादपत्यप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययान्तरं स्यादिति शेषः । स्त्रियां प्रपौत्रायां वाच्यायां प्रत्ययान्तरोत्तरित्वं भवति । “तत्र लुङ्”—तत्र तस्मिन् भवादृचि विषये युवार्धप्रत्ययस्य लुङ् भवतीति शेषः । “गायनस्तु वा”—भवादृचि विषये युवार्धप्रत्यययोः गायन गायन्बोर्लुङ् वा स्यात् । “वंशे जीवत्यपत्यं तु स्यात् पौत्रप्रभृतेर्युवा”—वंशे पित्रादौ जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं प्रपौत्रप्रभृत्वपत्यं युवा युवसंज्ञकं स्यात् । “जीवति भ्रातरि ज्येष्ठे कनीयांस्तु स उच्यते”—यत्र द्वौ प्रपौत्रौ जातौ तत्र ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति सति कनीयान् स युवा उच्यते । “दृढतरे स वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति”—पित्रादौ ज्येष्ठे भ्रातरि चाविद्यमाने किं स्यात् तत्राह दृढतरे इति । अन्यस्मिन् दृढतरे सम्बन्धयोभ्यां ज्येष्ठे सपिण्डे पित्रव्यादौ पितासहभ्रातरि वा जीवति सति स प्रपौत्रः वा

आदैजचां यस्य भवेत् तदादिः

प्राग्देशेऽण्डित्यमथ त्यदादि ।

ह्रस्वं तथा गोलपरोत्तरं दं

वा नामधेयं प्रणयन्ति ह्रस्वाः (१) ॥

अस्यायमर्थः—यत् पौष्पाद्यपत्यं तन्नोत्रं परिभाष्यते (२) । तस्मिन् विवक्षिते भेदेन (३) अपत्य-त्योत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते एकस्य इति ।

तत्र गोत्रे एक एव त्व इत्यर्थः । तथाच एकस्य त्वस्य तत्तद-पत्याधीबोधकत्वमिति । यथा—गर्गस्यानन्तरापत्यं गार्ग्यस्तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यस्तत्पुत्रोऽपि गार्ग्य इति ।

विकल्पेन युवसंज्ञो भवतीति शेषः । “पूज्ये ह्रस्वं युवा वा स्यात्”—पूज्योक्तमक्षणेन यस्य युवसंज्ञा न भवति, तदपि प्रपौत्राद्यपत्यं पूज्ये पुत्रायां वा युवा स्यात् । ह्रस्वं ह्रस्वसंज्ञकं यत्, तदपि विकल्पेन युवसंज्ञं स्यात् । ह्रस्वसंज्ञान्तु वक्ष्यति । “कृत्वायां वा युवाऽयुवा”—कृत्वायां गम्यमानायां युवा वा विकल्पेन अयुवा भवति ।

(१) तर्कवागीशटीकायाः सप्तहृत्य सुस्पष्टमेकल व्याख्यायते ह्रस्वलक्षणम् । अत्रां मध्ये चात् ऐच यस्य गन्द्रस्य आदिः भवेत् तत्, तथा प्राग्देशे प्राच्यदेशाभिधाने एङ् इत्यम्, यस्य गन्द्रस्य आदिर्भवेदित्यर्थः । अथ त्यदादि त्यदादिगणं, तथा गोलपरोत्तरं गोलम अपत्यप्रत्ययः परं येषां, तादृशानि पदानि उत्तराणि उत्तर-पदानि यस्य, तादृशं दं पदं ह्रस्वाः ह्रस्वं ह्रस्वसंज्ञकं प्रणयन्ति कथयन्ति । नामधेयं संज्ञागन्धं वा विकल्पेन ह्रस्वं प्रणयन्तीति शेषः ।

(२) यद्यपि अपत्यं पुत्र एव कूटं तथापि अपतनादपत्यमिति व्यवस्थया व्यवहितेन अनितेऽपि पौत्रादौ परिभाष्यते । अत्र गङ्गाधरः—यद्यप्यभिधानात् अपत्यगन्धः केवलकन्यापुत्रवाची तथापि न पतति यंनो वेन तदपत्यमिति अन्वर्थनिर्देशकत्वेन अपत्यापत्यमपि अपत्यसुच्यते, अतोऽत्र तात्पर्यात् पुत्रपौत्र-प्रपौत्रादौ वाच्ये कन्यायाश्च वाच्यायां एभ्य एते क्रमात् स्वरित्यर्थः ।

(३) प्रतियोग्यभेदेन ।

तस्य गोत्रत्वस्य भवाद्यच्चि गर्ग्यस्कं इत्यादिना प्राप्तो लुम्न भवतीत्यर्थः । यथा गर्गस्थानन्तरापत्यानां क्वात्राः गार्गीयाश्चात्राः, एवं यास्कीया वैदीया इत्यादि । भवादीति किं ? गर्ग्येभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किं ? गर्ग्येभ्य आगतः गर्गरूप्य इति ।

गोत्रापत्यस्य ज्ञे लोपिनो यूनि ज्वान्तस्य क्वदयोरलुक् । विदानामपत्यं युवा वैदः, विदानामपत्ये युवानौ वैदौ, वैदशब्दात् यूनि वाच्ये ष्णौ कृते ष्यट्क्षत्रियेत्यादिना ष्णोर्लुक् ! क्वान्तस्य गोत्रस्य तु यूनि ज्ञे लुग्भवत्येव । यथा, वैदस्य वैदयोर्वा अपत्यानि युवानः विदाः, एवम् उर्वा इत्यादि । ननु यून्त्यपत्ये विवक्षिते कस्याः प्रकृतेस्त्यो भवतीत्यत आह तस्मादित्यादि ।

तस्मादेव गोत्रादेव युवत्यो भवतीति नियम्यते, स्त्रियां न भवति । यथा—गर्गस्थानन्तरापत्यं गार्ग्यः, गार्ग्यस्थानन्तरापत्यं युवा गार्ग्यायणः, एवं वात्स्यायनः । दक्षस्थानन्तरापत्यं दाक्षिः, तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः, एवं भ्राक्षायणः । उपगौरनन्तरापत्यम् औपगवः, तस्यापत्यं युवा औपगविः, एवं कापटविः । नडस्थानन्तरापत्यं नाडायनः, तस्यापत्यं युवा नाडार्यानिः, एवं चारायणिः । स्त्रियां दाक्षी गार्गीत्यादि ।

तत्रेत्यादि—तत्र भवाद्यच्चि विषये युवत्यस्य लुग्भवति । यथा फाण्टाङ्गतस्थानन्तरापत्यं फाण्टाङ्गतिस्तस्यापत्यं युवा फाण्टाङ्गतः, सौवीरगोत्रत्वात् फाण्टाङ्गतिमिमताविति णः, फाण्टाङ्गतस्य छात्रा इति विवक्षिते णस्य लुकि गोत्रत्यान्तात् षः प्राप्तः, फाण्टाङ्गताश्चात्राः । एवं भागवित्तस्थानन्तरापत्यं भागवित्तिः,

भागवित्तेरपत्यं युवा भागवित्तिकः, रेवत्यादित्वात् णिकः, तस्य
छात्रा भागवित्ता इत्यादि ।

णायनस्तु वेति—णायन्निति नान्तनिर्देशात् णायनणायन्यो-
र्ग्रहणम् । तथाच भवादयश्चि विषये युव-त्यस्त्रायनी लुक्त्वा भवति ।
यथा गार्ग्यायुषानां छात्राः गार्ग्यायणीयाः गार्गीयाः, तथा
वात्स्यायनीयाः वात्सीयाः, यस्कास्त्रानन्तरापत्यं यास्कास्तस्यापत्यं
युवा, इति तिकादित्वात् णायनिः यास्कायनिः, तस्य छात्रा
यास्कायनीया यास्कीया इत्यादि । भवादयश्चि किं ? फाण्टाहृत-
रूप्य-इत्यादि ।

प्रसङ्गादाह वंशे जीवतीति—वंशे भवो वंश्यः पित्वादिः,
तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं युवोच्यते, गर्गे गार्ग्ये गार्ग्यं
च जीवति सति गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः, नडादित्वात्
णायनः । तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः । युवैव न गोत्रमिति ।

असति वंश्येऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति सति कनीयान् भ्राता
स युवोच्यते । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ जातौ, तयोः कनीयान् युवा,
ज्येष्ठा गार्ग्य एव । ज्येष्ठे अविद्यमाने कनीयानपि गार्ग्य एव ।

द्वहतर इत्यादि—सप्तपुरुषावधयो ज्ञातयः सपिण्डाः, तत्र
भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे पित्रव्ये पितामहभ्रातरि वा वयोधिके
जीवति पौत्रादेरपत्यं वा युवा भवति । पित्रव्ये पितामह-
भ्रातरि वा वयोऽधिके गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा ।
द्वहतराभवे च्यते वा गार्ग्य एव ।

पूज्य इत्यादि—शास्त्रान्तरे परिभाषणादगोत्रं त्वं पूजायां वा

युषोच्यते । स भवान् गार्ग्यायणो गार्ग्यी वा । पूजायामिति किं ?
गार्ग्य एव ।

कुत्सायामिति—ये ये युवान उक्तास्ते निन्दायाम् अयुवानो
वा भवन्ति । गार्ग्यायणो गार्ग्यी वा जाल्म इत्यादि ।

इदानीं वृहलक्षणमाह, आदैजित्यादि—अन्नां मध्ये यस्य
आत् एच् आदि तद्दृष्टं वृद्धाः प्रणयन्ति । यथा मालाया इदं
मालीयम् । शिवस्य विषयो देशः शैवः, तत्र भवः शैवीयः, औप-
गवीय इत्यादि ।

प्राग्देशाभिधानेऽचां मध्ये एडादि यत् तद्दृष्टम् । यथा—
एनीपचनो देशस्तत्र भव एनीपचनीयः । एवं गोनदीयः भोजक-
टीयः, गोमतीया मत्स्याः । एडिति किम् ? अहिच्छत्रे भवः
आहिच्छत्रः, कान्यकुब्जः । प्राग्देश इति किं ? देवदत्तो नाम
वाहीकग्रामः, तत्र भवः देवदत्तः, गोमतामिदं गोमतम् (१)।

प्राग्देशसु—

प्रागुदीची विभजते हंसः क्षीरमिवोदकम् ।

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती (२) ॥

त्यदादिरपि वृद्धमुच्यते । त्यत्र भवस्यदीयः, अस्मदीय इत्यादि ।

तथेति—एवं गोत्रं षारादि परं येषां तानि गोत्रपराणि(३)
उत्तराणि यस्य तन्नोत्रपरोत्तरं, दमित्यस्य विशेषणम् (४) । यथा

(१) अत्र गोमच्छब्दस्य तद्देशवासिवाचकत्वात् न वृद्धसंज्ञाः ।

(२) शरावती नदीविशेषः ।

(३) पदान्तीतिशेषः ।

(४) ईदृशं पदं वृद्धसंज्ञकमित्यर्थः ।

४१७ । णित्ते त्रिराद्यचः सुभग-सुपञ्चालाद्योस्तु
द्वान्यदानाम् ।

(णित्ते ७, त्रिः १, आद्यचः ६, सुभग-सुपञ्चालाद्योः
६॥, तु ११, द्वान्यदानां ६॥) ।

अत्रां मध्ये आद्यचो त्रिः स्यात् णिति ते परे, सुभगादेस्तु
द्वयोर्दयोः, सुपञ्चालादेस्तु अन्यस्य दस्य ।

शुद्धगार्थस्वार्थं शुद्धगार्थीयम्हात्रः । एवं वृद्धकाश्यपीय इत्यादि ।
परे तु जिह्वाकात्य-हरितकात्ययोर्वृद्धत्वं नच्छन्ति, तेन जैह्वाकातः
हारितकात इति ।

नामधेयं वा वृद्धसुच्यते । यथा—यज्ञदत्तीयः याज्ञदत्त
इत्यादि । एतास्तिस्त्रः संज्ञा (१) यथायथं विशिष्य तत्तत्तत्तत्तत्तु
वक्तव्या इति ।

४१७ । णित्ते । ण इदृयस्य स णित्, णित्वासौ तच्चेति
णित्तस्त्रस्मिन्, आदिश्चासौ अच्चेति आद्यच् तस्य, सुभगश्च सुपञ्चा-
लश्च तौ, तावादी ययोः तौ सुभगसुपञ्चालादी तयोः, हे च अन्यश्च
तानि, तानि च तानि दानि चेति द्वान्यदानि तेषाम् । आद्यच
इति अत्रपेक्षया बोद्धव्यम् । अन्यथा आग्निशर्भिः औपगविः
इत्यादिष्वेव स्यात् न तु कार्ष्णिरित्यादी, अच आदित्वाभावात्
इत्याह अत्रां मध्ये आद्यच इति । औडुलोमिः औडुलोमी
उडुलोमाः । एवं शवललोमिः शवललोमी शवललोमाः । अत्रे तु
शेषादित्वात् अनित् णः ।

(३३८) न्वोर्लोपीतौ तेष्वे । बाहोरपत्यं बाह्विः, उप-
विन्दोरपत्यम् औपविन्द्विः, उडुलोन्वोऽपत्यम् औडुलोमिः,
अग्निशर्माणोऽपत्यम् आग्निशर्मिः । कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः ।

बाह्वादिर्व्यथा—

बाहुः कुनामोपचाकु शिवाकन्तरहन्तम् (१) ।
भद्रशर्माग्निशर्माणौ देवशर्मा च कश्यपः ॥
युधिष्ठिरार्जुनी रामः कृष्ण-प्रद्युम्न-केशवाः ।
शास्वो दशरथोऽनङ्गान् पञ्च-सप्ताष्ट-लक्षणः ॥
क्षेमधूर्त्तन्द्रशर्माणौ गद-माय-शराविणौ ।
शङ्खभेदि-सुनामानौ सेन-लोम-शिरोऽन्तदाः (२) ॥
ष्णौ शीर्षःशिरस(३)साध चटाकु-खरनर्दिनी ।
पुष्करसदजीगर्त्त(४)द्रोण-जीवन्त-पर्वताः ॥
अजधेनुश्च मण्डुक उदङ् नगरनर्दिनी ।
चूडा सुमित्रा दुर्ध्वत्वा भगला कृगला तथा ॥
ध्रुवका ध्रुवका जङ्घा हृदिम्बा चैव मूषिका ।
सवर्णा शकला चैव नगनः कारुवाचिनः ॥
उदङ्क-श्वशुरी नास्त्रि, वेद-प्राकारनर्दिनी ।
सस्य लोपो भवेत् षणौ च सङ्गयोऽम्भोऽमितौजसाम् (५) ॥

- (१) कुनामन् उपचाकु शिवाङ्क अन्तरहत् ।
(२) सेनान् लोमान्-शिरोऽन्तानि पहानीत्यर्थः ।
(३) षणौ परे शिरसः स्थाने आदिष्टशीर्षान्शङ्क इत्यर्थः ।
(४) पुष्करसद् अजीगर्त्त इति द्वयम् ।
(५) सङ्गयस् अम्भस् अमितौजस्—एषां षणौ परे सलोपो वक्तव्य इत्यर्थः ।

अकौशिके शलङ्कुश्च लोप्रः ष्ठी ष्णायनेऽप्युतः ।

उपविन्दुर्व्यास-विश्वी निषाद-वरुडौ तथा ।

षट् सुधाता च चण्डालो व्यासादौ परिकीर्त्तिताः ॥

इह केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः, अदन्तानां ष्णिबाधकबाधनार्थः ।

अन्तरहृतोऽपत्यम् आन्तरहातिः, सुभगादित्वात् दहयोर्त्रिः ।

काश्यपस्य त्रिषु (१) पाठात् काश्यपिः काश्यपेयः काश्यपः ।
 युधिष्ठिरादिद्वयोः कुरुवंशत्वात्, रामादिपञ्चानां वृष्णिवंशत्वात्
 शिवादिषण्बाधनार्थः । दशरथस्योभयत्र (२) पाठात् दाशरथिः
 दाशरथः, तथा च “प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली”ति । उभयत्र (३)
 अनडुहः पाठात् आनुडुहिः आनुडुह्यः । लक्षणशब्दस्य इह
 कुर्वादौ (४) च पाठात् लाक्षणिः लाक्षण्यश्च । एवं सेनान्तानां (५)
 हारिषेणिः हारिषेयः । सहस्रशिरसोऽपत्यं साहस्रशीर्षिः ; ष्ठी
 शिरसः शीर्षादेशः, एवं हास्तिशीर्षिरित्यादि । पुष्करसदोऽपत्यं
 पौष्करसादिः, सुभगादित्वाहयोर्दयोर्त्रिः । द्रोणादित्रयाणाम् उभ-
 यत्र (६) पाठात् द्रोणिः द्रोणायनः, जैवन्तिः जैवन्तायनः, पार्श्वेतिः
 पार्श्वेतायनः । मण्डूकशब्दस्य त्रिषु पाठात् माण्डूकिः माण्डूकेयः
 माण्डूकः । उदीचोऽपत्यम् औदञ्चिः, मनीषादित्वात् उदञ्चादेशः ।
 मूषिकाशब्दस्य इह गोधादौ च पाठात् मौषिकिः मौषिकारः ।
 सवर्णाया उभयत्र (७) पाठात् सावर्णिः सावर्णिकः । कारुवाचि-

(१) बाह्याद्यात्प्रादिशिषादिषु ।

(५) उभयत्र पाठादिति शेषः ।

(२) गङ्गादौ शिषादौ च ।

(६) बाह्यादौ नडादौ च ।

(३) बाह्यादौ गर्गादौ च ।

(७) बाह्यादौ रेवत्यादौ च ।

(४) वक्ष्यमाणकुर्वादिगणे ।

४१८ । व्योर्युम् दान्तेऽस्त्रङ्ग-व्यङ्ग-व्यङ्ग-व्यवहार-
व्यायाम-स्वागत-स्वध्वर-णनः ।

(योः ६॥, युम् ।१।, दान्ते ७, अस्त्रङ्ग—णनः ६।) ।

आद्यचः स्थाने जातयोर्दान्तेः स्थितयोर्यवयोः स्थाने क्रमादि-
मुमौ स्तो षिति ते परे, न तु स्वङ्गादेः ।

नाम् इह कुर्वादी च पाठात् तान्त्रवायिः तान्त्रवाय्यः, भापितिः
नापित्यः । उदङ्गो नाम कश्चित्, तस्यापत्यम् औदङ्गिः, अदन्तत्वात्
प्राप्ते यौगिकशब्दान्निषेधार्थः पाठः । एवं श्वाशुरिः । नाक्कीति
किम् ? औदङ्गः श्वशुर्यः (१), तथाच—“श्वशुर्यौ देवरश्मालौ”
इति । सङ्ख्यसोऽपत्यं साङ्ख्यिः, षौ सलोपः । एवम् आम्भिः,
आमितौजिः । इहाकौशिके शलङ्कुः पठ्यते, कौशिके तु नडादौ ।
तथाच षौ षायने च उतो लोपो भवति । तेनाकौशिके शालङ्किः,
कौशिके शालङ्कायनः ।

४१८ । योर्युम् । य च व च तो तयोः, इच्च उच्च यू,
ताभ्यां ममितं करोति, युम् । दस्यान्तो दान्तस्तस्मिन् । स्वङ्गश्च
व्यङ्गश्च व्यङ्गश्च व्यवहारश्च व्यायामश्च स्वागतश्च स्वध्वरश्च णन् च
तत्, न तत् अस्त्रङ्गव्यङ्गव्यङ्गव्यवहारव्यायामस्वागतस्वध्वरंस्तस्य ।
पूर्व्यसूत्रादाद्यच इत्यनुवर्त्तयन्नाह आद्यच इति । णित्ते आदौ
इमुमि कृते पद्यादृत्रिः । उदाहरणानि वैयङ्गिरित्यादीनि वक्ष्यति ।
आद्यच इति किं ? दधिप्रियोऽश्वः मधुप्रियोऽश्वः शाकुपार्थिवादि-

(१) कुर्वादेरधिदित्यादि वक्ष्यमाणे वार्त्तिकसूत्रेषु यः ।

४१६ । हार स्वरं सूः स्वस्ति स्वादुमृदु व्यल्कस
श्रुः श्रुन् स्फाक्तस स्व स्वाध्याय स्वग्रामैकन्यग्रोधानां
श्रुपदंन्यङ्गोस्तु वा न त्विति श्रुदेः ।

(हार—न्यग्रोधानां ६॥१, श्रुपद-न्यङ्गोः ६१, तु ।११, वा
।११, न ।११, तु ।११, इति ७, श्रुदेः ६१) ।

हारदेरद्वितीयस्य न्यग्रोधस्य च योर्युम् स्यात्, श्रुपदंन्यङ्गोस्तु
वा, न तु श्रुदे-रिकारादौ ते ।

वैयञ्चिः सौवञ्चिः । स्वङ्गादेशु स्वाङ्गिः व्याङ्गिः व्याङ्गिः ।

त्वाभध्पदलोपे दध्यञः मध्वञः, तस्यापत्यं दाध्यञिः, एवं
माध्यञिः । दान्ते इति किम् ? इ न ल गतौ शठ यत्, तस्येदं ष्ये
यातमित्यादि । ननु कथं द्वाग्रीतिक इति चेन्न, (१) सुपञ्चाला-
दिपाठेन पूर्वदस्त्वानिमित्तत्वात् (२) ।

४१६ । हार । एकञ्चासौ न्यग्रोधश्चेति एकन्यग्रोधः, दान्तरा-
नुपलक्षित इत्यर्थः (३) । हारश्च स्वरश्च स्वश्च स्वस्ति च स्वादुमृदुश्च
व्यल्कसश्च श्रुश्च श्रु च स्फाक्तसश्च स्वश्च स्वाध्यायश्च स्वग्रामश्च
एकन्यग्रोधश्च ते तेषाम् । श्रुपदश्च न्यङ्गश्च तत्तस्य, पुंस्त्वं सौव-
-

(१) द्वग्रीतियन्दात् कश्चि वकारस्य कथम् इत् न स्वादित्वाद्यङ्गाङ्
सुपञ्चालादीति ।

(२) पूर्वपदस्य अनिमित्तत्वात् द्वित्वनिमित्तोभूतबुम्निषेधादित्यर्थः । अत्र
अङ्गिति “अन्तीकारे अन् स्त्री”ति विहितो अन्, तदन्तश्च न स्यात्, तदन्तश्च च
स्वार्थे ष्य इति वक्ष्यति । तेन व्यावहारी व्याङ्गोपीत्यादि ।

(३) पदान्तरेष्वाक्तसमास इत्यर्थः ।

४२० । व्यासादेर्ङ्क् ष्णी (१) ।

(व्यासादेः ६।, डक् ।१।, ष्णी ७।) ।

वैयासकिः सौघातकिः ।

आत्रेयः शौभ्रेयः ।

त्वात् । खा आदिर्यस्य सः खादिस्तस्य, आदिः पूर्व्यः (२) । एतेषां यवयोरदान्तत्वात् आद्यच्चः स्थानेऽजातत्वाच्च पूर्व्वेणाप्राप्ते वचन-
भिदम् । पूर्व्वसूत्रोदाहरणमाह वैयासिखरिति—विगतोऽश्वो यस्य
स व्यश्वः, तस्यापत्यमित्यर्थेऽदन्तत्वात् षिः, यस्यादाविम् पश्चात्
त्रिः । एवं शोभनोऽश्वो यस्य स स्वश्वः, तस्यापत्यं सौवश्विः ।
प्रत्युदाहरति—खाङ्गिरिति, शोभनमङ्गं यस्य स स्वङ्गः, तस्यापत्यम्
इत्यादि वाक्यम् ।

४२० । व्यासा । व्यास आदिर्यस्य सः तस्य । व्यासा-
देर्ङ्क् स्यात् ष्णी परे । वैयासकिरित्यादि—व्यासस्यापत्यं, सुधातु-
रपत्यम् इत्यादि वाक्यम् । डित्त्वादन्यस्याक् । एवं वैश्वकिः
नैषादकिः वारुङ्गकिः चाण्डालकिरिति । एषामृष्यन्त्यक-वृष्णि-
कुरुभ्यश्चेति षे प्राप्ते बाह्वादी पाठः । येऽत्र (३) गोत्रवाचित्वेन
प्रसिद्धास्तेभ्यो गोत्रवाचित्वे षिः, तेन बाहुर्नाम कश्चित्, तस्या-
पत्यं बाह्व इत्यादि ।

(१) व्यासादिर्नाङ्गाद्यन्तगतः, व्यासादिषण्डाद्यानाः षट् ।

(२) पदान्तरेण सभाषे पूर्व्वानवबोधितः, चर्दङ्गः चगणादिरित्यर्थः । स्वलोक्त-
इत्युपभृतिशब्दानां प्राप्तिश्चनिरासार्थमिदं वचनम् ।

(३) बाह्वादी ।

स्य-ट्ट-क्षत्रियाबंधो युव-णोर्लुक् । स्यात् ट्रात् क्षत्रियात्
 भार्षाच्च यून्धेण षोर्लुक् स्यात् । कुरोर्नाङ्गणस्यापत्यं कौरव्यः (१)
 तस्यापत्यं युवा कौरव्यो (२) ब्राह्मणः । क्षत्रिये तु कौरव्या-
 यणिः । ट्रात्—विदस्यापत्यं वैदः तस्यापत्यं युवा वैदः । एव-
 मौक्तः । क्षत्रियात्—श्वफल्कस्यापत्यं श्वाफल्कः तस्यापत्यं युवा
 श्वाफल्कः । एवं वासुदेवः आनिरुद्ध इत्यादि । भार्षात्—वाशिष्ठ-
 स्यापत्यं वाशिष्ठः तस्यापत्यं युवा वाशिष्ठः । एवं वैश्वामित्रः । भर्ग-
 शब्दो नडादिः, त्रैगत्तं (३) भर्गस्यापत्यं भार्गायणः, त्रैगर्त्तातिरिक्ते
 भर्गस्यापत्यं भार्गिः तस्यापत्यं युवा भार्गायण इति ।

आत्रेय इति—अत्रेयपत्यं षोयः, ऋर्लुकि ययोर्लोपः, त्रिः ।
 शौश्वेय इति—शुश्वस्यापत्यमिति वाक्यम् ।

अत्रादिर्यथा—

- अत्रिः शुश्व-सुनाम-दत्त-शवलाः शालूक-जिह्वाशिनौ (४) ।
 शाकम्बान्यतराजवस्ति-शकलाः कर्पूर-वीजाश्विनः (५) ॥
 विश्वक्रान्दि-शलाखला-परिधयः कद्रुः खड्गुरोऽजिरः ।
 श्वाषीषी भरतो सृकण्डु-ककलासौ भारताश्वी दिग्ः (६) ॥

- (१) अत्र कुरव्यन्दात् कुर्यादित्यात् ष्यप्रत्ययः ।
 (२) अत्र कौरव्यन्दात् ष्यप्रत्यये तस्यानेन लुक् ।
 (३) अत्र त्रैगर्त्तश्लिगत्तस्य अत्रेयपत्यमिति ।
 (४) सुनामन् जिह्वाशिनू ।
 (५) शाकम्बि अन्तराजवस्ति वीजाश्विनू ।
 (६) अन् अषीषभारत अन् दिग् ।

गङ्गा विमाता विधवा शलाका

किशोरिका विष्टपुरो मयूरः १

प्रवाहणालीढ-सुदत्तमशम-(१)

कुमारिकाशोक-सुदत्त-गोधोः (२) ॥

वायुदत्त-शलाकाभ्रू-लेखाभ्रू-गन्धपिङ्गलाः (३) ।

अन्नदृष्टी बलीवर्दी हरिती (४) विश्वचित्तया ॥

शतहारः शताहारः खरोन्मत्ता कुवेरिका (५) ।

रुक्मिणी रोहिणी ब्रह्मकृताकाशायनी (६) हरः ॥

विश्वो, भ्रुवो भ्रुवः शोभे, वाशिष्ठे श्यामलक्षणौ (७) ।

अश्यायो द्राजिकारान्ता (८) वड्ढवा शुक्ले मता (९) ॥

विकर्णः काश्यपे प्रोक्तस्तत्रैव हि कुषीतकः (१०) ।

अम्बिका च चतुष्पादः पाण्डु-मण्डूक-दुष्कुलाः ।

मातापितृष्वसुः षोडशोऽकारेददितिर्दितिः ॥

अत्रिशब्दस्य ऋषिवाचकत्वात् षोः प्राप्ते पाठः । अत्रादन्तानां

-
- (१) प्रवाहण आलीढ सुदत्त अशमन् ।
 (२) कुमारिका अशोक ।
 (३) अत्र गन्धपिङ्गला अन्यत्र शुद्धपिङ्गला इत्यपि पाठः ।
 (४) एतं त्वय इमन्ताः । अन्नदृष्टिन् इत्यत्र अन्नदृष्टिन् इत्यपि पाठः ।
 (५) खड्गोन्मत्ता इति कुवेरिका इति च पाठः ।
 (६) ब्रह्मकृत आकाशायन ।
 (७) वाशिष्ठे वाच्ये श्यामलक्षणशब्दावत्वरादी ।
 (८) षष्ठीप्रत्ययान्तभिन्ना हिसरविशिष्टा इकारान्ता हरिप्रभृतय इत्यर्थः ।
 (९) शुक्रप्राचुर्यविशिष्टार्थे वड्ढवाशब्दोऽत्रादिर्नान्यत्र ।
 (१०) विकर्णशब्दः कुषीतकशब्दश्च काश्यपे वाच्योऽत्रादिः ।

पाठोऽतः^१ शिवाधनार्थः । शलाखलादिशब्दानां आबीबन्तानाम्
 अत्रदानां (१) नदीमाभुषीसंज्ञकानां शिवादित्वात् षणे प्राप्ते पाठः ।
 शलाखला इत्यत्र नामनि शलाथलशब्दोऽपीति कश्चित् ।
 इह कद्रुशब्दः पिङ्गलवर्णार्थकः । तथाच भेदिनिः—“कद्रुस्त्रिषु
 स्तर्ण-पिङ्गे नागनां मातरि स्त्रियाम्” इति । ककलास-रोहिणी-
 अजवस्तिप्रभृतयो येऽत्र चतुष्पाज्जातिवाचिनस्तेषाम् अचतुष्पा-
 ज्जातिवाचकत्वेऽपि षण्यार्थः पाठः । विधवाशब्दस्याबादित्वात् ण्ये
 सिद्धे पाठः यदा दुःशीलाभिधायी तदैव बाधनार्थः । प्रवाहण-
 शब्दस्य सुभग-सुपञ्चालादयोः पाठात् प्रावाहण्यः प्रवाहण्यः ।
 गोधाशब्दस्य पाठो गोधाशब्दादेरारस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । भ्रुवो-
 ऽपत्यं भ्रुवेयः, षण्ये भ्रुवादेशः । भ्रुव इति किं ? शालाकाभ्येयः
 लेखाभ्येयः, षण्ये ओर्लोपः । श्यामियो वाशिष्ठः, लाक्षण्यो वाशिष्ठः ;
 अन्यत्र श्यामायनः लाक्षण्ययणिः लाक्ष्यः । अण्य इत्यादि—
 हररपत्यं हरियः, एवं वैधेयः शाक्तेय इत्यादि । अण्य इति
 किं ? दाक्षरपत्यं दाक्षायणः, प्लाक्षायणः । हरच इति किं ?
 मारीचः सौरचः । वड्वाया अपत्यं वाड्वेयः शक्रलः, अन्यत्र
 वाड्वः । वैकर्ण्यः काश्यपः, कौषीतकेयः काश्यपः ; अन्यत्र
 वैकर्णिः कौषीतकिः । चतुष्पाद इति—कमण्डलुश्चतुष्पादजाति-
 विशेषः, तस्यापत्यमिति षण्ये उल्लोपार्थं सूत्रमाह ।

(१) पारिभाषिकवृत्तसंज्ञकभिन्नानाम् ।

४२१ । ओर्लीपोऽकद्रुपाण्डोरिये ।

(ओः ६१, लोपः ११, अकद्रु-पाण्डोः ६१, एये ७) ।

उवर्णस्य एये परे लोपः स्यात् न त्वनयोः ।

क्लामण्डलेयः । तयोस्तु काद्रुवेयः पाण्डुवेयः । गाङ्गेयः (१) ।

माहेयः यीवतेयः ।

४२१ । ओर्ली । कद्रुश्च पाण्डुश्च तत् कद्रुपाण्डु तस्य ।
पुंस्त्वं मीत्वत्वात् । अनेन उकारलोपे क्लामण्डलेयः, एर्व गिति-
बाहोरपत्यं श्रैतिवाहेयः । काद्रुवेय इति नागमाहवाचकस्य
नेह (२) ग्रहणं, तस्योबन्तत्वात् ष्येयप्राप्तेः (३) । पाण्डुवेय इति ।
शिवादित्वात् षो पाण्डवः । दौष्कलेयः दौष्कुलीनः । माहृष्वसृ-
पितृष्वसृभ्यां ष्येयो डित्, माहृष्वसेयः पैहृष्वसेयः, पितृष्वसृ-
दित्वात् माहृष्वस्त्रीयः पैहृष्वस्त्रीयः । अदितेरपत्यम् आदितेयः,
कुर्वीदित्वात् आदित्यः, एवं दैतेयः दैत्यः । आकृतिगणोऽयम् ।

आबायुदाहरति माहेय इति—मह्या अपत्यम् इति वाक्यम् ।
एवं यीवतेयः (४) मीपर्णेयः कौशकारेयः अनिताका णी गृह्यते,
तेन जम्वा अपत्यम् जाय्वेयः (५) ।

(१) गूले गाङ्गेय इत्यत्र तर्कवागोशमते अत्रप्रादित्वात् ष्येयः ।

(२) इह अत्रप्रादौ ।

(३) २८७ सूत्रस्य टीका दृष्टव्या ।

(४) युवतेरपत्यं यीवतेयः । अत्र युवत्यनङ्गाहोति निपातसूत्रेण युवन्-
शब्दात् क्तस्य तिप्रत्ययस्यापि आवादित्वात् ष्येयः । पाण्डोणादोत्यनेन पक्षे ईपि
क्ते तु युवत्या अपत्यं यीवतेयः । अत्र ईवन्तत्वात् सुतरां ष्येय इति दुर्गादास-
कार्ष्णिजेयौ ।

(५) इह कवलोदाहरणे क्लामण्डलेय इत्यपि बोध्यम् । तत्र क्लामण्डल-
नाम काचित्, तस्या अपत्यमिति ष्येयः ।

४२२ । कल्याणी सुभगा दुर्भगा बम्बकी रजकी
बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्रानुसृष्ट्यनुदृष्टि
कुलटाभ्य इनेयः ।

(कल्याणी—कुलटाभ्यः ५॥॥ इनेयः १।) ।

सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः ।

इतीशनाद्याः । नदीवर्जितात् स्त्रीत्यान्तात् इत्यः षण्यः
स्यात् । दास्येयः गौपेयः । अनद्या इति किम् ? गोणा गोदावरी
गौणः (१) । अद्भवाभ्यो नदीमानुषीसंज्ञाभ्य इति षण्ये प्राप्ते (२) षण्य-
विधानम् । एतत् (३) ग्रन्थज्ञता माह्वेय इत्युदाहरणेन ज्ञापितम् ।

४२२ । कल्याणी । कल्याणी च सुभगा च दुर्भगा च बम्बकी
च रजकी च बलीवर्दी च ज्येष्ठा च कनिष्ठा च मध्यमा च परस्त्री
च अनुसृष्टिश्च अनुदृष्टिश्च कुलटा च ताः ताभ्यः । जरतीस्थाने
रजकीति लिपिकरप्रमादः, जिनेन्द्रबुद्धिपादेन जृधोरत्नत्वेन
साधितत्वात् । एभ्यश्चतुर्दशभ्यः पूर्वस्थितत्यन्तनिर्दिष्टस्य षण्यस्य
क्तिविपरिणामात् इनेयः स्यात् । घकारणकारं विनेवादेशः (४) ।
अतएव षित्त्वादीप् षित्त्वाद्भिः, (५) तेन कात्याणिनेयीत्यादि ।

(१) अतएव मूले गाङ्गेय इति आबन्तोदाहरणं न सङ्गच्छते, गङ्गाशब्दस्य
नदीवाचकत्वात् ।

(२) शिवादी "अद्भवा भावुषीसंज्ञा नदीसंज्ञा सता इह" इत्युक्तेः शिवादिवात्
षण्ये प्राप्ते इत्यर्थः ।

(३) एतत् इतीशनाद्या इति वार्तिकसूत्रोक्तविधानमित्यर्थः ।

(४) एवस्य इनेयः स्यादित्यर्थः ।

(५) स्थानिवन्त्वादेशैतदित्यर्थः सिद्धयतीति कार्त्तिकेयः ।

इतो लृगिनेयस्य परस्त्रियाः । १. परस्त्रीशब्दात् परस्य इनेयस्य इतो लृक् स्यात् । पारस्त्रैण्यः, सुभगादित्वात् दहयोर्त्रिः (१) । इह सत्यर्थकुलटाया ग्रहणं, तेन सत्याः कुलटाया अपत्यं कौलटिनेयः, अत्रग्रदेराकृतिगणत्वात् ष्ण्यः । असत्यास्तु कौलटेरः कौलटेयः । सौभागिनेय इति । सुभगादिर्यथा—

भग जङ्गल हृत् सिन्धु धेनु बलजटोत्तराः (२) ।

वध्योगोऽगारवेणुश्च (३) शतकुम्भ-परस्त्रियौ ॥

इह सर्व्व-परादिस्तु लोकः (४) प्रयोग इत्यपि ।

अनिहत्या चतुर्व्विद्या कुरुपञ्चाल एव च ॥

अधिदेवाधिभूतो च, ण्ये राजपुरुषो मतः ।

सर्व्व्यात् पुरुषभूमी च तथात्वान्तरहृत् स्मृतः (५) ॥

अन्वादिशतिकोऽपि (६) स्यादनुसंवल्लरो मतः ।

अस्यहेत्यस्यह्यौ (७) च तथा कुरुकतो मतः ॥

स्यात् पुष्करसदित्येव सूत्रपूर्व्वनङ्गः स्मृतः (८) ।

अभिगमोऽनुहोङ्गश्च प्राग्देशनगरान्तदाः (९) ॥

(१) दुर्गादासस्तु परस्त्रोशब्दादिनेये कृते सुभगादिपाठसामर्थ्यात् ययोर्लोप इतीकारस्य लोपाभावे सन्धौ तस्यैव दृढित्वाच्च ।

(२) भगान्त, जङ्गलान्त, हृदन्त, सिन्धुन्त धेनुन्त, बलजान्त शब्दा इत्यर्थः ।

(३) अङ्गारवेणुरिति पाणिनीये ।

(४) इहलोकः सर्व्वलोकः परलोकश्च इत्यर्थः ।

(५) सर्व्वपुरुषः, सर्व्वभूमिः, अन्तरहृत् इत्यर्थः ।

(६) अन्तुशतिक इत्यर्थः ।

(७) अस्यहेति, अस्यह्यत् इत्यर्थः ।

(८) सूत्रनङ्ग इत्यर्थः । (९) पाच्ये देशे वाच्ये नगरान्तशब्दा इत्यर्थः ।

नेन्द्रान्तर्घादिवृक्णास्तङ्गे चेद्देवता अपि ।

अथ प्रवाहणः श्लोये, षीयान्तश्च स इत्यपि (१) ॥

अर्द्धादिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजनद्वयदि ।

अनीश्वरोऽशुचिर्षैवाचेत्त्राकुशलो मती ।

सुभगादिरिति ख्यातोऽसंख्यस्तन्त्रेषु तान्त्रिकैः ॥

भगादीनि दान्यन्तरदानि येषां ते । सुभगाया अपत्यं
सौभागिनेयः । हयोर्दयोत्रिः । एवं सौभाग्यं दीर्भाग्यम् । महते
सौभाग्ये दीयते, उद्गात्रादिषु छान्दसः । कुरुजङ्गले भवः कौरु-
जाङ्गलः । कश्चित् जङ्गलधेनुवलजान्ताः सुभगादौ न पठ्यन्ते,
तन्मते कौरुजङ्गलः वैश्वधेनवः सौवर्णवलज इति । सुहृदो भावः
सौहार्दं दीर्घार्द्धम्, इह मुख्यस्य (२) ग्रहणात् । अदिष्टस्य (३) तु
सौहृद्व्यं सौहृदमिति । सुहृद इदं सौहार्दं । शक्तप्रधानः सिन्धुः,
मध्यपदलोपात् शक्तुसिन्धुः, तत्र भवः शाक्तसैन्धवः । सिन्धुशब्दः
कच्छादिषु पठ्यते, तेन तदन्तविधिरपि षणः । वैश्वधेनवं समूहे,
अधेनवम् । सौवर्णवालजम् । वध्योशब्दो विदादिस्तस्यापत्यं ट्ः
वाध्यीगः, अनन्तरापत्ये वाध्यीगिः । अगारवैष्णनामा कश्चित् तस्या-
पत्यम् आगारवैष्णवः, एवं शातकोशम् । परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैषेयः,
ऋषेयस्य इनेयः । इहलौके भव ऐहलौकिकः, लोकोत्तरादिति

(१) श्लोये परे प्रवाहणशब्दः सुभगादिः, श्लोयान्तः स प्रावाहणश्लोयोऽपि
इति एवं, सुभगादिरित्यर्थः । प्रावाहणशब्दस्य सुभगादिपाठफलं परत्र स्फुटी-
भविष्यति ।

(२) अनादिष्टस्य हृच्छब्दस्येत्यर्थः ।

(३) हृदयशब्दस्यानजातस्येत्यर्थः ।

शिक्कः । सर्वलोके विदितः सार्वभौतिकः, परलोके भवः पार-
लौकिकः । प्रयागे भवः प्रायोगिकः, अध्वन्मादित्वात् शिक्कः ।
असिहत्यायां भवः आसिहात्यः । चतस्रो विद्याः चतुर्विद्याः
चतुर्विद्या एव चातुर्वेदां, चतुर्वर्णादित्वात् ख्यः । परे तु विद्या-
स्थाने वेदमाहुः । कुरुपञ्चाले भवः कौरुपाञ्चालः । अधिदेवे
अधिभूते भवम् आधिदैविकम् आधिभौतिकम्, अध्वन्मादित्वात्
शिक्कः । राजपुरुषस्य भावः, ब्राह्मणादित्वात् श्यः, राजपौरुष्यम् ।
श्यो किं ? राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणः । सर्वपुरुषस्येदं
सार्वपौरुषं, सर्वभूमेर्निमित्तम् ईश्वरः संयोग उत्पातो विदितो
वा सार्वभौमः । अन्तरहतोऽपत्यम् आन्तरहातिः । अनुशतिक-
स्येदम् आनुशतिकम् । अनुसंवत्सरेण दीयते आनुसांवत्सरिकम् ।
अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य आस्यहैतिकः, गणपाठात् थलुक् । अस्य
हृत्येऽभियुक्तः आस्यहात्यः श्यः । अत्र परैकदेशिनः अस्यहेति-
अस्यहृत्यौ शब्दौ न पठन्ति । अस्यहृत्यशब्दोऽध्याये वर्त्तते ।
कुरुकतस्यापत्यं कौरुकात्यः, गर्गादित्वात् श्यः । पुष्कर-
सदोऽपत्यं पौष्करसादिः, बाह्वादित्वात् श्यः । सूत्रपूर्व्वेति—
सूत्रं पूर्व्वं यस्य, स चासौ नङ्घेति सूत्रनङ्, तस्यापत्यं
सौत्रनाङ् । अभिगममृच्छति आभिगामिको गुणः । अनु-
हाङ्गेन पठति आनुहौङ्गिकः । प्राग्देशेति—नगररूपमन्तदं येषां
ते प्राग्देशे वर्त्तमानाश्चेत् सुभगादयः (१) । पुण्ड्रनगरे भवः

(१) येषां शब्दानामन्ते नगरशब्दोऽस्ति तावदशब्दा यदि प्राचां देशनामानि
भवन्ति, तदा ते सुभगादय इत्यर्थः ।

पीण्डनागरः सौहानागरः । प्राग्देश इति किं ? महानगरे भवः
 माहनगरः । नेन्द्रान्त- इति—इन्द्रोऽन्तो यस्य स इन्द्रान्तः, घं
 आदिर्यस्य स घादिः, घादिषासौ वरुणश्चेति घादिवरुणः,
 इन्द्रान्तश्च घादिवरुणश्च, तौ न विद्येते यांसु ताः, तच्चे इति—तच्छ-
 ब्देन देवतोच्यते, तासाञ्च इन्द्रः तस्मिन् । तथाच देवतामां च
 सति उक्तलक्षणदेवतावाचकशब्दाः सुभगादौ पठ्यन्ते । तेन
 अग्निश्च मरुश्च, तौ देवते अस्य, अग्निमारुतं कथं क्रियते ।
 यो देवताइन्द्रः सूक्तसम्बन्धी हविःसम्बन्धी वा तत्रैवायं
 विधिः । इह तु न भवति—स्कान्दविशाखः, ब्राह्मप्रजापत्यम् ।
 नेन्द्रान्तघादिवरुणा इति किं ? सौमिन्द्रम्, ऐन्द्रावरुणं (१) हविः ।
 इह तु स्यादेव—ऐन्द्राम्न्म आग्नीवारुणम् (२) । अथ प्रवाहण
 इति—अथानन्तरं प्रवाहणशब्दोऽत्रादिषु पठ्यते, ष्येय एव तस्य
 ग्रहणं, तेन प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः, तस्यापत्यं युवा प्रावा-
 हणेयिः । एतदादिसर्वं (३) सुपञ्चालादावपि पठ्यन्ते । तेन
 पूर्वदस्य त्रि-विकल्पः, प्रवाहणेयः प्रवाहणेयिः । अर्द्धादीति—
 आदिषासौ अश्चेति आद्यच्, न अत् अनत्, आद्यच् अनत् यस्य
 तत्, परिमाणविशेषणम् । तथाच अकारभिन्नाद्यच् अर्द्धादि परि-
 माणं सुभगादौ पठ्यते । अर्द्धद्रोणेन क्रीतम् अर्द्धद्रौणिकम्, अर्द्ध-
 कौडविकम् । अनदिति किम् ? अर्द्धप्रस्थेन क्रीतम् अर्द्धप्रस्थिकम् ।

(१) अत्र अवायुदेवतार्थश्चेति इन्द्रशब्दस्य ऊ, तमेव हीर्घादित्यम् ।

(२) अत्र अग्नेर्ही सोमवरुणयोरिति ऊ ।

(३) प्रवाहणाद्यनुश्रवणाः शब्दाः ।

आर्धप्रास्थिकम् इति कश्चित् । सुपञ्चालादित्वात् अर्धद्वीणिकम्, अर्धकौडविकम् । एवम् आनेश्वर्यम् अनैश्वर्यम्, आशीचम् अशीचम्, आचैत्रघ्नम् अचैत्रघ्नम्, आकौशलम् अकौशलम्, अनिपुणम् अनैपुणम् इत्यादि । असंख्यः सुभगादिः तन्त्रे तान्त्रिकैरुक्तः, तेन उदकशुद्धस्यापत्यम् औदकशौडिरित्यादि । प्रसङ्गसङ्ख्या (१) साहित्येन (२) सुपञ्चालादिरिह निरूप्यते ।

सुसर्वाङ्गाञ्जनपदा, अग्रामद्रा दिशश्च (३) ते ।

प्राग्ग्रामनगरा दिग्भगोऽवयवाट्स्तुवाचिनः ॥

संवत्सरस्तु संख्यादिः, संख्या संख्यादिरेव च ।

अग्रानपरिमाणञ्च संख्यादि चेदनामनि ॥

अभविष्यति संख्यादि वर्षे, प्रोष्ठपदास्तु जे ।

अथ प्रवाहणः शोये शोयान्तश्च स इत्यपि ॥

अर्धादि परिमाणञ्च भवेदाद्यजनव्यदि ।

अनीश्वरोऽश्विचैवाचैत्रघ्नाऽकुशलो मती ॥

अनिपुणश्च, केऽप्यत्रायथातथा-यथापुरो ।

सुपञ्चालादयश्चैते कथ्यन्ते कोविदोत्तमैः ॥

सु सर्व्व अर्ध इत्येतेभ्यो जनपदाः सुपञ्चालादौ पठिताः, तेन सुपञ्चाले भवः सुपाञ्चालकः, एवं सर्व्वपाञ्चालकः । अग्रानन्तरं ते जनपदा मद्रभिन्ना दिक्पूर्वाश्चेद्भवन्ति तदा सुपञ्चालादौ

(१) सुभगादिगणव्याख्याने सुपञ्चालादिगणोद्धेत्वेनेत्यर्थः ।

(२) सूत्रे सुभग सुपञ्चालाद्योरित्येकल पाठेनेत्यर्थः ।

(३) दिश इति पञ्चम्यन्तं, तेन दिग्वाचकशब्देभ्यः परवर्त्तिन इत्यर्थः ।

पठ्यन्ते । यथा पूर्वपाञ्चालक-उत्तरपाञ्चालकः दक्षिणपाञ्चालकः ।
 अमद्रा इति किं ? पौर्वमद्रः, आपरमद्रः । दिग्वाचकेभ्यः प्रादेश-
 वर्त्तिग्रामनगरवाचकाः सुपञ्चालादौ । यथा पूर्वा चासौ इषुका-
 मशमी चेति, तत्र 'भवः पूर्वेषुकामशमः' पूर्वकार्ष्णश्रुतिकः ।
 नगराणां तातत्—पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भवः पूर्वपाटलिपुत्रकः
 पूर्वकान्यकुजः । नगराणां ग्रामग्रहणेनैव सिद्धे भेदेन यत्
 उभयोर्होपादानं तत् सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थम् (१) । तथाच दिक्पूर्व-
 समुदायं पूर्वेषुकामशम्यादि ग्रामनामधेयम्, इह तु दिग्वाचकं
 विनैव पाटलिपुत्रादिशब्दो नगरमाह । पूर्वत्र ग्रामवाचकसमु-
 दायस्य दिक्पूर्वावयवाद्युत्तरस्य त्रिः । इह तु दिग्वाचका-
 न्नगरस्योत्तरस्य त्रिरिति । अवयवादिनि—ऋतुशब्दस्य समभिव्या-
 हारात् ऋत्ववयववाचिनः पूर्वदात् ऋतवः सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते ।
 यथा-पूर्वं वर्षाणां (२) पूर्ववर्षास्तत्र भवः पूर्ववार्धिकः, पूर्व-
 हैमन्तः । अवयवादिनि किं ? पूर्वसु (३) वर्षसु भवः पौर्व-
 वार्धिकः । संख्यापूर्वसंवत्सरः सुपञ्चालादौ पठ्यते । यथा द्वौ
 संवत्सरौ व्याप्याधीष्टो ऋतो भूतो भावी (४) वा द्विसांवत्सरिकः ।

(१) दिग्वाचकशब्देः सङ्ग सम्बन्धेन वो भेदस्य प्रतिपत्तिनिमित्तमित्यर्थः ।

(२) वर्षाणां पूर्वोभाग इत्यर्थः ।

(३) अतोतास्मित्यर्थः ।

(४) अधीष्टः सत्कृत्व व्यापारितः । भूतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया
 व्याप्यकासः । भावी तादृश एवानामतकाल इति सिद्धान्तकौस्तुभे । मासमधीष्टो-
 ऽध्यापक इत्यदाहरणे काशिका च (५ । १ । ८०) "ननु अथेष्वर्थं भरथं च
 सङ्घर्षं क्रियते, तेन कथं मासो व्याप्यते ? अथेष्वभरणे क्रियार्थे । तत्र फल-
 भूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप्य इत्युच्यते" ।

संख्यपूर्वसंख्यापि सुपञ्चालादौ, यथा—हे षष्ठी व्याप्याधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्विषाष्टिकः, द्विसप्ततिकः। द्विषष्ट्यादिशब्दाः संख्यासु वर्त्तमानाः कालाधिकारीय-त्यमुत्पादयन्ति (१)। संख्यादि शानवर्जितं परिमाणसंज्ञायां सुपञ्चालादौ पठ्यते। यथा—हौ कुड्वी मानमस्य द्विकौडविकः, द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौ-वर्षिकम्। अनामनि इति किं? प्राञ्चलोहितिकः पाञ्चकपालिकः। अशान इति किं? द्वाभ्यां शानाभ्यां क्रीतं हैशानम्। अत्र केचित् वा कुलिजस्य ग्रहणं, तेन द्विकौलिजिकं हैकुलिजिकमित्याहुः। अभविष्यति संख्यादि वर्षे सुपञ्चालादौ पठ्यते। हे वर्षे व्याप्या-धीष्टो भूतो भूतो वा द्विवार्षिकः त्रिवार्षिकः। भविष्यति तु त्रीणि वर्षाणि व्याप्य भावी, त्रैवर्षिकः। तथाच—

यस्य त्रैवर्षिकं (२) धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ इति महावृत्तिः।

(१) कालाधिकारे यः प्रत्ययो विहित एभ्यः स एव स्यात्। अतएव दशैकादि-त्यस्य टीकायां “कालेभ्य” इति वक्ष्यमाणवाचिन्केन षण्णकः।

(२) वर्षस्याभविष्यति ७।३।१६। इति पाणिनिः। संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति। द्विवर्षे अधीष्टो भूतो भूतो वा द्विवार्षिकः। त्रिवार्षिकः। अभविष्यतीति किम्? यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये। अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति। त्रीणि वर्षाणि भावीति त्रैवर्षिकमिति काशिका।

विज्ञानकौस्तुभ्यां तद्धितेषु कालाधिकारे पूर्वोक्तस्येष्टा वृत्तिः “उत्तरपदस्य वृद्धिः स्या” इति। द्विवार्षिकः। भविष्यति तु द्वैवर्षिक इत्युदाहृतम्।

वर्षस्याभविष्यति इति संज्ञापकारे खण्डिपादे ४३ खण्डम्। हे वर्षे अधीतो पत्यः द्विवार्षिकः। भविष्यति तु हे वर्षे भावि त्रैवर्षिकम् इति वृत्तिः। अत्र गोबीचन्द्रः—संख्यावाचकान् परस्य वर्षशब्दस्य तद्धिते षिति परे उत्तरपदस्यादौ

जे इति जातार्थी निर्दिश्यते, तत्र यो विहितस्त्वस्मिन् प्रोष्ठ-
पदाशब्दः सुपञ्चालादौ पठ्यते । यथा—प्रोष्ठपदा नाम नक्षत्रं,
ताभिर्युक्तः काल इत्यर्थे षण्, तस्याविशेषे लुप् (१) प्रोष्ठपदा,
तत्र जात इत्यर्थे ऋतुनक्षत्रात् षण्, प्रोष्ठपादः । ज इति किं ?
प्रोष्ठपदासु भवः कुशलो वा इत्यर्थे षो प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठपदा
इति निर्देशात् तत्पर्याय-भाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहणं, तेन भाद्रपादः,
अजे तु भाद्रपद इति । अथ प्रवाहणः षोय इत्यादिप्रयोगाः
प्रदर्शिताः । केऽपीत्यादि आहुरिति शेषः, तेन अयाथातथ्यं अया-
थापुर्थं, परमते तु अयाथातथ्यम् अयाथापुर्थमित्यपि ।

हृद्भिर्भवति अमविष्यदर्थे चेतद्धितो विहितः । द्विवापिक इति तु पूर्ववत् टिकण्

• * यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं स सेभं पातुमर्हतीति भाव्यर्थेऽत्र तद्धितः ।

सुद्रितस्य कस्यचित् सुपद्मव्याकरणपुस्तकस्य हृद्भिर्भवेत् “द्विषः परस्यामद्रा-
णा”मिति १० सूत्रस्य हत्तौ द्वैवर्षिकं भक्तं, त्रैवर्षिकं धान्यमिति, तथाविधस्य
कस्यचित् कनाप-व्याकरण-पुस्तकस्य च चतुष्टयहत्तौ “हृद्भिरादौ सथे” इति ४३३
सूत्रस्य टोकायां भाविन्यर्थे तु द्वे वर्षे भावि द्वैवर्षिकमिति निधिकरप्रमादः, अन्यथा
अमविष्यदर्थे संख्याद्विवर्षशब्दस्योत्तरपदहृद्भिं नियम्य अमविष्यदर्थक प्रसूटाहरणे
पुनस्तस्यैवोत्तरपदस्य हृद्भिः सर्वथैवासङ्गतेः, काशिका-सिद्धान्तकौस्तुभे संक्षिप्तसार-
सुग्धबोधटीकाकार-कण्ठनायकपञ्चानन-कृतहृदयसुग्धबोधमतविरुद्धत्वात् ।

यस्य त्रैवर्षिकं धान्यमिति श्लोकस्तु ब्रह्मवैवर्तपुराणे षट्पितृमाध्याये श्रीकृष्ण-
जन्मस्यखडे नारदं प्रति नारायणशशक्ये यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भूतिसिद्धये
इति ज्ञात्वा पठितः, विद्यासागरेण च उत्तरचरितस्य प्रथमाङ्के सोमपीतीत्यस्य
व्याख्यायां तथैवोद्भूतः पाठः । एवं सत्सङ्गिताया एकादशाध्याये ७म श्लोके “यस्य
त्रैवर्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्त्वहत्तये” इति पाठो दृश्यते । अतोऽत्र यद्वरुणस्य तत्-
सुधीमिच्छिन्वमिति ।

• (१) ढके कादित्यस्य टोकायां “क्षविषे ऋषि”ति वार्त्तिकस्य इत्यस्यम् ।

४२३ । क्षुद्रागोधाभ्यो वैरारौ ।

(क्षुद्रा-गोधाभ्यः ५॥॥, वा १२१, एरारौ १॥) ।

नाटेरः नाटैयः, गौधारः गौधैरः गौधैयः ।

गार्ग्यः वाक्यः जामदग्न्यः पाराशर्यः ।

४२३ । क्षुद्रा । क्षुद्राश्च गोधाश्च तास्ताभ्यः । अनिर्देशो-
गणार्थः । एयस्य एरविधानसामर्थ्यात् वा ण्येयस्य स्थितिः ।
क्षुद्रादिभ्य एयस्य एरो वा स्यात् । क्षुद्रादयस्त्वङ्गहीनाः शील-
हीनाः सङ्ग गोधया । गोधादिभ्य एयस्य आरो नित्यं स्यात्, वा
शब्दस्य व्यवस्थया ।

गोधादयस्तु---गोधा जङ्गी सृगी चैव पण्डः काकी च
मूषिका ।

नाटेर इति—नट्या अपत्यम् इति वाक्यं, पत्ने नाटैयः ।
एवं यदा कुलटाशब्दोऽसतीवाचकस्तदा कौलटेरः कौलटैयः,
शीलहीनत्वात् । अङ्गहीनायास्तु काणायाम् अपत्यं काणेरः
काणैयः । एवं कौजेरः कौजेय इत्यादि । गौधार इति—
गोधायाम् अपत्यम् इति वाक्यं, क्षुद्रादिप्राठात् गौधैरः, अत्रप्रादौ
पृथक् प्राठात् गौधैय इति । जङ्गस्यापत्यं जाङ्गारः, सृग्या अपत्यं
मार्गारः, पण्डस्यापत्यं पाण्डारः, काक्या अपत्यं काकारः,
मूषिकायाम् अपत्यं मूषिकारः, बाह्वादित्वात् मूषिकिः ।

चटकाभ्यामैरो, लुक् तु स्त्रियाम् । चटकाश्च चटकायाश्च
परस्मै षोडश एरः स्यात् । स्वपत्ये ऐरस्य लुक् । अतएव

चटकात् ष्येयः (१) । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः ।
स्त्रियान्तु चटकस्य चटकाया वा अपत्यं स्त्री चटका ।

गार्ग्य इत्यादि—ननु गर्गादि-नङ्गादिभ्यां गोत्र एव ष्या-
ष्यायनी, तत् कथमपत्यसामान्यं विहित (२) इति चेत् सत्यं,
जामदग्नयः पाराशर्य इत्युभाभ्याम् अनन्तरे ष्यास्य, द्वीणायन
इत्यत्र ष्यायनस्य च दर्शनात् सामान्येनोक्तम्, अन्यत्रान्तर एवेति
भावः (३) । गर्गस्य भीत्रापत्यं गार्ग्यः, अनन्तरे तु अतः षिः
गार्गिरित्यादि ।

गर्गादिर्यथा—

गर्गो वत्साकृती (४) रेभो व्याघ्रपादवटः (५) शठः ।
अजो विलस्यग्निवेशी (६) जरमाणो धनञ्जयः ॥
वृक्षो विश्वावसुः शङ्खो वस्यं-धूम-पुलस्तयः (७) ।
संस्कृतिर्वेदभृद्दीनयोगोवाजस्वसे (८) मधुः ॥
विप्रेऽथ लोहितो मण्डुर्जिगीषुर्गृह्लुर्लतुः ।
कपि-बोध-वतण्डास्वाङ्गिरसेऽप्यथ कौशिके ॥

(१) कृते चटका च चटकस्य ताभ्यामित्येकशेषः । अत्रगार्ग्ये चटकशब्दा-
स्तुक्त्वेऽपि इङ् स्त्रियकरणेण तस्मात् ष्येय इत्यर्थः ।

(२) ष्या इति शेषः ।

(३) अनन्तरे व्यवहिते पौत्रादौ गोत्रे वाच्ये इत्यर्थः ।

(४) वत्स, आकृति ।

(६) विलसि, अग्निवेश ।

(५) व्याघ्रपाद, अष्ट ।

(७) वस्यन्, पुलस्त ।

(८) संस्कृति, वेदभृत् भीनबोध, अक्षणासे वाजपयः ।

वभ्रु-शंसित-सून्विन्द्र(१)-मनायी-मनु-कच्छपाः ।

मनुः शङ्खुः कतस्ताण्डस्तरुचो (२)'रुच-मङ्गु च ।

तरुः कुरुकतस्यैव तलुच-ग्रकलेन्द्रङ्गः (३) ॥

कग्रलोऽगस्ति-विरोहितौ हृषरङ्गमूर्ध्वो गणः (४) पिप्पलूः

कृष्णो भण्डिल-गण्डिलौ च चिकितो दल्लस्तिरुचो(५) भिषक् ।

गोकक्षाररकावुलुक-मुषली स्यूरा सुलाभ्येकलू (६)

जर्जतो मन्वित भिष्णुजाऽश्मरथ गोलुन्दं तथा कुण्डिनी ॥

अनडुदयन्नवल्की च पर्णवल्कः पराशरः ।

जतूकर्णः शर्कराक्षः पूतिमाषश्च पिङ्गलः ।

सुन्नलो हृद्दग्निश्च कुटीभृज्जमदग्नि च ।

लोहितार्दिश्च कखादिर्गर्गादौ परिकीर्तितः ॥

गर्गस्याऽन्तरापत्यमिति वाक्यं, षोडश यथोर्लोप इति अकारलोपे त्रिः । स्त्रियां षिच्चादीपि गार्गी, श्यायनपक्षे गार्ग्यायणी । एवं सर्व्वचोदनीयम् । इह पुलस्तिशब्दपाठात् व्वे पुलस्तयः । पुलस्त्य-शब्दस्य तु व्वे पौलस्त्या इति । यद्यपि वेदभृच्छब्दादृषिणो कृते पश्चात् स्वार्थे षोडश वैदभृत्य इति सिध्यति, तथापि व्वे लुकि वेदभृत इति सिद्ध्यर्थः पाठः, तत्र तु वैदभृत्या इति । वाजशब्दोऽस्ये गर्गादिः, तेन वाजस्यापत्यं वाज्यः ; से तु

(१) सूनु, इन्द्र ।

(४) हृषगण, रङ्गगण ।

(२) कत, तयङ्, तरुच ।

(५) इल्भ, तितिश्च ।

(३) शङ्ख, इन्द्रङ्ग ।

(६) मोक्ष, क्षाररक, जलक, मुषल, स्यूरा, सुलाभिन्, एकलू ।

४२४ । ओदीतोऽज्यत् तक्रुदय-क्यङ्गाः ।

(ओत्-ओतः ५।, अच्वत् ।१।, तक्रुदय-क्य-ङ्गाः-१॥) ।

ओदीङ्गां परस्तसंज्ञः क्तसंज्ञकश्च यः क्यङ्गौ च अज्यत्
स्यात् ।

बाभ्रव्यः । 'नाडायनः गार्ग्यायणः दाक्षायणी । पैतृष्वस्त्रीयः
मातृष्वस्त्रीयः । रैवतिकः आश्वपालिकः । यादवः आङ्गिरसः ।

सौवाजिः । एतेनान्येषां सेऽपि सौगार्यं इत्यादि । माधव्यो विप्रः,
अन्यत्र माधवः ।

शकलान्ताज्ञोहितादेः (१) ष्यस्य स्त्रियां ष्यायन्नित्यम् । तेन
सौह्रित्यायनीत्यादि । कपेरन्तरापत्यं काप्यः, स्त्रियां काप्यायनी ।
एवं बौध्यः बौध्यायनी, वातण्ड्यः वातण्ड्यायनी । अनाङ्गिरसे तु
कापेयः बोधिः, वातण्ड्यः शिवादित्वात् ष्यः । अनाङ्गिरसेऽपि
गर्गादित्वात् ष्यः, वातण्ड्यः, स्त्रियां वातण्ड्यायनी वातण्डीति
कश्चित् ।

४२४ । ओदी । ओच्च औच्च तत्तस्मात्, अजिव अज्यत्,
तच्च कृच्च तौ तक्रुतौ, त-क्रुतोर्यः तक्रुदयः, तक्रुदयश्च क्यश्च क्यश्च
ते । बाभ्रव्य इति—बभ्रोरपत्यं ष्यः, न्वोर्लोपौताविति उवर्ण-
स्त्रीकारः, यस्याज्वहावात् यलायवायाव इत्यवादेशः । कौशिक
एवाभिधानम्, अन्यत्र बाभ्रवः । तनुस्थाने तन्तुरिति पठत्यपरः ।
कतो मुग्धविशेषः, तस्यान्तरापत्यं कात्यः, स्त्रियां कात्यायनी ।

• (१) गर्गादी क्षोहितशब्दाद्धारभ्य शकलशब्दपर्यन्तेभ्यः शब्देभ्य इत्यर्थः ।

कखादेः प्रयोजनमग्रे वक्ष्यते । गंगादेराकृतिगणत्वात् वामरथ-
शब्दः कखादौ ज्ञातव्यः । वामरथस्यापत्यं वामरथ्यः, ङे तु वाम-
रथाः, स्त्रियां वामरथ्यायनी वामरथी, वामरथ्यस्यापत्यं युवा वाम-
रथ्यायनः, वामरथ्यस्य छाता वामरथाः । सङ्घाङ्घोषलक्षणानि
वामरथानि, (१) वामरथशब्दादघोत्रेऽप्युपचारात् (२) ।

कुर्वादेरषिहोराजश्वशुरात्स्वनिम्नानोस्तु संश्व । कुर्व्यादेर्गोत्रे-
ऽगोत्रे च षणोऽपित् स्यात्, ष्य इत्यर्थः, गोर्राजश्वशुरेभ्यस्तु अनित्
इत्शून्यो, य इत्यर्थः, मनोस्तु ययोगे संश्व, न इत् । कुरोरपत्यं
कौरव्यः कौरव्यी कौरव्या इत्यादि, स्त्रियां कौरव्यायणी कौरव्या ।
केचित् कौरव्यायणीति नित्यमाहुः । एवं लाक्षण्याः लाक्षण्या
लाक्षण्याः । स्त्रियां लाक्षण्या इत्यादि ।

कुर्वादिर्द्यथा—

कुरु कवि गर्गर-गणिका-कूटं, शकल शलाका सत्यंकारम् ।

श्राकः शुभ्रो मति-मङ्गूषं, तच्चा लक्षण-वङ्गभीकारम् ।

एरका-सुर-कैशोरि रथकारश्च पट्टिका ।

पिण्डीमूलेन्द्रजाली वाक् शकभूरविमारकः (३) ।

(१) वामरथस्यापत्यं वामरथ्यस्तस्मानि (सङ्घाङ्घोषलक्षणानि) इति वाम-
रथानि । अत्र वामरथ्यशब्दात् संघादिषु वाच्येषु “ष्णि ष्णर-ङ्गात् सङ्घाङ्घोष-
लक्षणे” इति वक्ष्यमाणवार्त्तिकेन इदमर्थे ष्णः, तस्मिन् अपत्यस्य लोपे वाच-
रथानीति । वार्त्तिकन्तु विकारसंज्ञेति स्मृतस्य टीकाशेषे द्रष्टव्यम् ।

(२) ननु वामरथशब्दस्य गर्गादित्वात् कथमपत्यसामान्ये ष्य इत्यत आह
वामरथशब्दादिति । उपचारात्—गोलत्वारोपादित्वर्थः ।

(३) पिण्डीमूल, इन्द्रजालि, वाक्, शकभू, अविमारक ।

एकजित् श्यावनायश्च पिष्टमत्-पथिकारिणी ।
 हन्ता भर्ता शूर्पणायो दामोष्ठीषिरिनस्तथा (१) ।
 भवः श्यावरथः श्यावपुत्रः सेनास्तदा मताः ।
 कारवः, क्षत्रिये सम्नाटं, केशिन्याः केशिनो भवेत् ।
 ख्ये भ्रातुर्वम् च तस्यैव (२) 'वेणः केनचिदौरितः ।
 यमादित्यादितिश्चैवाऽपश्चाद्यादिपतिर्दितिः (३) ।

पश्चादिर्यथा—

पश्चश्च-कुल-राष्ट्राथ-गण-वास्तु-धनं वसु ।

विद्या-शत-नर-क्षेत्रं प्राण-धान्य-सभा-जगत् ॥

रथकारशब्दोऽत्र जातिवचनः, शिल्पिवचनस्तु कारुत्वेनैव प्राप्तः ।
 शक्ने भवतीति शकभूरिह पाठवलात्कारागमः । हारिषेण्यः वैश्व-
 क्सेन्यः, बाह्वादित्वात् हारिषेणिः वैश्वक्सेनिः । एवं तान्त्रवाय्यः
 तान्त्रवायिरित्वादि । सम्नाजोऽपत्यं साम्नाज्यः, क्षत्रियः । अन्यत्र
 बाह्वादेराकृतिगणत्वात् साम्नाजिः । केशिन्या अपत्यं केशिन्यः,
 ख्ये केशिनादेयः, अन्यथा पुंवद्भावे (४) केश्यः स्यात् । भ्रातुरपत्यं
 भ्रातृव्यः (५) ख्यस्य वम्, पिष्टव्यस्त्रादित्वात् भ्रात्रीयः । कस्य-

(१) दामोष्ठीषि, इन ।

(२) भ्रातृशब्दात् ख्ये सति तस्य श्यस्यैव वम् भवति, न इत् ।

(३) यम्, व्यादित्य, अदिति, पश्चादिगण-भिक्षगन्धपूर्वक-पतियब्द, दिति ।

(४) पुं वद्भाववार्त्तिकसूत्रं ३२८ सूत्रस्य टीकायां द्रष्टव्यम् ।

(५) भ्रातृव्यो भ्रातृज-द्विषो इत्यनरः । भ्रातः शत्रुरपत्यञ्च भ्रातृव्यौ । अत्र
 द्विदृशे कृदिकल्पनं, तेन सामान्यद्विष्टेन न तु भ्रातृद्विष्टः । भ्रातृपुत्रः शत्रुपुत्रश्च
 भ्रातृव्याविति मद्भेदः । तन्मते भ्रातृशब्देन भ्राता शत्रुश्चेति मन्व्यम्—इति
 प्रयोगरत्नभाषाटीका ।

चिन्मते वेणशब्दस्य कुर्वादित्वात् वैष्णुः, तथा च — वैष्णं घृथं हैहय-
मर्जुनश्च इति । वेणाच्छन्दसीति पाणिनिस्त्राच्छान्दसमिदम् ।
यमस्यापत्यं याम्यः । आदित्यस्यापत्यम् आदित्यः, ख्ये ख्यलोपः(१)
अदितेरपत्यम् आदित्यः । प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यः, एवं वैश्वपत्यः ।
दितेरपत्यं दैत्यः । पश्चाद्यादपतस्तु — पाशुपतः जागत्यत इति
कुर्वादि । गोरपत्यं गव्यः । राज्ञोऽपत्यं राजन्यः, क्षत्रियेऽभिधा-
नम्, अन्यत्र राजनः. मन्वर्ज्ज्यादिना नियमेन न नलोपः, ५ नपन्
इति नियमान्न उङ्लोपः । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः, संज्ञायां बाह्वा-
दित्वात् श्वाशुरिः । मनोरपत्यं मनुष्यः, ये सन्, न इत् । नाडायन्
इति—नडस्यान्तरापत्यम् इति वाक्यम् ।

नडादिर्यथा—

नड भण्डित रोहिण्य शङ्ख पुटं
पद (२) काण चरं गिरि चक्र कुटम् ।
विद काश वनं कुल धूम जलं
किर चित्र सुरं खड लोह नरम् ॥
भङ्गिलो भङ्गलो भङ्गितः प्रकृति-(२)
श्वपलो नमकः खदिरो मिमतः ।
चरकः शकटः शलभी बदरः
स्थिरकः खरपः सुमनोऽज-जनाः ॥

(१) अदितिशब्दस्य कुर्वादौ पाठात् ख्ये आदित्यः, आदित्यशब्दस्यापि
तत्र पाठात् पुनर्ये अलोपोप इत्यकारवकारयोर्लोपः ।

(२) पाद इति पाणिनीये ।

(३) प्रकृतिरित्यत्र प्रकृत इति संक्षिप्तसारे, प्रकृत इति पाणिनीये ।

सायक दासक किङ्कर दुर्ग
 कातर काखल (१) पिङ्गल धूम्रम् ।
 भण्डिल कोशल मुपक विशालम्
 आतप चूप(२)मश्व विशम्भम् ॥

भोजः खरप पञ्चाल वामोदक्ष धरित्रिणः ।
 अश्मा गोमी च गोलाक्ष (३) जलन्धर युगन्धराः ॥
 कुमारः शिंशपा काव्यो वीलाहार्हावितिश्रितिकौ (४) ।
 आनडुह्यार्जुनो दण्डी श्यामो वाग्मी च सप्त च ॥
 इन्द्रामुथो निगुः (५) काश्यो राजव्य तिक पिञ्जराः ।
 हीपः प्राणो दास मित्र मुञ्जार्कं टण शूद्रकाः ॥
 अनुश्रीवः श्विष्ठा च विश्वानरश्च हंसकः ।
 मण्डपाकशमला (६)स्तम्भ-खर्जूर-चममञ्च ऋक् ।
 श्रीशो हस्ती वैश्य(७)वाप्यौ सुकृत्यः शोण-कामुकौ ।
 ब्राह्मणोडुम्बरालोह द्रोण जीवन्त पर्वताः ॥
 स्वनाऽश्वलायदण्डं (८) स्यात् शलङ्कु सु ह्यकौशिके ।
 वाशिष्ठे तु वणो विप्रे कृण्णो जातस्तु पूरुषे ॥

- (१) कातल इति पाणिनीये ।
 (२) पाणिनीये संज्ञिप्रसारे च चूप इत्यत्र ह्रस्वकारो दृश्यते ।
 (३) गोलाक्ष इति पाणिनीये ।
 (४) वीक्ष, चर्क, इतिश, इतिश ।
 (५) निगु इति पाणिनीये ।
 (६) अक्षयलशब्दः पाणिनीये संज्ञिप्रसारे च न दृश्यते ।
 (७) वैश्य इति पाणिनीये संज्ञिप्रसारे च ।
 (८) स्वन, अचच, अप, दण्ड ।

दर्भ आघायथे भर्गस्त्रैगत्ते शूनकस्तथा ।

वात्स्ये ऋषावग्निशस्त्रा स्याच्छरद्वांस्तु भार्गवे ॥

भारद्वाजे तु आत्रेयो भरद्वाजः शपस्तथा ।

आत्रेयेऽथ ष्णायने च क्रीष्टोरुल्लुक् संदा मतः ।

ष्णान्ता ष्णान्ताश्च गोत्रार्था ट्णान्ताश्च हरित्तादयः ॥

शिशपाया अपत्यमित्यर्थे—आदाद्यचो णित्ते शिशपा दित्त्व-
वाट्-श्रेयो-दीर्घसत्र-देविकानाम् । शिशपादीनां णित्ते परे आद्यचः
स्थाने त्रि-प्रसङ्गे आत् स्यात् । शिशपायर्नः (१) । आनडुह्य इति—
गर्गादिष्णान्तः । अर्जुनस्यान्तरापत्यम् अर्जुनायनः । बाह्वादि-
त्वादाजुनिः । एवं साप्तायनः साप्तिः, पञ्चानामपत्यं पाञ्चायनः,
बाह्वादित्वात् पाञ्चिः । वैश्य इति—वैषो नाम राजर्षिस्तस्यापत्यं
वृद्धेकौशलाजादेरिति (२) खड्, वैश्यस्तस्यापत्यं युवा वैश्यायनः ।
अतएव ख-ट्-क्षत्रियाषेभ्य इति न लुक् । द्रौणायणोऽश्वत्यामा
इति तु पुञ्जे पौत्रत्वोपचारात् । शलङ्कोरन्तरापत्यं शालङ्कायनः
ष्णायने उतो लोपः । इदमकौशिके, कौशिके तु बाह्वादिः ।
वाणायनो वाशिष्ठः, अन्यत्र वाणिः । काष्णायनो विप्रः, अन्यत्र
कार्ष्णिः । जातस्यान्तरापत्यं जातायनः पुमान् । पुरुष इति

(१) शिशपाया विकारः शिशपो दण्ड इत्यपि । दित्त्वो लाङ्गलं, तं वङ्गतीति
दित्त्ववाट् दृषभः तस्यायं दात्वौहः । दात्वौह इति कात्यायनः । दितिं वङ्गतीति
दितिवाट् कश्यपस्तथाज्जात इत्यर्थे दात्वौह इति कश्चित् । डाउक् इति ख्यातो
जलधरपञ्चविशेषः । श्रेयसि भवं आयसम् । दीर्घसत्वे भवं दार्घ्यसत्तम् । देविका
नदो, तत्र भवं दानिकसुदकं (प्रयोगरत्नमाला १५६६ सू.) ।

(२) कुञ्जादेरिति ३२८ सूत्रस्य टीका इत्यस्या ।

किं ? जाताया अन्तरापत्यं जातेयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्ट-
 स्वापि ग्रहणमित्यस्य प्रापकमिदम् । दार्भायणः आघायणः (१)
 अन्यत्र दार्भिः । भार्गयणस्त्रैगर्त्तः (२), अन्यत्र भार्गिः । शौनका-
 यनो वास्यः, अन्यत्र शौनकः, विदादित्वात् टुः । आग्निश्रम्यायणः
 ऋषिः, अन्यत्र बाह्वादित्वात् आग्निश्रमिः । शारहतायनो भार्गवः,
 अन्यत्र शारहतः, विदादित्वात् टुः । आग्नेयायणो भारद्वाजः,
 अन्यत्रात्रेयिः । भारद्वाजायनः प्रापायनश्चात्रेयः, अन्यत्र भारद्वाजः—
 ऋषि-ष्णः, शापिः—अतः षिः । क्रोष्टोरपत्यं क्रीष्टायनः, उतो लुक्
 षायने । इदमकौशिक इति कश्चित् । गोत्रविहितष्णान्ता
 गोत्रविहितष्णान्ताश्च नडादौ पठ्यन्ते, तस्मादेव नियमात् यूनि
 प्रत्ययः । मूले गार्ग्यायण इति गर्गस्यान्तरापत्यं गार्ग्यः, तस्या-
 पत्यं युवा इत्यर्थे षायनः, प्राति न षण्यस्य लोपः (३) । एवं वात्स्यायन
 इत्यादि । मूले दाक्षायण इति दक्षस्यान्तरापत्यम् इति दाक्षि-
 स्तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः, एवं प्लाक्षायण इत्यादि । स्त्रियां
 गर्गस्यापत्यं यूनी गार्ग्यायणो दाक्षीति स्त्रियां युव-त्यनिषेधात् ।
 दाक्षायणौ तु दक्षस्यापत्यं दाक्षायणः, स्त्रियां पित्वादीप् ।
 गोत्रार्थं इति किं ? सोमो देवता अस्य सौम्यस्तस्यापत्यं सौम्यिः ।
 सुतङ्गमस्य निवासः सौतङ्गमिस्तस्यापत्यं सौतङ्गमः, शेष-ष्णः । एवं
 टाप्ता हरितादयः । हरितस्यान्तरापत्यं हरितः, विदाद्यन्तर्गण-

(१) आघायणो हनिभेदः ।

(२) त्रैगर्त्तस्य हनेः उदाद्यपत्यं त्रैगर्त्तः ।

(३) क्वङ्ग्रभौषेत्तत्र आकारवर्जनात् ।

त्वात् टृः, तस्यापत्यं युवा हारितायनः । परस्त्रिया अपत्यं(१) पार-
श्वस्तस्यापत्यं युवा पारशवायन इत्यादि ।

पैलादेः (२) षायनस्य लुक् । पैलादेः परस्य षायनस्य
यूनिं विहितस्य लुक् स्यात् । पैलाया अपत्यं पैलस्तस्यापत्यं युवा
पैलः । एवमुदीचोऽपत्यम् औदञ्चिस्तस्यापत्यं युवा औदञ्चिरि-
त्यादि । पैलादिर्यथा—

पैल औदञ्चि-भौलिङ्गि सात्यकामिष सात्यकिः ।

औदन्नञ्चौदमञ्जरीदशुचि(३)शालङ्कयस्तथा ।

गोपामङ्ग्योदमेघी च दैवस्थान्योदगायनी ।

म्हाफल्कीदक्षिती राह्णतिथैवौज्जिहायनिः ।

पैङ्गलायनि वाल्कायनि पैङ्गायनि वारुणि । षण्मन्ताना-
मेषां “प्राचां षोषावैङ्गादे”रित्यनेन लुकि सिद्धे अप्रान्थार्थं
पृथगुपादानम् ।

प्राचां षोषावैङ्गादेः । प्राचां गोत्रे यः षिस्तदन्तात् यूनि
विहितस्य षायनस्य लुक् स्यात्, न तु वैङ्गादेः । पद्मानगरस्या-
न्तरापत्यं पद्मानगरिस्तस्यापत्यं युवा पद्मानगारिः । वैङ्गादेस्तु

(१) परस्त्रीशब्दस्य परश्चादेशः । अत्र गीयोचन्द्रः—अत्र परस्त्रीशब्देन भिन्न-
जातीया स्त्री वाच्या, ऊदचार्यं शब्दः । ब्राह्मणेनोदायाः मूढाया अपत्यं पारश्वः,
अन्त्येन तु पारस्त्रैश्वेवः ।

(२) अत्र वाल्कादेरित्यपि पाठः । वाबस्थान्तरापत्यं वालिः तुस्यापत्यं युवा
वाचिरित्युदाहरणञ्च ।

(३) काशिकायां पृङ्गुग्वोषे च उदन्नञ्चिरिति पाठो दृश्यते सिद्धान्तबोध-
यान्त उदशुचिरिति ।

विष्णुस्थान्तरापत्यं वैद्विः तस्यापत्यं युवा वैद्वायनः । धारणस्था-
न्तरापत्यं धारणिः तस्यापत्यं युवा धारणायन इत्यादि ।

वैद्व्यादिर्यथा—

वैद्वि धारणि वास्वीकि प्राणाहतिश्च देवतिः ।

तौल्वस्थासुरि-देवोहि पौशि-वैल्वकि-वैरकि ॥

कारेणुपालि-वैकर्णी कालिङ्गाहिंसकी तथा ।

चापेटक्वासिबन्धी पौष्करसादिश्च नैयमिः ।

देवमत्यान्तरहृती तथा देवयजिष्मंतः ॥

न भरत गोत्राच्च । प्राच्यात् भरतगोत्राच्च यूनि विहितस्य लुक्
स्थात् । अर्जुनस्थान्तरापत्यम् अर्जुनिस्तस्यापत्यं युवा अर्जुना-
यनः । पूर्वस्य बाधकोऽयम् ।

पैतृष्वस्त्रीय इत्यादि । पितृष्वसुरपत्यमिति वाक्ये षीयः,
णि त्वाद्भिः, स्त्रियां पैतृष्वस्त्रीया, पैतृष्वस्त्रीयाभार्य्य (१) इत्यादि ।
पितृष्वस्त्रादिर्यथा—

पितुःस्त्रसा तथा मातुः, स्त्रसा, भ्रातुरणिद् भवेत् ।

कुत्सायां णायनिश्चैव सौवीरगोत्रसम्भवः ॥

भ्रातृशब्दात् षीयोऽणित्, तेन भ्रातृीयभार्य्य इति (२) ॥

सौवीरगोत्रसम्भवो णायनिः (१) कुत्सायां पितृष्वस्त्रादौ पठ्यते,
तस्मादपि णिष्ठीयः । यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः तस्यापत्यं

(१) अत्र युष्मत्प्रकारार्थवज्ज्यसिक्तान्त्वाच्च पुं वङ्गावः ।

(२) अत्र षिक्तान्त्वाभावात् पुं वङ्गावः ।

(३) सौवीरगोत्रापत्येऽर्धे सम्भूतो वो णायनिप्रत्ययसङ्गताः शब्दा इत्यर्थः ।

शुवाऽणित्वः, यामुन्दायनीयो जाक्लः, रेवत्यादित्वात् यामुन्दाय-
निकः । एवं सौयामायनीयः सौयामायनिकः, वार्षायणीयः
वार्षायनिकः । तथाच—

यमुन्दश्च सुयामा च वार्षांस्तुभ्यः फिज् (१) स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां ह्यौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

इति महावृत्तिः ।

ह्यौ षीयणिकौ । णित्त्वाभावे पूर्ववत् प्रयोजनम् (५) ।

रैवतिक इति—रेवत्या अपत्यम् इति वाक्यं, यथोरित्यादिना
ईकारलोपः त्रिष्व, स्त्रियां रैवतिकी । अश्वपालिक इति अश्वं
पालयतीति अश्वपालः षण्, तस्यापत्यमिति वाक्यम् ।

रेवत्यादिर्यथा—

रेवत्यश्व-मणि-द्वारपूर्वपालोऽथ कुत्सने (३) ।

गोत्रस्त्रियश्च (४) बाहुल्याद्दृढाः सौवीरगोत्रजाः ॥

कार्णव्याह-वृकव्याहौ कुक्कुटाक्षस्तथैव च ।

वृकवन्धौ सवर्णा च परे शिष्टप्रयोगतः ॥

अश्व-मणि-द्वारेभ्यः पालो रेवत्यादौ पठ्यते । जयादित्यस्तु
अश्वपाली मणिपाली द्वारपालीति स्त्रीलिङ्गमङ्गीकरोति । न्यासे
तु द्वारपालादीनामदन्तनिर्देशः । अथानन्तरं गोत्रविहितत्यान्ताः

(१) षाण्डिनीये फिज्प्रत्ययः, तर्कवागीशमते षाण्डिनिः ।

(२) शुंभङ्गावसिद्धिरित्यर्थः ।

(३) पितृवरधंविज्ञाने माला व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सेति काशिका ।

(४) पौत्रप्रभृत्प्रत्ययं गोत्रं, तथाभूता याः स्त्रियः गोत्रस्त्रियः ।

स्त्रीलिङ्गाः कुत्सायां रेवत्यादेः पठ्यन्ते । यथा—गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गिको जास्त्रः, ग्लुचुकायन्या अपत्यं युवा ग्लुचुकायनिको जास्त्रः, मिमतादित्वात् गार्गः ग्लुचुकायनश्च जास्त्रः । गोचेति किम् ? कारिकेयो जास्त्रः । स्त्रियः इति किम् ? औपगविः । कुत्सामिति किम् ? गार्ग्यो म्णवकः (१) । कुत्सन इत्येव, तेन सीवीरगोचे ये वृद्धास्तेऽपि कुत्सायां बाहुल्यादेवत्यादौ पठ्यन्ते । भगवित्तस्यापत्यं भागवित्तस्तस्यापत्यं युवा भागवित्तिको जास्त्रः, बाहुल्यात् पत्ने यजाप्राप्तं भागवित्तायनो (२) जास्त्रः । छणविन्दोरन्तरापत्यं तार्णविन्दवः तस्यापत्यं युवा तार्णविन्दविकः । आकशापस्यान्तरापत्यम् अत्रादेराकृतिगणत्वात् आकशापेयः, तस्यापत्यं युवा आकशापेयिकः । अन्ये तु अत्रादिपठितत्वात् आकशायनशब्दस्यैव आकशायनेयिको जास्त्रः इति वदन्ति, तन्न ।

तथाचाङ्गः—

भागपूर्वपदो वित्तिर्हितोयस्तार्णविन्दवः ।

द्वितीयस्वाकशापेयो गोत्रात् (३) ठग्वङ्कुलं ततः (४) ॥

इति परे ।

(१) अत्रापि गार्ग्या अपत्यं युवेति वाक्यम् । “भातामहादेरपञ्चषण्णार्थोऽयं प्रयोग इति नास्ति कुत्सा” इति काशिका ।

(२) गोलशयनानां नङ्गादौ पाठादत्र प्यावनः ।

(३) गोत्रात् गोलविहितप्रत्ययान्नात् ।

(४) ततस्कात् भागवित्त्वादियन्त्वन्नात् ।

४२५ । मन्वर्जान्ववर्ष्मिन्स्येनोऽनोऽध्वात्मनो-
पत्यणोऽविकारणाभावकर्मय ईने न न-लोपः ।

(मन्वर्जान्ववर्ष्मिन्स्येनः' ६।, अनः ६।, अध्वात्मनः ६।,
अपत्यणो ७।, अविकारणाभावकर्मये ७।, ईने ७।, न ।१।,
न-लोपः १।) ।

ठक् षिकः । वृहद्यहणमिह स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् (१) ऽसौवीर-
गोत्रजा इति किम् ? औपगविर्जाल्; । कुन्त्यायामिति किम् ?
भागवित्तायनी माणवकः ।

शेषानुदाहरति यादव इति—यदुर्नाम कश्चित्, तस्यान्तरा-
पत्यर्थे षः । अङ्गिरस इति—अङ्गिरसोऽपत्यम् इति वाक्यम् (२) ।
सुनौ तु शिवादित्वात् (३) । एवम् औपगवः माधवः मारीच
इत्यादि ।

४२५ । मन् । मनं वर्जयतीति मन्वर्जः, स चासौ अन्
चेति मन्वर्जान्, स्यादिन् स्येन्, मन्वर्जान् च वर्ष्मा च उच्चा
च स्येन् च तत्, मन्वर्जान्ववर्ष्मिन्स्येन् तस्य । अध्वा च आत्मा च
तत्तस्य । न विकारोऽविकारस्तस्मिन् षः अविकारणः,
भावश्च कर्म च ते भावकर्मणी, न भावकर्मणी अभावकर्मणी,

(१) सौवीरगोलजा इत्यङ्गेरपत्यप्रत्ययान्ताः सौवीरगोलोत्पन्नवाचकाः शब्दा
षट्त्वान्ते । ते चापत्यप्रत्ययान्तत्वादादस्वरदृष्टौ वृहसंज्ञका भवन्ति, तथापि वृह-
पहृषं, तथापि स्त्रीलिङ्गशब्द-निवृत्त्यर्थमिति भावः ।

(२) अत्र अङ्गिरा नाम कश्चित् ।

(३) शिपासौ कुर्वन्मन्वर्ष्मण्य इत्यङ्गेः ।

मन्वर्जस्वानो वर्ध्णः उच्चः स्वात् परस्मैनेय अपत्यार्ध-
णो, अनो विकारार्धवर्जं णो भावकर्मार्धवर्जं ये च, अध्वाङ्गनो-
रीने, न-लोपो न स्वात् । याञ्चनः भाद्रवर्ध्णः औष्णः
चाक्रिणः ।

शैवः वाशिष्ठः ।

तयोर्थः अभावकर्मयः, पश्चात् अविकारणश्च अभावकर्मयश्च
तत्तस्मिन् । याञ्चनः इति—यञ्चनोऽपत्यम् इत्यर्थं णः स्वीर्लोपीती
तेऽच्चे इति प्राप्तनलोपोऽनेन निषिध्यते । मन्वर्जं इति किं ?
भाद्रसामः सौसामः । अपत्यण इति किं ? चर्ध्णो परिहृतो
रथः चार्ध्णो रथः (१) । मन्वर्जानित्युक्तेः वर्ध्णो वर्जने प्राप्ते
वर्ध्णग्रहणादाह भाद्रवर्ध्णः इति—भाद्रवर्ध्णोऽपत्यम् इति
वाक्यम् । एवं शार्ध्ववर्ध्ण इत्यादि । औष्ण इत्यादि—यद्यपि
मन्वर्ज्यनेन नलोपप्रतिषेधादुक्तोऽपि प्रतिषेधः सिध्यति, तथा-
प्युच्चः पृथग्रहणमेवं ज्ञापयति, अपत्यणातिरिक्ते णो नलोप-
निषेधो न भवति, तेन औच्चं पदमित्यत्रानोऽविकारणो (२) निषेधो
न स्वात् । चाक्रिण इति—चक्रिणोऽपत्यम् इति वाक्यं, स्वेनो न
नलोपः । अस्य सूत्रस्य योगविभागः कर्त्तव्यः, तेन क्वचिद्-
न्यत्रापि (३) । तथाहि—

(१) क्तञ्च मनन्त्याङ्गोमे प्राप्ते अपत्यार्धणाभावाच्च नलोपः ।

(२) औष्णमित्यत्र इदमर्थविहितणो इत्यर्थः ।

(३) अप्रतिषेध-नलोपोऽपि न स्वादिति शेषः ।

ब्रह्मणो जातावपत्यण्ये । ब्रह्मणोऽपत्यण्ये नलोपो न स्यात्
जातौ । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणो जातिः (१) । अपत्यण्य इति किं ?
ब्राह्मी नामीषधिजातिः । जातौ किं ? ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्म इति ।

पण्यि गण्यि गाथिं केशिं विदथिनो वा तु हितनाम्नः ।
एषामपत्यण्ये नलोपो न स्यात् हितनाम्नस्तु वा । पण्यिनो-
ऽपत्यं पाण्यिनः, एवं गाण्यिनः गाथिनः केशिनः वैदथिनः । हित-
नाम्नोऽपत्यं हितनाम्नः हितनामः ।

इनोऽकलाप्यादेरनपत्ये । इनो नस्य लोपो न स्यात्, न तु
कलाप्यादेः अनपत्यण्ये परे । स्नाग्विणः मैधाविनः । अपत्ये तु
मैधाव इत्यादि । कलाप्यादेस्तु कलापिन इदं कालापम् ।
कलाप्यादिर्यथा—

कलापो पीठसर्पिं च कुशुमी तैतिली तथा ।

जाजली लाङ्गली स्यात् सन्नद्धचारिशिखण्डिनौ ।

कलाप्यादौ शिलाली च नव शब्दाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कर्मचर्मणोरताच्छीत्यकोषयोः । ताच्छीत्यभिन्ने कर्मणः
कोषभिन्ने चर्मणो नलोपो न स्यादनपत्यण्ये । कर्मणं चार्म-
णम् । अताच्छीत्यकोषयोरिति किम् ? कर्मः कर्मशीलः, चर्मः
कोषः ।

दण्डिहस्तिनः ष्णायने, जिह्वाशि-वासिनोस्तु षोयणायन्योः ।
नलोपो न स्यात् । दण्डिनोऽपत्यं दण्डिनायनः, एवं हास्ति-
नायनः । जैह्वाशिनियः वासिनायनिः ।

(१) अत्र ननन्त्यापि अपत्यण्ये न नलोपः ।

अथर्वणः शिके । अथर्वणा कृतो ग्रन्थः अथर्वी, तमधीते
वेत्ति वा अथर्वणिकः ।

शैव इत्यादि । शिवस्यापत्यमिति वाक्यम् ।

शिवादिर्यथा—शिव तच्च गङ्गा ककुभो मयूरो

वतण्ड भूमी मुनि सन्धि यस्काः ।

पृथा विपाशा तृण कर्ण कुम्भा

मण्डूक वोधानभिमान चण्डाः ॥

तृचाक खञ्जारक रेख कर्णाः

खञ्जालको लक्ष सुपिष्ट पीलाः ।

खदूरको भूरि नभाक पिष्टाः

पञ्जारको वृणिक कीकिलेलाः (१) ॥

पटको वर्त्तनः शोफी विरूपाक्षः कलन्धनः ।

मञ्जीरको जरत्कारु कङ्कोडालेख (२) पीवराः ॥

अयस्युणी वधिरक उक्तेया प्रोष्ठ-वर्त्तुली ।

क्रुञ्चा जटिलको गोफिलिकोत्कर्षा भलन्दनः ॥

खर्जूरकोऽनभिस्नानः ककुत्स्थः पौणिकस्तथा ।

ऋष्टिषेण कुठारार्यश्वेता लोहितिकापि च ॥

जर्णनाभश्चिपिटकः सपत्नी प्रोष्ठिकस्तथा ।

त्वक्षः सास्वा जलद्भदः कुष्ठैष्यन्धकवृष्णयः ॥

अवृद्धा मानुषी संज्ञा नदीसंज्ञा मता इह ।

भारंहोजे तु शुङ्गः स्वादात्रेये षड्गलो मतः ॥

(१) कीकिला, इवा ।

(२) कङ्कोड, कावेच ।

वास्त्ये विकर्णोऽथ क्षीरऋदः परिधिकोऽपि च ।

दशरथः कनीनश्च कन्यायाः षो भवेत्तथा ॥

त्रिवेष्यास्त्रिवणो विश्रवसस्तु रवणोऽपि च ।

विश्रवणो मनोर्वी सन् गणसूत्रप्रमाणतः ॥

इहादन्तानां पाठः षिवाधनार्थः । इजिकारुन्तानां स्त्रीत्या-
न्तानाञ्च षोयबाधनार्थः । तन्नन्—शब्दस्य कारुवाचकत्वात्
षिवाधनार्थः । तच्छोऽपत्यं ताक्ष्यः, मनवर्जान् इति श्रनन्तत्वात्
नलोपो न स्यात्, कुर्वीदित्वात् ताक्ष्यः । गङ्गाया अपत्यं
गाङ्गः, अत्रादित्वात् गाङ्गेयः, तिकादित्वात् गाङ्गायनिः ।
पीलाया अपत्यं पैलः, अत्रादेराकृतिगणत्वात् पैलेयः । परे
तु क्वचित् अपवादविषये उत्सर्गोऽभिनविशत इति न्यायात्
इत्याहुः । एवं साल्वाशब्दस्याप्युदाहरणीयम् । जरत्कारुशब्द
जबन्तस्तन्वादिपाठात् । ऋष्टिषेणशब्दस्य सेनान्तत्वात् ष्यणि-
बाधनार्थः । कुर्वंशोत्पन्ना ऋषिवाचका अन्धकवंशोपन्ना वृष्णि-
वंशोत्पन्नाश्च सर्वे शिवादी पत्यन्ते । कुरोः—नाकुलः, साहदेवः ।
ऋषेः—मूले वाशिष्ठ इति—वशिष्ठस्यापत्यम् इति वाक्यम्, एवं
वैश्वामित्रः । अन्धकस्य—खाफल्कः, तीर्वसः । वृष्णेः—वासुदेवः,
भानिर्ह इत्यादि । ननु सर्वेषां व्याकरणानां माहेश्मूलक-
त्वेनाधुनिककुर्वृथन्धकवृष्णिवंशवाचकानां कथं शिवादी पाठ
इति चेत् सत्यं, शिवस्य सर्वज्ञत्वात् तत्र तेषां सङ्गलनम् ।
यहा ऋषेरनादित्वात् कुर्वृथन्धकवृष्णिवंशा एवानादयः, अतएव
तेभ्यस्त्वविधानमित्यदोषः । अतद्दानां मानुषीसंज्ञानां तावत्—

चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः शैन्तितः गीतमः । अष्टहानां
नदीसंज्ञकानां तावत्—यसुनाया अपत्यं यामुनः, इरावत्या
अपत्यम् ऐरावतः नास्यद इत्यादि । अष्टह इति किं ?
वासवदत्तेयः चान्द्रभागियः (१) । शुक्लस्यापत्यं शौक्लो भारद्वाजः,
अन्यत्र शौक्लिः । छगलस्यापत्यं छागलः आत्रेयः, अन्यत्र
छागलायनिः । विकर्णस्यापत्यं वैकर्णो वात्स्यः, अन्यत्र वैकर्णः ।
कन्याया अपत्यं कानोनिः कर्णः व्यासश्च । त्रिविष्टा अपत्यं
त्रैवणः । विश्वसोऽपत्यं रावणः वैश्वणश्च । मनोरपत्यम् इत्यर्थे
णः, तस्मिन्मनोः सन् वा, न इत्, मानुषः पक्षे मानव इति ।

विदादेर्गोत्रेऽनृषेस्त्वानन्त्ये द्रुः । (२) विदस्यान्तरापत्यं वैदः ।
एवम् षोडशः । स्त्रियां पित्र्वादीप् वैदी इत्यादि ।

विदादिर्यथा—

विद उर्वी भरद्वाजः किलातः कुशिको हरित् ।

विश्वानरः कश्यपोऽपस्तम्बो वृद्ध-रघीतरौ ॥

सूचवारशरहन्तौ रथन्तरगविष्ठिरौ ।

ऋष्टिषेणश्च किन्दर्भो मठरो विश्वविष्टपि ॥

पुनर्भूर्दुहित्वा पुञ्जः प्रतिबोध-ननान्दरौ ।

हृर्यश्वः प्रियको धनुर्वध्योग-शुनकावपि ॥

(१) अत्र चान्द्रभागा-पय्याय-चान्द्रभागा-चान्द्रभागीयद्वयोरन्तरात् षोडशः ।
अन्यथा इत्यन्तं न स्यात् ।

(२) विदादेर्गोत्रापत्यार्थे द्रुः स्यात् । अत्रपिष्टिषेणश्चोषे इत्यादि ।

ऋतभागश्च किन्दासो व्ययङ्कार्कान्धका अपि ।

महाकुलः पृदाकुश्च निषादोऽथ परस्त्रियाः—

परशुष्ट्रे, गोपवनः शिशु भामज-विन्दवः ।

अश्वावतार-श्शाभार्क-श्शापर्णाः समुदीरिताः ॥

अत्र ये शब्दा अर्द्धषिवाच्चकास्तेभ्योऽनन्तरापत्य एव दृः ।
अतएव पौत्रः पौनर्भवः दौहित्र इत्यादि । ननु कथं कुशिक-
स्वानन्तरापत्यं कौशिको विश्वामित्रः, कथं वा व्यवहृतापत्ये
इन्द्रहर्षनाम सप्तमः काश्यपानाम् व्हेऽनुक् ? इति (१) चेत् सत्यं,
क्वचिदपवादविषयेऽप्युक्तर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् ऋषि-
ष्येण (२) भवितव्यम्, अथवा तस्येदमित्यर्थे ष्येण । परस्त्रिया अपत्यं
पारशवः, दृ परश्वादेशः । अत्र परस्त्रीशब्देन भिन्नजातीया
स्त्री वाच्या, अतएव पारशवो विदुरः । तथाच—पारशवः पुमान्,
परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च इति मेदिनीकारः ।
अर्थान्तरे तु पारश्वैष्येयः । बाह्वादेराकृतिगणत्वात् विदस्यान्तरा-
पत्यं वैदिरित्यादौ ष्यिः, न तु ऋषिष्णः । यद्यपि शिवादित्वात्
ऽषि कृते वैद इत्यादि सिद्धयति, तथापि विदादेः पृथक् दृविधानं
मयङ्वाधनार्थम् ।

(१) काश्यपानामित्यत्र कश्यपशब्दस्य विदादिपाठात् विदादेर्गौत्रे इति
वार्तिकसङ्घटने च, वक्ष्यवचनविहितस्य दृप्रत्ययस्य वक्ष्यभाष्यगर्गस्यैवविदादीत्यादि-
कृत्ये च कथं न लुग्भवतीत्याशङ्क्याश्च क्वचिदित्यादि । गर्गस्यैवत्यादिसङ्घटने तर्कवागी-
येन विदादेः परस्य दृप्रत्ययस्यैव लुग्भवतीति वक्ष्यते । अत्र तु ऋषिष्येण इदमर्थ-
ष्येण वा साधितत्वाच्च लुगित्यर्थः ।

(२) शिवादित्वाद्दिति शेषः ।

उक्तादेश । उक्तादेशः स्यात्, पृथग्योगादपत्यसामान्ये ।
उक्तस्यापत्यम् शीत्तः, जानपद इत्यादि ।

उक्तादिर्यथा—

उक्तो जनपदविनदौ धन्वा, विकच-महानद-तरुणं धेनुः ।

भरत-महानस-पृथिवी-देवं, पङ्क्तिजंगती कुरु-पञ्चालम् ॥

उदपान महाप्राण-ककुभस्तुनो महान् ।

इन्द्रावसान-विकर-त्रिष्टुबुष्णिगनुष्टुभः ॥

उशीनरः सुवर्णश्च भक्तकीयो रथन्तरः ।

वृहन्मध्यन्दिनश्चाथ सत्वतो नुण् भवेदिह ॥

उदस्थानन्तु देशेऽस-वक्तयो(१)ऽंशे वृषन्मतः (२) ।

श्रीसोऽवृत्ते समाख्यातः शेषं त्रयं प्रयोगतः ॥

इह कुरुशब्दस्य पाठात् कुरोरपत्यम् इत्यर्थं कौरव इति
जयादित्यः । सत्वत्शब्दो वत्वन्तस्तस्य ट् नुण्, सत्वतोऽपत्यं
सत्वन्तः । पाठवलात् उदस्थाने भव श्रीदस्थानो देशः । अदेशे
तु उदस्थानः कथित् तस्यापत्यम् श्रीदस्थानिः । वृषदशब्दोऽंशे
वाच्चे ट्ः वार्षदः, अनंशे तु वार्षदः षः । ननु षाट्टयोः को
विशेष इति चेत् सत्यं, षान्तवार्षदस्य सङ्घे वार्षदकः । ट्वात्स्य
तु वार्षद इति विशेषः । अवृत्त इति—वृत्तं छन्दः, न वृत्तम् अवृत्तं
तस्मिन्, शैषः । अवृत्त इति किं ? शैषी त्रिष्टुबिति ऋतुनक्षत्रा-
दिति षः, तस्माद्दिकारे मयट् शैषमयं, ट्वात्तादिकारे शैषमिति
विशेषः ।

(१) अथै अथवाशे वक्तव्यः ।

(२) पाणिनीये वृषद्विद्वत् इति पाठः ।

४२६ । सङ्घासम्भद्रान्मातुङ्ग् षो ।

(सङ्घा-सं-भद्रात् ५, मातुः ६, डुर्, ११, षो ७) ।

हैमातुरः ।

४२७ । नन् पौंस्त्रियोः । (नन् ११, पुंस्त्रियोः ६॥) ।

पौंसः स्त्रियः ।

४२८ । कुञ्जादेर्णायन्योऽस्त्रीब्वेऽपत्ये ।

कुञ्जादेः ५, णायन्यः १, अस्त्रीब्वे ७, अपत्ये ७ ।

कुञ्जादेरपत्यार्थे णायन्यः स्यात्, न तु स्त्रियां, न च ब्जे ।

कौञ्जायन्यः ब्राह्मणायन्यः । स्त्रीब्वे तु कौञ्जायनी कौञ्जायनाः ।

४२६ । संख्या च सम् च भद्रश्च तत्तस्मात् । संख्यावाचकात्
समी भद्राश्च परस्व मादृशब्दस्य डुर् स्यात् षो, डिच्चादन्यस्य ।
सौत्रत्वान्न विः । हैमातुर इति—इयोश्चात्रोरपत्यमिति वाक्यं,
शेषात् षाः एवं षात्मातुरः ।

४२७ । नन् । पुमांश्च स्त्री च ते तयोः । अनयोर्नन्
स्यात् षो ।

४२८ । कुञ्जादेः । स्त्री च ब्वं च स्त्रीब्वं, न स्त्रीब्बम्
अस्त्रीब्वं तस्मिन् । अपत्यग्रहणं, पूर्व्वेन सामान्यविधानात् ।
अयं (१) नडाद्यन्तर्गणः णायन्येन णायनो बाध्यते, तेनानन्तरापत्ये
कौञ्जिः । कौञ्जायन्य इति—कुञ्जस्यान्तरापत्यमिति वाक्यम् ।
एवं ब्राह्मणायन्यः ।

कुञ्जादिर्यथा —

कुञ्जो ब्रह्मो बुधो लोम-भस्म-शङ्खाः शठो गणः ।

शाकः शुभ्रा विपाशा च शुण्हा स्तम्भः प्रकीर्तितः ॥

तिकादर्षीर्यानिर्वृषादेस्तु यम् च ।

तिकादेरपत्ये णायनिः स्यात्, वृषादेस्तु णायनेर्यम् च, म
इत् । तिकस्यापत्यं तैकायनिः, कितवस्यापत्यं कैतवायनिः ।

तिकादिर्यथा —

तिक-कितवीरस-तैतिन्न नीड्,

भीरिकि भीलिकि-बभ्यारब्धम् ।

चौपयतः कुरु-संज्ञा यज्ञं

गङ्गा लाङ्गट-शूद्र यमुन्दम् ।

खल्वका लोमको रूप्य-ग्राम्य-ध्वाजयता उरः ।

शाव्या वालशिखा वैङ्कयतः शैकयतस्तथा ॥

चैटयतः स्वग्रामोऽथ कौरव्यः क्षत्रिये मतः ।

गोकक्ष्यचन्द्रमाः क्षैतयतो रक्षान्तदा मताः ॥

हरचः षण्णान्ता देवरथोऽमित्रोदन्धं (१) प्रकीर्तितम् ।

क्षत्रियार्थ-कौरव्यः पठ्यते (२), तेन जनपद-षण्णान्तस्य ग्रहणं
न तु कुर्व्यादि-षण्णान्तस्य, स तु ब्राह्मणवचनस्तस्मात् श्लोर्लुगेव ।
जनपद-षण्णान्तास्तु कुरोरपत्यं युवा कौरव्यायणिः क्षत्रियः ।
रक्षान्तास्तावत्—गोत्रक्षस्यापत्यं गौरवायणिः, आश्वरक्षायणि-
रित्यादि । हरचः षण्णान्तास्तावत्—कर्त्तरपत्यं कार्चः, तस्यापत्यं

(१) क्षमित्, उदन्ध ।

(२) इह कुचयन्नेति शेषः ।

कार्त्वायणिः । अन्यत्र कर्त्तृशब्दो ब्राह्मणवचनः, तेनात्र .अब्राह्म-
णात् णायनेर्न लुक् । एवं कौशायनिः, शैवायनिः । इयञ् इति
किम् ? औपगविः अतः णिः ।

वृषादिर्यथा—वृषे दगु कौशलं काग. कर्म्माराः ।

वृषादेस्तावत्—वार्त्वायणिः दागव्यायनिः कार्त्वाय्यायणिः,
कुर्व्यादित्वात् कार्त्वाय्यः । कौशलशब्दोऽत्र जनपदवचनः । ननु
कथं कौशलव्यायनिवङ्गभासिति भट्टिः । उच्यते—नृजानेरित इति
इपि कौशलव्यायनी, तस्या अपत्यं युवा इत्यर्थे आवादित्वात् ण्येय-
स्तस्य लुक् विधाय स्त्रीत्यस्य लुकि कौशलव्यायनिरिति परे । वस्तुतस्तु
तिकादेराकृतिगणत्वात् णायनिरिति । तथा च कौशल्यकार्त्वाय्या-
भ्याञ्चेति पाणिनिस्त्रयम् ।

वृषादनपत्यान्ताद्वा पुत्रान्ताद्वाकिनादेस्तु कञ् । अनपत्यान्ता-
द्वृषसंज्ञकात् णायनिर्व्या स्यात्, पुत्रान्तात् वाकिनादिभ्यश्च, तेषां तु
कन् च स्यात् न इत् । आम्नगुप्तस्यापत्यम् आम्नगुप्तायनिः नापि-
तायनिः । एवं त्यादायनिः, तवापत्यं त्यादायनिः, युवयोर्युष्माकं वा
अपत्यं यौष्मदायनिः । कथं भावतायनिः ? वाशब्दस्य व्यवस्थावा-
चित्वात् । पक्षे आम्नगुप्तिः नापितिः त्यादस्तस्यापत्यं युवा त्यादा-
यनिः । वृषादिति किं ? दैवदत्तिः याज्ञदत्तिः औपगवः । अनपत्या-
दिति किम् ? औपगविः । पुत्रान्तात्—गार्गीपुत्रकायणिः ।
गार्गीपुत्रायणिरिति पूर्वेष्वेव सिद्धे कन्विधानार्थः पाठः, णायन्य-
भावपक्षे गार्गीपुत्रिरिति रूपत्रयम् । वाकिनादेस्तावत्—वाकिन-
कायनिः वाकिनायनिः वाकिनः ।

वाकिनादिर्यथा —

वाकिनश्चिं गारेधौ काको-लङ्गा तद्येव च ।

कार्कव्यवर्भिणावत्र बुधैः सम प्रकीर्त्तिताः (१) ॥

परे तु कनं न विकल्पयन्ति, तस्मते वाकिनादेर्हेरूप्यम् ।

अत्रहादायनिर्व्या । वागब्दी बहुलार्थः । वृद्धसंज्ञकभिन्नादाय-
निर्व्या स्यात् अपत्ये । ग्लुचुकंस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः, पक्षे
ग्लुचुकिः । आहिचुम्बकायनिः आहिचुम्बकिः । बाहुल्यात् क्वचिन्न
भवति, तेन दक्षस्यापत्यं दाक्षिः प्राक्षिरित्यादि ।

यूनि लुक् णायनेः णस्य । णायनेः परस्य यूनि विहितस्य
णस्य लुक् स्यात् । तिकस्यापत्यं तैकायनिः तस्यापत्यं युवा
तैकायनिरित्यादि ।

कुलाददादिनो (२) येनण्यका दादेस्वीनः । दादिभिन्नात्
कुलात् य ईन ण्येक एतं स्युः दपूर्वादीन एव । कुलस्यापत्यं
कुल्यः कुलीनः कौलियकः, बहुकुल्यः बहुकुलीनः बाहुकुलियकः,
बहुत्यस्यादत्वात् (३) । दादेस्तु भाव्यकुलीनः श्रोत्रियकुलीनः ।

(१) वचनं वाकः सोऽस्यास्तीति वाचिनः, अतएव निपातनादिनम् । अगारे
एधते इति गारेधः प्रथोदरादित्वादादिलोपः, यकन्वाहित्वात् पररूपम् । गारे-
धकायनिः । चम्पौषम्पौष्याभ्यां प्रोक्त्वादित्वादिनिः चम्पौषम्पौषोर्नलोपश्चेति गण-
स्यलम्, चाम्पौकायनिः चाम्पौकायनिः । इति तत्त्वबोधिनो ।

(२) अदादिनः—इं पदम् आदिर्यस्य तत् दादि, न दादि अदादि तस्मात्
अदादिनः । कुलशब्दविशेषणत्वात् क्लोपत्वमिति ।

(३) बहुकुलादिषु ईषदूनं कुलमिति वाक्ये बहुप्रत्यये तत्पूर्व्यस्य बहुकुलशब्दस्य
पदादिभिन्नत्वादित्यर्थः ।

दुःसहङ्गां श्येक-शीनी वा । आभ्यां परात् कुलात् श्येक-
शीनी क्रमाद्वा स्याताम् । दीष्कुलेयकः, अत्रादित्वात् दीष्कुलेयः,
पक्षे दपूर्वत्वात् दुष्कुलीनः । माहाकुलीनः, उक्तादित्वात् माहा-
कुलः; पक्षे महाकुलीनः ।

क्षत्रादियो जातौ । क्षत्रशब्दाज्जातावपत्ये, इयः स्यात् ।
क्षत्रियः जातिः । जाताविति किम् ? क्षत्रिः ।

सौवीरगोत्रात् फाण्टाहृति मिमतात् ण-णायनी । सौवीर-
गोत्रात् फाण्टाहृतेर्मिमताच्च ण-णाग्रनी स्याताम् । फाण्टाहृते-
रपत्यं युवा फाण्टाहृतः । सौवीरगोत्रत्वात् यून्वस्य विषयः,
फाण्टाहृतायनिः । एवं मिमतस्यापत्यं मैमतः मैमतायनिः ।
परे तु अस्याक्षतरस्य व्युत्क्रमनिर्देशात् (१) यथासंख्यमिच्छन्ति,
तन्मते फाण्टाहृतः मैमतायनिरित्येव । सौवीरगोत्रादिति किम् ?
फाण्टाहृतायनः मैमतायनः ।

देवपृथिवीभ्यां श्यणी वा । आभ्यां क्रमेण श्य-णी वा स्याताम-
पत्ये । देवस्यापत्यं दैव्यः, पृथिव्या अपत्यं पार्थिवः, स्त्रियां दैव्या
पार्थिवा, उक्तादित्वात् देवः पार्थिवः, देवी पार्थिवी ।

स्थामान्तादौ लोमान्तात्तु व्वे । स्थामन् इत्यन्तादः स्यात्,
लोमान्तात्तु व्वे । अश्वत्यामा नाम कश्चित्, तस्यापत्यम् अश्वत्यामः
उडुलोन्तोऽप्रत्यानि उडुलोमाः । व्वे किम् ? औडुलोमिः
औडुलोमी ।

(१) अत्रे विमतफाण्टाहृतेरित्यनुक्ता फाण्टाहृतिमिमतादित्युक्तेरित्यर्थः ।

रुद्राद्राञ्चि च टः, षण्लु, इण्ड-मगध-कलिङ्ग-शूरमसात् ।
अपत्ये राञ्चि च देशतुल्याख्यञ्चिप्रायात् टः स्यात्, इण्ड-मगधादेशु
षणः । पञ्चालानामपत्यं राजा वा इत्यर्थे पाञ्चालः, वेदेहः । इण्ड-
देशु भाङ्गः वाङ्गः सौङ्गः मागधः कालिङ्गः शौरमसः । रुद्रादिति
किम् ? पञ्चालस्य ब्राह्मणस्यापत्यं पाञ्चालिः ।

इहेत्कोशलाजादादगान्धारि-शाख्येयात् षण्ड् । गान्धारिशाख्येय-
भिन्नात् इडादिकारान्तात् कोशलादजादाद्यापत्ये राजनि च
षण्ड् स्यात् । टृण्योरपवादा । इडात्—आम्बष्ठस्यापत्यं राजा वा
आम्बष्ठः, सीवीरस्यापत्यं राजा वा सीवीर्यः । इकारान्तात्—
कुन्तेर्जनपदञ्चिप्रायात् राजा वा कौन्त्यः, भवन्तेरावन्त्यः,
कोशलस्य कौशल्यः, अजादस्य अजाद्याः, स्त्रियामजादिलादाप्,
आम्बष्ठ्या कौशल्या अजाद्या । कौन्त्यावन्त्ययोस्तु कुन्ती भवन्ती ।
कुक्कुन्त्यवन्तिभ्योऽपत्यं त्यस्य लुकि नृजातेरित इति ईप् । डिच्चात्
पतिपुत्रादौ यङ् ई, आम्बष्ठीपतिः आम्बष्ठीपुत्र इत्यादि ।
गान्धारि-शाख्येयात्तु गान्धारः शाख्येयः, पूर्वेषु टः ।

कुक्कुन्त्यादिभ्यो ष्यः पाण्डोर्डिञ्च । कुरोर्निपूर्वशब्देभ्यो जन-
पदेभ्यो ष्यः स्यात् अपत्ये राञ्चि च, डिञ्च पाण्डोः । कुरोर्जन-
पदस्यापत्यं राजा वा कौरव्यः, कथं भावे—“कुक्कुरकौरवस्त्रियः,”
तथा वेणीसंहारे—“संरक्षतां कौरवा” इति ? उच्यते—जन-
पदाविवक्षायां, विषयी देश इत्यर्थे षो वा (१) तस्येदमित्यर्थे

(१) विकारवक्त्रेति सूत्रस्य टीकायां वङ्गाधिकारात् परं “विषये देशे” इति
वार्तिकस्यैव इत्यस्यम् ।

४२६ । गर्ग यस्क विदादि भृग्वति कुत्साङ्गिरो
वशिष्ठ गीतम रूढाङ्गु व्वेऽस्त्रियाम् ।

(गर्ग—रूढात् ५, लुक् । १, व्वे ७, अस्त्रियां ७) ।

वा । कथमक्षत्रिये “कौरव्याः पशव” इति ? उपचारात् । न्यादेः—
निधनस्यापत्यं राजा वा नैधन्यः नैपुण्यः नैषध्यः । पाण्डोर्जन-
पदस्य क्षत्रियस्यापत्यं राजा वा पाण्डाः, डिति टिलोपः । रूढ-
इति किं ? महाभारते पाण्डोरपत्यं पाण्डवः । न हि तत्र
पाण्डुर्देशः ।

उडुम्बरादेः (१) णिः । रूढादपत्ये राञ्चि चेति । ट्स्य
बाधकः । उडुम्बरस्य जनपदस्य क्षत्रियस्यापत्यं राजा वा औडु-
म्बरिः तैलखलिः ।

उडुम्बरस्तिलखलो मद्रकारो युगन्धरः ।

भूलिङ्गः शरदण्डस्य कलकूटोऽश्वकस्तथा ।

प्रत्यग्रथो नव प्रोक्ताः परे शिष्टप्रयोगतः ॥

केकय-प्रलय-मित्रयूनां णित्ते यादेरियः । एषां यादेर्भागस्य
णित्ते इयादेशः स्यात् । केकयस्यापत्यं केकेयः, प्रलयादागतं
प्रालेयं हिमं, मित्रयोर्भावः मैत्रेयिका, गोत्रचरणाश्वकः ।

४२६ । गर्ग । गर्गश्च यस्कश्च विदश्च ते आदयो येषां ते
गर्गयस्कविदादयः, ते च भृगुश्च अत्रिश्च कुत्सश्च अङ्गिराश्च वशिष्ठश्च

(१) उडुम्बरादेरित्यपि पाठः ।

देशतुल्याख्यः षन्नियो रुढः । एभ्यः परिषामुक्तानां त्वानां
 व्ने विहितानां लुक् स्यात्, न तु स्त्रियाम् ।

गर्गाः वत्साः, यस्त्राः लज्जाः, विदाः उर्व्याः, भृगवः अत्रयः
 कुत्साः अङ्गिरसः वशिष्ठाः गीतमाः, अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः ।
 स्त्रियान्तु भार्गव्यः ।

गीतमश्च रुढश्च तत्तस्मात् । रुढशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह देश-
 तुल्याख्य इत्यादि । तथाच गर्गादि-ष्णाः, यस्त्रादि-ष्ण-ष्णायन-
 ष्णि-ष्णेयाः, विदादि-ट्टः, अत्रि-ष्णेयः, भृगुकुत्साङ्गिरोवशिष्ठगीतम-
 ष्णाः, रुढ-ष्णा ट् णङ् ष्य षि इत्येषां व्ने लुगित्यर्थः । क्रमेणोदा-
 हरति गर्गा इत्यादि । क्वदयोस्तु गार्ग्यः गार्ग्यौ, यास्त्रः यास्त्री,
 वैदः वैदी, आत्रेयः आत्रेयी, भार्गवः भार्गवी, कौत्सः कौत्सी,
 आङ्गिरसः आङ्गिरसी, वाशिष्ठः वाशिष्ठी, गीतमः गीतमी, अङ्गः
 अङ्गी इत्यादि । एवं व्ने लुकि से गर्गाणां धनं गर्गधनम्
 अङ्गधनमित्यादि । व्ने विहितानां त्वानामिति किम् ? गार्ग्यश्च
 वात्स्यश्च आग्निवेश्यश्च ते गार्ग्यवात्स्याग्निवेश्याः । एवं गार्ग्यौ
 च वात्स्यौ च आग्निवेश्यौ च ते गार्ग्यवात्स्याग्निवेश्या इत्यादौ
 लुग् न स्यात् । परैकदेशिनस्तु एकवचनान्तानामपि इन्द्रसमा-
 सार्थवाक्ये समामे . एकार्थाभावात् सहभावविवक्षायां बहुत्वे
 लुगित्याहुः । तेन गर्गवत्स्याग्निवेशा इति उदाजङ्गुः, प्रियवाङ्गा
 इति प्रत्युदाजङ्गुरिति । गर्गविदादौ उक्तौ ।

यस्कादिर्यथा—

यस्को लङ्ग-तच्चाऽयस्खूष-भलन्दन-दृणकर्णाः (१) ।

भण्डित भङ्गि-स्वरपाः भण्डिल-भङ्गिलौ सदाभसः ।

क्रोष्टुमायो कर्हिर्योगः कम्बलहार-कर्षकौ ।

क्रोष्टुमानो विषपुटोपरिमेखल-पादकाः (२) ।

कर्णाटकः क्रोष्टुपादस्तथा कटुकमन्यकौ (३) ।

वकसकथः शीर्षमायः पिण्डोजङ्गस्तथैव च ।

जङ्गारथ-शीर्षमान-लज्जा रक्षोऽसुरस्तथा ।

उरकाशोऽजवस्तिश्च विधिः कुट्टिरिमे त्रयः ॥

यस्कादयः षट् शिवादयः, भण्डितादयः पञ्च नडादयः, अज-
वस्वादयस्त्रयः अत्रादयः । शेषाणामदन्तत्वात् षिः । यस्का
देराकृतिगणत्वात् पुष्करसच्छब्दोऽपि, तेन पौष्करसादिः पौष्क-
रसादी, ज्वे पुष्करसदः ।

बह्वचो गोत्रस्य प्राच्यभरतेषु । बह्वचः शब्दात् प्राच्य-भरत-
गोत्रविहितस्य त्वस्य लुक् स्यात् ज्वे । प्राच्यगोत्रे—पद्मागारस्वा-
न्तरापत्यं पद्मागारिः पद्मागारी, ज्वे पद्मागाराः । भरतगोत्रे—
यौधिष्ठिरिः यौधिष्ठिरी युधिष्ठिराः । एवमार्जुनिः आर्जुनी
अर्जुनाः । बह्वच इति किम् ? भैमिः भैमी भैमयः ।

अगस्त्यकुण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनौ च । आभ्यां गोत्रत्वस्य ज्वे

(१) लङ्ग इत्यत्र लङ्ग इति च पाठान्तरम् ।

(२) विषपुट, उपरिमेखल । पादक इत्यत्र पदक इत्यपि पाठः ।

(३) कटुक इत्यत्र षट्क इत्यपि पाठः ।

लुक् स्यात्, लुकि सति अगस्त्य कुण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनावादेशौ क्रमात् स्तः । अगस्त्यरथान्तरापत्यम् ऋषि-ष्णः आगस्त्यः, आगस्त्यौ ष्वे अगस्त्यः । कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादिशात् ष्याः कौण्डिन्यः कौण्डिन्यौ ष्वे कुण्डिनाः ।

तिककितवादेशे । तिकादेः कितवादेश परस्य गोत्रविहितस्य त्यस्य चे लुक् स्यात् ष्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च ते तिककितवाः । उपकलमकाः उन्नककुभाः उरसलङ्कटाः अग्निवेशदासेरकाः बह्वरभण्डीरयाः पफकनरकाः वकनखगुदपरिणडाः लङ्गशान्तमुखाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः भ्रष्टककपिष्ठलाः इत्यादि । चे किं ? तैकायनयः कैतवायनयः । ष्वे किं ? तैकायनिश्च कैतवायनिश्च तैकायनिकैतवायनी ।

उपकादिभ्यो वाऽचे च । उपकादिभ्यो ष्वे विहितस्य गोत्रत्यस्य अचे चे च ष्वे लुक् स्याद्वा । उपकाः औपकायनाः, लमकाः लामकायनाः । उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः । ष्वे किम् ? औपकायनश्च लामकायनी च औपकायनलामकायनाः । उपकादिर्यथा—

उपक-लमक-सुपिष्ट-मयूरं जटिलक-वधिरक-वृष्णिक-कर्णम् ।

पिष्ट-कपिष्ठल-खारीजङ्घाऽनुजक-शलाखल-कलसीकण्ठम् ॥

कासकृष्णो निदाघश्च मन्दकः कृष्णसुन्दरः ।

कृष्णाजिनोऽवतारश्च भ्रष्टकः कृष्णपिष्ठलः ॥

उलूक-दामकण्ठी चाऽवटावक-कुषीतकौ ।

अनुलोमाऽनभिहितः प्रतानोऽजपथस्तथा ॥

उपकलमकौ नडादी, सुपिष्टादयः सप्त शिवादयः, अनुलोमन्
वाह्नादिः, शेषाणामदन्तत्वात् षिप्रप्राप्तिः ।

गर्गविदादयः ध्वयोः षे । गर्गादेर्विदादेशे षे वर्त्तमानस्य
कहयोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्याद्वा ।

गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा ध्वं गर्गधनं गार्ग्यधनम्, एवं वैदस्य
वेदयोर्वा धनं विदधनं वैदधनम् ।

रूढात् कम्बोजादेर्नित्यम् । कम्बोजादे रूढात् उत्पन्नस्य
राजापत्यार्थत्यस्य लुक् नित्यं स्यात् । कम्बोज-जनपदस्यापत्यं राजा
वा कम्बोजः ।

कम्बोजादिर्यथा—

कम्बोजः केरलस्योलः खगस्य यवनः शक इत्यादि ।

स्त्रियां कुरुकुन्धवन्तिभ्यः । एभ्यो राजापत्योत्पन्नत्यस्य, स्त्रियां
लुक् स्यात् । कुरोर्जनपदस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा कुरुः, उत
इत्यादिना ऊप् । एवं कुन्ती भवन्ती, ऋण्डो लुकि नृजातेरित
इति ईप् ।

अतश्चाप्राच्य-भर्ग-योधियादेः । प्राच्यगोत्र-भर्गादि-योधियादि-
भिन्नाद्राजापत्योत्पन्नस्य अतस्यस्य (१) स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसे-
नस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा शूरसेनी, इडविडस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा
इडविडौ इत्यत्र ट्स्य, मद्रस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा मद्रौ, दरदोऽपत्यं
स्त्री राज्ञी वा दरत् इत्यत्र इत्स्य षास्य लुक्, लुकि ईप् मद्र-शूर-
सेनाभ्याम् । अत इति किं ? कौशल्या आज्ञाया । अप्राच्य-भर्ग-

(१) अकारनामप्रत्ययस्य ।

योधियादेरिति किं ? पाञ्चाली वैदेही मागधी आङ्गी बाङ्गी सौष्ठी-
त्यादि । भर्गादेः—भर्गी कौकेयी । कथं “प्राक् कौकेयीतो भर-
तस्ततोऽभूत्” आद्यप्रकृतिरेव ? नदादिपाठादिति भागवृत्तिः ।

भर्गादिर्यथा—

भर्गः करुग्रः कश्मीरः कौरव्यः सुहृत्कौकेयी ।

शाल्वोऽनुभवकश्चैव भर्गादिः परिकीर्त्तितः ॥

योधियादेः—योधेयी शौभ्रेयीत्यादि । स्त्रियामिति चकारिणा-
मुक्त्वर्षणात् व्यसत् (१) ।

न गोपवनादेः । गोपवनादेर्गोत्रत्यस्य लङ् न स्यात् । अयं
विदाद्यन्तर्गणः । गौपवनाः, गौपवनस्य गौपवनयोः कुलं गौपवन-
कुलमित्यादि ।

उक्तोऽपत्याधिकारः ।

णो वेत्त्यादौ यमादिभ्यस्त्वपत्यवत् । स्याद्यन्तात्तेः णः स्यात्
वेत्त्यादिष्वर्थेषु, यमादिभ्यस्तु अपत्यवत् त्याः स्युः । वेत्त्यादिर्यथा—
वेत्ति । अधीते । रक्तम् । युक्तः कालः । दृष्टं साम । परिहृतो-
रथः । उद्धृतम् । संस्कृतं भक्ष्यम् । व्रतशयिता । पौर्णमास्यस्मिन् ।
अस्य देवता । समूहः । विषयो देशोऽस्य । आदिरस्य प्रगाथे ।
संग्रामः । तदस्यस्मिन् देशे । निर्वृत्तः । निवासः । अदूरभवः ।
विकारः । अवयवः । भवः । व्याख्यानम् । प्रायभवः । जातः । कृतः ।
क्रीतः । लब्धः । कुम्बलः । क्षणं दृश्यते । संभृतः । साधुः । पुष्यात् ।

४३० । ढघे कात् षीककण् षीनेया सानितस्य ।

(ढ घे ७, कात् ५, षीक कण् षीन इयाः १॥, च ११, अनितः १॥, च ११) ।

कात् परा एते पूर्व्वे च सेतो ऽनितस्य.स्युः ढ घे च वाच्ये ।

पच्यमानम् । उप्तम् । देयसृणम् । सृगो व्याहरति । अस्य सोढम् ।
आगतः । प्रभवति । गच्छति । अभिनिष्क्रामति । अधिकृत्य क्रतो
ग्रन्थः । एकदिक् । अस्य निवासः । अस्याभिजनः । अस्य
भक्तिः । गृह्यते । श्रूयते । उच्यते । प्रोक्तम् । उपज्ञातं । क्रतो
ग्रन्थः । इदम् ।

यमादिस्तावत् — यमः आदित्यः अग्निः कलिः दितिः अदितिः
पृथिवी देवः अपञ्चाद्यादिस्थानान्ताः उक्तादयश्च । पञ्चादिव्यक्तः
कुर्व्वादी । उदाहरणानि तत्र तत्र वक्ष्यामि ।

दित्यदितिभ्यां न षोयः । आभ्यां वेच्यादौ षोयो न स्यात् ।
दितिं वेत्ति अधीते वा दैत्यः, एवं आदित्य इत्यादौ ष्यः, न दैतेय
आदितेय इति ।

४३० । ढघे । ढश्च घश्च तत्तस्मिन् । कं कारकम् । षी-
कश्च कण् च षीनश्च इयश्च ते । नास्ति ङ्ङत् शेषां ते । चकारिण
पूर्व्व-सप्त-त्या अनुकथन्ते । तथाच अत्रत्यास्तत्रत्याश्च त्या एका-
दश सेतोऽनितस्यभिधानाङ्गविष्यन्तीत्यर्थः ।

ढादित्यधिक्रियते धात् प्राक् ।

वेच्यधीते । ढात् परः ष्यः स्यात् वेच्यधीते अर्थे । वैद्या-

तल्लं वेत्ति अधीते वा तार्किकः, पदकः, क्रमकः, वैयाकरणः; वाचा कृतं वाचिकं, पाणिनीयं; शक्या युध्यते ऽसी शास्त्रीकः, याष्टीकः, तिथ्येण युक्ता रात्रिः तैषी, पीषी; अन्नाय साधुः अन्नियः, यन्नाय हितं यन्नियं; गधुराया आगतः माधुरः; इह भवं ऐहिकं, कादाचित्कं, ग्रामीणः, ग्राम्यः, मूर्खन्यः, नादेयः शालीयः, नागरः, अग्रः ।

करण इति व्याङ् पूर्व्यात् कृधोरनट् णः अर्, व्याकरणं वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे णः णित्ते युम् त्रिः ययोरित्यकारलोपः । एवं प्रभाकरोपलक्षितो ग्रन्थः प्रभाकरस्तं वेत्ति अधीते वा प्राभाकर इत्यादि ।

श्लोक उक्थादेः षष्टिशतपद्याभ्यां त्वणित् । उक्थादेः श्लोकः स्यात् षष्टिपथ-शतपथाभ्यान्तु षिकः । उपचारात् उक्थ-शब्द औक्थिकार्थः, तं वेत्ति अधीते वा औक्थिकः लौकायतिकः ।

उक्थादिर्यथा—

उक्थो लोकायतः स्रक्ष्यः पुराणं संहिता शरत् ।

वर्षा वसन्तो हेमन्तः सङ्घातः संग्रहो गणः ॥

अथर्वी शिशिरो वृत्तिसर्वाथर्व्येण-लक्षणम् ।

न्याय-न्यासावनुपदानुगुणात्मगुणा अपि ॥

द्विपदा त्रिपदा ष्योतिरायुर्व्येदः क्रमेतरः ।

यत्र लक्षानुक्तस्यास पुनरुक्तः पदःक्रमः ॥

चरमप्रथमाभ्यान्तु गुणोऽथ क्रतुवाचिनः ।

आख्यानाख्यायिके (१) चेतिहासो, वै लक्षणोत्तराः ॥

अधर्माद्यादिविद्यान्ता अथ कल्पादिवर्जिताः ।

सूत्रान्ताश्चाथ कल्पान्तास्तथास्मिन्ननुसूरपि ॥

अथर्व्याणं वेत्त्यधीते वा आथर्व्यणिकः, इके न नलोपः ।
 नैयायिकः नैयासिकः, व्योऽयुंम् इतीमि त्रिः । पनुकल्प-
 शब्दं परे पठन्ति (२) । वस्तुतस्तु कल्पान्तत्वात् सिध्यति । चारम-
 गुणिकः प्राथमगुणिकः । क्रतुव्यचिनः क्रतुविशेषवाचिनः ।
 आश्वमेधिकः वाजपेयिकः राजसूयिकः । आख्यानं ग्रन्थान्तर्गत-
 पेक्षितस्य वर्णनम् । यवक्रीतमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे षो
 कृते कचित्तस्य लुक, तं वेत्त्यधीते वा यावक्रीतिकः प्रैयङ्गविकः ।
 मूले तार्किक इति (३) ।

आख्यायिका प्रबन्धविशेषः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, त्वस्य
 लुक, तं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे णिकः । वासवदत्तिकः सौमनो-
 त्तरिक इत्यादि । लक्षणोत्तरा इति—लक्षणशब्द उत्तरो येषां,
 गौलक्षणिक आश्वलक्षणिकः । अधर्माद्यादिविद्यान्ता इति—सार्प-
 विद्यिकः वायसविद्यिकः । धर्माद्यादयस्तु धार्मविद्यः त्रैविद्यः
 आङ्गविद्यः । अथानन्तरं कल्पादिवर्जितः सूत्रान्ता इति—सांग्रह-
 सूत्रिकः वार्तिकसूत्रिकः । कल्पादिस्तु काल्पसूत्रः । कल्पान्ता

(१) आख्यानविशेषवाचिनः, आख्यायिकाविशेषवाचिनश्च ।

(२) तन्मतास्तुसारेणैवास्माभिरपि स पठित इत्याशयः ।

(३) आख्यानोदाहरणसिद्धिविशेषः ।

इति—माढकल्पिकः पाराशरकल्पिकः । अनुसूनाम ग्रन्थविशेषः,
तं वेत्स्यधीते वा इत्यर्थे णिकः ।

इसुसुक्तान्तादिकस्य कः । उक् प्रत्याहारः । इसन्तादुसन्ता-
दुक्प्रत्याहारात् तान्ताञ्च, परस्य इकस्य कः स्यात् । आनुसुकः,
णिकस्येकस्य कत्वविधानात् णित्ते त्रिः । षष्टिपद्यं वेत्स्यधीते वा
षष्टिपद्यिकः षष्टिपद्यिकी शतपद्यिकः शतपद्यिकी ।

पदादेः कः । ढादित्येव । पदादेर्वेत्स्यधीते वार्थे कः स्यात् ।
मूले पदकः क्रमक इति । पदादिर्यथा—

पदं शिक्षा क्रमः साम मीमांसोपनिषच्च षट् ।

शिक्षकः मीमांसकः, केऽकः स्वः ।

पदोत्तरदादिकः । पदमुत्तरपदं यत्र तस्मात् इकः स्यात्
वेत्स्यधीते वार्थे । पूर्वपदं वेत्स्यधीते वा पूर्वपदिक उत्तरपदिक
इति । एकदेशिनसु पदोत्तरग्रन्थादेव इकः, पदोत्तरपदिक
इत्याहुः । आनुपदिक इति उक्त्यादित्वात् ।

अनुब्राह्मणादिन् । उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यानं ब्राह्मण-
शब्देनोक्तं, तस्य सदृशम् अनुब्राह्मणं, सादृश्ये वसः, तद्देत्स्यधीते
वा अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनो अनुब्राह्मणिन् इति । चान्द्रासु
अस्यर्थेना साधयन्ति इति चिन्त्वम् ।

इयसु वाधीते छन्दसः श्रोत्रञ्च । छन्दोऽधीतेऽर्थे इयः स्यात्
वा, तस्मिन् छन्दसः श्रोत्रादेश्च । छन्दोऽधीते श्रोत्रियः षष्ठे
छान्दसः, त्वन्तस्य नागुवृत्तिः ।

सूत्रात् संख्याकोडो लुक् । सूत्रवाचिनः संख्याप्रकृतेः कोडो-

ऽध्येद्वेदित्रोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । पाणिनीयमष्टकं (१) सूत्रं वेत्त्यधीते वा अष्टकः पाणिनीयः, दशको वैयाघ्रपदीयः । संख्येति किं ? महार्वात्किं सूत्रं वेत्त्यधीते वा माहावार्त्तिकः । कोऽ इति किं ? चतुष्टयं सूत्रं वेत्त्यधीते वा चातुष्टयः ।

सहस्रपूर्वाच्च । सहपूर्वात् सर्वपूर्वाच्च लेः परस्याध्येद्वेदित्रोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । सवार्त्तिकं वेत्त्यधीते वा सवार्त्तिकः ससंग्रहः, एवं सर्ववेदः सर्वशास्त्रः, पञ्च वेदान् वेत्त्यधीते वा ताचि वाचे गः ।

प्रोक्ताच्च । प्रोक्तविहितत्यान्तादध्येद्वेदित्रोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना प्रोक्तं वेत्ति अधीते वा पाणिनीयः स्त्रियां पाणिनीया, अपिशलस्यापत्यं आपिशलिः, तेन प्रोक्तम् आपिशलं, तद्वेत्त्यधीते वा आपिशलः स्त्रियामापिशला, षित्वेऽपि गीणत्वान्नेप् ।

कल्प-सूत्र-च्छन्दो-ब्राह्मणानि तद्विषयाणि । एतानि प्रोक्ता-धिकारत्यान्तानि अध्येद्वेदिद्विषयाणि भवन्ति । अनन्यत्रभावो विषयार्थः । तथाच प्रोक्तत्यान्तानामध्येद्वेदिद्विषयता-व्याप्य-विषयताकत्वमिति पर्यवसितार्थः (२) । एतेन स्वातन्त्र्यम् उपाध्यन्तरयोगे वाक्यञ्च निवर्त्तते । कल्पस्य तावत्—कश्यपेन

(१) अष्टौ अध्यायाः परिभाषामस्येति अष्टकम् ।

(२) छन्दःप्रभृतिभ्यस्तद्वैव प्रोक्तार्थे प्रत्ययः स्यात् यदा प्रोक्तप्रत्ययान्तेभ्यः शब्देभ्यः परं वेत्त्यधीते वेत्त्यर्थे प्रत्ययस्तद्धोपच सन्भाव्यते । न तु कठेन प्रोक्तं कठ-मिति स्वातन्त्र्येण प्रयोगः स्यात् । तेन कठेन प्रोक्तं कठम् । कठं वेत्त्यधीते वा कठ इत्येवं वाक्यमपि न स्यात् । अतएवोक्तं कठेन प्रोक्तमधीते इति दृष्टान्तबोधश्च ।

प्रोक्तं कल्पं (१) वेत्त्यधीते वा काश्यपी, कश्यपशब्दात् प्रोक्तार्थं
 णिन् (२) तस्मादध्येष्टवेदित्रोः षाः, तस्य लुक्, लुकि सति अर्नन
 प्रोक्तस्याध्येष्टवेदिष्टविषयत्वे लिङ्गवचने (३), न भवतः। एवं
 कौशिकी। इह कल्पविषयस्य ग्रहणात्, पैङ्गीकल्प इत्यादौ न
 स्यात्। सूत्रस्य तावत्—पाराशर्य्यं प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं वेत्त्यधीते
 वा पाराशरी भिक्षुः, कर्मन्दी भिक्षुः (४) शैलाली नटः, कशाश्री
 नटः (५)। छन्दसस्तावत्—कठो ब्राह्मणः, तेन प्रोक्तं छन्दो
 वेत्त्यधीते वा कठः, मोदः पैपलादः आर्चाभी वाजसनेयी। ब्राह्म-
 णस्य तावत्—तण्डिना विप्रिणं प्रोक्तं ब्राह्मणं (६) वेत्त्यधीते वा
 ताण्डी शात्र्यायनी ऐतरेयी। एषामिति किम् ? पाणिनीयं
 व्याकरणम् ।

अगोत्रिणि-कण्वादिष्णगाहवादीयो भवादी। गोत्रविहितशान्त-
 वज्जितात् कण्वादिष्णान्तवर्जिताच्च बृहसंज्ञकादीयः स्यात्
 भवादिष्वर्थेषु। गार्गीयः वाल्मीयः शालीयः शैवीयः औपगवीयः
 त्वदीयः मदीयः अस्मदीय इत्यादि। गोत्रिणि-कण्वादिष्णगाभ्यान्तु
 दाक्षः काण्वः जामदग्न्यः। गोत्रार्थं इति किम् ? सुतङ्गमेन

(१) यागक्रियोपदेशको वेदाङ्गपन्थविशेषःकल्पः।

(२) षिन्निधायकसूत्रं परत्वं वक्ष्यति।

(३) लिङ्गवचने इति प्रोक्तस्येत्यनेनाम्बः।

(४) कर्मन्द्नेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं वेत्त्यधीते वेति। भिक्षुः परित्राट् कर्मन्दी-
 त्वभरः।

(५) कशाश्रीत्यत्र वक्ष्यमाणस्येत्येष इत्।

(६) मन्त्रैतरवेदभागो ब्राह्मणम् ।

निर्वृत्तः सौतङ्गमः, तस्येदं सौतङ्गमीयम् । ष्या इति किम् ? कखो देवताऽस्य काखः, तस्येदं काखीयम् ।

द्वाचः प्राच्यभरताच्च । प्राच्यगोत्राणांन्तात् भरतगोत्राणा-
न्ताच्च द्वाच ईयः स्यात् भवादौ । पूर्व्वेणंप्राप्तेऽनेन विधीयते ।
पौष्पीय वैङ्गीयः काशीयः । द्वाच इति किम् ? पान्नागारः ।
प्राच्यभरतादिति किम् ? दाक्षः प्लाचः । ननु कथं लाश्रीय
इत्युदाहृतं, काश्यादेर्णिकणिकयोर्विधानादिति चेन्न, तत्र चेदि-
शब्द-समभिव्याहृत देशवाचक-काशीशब्दग्रहणात् । इह गोत्रा-
र्यस्य ग्रहणं, न तु देशवाचकस्येति ।

कखोडो देशे । वृद्धादित्येव । ककारोडः खकारोडश्च देशे वर्त्त-
मानादृद्धादीयः स्यात् भवादौ । कोङ्णास्य वाहीकग्रामेभ्यश्चेति
णिकणिकयोर्बाधनार्थमिदम् । भावहनकीयं द्रौघनकीयम् भास्वत्य-
कीयं कौटशिखीयम् भायोसुखीयम् । वृद्धादिति किम् ? सौमुखम् ।

ग्राम-कन्या-ङ्गद-पलद-नगरोत्तरदात् । ग्रामायुत्तरदादेशवाच-
कात् वृद्धादीयः स्यात् भवादौ । दाक्षिग्रामीयं दाक्षिकन्वीयं दाक्षि-
ङ्गदीयं दाक्षिपलदीयं दाक्षिनगरीयं माहकिग्रामीयमित्यादि ।
वृद्धादिति किम् ? महनगरे भवः माहनगरः । उत्तरदादिति-
किम् ? वाहुग्रामं वाहुनगरम् । वाहीकग्रामेभ्यश्चेति णिकणिक-
योर्बाधकमिदम् ।

पर्णकृक्काङ्कारहाजे । वृद्धादिति निवृत्तम् । भारहाजे नाक्षि
देशे वर्त्तमानाभ्यां पर्णकृक्काभ्याम् ईयः स्यात् भवादौ । पर्णीयं
ककणीयम् । भारहाजदेशभिन्ने तु पार्थं कार्कणम् ।

गहादेर्भवतत्तु दङ् च । गहादेरीयः स्यात् भवादी, भवच्छ-
ब्दस्य ईये दङ् च, ऊ इत् । गहीयम् अन्तरीयम् ।

गङ्गादिर्यथा—

गङ्गान्तरी नेमि-समानशाखी दत्तात्र-काठेरणि-धन्विनश्च ।

आहिंसि-नाठेरणि-पूर्वपक्षा भौरिः समः शैशिरिरुत्तरश्च ॥

उत्तमो विवमो भौजिरन्तस्थो मगधासुरी ।

इषुप्रापरपक्षाङ्गाधमशाखा स्तथा भवत् (१) ॥

श्रीङ्गिरुत्तमशाखश्च व्याङ्गि-खाडायनी तथा ।

इष्वनीकोऽग्निशर्मा च श्रीङ्गि-वाराटकी तथा ॥

एकवृक्षश्च वाल्मीकिरवस्यन्दन पार्श्वतः (२) ।

एकग्रामो देवशर्भिः कामप्रस्थस्तथैकतः ।

आमिचेकपलाशौ (३) च सुखतः क्षीमघृत्वि च ॥

येऽत्र वृक्षास्तेभ्य श्रीक्षर्गिकः षो, येऽवृक्षास्तेभ्यो जनपदत्वात्
एकी, ये तु षण्णान्तास्तेभ्यो ब्वभिन्नप्राच्यभरतात् षो बाध्यते ।
पार्श्वतीयः, व्यटेलीप इति टिलोपः । कामप्रस्थशब्दात् प्रस्था-
न्तत्वात् षके प्राप्ते विधानम् । पूर्ववदेकतीय इति चान्द्राः ।
आज्ञातिगणोऽयम् । भवच्छब्दस्यान्तस्य दङ् भवदीयः ।

पर्वताहा त्वऽमनुष्ये । पर्वतशब्दात्अनुष्ये वाच्ये ईयः स्यात्
भवादी, मनुष्यभिन्ने तु वा । पर्वतीयो मनुष्यो राजा वा, पर्व-
तीयं पार्श्वतमुदकम् ।

(१) इषुप, अपरपक्ष, अङ्ग अधमशाख ।

(२) पार्श्वतश्च ।

(३) आमिन्नि. एकपलाश ।

गर्त्तात्तरदादेशे । देशवाचकाद्गर्त्तात्तरदादीयः स्यात् भवादी ।
 वृकगर्त्तीयः । उत्तरादिति किम् ? वाहुगर्त्तम् । वाहीक-
 ग्रामेभ्यश्चेति णिकण्णिकयोर्बाधनार्थम् ।

प्राचि तु कटाईः । प्रादेशवाचिनः कटपूञ्वादीयः स्यात्
 भवादी । कटनगरौयम् । कटघोषीयम् । प्रादेश इति किम् ?
 काटनगरः ।

स्व पर-देव-राज-जनस्य कञ्च । एभ्य ईयः स्यात्, एषां कन् च ।
 स्वकीयः (१) परकीयः देवकीयः राजकीयः जनकीयः । आगम-
 शासनमनित्यमिति न्यायात् स्वीयं देवीयमित्याद्यपि । तथाच
 धनमहरहर्दत्तं स्वीयमिति शिष्टप्रयोगः । वामनधर्मदासौ तु स्वस्य
 हृदं सौवमित्याहृतः ।

पृथिवीमध्याच्च मध्यमस्य । पृथिवीमध्यशब्दात् ईयः स्यात्,
 तस्मिन्मध्यमादेशश्च । मध्यमीयः ।

वैणुकादेशिणत् । वैणुकादेरीयो णित् स्यात् भवादी । वैणु-
 कीयम् । वैणुकादिर्यथा—

वैणुक चिचकमुत्तरपदकं मध्यमपदकः प्रस्यकमन्यत् ।

अन्यदित्यनेन शारदीयम् । वैणुकादिपञ्चानां कोङ्त्वात्
 ष्ये प्राप्तं पाठः । आकृतिगणोऽयम् ।

(१) धनमहरहर्दत्तं स्वोयमित्यवाधुरिति पशुपतिरिति सर्वाभिप्राये (४२९) द्वारादीनाञ्चैवत्य वामनेन धर्मदासेन च स्वस्येदं सौवमित्याहृतम्, अन्नाभिरपि स्वःदेरित्यल । तस्मात् क्वचिदपकादविषयेऽप्युक्त्येवैऽभिनिविशते इति वक्तव्यम् । इति गोवीचन्द्रः ।

काश्यादेशिकशिकी । काश्यादेः परी शिकशिकी स्यातां
भवादौ । काशिका काशिकी चैदिका चैदिकी । काश्यादिर्यथा ।

काशिस्य चेष्यच्युत-मोदमानाः

संभाङ्-गोवासन-साधुमित्रम् ।

सुरङ्ग-सम्प्रात्युपराज पूर्व्व-

कालोर्द्धकाला अपि सिन्धुमित्रः ।

शकुलादो हस्तिकर्षूः कुनामा करणेन च ।

आपत्काल-हिरण्याभ्यां दासमित्रेण संयुतः ॥

दासग्रामो देवदत्तो युवराजयुतस्तथा ।

सर्व्ववर्षां देवराजो व्यासोऽरिन्दम एव च ॥

सौभावतान इत्यष्टाविंशतिः ससुदीरिताः ।

काशिकेदिभ्यां जनपदत्वात् षकः, सम्प्रातिशब्दात् व्वभिन्न-
प्राच्यभरतगोत्रण्यन्तात् षो, येऽत्र वृद्धास्तेभ्यः ईयो, येऽवृद्धा-
स्तेभ्यः षो, हस्तिकर्षूशब्दाद्देशवाचकादुदन्तात् शिकश्च बाध्यते ।
देवदत्तशब्दोऽत्र प्राग्देशवाचकः, तस्माद्बृहसंज्ञकत्वादीये प्राप्ते
विधानम् । वाहीकग्रामवाचकात् (१) देवदत्तः ।

वृद्धावाहीकग्रामाद्वा तूशीनरग्रामात् । वाहीकग्रामवाचकात्
वृद्धात् शिकशिकी स्यातां भवादौ । शाकलिका शाकलिकी
मान्यविका मान्यविकी । अहह्यात् माहनगरम् । उशीनर-
ग्रामवाचकात् आहजालिका आहजालिकी सौदर्शनिका
सौदर्शनिकी, पञ्चे आहजालीया सौदर्शनीया ।

(१) वाहीकदेशीयग्रामवाचकात् ।

देशे युङ्मरुवचनाभ्यां णकोऽख्याजः । वृद्धाद्युङी द्विशवाच-
कौवृहान्मरुवाचकाच्च णकः स्यात् भवादी न तु ख्याजः (१) ।
सांकाश्यकः काम्पित्यकः मागध्यकः । धन्वन्शब्दो मङ्गवाची,
पारिमध्ये इत्यादिना 'व-भ्रः, अन इत्यनेनास्त्रिः (२) पारिधन्वे जातः
पारिधन्वकः, ऐरावते जातः ऐरावतकः । ख्याजस्तु सुप्रख्यस्य इदं
सौप्रख्यं सौप्रख्यदेशे भवः सौप्रख्यीयः, ख्याजो यकारः शकारस्था-
नीयः, तस्यासिद्धत्वमिति पारिणीयाः ।

वहप्रख्यपुरान्ताच्च । वहान्तात् प्रख्यान्तात् पुरान्ताच्च देश-
वाचिनो वृद्धात् णकः स्याद्भवादी । पैलुवहकः फाल्गुनी-
वहकः, मालाप्रख्यकः, नान्दीपुरकः । रुड्त्वात् परसूत्रेण सिद्धे
पुरग्रहणं प्राच्यार्थं, तथाहि नान्दीपुरमुदीच्यम् । वृद्धादिति
किं श्रैवपुरः ।

प्राचि त्वी रुडः । प्राचीति देशविशेषणम् । ईकारान्ताद्रेफो-
डश्च प्राग्देशवाचकात् वृद्धात् णकः स्याद्भवादी । माकन्दो—
माकन्दकः, काकन्दी—काकन्दकः । पाटलिपुत्रकः ऐकचक्रकः,
एकचक्रशब्दस्य प्राग्देशे एडादित्वात् वृहसंज्ञा । वृद्धादिति
किं ? दशपुरे जातः दशपुरः । प्राचीति किं ? दात्तामित्रीयः
सौवीरनगरीयः । दात्तामित्री सौवीरनगरी, एतं उदीच्यदेशस्थे ।

जनपद-तदवधिभ्याम् । वृद्धाद्देशवाचिनो जनपदात् जनपदा-

(१) ख्याधातुसाधितयकारोङ् शब्दाच्चेत्यर्थः ।

(२) वसासान्तः अग्रत्यय इत्यर्थः ।

वधेषु (१) णकः स्याद्गवादी । आभिसारकः, अप्राप्यत्वात् पूर्व्वेणा-
प्राप्तेऽनेन णकः । आदर्शकः । जनपदावधेस्तावत् श्रीपुष्टकः
श्यामायनकः । ननु जनपदावधिर्जनपद एव न ग्रामः, किमर्थं
तर्हि पृथग् ग्रहणमिति चेत् सत्यं, तदवधिग्रहणं बाधकबाधनार्थं,
तेन चैगर्तकः इत्यत्र गर्तोत्तरदादितीयं बाधित्वा जनपदा-
वधिर्णक एव स्यादिति वामनः ।

व्यविषयादहृद्वाच्च । अहृद्वात् हृद्वाच्च जनपदवाचिनस्तदवधि-
वाचिनश्च व्यविषयात् णकः स्याद्गवादी । श्लेषयोरपवादः ।
अहृद्वाज्जनपदात्तावत्—अङ्गाः आङ्गकः (२) । अहृद्वाज्जनपदा-
वधेस्तावत्—अजमीढाः आजमीढकः, अजक्रन्दाः आजक्रन्दकः ।
हृद्वाज्जनपदात्तावत्—दाव्याः, दाव्यकः । हृद्वाज्जनपदावधेस्ता-
वत्—कालञ्जराः कालञ्जरकः । विषयग्रहणमनन्यत्रभावार्थं (३)
तेन जनपदैकशेषवहुत्वे मा भूत् । तेन वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तनी
च ता वर्त्तन्यः, वात्तेनः (४) । ननु हृद्वात् पूर्व्वेणैव णके सिद्धे
किमर्थं चकारेण तदनुकर्षणमिति ? उच्यते—ब्राह्मणेभ्यो दधि
दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय इति न्यायात् व्यविषयात् हृद्वाद्वाधा
विज्ञेयेत्यदोषः (५) ।

(१) जनपदवाचौ अवधिर्चेति क्रमोधारयाज्जनपदरूप एवावधिर्वाच्यते—
इति तत्त्वबोधिनी ।

(२) अङ्गा जनपदास्तेषु भव आङ्गकः ।

(३) यः शब्दो निरवच्छेदवचनान्तत्वेनायं विधिरिति भावः ।

(४) वर्त्तनीषु भवो वात्तेन ।

(५) अथपि तत्रकौण्डिन्याय इत्युच्यते—पूर्व्वेणैव हि जनपदवाचान्ते

वर्त्ताऽग्नि-कच्छ-वक्त्रोत्तरदात् । वर्त्ताद्युत्तरदात् देशवाच-
कात् वृद्धादवृद्धाच्च णकः स्याद्भवादी । षोडशोरपवादः । चक्राणि
वर्त्तन्तेऽत्र चक्रवर्त्तः वृत्तुङ्, वर्त्तने डे घञ् तस्माच्चक्रवर्त्तकः ।
एवं कालाम्बकः चारुर्कच्छकः ऐन्द्रवक्त्रकः । वर्त्ताग्नि-कच्छ-वक्त्रा-
न्नादिति कृते सिद्धे उत्तरदग्रहणं बहुव्यपूर्वादिप्राप्त्यर्थं, तेन
वाहुवर्त्तः । कथं बाहुवर्त्तकः इति ? उच्यते—बहवो वर्त्तन्तेऽत्र
इति व्युत्पत्त्या बाहुवर्त्तकः ।

धूमादेः । धूमादेशवाचकाण्यकः स्याद्भवादी । धूमकः
घोषस्थलकः । धूमादिर्यथा—

धूमो घोषस्थली घोषपुष्पो दाण्डायनस्थली ।
धार्तराज्ञी सुराज्ञी च तीर्थपल्ली-शशादनाः (१) ।
शस्त्राशिता राजगृहं भन्नालीवर्षरावयी (२) ॥
शस्यायो माठरो मद्रकुलोऽञ्जीकुलगर्भौ (३) ।
आर्जुनायन-साकेत-षडण्ड-दक्षिणापथाः ॥
हीपाऽन्तरीपोज्जयिनी-द्वाराहाराऽरण-कुक्षयः ।
एकत्रिंशदिमे प्रोक्ता स्त्रगाहारस्य महास्थली ॥

दृष्ट्वात् षको विद्धितः, यथा ब्राह्मणसामान्ये, दधिदानम्; इह तु बल्लवचन-
विषये विशेषे अष्टद्वान् षकः, यथा कौशिक्ये तक्रदानम् । ततश्च बल्लवचनादपि
दृष्ट्वात् षके, प्राप्ते आरभ्यमाणः अष्टद्वान् षकः दृष्ट्वात् षकस्य वाचकः स्यादिति
चकारेण ससृञ्जीयते इत्यर्थः इति पदमञ्जरी ।

- (१) पल्लीखल वल्ली इत्यपि पाठः ।
- (२) वर्षर, आवय ।
- (३) अञ्जीकूल, आञ्जीकूल, आजीकूल इति पाठत्रयम् ।

नगरात् कुत्सन प्रावीक्ष्योः । निन्दायां प्रावीक्ष्ये च नगर-
शब्दात्कः स्याद्भवाद्दौ । नागरकः चीरः प्रवीणश्च । कुत्सन-
प्रावीक्ष्ययोरिति किं नागरः पुरुषः ।

अरण्यान् पथि न्याय विहाराऽध्याय-हस्तिपु वा तु गोमये ।
अरण्यादेर्नपु वाचेषु णकः स्याद्भवाद्दौ गोमये तु वा । अरण्यको
मनुष्यः न्यायो विहारी ऽध्यायो हस्ती च । अरण्यको गोमयः
अरण्यश्च । एष्विति किम् अरण्याः पशवः ।

कच्छादेर्नृ-तत्स्ययोः । देगवाचकात् कच्छादेर्मनुष्ये मनुष्यस्ये
च वाच्ये णकः स्याद्भवाद्दौ । काच्छको मनुष्यः, काच्छिका चूडा,
काच्छको नखः, काच्छकं हसितं, काच्छको विवादः । काश्मीरको
मनुष्यः काश्मीरको नखः काश्मीरकं हसितम् ।

कच्छादिर्यथा --

कच्छ काश्मीर कब्बोज मधुमत् कुरु सिम्भवः ।

कुतूभर-विरूपी च द्वीपाऽनूप-विजापकाः ।

साल्वाऽङ्गाराऽनुषण्णायाऽजवाहो वर्णुरद्भु च ॥

इह साल्वशब्दपाठो वक्ष्यमाणश्चप्राप्त्यर्थः ।

साल्वादपदाती । साल्वशब्दात् पदातिभिन्ने मनुष्ये मनुष्यस्ये च
वाच्ये णकः स्याद्भवाद्दौ । 'साल्वको मनुष्यः, साल्वकं हसितम् ।
पदाती तु साल्वः पदातिर्नजति । नियमार्थं वचनम् ।

गो-यवाग्बोश्च । साल्वादित्येव । साल्वको गौः, साल्विका
यवागूः ।

वर्णोः कन्याशाः । वर्णनाम नदः, वर्णनदसमीपवाचिनः

कन्याशब्दात् णकः स्याद्भवादी । णिकस्य बाधकमिदम् ।
कान्यकः अन्यत्र कान्यिकः ।

वा तु कुरु-युगन्धराभ्याम् । आभ्यां णको वा स्याद्भवादी ।
कौरवकः कौरवश्च ग्नेः । 'वृत्तस्थयोस्तु कौरवको मनुष्यः, कौर-
विका चूडा, कच्छादिपाठात् युगन्धरकः युगन्धरश्च गौः ।
जनपदावेती, एताभ्यां वृद्धादपीति (१) नित्ये प्राप्ते विकल्पः ।

कुलात् सौवीरे । कुलशब्दात् सौवीरे वाचे णकः स्याद्भ-
वादी । कौलकः सौवीरः, अन्यत्र कौलः ।

पाथेयाऽऽनर्त्त-विदेह-पाण्डुकात् । एभ्यो णकः स्याद्भवादी ।
पाथेयशब्दस्य युद्धत्वेऽपि अदेशार्थं वचनम् । आनर्त्तविदेहयोर्जन-
पदत्वेऽपि अजनपदार्थम् । पाण्डुकशब्दात् कोङ्ः णस्य बाधना-
र्थम् । यथा-पाथेयकः आनर्त्तकः विदेहकः पाण्डुककः ।

राष्ट्रादियः । राष्ट्रशब्दादियः स्याद्भवादी । राष्ट्रियः ।

दूरोत्तराभ्यामेत्य-णाच्ची । आभ्यामेती क्रमात् स्तः भवादी ।
दूरैत्यः औत्तराष्ट्रः ।

नदी-कस्त्रि-पार-दिवादिभ्यः णेय-णेयकेन-याः । नद्यादेः
णेयः कस्त्रादेरेण्यकः पारादेरीनो दिवादेर्यः स्याद्भवादी ।
नादेयः वाराणसेयः । नद्यादिर्यथा—

नदी वाराणसी दूर्वा (२) वामा काशायनी मञ्जी ।

आवस्ती खादिरी दामा कौशाब्बी सेनकी (३) गिरिः ॥

(१) खनयोः संज्ञावाचकत्वाद्बुद्धत्वम् ।

(२) दूर्वा इत्यपि पाठः ।

(३) सेतकीत्यपि पाठः ।

साखा दांवीं पुरं पूर्व्वनगरी, वड्वा हृषे ।

चम्पवनमिति प्रोक्तं नद्यादौ कोविदोक्तमे ।

येऽत्र ह्रदास्तेभ्य ईयः, येऽह्रदास्तेभ्यः णः, ह्रदकारान्तास्यकः रुडो
णकश्च बाध्यते । वाड्वेयो, ह्रषः, अन्यत्र वाड्वः । कञ्जरादे-
स्तावत्—काञ्जेयकः (१) श्रौश्वेयकः । कञ्जरादिर्यथा ।

कञ्जुश्विपुष्करं हस्ती पुष्कल ग्राम यौवनम् ।

कुण्डी (२) चम्पुखती माहिष्मती ग्रीवा तु भूपणे ।

कुद्यायाम्पु यलोपोऽस्मिन्सौ कुचिः कुलं शुनि (३) ।

संज्ञायां नगरी पञ्चदशैह परिकीर्त्तिताः ।

शैवेयकं कण्ठभूषा । कौडियकः अत्र गेयके यलोपः । कौत्से-
यकः खङ्गः । कौलेयकः खां । अत्र संज्ञायां नगरीशब्दः पञ्चते
नागरेयकः । जातौ तु नागरः । पारादेः—पारीणः अवारीणः ।
पारादिर्यथा—

पाराऽवाराऽवारपार-पारावारा इमे मताः ।

ग्रामश्च पञ्च पारादावाहुः पण्डितसत्तमाः ॥

द्विवादेः—दिवि भवं दिव्यम् । द्विवादिर्यथा—

दिव् प्राग् वागुदक् प्रत्यक् परार्द्धग्राममित्यपि ।

अर्द्धाऽपरार्द्धाऽधमार्द्धोत्तमार्द्धमिह कीर्त्तितम् ।

ग्रामशब्दस्य त्रिषु (४) पाठात् ग्रामियकः ग्रामीणः ग्राम्य
इत्यादि ।

(१) कृत्वितास्त्रयः कञ्जवसतल भवः ।

(२) कण्ठिन् ।

(३) अस्मिन् गेयके परे कुद्याशब्दस्य यलोपः । असौ खङ्गे वाच्ये कृत्विशब्द-
स्तथा शुनि वाच्ये कुलशब्दः कञ्जरादिः । (४) कञ्जरादौ पारादौ द्विवादौ च ।

कापिश्यादेः ष्यायनो वा तु रङ्गोरनृप्राणिनिः ।

'कापिश्यादेः ष्यायनः स्याद्गवादी, रङ्गोस्त नृभिन्नप्राणिनि वा ।

कापिश्यायनः । कापिश्यादिर्यथा—

कापिशो वाङ्नि-पूर्यदिं चतुष्कं परिकीर्त्तितम् (१) ।

कापिशोशब्दाद्दृढसंज्ञकादीयः, शेषेभ्यः अहृदादपि ब्वविषया-
दिति णको बाध्यते । राङ्गवायणो राङ्गवो गौः । प्राणिनीति
किं ? राङ्गवः कम्बलः । अनरीति किं ? राङ्गवको मनुष्यः ।
रङ्गशब्दः कच्छादौ पठ्यते ।

रूप्योत्तरदारण्याभ्यां णः । रूप्योत्तरदादरण्याच्च णः स्याद्ग-
वादी । वार्कंरूप्यं, णस्यापवादः । दृढसंज्ञकात्तु माणिक्यरूप्यात्
युञ्जो णको बाध्यते, णविधानात् । आरण्यः । स्त्रियामारण्या गौः ।

दिक्पूर्वदादनामनि । दिक्शब्देन दिग्वाचकोऽभिधीयते ।
दिक्पूर्वं दं यस्य तस्मात् असंज्ञायां णः स्याद्गवादी । पौर्वशालः,
श्रीत्तरशाला स्त्री । दिश उत्तरदे तार्थे यस इति परे (२) । नास्ति
तु पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति पूर्वेषुकामशमी, तस्मात्
प्राग्देशनगरादिभ्य इति औत्सर्गिकणो सुपञ्चालादित्वात् अन्त्यस्य
दस्य त्रिः । दग्दृष्टं स्वरूपविधिर्निरासार्थम् ।

मद्रात् टः । दिक्पूर्वदादित्येव । दिक्पूर्वाम्बुशब्दात्

(१) कापिशो वाङ्नि, परिं, उर्दि । वाङ्गिरित्यत्र षङ्गिरित्यपि पाठः ।

(२) स्मरते पूर्वा चासौ शाला चेति. तस्यां भव इति वाक्यम् । परमते तु
पूर्वस्यां शालायां भव इति वाक्यम् ।

टः स्याद्वादी । पूर्व्वद्वयसः । पीर्व्वमद्रः । अमद्रा दिश इति पर्य्युदासात् (१) पूर्व्वदस्य त्रिः ।

बह्वचोऽन्तोदात्तादुदीच्यग्रामात् । उदीच्यग्रामवाचकादन्तोदात्ताद्बह्वचो लेः टः स्याद्वादी । णस्यापत्रादोऽयम् । माहनगरम् । महनगरशब्दस्य यसः स्वरैषान्तोदात्तत्वात् । उदीच्यग्रामादिति किं, माधुरः मध्यदेशग्रामत्वात् षः । बह्वच इति किं ? ध्वजः ध्वजीशब्दात् षः । अन्तोदात्तादिति किं ? शार्करोधानम् । अस्मिन् शास्त्रे स्वरलक्षणाभावेऽपि वृद्धोपदेशादन्तोदात्तादिकमवगन्तव्यम् । स्वरलक्षणानि नोक्तानि अस्मिन्नतिप्रयोजनत्वात् ।

तीरोत्तरदाश्च । तीरोत्तरदाच्छब्दात् टः स्याद्वादी । षोययोरपवादः (२) । पाववत्तीरं काकतीरम् ।

कन्याभवङ्गां णिकः । आभ्यां णिकः स्याद्वादी । षोययोरपवादः । कान्यिकः, भावकः इत्सुकृतान्तात् णिकस्य कः । गहादिपाठात् भवदीयः । भवदित्यत्र उवत्वन्तस्य ग्रहणात् शत्रन्तभवच्छब्दाद्भा भूत्, तेन भावत इति ।

ओदेशे वृहान्तु प्राचि । उवर्णान्ताद्देशवाचकात् णिकः स्याद्वादी, प्राग्देशे वर्त्तमानादुवर्णान्ताद्दृष्टादेव, नान्यस्मात् । मरौ जातः मारुकः उवर्णान्तादिकस्य कः णिति त्रिः । एवं नैषादकर्षुकः शाबरजम्बुकः । शबरजम्बूशब्दस्य इकस्य के क्तते केऽकः स्व इति स्वः, देशे इति किं ? पाटवः वैणवः । प्राचि वृहान्तु षाड्कजम्बुकः नापितजम्बुकः । उवर्णाद्दृष्टादित्येव णिकः ।

(१) सुपञ्चालाहावितिशेषः । (२) षास्त्र, ईवस्त्र च अपवाद इत्यर्थः ।

वृद्धादिति नियमात् अष्टद्वाभ्या भूत्, तेन पर्णवास्तुशब्दस्य पार्ण-
वास्तवः । एवं मातृवास्तवः ।

कालेभ्यः । कालवाचिभ्यः णिकः स्याद्गवादी । मासिकम्
आर्द्धमासिकं सांवत्सरिकम् आर्द्धसांवत्सरिकं, (१) । यथाकथञ्चि-
द्गुणवृत्त्या काले वर्त्तमानादपीष्यते, तेन कादम्बपुष्पिकः ब्रैहि-
पलालिकः (२) । न च गौशमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति
वाच्यं, गौणवृत्त्या काले वर्त्तमानेभ्यो नञ्त्ववाचिभ्यः णविधा-
नात् । कालेभ्य इति व्वनिर्देशः स्वरूपविधिर्निरासार्थः ।

आह्वे शरदो, वा तु रोगातपयोः । आह्वे वाच्ये शरच्छब्दात्
णिकः स्याद्गवादी, रोगे आतपे च वाच्ये वा । ऋतुण्यस्य बाधको-
ऽयम् । शारदिकं आह्वम् । आह्वं कश्चिद्विशेषः, न तु अह्वावान्
पुरुषः । शारदिको रोगः आतपश्च, पक्षे शारदः ।

वर्षाभ्यो, वा तु निशाप्रदोषहेमन्तपूर्वाङ्गापराङ्गेभ्यः । वर्षा-
शब्दात् णिकः स्याद्गवादी, निशादिस्तु वा । वार्षिकम् । नैशिकं
नैशं, प्रादोषिकं प्रादोषं, हेमन्तिकम् । हेमन्तस्य णे तलोपो
वा । हेमन्तः हेमनः । तथाच—“हेमनीषु रजनीषु शेरते”
इति वृत्तिकृता शिष्टप्रयोग उद्भावितः । पौर्वाङ्गिकम् आप-

(१) कथलङ्घि “शार्ध्वरस्य तमसो निषिद्धये” इति कालिदासः । “अनु-
दितौषसरगेति” भारविः । समानकालीनम् । प्राक्कालीनमित्यादि च ? अप-
भ्रंशा एवैत इति प्रासाधिकाः - इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(२) कदम्बपुष्पशाहचर्यात् कदम्बपुष्पः कालः ; ब्रौह्म-पल्लवशाहचर्यात्
ब्रौह्म-पल्लवः कालः ; तत्र भवःकादम्बपुष्पिकः ब्रौह्मपल्लविकः ।

राङ्गिकम् । पक्षे त्यत्राद्यचिर इति छनः, पूर्वार्द्धेतनम् अपराङ्गे-
तनम् ।

श्वसः णिकस्य तम् । श्वस्यब्दात् णिकस्यादौ तम् स्यात्,
म इत् । शौवस्तिकम् । ननु त्यत्राद्यचिरत्यादिना त्यष्टनाभ्यां
बाधिष्यते, तत् कथं णिक इति चेत् सत्यम्, णिकस्य तम्विधान-
सामर्थ्यात् षिकोऽपि । तत्रोभयगणपाठात् श्वस्यः श्वस्तन
इत्यपि ।

सपूर्वदादर्हात् द्विकपूर्वात्तु यश्च । पूर्वदेन सह वर्त्तमाना-
दर्ह्यब्दात् णिकः स्यात्, दिक्पूर्वदात्तु यः णिकश्च भवादौ ।
गौतमार्द्धिकं वाल्यार्द्धिकम् । दिक्पूर्वात्तु पौर्वार्द्धिकं पूर्वार्द्धं
दाक्षिणार्द्धिकं दक्षिणार्द्धं । दिवादित्वात् परार्द्धमपरार्द्धमिति
नित्यम् । उभयत्र दग्रहणं स्वरूपविधेर्निरासार्थम् ।

ग्रामजनपदैकदेशाद्दिक्पूर्वादर्हात् ट्णश्च । ग्रामैकदेशवाचिनो
दिक्पूर्वादर्हाञ्जनपदैकदेशवाचिनो दिक्पूर्वादर्हाच्च णिक-ट्णौ
स्यातां भवादौ । यस्यापवादः । पौर्वार्द्धिकः पौर्वार्द्धः दक्षिणा-
र्द्धिकः दक्षिणार्द्धः । ग्रामजनपदैकदेशादिति किं ? पौर्वार्द्धिकं
पूर्वार्द्धमिति पूर्वेण णिक-यौ ।

प्रातृष एष्यः । प्रातृशब्दादेश्यः स्यान्नवादौ । प्रातृषेष्णः ।
णत्वविधानं प्रातृषेष्णमाचक्षाणः प्रातृषेण इत्यत्र णत्वार्थम् ।

मध्यादः साधारणी । साधारणी वाच्ये मध्यशब्दादः स्यान्नवादौ ।
मध्ये वैयाकरणः, नोत्तमो नाधम इत्यर्थः । त्यत्राद्यचिरिति
प्राप्तमस्थापवादः ।

हीपादुपसमुद्रात् षणः । समुद्रसमीपे वर्त्तमानात् हीपात् षणः स्याद्गवादी । कच्छादित्वात् षोः प्राप्ते नृततस्थयोर्णके च प्राप्ते विधानम् । द्वेष्यं, “द्वेष्यं भवन्तोऽनुचरन्ति चक्रम्” । अनुप-समुद्रात्तु द्वेषः । नृततस्थयोस्तु द्वेषकः ।

ऋतुनक्षत्रात् षणः । ऋतुनाचकाक्षत्रवाचकाश्च षणः स्याद्ग-वादी । कालशिकस्यापवादः ।, ग्रैषं, पौषम् ।

कोडःकच्छपनद्यादेश्च । कोडः कृच्छादेः पलद्यादेश्च षणः स्याद्गवादी । नैलीनकः । निलीनकशब्दाद्बह्वचोऽन्तोदात्तात् ट्णो प्राप्ते विधानम् । इच्छाकुषु जात ऐच्छाकः । इच्छाकुशब्दात् “भ्रोद्देशे” इत्यनेन षिण्कं बाधित्वा षणः स्यात्, अत्रहादपि ष्वविषयादिति प्राप्तो णको बाध्यते । षण् ट्णयोरिच्छाकीरतो लुक् । कच्छादेस्तावत्—काच्छः काश्मीर इत्यादि । कच्छादिः प्रागुक्तः । कच्छादी ये जनपदवाचका अत्रहास्तीभ्योऽत्रहादपि ष्वविषयादिति णके प्राप्ते विधानम् । उवर्णान्तात्तु “भ्रोद्देशे” इति षिण्कबाधनार्थम् । कच्छशब्दो न नित्यबहुवचनान्तः, तस्मात् षणो वेत्यादाविति षो सिद्धे इह पाठः कच्छादेर्नृततस्थयो रिति णकबाधनार्थः । विजायकशब्दात् कोड्त्वात् षो सिद्धे नृततस्थयोरिति णकबाधनार्थः पाठः । कच्छादेर्देशे एवाभि-धानात् । पलद्यादेस्तावत्—पालदः पारिखः । पलद्यादिर्यथा—

पलदी परिखा गोष्ठी पर्वहाहीकपर्वताः ।

फलकीटः शूरसेनो बहुकीटः पटञ्जरः ।

तच्चोदपानलोमानि गोमती कमलभिदा ।

सन्धिवेला यक्तत् सन्ध्या पौर्णमासी त्रयोदशी ।

अभावस्या त्वमावास्या नैकती प्रतिपत् शरत् ।

पुरं वनं गिरिः पञ्चदशी संधत्सरः फले ।

पर्वण्यपि पलदादी शेषं शिष्टप्रयोगतः ॥

गोष्ठीनैकबीगोमतीशब्दानां वाह्नीकग्रामत्वात् प्रसक्तयोर्णिक-
णिकयोर्बाधक ईदन्तलक्षण-णको बाध्यते । वाह्नीकशब्दस्य कोङ्-
त्वात् णो सिद्धे अत्र पाठ एवं ज्ञापयति येषां लक्षणानां ह्रद्वाह्र-
सामान्यविषयस्तेषां लक्षणानां ह्रद्विहित इयो बाधको भवति,
तेन औलुके भव औलुकीयः, वाहकरूपे भवः वाहकरूपीयः
इत्यादी कोङ्णं बह्वचोऽन्तोदात्तादुदीचग्रामादिति ट्णं च
बाधित्वा इय एव भवति । सन्धिवेला सन्ध्या पौर्णमासी त्रयोदशी
अभावस्या अमावास्या प्रतिपत् पञ्चदशीशब्दानां पाठः काल-
णिकबाधनार्थः । शरच्छब्दस्येह वेणुकादी च पाठात् शारदः
शारदीयः । पुरवनगिरीणाम् इह नद्यादी च पाठात् पौरः
पौरियः वानः वानियः गैरः गैरियः इति । सांवत्सरं फलं, सांवत्सरं
पर्वं, अन्यत्र सांवत्सरिकसृणम् । शेषाणामुदीचग्रामत्वात् प्राप्तृण
बाधनार्थः पाठः ।

प्रस्थोत्तरदात् । प्रस्थोत्तरदाच्छब्दात् णः स्याद्भवादी ।
माद्रीप्रस्थः माह्किप्रस्थः, बह्वचोऽन्तोदात्तादुदीचग्रामादिति
प्राप्तृणो बाध्यते ।

निवासात् पृथ्वीमध्यान्मध्यमश्च चरणे । चरणे वाच्ये निवास-
वाचकात् पृथ्वीमध्यशब्दात् णः स्यात्, तस्मिन् मध्यमादेशश्च ।

पृथ्वीमध्ये निवासोऽस्य माध्यमः कठः । अनिवासस्य तु पृथ्वी-
मध्यादागतः मध्यमीयः कठः, पृथ्वीमध्यस्थ मध्यमश्चेति ईयस्य
बाधकमिदम् । चरण इति किं ? मध्यमीयः शूद्रः ।

युष्मदस्मदो वा णीनश्च । आभ्यां णो णीनश्च वा स्या-
द्भवादी । वृद्धादीयस्यापवादः, यौष्माकः यौष्माकीणः, पक्षे
युष्मदीयः । एवम् आस्माकः आस्माकीनः अस्मदीयः । ननु
टाधिकारो धादित्यतः प्राक्, तत् कथं टाधिकारे भवादि-
निरूपणमिति चेत् सत्यम् । भवादिपठितगच्छत्याद्यर्थे ढान्तात्
भवादित्या भवन्ति अतएव प्रसङ्गादुक्तमिति ।

गच्छति पथिदूतयोः । टादिति वर्त्तते । गच्छतीत्यर्थे यथा-
विहितं त्यः स्यात्, यो गच्छति स चेत् पन्था दूतो वा भवति ।
शुभ्रं गच्छति पन्था दूतो वा श्रौभ्रः पन्था दूतश्च । टात् घे
त्यः । माथुरः कान्यकुब्जः वाराणसेयः राष्ट्रिय इत्यादि । पथि-
दूतयोरिति किं ? मथुरां गच्छति साधुः ।

अभिनिष्क्रामति द्वारं । टादित्येव । अभिनिष्क्रामतीत्यर्थे
यथाविहितं त्यः स्यात्, यन्निष्क्रामति तत् द्वारं चेद्भवति ।
शुभ्रमभिसुखेन निष्क्रामति द्वारं श्रौभ्रं द्वारम् । एवं माथुरं
कान्यकुब्जं वाराणसेयं राष्ट्रियमित्यादि । द्वारं निष्क्रमणक्रियायाः
साधनत्वेन प्रसिद्धं, तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते, यथा साध्वसि-
ञ्छिनन्ति । द्वारमिति किं ? मथुरामभिनिष्क्रामति पुरुषः ।

अधिगत्य कृतो ग्रन्थः । टादित्येव । अधिगत्य एतदपेक्षया
ही । अधिगत्य आरभ्य अभिप्रेत्य इत्यर्थः । अधिगत्येत्यस्मिन्नर्थे

यथाविहितं त्वः स्यात्, यः कृतः स ग्रन्थेऽभवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौमद्रो ग्रन्थः । ग्रन्थ इति किं ? सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ।

भाष्यायिकाभ्यो लुब्बहुणम् । , भाष्यायिकाभ्योऽधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे उत्पन्नस्य त्वस्य बहुलं लुप् स्यात् । वासवदत्ता-मधिकृत्य कृतो ग्रन्थः वासवदत्ता . सुभनोद्भवा उर्वशी । बहुलं किं ? भैरवः ।

सीतान्वेषणादेरीयः । टात् सीतान्वेषणादेरधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ईयः स्यात् । णस्यापवादः । सीतान्वेषणीयः । सीतान्वेषण-यमसभं रक्षोऽसुर-गुणमुख्यावपि शिशुकन्दः । शिशु-कन्दो नाम रोगः ।

अदेवासुरादेशे । देवासुरादिभिन्नादधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ईयः स्यात् चे से सति । श्येनकपोतीयो ग्रन्थः, किरातार्जुनीयः, सर्वार्थसम्बन्धीयः । देवासुरादेशु देवासुरः राक्षोगन्धर्व इत्यादि । परे तु रक्षोऽसुर-गुणमुख्यशब्दौ देवासुरादौ प्रद्युम्नागमनशब्दं सीतान्वेषणादौ पठन्ति । तेषां मते राक्षोऽसुरं गौणमुख्यं प्रद्युम्ना-गमनीयम् । येषां हन्वसमामे ईयप्रतिषेधस्ते च देवासुरादौ दृष्टव्याः ।

शिको रक्षत्यादौ । टादित्येव । रक्षतीत्याद्यर्थेणु शिकः स्यात् । समाजं रक्षति सामाजिकः । टात् चे त्वः । रक्षति उच्छति वर्त्तते वक्ति धारयते गृह्णाति समवेति हन्ति तिष्ठति प्रगच्छति करोति चरति पश्यति वर्त्तयति आह अनुपृच्छति

गच्छति अधीष्टः शृतः भृतः भावी ,अर्हति नित्यमर्हति पचति सम्भवति भवहरति वहति हरति भ्रावहति । एवं शाकानुञ्छति शाकिकः ।

प्रतीपादेर्वर्त्तते ।, टात् प्रतीपादेर्वर्त्ततेऽर्थे णिकः स्यात् । यद्यपि वृत्तधोरकर्मकत्वात् ढभ्रावस्तथापि ध्रुविशेषणत्वात् ढसंज्ञा । प्रतीपं यथा स्यात्तथा, वर्त्तते प्रातीपिकः । प्रतीपादिर्यथा—

प्रतीपः प्रतिकूलश्च प्रतिलोमानुलोमनी ।

परिपार्श्वान्वीपपरिमुखानुकूलमित्यपि ॥

प्रभूतादेर्वक्ति । टात् प्रभूतादेवेत्कीत्यर्थे णिकः स्यात् । प्रभूतं यथा तथा वक्ति प्राभूतिकः । प्रभूतादिर्यथा—

प्रभूतः प्रतिभूतोऽत्र पर्याप्तैः सहैरिताः ।

माशब्दो नित्यशब्दश्च कार्यशब्दस्तथेति षट् ॥

पदव्यादेस्तद्भावति । टात् पदव्यादेस्तद्भावतीत्यर्थे णिकः स्यात् । पदवी वर्त्म, पदवीं धावति पादविकः । पदस्य पञ्चादनुपदं तत् धावति आनुपदिकः । आक्रन्दत्यस्मिन् आक्रन्दो देशः, तं धावति आक्रन्दिकः ।

माथोत्तरदाश्च । टात्माथशब्दोत्तरदाभावतीत्यर्थे णिकः स्यात् । दण्डमाथं (१) धावति दाण्डमाथिकः शौक्लमाथिकः । माथशब्दः पथिपर्यायः ।

(१) दण्डाकारो माथः पन्था दण्डमाथः ।

पदोत्तरदात् गृह्णाति । ढात् पदोत्तरदात् गृह्णातीत्यर्थे
 णिकः स्यात् । पीर्व्वपदिकम् । उभयत्र उत्तरदग्रहणं बहुत्ये
 निषेधार्थम् (१) ।

अर्थललामप्रतिकण्डाच्च । ठेभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे णिकः
 स्यात् । अर्थं गृह्णाति आर्थिकः; लालामिकः । कण्ठं कण्ठं प्रति
 प्रतिकण्ठं, तत् गृह्णातीति प्रानिकण्ठिकः ।

समूहार्थात् समवेति । ढात् समूहार्थात् समवेति इत्यर्थे
 णिकः स्यात् । समूहं समवेति सामूहिकः सामवायिकः ।

ख्यः परिषदो, वा तु सेनायाः । ढात् परिषच्छब्दात् समवे-
 तीत्यर्थे ख्यः स्यात्, णिकस्यापवादः, सेनायास्तु वा । परिषदं
 समवेति पारिषद्यः, सेनां समवेति सैन्यः सैनिकः ।

सृगमत्स्यपक्षिभ्यो हन्ति । व्वनिदेशः स्वरूपविधिर्निरासार्थः ।
 टेभ्यो सृगमत्स्यपक्षिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे णिकः स्यात् । सृगं
 हन्ति मार्गिकः, रौरुकः, श्रौकरिकः । नैयङ्गुकः, श्वापदन्यङ्गुसु
 वेति वा युम्, पचे न्याङ्गुकः, इकस्य कः । मात्स्यिकः
 शाकुनिकः प्रौष्ठिकः पाक्षिकः हारीतिकः मायूरिकः । पातकः,
 तान्तादिकस्य कः ।

परिपथात्तिष्ठति च परिपथ्यच्च । ढात् परिपथात् हन्तीत्यर्थे
 तिष्ठतीत्यर्थे च णिकः स्यात्, तस्मिन् परिपथस्य परिपथ्या-
 देशच्च । परिपथं हन्ति तिष्ठति वा पारिपथ्यिकशौरः; पथ्यानं

(१) अत्र दान्तादिभ्यश्च पदोत्तरदादिति यदर्थं वक्ष्यमाणे निषेधार्थमिति
 भावः ।

परिव्रज्य हन्ति तिष्ठति वेत्यर्थः। परिपथपर्यायः परिपथ्य-
शब्दोऽस्तीति वृत्तिकारः ।

निन्द्यात् प्रयच्छति । शास्त्रोक्तव्यवहारादिरुद्धव्यवहारो निन्द्यः,
तस्मात् टात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात् । द्विगुणार्थं द्रव्यं
द्विगुणं, द्विगुणं प्रयच्छति द्वैगुणिकः । यदा उत्तमर्णः
एकद्रव्यं द्विगुणार्थं कृत्वा प्रयच्छति पश्चात्तद्वर्धयति तदा द्विगुणं
निन्द्यं, यदा ल्केकगुणं प्रयच्छति पश्चाद्द्विगुणं गृह्णाति तदा न
द्विगुणं निन्द्यं शास्त्रविहितत्वात् । एवं त्रैगुणिकः ।

वृधुषश्च वृद्धेः । निन्द्याद्वृद्धिशब्दात् टात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिकः
स्यात् वृद्धिशब्दस्य वृधुषादेशश्च । वृद्धार्थं द्रव्यं वृद्धिः, वृद्धिं
प्रयच्छति वार्द्धुषिकः । यद्यपि वृद्धिशब्दपर्यायो वृधुषीशब्दो-
ऽप्यस्ति तथापि वृद्धिशब्देनानिष्ट-निवारणार्थमिदम् ।

कुसीददशैकादशभ्यां षिकः । निन्द्यात् कुसीदशब्दात् टात्
दशैकादशशब्दाच्च प्रयच्छतीत्यर्थे षिकः स्यात् । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं
द्रव्यं कुसीदं, तत्रयच्छति कुसीदिकः । दशशब्दो दशार्थं वर्त्तते,
एकादशशब्द एकादशार्थोऽपि उपचारात् दशसु वर्त्तते, अतः
सामानाधिकरण्यात् दश च ते एकादश चेति यसः, दशैकादश
प्रयच्छति दशैकादशिकः दशैकादशिकी, दश एकादशार्थं प्रय-
च्छतीत्यर्थः (१) ।

(१) दशसंख्यैव एकादशसंख्या येषामर्थानां तान् प्रयच्छति दशैकादशिकः ।
दशसंख्यकान् दददकादशसंख्यकान् प्रतारणया बोधयति, परिशोधनवेलाया-
मेकादशसंख्यकपरुषायेति निन्द्यात्वमिति वृद्धन्मुग्धबोधम् ।

शब्ददुर्गाभ्यां करोति । आभ्यां करोतीत्यर्थे णिकः स्यात् ।
शब्दं करोतीति शाब्दिको वैयाकरणः, दार्दुरिकः कुलालः ।
दुर्दुरे वान्दभाण्डविशेषः, भाण्डसंस्कारकाले दुर्दुरं शब्दविशेषं
करोति इति रक्षितः ।

धर्मादेशरति । टात् धर्मादेशरतीत्यर्थे णिकः स्यात् ।
धर्मं चरति धार्मिकः । चरणमत्र सेवा, तेन कदाचिदाचरणे
मा भूत् । धर्मादिर्यथा—

धर्माधर्मोमहानास्मी गोदानसहितास्तथा ।

आदित्यव्रतमित्येते पञ्चेह समुदारिताः ॥

अवान्तरदीक्षादेर्दिन् । टादवान्तरदीक्षादेर्दिन् स्यात् चर-
तीत्यर्थं । अवान्तरदीक्षां चरति अवान्तरदीक्षी ।

त्रयोऽवान्तरदीक्षात्र देवव्रत-तिलव्रतम् ।

अष्टाचत्वारिंशतो डकथ । टादष्टाचत्वारिंशच्छब्दात् चरती-
त्यर्थे ङिन् डकथ स्यात् । णिकस्यापवादः । अष्टाचत्वारिंश-
हर्षाणि व्रतं चरति अष्टाचत्वारिंशी अष्टाचत्वारिंशकः ।

चातुर्ध्यास्थानां यत्नोपश्च । चातुर्ध्यास्थशब्दात् चरतीत्यर्थं
तौ स्यातां, तयोर्यत्नोपश्च । चातुर्ध्यास्थानि व्रतानि चरति
चातुर्ध्यामी चातुर्ध्यासकः ।

नान्नि ललाटकुङ्कुटाभ्यां पश्यति । टाभ्यामाभ्यां पश्यतीत्यर्थे
णिकः स्यात् संज्ञायाम् । ललाटं पश्यति लालाटिकः, यः
सेवकः शिष्यो वा प्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोर्गुरोर्वा ललाट-
मेव पश्यति, यः सेवकः शिष्यो वा कार्य्याच्चमः सोऽभि-

धीयते (१) । कुक्कुटशब्देन कुक्कुटपातयोग्यदेशोऽभिधीयते, तं देशं पश्यति कौकुटिको भिक्षुः, यः कुक्कुटपातयोग्यमल्पतरदेशं पश्यन् गच्छति स इत्यर्थः ।

पारायण-तुरायण-चान्द्रायणेभ्यो वर्त्तवति । टेभ्य एभ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे णिकः स्यात् । पारायणं वेदस्य शास्त्रस्य वा सम-स्ताध्ययनकर्म, तुरायणं (२) यज्ञविशेषः, चान्द्रायणं व्रतविशेषः, संज्ञायामुत्तरदस्य नो णः । पारायणं वर्त्तयति पारायणिकः । यद्यपि पारायणं शिष्ये गुरौ च वर्त्तते, तथापि शिष्ये एव त्य इति न्यासः । एवं तौरायणिको यजमानः, न तु याजकः । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ।

तदन्ताच्च (३) । द्वैपारायणिकः द्वैतुरायणिकः द्वैचान्द्रायणिकः ।

संशयादापन्ने । टात् संशयशब्दात् आपन्नेऽर्थे णिकः स्यात् । संशयः सन्देहः, तमापन्नः सांशयिकः संशयवानिति । न्यासकारस्तु संशय्यमाने स्थाण्वादौ त्यमुत्पादयति, न तु संशयितरीति, तद्वद्भ्रूनामसम्भ्रतम् । अतएव “सांशयिकः संशयापन्नमानस” इत्यमरः (४) ।

(१) “बाबाटिकः प्रभोर्भाबदधीं कार्यान्वयय” इत्यमरः ।

(२) संक्षिप्तसारे तुरायणमित्यत्र उत्तरायणमिति पाठः । (७३८५) ।

(३) पारायणाद्यान्ताच्च शब्दात् वर्त्तयतीत्यर्थे णिकः स्यादित्यर्थः ।

(४) स्थाण्वर्वा पुरुषो वेति संशयविषयीभूते स्थाण्वादावेव प्रत्यय इष्यते न तु सन्देहरीति भावः । कथं तर्हि “सांशयिकः संशयापन्नमानस” इति चेदन्ताच्चः ।

सुस्नातादेः पृच्छति । 'टात् सुस्नातादेः पृच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात् । सुस्नातं पृच्छति सोस्नातिकः सौखसुप्तिकः । सुस्नातादिरत्र सुप्तिशय्यारात्रयः सुखशब्दात् ।

योजनादेर्गच्छति । टात् योजनादेर्गच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात् । योजनं गच्छतीति योजनिकः । योजनादिर्यथा—

योजनं गुरुतल्पञ्च दारा गुंरीः परादपि (१) ।

शतं क्रोशात् योजनाञ्च (२) बुधैरत्र षडीरिताः ॥

पथः षिकः । टात् पथिशब्दात् गच्छतीत्यर्थे षिकः स्यात् । पथ्यान् गच्छतीति पथिकः । स्त्रियां पथिकी ।

नित्यं णः पत्यञ्च । टात् पथो नित्यं गच्छतीत्यर्थे णः स्यात्, तस्मिन् पत्यादेशञ्च । पत्याब् नित्यं गच्छति पान्यः । स्त्रियां पान्या ।

कालेभ्योऽधीष्टभूतभविषु । ब्वनिर्देशः स्वरूपविधिर्निरासार्थः । टेभ्य एभ्यः कालवाचिभ्योऽधीष्टे भूते भूते भाविनि चार्थं णिकः स्यात् । अधीष्टः सत्कृत्र व्यापारितः, भूतो वेतनन क्रीतः, भूतः सत्तया व्याप्तकालः, भावी सत्तयाऽव्याप्तकालो भविष्यति यः । सदाध्वादीति टं, मासम् अधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतः मासिकः भृत्यः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावीति मासिक उक्तवः । नन्वध्येषण भरणे

संशयापन्नं सानुसं यस्मिन् विषये स विषयः संशयापन्नमानस इति । इति तत्त्वबोधार्थम् ।

(१) गुरुदार, परदार इत्यर्थः ।

(२) क्रोशत, योजनत इत्यर्थः ।

सुहृत्सं व्याप्य क्रियते, तत् कथं ताभ्यां मांसो व्याप्यते इति उच्यते—यदर्थं हि ते क्रियेते तत्फलभूतया क्रियया मांसो वाप्यमानस्ताभ्यामपि व्याप्यत इत्युच्यते उपचर्यात् । संख्याशब्दोऽपि यदा काले संख्येयं वर्तते तदापि त्यः । हे षष्ठी भूतो भावी वा द्विषाष्टिकैः द्विसप्ततिकः, सुपञ्चालादित्वादुत्तर-दस्य त्रिः ।

मासात् य-णीनी वयसि । ढात्मासादयस्यभिधेये एष्वर्थेषु य णीनी स्याताम् (१) । मासं भूतो, भावी वा मास्यः मासीनः माणवक इति पुरुषोत्तमः । परे भूतेऽर्थे अभिधानमित्याहुः (२) । वयसीति किं ? मासिकः कर्मकरः ।

गादयः । ढात् कृतगात् मासादयस्यभिधेये यः स्यात् । द्वौ मासौ भूतः द्विमास्यः ।

षण्मासात्षण्णिकी च । ढात् कृतगात् षण्मासात् वयस्यभि-धेये भूतादर्थे ष्य णिक य एते स्युः । षण्मासान् भूतः षाण्मास्यः षाण्मासिकः षण्मास्यः । विधानसामर्थ्यात् नेको लुक् ।

इक-ण्यावयसि । ढात् कृतगात् षण्मासात् वयोभिन्ने भूतेऽर्थे इक-ण्यौ स्याताम् । षण्मासिकः षाण्मास्यो रोगः ।

(१) यद्यपि एष्वर्थेषु इत्युक्ते अधीष्टादयश्चत्वारोऽनुवर्तन्ते तथापि योग्यतया वयासकल्पवमनुवर्तितः स्यात्, तेनात्र अधीष्टभूतयोर्नानुवर्तितः । एवं परत्वापीति ।

(२) अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्याद्भूत इत्येव संस्यते । न हि मासमधीष्टो भूतो वेत्त्याद्युक्तौ काचित् कालकृता शरीरावस्था गम्यते इति तत्त्वबोधनी ।

समाया ईनो, गात् वा । टात् समाश्रयात् ईनः स्यात्, क्तगात् वा, एवर्थेषु । समामधीष्टो भूतो भूतो भावी वा समीतः । गात्—हे समे अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्विसमीनः, पचे द्वैसमिकः ।

साद्रात्राहःसंवत्सरादीन-णिकौ, वर्षीत्तु लुक् च वा, चित्तवति नित्यम् । टेभ्य एभ्यः क्तगोभ्य ईन णिकौ स्यातां एवर्थेषु, वर्षीत्तु वा लुक्, चित्तवति तु नित्यम् । हे रात्री अधीष्टो भूतो भावी वा द्विरात्रीणः, द्वैरात्रिकः । इहहीनः द्वैयङ्गिकः । द्विसंवत्सरोणः द्विसांवत्सरिकः, सुपञ्चालादित्वात् उत्तरदस्य त्रिः । द्विवर्षीणः द्विवर्षिकः द्विवर्षः, अभविष्यति संख्यादिवर्षमिति परदस्य त्रिः । भविष्यति तु हे वर्षे भावी द्वैवर्षिकः । द्विवर्षी वत्सः, नित्यं तयोर्लुक् । चित्तवतीति किं ? द्विवर्षीणो द्विवर्षिको द्विवर्षी व्याधिः ।

अर्हति । टात् अर्हतीत्यर्थे णिकः स्यात् । वस्त्रमर्हति वास्त्रिकः श्वेतच्छत्रिकः ।

दण्डादिर्यः । टादण्डादेरर्हतीत्यर्थे यः स्यात् । दण्डमर्हति दण्डः कश्यः । दण्डादिर्यथा—

दण्डः कशा वधो मेधा मेघाघौ सुसलं धनम् ।

मधुपर्क इभो वंशः भागोदक युगं पणः ॥

कडङ्गर-खालीविल दक्षिणाभ्य ईयश्च । टेभ्य एभ्योऽर्हतीत्यर्थे ईयो यश्च 'स्यात् । कडङ्गरमर्हति कडङ्गरीयः कडङ्गर्यः (१) ।

(१) पाणिनिस्त्रले कडङ्गर इत्येव (५।१।६६) । कडङ्गरो वाषादेः काडभागः

स्वालीविलीयः स्वालीविल्यः (१) दक्षिणीयः दक्षिण्यः ।

पात्रादेय-यौ । टात् पात्रशब्दादर्हति इत्यर्थे य एयश्च स्यात् ।
पात्रमर्हति पात्रः पात्रेयः ।

यन्नत्विग्भ्यामिय-ण्येनौ कर्माहति, 'न्न । टाभ्यामाभ्याम्
अर्हति कर्माहति चेत्यर्थे इय-ण्येनौ क्रमात् स्याताम् । यन्नमर्हति
यन्नकर्माहति वा यन्नियो ब्राह्मणः देशश्च । ऋत्विजमर्हति
ऋत्विककर्माहति वा आर्त्विजौनः यजमानः ऋत्विक्, च ।

छेदादेर्नित्यमर्हति । टाच्छेदादेर्नित्यमर्हति इत्यर्थे णिकः
स्यात् । छेदं नित्यम् अर्हति छेदिकः (२) भैदिकः । छेदादिर्यथा—

छेदो भेदस्तथा द्रोहो नर्त्तकपे णिको भवेत् ।

विरागस्य विरङ्गो(३)ऽथ संप्रयोगश्च संप्रति ।

संप्रेषणश्च संप्रश्नो दशैह परिकीर्त्तिताः ॥

विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः, णिके विरङ्गादेशः ।

शिरश्छेदात् यश्च शिरः शीर्षः । टात् शिरश्छेदशब्दात्
नित्यमर्हति इत्यर्थे णिको यश्च स्यात्, तस्मिन् शिरसः शीर्षादेशश्च ।
शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेदिकः शीर्षच्छेद्यः ।

(कुङ्कुमा, भूषो इति भाषा) । कङ्करीवो गौः । नीवारपाकादि कङ्करीवै-
रिति रघुः ।

(१) स्वालीविलं स्वाल्या आकाशदेशस्तमर्हन्ति स्वालीविलीवास्तयजुषा
इति गोवीचन्द्रः । पाकयोग्या इत्यर्थे इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(२) छेदिको वेतसः, चिन्नप्रकृइत्यात्—इति सिद्धान्तकौमुदी । दुश्चरित-
प्रतिपादनपरमेतत्—इति गोवीचन्द्रः । भाष्ये तु नित्यप्रकृषं प्रत्याख्यातं, स्वप्नमेव
भास्तु इति तद्वाच्य इति जनोरमा (५।१।६४) ।

(३) विरागश्छेदादिः, तस्य विरङ्गादेशः स्यात् ।

पचति सभ्रवत्यवहरति च । टादेतेष्वर्थेषु षिकः स्यात् ।
सभ्रवत्यर्थोऽत्र सभ्रवः आधेयस्य प्रमाणानतिरेकः । तथाच—

“सभ्रवः कथितो हेतावुत्पत्तौ मेलकोऽपि च ।

आधारानतिरिक्तत्वे आधेयस्य च सभ्रवः” ॥ इति विश्वः ।

अवहरत्यर्थोऽवहरणं संहरणमित्यर्थः । प्रस्यं पचति सभ्र-
वति (१) अवहरति वा प्रास्थिकः कौडविकः कटाहः । यद्यपि
प्रस्यं पचति चरुं प्रास्थिक इत्यत्र पाकेऽपि सभ्रवो विद्यते, तथापि
प्रस्यं पचति ब्राह्मणी प्रास्थिकीत्यत्र सभ्रवत्यर्थेन त्रिणापि पचत्यर्थ-
दर्शनात् पृथक् पचतिग्रहणम् ।

पात्राऽऽचिताऽऽढक-विस्तीनादीनां वा । टेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु ईनः
स्याद्वा । पात्रं पचति सभ्रवत्यवहरति वा पात्रीणां । एवं
आचितीनां आढकीनां विस्तीनां (२) स्थाली । पचे पात्रिकीत्यादि ।

गात् षिकश्च वा । टेभ्यः कृतगोभ्यः पात्रादिभ्यः षिक ईनश्च
स्याद्वा एष्वर्थेषु । हे पात्रे पचति सभ्रवति अवहरति वा द्विपात्रिकी
द्विपात्रीणां, द्वाचितीकी द्वाचितीनां, द्वाढकीकी द्वाढकीनां,
द्विविस्तीकी द्विविस्तीनां । पचे षिकस्य वाच्ये लुकि (३) “तार्थं
माना”दित्यादिना ईपि द्विपात्री द्वाढकी । आचितविस्तीभ्यान्तु
अजादित्वात् द्वाचिता द्विविस्ती आप्, न लीप् । पूर्व-
त्रयाणां (४) षिकषिकयोर्न विशेषः । पृथग्योग उत्तरार्थः ।

(१) सभ्रवन् सभावश्चर्वात् ।

(२) आचिते दशभारपरिमाणम् । विकं तोलकमानम् ।

(३) वक्ष्यमाणसूत्रेणेति शेषः । (४) पात्राचिताढकाभ्याम् ।

कुलिजाङ्कुषिकणिकेनाः । ङात् क्तगात् कुलिजात् लुक् षिक णिक ईन एते स्युः एष्वर्थेषु । द्विकुलिजी, “तार्थे माना” दितोप्, द्विकुलिजिकी द्विकुलिजिकी द्विकुलिजीना ।

वंशादिभ्यो भाराङ्ङन्त्यादौ (१) । ङात् वंशादिपूर्व्वभाराङ्ङहति इत्याद्यर्थे लुक् षिकः णिके ईनः स्यात् । वंशभारं वहति हरति आवहति वा वांशभारिकः वास्वजभारिकः ।

वंश वस्वज मूलेच्छु स्थूणाच्च कुटजाः कुटः ।

अग्रमा खट्वा दश प्रोक्ता वंशाङ्ङिरिङ् कोविदैः ॥

केचिद्भारशब्दस्यार्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणाङ्गारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः, तेन भारभूतान् वंशान् वहति वांशिकः वास्व-जिक इत्याहुः । वहति उत्त्विष्य धारयति । हरति देशान्तरं प्रापयति । आवहति उत्पादयतीत्यर्थः ।

द्रव्य-वस्त्राभ्यां केकौ । ङाभ्यामाभ्यां क्रमात् क इक इत्येती स्याताम् एष्वर्थेषु । द्रव्यं वहति हरति आवहति वा द्रव्यकः वस्त्रिकः (२) ।

अर्हत्यादौ शतादयेकावशते । ङाच्छतशब्दात् अर्हतीत्याद्यर्थेषु य इक इत्येती स्यातां, न तु शते । शतमर्हति पचति सम्भवति अवहरति वहति वा शत्यः शतिकः कम्बलः । अशत इत्युक्तेर्यत्र प्रकृत्युक्तसंख्यायास्त्ववाच्यस्य संख्येयत्वं भवति तत्र न स्यात् ।

(१) आदिपदेन हरति आवहति इत्येतयोर्यङ्गणम् ।

(२) वस्त्रशब्दो मूल्यवाची इति गोपीचन्द्रः (६३४ख) ।

तेन शतमध्यायाः परिमाणमस्य शतकं निदानमित्यादौ प्रकृत्या शतशब्देन उक्तायाः संख्यायास्त्ववाच्यस्य निदानस्य संख्येयत्वान्नौ न स्यातामिति । शत्यः शतिकः कम्बल इत्यादौ त्ववाच्यस्य कम्बलस्य न संख्येयत्वं, किन्तु येन क्रीतस्तस्यैवेति ।

संख्याया अ-ति-शदन्तायाः कः । टात् त्वन्त-शदन्तवर्जात् संख्यावाचकात् कः स्यादर्हत्यादौ । पञ्चकः बहुकः गणकः । अ-ति-शदन्ताया इति क्तिं ? सामतिकः चत्वारिंशत्कः, तादिकस्य कः । अत्रार्थवतस्तिशब्दस्य वर्जनात् उतेरप्रतिषेधस्तेन कतिकः ।

विंशति-न्विंशद्ग्रां चासंज्ञायान्तु डकः । टाभ्यामाभ्याम् अर्ह-
त्यादौ कः स्यात्, असंज्ञायान्तु डकः । विंशतिकः त्रिंशत्कः ।
असंज्ञायान्तु विंशकः त्रिंशकः ।

वतोः कस्येम् वा । वत्वन्तात् कस्य इम् वा स्यात्, म इत् ।
यावतिकः यावल्कः तावतिकः तावल्कः ।

कंसार्धाभ्यां षिकः । टाभ्यामाभ्यां षिकः स्यात् अर्हत्यादौ ।
कंसिकः कंसिकी (१) अर्द्धिकः अर्द्धिकी ।

कार्षापणाद्वा तु प्रतिष्य । टात् कार्षापणात् षिकः स्यात्
अर्हत्यादौ, तस्मिन् प्रतिरादिश्यते वा । कार्षापणिकः प्रतिकः ।

वसन-सहस्र-शतमान-विंशतिकात् षण्णः । षेभ्य एभ्यः षण्णः
स्यात् अर्हत्यादौ । 'वासनं साहस्रं शतमानं वैशतिकम् ।

(१) षण्ण-पञ्चा पञ्चैः कंस इति गोवीचन्द्रः (६११६) ।

शूर्पात् ट्णो वा । ढात् शूर्पात् ट्णो वा स्वादर्हत्यादौ ।
षिण्कंस्यापवादः । शीर्षः (१) पक्षे शीर्षिकः ।

गादध्यर्द्धादेरसंज्ञायां लुक् । ढात् कृतगात् अर्धपूर्वार्द्धा-
त्यादौ ये विहितास्यास्तीषाम् असंज्ञायां लुक् स्यात् । द्विकंसम्
अर्धकंसम् (२) द्विशूर्पं अर्धर्हशूर्पम् । असंज्ञायामिति किं ? पाञ्च-
लौहितिकं (३) पाञ्चकलापिकम्, अत्र त्यान्तं नाम इति (४) ।

सहस्र-शतमान-सुवर्ण-कार्षापणीभ्यो वा । टेभ्य एभ्यः कृत-
गेभ्योऽध्यर्धपूर्व्वेभ्यश्च अर्हत्यादौ विहितानां त्यानां लुक् स्याद्वा ।
द्विसहस्रम् अर्धसहस्रं द्विशतमानम् अर्धशतमानं द्विसुवर्णम्
अर्धसुवर्णं द्विकार्षापणम् अर्धकार्षापणम्, पक्षे द्विसाहस्रम्
अर्धसाहस्रं द्विशतमानम् अर्धशतमानं द्विसौवर्णम् अर्ध-
सौवर्णं, सुपञ्चालादित्वात् अन्यस्य दस्य त्रिः । द्विकार्षापणिकम् ।
द्विप्रतिकम्, एवमर्धकार्षापणिकम् अर्धप्रतिकम् (५) ।

विंशतिकादीनः । ढात् कृतगात् अर्धपूर्व्वार्द्धाच्च विंशतिका-
दीनः स्यात् अर्हत्यादौ । द्विविंशतिकीनः अर्धद्विविंशतिकीनः ;
लुग्वाध्यते ।

(१) शूर्पशब्दः परिमाणवाचीति गोयीचन्द्रः (६५७ख) ।

(२) अर्धर्ह—अध्याकृदमर्हं यस्मिन् तत्, सार्द्धं कमित्यर्थः ।

(३) पञ्च लौहित्यो युञ्जाः परिमाणमस्येति विपक्षे लौहिनीशब्दस्य पुंल्लवादेन
द्वौहितरूपान्त्या सिद्धमिति हृदन्मुग्धबोधम् ।

(४) परिमाणविशेषस्य नामचेये ऋते इति तन्त्रबोधिनी ।

(५) कार्षापणाद्वा तु प्रतिस इति कार्षापणशब्दस्य वा प्रतिरादिशब्दे ।

पाद-पञ्च-माधात् यो वा तु शत-शाणात् । टेभ्यः कृतगोभ्यो-
ऽध्यर्धपूर्वभ्यश्च एभ्यो यः स्यात् अर्हत्यादी, शत-शाणाभ्यान्तु वा ।
द्विपाद्यं (१) द्विपद्यं द्विमाथ्यम् अर्धर्धपाद्यम् अर्धर्धमाथ्यम् ।
शतशाणादेस्तु द्विर्धत्यम् अर्धर्धशत्यं पञ्चशाण्यम् अर्धर्धशाण्यं,
पक्षे द्विशतम् अर्धर्धशतं पञ्चशाण्यम् अर्धर्धशाण्यम् ।

खारी-काकिनीभ्यामीकः केवलाभ्याञ्च । ढाभ्यां कृतगाभ्याम्
आभ्याम् अर्धर्धपूर्वाभ्यां केवलाभ्याञ्चाहत्यादी ईकः स्यात् ।
द्विखारीकः अर्धर्धखारीकः द्विकाकिनीकः अर्धर्धकाकिनीकः
खारीकः काकिनीकः ।

द्वित्रेः शाणात् णो वा । द्वि त्रि-पूर्वात् शाणात् अर्हत्यादी
णो वा स्यात् । द्विशानं त्रेशानं, पक्षे पूर्व्वेण वा यश्च, द्विशान्यं,
त्रिशान्यम्, उभयत्यक्तपक्षे लुक्, द्विशानं त्रिशानमिति ।

वहोश्च निष्क-विस्तात् णिको वा । ढात् द्वि त्रि बहुपूर्वात्
निष्कात् विस्ताच्च णिको वा स्यात् अर्हत्यादी । द्विनैष्किकं
त्रिनैष्किकं बहुनैष्किकं, द्विवैस्तिकं त्रिवैस्तिकं बहुवैस्तिकं, पक्षे
द्विनिष्कं त्रिनिष्कं बहुनिष्कं द्विविस्तं त्रिविस्तं बहुविस्तम् ।

उक्तौ रक्षत्यादिः ।

युग-रथ-प्रासङ्गात् यो वहति । टेभ्य एभ्यो वहत्यर्थं यः स्यात् ।

(१) अत्र पादशब्दस्य परिमाणवाचकत्वैव यद्दृष्टव्यं पदादेशः । पदादेश-
विधौ, चरणवाचकत्वैव यद्दृष्टव्यं—इति । दृष्टव्युग्धबोधम् । सिद्धान्तकौस्तुभ्या-
सभ्येयम् ।

युमं वहति युग्यः रथ्यः प्रासङ्ग्यः (१) । गादपि—द्वियुग्यः, द्विरथ्यः, द्विप्रासङ्ग्यः ।

नाम्नि तु जनात् । ढाञ्जनशब्दात् वहत्यर्थे यः स्यात् संज्ञा-
याम् । जनं वहति जन्वो वरस्त्रिग्वः (२) । जनीशब्दाद्दधूवाच-
कादय इति जयादित्यः ।

धुरः षोयेनौ च । ढात् धुर्शब्दात् वहत्यर्थे षोय इति य एते
स्युः । धुरं वहति धीरेयः धुरीणः धुर्यः ।

सर्व्वदक्षिणोत्तराहुराया ईनः । ढात् सर्व्वदिपूर्वात् धुरा-
शब्दात् वहत्यर्थे ईनः स्यात् । सर्व्वधुरां वहति सर्व्वधुरीणः
दक्षिणधुरीणः उत्तरधुरीणः ।

एकधुराया लुक् च । एकधुरीणः एकधुरः (३) ।

शकटाहलसीरात् षण्-ष्णिकौ गाञ्च । ढात् शकटात् कृत-
गाञ्च षण्ः हलसीरात् कृतगाञ्च षणिकः स्यात् वहत्यर्थे । शकटं
वहति शाकटः, द्वे शकटे वहति द्वैशकटः, हलं वहति हलिकः,
सैरिकः, द्वे हले वहति द्वैहलिकः द्वैसैरिकः ।

धनगणाभ्यां यो लब्धरि । ढाभ्यामाभ्यां लब्धर्थे यः स्यात् ।
धनं लब्धा धन्यः, गण्यः शीलार्थदृष्टौ ढे न षी ।

(१) वक्ष्यानां दमनार्थं यद्वाक् स्वन्वे दीयते तत् प्रासङ्ग इति गोयीचन्द्र
(७६८ सू) ।

(२) वरस्त्रिग्व इति षष्ठीसमासः । तथाच—जन्वो जायातुः त्रिग्व
सञ्ज्ञा चेति सर्व्वज्ञप्रसारे (८०७ सू) ।

(३) गौणत्वात् गवावादेरिति ह्रस्वः ।

षोऽर्थात् (१) । अयं लब्धा आर्थम्बन्धः ।

वशाहते । ढात् वशाहतेऽर्थे यः स्यात् । वश आद्यत्ता, तं गतो वश्यः ।

सर्वादिः पत्र-पथङ्ग कर्म-पात्रादीनो व्याप्नोति । ढात् सर्व-पूर्वात् पत्रादेर्व्याप्नोत्यर्थे ईनः स्यात् । सर्वपत्रं व्याप्नोति सर्व-पत्रीणः सारथिः, सर्वपथीनो रथः, सर्वाङ्गीणं वासः, सर्वकर्त्रीणः पाणिः, सर्वपात्रीण ओदनः ।

आप्रपदात् प्राप्नोति । ढादाप्रपदात् प्राप्नोतीत्यर्थे ईनः स्यात् । आप्रपदं प्राप्नोति आप्रपदीनं वासः (२) ।

सर्वाद्वाद् भक्षयति । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नो भिक्षुः ।

अनुपदाह्वहा । अनुपदं बह्व अनुपदीना उपानत्, पदप्रमा-शेत्यर्थः ।

अयानयाद्ये । अयः प्रदक्षिणम्, अनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिण-प्रसव्यगामिनां शाराणां (३) यस्मिन् परैः (४) समावेशः (५)

(१) अर्थशब्दाङ्गवरि वाच्ये षो भवतीत्यर्थः । कश्चिन्नसारेऽपि एवमेव । पाणिनीये तु “कदात् ष” इति सूत्रं दृश्यते (४।४।८५)

(२) यत् पादाप्यपर्यन्तं पतति तदाप्रपदीनम् । बौगिकत्वात् आप्रपदीनं मात्वादि च—इत्यमरटीका ।

(३) शाराणाम् अक्षयुष्टिकानाम् ।

(४) परैः परधारैः ।

(५) समावेशः पदानामिति शेषः ।

सोऽयानयः । ढादयानयशब्दान्नेयेऽर्थे ईनः स्यात् । अयानयं
नेयः अयानयीनः शारः (१) ।

परम्पर-पुत्रपौत्र-परोवर-भ्योऽनुभवति । ढेभ्य एभ्योऽनुभवतीत्यर्थे
ईनः स्यात् । परश्चांपरश्चानुभवति, सूत्रे निर्देशात् परम्परीणः ।
पुत्रश्च पौत्रश्चानुभवति पुत्रपौत्रीणः । तथाच—“लक्ष्मीं पर-
म्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नये”ति भट्टिः । परांश्चावरांश्चानु-
भवति, सूत्रे निर्देशादोत्वं, परोवरीणः । त्वेन विनापि परम्परशब्दो
दृश्यते न तु परोवर इति ।

पारादेर्गामिनि । ढात् पारादेर्गामिन्यर्थे ईनः स्यात् । पारं
गामी पारीणः । पारादिर्यथा—

पारावारावारपारपारावारै (२) प्रकीर्त्तितम् ।

अत्यन्तमनुकामश्च पारादौ कोविदोत्तमैः ॥

अध्वनो यश्चालंगामिनि । अध्वानमलंगामी अध्वनीनः
अध्वन्यः ।

अभ्यमित्वादीयेनौ च । ढादभ्यमित्वादलंगामिन्यर्थे ईय ईन
य एते स्युः । अभ्यमिचम् अलंगामी अभ्यमित्तीयः अभ्यमित्तीणः
अभ्यमित्त्रः । अमित्वाभिमुखम् अलं गच्छतीत्यर्थः । भविष्यन्निर्देशो
वैचित्र्यार्थः, गन्तृमात्रे त्यः ।

(१) दक्षिणेन वागेन सहायनं गमनं प्रापयितव्यमित्यर्थे इति गोवीचन्द्र
(६२१६) ।

(२) पार अवार अवारपार पारापार ।

समांसमीनानुगवीनाद्यश्वीनाः । एते निपात्यन्ते । समां समां विजायते (१) समांसमीना गौः, प्रत्यब्दप्रसवेत्यर्थः (२) । अनुगु गोः पश्चादलंगामी अनुगवीनो गोपः । अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना गौः, आसन्नप्रसवेत्यर्थः । कथमद्यश्वीनोः वियोगः ? विजायते इत्यस्माननुवृत्तेरिति जयादित्यः (३) । * निपातो ह्यर्थविशेषे ।
उक्तो ढाधिकारः ।

घात् । धादित्यधिक्रियते घादित्यतः प्राक् ।

शिक्षो दीव्यत्यादौ । दीव्यति जयति खनति जितं कृतं भवति तरति चरति जीवति हरति निर्वृत्तं कार्यं लभ्यं सुकरं परिजय्यं संस्कृतं संसृष्टं उपसिक्तं वर्त्तते संपादौ क्रीतं गच्छति आहृतं युध्यते दृश्यते श्रूयते इति । धादेश्वर्षेषु शिक्षः स्यात् । हलेन दीव्यति जयति खनति जितो वा हालिकः । जितेऽर्थं ढेऽपि त्यस्तेन अचैर्जितं द्रव्यम् आचिकम् । धादिति किं ? देवदत्तेन जितम् ।

(१) “समां समां विजायते” इत्येव पाणिनिस्त्वम् (५।२।१२) । समां समां विजायते वीष्णायां सुबन्ससृष्टावः प्रकृतिः । विजायते गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकृत्तपि समा व्यायत इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया * * * पूर्वपदे सुपोऽनुवृत्तव्यः” इति काशिका ।

(२) समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते इत्यन्तरः ।

(३) पाणिनोयव्याकरणे “समां समां विजायते” (५।२।१२) इति स्त्वान्तरम् “अद्यश्वीनावदन्ते” इति स्त्वम् (५।२।१३) । तत्रापि विजायते इत्यनुवृत्तते । ननु तर्हि अद्यश्वीनो वियोग इति कथं भवतीत्याशङ्क्यां “क्षेत्रिणो विजायते इति नाहुवर्षवन्ति, अवदन्त्येव निपातनमित्याहुः इति जयादित्येन ।

वाक्-कायाभ्यां कृते । धाभ्यामाभ्यां कृतेऽर्थे णिकः स्यात् ।
 मूले वाचिकमिति । एवं कार्येण कृतं कायिकम् । आभ्यामिति
 किं? मनसा कृतं मानसम् । तथाच हेमचरिः—“कायिकं वाचिकं
 तत् स्याद्वाचा कार्येण यत् कृतम्” इत्यग्रह । इदमपाणिनीय-
 मिति (१) ।

तरति । धात् तरतीत्यर्थे णिकः स्यात् । काण्डपूलेन
 तरति काण्डपूलिकः । एवं ढणपूलेन तरति नार्णपूलिकः ।
 गौपुच्छिक

इको नौ-इचः । धानौशब्दात् इचश्च इकः स्यात् । णिक-
 स्यापवादः । नाविकः । स्त्रियां नाविका । घटिकः । बाहुक ।
 उक् (२) इकस्य कः ।

चरति । धाञ्चरति इत्यर्थे णिकः स्यात् । दध्ना चरति
 दाधिकः, दध्ना भक्षयतीत्यर्थः । हस्तिना चरति हास्तिकः,
 हस्तिना गच्छतीत्यर्थः । चरेरुभयार्थग्रहणम् ।

(१) अख्ययमाशयः—मूले वाचा कृतमिति वाक्ये वाचिकमिति षडुदाहृतम्
 इदमपाणिनीयं पाणिनिसम्मतं न । तथाच “वाचो व्याहृतार्थायाम्” (५।४।३५)
 इति पाणिनिस्त्वम् । “व्याहृतः प्रकाशितोऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाक्-
 शब्दात् स्वार्थे ठक् (णिक) प्रत्ययो भवति । पूर्वमन्धेनोक्तार्थत्वात् सन्देशवाग्-
 व्याहृतार्थत्वमिति । वाचिकं कथयति । व्याहृतार्थायामिति किं? मधुरा वाक्
 देवदत्तस्य” इति कायिका । सन्देशवाग् वाचिकं स्यादित्यमरः । वाचः सन्देशे
 इकङ्किति तट्टीकायां रघुनाथः । अतएव वाचा कृतमित्यर्थे वाचिकमित्य-
 पाणिनीयमिति ।

(२) उक् प्रत्याहारः ।

पर्यादेः षिकः । धात् पर्यादेश्वरत्यर्थे षिकः स्यात् । पर्येष
चरति पर्यिकः । स्त्रियां पर्यिकी । पर्यशब्देन ह्रस्वादिनयनार्था
दृणपूर्णा नौरुच्यते । पर्यादिर्यथा—

पर्याकष (१) इथ न्यास व्याल जालाश्वमेव च ।

पादस्य पद् भवेन्नित्यमष्ट पर्यादयः स्मृताः ॥

पादेन चरति पदिकः । आकषी निकषीपलः । इह आकष-
शब्दपाठात् । आकषिकभाष्ये इत्यत्र कोङ्त्वेऽपि न पुंवङ्गाव-
निषेधः । न्यास-व्यालशब्दयोरेणित्ते न युम् । जालशब्दस्य इक-
बाधनार्थः पाठः ।

श्वगणाद्वा । धात् श्वगणाच्चरत्यर्थे षिको वा स्यात् । श्वगणेन
चरति श्वगणिकः श्वागणिकः* ।

वैतनादेर्जीवति । धादेतनादेर्जीवत्यर्थे षिकः स्यात् । वैत-
नेन जीवति वैतनिकः । वैतनादिर्यथा—

वैतन-वाह जालाहवाह-प्रेषण-शक्तयः ।

दण्डो-धनुरुपस्थानं सुखशय्या तथैव च ॥

स्त्रिय-पादौ धनुर्दण्डोपनिषद्देशमेव च ।

रूपस्तिरुपदेशश्च सप्तभिर्देश कीर्त्तिताः ॥

वस्त्र क्रय विक्रय क्रयविक्रयादिकः । धेभ्य एभ्यो जीवत्यर्थे
इकः स्यात् । वस्त्रेण जीवति वस्त्रिकः, क्रयिकः, विक्रयिकः,
क्रयविक्रयिकः ।

(१) पाणिनीये तु आकष इत्यत्र अथत्य द्रुति पाठो दृश्यते (४।४।१०) आकष
इति पाठान्तरम् । “आकषात् षल्” इति पाणिनीयसूत्रम् (४।४।६) ।

आयुधादीयश्च । आयुधेन जीवति आयुधीयः आयुधिकः ।
 व्रातादीनः । ये नानाजातीया अनियत-वृत्तयः शरीर-
 मायास्य जीवन्ति ते व्राताः, तत्कस्मापि व्रान्तं, तेन जीवति व्रातीनो
 विग्रः ।

उत्सङ्गादेर्हरति । धादुत्सङ्गादेर्हरत्यर्थे णिकः स्यात् । उत्-
 सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः । उत्सङ्गादिर्यथा—

उत्सङ्गपिटकोद्गास उडुपोत्यतमेव च ।

भस्त्रादेः षिकः । धाद्भस्त्रादेः षिकः स्यात् हरतीत्यर्थे ।
 णिकस्यापवादः । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः, स्त्रियां भस्त्रिकी ।
 भस्त्रादिर्यथा—

भस्त्रांसभार भरटांसभार-भरणं तथा ।

भस्त्रादौ शीर्षभारश्च शीर्षेभारः प्रकीर्त्तितः ॥

विवध-वीवधाभ्यां वा । विवधेन हरति विवधिकः वैवधिकः ।
 स्त्रियां विवधिकी वैवधिकी । एवं वीवधिकीत्यादि ।

कुटिलिकायाः षणः । धात् कुटिलिकाशब्दात् हरत्यर्थे षणः
 स्यात् । कुटिलिकाशब्देन कुटिला गतिः अग्रवक्रा लौहादिमयी
 यष्टिश्च उच्यते । कुटिलिकया कुटिलगत्या व्याधं हरति वन्धयति
 कौटिलिको मृगः । तथा कुटिलिकया अग्रवक्रलौहयष्ट्या
 अङ्गारान् हरति कौटिलिकः कर्मकारः ।

अक्षयूतादेर्निर्वृत्ते । धादक्षयूतादेर्निर्वृत्तेऽर्थे णिकः स्यात् ।
 अक्षयूतेन निर्वृत्तम् अक्षयूतिकं वैरम् । अक्षयूतादि-
 र्यथा—

अक्षयूत जाया पादस्त्रेदं कृष्टकामहनम् ।

यातोपयात प्रकृत गतागत गमागमम् ॥

याचितापमित्याभ्यां क-कणौ । धाभ्यामाभ्यां क्रमात् क-कणौ
ग्यातां निर्वृत्ते । याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् । अपपूर्वमेक प्रति-
दाने यपि अपमित्य निर्वृत्तम् आपमित्यकम् । सूत्रे पीनिर्देशो-
ऽनुकरणात् ।

कालेभ्यः कार्ये लभ्य सुकर परिज्येषु च । व्वनिर्देशः
स्वरूपविधेर्निरासार्थः । धेभ्यः कालवाचिभ्यो निर्वृत्ते कार्यादिषु
ष श्लिकः स्यात् । मासेन निर्वृत्तः मासिकः आर्हमासिकः
सांवत्सरिकः । एवं मासेन कार्यः लभ्यः सुकरः परिज्यो वा
मासिक इत्यादि ।

समादेरधीष्टादिवत् । धात् समादेर्निर्वृत्तेऽर्थे अधीष्टादिवत्
ग्रथाविहितं त्याः स्युः । समया निर्वृत्तः समीनः द्विसमीनः
द्वैसमिकः, द्विरात्रीणः द्वैरात्रिकः, द्वाह्नानः द्वैयह्निकः, द्विसं-
वत्सरीणः द्विसांवत्सरिकः, द्विवर्षीणः द्विवार्षिकः । द्विवर्षः, चित्तवति
नित्यं लुक् । द्विवर्षी वत्स इत्येतत् पुरुषोत्तमेनोक्तम् ।

षष्टिकः । निपात्यः । षष्टिरात्रेण पच्यते षष्टिको व्रीहिः ।

संष्टे । धात् संष्टेऽर्थे श्लिकः स्यात् । द्रव्यान्तरेण यन्त्रि-
शोक्तं तत् संष्टं । दध्ना संष्टं दाधिकं, शार्ङ्गवेरिकम् (१) ।

सुह-चूर्णाभ्यां षण्णौ । धाभ्यामाभ्यां क्रमात् संष्टेऽर्थे षण्ण इत् ।

१) शार्ङ्गवेरिकम् ।

एतौ स्थाताम् । मुद्गेन संसृष्टः मीन ओदनः, चर्णेन संसृष्टाः
चूर्णिनीऽपुपाः ।

लवणाङ्गुक् । लवणेन संसृष्टः लवणः सूपः । लवणग्रन्थो-
ऽत्र द्रव्यवाची (१) ।

व्यञ्जनेभ्य उपसिक्ते । धेभ्यो व्यञ्जन-वाचिभ्य उपसिक्तेऽर्थे
ष्णिकः स्यात् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकं, शाङ्गवेरिकम् । व्यञ्जनेभ्य
इति किम् ? उदकेनोपसिक्त ओदनः ।

ओजःसहोऽश्वसो वर्त्तते । धेभ्य एभ्यो वर्त्ततेऽर्थे ष्णिकः
स्यात् । ओजसा वर्त्तते ओजसिकः, साहसिकः, आश्वसिकः ।

सम्पादिनि । धात् सम्पादिन्यर्थे ष्णिकः स्यात् । सम्पादी
शोभायुक्तः (२) । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखं,
वास्त्रयुगिकं शरीरं, वस्त्रयुगेन विशेषतो भ्राजत इत्यर्थः ।

कर्मवेष्टाभ्यां यः । धाभ्यामाभ्यां सम्पादिन्यर्थे यः स्यात् ।
कर्मणा सम्पादी कर्मण्यः, वेष्टः । वेष्टोऽत्र नेपथ्यवाची ।

मूल्यात् क्रीते । धाम्बूल्यवाचिनः क्रीतेऽर्थे ष्णिकः स्यात् ।
प्रस्थेन मूखेन क्रीतं प्रास्थिकं, नैष्किकम् । मूल्यादिति किं ? हस्तेन
क्रीतम् । हान्तात् ब्वान्ताच्च त्यो न भवति अनभिधानात्, तेन
प्रस्थाभ्यां प्रस्थैर्वा क्रीतमित्यर्थे न स्यात् । यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य

(१) द्रव्यवाचो लवणग्रन्थो लुक् प्रयोजयति न गुणवाचीति काशिका
(४, ४)२४ ।

(२) गुणोत्कर्षः सम्पत्तिः, अभिभेति वाचत् । तथाच सम्पद्यते अत्रशब्दं शोभते
यत् तत् सम्पादि ।

संख्याभिदावगमे प्रमाणमस्ति तन्न भवत्येव । यथा हाभ्यां क्रीतं द्विकं पञ्चकमित्यादि । कथं सुहैर्माषैर्वा क्रीतं मीहिकं माषिकं वसन-
मिति चेत् सत्यं, तत्र भवत्यभिधानात् । न ह्येकेन सुहनेन माषेण
वा क्रयणं सम्भवति ।

शतादेरहत्यादिवत् । धात् शतादेरहत्यादिवत् यथाविहितं
त्याः स्युः क्रीतेऽर्थे । शतेन क्रीतं श्रुत्यं शतिकं, द्विकं पञ्चकं
विंशतिकं व्यावृतिकं यावत्कं, कंसिकं, कार्षापणिकं प्रतिकं,
वासनं, शौपं शौपिकं, द्विकंसम् अर्धकंसं, द्विसुवर्णं
द्विसौवर्णं, द्विविंशतिकीनः द्विपाद्यं, द्विशत्यं द्विशतं, खारीकं,
द्वैशाणं द्विशाण्यं द्विशानं, दिनैष्णिकं दिनैष्णिकमित्यादि ।

उत्तरादेः पथो गच्छत्याहृतयोः । धादुत्तरादिपूर्वात् पथि-
शब्दात् गच्छति आहृते चाऽर्थे णिकः स्यात् । उत्तरपथेन
गच्छति आहृतो वा औत्तरपथिकः, आहृतेऽर्थे ढे ल्यः । वारि-
पथिकः । उत्तरादिर्यथा—

उत्तरो वारि कान्तार जङ्गल स्थल शङ्खवः ।

अजः समेहोत्तरादौ कोविदैः परिकीर्त्तिताः ॥

युध्यते । धादुयुध्यतेऽर्थे णिकः स्यात् । खड्गेन युध्यते
खाङ्गिकः, धनुषा युध्यते धानुष्कः, उमन्तत्वात् इकस्य कः ।

शक्तियष्टिभ्यां ष्णीकः । धाभ्यामाभ्यां युध्यतेऽर्थे ष्णीकः
स्यात् । मूले शक्त्या युध्यत इत्यादि । परे तु धानोदाहृतं
किन्तु प्रस्तादित्याहुः (१) ।

(१) तथाच शक्तिः प्रहरणस्येति शास्त्रीक इति भाषिका (४१४ प.६) ।

उक्तो दीव्यत्यादिः ।

रागाद्रक्ते । धाद्रागवाचिनो रक्तेऽर्थे षः स्यात् । यद्यपि [नजधोरनेकार्थत्वं, यथा भोजने रक्तः, रक्तो गौः, तथाप्यत्र शुक्लस्य वर्णान्तरापादनं रञ्जेरर्थः । कषायेण रक्तं काषायं, माञ्जिष्ठं, कौमुभम् । कथं काषायीं गर्हभस्य कर्णौ, हरिद्रौ कुक्कुटस्थ पादौ ? इति तु उपमानाद्भविष्यति । कषायेण रक्ताविव काषायौ, हरिद्रया रक्ताविव हरिद्रौ इत्यर्थः । रागादिति किं ? पाणिना रक्तम् ।

हरिद्रा महारजनाभ्यां ट्णो नील्यास्वनित् । धाभ्यामाभ्यां रक्तेऽर्थे ट्णः स्यात्, नीलीशब्दात् ट्णोऽनित् । हरिद्रया रक्तं हरिद्रं, माहारजनं, नील्या रक्तं नीलम् । चान्द्रास्तु नीलीशब्दात् अमाहुः ।

पीतात् को, लाक्षारोचनात्तु षिको, वा तु शकल-कर्हमात् । धात् पीतात् कः स्यात्, लाक्षारोचनाभ्यान्तु षिकः, शकल-कर्हमाभ्यां षिको वा । पीतेन रक्तं पीतकम् । लाक्षया रक्तं लाक्षिकं, रौचनिकम् । शाकलिकं, कार्हमिकं ; पक्षे षः— शाकलं, कार्हमम् ।

नक्षत्रेभ्यो युक्ते काले । धेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो युक्तेऽर्थे वेत्यादित्वात् षः स्यात्, यो युक्तः स कालश्चेद्भवति । मूले तिथ्येत्थ्यादि, षो कृते सूर्यागस्त्यस्येत्यादिना यत्नोपः । एवं पौषी । ननु कालेन सह सर्वदैव नक्षत्राणां योगः कालस्य नित्यत्वात्, तत् कथं तिथ्यादिना कालविशेषोऽभिधीयते इति चेत्

सत्यं, गङ्गायां घोषः प्रतिवक्षति इत्यादी यथा गङ्गाशब्देन तत्समी-
पस्थतीरमुपलक्ष्यते तथात्रापि तिष्ठादिभिर्नक्षत्रैः समीपस्थचन्द्रो
यदा लक्ष्यते तदा तेभ्यस्त्व उत्पद्यते । तथाच तिष्णसमीपस्थेन
चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । नक्षत्रेभ्य इति किं ? चन्द्रमसा युक्ता
रात्रिः । काल इति किं ? पुष्येण युक्तचन्द्रमाः ।

अविशेषे लुबधत्यश्रवणाभ्यान्तु नास्ति । सेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो
विहितेष्वस्य लुप् स्यात्, अश्रत्यश्रवणाभ्यान्तु संज्ञायां, रात्रादि-
विशेषो यदि नाभिधीयते । अद्य पुष्यः अद्य मघा । अत्र यावान्
मन्त्रेण कालो लक्ष्यते स कालोऽहोरात्रस्तस्य विशेषाभावात् ।
अविशेष इति किं ? पौषी रात्रिः, पौषमहः । अश्रत्येन युक्तो
सुहृत्तः अश्रत्यो सुहृत्तः, श्रवणा रात्रिः । विशेषार्थोऽयमारम्भः ।
संज्ञायामिति किम् ? आश्रत्यी रात्रिः, श्रवणमहः । सर्वत्र लुपि
युक्तवद्भावः ।

भचादीयः । कृतचान्नक्षत्रवाचकात् युक्ते कालेऽर्थे ईयः स्यात् ।
तिष्णपुनर्वसवीयमहः, अद्य तिष्णपुनर्वसवीयं, राधानुराधीया
रात्रिः, अद्य राधानुराधीयम् । परत्वानुपं बाधित्वा विशेषा-
विशेषयोः प्रवर्तते । भ इति किं ? विधुश्च पुष्यश्च ताभ्यां
युक्तः कालः ।

परिहृते रथे । धात् परिहृतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् षः स्यात् यः
परिहृतः स रथश्चेद्भवति । वस्त्रेण परिहृतो रथः वास्त्री रथः,
चारुंशो रथः, विकारभिन्ने षो न नलोपः । काव्यलो रथः,
समस्ताद्देशित इत्यर्थः । यस्य सर्व्वीवयवो न वेष्टितस्तत्र न

भवति, यथा छात्रैः परिहृतो रथः । रथ इति किं ? वस्त्रेण परिहृतः कायः ।

हैपवैयाघ्रात् ट्णः, इंसु पाण्डुकम्बलात् । धाभ्यामाभ्यां ट्णः स्यात् परिहृतरथेऽर्थे । पाण्डुकम्बलात्तु इन् । हैपेन परिहृतो रथो हैपो रथः, वैयाघ्रो रथः, पाण्डुकम्बली रथः ।

हस्त-यथाकथाचाभ्यां यणौ दीयते कार्यं च । धाभ्यामाभ्यां क्रमात् यणौ स्यातां दीयतेऽर्थे कार्येऽर्थे च । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्तं, यथाकथाच शब्दो व्य-समुदायोऽनादरार्थः । यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् ।

कृन्दसो यो निश्चिते उरसः षाश्च । धात् कृन्दसो निश्चितेऽर्थे यः स्यात्, उरसो यः षाश्च । कृन्दसा इच्छया निश्चितं कृन्दस्यं विश्वम्, उरसा निश्चितम् उरस्यम् औरसम् ।

पूरणान्तात् को ग्रन्थं गृह्णाति, तस्य लुक् च । पूरणत्वान्तात् ग्रन्थं गृह्णाति इत्यर्थे कः स्यात् तस्य पूरणस्य लुक् च । ग्रन्थ-ग्रहणयोग्यो रूपादिरेव (१) पूरणत्वान्ताभिधेयः । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विको वटुः, तृतीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति त्रिकः, लुकि पूर्वप्रकृतिः । ग्रन्थभिन्नग्रहणे तु पञ्चमेन दिनेन शब्दं गृह्णाति, द्वितीयेन हस्तेन दण्डं गृह्णाति । एवं चक्षुषा दृश्यते चाक्षुषः, श्रवणेन श्रूयते श्रावणः, मनसा ज्ञायते मानसः, दृशिर्ज्ञानार्थः । इति धाधिकारः ।

(१) रूपं यन्मानासादृष्टिः ।

सात् । घादित्त्वधिकारो जादित्त्वतः प्राक् ।

दृष्टे सान्नि । घात् दृष्टेऽर्थे वित्त्वादित्त्वात् षः स्यात्, यत् दृष्टं तत् साम चेद्भवति । वशिष्ठेन दृष्टं साम वाशिष्ठं, वैश्वामित्रम् ।

षो डिद्वा । अत्रार्थे विहितः षो डिद्वा स्यात् । विंशत्या-दृष्टं साम विंशं, डिति टेलीपः । पक्षे वैशतं साम । एवम् औशनम् औशनसं साम । यमादिभ्यस्त्वपत्यवत् इति । यमेन दृष्टं साम याम्यम् आदित्यम् आग्नेयं कालीयं देव्यं देवं प्राजापत्यं पाशुपतं श्रीक्षमित्यादि ।

वामदेवात् यः । घाहामदेवशब्दादयः स्यात् दृष्टे सान्नि । वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं साम ।

तीयात् षीकः । तीयान्तादत्रार्थे षीकः स्यात् । द्वितीयेन दृष्टं साम द्वितीयिकं तार्क्षीयिकं साम ।

गोत्रादङ्गवत् । अपत्यान्तेभ्यो येभ्योऽङ्गेऽर्थे ये त्या विषेया अत्राऽर्थे ते त्याः स्युः दृष्टे सामन्वर्थे । औपगवेन दृष्टं साम औपगवकं साम । ग्लुचुकायनिना दृष्टं साम ग्लुचुकायनकं साम, वेदेन दृष्टं साम वैदं साम, गर्भं साम, दाक्षं साम ।

नान्नि मच्चिकादेः कृते । घाम्मच्चिकादेः कृतेऽर्थे षः स्यात् मसुदायेन संज्ञा चेद्भवति । मच्चिकाभिः कृतं माच्चिकं मधु । मच्चिकादिर्यथा—

मच्चिका पुत्तिका गर्भुत् सरघाः परिकीर्त्तिताः ।

पौत्तिकं गर्भुतं सारघं, मधुनः संज्ञा ।

क्षुद्रा भ्रमर वरटा वातपात् (१) ट्णः । घेभ्यः ण्यः कृतेऽर्थे
ट्णः स्यात् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं भ्रामरं वारटं वातपं मधु ।

कुलालादर्णकः । घात् कुलालादेः कृतेऽर्थे णकः स्यात्
नाम्नि । कुलालेन कृतं कौलालकम् ।

कुलालो गिरिकः सेना चण्डालः परिषद्वधुः ।

कम्भारो वरुडोऽनडान् कुम्भकार उरुस्तथा ॥

ब्राह्मणो देवराजश्च श्वपाकः परिकीर्तितः ।

निषादश्च कुलालादौ परे शिष्टप्रयोगतः ॥

कृते ग्रन्थे । घात् कृतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात्, यः
कृतः स चेदुग्रन्थो भवति । वररुचिना कृतो ग्रन्थः वाररुचः
प्राभाकरः । यमादेस्तु याम्यः आग्नेयः प्राजापत्यः कालियः दैव्यः
देवः श्रीः । भवादित्वात् पाणिनिना कृतो ग्रन्थः पाणिनीयः ।
शास्त्रविशेषणत्वात् मूले पाणिनीयमिति क्लीवम् । एवं काशकृतं
काशमित्यादि ।

प्रोक्ते । घात् प्रोक्तार्थं वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् । प्रकर्ष-
णोक्तं प्रोक्तं व्याख्यातं अधीतं वा, न तु कृतं, कृते ग्रन्थे इत्यनेना-
वगतत्वात् । यज्ञवल्केन प्रोक्तं याज्ञवल्कं, प्राभाकरं, गौतमम् ।
मूले शार्व्ववर्म्भिकं शम्भवर्म्भणा प्रोक्तमिति वाक्यं, काश्यादित्वा-
सिक-णिक्त्वी । स्त्रियां शार्व्ववर्म्भिका शार्व्ववर्म्भिकीति । एवं
व्यासेन प्रोक्ता संहिता वैयासिका वैयासिकी । एवं पाणिनीयं,
पणोऽस्यास्ति पणो, तस्यापत्यं षो पाणिनः, पण्यादित्वाद् न नलोपः,

(१) वरटा इत्यत्र वटर, वातपं इत्यत्र पादप इति पाणिनिः ।

स भवान् पाणिनिः, युवत्यः पूज्ये, तेन प्रोक्तम् । न्यासकारस्तु पयोऽस्यास्ति फलादित्वादिनः, तस्यापत्यम् अतः षिः, तेन प्रोक्तं गङ्गादिपाठादीय इत्याह । गोत्रार्थे षेस्तु आपिशलिना प्रोक्तम् आपिशलम्, एवं काण्डेन प्रोक्तं काण्डम् । धमादेस्तु याम्यं प्राजापत्यम् आग्नेयं कालेयं पाशुपतम् औत्समित्यादि ।

उख-तित्तिरिवरतन्तु-खण्डिकाश्वीयश्चन्दसि । घेभ्य एभ्यश्चन्दसि विषये प्रोक्तार्थे श्वीयः स्यात् । कल्पसूत्रेऽन्वोब्राह्मणानि तद्विषयाणि इति तद्विषयता । उखेन प्रोक्तं चन्दोऽधीते श्वीयः तैत्तिरीयः वारतन्तवीयः खाण्डिकीयः । चन्दसीति किम् ? उखेन प्रोक्ताः श्लोकाः श्वीयाः ।

कृगलिनो षेयिन् । घाच्छृगलिनः प्रोक्तार्थे चन्दोविषये षेयिन् स्यात् । कलाप्यन्तेवासित्वाशिनोऽपवादः । कृगलिना प्रोक्तं चन्दोऽधीते कृगलेयी । प्रोक्ताङ्गुगित्यनेन अध्येष्टवेदितृणास्य लुक् । एवमन्यत्र ।

शौनकादेर्णिन् । घाच्छौनकादेश्चन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् । शौनकेन प्रोक्तं चन्दोऽधीते शौनकी स्कान्दी । शौनकादिर्यथा—

शौनकः स्कन्दः शपेयः शाम्भेयः पुरुषायुषः ।

शापायनो रज्जुकण्ठो देवदर्शेन शाङ्करः ॥

स्कन्ध-वाजसनेयी तलवकारेण संयुतौ ।

खाडायनो रज्जुभारः कषाय इह कीर्त्तितः ।

कठशठौ शौनकादौ षड्भिर्दश मनीषिभिः ॥

कठशाठाविति समुदितस्यात्र ग्रहणम् । कठशाठाभ्यां प्रोक्तं छन्दोऽधीते काठशाठी । केवलान्तं लुक् वक्ष्यति । येऽत्र वृद्धास्तीभ्य ईयः अन्येभ्यः षो वाध्यते ।

कलापिशिष्याः कलापिवैशम्पायनशिष्येभ्यः । घेभ्यः कलापि-
शिष्येभ्यः कलापिवज्जीभ्यो वैशम्पायनशिष्येभ्यश्च छन्दोविषये प्रोक्तेऽर्थे णिन् स्यात् ।

तत्र,—

कलापिशिष्याश्चत्वारो हरिद्रुच्छगलौ तथा ।

उपलसुम्बुरुश्चाथ वैशम्पायनशिष्यकाः ।

पलिङ्ग(१) कमलाऽऽलम्बि कठ-ताण्ड्य-कलापिनः ॥

श्यामायनोऽपि ऋषभोऽरुणिरिति नव स्मृताः (२) ।

हरिद्रुणा प्रोक्तं छन्दोऽधीते हरिद्रुवी एवं पालिङ्गी । ननु कलापी वैशम्पायनशिष्यः, तच्छिष्या हरिद्रादयश्चत्वारो वैशम्पायनप्रशिष्या भवन्तीति वैशम्पायनशिष्यद्वारेणैव सिध्यति, किं पृथग्रहणेनेति चेत् सत्यम्, अत्र कलापिशिष्यग्रहणं साक्षाच्छिष्यज्ञापनार्थम्, अन्यथा कठशिष्यस्य खाडायनस्य वैशम्पायनशिष्यत्वात् शौनकादौ पाठोऽनुचितः । न च खाडायनशब्दस्तत्र न पठनीय इति वाच्यम्, अस्य प्रशिष्येभ्यो णिन्प्रसङ्गात् । अकलापिन इति किं कलापिना प्रोक्तं छन्दोऽधीते कालापः, कलाप्यादित्वान्नलोपनिषेधाभावात् नलोपे इकारलोपः ।

(१) पतङ्ग इत्यन्त्यल पाठः ।

(२) ऋषभ इ यत्र ऋषभ अरुणिरित्यत्र अरुणिरित्यन्त्यल पाठः ।

कठचरकाल्लुक । घाभ्यामाभ्यां छन्दसि विषये प्रोक्तार्थ-
त्यस्य लुक स्यात् । कठेन प्रोक्तं छन्दोऽधीते कठः, चरकः ।
छन्दसीति किं काठः श्लोकः ।

ऋषेः काश्यप-कौशिकास्मिन् कल्पे च ।" घाभ्यामाभ्यां कल्पे
छन्दसि च वाच्ये प्रोक्तेऽर्थे णिन् स्यात् । "ईयस्यापवादः । काश्य-
पेन प्रोक्तं कल्पं छन्दो वाऽधीते काश्यपी एवं कौशिकी । ऋषेरिति
किम् ? इदानीन्तनकाश्यपगोत्रः काश्यपः, तेन प्रोक्तं कल्पं छन्दो
वाधीते काश्यपीयः कौशिकीयः, इत्यादीयः । यज्ञकर्मण्य-
नुष्ठेयविधिविधायको ग्रन्थः कल्पः । काश्यपेन ऋषिणा प्रोक्तः
श्लोकः काश्यपीयः श्लोकः । अपरे इह छन्दो नानुवर्त्तयन्ति ।

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिच्चुनटसूत्रयोः (२) । घाभ्यामाभ्यां
क्रमात् भिच्चुनटसूत्रयोर्वाच्ययोः प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् । पारा-
शर्येण प्रोक्तं भिच्चुसूत्रमधीते पाराशरी भिच्चुः, ईयो बाध्यते ।
शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीते शैलाली नटः ।

कर्मन्द-कशाशाभ्यामिन् । घाभ्यामभ्यां क्रमात् भिच्चुनट-
सूत्रयोर्वाच्ययोः प्रोक्तेऽर्थे इन् स्यात् । कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्तसूत्र-
मधीते कर्मन्दी भिच्चुः, कशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीते कशाश्वी
नटः । भिच्चुनटसूत्रयोरिति किं ? कर्मन्दः कार्शाश्वः श्लोकः ।

ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मणकल्पयोर्णिन्न याज्ञवल्कारादेः । याज्ञवल्कारा-
दिभिन्नात् घात् ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मणकल्पयोर्णिन् स्यात् । उप-

(१) सूत्रयन्दः प्रत्यक्षयोर्वाच्यते । भिच्चुसूत्रनटसूत्रयोरित्यर्थः ।

निषङ्गागतिरिक्तवेदव्याख्यानं ब्राह्मणं । श्राव्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मण-
मधीते श्राव्यायनी, पिङ्गेन प्रोक्तः कल्पः; पैङ्गी कल्पः । याज्ञ-
वल्कादेस्तु याज्ञवल्कः आश्रमरथः शीलभनः । याज्ञवल्कादिभ्यो
वेद्यादिविहितेषु '... प्रोक्ताधिकारविहितत्वाभावादध्येतवेदित-
विषयता मा भूत् । पैङ्गीत्यत्र णिनः प्रोक्ताधिकारविहितत्वेऽपि
न स्यात् (१), कल्पग्रहणेन" तत्र ऋषेः काश्यपकौशिकास्थीनः
कल्पे इति कल्पस्यैव ग्रहणात् (२) ।

इति घाधिकारः ।

अत्र क्षत्राय साधुः क्षत्रियः यज्ञिय इति मूले लिपिकरप्रमादः,
भात् त्याभावात् ।

जात् । जादित्यधिकारी डभत् प्राक् ।

आगत । जादागतेऽर्थे वेद्यादित्वात् णः स्यात् । मूले
मथुराया इत्यादि, षे आकारलोपः त्रिष्य । एवं स्त्रीष्व इत्यादि ।
यमादागतः याम्यः प्राजापत्यः पाशुपतः आग्नेयः श्रौतः । भवा-
दित्वात् गार्गीयः काशिकः राष्ट्रियः नादेय इत्यादि । इह
यस्युख्यजं तस्यैव ग्रहणं, तनिह न स्यात् सुप्तादागतः सन् वृक्ष-
मूलादागत इति (३) ।

(१) अध्येतवेदितविषयता इति शेषः ।

(२) तथाहि यदापि अध्येतवेदितविषयता तर्हि तत्काले कल्पग्रहण-
मनर्थकं स्यात् । तस्मात् तत्रैव कल्पे वाच्ये अध्येतवेदितविषयता, अत्र नेति
विध्यतीति वृक्षग्रहणबोधम् ।

(३) "आद्यपादानादागतं" इति सञ्चिप्रहारसूत्रम् (५०१) तत्र गोयी-
चन्द्रः—आदिषब्दः प्रथमपर्यायः । प्रथममपादानं विश्वेषो वक्तात् तस्मादा-

आग्रस्थानेभ्यः षिकोऽशुण्डिकादेः । जेभ्य आग्रस्थानवाचिभ्यः
 आगतेऽर्थे षिकः स्यात्, न तु शुण्डिकादेः । आग्रः स्वामिश्राद्धो
 भागः, स यस्मिन्नुत्पद्यते तदाग्रस्थानम् । शुल्कशालाया आगतः
 शौल्कशालिकः आकरिकः । ज्वनिर्द्दृशः स्वरूपविधिर्निरासार्थः ।
 शुण्डिकादेस्तु—शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । शुण्डिकादिर्यथा—
 शुण्डिकः कृकणस्तौर्थ-भूमि-पर्ण-टणोपलम् ।

उदपानं स्थण्डिलञ्च शुण्डिकादी नवेरिताः ॥

कृकणपर्णयोः पाठः, पर्णकृकणाद् भारद्वाज इति ईयस्व
 बाधनार्थः । तीर्थस्य धूमादिपठितस्य एकबाधनार्थः । उदपानस्य
 उक्त्वादिपठितस्य ट्णबाधनार्थः । अन्येषामाग्रस्थानवाचित्वात्
 षिकनिषेधार्थः पाठः ।

विद्यायोनिसम्बन्धादृतः । विद्याकृतो योनिकृतश्च सम्बन्धो
 यस्य तस्मादृतो जात् आगतेऽर्थे षिकः स्यात् । होतुरागतः
 होतृकः मातृकः स्वासृकः, उक्प्रत्याहारादिकस्य कः । विद्या-
 योनिसम्बन्धादिति किं ? सवितुरागतं सावित्रं कार्त्तम् ।

पितुर्यश्च । अस्मिन्नर्थे पितृशब्दात् य-ष्णिकौ स्याताम् ।
 पितुरागतं पित्रं पैतृकं, पूर्ववदिकस्य कः ।

अनृतो एकः । जाद्विद्यायोनिसम्बन्धादनृदन्तासृकः स्यात्
 आगतेऽर्थे । उपाध्यायादागतम् औपाध्यायकम्, पैतामहकः
 मातामहकः मातुलकः ।

गतेऽर्थे टण् प्रत्ययों भवति । आदिर्यद्वर्णं किमर्थम् ? यदा नगधादागच्छन्
 इत्यसूत्रादागतः, तदा इत्यसूत्रशब्दात् टण् न भवतीति ।

नृहेतुग्यो मयट् रूप्यौ वा । जेभ्यो नृवाचिभ्यो हेतुवाचि-
भ्यश्च आगतेऽर्थे मयट् रूप्यश्च स्यात् । देवदत्तादागतं देवदत्त-
मय देवदत्तरूप्यं । पक्षे देवदत्तं, वृद्धपक्षे देवदत्तीयम् । एवं
यज्ञदत्तमयं यज्ञदत्तरूप्यं यज्ञदत्तीयमित्यादि । हेतुभ्यस्तावत्-
समादागतं सममयं समरूप्यं । पक्षे समीयं, गह्वादित्वात्
ईयः । एवं विषममयं विषमरूप्यं विषमीयं । अन्निर्देशः स्वरूप-
विधिर्निरासार्थः ।

अपत्यादङ्गवत् । अपत्यान्तेभ्योऽङ्गेऽर्थे येभ्यो ये त्या विहिता-
स्तेभ्य आगतेऽर्थे ते त्याः स्युः । औपगवादागतम् औपगवकम्, वैदः
गार्गः दाक्ष इत्यादि ।

प्रभवति । जात् प्रभवत्यर्थे वेत्थोदित्वात् णः स्यात् । हिम-
वतो गङ्गा प्रभवति हैमवती गङ्गा । दारदी सिन्धुः । यमादेशु
याम्यः प्राजापत्यः पाशुपतः आग्नेयः श्रील इत्यादि । भवादित्वाद्
गाङ्गेयः काशिकः राष्ट्रियः नादेय इत्यादि ।

बालवायास्यो विदूरश्च । जात् बालवायात् प्रभवत्यर्थे ष्यः
स्यात्, ष्ये विदूरादेशश्च । बालवायात् (१) प्रभवति वैदूर्यो
मणिः । परैकदेशिनसु विदूरशब्दात् ष्यत्वं विधाय वैदूर्यं
साधयन्ति (२) ।

धम्नादेर्योऽनपेते । जाङ्गन्मादेरनपेतेऽर्थे यः स्यात् । धम्ना-
दनपेतं धम्नाम् । धम्नादिर्यथा --

(१) बालवायो देशविशेषः । . .

(२) "विदूरान्जयः" इति पाणिनिस्मृतम् (४।१।८४) ।

धर्माथन्यायपन्यानधत्वारोऽत्र प्रकीर्त्तिताः । इति जाधिकारः ।

डात् । डादित्यधिकारः स्याः प्राक् ।

पात्रादुद्धते । डात् पात्रवाचिन उद्धृत्ये वेच्यादित्वात् षः स्यात् । पात्रं गोजनम्, उद्धृतं भुक्तनेच्छिष्टम् । शराविषूद्धत ओदनः शरावः, कार्परः । पात्रादिति किं ? पाणावुद्धतः ।

स्थण्डिलाद्व्रतशयितरि । व्रतेन वः श्रुते स व्रतशयिता, तस्मिन् डात् स्थण्डिलात् वेच्यादित्वात् षः स्यात् । स्थण्डिले व्रतेन श्रुते स्थण्डिलो ब्रह्मचारी । व्रतमिति शास्त्रकृतो नियमः ।

संस्कृतं भक्ष्ये । डात् संस्कृतस्ये वेच्यादित्वात् षः स्यात्, यत् संस्कृतं तत् भक्ष्यं चेत् भवति । भ्राष्ट्रे (१) संस्कृताः भ्राष्ट्रा मुन्नाः, पैठराः (२) पूपाः । 'खर विषद-मभ्यवहार्यं भक्ष्यमिति जयादित्यादिभिरत्र रूढिरुक्ता । खरमभ्यवहार्यं शृष्टमुद्गादि, विषदमभ्यवहार्यम् ओदनादि । भक्ष्य इति किं पुष्पपटलेन संस्कृतो मालागुणः ।

दध्नः णिको वा तूदश्वितः । डादध्नः संस्कृतस्ये णिकः स्यात्, उदश्वितसु (३) वा । दध्नि संस्कृतं दाधिकम् । तेन संस्कृत-मित्यत्र दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम्, इह तु द्रव्यान्तरेण लवणादिना आधारभूतं दधि संस्कृत इति भेदः । अन्ये तु दध्नि संस्कृत-मित्यर्थविषयानां णो मा भूदित्येतदर्थमित्याहुः । उदश्विति संस्कृतम् औदश्वित्कं; तादिकस्य कः । पक्षे औदश्वितम् ।

(१) भ्राष्ट्रः भर्जनपात्रम् ।

(२) पैठरः स्वाधी ।

(३) उदश्वित् अर्द्धांश तन्त्रम् ।

क्षीरात् षण्यः । डात् क्षीरात् संस्कृते भक्ष्येऽर्थे षण्यः स्यात् ।
क्षीरे संस्कृता क्षैरीयी यवागूः ।

शूलीखाभ्यां यः । डाभ्यामाभ्यां संस्कृते भक्ष्येऽर्थे यः
स्यात् । शूले संस्कृतं शूल्यम्; उखायां संस्कृतम् उख्यं मांसम् ।

भवे । डाङ्गवेऽर्थे वेख्यादित्वात् षण्यः स्यात् । शुभ्रे भवः
श्रीभ्रः, माधुरः, श्रेयसि भवः श्रीयमः । आदाद्यचौ णित्ते शिंश-
पेत्यादिनाद्यच आत् । एवं दाघंसत्रं दाविकम् । यमाद्रेस्तु याम्यः
प्राजापत्यः पाशुपतः आग्नेय श्रीत्तः । भवादित्वात् गार्गीयः
काशिकः राष्ट्रिय इत्यादि ।

अध्यात्मादेः णिकः । डादध्यात्मादेर्भवेऽर्थे णिकः स्यात् ।
अध्यात्मे भव आध्यात्मिकः । अध्यात्मारदिर्यथा—

अध्यात्ममुपजानूपकर्णं स्यादुपनीवि च ।

अधिभूताधिदेवञ्च स्वग्रामोर्द्धन्दमं तथा ।

ऊर्द्धदेहः समानादि-लोकोत्तरदमेव च ।

स्वाध्याय-चतुरर्थं च कदाचिदिह षोडश ।

अध्यात्मादाविह प्रोक्ताः समानोऽन्ये प्रयोगतः ।

अध्यात्मादयः षट् क्तवाः (१) । आधिभौतिकम् आधिदैविकं
सुभगादित्वात् हयोर्दयोर्त्रिः । ऊर्द्धन्दमशब्द ऊर्द्धसमानार्थः ।
समानादेस्तावत् — समानदेशिकः समानग्रामिकः । लोकोत्तर
दात्तावत्— ऐहलौकिकः पारलौकिकः, हयोर्दयोर्त्रिः । चतुरर्थं

(१) अव्ययीभावसमासनिष्पन्नाः ।

भवः चातुरधिकः । अत्र पांठात् ग-वाच्ये न लुक् त्यस्य । भूले ऐहिकमिति । एवं कादाचित्कम् । समाने भवः सामानिकः । अस्याकृतिगणत्वात् शेषे भवः शेषिकः ।

वादन्तःपूर्वात् । डात् क्तवात् अन्तःशब्दपूर्वात् भवेऽर्थे णिकः स्यात् । अन्तरगारे भवः अन्तरगारिकः अन्तर्हिकः । अन्तःशब्दस्यार्धिकरणप्रसिद्धत्वात् 'ध्वे' वसः ।

ग्रामात् पर्थेनुपूर्वात् । डात् क्तवात् पर्थेनुपूर्वाद् ग्रामाद्-भवेऽर्थे णिकः स्यात् । परिग्रामे भवः पारिग्रामिकः आनुग्रामिकः । आभ्यामिति किं ? मूले ग्रामीणः ग्राम्य इति पारादित्वात् ईनः दिवादित्वात् यः ।

प्राख्यङ्गदिगादिभ्यां यो देवादेः णित् । डेभ्यः प्राख्यङ्ग-वाचिभ्यो दिगादिभ्यश्च भवेऽर्थे यः स्यात्, णित्तु देवादेः । मूले मूर्हन्यमिति मूर्द्धि भवमिति वाक्यम् । एवं ह्यद्यं कण्ठं तालव्य-मित्यादि । दिगादेस्तावत्—दिग्भि भवं दिश्यम् । दिगादिर्यथा—

टिक् पञ्च-स्रग-पन्थानोऽलीक-शाखि(१)रहो(२)गणाः ।

वर्ग मित्राऽन्तराऽऽकाग-वेश-कालादयो (३) सुखम् ॥

जघन मेघ-यूथाऽन्ता न्याय-धार्थावुखा(४)पि च ।

मेधोऽनुवंशो वंशोऽथ संज्ञायामुदकं मतम् ॥

अत्र ये वृद्धास्तेभ्य ईयः शेषेभ्यः णो ब्राध्यते । सुखजघनयोः प्राख्यङ्गवचनत्वेऽपि प्राख्यङ्गभिन्नेऽपि यप्रात्ययेः पाठः । उदके

(१) शाखिन् इत्यन्वय पाठः ।

(२) कान्, आदि ।

(३) रहस्यशब्दः ।

(४) उखाशब्दः ।

भवा उदक्या रजस्वला । नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थेन शब्दवृत्तिः ।
मंज्ञायामिति किम् ? औटका मत्स्याः । देवादेस्तावत्—देव भवं
दैव्यम् । यद्यपि यमादित्वात् दैव्यमिति सिध्यति तथापि भवार्थे
दैवमिति वारणार्थम् । देवादिर्भवा—

देवः पञ्चजनं चैव गम्भीरोऽथ व-से परे ।

परिमीरानुसीरोपसीरीपटणमेव च ॥

पर्यीष्टोपकलापानुगीतं परिमुखं तथा ।

परिहन्वनुगङ्गानुमांषानुयवमेव हिं ॥

अनुवंशं परिखलाऽनुपथानुतिलन्तथा ।

अनुसूपमथो यज्ञे चतुर्ध्वासं प्रकीर्तितम् ॥

अथानन्तरं परे शब्दाः परिमीरादयः सप्तदश व से देवादीं
पठन्ते । पूर्व्वे(१)मनुवंशशब्दोऽवसे । परिमुखमित्यत्र सर्व्वतो-
भावार्थ-परिशब्दस्य योगविभागात्, इह व-सग्रहणज्ञापकाद्वा व-
सः (२) । चतुर्षु मासेषु भवः चातुर्ध्वास्थो यज्ञः ।

मूले नादेयमिति नद्यादित्वात् षण्यः । शालीयमिति वृद्धा-
दीयः, शालायां भव इति वाक्यम् । नागर इति षण्यः ।

अथात् येयेयाः । डादग्रशब्दात् य इय ईय एतिसुर्भवेऽर्थे ।

(१) पूर्व्वे दिगादावित्यर्थः ।

(२) वज्रनाथे परिशब्देन सह पञ्चम्यन्तपदस्याव्ययीभाव इति योगः । अत्र
“आङ्ग्यपवहिरङ्गां प्या” इति वार्त्तिके सूत्रं ५०० एते द्रष्टव्यम् । परि शब्देन
सह पञ्चम्यन्तभिन्नपदस्याव्ययीभाव इति विभागः । तेनात्र सुखं परि परिमुख-
मित्यर्थो भावः । पशान्तरमप्याश्रीयते वसपहणेति । अथवा अव्ययीभाव
समासनिष्पादितशब्दानां मध्ये सहपादेवाव्ययीभाव इत्यर्थः ।

४३१ । व्यटे लोपोऽनाराच्छ्रतोऽच्यै ऽयौ ।

(व्य-टेः ६।, लोपः १।, अनारात्-श्रतः ६।, अच्-ये ७, अयौ ७।) ।

पौनः पुनिकः, बर्ह्यः वाहीकः ।

४३२ । न दं तसौ त्वस्त्यर्थे च ।

(न ।१।, दं १।, तसौ १॥, तु ।१।, अस्त्यर्थे ७, च ।१।) ।

मूले अग्रमिति, अग्रियं अग्रौयम् । परैकदशिनः तदन्तादपी-
च्छन्ति तेनात्यग्रमित्यादि ।

४३१ । व्यटेः । व्यस्य टिः व्यटिः तस्य । आराच्च शश्रच्च
तत्, न तत् अनाराच्छ्रत् तस्य । अश्च यश्च अचं तस्मिन् ।
नास्ति युर्यस्मिन् सः अयुस्तस्मिन् । आराच्छ्रहर्जितस्य व्यस्य
टेलोपः स्यात् अचि ते युवर्जिते ये च । पौनः पुनिक इति
पुनःपुनर्भव इति वाक्यम्, अध्यात्मादेराकृतिगणत्वात् षिकः,
अनेन टिलोपः । अयाविति किम् अहंशुः ।

वह्निषो ष्यणीकौ । डाह्निष्मशब्दात् भवेऽर्थं ष्यणीकौ
स्याताम् । मूले बाञ्च इति, पञ्च वाहीकः, वह्निर्भव इति वाक्यम्
अनेन त्वे पूर्व्वेण टिलोपः ।

४३२ । नदम् । अच्चे यावित्यनुवर्त्तते । तच्च सश्च तौ ।
अस्ति अर्थो यस्य तस्मिन् । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व्वेत्येति न्यायात्
पूर्व्वदमाक्षिपतीत्यत आह पूर्व्वं दसंज्ञं न स्यादिति । अत्र
श्लेषिकी लुप्तमिमाश्रित्य टत्वे अनेन निश्चिन्ने आरात्रीग इति ।

अथावचि ये च ते पूर्व्वं दसंज्ञं न स्यात् तान्त सान्ती तु
अस्यर्थे च ।

आरातीयः शाश्वतिकः ।

आराद्भव इति वाक्यं, ह्रस्वसंज्ञकत्वादोयः अनेन दत्त्वनिषेधोच
चपोऽवे जब् ।

क्यङ्ग्ये च । क्ये ङ्ये च पूर्व्वं दसंज्ञं न स्यात् । गामिच्छति
गव्यति, गौरिवाचरति गव्यते इत्यादौ दान्तत्वात् वाव गोर्दान्ते
इति न अवादेश इति, एवं तद्धितमिच्छति तद्धित्यतीत्यत्र न
चपोऽवे जब्, नमस्यति इत्यत्र न विः ।

शश्वतः षिण्को वा न कश्च । डाच्छश्चच्छब्दात् षिण्को
वा स्यात् षिण्कस्य न कश्च । मूले शाश्वतिक इति, शश्वत् त्रिषु
कालेषु भवः विद्यमान इत्यर्थः । पक्षे शाश्वतः न टेलीपः न
चपोऽवे जब् च ।

अहि वस्यस्ति कुञ्चि इति कलमिभ्यः (१) षोथी ग्रीवायाः
ष्णश्च । डिभ्य एभ्यो भवार्थे षोथः स्यात् ग्रीवायाः षोथष्णी ।
अही भवम् आह्वयं वास्त्यम्, अस्तीति त्यन्तप्रतिरूपनिपातस्य
धनवाचकस्यास्तिशब्दस्य ग्रहणम्, आस्त्यं कौत्थ्यं दार्त्थ्यं कालसेयं
ग्रीवेयं ग्रैवम् ।

अङ्गुलिजिह्वामूलाभ्यामीयः । डाभ्यामाभ्याम् ईयः स्यात्

(१) कलसिभ्योऽल ह्रस्वान्तः । तथाच भावः—कलसिभ्योऽलसिभ्यो बह्वन्वा-
नोद्धयन्नांति—इति तद्धितपादे ४७६ सूत्रे गोथीचन्द्रः ।

भवेऽर्थे । अङ्गुली भवः अङ्गुलीयः जिह्वामूलीयः । कथं मुखतीयः
पार्श्वतीयः (१) ? गह्वादित्वात् ।

वर्गान्ताच्च । डाहर्गान्ताद्भवेऽर्थे ईयः स्यात् । कवर्गे भवः
कवर्गीयः पवर्गीयः । वर्गान्तादिति न्नि ? वर्ग्यः दिगादि-
त्वात् यः ।

अशब्दे येनौ च । डाहर्गान्तात् य ईन ईय एते स्युः भवे-
ऽर्थे न तु शब्दे वाच्ये । कृष्णवर्गे भवः कृष्णवर्ग्यः कृष्णवर्गीणः-
कृष्णवर्गीयः । शब्दे तु कवर्गीयो वर्णः ।

मध्यान्मस्मीयदिनस्मीया दस्य नुम् च । डान्मध्यादेति (२)
स्युः भवेऽर्थे, दस्य नुम् च, उम् इत् । मध्ये भवः माध्यमः मध्य-
मीयः माध्यन्दिनः मधीयः । *

कर्णललाटाभ्यां कौऽलङ्कारे । डाभ्यां भवेऽर्थे कः स्यात्
भूषार्थे । कर्णे भवोऽलङ्कारः कर्णिका, ललाटिका, यस्यापवादः ।
प्रलङ्कार इति किम् ? कर्णं लनाव्यम् ।

त्यामाजिनान्ताल्लुक् । डात् त्यामान्तादजिनान्ताच्च भवेऽर्थे
विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । अश्वत्यान्नि भवः अश्वत्यामा वृका-
जिनः मिंहाजिनः ।

ग्रन्थादनेकाचः णिकः । डात् ग्रन्थवाचकादनेकाचः णिकः
स्यात् भवेऽर्थे । इष्टो भवः ऐष्टिकः पाशुकः । एकाचस्तु सुपि
भवः सीपः तैडः ।

(१) सुखतस्य पार्श्वतस्य शब्दयोरेव्यस्यत्यादीये षे लोपः ।

(२) मण् मीय दिनस्य ईय प्रत्ययाः ।

बह्वचोऽन्तोदात्ताच्च । डादन्तोदात्ताह्वचोः ग्रन्थान्वेऽर्थे
 षिकः स्यात् । षत्वञ्च णत्वञ्च षत्व-णत्वे, तयोर्भवः षात्वणत्विकः,
 स-स्वरेणान्तोदात्तः(१) । अन्तोदात्तादिति किम् ? संहितायां भवः
 सांहितः, प्रादि-स-स्वरेऽद्युदात्तः । पूर्वैरेवसिद्धे अनन्तोदात्ताद्-
 बह्वचः षा एव, पृथग्विधायात् ।

ऋट्कपुरस्वरणाख्यातेभ्यः । ऋदन्तात् ऋक्शब्दात् पुर-
 स्वरणशब्दात् आख्यातशब्दाच्च डात् षिकः स्यात्, भवेऽर्थे ।
 पञ्चसु होट्पु भवः पाञ्चहोत्कः, ऋत्त्रि भवः आर्त्त्रिकः, एकाच्-
 त्वात् षास्यापवादः, पौरस्वरणिकः आख्यातिकः, अनन्तोदात्तत्वात्
 षास्यापवादः ।

ऋषेरध्याये । डाट्ठभभिधानग्रन्थवाचकात् भवेऽर्थे षिकः
 स्यादध्याये वाचे । ऋषिशब्द उपचारात् ग्रन्थविशेषमभिधत्ते ।
 वशिष्ठे भवः वाशिष्ठिकः वैश्वामित्रिकः । अध्याय इति किं ?
 वाशिष्ठी ऋक् ।

यज्ञक्रतुवाचिभ्याम् । डाभ्यां यज्ञवाचिभ्यां क्रतुवाचिभ्याञ्च
 षिकः स्यात् भवार्थे । अनन्तोदात्तार्थे आरम्भः । नवयज्ञे भवः
 नावयज्ञिकः । क्रतुभ्यस्तावत्—राजसूयिकः वाजपेयिकः । क्रतुभ्य
 इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणमसोमयागे यथा स्यात्, पाञ्चौदनिकः (२) ।

(१) से समासे स्वर उदात्तादिकेन

(२) सोमसाधेषु यागेष्वेतौ (क्रतुयज्ञशब्दौ) प्रसिद्धौ । तन्मान्यतरोपा-
 दानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह नृह्यन्ते इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे (४।१।६८) ।

पुरोडाशपौरोडाशाभ्यामणित् । डाभ्यामाभ्यां ग्रन्थभ्यां भवेऽर्थे षिकोऽणित् स्यात् । पुरोडाशः पिष्टकपिष्टः तत्र भवः पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी ऋक् । पुरोडाशसंस्कारको मन्त्रः पौरोडाशः तत्र भवः पौरोडाशिकः पौरोडाशिकी । पौरोडाश-शब्दादन्तोदात्तात् पूर्व्वेण षिकविधाने पौरोडाशिकः पौरोडाशिकीति सिद्धे पौरोडाशग्रहणं पुंवद्भावनिषेधाभावार्थमिति ।

एष ऋगयनादेच्छन्दसो यश्च । डादृगयनादेर्ग्रन्थाद्भवेऽर्थे एषः स्यात्, छन्दसस्तु य-णौ । ऋगयने भवम् आगयनम् ।

ऋगयनादियथा—

ऋगयन-विद्या-निगम-न्यायं छन्दोभाषोत्पाद-पुनरुक्तम् (१) ।

छन्दोविचिति-छन्दोविजिनी-छन्दोमान-व्याकरणानि ।

अङ्गविद्या त्रयीविद्या पदव्याख्यानमेव च ।

छन्दोव्याख्यानोपनिषच्छिन्नासंवल्लराद्यपि ॥

उत्पातश्च मुद्गत्तश्च चैत्रविद्या तथैव च ।

वास्तुविद्या निमित्तञ्च निरुक्तं परिकीर्तितम् ॥

छन्दसि भवः छन्दस्यः छान्दसश्च । सर्व्वस्मात् षिको बाध्यते ।

सरख्याः षो यलोपः । सरख्यां भवः सारवः, अत्र यलोपः ।

भवं किम् ? सरयां जातः सारयवः ।

जाते । डादित्येव । तज्जातेऽर्थे वेद्यादित्वात् एषः स्यात् ।

भवजातयोरयं भेदः, भवो विद्यमानः जात उत्पन्नः । शुभ्रे जातः

(१) छन्दोभाषा, उत्पादः ।

श्रीघ्नः माथुरः । यमादेस्तु यास्यः आदित्यः आग्नेयः कालियः
प्राजापत्यः पाशुपतः श्रील इत्यादि । भवादित्वात् मार्गीयः
शालीयः नादेयः कालिकः राष्ट्रिय इत्यादि ।

प्राहृष इकः । प्राहृषि जातः प्राहृषिकः, एष्यस्यापवादः ।

नान्नि शरदो णकः । डाच्छरच्छन्दास्यकः स्यात् जातेऽर्थे,
त्वान्तेन संज्ञा चेन्नम्यते । शरदि जाताः शरदकाः मुद्गाः दर्भाश्च ।
अनान्नि तु शरदिकं, यथाप्राप्तम् ।

मूलाद्र्वावस्करप्रदोषपूर्वाह्लापराह्लात् कः । डेभ्य एभ्यो जाते-
ऽर्थे कः स्यात् नान्नि । मूले जातः मूलकः, आर्द्रायां जातः
आर्द्रकः, केऽकः स्व इति स्वः । अवस्करकः प्रदोषकः पूर्वाह्लाकः
अपराह्लाकः, अनान्नि तु यथाप्राप्तम् ।

पथः पन्थश्च । के पथः पन्थादेशश्च । पथि जातः पन्थकः ।

अमावास्यामावस्याभ्यामश्च वा । डाभ्यामाभ्यां कः अथ वा
स्यात् जातेऽर्थे संज्ञायाम् । अमावास्यायां जातः अमावास्यकः
अमावास्यः । पक्षे पलदादिष्णः अमावास्यः । एवम् अमावस्यकः
अमावस्यः अमावस्य इति ।

सिन्ध्वपकराभ्यां कः षण्-ट्णौ च । डाभ्यामाभ्यां जातेऽर्थे कः
स्यात् षण्-ट्णौ च क्रमात् स्याताम् । सिन्ध्वी जातः सिन्धुकः, षणे
सैन्धवः, कच्छादिपाठाद् नृतत्स्थयोर्णकस्यापवादः । अपकरे
जातः अपकरकः, ट्णे आपकरः । एतत्पर्यन्तं नाम्नीत्येकदेशिनः ।

तिथ्य-पुनर्व्वसु-स्वाति-हस्ता-विशाखा-बहुलाभ्यो लुक् । एभ्यो
जातार्थस्य त्यस्य लुक् स्यात् । तिथ्ये जातः तिथ्यः पुनर्व्वसुः

स्वातिः हस्तः विशाखः, बहुलाः कृत्तिकाः तासु जातः बहुलः,
तस्य लुकि स्त्रीत्यस्य लुक् ।

नक्षत्रेभ्यो वा । नक्षत्रवाचिभ्यो जाताथत्यस्य लुक्वा स्यात्(१) ।
अश्विन्यां जातः अश्वी षो तस्य लुक् स्त्रीत्यस्य लुक्, पक्षे
आश्विनः । अश्वयुक् आश्वयुजः, रोहिणः रौहिणः, सृगशिराः
मार्गशीर्षः, अभिजित् अभिजितः, चित्रः चैत्रः, श्रवणः श्रावणः,
रेवतः रेवतः ।

वत्सशालात् । वत्सशालशब्दाज्जातार्थत्यस्य लुक्वा स्यात् ।
वत्सशाले जातः वत्सशालः पक्षे वात्सशालः ।

फल्गुनीशतभिषग्भ्यां टडौ च । आभ्यां जातार्थत्यस्य लुक् वा
स्यात् लुकि सति क्रमाष्टडी वा स्याताम् । फल्गुन्यां जातः
फल्गुनः, टपक्षेऽपि फल्गुनः । स्त्रियां फल्गुना फल्गुनी च, टे
कृते टित्त्वादीप् । उभयत्यक्तपक्षे फाल्गुनः, फाल्गुनी (२) ।
शतभिषजि जाता शतभिषा, डिति टिलोपः लोपे अत आप्,
डाभावपक्षे शतभिषक्, लुगभावपक्षे श्रातभिषजी ।

अविष्ठाषाढादीयणीयौ च वा । आभ्यां जातार्थत्यस्य लुक्वा
स्यात् लुकि ईयः णीयश्च वा । अविष्ठायां जातः अविष्टः अविष्टीयः
अविष्टीयः, लुगभावपक्षे अविष्टः । आषाढायां जातः आषाढः
आषाढीयः, लुगभावपक्षे आषाढः । अन्ये तु प्रषाढेति इत्स्वादि,

(१) विशेषाविधिशेषोऽस्य विषयः ।

(२) उभयं लुक् टप्रत्ययश्च तयोरेभावपक्षे षो स्त्रियादीप् ।

तथाच “यद्गोहिणीयोगफलं तदेव भवेदषाढासहिते च चन्द्र”
इति वराह इत्याहुः ।

स्थानान्त-खरशाल-गोशालाङ्गु नित्यम् । एभ्यो जातार्थत्यस्य
लुक् नित्यं स्यात् । गोस्थाने जातः, गोस्थानः महिषस्थानः
खरशालः (१) गोशालः । एभ्यः किं ? स्थाने जातः स्थानीयः
माहिषशालः ।

स्त्रियां चित्रारोहिणीरेवतीभ्यः । आभ्यो जातार्थत्यस्य नित्यं
लुक् स्यात् स्त्रियां वाच्यायाम् । चित्रायां जाता चित्रा, रोहिणी
रेवती कन्या, उभयत्र नदादेराकृतिगणत्वादीप् । स्त्रियामिति
किं ? चित्रायां जातः चैत्रः रौद्रिणः रैवतः ।

न मघादेः । मघादेर्जातार्थत्यस्य लुक् न स्यात् (२) । मघासु
जातः माघः, अश्वत्येषु जातः आश्वत्यः, प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठ-
पादः, सुपञ्चालादित्वात् अन्यदस्य त्रिः ।

कृत लब्ध-क्रीतेषु । डादित्यनुवर्तते । डादेश्वर्थेषु वेत्त्यादित्वात्
ष्णः स्यात् । शुभ्रे कृतो लब्धः क्रीतो वा श्रौन्नः माथुरः ।
यमादेशु याम्यः आदित्यः आग्नेयः कालियः प्राजापत्यः पाशु-
पतः श्रौत्स इत्यादि । भवादित्वात् गार्गीयः नादेयः राष्ट्रियः
इत्यादि ।

कुशले । डात् कुशलेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ष्णः स्यात् । शुभ्रे

(१) खराणां शाला इति वाक्ये वा तु क्वाया सेना सुरा शाला निशा
इत्यनेन क्लोवत्ये क्लृप्तः ।

(२) नक्षत्रेभ्यो वा इत्यनेन प्राप्तो लुग् निषिध्यते ।

कुशलः श्रौघः एवं माधुरः । यमादेस्तु याम्यः शौल इत्यादि ।
भवादित्वात् गर्गीयः नादेयः राष्ट्रिय इत्यादि ।

पथ्यादेरकः । डात् पथ्यादेरकः स्यात् कुशलाथे । पथि
कुशलः पथकः । पथ्यरिद्वयथा —

पथ्याः पिचिण्डा निचयाश्मङ्गादा-

ह्लादा नया-कर्ष जयैः पिशाचः ।

पथ्यादयश्चेह दशैव सिद्धा (१)

भाष्यादिशास्त्राणि बुधैर्विचार्य ।

त्सरु-शकुन्धशनिभ्यः कः । डेभ्य एभ्यः कुशलाथे कः स्यात् ।

त्सरौ कुशलः त्सरुकः शकुनिकः शनिकः ।

प्रायभवे । डात् प्रायभवेऽर्थे वेच्यादित्वात् षः स्यात् । शुघ्नः
प्रायभवः प्रायेण बाहुल्येन भवः श्रौघः, माधुरः । यमादेस्तु याम्यः
आदित्यः आग्नेयः प्राजापत्यः पाशुपतः शौल इत्यादि । भवादित्-
त्वात् गर्गीयः नादेयः राष्ट्रिय इत्यादि ।

उपनीव्युपजानूपकर्णात् षिकः । डेभ्यः एभ्यः प्रायभवेऽर्थे
षिकः स्यात् । उपनीविनि प्रायभवः श्रौपनीविकः, श्रौप-
जानुकः श्रौरिकस्य कः, श्रौपकर्णिकः ।

सम्भूते । डात् सम्भूतेऽर्थे वेच्यादित्वात् षः स्यात् । अत्र
सम्भूतशब्देन सत्तोत्पत्ती नीचेते भवजाताभ्यामनुगतार्थत्वात्, किन्तु
आधाराधेययोरन्यूनानतिरिक्तता । शुघ्ने सम्भूतः श्रौघः माधुरः ।

यमादेशु याम्यः आदित्यः आग्नेयः कालियः प्राजापत्य औत्स
इत्यादि । भवादित्वात् गार्गीयः नादेयः राष्ट्रिय इत्यादि ।

कोषादस्त्रभेदे षोयः । डात् सम्भूतेऽर्थे वस्त्रविशेषे, वाच्ये
षोयः स्यात् । कोषे सम्भूतं कौषेयं कर्मिकीषोत्यं वस्त्रम् । वस्त्र-
भेद इति किं ? कौषः कर्मिः ।

कालिभ्यः साधुपुष्पप्रत्ययमानेषु । डेभ्यः कालवाचिभ्य
एष्वर्थेषु भवादित्वात् यथाविहितं त्याः स्युः । हेमन्ते साधुः
पुष्पप्रति पचते वा हैमन्तिकः हैमन्तुः हैमनः, वासन्ती कुन्दलता,
शारदाः शालयः, प्रातृषेष्वाः तिला इत्यादि । पुष्प विकसने शट्
पुष्पात् । डुषपचौज पाके, ढघे शानः, पचमानः ।

उप्ते च । डेभ्यः कालवाचिभ्यः उप्तेऽर्थे भवादित्वात् यथा-
विहितं त्याः स्युः । हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्तिकाः हैमन्ता हैमना
यवाः, प्रातृषेष्वास्तिलाः, शारदा मुद्गा इत्यादि । पृथग्योग
उत्तरार्थः (१) ।

आश्वयुज्या णकः । डादाश्वयुजीशब्दादुप्तेऽर्थे णकः स्यात् ।
आश्वयुज्यामुप्तः आश्वयुजको माषः, आश्वयुजी आश्विनी
पौर्णमासी ।

श्रीश्रवसन्ताभ्यां वा । डाभ्यामाभ्यामुप्तेऽर्थे णकः स्यात् वा ।
श्रीष्ते उप्तः श्रैष्णकः वासन्तकः, पक्षे श्रैष्णः वासन्तः ।

देय ऋणे । डेभ्यः कालवाचिभ्यो देयेऽर्थे भवादित्वात्

(१) उप्तस्य पूर्वसूत्रे निर्द्देशेनैव सिद्धे पृथग्विधानं परत्वाद्दुष्कर्षमिति-
भावः ।

यथाविहितं त्वाः स्युः, यदेयं तदृणं चिह्नवति । मासे देयमृणं
मासिकम् आर्द्धमासिकं सांवत्सरिकं, सख्यायां देयमृणं साम्यं
पलद्यादित्वात् षः ।

अश्वत्य-कलापि यवै-ब्रुषादकः । डेभ्यः कालवाचिभ्यो
देयणोऽर्थे अकः स्यात् । यस्मिन् कालेऽश्वत्यः फलिनः, मयूराः
कलापिनः (१) यवबुषसुत्ययते स कालः साहचर्यादश्वत्यादिभि-
रुच्यते । अश्वत्ये देयमृणम् अश्वत्यकं कलापकं यवबुषकम् ।

ग्रीष्मावरसमाभ्यां णित् । डाभ्यामाभ्यां देयणोऽर्थे अको
णित् स्यात् । ग्रीष्मे देयमृणं ग्रीष्मकम्, अवरसमायां देयमृणम्
अवरसमकम् । अवरसमाशब्देनागामिवत्सर उच्यते ।

संवत्सराग्रहायणीभ्यां णिकश्च । डाभ्यामाभ्यां देयणोऽर्थे
णकणिकौ स्याताम् । संवत्सरे देयमृणं सांवत्सरकं सांवत्सरिकम्
आग्रहायणकम् आग्रहायणिकम् । ननु वेति क्लृते सिद्धे णका-
भावपक्षे कालवाचित्वात् णिको भविष्यति किमिह णिक-
विधानेनेति चेत् सत्यं, पलद्यादौ फलपर्वणोः (२) संवत्सरशब्दस्य
पाठात् देयणत्वेन फले विवक्षिते (३) णिकं बाधित्वा षः प्रवर्तते,
तद्बाधनः य इदमिति ।

व्याहरति मृगि । कालेभ्य इति प्रवर्तते । डेभ्यः काल-
वाचिभ्यो व्याहरतीत्यर्थे भवादित्वात् यथाविहितं त्वाः स्युः, यो

(१) यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कालः कलापीति ।

(२) फले पर्वण्ये च वाच्ये इत्यर्थः । ५५

(३) देयणस्य फलत्वविवक्षायामित्यर्थः ।

व्याहरन् स मृगशेङ्गवति । निशायां व्याहरन् (१) मृगः, नैशिको नैशः, प्रादोषिकः प्रादोषः, हैमन्तिकः हैमन्तः, प्रावृषेण्य इत्यादि । मृग इति किं ? निशायां व्याहरन्नरः । कालेभ्यः इति किं ? वने व्याहरति मृगः ।

श्लिको नियुक्ते । लेडीन्नियुक्तेऽर्थे श्लिकः स्यात् । द्वारे नियुक्ते दौवारिकः, धर्मो नियुक्तः धार्मिकः ।

भगारान्तादिकः । डादंगारान्तान्नियुक्तेऽर्थे इकः स्यात् । देवागारे नियुक्तः देवागारिकः ।

निषिद्धदेशकालाभ्यामधीते श्लिकः । डाभ्यां निषिद्धदेश-कालाभ्यामधीतेऽर्थे श्लिकः स्यात् । चतुष्पथेऽधीते चातुष्पथिकः चातुर्दशिकः ।

कठिनान्त-प्रस्थान-संस्थानेभ्यो व्यवहरति (२) । डेभ्य एभ्यो व्यवहरतीत्यर्थे श्लिकः स्यात् । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठि-निकः प्रास्थानिकः सांस्थानिकः ।

वसति निकटात्, पिकस्त्वावसथात् । डान्निकटशब्दादसतीत्यर्थे श्लिकः स्यात्, भावसथात् पिकः । निकटे वसति नैकटिकः, भाव-सथिकः । स्त्रियाम् भावसथिकी भावसथिकभार्यः, पुंवद्भावः (३) ।

पृथिवीसर्व्वभूमिभ्यां ट्ण-णौ विदिते । डाभ्यामाभ्यामेतौ

(१) शब्दायमानः ।

(२) प्रस्थान इत्यत्र प्रस्तर इत्यपि कश्चित् पाठः ।

(३) शिञ्जानन्वाभावादिति शेषः ।

क्रमात्, स्याताम् विदितेऽर्थे । पृथिव्यां विदितः (१) पार्थिवः,
सर्वभूमौ विदितः सार्वभौमः, सुभगादित्वाद्दयोर्दयोर्भिः ।

लोक-सार्वलोकाभ्यां णिकः प्रसिद्धे च । आभ्यां प्रसिद्धे
विदिते चार्थे णिकः स्नात् । लोके प्रसिद्धो विदितो वा लौकिकः,
सार्वलौकिकः, द्वयोर्दयोर्भिः ।

कालेभ्यो दीयते कार्यं वा भववत् । उभ्यः कालवाचिभ्यो
दीयते कार्यं वा अर्थं भववत् त्याः स्युः । मासे दीयते कार्यं
वा मासिकम्, आर्द्धमासिकं सांवत्सरिकं प्रातृषण्णं हैमन्तं हैमन-
मित्यादि ।

व्युष्टादेः णः । डाद्गुष्टादेर्दीयते कार्यं वा अर्थं णः स्यात् ।
व्युष्टे (२) दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्टादिर्यथा—

व्युष्ट-संघात-निव्योपवास-तीर्थ-प्रवेशनम् ।

प्रवास-निष्क्रमो पीलुमूलाऽग्निपदमित्यपि ॥

यः साधौ । डात् साधावर्थे यः स्यात् । सामनि साधुः त्रिपुणो
योग्यो वा सामन्यः । एवं ब्रह्मण्यः कर्मण्यः सभ्यः ।

प्रतिजनादर्शीनः । डात् प्रतिजनादर्शीनः स्यात् साधावर्थे ।
प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । प्रतिजनादिर्यथा—

प्रतिपञ्चमहद्द्विष्वसर्वादिजन-संयुगौ ।

परपूर्वकुलाऽमुष्यकुलं सम-पराद्युगम् ।

इदंयुगमिह प्रीक्ता दश एकाधिका बुधैः ॥

(१) विदितो ज्ञातः प्रकाशित इत्यर्थः इति काशिका (५।१।४२) ।

(२) व्युष्टे प्रभाते ।

जनं जनं प्रति प्रतिजनं वीप्सायां वसः, प्रतिसंयुगीनमित्यादि ।
अमुष्य कुलमिति न था लुक्, अमिष्यकुलीनः (१) ।

भक्ताश्चः परिषदो ष्यश्च । डात् भक्तशब्दात् साधावर्थे णः
स्यात्, परिषदस्तु ष्यश्च । भक्तेः साधुः भक्ताः शान्तिः । परिषदः
पारिषद्यः । परे तु परिषच्छब्दात् णं नेच्छन्ति ।

कथादेः णि कः । डात् कथादेः साधावर्थे णि कः स्यात् ।
कथायां साधुः काथिकः । कथादिर्यथा —

कथा वितण्डा जनवादबोधौ गुणो गणो वेणुगुह्यौ निवासः ।

शक्नूपवासौ विसुधा च वृत्तिः प्रवास-मांसीदन-संग्रहाद्य ।

विकथेक्षुः कृष्णविदायुर्वेदौ विसुधा तथा ।

कुस्माषापूप-संग्राम-सङ्घाताः पञ्चविंशतिः ॥

पथ्यादेः ष्येयः । डात् पथ्यादेः साधावर्थे ष्येयः स्यात् । पथि
साधु पाथेयं, स्वापतेयं धनम् । पथ्यादिर्यथा—

पथ्याश्च स्वपतिश्चैवातिथिर्वसतिरित्यपि ।

सतीर्थोद्यो वासिनि । डात् सतीर्थशब्दात् यः स्यात् वासिनि
वाच्ये । सतीर्थं वासी सतीर्थः, एकगुरुसमीपे यस्य वासोऽस्ति स
इत्यर्थः ।

सोदर-समानोदराच्छयितरि । डाभ्यामाभ्यां शयितर्थे
यः स्यात् । सोदरे शयिता सोदर्थः समानोदर्थः ।

सगर्भ-सयूथाभ्यामनुज-सहचारिणोः । डाभ्यामाभ्यां क्रमाद-
नंधोरर्थयोर्यः स्यात् । समानो गर्भः सगर्भः तत्रानुजः सगर्भः,

(१) अत्र अदसः ष्यायनयो नश्च कान्तकुञ्जश्च कान्तप्लेषु इति वार्तिकम् ।

४३३ । अङ्गोऽङ्गोऽनीने ।

(अङ्गः ६१, अङ्गः ११, अनीने ७) ।

आङ्गिकम् । ईनेतु इङ्गीनः ।

सुपाञ्चालकः अर्द्धपाञ्चालकः ।

समानं यूथं सयूथं तत्र सहचारी सयूथः । अन्ये तु छान्दस-
मित्यप्याहुः ।

४३३ । अङ्गो । न इङ्गः अनीनः तस्मिन् । तथाच अङ्गन्
इत्यस्य ईनभिन्ने ताच्च युभिन्ने तये च अङ्ग इत्यादेशः स्यात् ।
आङ्गिकमिति—अङ्गि भवमिति वाक्यं, कालवाचित्वात् शिके-
ऽनीनाङ्गादेशः । इङ्गीन इति—इ अङ्गो अङ्गीष्टो भूतो भावी
वा इत्यर्थे गात् रात्रग्रहः संवत्सरादितीनः, (१) सान्तविधेरनित्य-
त्वात् षत्याभावेन (२) सर्वैकदेशेत्यादिना नाङ्गादेशः (३) । अथवा
अत्र ईनवर्जनज्ञापकात् षत्ये कृतेऽपि नाङ्गादेशः ।

सुपाञ्चालादेरन्त्यस्य दस्य त्रिं दर्शयति सुपाञ्चालक इति—
शोभनाच्च ते पञ्चालाश्चेति सुपाञ्चालास्तत्र भव इत्यर्थे ब्यविषयाद्-
दृष्टाश्चेति णकः (४) । पञ्चालानाम् अर्द्धम् अर्द्धपञ्चालास्तत्र भवः
अर्द्धपाञ्चालकः पूर्ववत्खकः । पञ्चालादिः प्रागुक्तः ।

(१) ६०२ पले वार्त्तिकसूत्रमिदमनुसन्धेयम् ।

(२) इङ्गीन इति विषयद्विगुणिव्यादितत्वात् षस्यहोराश इत्यनेनेति शेषः ।

(३) सर्वैकदेशेत्यादिसूत्रे षपरे एवाङ्गादेश इत्युक्तेः ।

(४) ६०२ पले वार्त्तिकसूत्रसन्धेयशायम् ।

दीवारिकः सौवरं सौवं सौवस्तिकः सौवादुसृदंवं वैयल्कसं
शौवं शौवनं स्तैयक्तं सौवं सौवाधायिकं सौवग्रामिकं नैय-
प्रोधम् । एकेति किं न्याप्रोधमूलिकम् । शौवापदं श्वापदं,
नैयङ्गवं न्याङ्गवम् । श्रौंगणिकम् ।

हारस्वरत्यादिस्त्रयांदाहरणमाह दावारिक इत्याद—
हारे नियुक्त इत्यर्थे णिके वस्य उम् पश्चाद्विः । स्वरमधिकृत्य
कृतो ग्रन्थः सौवरः । स्वः स्वर्गं भवं सौवं, णे व्यटेरिति टेलीपः ।
स्वस्ति वस्यति सौवस्तिकः, स्वस्ति यथा स्वात्तथा वक्ति सौवस्तिकः,
प्रभृतादित्वात् णिक इत्यन्ये । स्वादुसृदुनि संस्कृतं सौवादुसृदंवं
भक्तं, संस्कृते भस्त्रेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् णः । व्यल्कसोऽव्युत्पन्नस्तत्र
भवः वैयल्कसः । अन्ये हारादौ न पठन्ति, तेषां मते विगतोऽर्को
व्यर्कस्तं स्वति व्यर्कसः, कपिलिकादित्वात् रस्य लः, तत्र भवः
वैयल्कस इति आद्यचः स्थानजातत्वात् यस्य इम् पश्चाद् विः ।
श्वो भवं शौवस्तिकम्, अत्र शौवमिति पाठो लिपिकरप्रमादः ।
कालवाचित्वात्(१) णिकः तस्य तम्(२) । तथाच शौवस्तिकत्वं
विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मादिति भट्टिः । शुनि भवं
शौवनं मांसम्, अविकारण्ये नलोपाभावः । स्फ्राकृते भवं स्तैयक्तं,
स्फ्राः खादिरः खड्गस्तेन कृतमिति चीमः । स्त्रे धने भवं सौवं,
स्वपरदेवराजजनस्येत्यत्र (३) आत्मार्थस्वशब्दस्य ग्रहणात् इह स्वस्व

(१) श्वः परदिने भवमित्यर्थकत्वात् ।

(२) तस्य णिकस्यादौ तस्मारागमः । ६१० पन्ने वार्त्तिकसूत्रमन्नेटव्यम् ।

(३) ५६६ पन्ने स्वपरदेवराजोत्वादिवार्त्तिकसूत्रेण स्वशौव इत्येव भवति
कथमत्र शौवमित्यापह्नवाह आत्मार्थेत्यादि ।

धनार्थत्वम् । वामनधर्मदासौ तु आत्मार्यस्वशब्दस्यापि इदमर्थे
 सौवमित्युप्याहृतुः । स्वाध्याये भवं सौवाध्यायिकं वेदाध्ययनं,
 स्वग्रामे भवं सौवग्रामिकम्, आभ्यामध्यात्मादित्वात् षिकः ।
 यद्यपि स्वाध्यायस्वग्रामशब्दयोः स्वशब्दस्य ग्रहणेनैव सिद्धिस्तथापि
 अन्यादिस्थितस्वशब्दस्य न स्यादित्येतदर्थं पृथगनयोर्ग्रहणम् (१) ।
 दुर्गटीकायान्तु स्वग्राम इत्यत्र स्वर्गमनमित्युक्त्या स्वर्गमनं वस्तीत्यर्थे
 सौवर्गमनिक इति वृत्तेः । न्यग्रोधे जातः नैयग्रोधश्चमसः (२) ।
 न्याग्रोधमूलिकमिति—न्यग्रोधमूलेन संसृष्टम् इत्यर्थे षिकः ।
 शुन इव पदमस्य श्वापदः, शुनो दन्तादाविति घः, तत्र भवं शौवा-
 पदं, पत्ने श्वापदमिति, पलदादेराकृतिगणत्वात् षः, अथवा क्वचि-
 दपवादविषये उक्तर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् षः । न्यङ्घ्रौ
 भवं नैयङ्घ्रवं न्याङ्घ्रवम् (३) । श्वागणिकमिति—श्वगणेन चरति,
 श्वगणाहेति षिकः षिकौ, षिकपत्ने इकारादौ षित्ते न वस्य उम् ।
 इकारादिभिन्ने तु श्वादंष्ट्रायां भवः शौवादंष्ट्रः इत्यादौ स्यादेव ।
 अत्रापि शुनो दन्तादाविति घः । अत्र श्वादेः श्वपूर्वस्यैव इका-
 रादौ ते वस्य उम्निषेधात् हारादीनां सर्वेषां षित्ते सामान्य-
 यवयोः (४) रिमुसौ स्यातामित्यर्थः । अतएव न्यग्रोधस्यैकेति विशेष-
 णस्य सार्थकत्वमिति ।

(१) तेन खोदरं पूरयतीति खोदरिक इत्यादि सिद्धम् ।

(२) न्यग्रोधो वटहस्तः, चमसो यज्ञपालविशेषः ।

(३) न्यङ्घ्रुर्गविशेषः ।

(४) यदान्स्थितभिन्नवोराद्युषः स्थाने अजातयोरपीत्यर्थः ।

४३४ । विकार सङ्गभावेदं हित स्वार्थादौ ।

विकार—स्वार्थादौ ७ ।

एष्वर्थेषु च ते त्याः स्युः ।

४३४ । विकारश्च सङ्गश्च भावश्च इदञ्च हितुश्च स्वार्थश्च ते
आदयो यस्य स तस्मिन् । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते
इन्द्रोत्तरश्रुतत्वात् । प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः । सङ्गः समूहः ।
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । इदमिति सम्बन्धमात्रोपलक्षणम् ।
हितमिष्टसाधनम् । स्वार्थः प्रकृत्यर्थानतिरेकः । ते त्याः स्युरिति—
शिण्णोय श्णाय श्णायन श्णीय श्णीक श्ण श्णीक कण् श्णीन इय
एते । सेतोऽनितसेति अभिधानात् ज्ञातव्या इत्यर्थः ।

त्याः । आ इत्यधिकारः प्राः प्राक् ।

विकारे । अन्तादिकारेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् । मृत्ति-
काया विकारः मार्त्तिकः आश्रमः प्रासादः । नजा निर्द्दिष्टस्या-
नित्यत्वात् आश्रम इति कश्चित् । तथाच—“यद्यापमाश्रमप्रख्यं सेषुं
धत्तेऽन्यदुर्व्वेह”मिति भट्टिः । असन्नते तु इदमर्थे भविष्यति ।

प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च । अन्तेभ्य एभ्यो विकारोऽवयवे
चार्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् । प्राणिभ्यश्णो वक्ष्यते, तत्रैवोदा-
हार्थम् । इह प्राणियग्रहणन्तु अतः परे ये त्या वक्तव्यास्ते
प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोरन्येभ्यो विकारमात्रे भव-
न्तीति आपनार्थम् । ओषधिभ्यस्तावत्—मूर्ध्वाया विकारोऽवयवो
वा मूर्ध्वः, एवं दौर्ध्वः । वृक्षेभ्यस्तावत्—पलाशस्य विकारोऽवयवो

इको विकारः हैमः प्राप्य चाप्रेयः, भिच्चाणां समूहः भैक्षं
प्राङ् गाणिक्यं राजकं, गुरोर्भावः गौरवं यौवनं साम्यं वैरूप्यं
राज्यं सौहार्दं, विष्णोरिदं वैष्णवं त्वदीयं भाषवनं श्रौवनम् ।

वा पालाशः, शिंशपाया विकारोऽवयवो वा शांशपः, इकार-
स्याकारः ।

उ-प्राणि-रजतादिभ्यष्टणः । अन्तात् उवर्णान्तात् प्राणि-
वाचकाद्भजतादेश्च टणः स्यात् विकारावयवयोः । देवदारोर्विकारो-
ऽवयवो वा देवदारवः, प्रैरङ्गवः, कपोतस्य विकारोऽवयवो वा
कापोतः, मायूरः, श्वनो विकारोऽवयवो वा शीवं मांसं, रजतस्य
विकारोऽवयवो वा राजतं कुण्डलं, काञ्चनं, तथाच—“पुरीं
द्रक्ष्य काञ्चनी”मिति भट्टिः । “काञ्चनी वासयष्टि”रिति
कालिदासः । परशव्यस्य विकारोऽवयवो वा पारशवः, विकारत्वे
हितार्थत्वेस्य लुक् वक्षते (१) । रजतादिर्यथा—

रजतं काञ्चनं लोहं सीसं रोहितकस्तथा ।

उदुम्बरः पीतदारु त्रिकण्टक-विभौतकाः ।

कण्टकारो नीप-दारु-परशव्योऽत्र कीर्त्तितः ॥

अनुदात्तादेः । अन्तादनुदात्तादेश्चिकारोऽवयवे चार्थे टणः
स्यात् । दण्डिनो विकारोऽवयवो वा दाण्डः, दाघित्यः,
कापित्यः ।

पालाशादेर्वा । अन्तात् पलाशादेश्चतयोष्टणो वा स्यात् ।
पालाशः, पञ्चे षुः—पालाशः, पालाशस्य विकारः पालाशमयः ।

(१) परशव्यशब्दो हि परशुशब्दात् षितार्थे ष-प्रत्यय-निष्पादितः ।

